

Ларыса Геніюш

**Выбраныя
творы**

ЧАЙКА З ЛЁТАМ АРЛІНЫМ

Літаратуры найбольш шкодзяць тры рэчы — ідэалагічны прымус, цензура і адсутнасць Бога. Зрэшты, гэта як звенчакі аднаго ланцуга, якія, перасякаючыся адзін з адным і выходзячы адзін з аднаго, утвараюць круг няволі, закайданіўшы руку, што трымае пяро. А пад бразгат ланцугоў творчая работа не спорыцца, хіба няспешна выконваецца праца машынальная, як тымі прыкутымі да галераў старажытнымі рабамі, што пад панылыя пярэклічы налягалі на рыпучыя вёслы. Не менш зладжана на працягу дзесяцігоддзяў налягалі на рыпучыя пёры пісьменнікі, якім выпала нарадзіцца далёка не ў лепшым для творчасці часе і месцы — у XX стагоддзі, на Беларусі. Не будзем тут высвятляць, што змушала да згодніцтва і падпарадкавання — сляпая вера, кан'юнктура ці інстынкт самазахавання; скажам толькі, што ўзведзены над усё імператывы слугавання чужацкім стодзівам, якія апынуліся на покуці ў Беларускам ДOME, для многіх творцаў стаўся пагібельным.

Постаць Ларысы Геніюш з гледзішча адносінаў з уладамі (своесаблівая ахілесавая пята айчыннай літаратуры), з гледзішча зберажонай коштам неймаверных высілкаў унутранай творчай свабоды займае асаблівае месца ў гісторыі беларускага прыгожага пісьменства.

Талент паэткі напоўніцу раскрыўся ў Залатой Празе напрыканцы 30-х — на пачатку 40-х гадоў, а значыць, не зазнаў таго ўціску, які адчувалі беларускія паэты па абодва бакі мяжы. У той час, калі з заходняга яе боку Максім Танк дасчочу насыпаўся турэмнага хлеба на Лукішках, а з усходняга Янка Купала абзываўся не сваім голасам з «зачонае клеткі» (Р. Барадулін) — дзяржаўнага лецішча ў Ляўках, лёс падараваў Ларысе Геніюш магчымасць пажыць у адным з найпрыгажэйшых гарадоў Еўропы, блізка сысціся з людзьмі, якія здолелі на чужыне захаваць незалежніцкія ідэалы Беларускай Народнай Рэспублікі. Яе пражская кніга «Ад родных ніў» (1942) як бы працягвала тую паэтычна-патрыятычную эстафету пасля замоўчанага купалаўскага зборніка «Шляхам

жыцця» і сканфіскаванага танкаўскага «На этапах», становячыся ў адзін шэраг з «Дудкай беларускай» Мацея Бурачка ды «Матчыным дарам» Алеся Гаруна. Зрэдку друкуючыся ў БССР, паэтка так і не навучылася пісаць у дагоду савецкай цензуры. Як не прыняла і таго ваяўнічага бязбожжа, якое імкліва дэфармавала людскія душы, а з гэтым — і любую чалавечую чыннасць, у тым ліку і літаратуру. Прачытанне і асэнсаванне тэкстаў Ларысы Геніюш дапаможа беларускай культуры выпрастацца, перакінуць масток над ярам духоўнага бяспамяцтва, каб злучыць раз'яднаныя пакаленні і эпохі — дзеля беларускай прышласці ў трэцім тысячагоддзі.

* * *

У залатую пару спелага лета, 27 ліпеня (паводле новага стылю — 9 жніўня) 1910 года, на хутары Жлобаўцы паблізу вёскі Палаўкі Гарадзенскага павета ў шматдзетнай сям'і Антона і Аляксандры Міклашэвічаў нарадзілася дачка Ларыса. Сям'я была заможная і працавітая — парабкі наймаіся толькі ў пільніцу, калі бацька з сынамі Расціславам, Аркадзем і Аляксеем не маглі самі ўправіцца на сенажаці ці на таку. Жлобаўцы Антон Міклашэвіч агрымаў ад свайго бацькі Паўла Францавіча Міклашэвіча, які меў 500 дзесяцін зямлі ў недалёкіх Гудзевічах. Дзесяцінамі тымі стары Міклаш распарадзіўся, як і належыць клапаціваму бацьку — падзяліў між сынамі, дзядзькамі будучай паэткі. Уладзіміру дасталіся самі Гудзевічы, Рыгору — Поплава, Паўлу — Сабалеўшчына. Каб адсяліць Антона, прыйшлося дадаткова прыкупіць фальварак паблізу вёскі Палаўкі.

Ларыса ў раннім маленстве была хваравітая, у Жлобаўцы часту наведваўся фельчар з мястэчка Воўпа. Ён раіў часцей трымаць дзіця на свежым паветры. Бацькі мусілі слухацца, баючыся паўтараў сямейных трагедый — у немаўлячым узросце памерлі Ларысіныя сястра Ліда і брат Юрка. Пагодным надвячоркам Антон Паўлавіч браў дачушку за руку, і яны выпраўляліся на шпацыр — паўз мураваную стадолю,

прысадамі, на недалёкую лугавіну, дзе пахрופвалі, скубучы сакаўную траву, натомленыя за дзень коні. Настоенае на зёлках паветра, набраклая сілай за часы ўдумлівага гаспадарання зямля, унізанае гронкамі сузор'яў вечаровае неба, пахучы сырадой і матчыныя кальханкі падсілкавалі, аджывілі Ларысу. Ці не з таго жлобаўскага маленства запала ў душу будучай паэткі зерне багавейнай любові да ўсяго вечнанароднага і адзінакаштоўнага, што потым у вершах ніколі не напішацца з малой літары, толькі з вялікай — Бацькаўшчына, Радзіма, Край, Крыўя несмяротная...

Неўзабаве заходнебеларускія родавыя гнёзды парушыла вайна. Не абмінула яна і дагледжаны Міклашаў хутар. Гаспадар мусіў апрануць шынель і пад распачны жаночы плач пакінуць родную хагу. А яшчэ праз пэўны час вымушаны быў дзед Павел заапекавацца сям'ямі сваіх змабілізаваных сыноў і на чале шматлікай радзіны з чарговай хваляй бежанцаў падацца на ўсход. Ваенную навалу Міклашэвічы перачакалі ў Екацярынінскай губерні, на станцыі Лазава, дзе стала жыла адна з цёткаў будучай паэткі. З бежанства вярнуліся адразу ў Гудзевічы, бо Жлобаўцы былі разрабаваныя. Пакуль Антон Міклашэвіч адбудоўваў сялібу, Ларыса жыла ў сваякоў і хадзіла ў Гудзевіцкую польскую школу. Пад суровым назіркам начальніка Польскай дзяржавы Юзафа Пілсудскага са сцяны падлеткі няўцямна паўтаралі за настаўніцай: «Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród». Адхланнем ад надакучлівай палышчызны былі попрадкі ў дзедавай гасподзе, куды дзяўчынка часту прыбягала ад цёткі. Пры прасніцы альбо церніцы, пад роўнае буркатанне калаўротка альбо пад мяккі перастук бёрдаў не змаўкалі гутаркі, успаміны, страхотлівыя аповеды пра нячысцікаў. А ва ўражлівую душу Міклашавай унучкі глыбока западалі жалосныя жаночыя спевы: «Маці мая родна, маці мая міла, ой нашто ж мяне, маладзенькую, ты на шлюб станавіла...» Стыхія роднай мовы, спрадвечная вясковая культура паслужылі Ларысе Міклашэвічанцы тым прытулкам і сховішчам, куды не дастала замашная рука паланізацыі. Ні польская школа, ні Ваўкавыская польская гімназія ўжо не змагі пазбавіць яе выразна ўсвядомленай беларускасці. У

павятовым горадзе між гімназічнымі лекцыямі Ларыса захоплена чытае сусветную літаратуру — польскую, скандынаўскую, ангельскую класіку. З усіх волатаў слова найбольш уразіў Шэкспір. У вазку гімназісткі, калі яна ехала дамоў на вакацыі, сярод іншых гарадскіх купленак заўсёды знаходзілі сваё месца і кнігі вялікага ангельца.

3 лютага 1935 года святар Воўпянскай царквы павянчаў Ларысу Міклашэвічанку з Янкам Геніюшам, выпускніком медычнага факультэта Карлавага ўніверсітэта ў Празе. Шлюб гэты карэнным чынам зменіць жыццё вясковай дзяўчыны, заслуханай у народную песню, закаханай у заходнебеларускія лагодныя краявіды. А пакуль маладыя прыезджаюць да мужавых бацькоў у Зэльву. Свёкар Пётр Станіслававіч Геніюш упадабаў працавітую, шчырую ва ўзаемінах нявестку. Да таго ж ён таксама паходзіў з Крынак, што на Беласточчыне, адкуль вялі свой род і Міклашэвічы. А Ларысін прадзед Франц нават службыў у Крынках царкоўным старастам. Днём нявестка дапамагала па гаспадарцы, а па вечарах чытала беларускія кніжкі, якія пакінуў ёй, ад'язджаючы ў Прагу, муж. Упершыню ў свет Ларысы Геніюш прыходзіць бунтарная паэзія Максіма Танка, узварушвае і захапляе. А аднойчы між іншых кніжак яна адшукала на паліцы першае выданне зборніка Я. Купалы «Шляхам жыцця» (Пецяярбург, 1913). Адгарнула і прачытала на форзацы: «Даражэнькаму тагачцы. Вялікдзень 1924 г.». Далёкі муж прыгадаўся з яшчэ большым замілаваннем, з яшчэ большай удзячнасцю за будучае шчаслівае жыццё ў адзінай веры беларускай.

Позняй восенню 1935 года маладая маці Ларыса Геніюш ва ўтульным дамку на заціснай зэльвенскай вуліцы ўжо спявала першыя калыханкі сыну. Неўзабаве ўвасобленыя ў словах светлашчырыя матчыныя пачуцці былі занатаваныя ў патаемным сшытку:

Спі, мой сыночку,
спі, галубочку, —
птушкі спяць;
буду цябе я
песняй лялеяць,

кальхаць.

Анёлчык блізка,
я над калыскай
ночы й дні
сон твой трывожны
верна старожым, —
спі ж, засні.

Хлопчык і сапраўды гадаваўся пад дабраславеннай Божай апекаю — па другі бок вуліцы стаяла Траецкая царква, і хата як бы знаходзілася ў яе ахоўным полі... Старэнькі айцец Давыд пахрысціў немаўля, хросныя бацькі знеслі малога Юрку з высокага царкоўнага ганка, у цесным сямейным коле адзначылі гэтую ўрачыстую ў жыцці кожнага чалавека падзею, і Янка Геніюш ізноў заспяшаўся ў Прагу — мусіў рыхтавацца да дзяржаўных іспытаў. З жонкай была ўжо абмеркавана бліжэйшая будучыня — паколькі палякі ўсё роўна не дадуць працы доктару-беларусу, ехаць усім у прыгульную для славянскіх народаў сталіцу Чэхаславакіі.

Праз два гады, напрыканцы 1937-га, Ларыса Геніюш выйшла з варшаўскага цягніка на перон пражскага вакзала. Усхваляваны муж і бацька, які пражыў у Празе ўжо каля пятнаццаці гадоў, па дарозе паказваў мясцовыя дастапомнасці, ад колькасці і велічнасці якіх у маладой маці закружылася б галава — калі б не малы сын на руках. Градчаны і Карлаў мост, сабор святога Віта і пляц Яна Гуса з унебаўзлётным касцёлам Дзевы Марыі перад Тынам, Вышаград і Влтава ў срэбных каралях перакатаў — цуды былі на кожным кроку, каб усе іх агледзець, забракавала б і жыцця. Перад вачыма Ларысы Геніюш яны будуць цэлых дзесяць гадоў — спрыяцьмуць творчаму натхненню, а часам і навявацьмуць нязбыўную тугу па родных мясцінах.

У славянскай Празе Ларыса Геніюш не адчувала сябе чужынкай. На вуліцах ніхто не збыткаваў з яе беларускай мовы, як гэта мела месца на «*ўсходніх крэсах*», чэхі ўмелі быць зычлівымі гаспадарамі. І беларуска не магла не аддзячыцца. «Я

вельмі хутка навучылася па-чэшску, — напіша яна потым у «Сповідзі», — і ўсюды ўжо магла даць сабе рады. Культура, якую я вынесла са сваяго дому, нічуць не ўступала хвалёнай еўрапейскай. Чэснасць і ветлівасць, праўдзівасць і смеласць, гасціннасць, ахвярнасць і крыху такі розуму адразу пакарылі тых, якія мяне ведалі... Калі я да іх прыгледзелася, дык і народ наш не быў горшы ні ў чым за іх. Слаўны бубны за гарамі, а як прыйдуць — роўны з намі, — падумала я сабе. Вось каб нам даць такую самастойнасць, як маюць яны...»

З думкамі пра самастойную Беларусь, якімі Ларыса яшчэ гімназісткай дзялілася з бацькам у Жлобаўцах, «пані доктарава» была прыхільна сустрэтая ў нешматлікім, але паважным асяродку пражскіх беларусаў. Сям'ю Геніюшаў прытуліў па першым часе ў сваёй кватэры ў прыгарадзе Прагі — Маджанах — Васіль Захарка, на тую пару намеснік Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Апрача агульных перакананняў іх яднала яшчэ і пачуццё блізкага зямляцтва — Захарка быў родам з вёскі Дабрасельцы, што на Зэльвеншчыне, з Зэльвеншчыны паходзіла і ягоная жонка Пелагея, якая, праўда, да гэтага часу ўжо спачывала на Альшанскіх могілках. Дапамагала Ларысе Антонаўне асвоіцца ў Празе і Марыя Крэчэўская, удава па памерлым у 1928 годзе старшыні БНР Пятру Крэчэўскім.

Нягледзячы на духоўную і зямляцкую лучнасць з гаспадаром, Геніюшы не маглі доўга заставацца ў падгасподніках дзядзькі Васіля, ды і маленькая кватэрка ягоная на гэта не дазваляла. Неўзабаве доктар Геніюш падшукаў пакойчык з кухняй непадалёк ад Вышаграда, у доме, вядомым сярод пражскіх бясхачінцаў як Кашпарак (цяпер гэта дом № 70 на вуліцы 5 Траўня). Нечакана суседкаю Геніюшаў там аказалася Аксана Косач-Шыманоўская, сястра Лесі Украінкі, чью мужнюю і ўзнёслую паэзію Ларыса Геніюш вельмі любіла. Трэба думаць, суседкі зналіся не толькі ў справах гаспадарскіх, як гэта зазвычай бывае, але былі цікавыя адна адной і ў гутарках на літаратурныя ды палітычныя тэмы (потым сястра вялікай паэткі на сваёй друкарцы нават будзе перапісваць асобныя дакументы БНР).

Менавіта ў Кашпараку, своеасаблівым інтэрнаце, густа заселеным студэнтамі, настаўнікамі, артыстамі цырка і прадстаўнікамі іншых малапрыбытковых прафесій, прычакаў свайго разгарнення паэтычны талент Ларысы Геніюш. Вершы яна спрабавала пісаць і раней, яшчэ на Радзіме, але толькі ў Празе адчула магутны творчы імпульс, да таго ж з'явілася магчымасць друкавацца.

І тут не абысціся без невялікага адступлення. У патаемных канцэлярыях германскага рэйху на той час вырашаўся лёс усёй Еўропы. Нямецкая ваенная машына адну за адной падмінала пад сябе здранцвелыя ад жаху краіны. 15 сакавіка 1939 года фашысты ўвайшлі ў Прагу. Ставала відавочным, што два дыктатары — Гітлер і Сталін — не здолеюць пазбегнуць вайны, два мядзведзі ў адным бярогу жыць не маглі. Пасля капітуляцыі Польшчы развязанне вайны выглядала як пытанне часу. У адносінах да заходніх савецкіх рэспублік у выпадку іх захопу нямецкія ўлады да самага апошняга моманту мелі розныя палітычныя падыходы. То дакляравалася стварэнне вольных ад Сталіна рэспублік (Stalinfreie Republiken), то прапаноўвалася далучыць захопленыя тэрыторыі да рэйху, а то нават і пакінуць псеўдадзяржаўныя ўтварэнні з сацыялістычным ладам. А таму ў пэўных беларускіх колах з'явіліся надзеі з дапамогай немцаў адбудаваць панішчаную бальшавікамі Беларусь. У Берліне пры міністэрстве ўнутраных спраў у лістападзе 1939 года было створана Беларускае прадстаўніцтва і амаль адначасова пачала выходзіць газета «Раніца». Адрасавалася яна палонным беларусам, якіх пасля захопу Польшчы налічвалася каля 70 000 чалавек. Газета спрабавала стаць тыднёвікам, але часам на месяц выходзіў толькі адзін нумар. Наклад таксама вагаўся і ў лепшыя часы дасягаў 12 000 асобнікаў. Усяго з 1939 па 1945 год выйшла 233 нумары. З развязаннем вайны супраць Саветаў назірк над выданнем ажыццяўляла нямецкае міністэрства ўсходніх акупаваных абшараў, адсочваючы, каб першыя газетныя палосы ўвесьчасна аддаваліся пад пераможныя рэліцыі з усходняга фронту. Але на старонках газеты шырока асвятлялася і беларускае жыццё, дзякуючы чаму «Раніцу» выпісвалі

не толькі беларусы-эмігранты ў Нямецчыне і Польшчы, але і ў самой Беларусі, дзе грамадскім карэспандэнтам-арганізатарам быў вядомы нацыянальны дзеяч Кастусь Езавітаў.

Як бачым, газета ўяўляла з сябе даволі паважную грамадскую трыбуну, яна яднала беларусаў на ладным кавалку еўрапейскай тэрыторыі. І — менавіта «Раніца» адкрыла паэтку Ларысу Геніюш.

Першы яе твор — лірычны абразок пра вясну — чыгачы маглі і не заўважыць. Надрукаваны ў святочным велікодным нумары за 28 красавіка 1940 года, ён асабліва не кідаўся ў вочы. Да таго ж не меў загалоўка і быў падпісаны нязвычайным для сухаземнай Беларусі псеўданімам *Чайка*. Затое верш «Беларуска», які з'явіўся ўжо ў наступным нумары, павінен быў запомніцца. Ён быў сугучны думкам многіх, у ім адчуваліся моцная рука і непакіснасьць перакананняў. Чайку варта было запомніць, Чайку належала прачытаць усім, хто звык бавіць час на лежкаках, чакаючы на стол манны нябеснай:

Калі цябе, мілы, Краіна пакліча
за родны змагацца парог,
то суму не будзе ў мяне на абліччы
і страху не будзе ў грудзёх.

.....

Ты пойдзеш у бой, а я плут пакірую,
каня накармлю, напаю, —
і так абаронім, засеём, збудуем
Беларусь дарагую сваю.

Выдаўцы «Раніцы» не шкадавалі месца для здольнай аўтаркі: толькі на працягу наступнага, 1941 года на газетных старонках з'явілася больш за паўсотню вершаў Ларысы Геніюш (неўзабаве пасля дэбюту яна адмовілася ад псеўданіма). У дзве раты (у нумарах за 30 траўня і 20 чэрвеня 1941 года) была надрукаваная вялікая паэма «Рагнеда». Чыгачы засыпалі рэдакцыю захопленымі водгукамі і просьбамі расказаць пра Чайку-Геніюш больш падрабязна. І вось «Раніца» змяшчае аўтабіяграфію і партрэт паэткі, а рэдактар газеты М. Шкялёнак выступае з крытычным аглядам яе творчасці: «У Ларысы

Геніюш мы бачым арыгінальную метафору. З гэтага погляду яна мала саступае М. Танку, а ўжо цяпер значна перавышае Машару, не гаворачы ўжо аб іншых паэтах былой Заходняй Беларусі. Аднак, калі метафара ў Танка часта выступае як самамэта і адсоўвае на другое месца тэму, то ў Геніюш заўважаецца поўнае апанаванне метафараў і падпарадкаванне яе тэме... Тэма заўсёды павінна быць фундаментам твору, а паэтыцкія сродкі могуць толькі служыць дзеля лепшага яе перадавання. Гэткая гармонія між тэматыкай і формай у дагэтулешняй творчасці Л. Г. выступае ў поўнай меры... Вершы Ларысы Геніюш поўныя беларускага нацыянальнага духу. З гэтага гледзішча яна з'яўляецца ў поўнай меры беларускай нацыянальнай паэткай...»

Тагачасныя айчынныя выданні («Беларуская газета», «Новая дарога», «Беларускі работнік») наўзахапкі спяшаюцца перадрукаваць вершы Л. Геніюш. Адна за адной з'яўляюцца рэцэнзіі. С. Жвірблянка ў «Голасе вёскі» за 30 лістапада 1941 года бачыла ў творах паэткі «моцны, угрунтаваны нацыяналізм», нехта С. Т. у «Раніцы» за 4 кастрычніка 1941 года, гаворачы пра вялікі ўплыў геніюшаўскай паэзіі,значаў, што яна дапамагала гадаваць моцных духам патрыётаў, а не «нейкіх нацыянальных слімакоў, што не маюць хрыбта». «Беларуская газета» за 8 верасня 1943 года ў рэдакцыйным артыкуле «Усё ж — да ўзвышаўцаў!» ставіла Ларысу Геніюш разам з Наталляй Арсенневай на чале ўсёй тагачаснай беларускай паэзіі, што праўда, беручы пад увагу «логіку і рацыю ваеннага часу».

А і насамрэч, на пачатку 40-х, калі вымушана прымоўклі прызнання беларускія песняры, калі перастала гучаць беларуская паэтычная араторыя, жаночая партыя гэтымі дзвюма паэткамі была выкананая бездакорна. Як з гледзішча прафесійнага, так і з ідэалагічнага — акупантам не было прысвечана ніводнага слова, ніводнай фальшывай ногы. Потым даследнікі ў пагонах з ног саб'юцца, шукаючы адпаведнага кампрамату, — і не знойдуць.

Але вернемся ў Прагу. З яе ў Берлін, у рэдакцыю «Раніцы» працягвалі ісці вершаваныя карэспандэнцыі. Газета, як і

раней, па-бацькоўску апякуецца на вачах пасталелай паэткай. Яна мае заўважную перавагу над усімі: у нумары за 5 траўня 1941 года змешчаны адразу 11 вершаў Л. Геніюш — больш, чым усіх разам узятых астатніх аўтараў літстаронкі. Аўтарцы, ад першай публікацыі якой мінулася ўсяго паўтара года, пачынаюць належаць, прысвячаць вершы («Жня» Я. Палоннага). Паэтка шчодро абдорвае сваіх прыхільнікаў усё новымі творамі. «Зусім не звярталі ўвагі, — дамо слова ёй самой, — разagnaўшыся на ўсю Еўропу, немцы на нейкую славянскую беларускую газетку, і я пакуль што з гэтага карыстала. Пайшлі водгукі, у Прагу пачалі ездзіць дзеячы, каб паглядзець на мяне, пагутарыць».

Дзеячы сапраўды шукалі кантактаў з вядомай паэткай. Асабліва вызначыўся ў гэтай справе былы ад’ютант белагвардзейскага генерала Врангеля і колішні дыпламатычны прадстаўнік БНР у Канстанцінопалі Іван Ермачэнка. Не будзем вызначаць месца і ролю гэтага чалавека ў беларускім нацыянальным руху, на старонках «Сповідзі» яму дадзена вычарпальная характарыстыка. Скажам толькі, што энергічны Іван Абрамавіч здолеў увайсці ў пэўны давер як да акупацыйных уладаў, так і да пражскіх беларусаў, заручыўшыся падтрымкай старога і хворага Васіля Захаркі. 23 красавіка 1941 года з ініцыятывы І. Ермачэнкі быў створаны пражскі аддзел Беларускага Камітэта самапомачы, у якім сам ініцыятар сеў у крэсла старшыні, сакратаром быў абраны А. Бакач, а Л. Геніюш атрымала ганаровую пасаду скарбніка, г.зн. паэтцы даручылі збіраць сяброўскія складкі. Не быў забыты і доктар Іван Геніюш — ён увайшоў у склад рэвізійнай камісіі.

Палітычныя амбіцыі таксама доктара і загадчыка скурна-венерычнага кабінета ў прэстыжнай пражскай «*немоцніцы*» (больніцы) на *Булёўцы* Івана Ермачэнкі праявляцца пазней, калі ён даможацца кіравання ўсёй Беларускай народнай самапомаччу, стане дарадцам гаўляйтэра В. Кубэ, пашле Гітлеру тэлеграму, сфальсіфікаваўшы пад ёй подпісы пражскіх беларусаў, а пакуль...

Пакуль прамаўляюць гарматы — музы маўчаць. Здаецца, у гэтым лацінскім выслоўі ёсць свая рацыя. Але як прымусяць

замоўкнучь «музу плачу» (М. Цвятаева), калі Радзіму тваю зноў
крояць на кавалкі, калі руйнуюцца гарады, палаюць разам з
жыхарамі вёскі?.. Хто папракне паэта, праз чыё сэрца прайшла
тая гейнзэўская трэшчына, што падзяліла надвое расколаты
варажнечай свет?

Як хмарны дзень — так маё сэрца сёння...
Дождж з непагодных сыплецца вачэй...
Гэта таму, што Край мой любы стогне,
кроў ў воды Нёмну жыламі цячэ.

Пад гэтым вершам стаіць дага — 1941 год. Пасля таго, як у
Празе выйшла кніга Л. Геніюш «Ад родных ніў» (1942), куды
ўвайшоў і гэты верш і да яго падобныя, гестапа пацікавілася —
а дзе ўхвала пераможнага паходу *nach Osten*, чаму няма ні
радка пра фюрэра? Праз шэсць гадоў ужо беларускае МГБ
папракне аўтарку ў адсутнасці савецкага патрыятызму, у
цалкавітым ігнараванні мудрай палітыкі генералісімуса. У
абодвух выпадках паэтка знаходзіла ў сабе сілы іранізаваць:
маўляў, мой талент замалы, каб апяваць такіх асобаў...

Дыктатура заўсёды мае патрэбу ў паэтах. Пасля ўдалага
закалоту ці мірнага захопу ўлады, збольшага вырашыўшы
пытанні ўласнага існавання, кожны дыктатар ставіць пры
сваім троне зэдлік для прыдворнага одапісца. І седала гэтае
звычайна не пустуе, хіба што вершатворцу зручней агучваць
свае хваласпевы стоячы на каленях. Не былі выключэннем і
еўрапейскія дыктатары сярэдзіны мінулага стагоддзя. Скажам,
на калятронным зэдліку Мусаліні сядзеў паэт Габрыэле
д'Анунцыа, у Гітлера напашэве быў Фэспэр, сталінскія песняры,
імя якім легіён, увогуле на ніякім зэдліку не змясціліся б, хіба
што на доўгай лаве. Але правадыру, як вядома, гэтага было
мала, і ён то з прыхаваным бізуном, то з выстаўленым напаказ
пернікам падступаўся да сапраўдных абраннікаў Апалона —
Пастарнака і Маякоўскага...

Моцным гэтага свету неўпрыцям, што паэт мае права
застацца «над спохваткай», што існуюць апрача лозунгаў
накшталт *Divide et impera* іншыя каштоўнасці ды
чалавекалюбныя ідэалы. Ларыса Геніюш не была «над

спохваткай», яна знаходзілася хутчэй «пад спохваткай» — там, дзе была яе Беларусь, раздрапежаная і панішчаная гэтай самай спохваткай двух кривавых дыктатараў.

Апяклі мяне росы раннія,
краскі водарам абдалі,
прыпадаю я сэрцам раненым
да каханай свае зямлі.

А яна, на кускі пакрамсаная,
у хлуслівым чужым тумане,
пругам родных сыноў неўзараная,
ціха помачы просіць ў мяне.

Так напіша яна, наведаньшыся на Радзіму ў 1943 годзе. Адведзіны былі невясёлыя, усё нагадвала пра страшныя страгі — маці загінула на высыцы ў Казахстане, бацька расстраляны ў бальшавіцкай турме ў Гродна. Зэльвенскі святар айцец Антоній расказаў пра трагічны лёс свайго папярэдніка Давыда Якабсона, які ў 1935-м хрысціў малога Юрку Геніюша, а ў 1939-м быў расстраляны «энкавэдыстамі» на вачах прыхаджанаў.

У Зэльве да Ларысы Геніюш завіталі нечаканыя госці — беларускі хор з Беластока, які на той час гастралюваў на Беларусі, больш за трыццаць чалавек! Зайшлі па раду, па духовую падтрымку. Адзін з харыстаў, Лявон Богуш, прыгадваў потым у «Новай дарозе» за 30 траўня: «Цяжка перадаць усе ўражанні, перажытыя ў той момант, калі чуўся цёплы лірычны голас, запрашаючы нас зайсці пад страху беларускай хаты, якая гасціць у сябе вялікага змагара і звестуна адраджэння нашай Бацькаўшчыны... Праз вусны яе недзе аж з глыбіні сэрца падаюць шчырыя словы падзякі за тое, што мы завіталі з песняй і танцамі ў гэты куток беларускай зямлі, дзе яна спаткала нас, як маці спатыкае сваіх дзяцей, якіх даўно не бачыла...» А «маці» не споўнілася яшчэ і трыццаці трох, некаторыя харысты былі нашмат старэйшыя... На развітанне госці грымнулі «Мы выйдзем шчыльнымі радамі...». Праз тры дзесяткі гадоў у Зэльву прыедзе іншы беларускі хор, савецкі, са

сталіцы, і Ларыса Геніюш не знойдзе, каму падараваць букет півоняў, — ніводзін артыст не ўмецьме размаўляць па-беларуску!..

Па вяртанні ў Прагу спакайней на сэрцы не стала. На Альшанскіх могілках яшчэ не асыпаліся вянкi над магілаю Васіля Захаркі, некралог па якім у беларускіх выданнях быў змешчаны ад імя «сваячкі Ларысы Геніюш і Беларускай Калоніі ў Празе». Трэба было думаць пра належнае ўшанаванне памяці дзядзькі Васіля, парадкаваць бэнэраўскія архівы.

А тым часам баявая калясніца бога Марса, спыніўшыся пад Сталінградам, павярнула назад. Немцы пераглядалі сваю палітыку на акупаваных усходніх абшарах, дазвалялі стварэнне нацыянальных вайсковых фармаванняў. Рэйхс-міністр А. Розэнбэрг, выступаючы 17 студзеня 1944 года ў Празе, гаварыў пра свабоду для малых народаў, нават цень вялікага Гётэ патрывожыў, каб падмацаваць свае думкі. Напэўна, геніяльны веймарац не здолеў стрымаць свайго абурэння і пасля больш як векавога магільнага маўчання азваўся да свайго суседа па пахавальні Ф. Шылера. Сапраўды, пра які клопат фашысцкага рэжыму пра малыя народы магла ісці гутарка, калі народы гэтыя бязлігасна вынішчаліся ў ваенным міжагнёўі? А таму з боку рэйхс-міністра яшчэ адным заплюгаўленнем святасці была тая апеяцыя да імя вялікага германца, які ўпісаў на скрыжалі гісторыі сярод іншых і гэтакія радкі: «Бо толькі тыя вартыя свабоды, хто за яе ідуць штодня на бой!»

А баі на Беларусі не сціхалі на працягу ўсёй вайны. Не чуваць было здалёку франтавых гарматаў, дык дарэшты не змаўкала стралковая зброя ў руках немцаў, польскіх акоўцаў ды партызанаў на беларускіх лясных дарогах і ў зацішных вёсках. Ваенныя жорны працягвалі перамолваць на мліва беларускія жыцці. А тым часам фронт вяртаўся да ўсходніх межаў Беларусі. Сёння відавочна, што ў тых умовах правядзенне Беларускай Цэнтральнай Радай 2-га Усебеларускага Кангрэса 27 чэрвеня 1944 года было звычайнай прапагандысцкай акцыяй, задуманай і ажыццёўленай пры падтрымцы акупантаў. У зборніку матэрыялаў «Другі Усебеларускі Кангрэс» (Мюнхен, 1954) у ліку 1039 дэлегатаў названая і Ларыса

Геніюш. Але мандатная камісія зманіла — цягнік запазніўся, і паэтка прыехала ў Менск ужо пасля закрыцця Кангрэса. Дэлегатаў на яго, асабліва з-за мяжы, арганізатары запрашалі праз пасярэдніцтва фашысцкіх спецслужбаў, што ставіць пад сумненне свабоднае волевыяўленне ўдзельнікаў мерапрыемства. Як жа трапіла Л. Геніюш з зацішнай Прагі ў прыфрантавы Менск?

21 чэрвеня 1944 года на стол аднаго з найвышэйшых нямецкіх чыноўнікаў у Празе К. Франка легла тэрміновая тэлеграма за подпісам штурмбанфюрэра СС Андрэса, у якой паведамлялася наступнае: «...Са згоды Генеральнага камісарыята ў Менску 27 чэрвеня адбудзецца арганізаваны БЦР антыбальшавіцкі кангрэс, на якім будзе вырашана пытанне аб аддзяленні Беларусі ад СССР... У кангрэсе павінны ўзяць удзел сябры Беларускага камітэта ў Празе Забэйда-Суміцкі Міхал, Геніюш Іван, Геніюш Ларыса, Русак Васіль...» Падобныя тэлеграмы былі разасланыя паўсюль, дзе былі беларускія асяродкі, — у тым ліку ў Кёнігсберг, Вену, Познань, Ліцманштат... Невыкананне загаду гестапа пагражала немінучай расправай, і Ларыса Геніюш мусіла ехаць. Але яе непрыхаванае іранічнае стаўленне да БЦР і яе кіраўніка Р. Астроўскага, якое пазней знайшло сваё адлюстраванне на старонках «Сповідзі», цалкам зразумелае — Ларыса Геніюш прымала палітычны тастамант з рук іншага прэзідэнта, і канкурэнцыі тут быць не магло. Тым больш з боку структураў, абвешчаных і дарэшты кантраляваных гітлераўцамі.

Пасля вызвалення Прагі савецкімі войскамі над Геніюшамі навис дамоклаў меч прымусовай рэпатрыяцыі ў Савецкі Саюз. Неаднаразова адпаведныя службы намаўлялі іх вярнуцца добраахвотна, спакушаючы свабодным і заможным жывцём, якім нібыта жывуць усе менскія пісьменнікі. Потым саветы перайшлі да пагрозаў. І тут чэхаславацкі ўрад нечакана даў былым грамадзянам Польшчы Геніюшам чэхаславацкае грамадзянства. Гэты шматспадзеўны для пераследаваных беларусаў акт адбыўся 27 ліпеня 1947 года, акурат на трыццаць сёмыя ўгодкі Ларысы Геніюш. Але саветы і не думалі адступіцца. 10 лютага 1948 года на Пражскі Град паступіла

афіцыйнае паграбаванне ад савецкіх уладаў аб выданні трох ваенных злачынцаў. Двума з іх былі Ларыса і Іван Геніюшы. У частцы дакумента, датычнай паэткі, безапеляцыйна сцвярджалася, што яна «актыўная ўдзельніца антысавецкіх нацыяналістычных арганізацый». У 1942 годзе была старшынёй пражскага аддзела Беларускага Камітэта самапомачы. Да гэтай пары працягвае займацца распаўсюджваннем разнастайных антысавецкіх ідэяў, у сваіх артыкулах і вершах паклёпнічае на Савецкі Саюз. Жыве ў Празе 7, вул. Гежманова, 7».

Праўдзівым у дакуменце быў толькі адрас — Геніюшы даўнавага ўжо выехалі з Кашпарака і пасяліліся ў больш прасторнай і адпаведнай пасадзе лекара кватэры... Запярэчыць усемагутнаму тады Савецкаму Саюзу маленькая Чэхаславакія не магла, і Геніюшы былі тэрмінова пазбаўленыя чэхаславацкага грамадзянства. Праўда, ганебнае рашэнне пра іх выпнанне за межы краіны прымалася не ў Празе, а ў горадзе Прахаціцы. 5 сакавіка 1948 года Ларыса і Іван Геніюшы былі арыштаваныя чэхаславацкімі органамі бяспекі ў мястэчку Вімперк на вуліцы Бэнэша, 161 і ўзятыя пад варту. За арыштаваных паспрабаваў заступіцца абласны суд у Празе, ахарактарызаваўшы дзеянні ўладаў як неправамоцныя. Але слугаў Феміды ніхто не паслухаў. Дзверы вязніцы зачыніліся за Геніюшамі на доўгіх восем гадоў.

Пад канвоем праз Вену, Львоў, Брэст і Баранавічы іх прывезлі ў Менск. Дапытваў паэтку сам Лаўрэнцій Цанава — тагачасны міністр савецкай дзяржбяспекі на Беларусі. На прапанову Ларысы Геніюш гаварыць да яе па-беларуску, як і належыць беларускаму міністру, шалеў і пырскаў слінай, пагражаў катаваннямі. Праз гады, прыгадваючы той допыт у кабінцеце раз'ятранага «генацвалаі», калі думалася пра найгоршае, паэтка напіша: «Глядзі, прадажны, можа, раскажаш калісь камусь, як Чайкі нашы гінуць адважна за Беларусь». Вобраз вольналюбнай птушкі атаясамліваўся для Л. Геніюш не толькі з парой яе літаратурнай маладосці — «Чайкай» называлася адна з беларускіх патрыятычных арганізацый, выкрытая ў ваколіцах Слоніма ў 1947 годзе.

7 лютага 1949 года Вярхоўны Суд Беларусі абвясціў вырак — Ларыса Антонаўна і Іван Пятровіч Геніюшы атрымалі па 25 гадоў зняволення, паўстагоддзя на дваіх. З юрыдычнага гледзішча абвінавачванне гучала непераканальна нават на той час. Так, пад артыкул 66 тагачаснага крымінальнага кодэкса (а менавіта на ім будавалася судовае заключэнне) падпадала «оказание каким бы то ни было способом помощи той части международной буржуазии, которая, не признавая равноправия коммунистической системы, приходящей на смену капиталистической системы, стремится к ее свержению...». Абвінавачанне гучала тым больш бязглузда, што паводле згаданага артыкула пакаранне магло наступіць у выглядзе ... пазбаўлення грамадзянства БССР і выпнання вінаватых за межы СССР. Суддзя, мабыць, пазычаў у сабакі вочы, калі зачытваў вырак гвалтоўна прывезеным з-за мяжы падсудным, якія ніколі не былі савецкімі грамадзянамі.

Пачаўся крыжовы лагерны шлях — Інта, Абезь, Поцьма... І за калючым дротам Ларыса Геніюш станавіла сабой прыклад фенаменальнай духовай трывушчасці, яднала вакол сябе беларусаў. Яе шчырае і мужнае паэтычнае слова дапамагала суайчыннікам выжыць у нялюдскіх умовах. Сярод вязняў я клікалі Маці, вершы яе, напісаныя на шматкроць складзеных аркушыках паперы, называлі «глюкозай». Імі аджыўляліся, як хлебам надзённым, іх хавалі ў патайніках, як каштоўныя рэчы, іх завучвалі на памяць, як малітвы.

Сем бясконцых марозных гадоў Ларыса Геніюш насіла арыштанцкі бушлат з нашытым на спіне нумарам 0-287. Сем гадоў яе рука трымала не лёгкае пяро, а знясілівалася ад кіркі і рыдлёўкі. А дух заставаўся нязломным.

Крывёй напоўніліся поймы рэк,
бурліць адчаем слёз людскіх разводдзе.
Гляджу на свет. Я — лагернік, я — зэк,
засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя.

.....
На вуснах песня, мой апошні дых,
цяплом з-пад сэрца словы саграваю,
жывая я яшчэ сярод жывых,

ў душы маёй і Беларусь жывая!

Беларусь сустрэла сваю пяснярку ў 1956 годзе. Па дарозе дамоў Геніюшы наведаліся ў чэхаславацкую амбасаду ў Маскве, і ім паабяцалі вярнуць незаконным чынам адабранае грамадзянства. Ужо з Зэльвы былыя вязні будуць неаднаразова звяртацца і ў тую самую амбасаду, і ў пракуратуру, і ў рэспубліканскія органы кіравання. Але дамагчыся справядлівасці не ўдасца — яны так і дажывуць свой век з пазнакай у пашпарце «без грамадзянства», штараз на просьбу аб рэабілітацыі іх чакала катэгарычная адмова. А з менскага партыйнага ЦК адказ прыйшоў на імя Л. Ценіюш... Памылковым напісаннем прозвішча паэтцы як бы далі зразумець, што яна — толькі цень на гэтай зямлі, ад якога не застаецца і следу.

Дваццаць сем гадоў зэльвенскага жыцця Ларысы Геніюш праходзілі пад нядрэмным наглядом КДБ. Выпускніку медычнага факультэта Карлавага ўніверсітэта Івану Геніюшу было дазволена падпрацоўваць простым фельчарам у раённай паліклініцы, паэтцы на кароткі час дазволілі зарабляць на хлеб швабрай і венікам у мясцовай больніцы. Потым і гэтай магчымасці пазбавілі, і толькі па смерці мужа ў 1979 годзе ёй прызначылі мізэрную пенсію. Мясцовыя ўлады з падказкі зверху пазбавілі паэтку спакойнай старасці, не дазвалялі паехаць да сына Юркі, які з дванаццаці гадоў рос сірагой пры жывых бацьках і жыв у недалёкім, але замежным Беластоку.

Па іроніі незвычайнага лёсу несавецкая грамадзянка Ларыса Геніюш жыла ў Зэльве на вуліцы Савецкай (былой Царкоўнай), у доме пад нумарам 7а. У гэты невялікі драўляны дамок, які дастаўся ў спадчыну па мужавым бацьку, цягнуліся невідочныя нігачкі ад беларусаў з усяго свету. Духовай падтрымкі ад паэткі чакалі суайчыннікі ў Мэльбурне і Рыме, Лондане і Нью-Ёрку, Маскве і Празе, Вільні і Менску, Вроцлаве і Львове... Согні лістоў з розных краінаў і кантынентаў спяшаліся ў звычайнае заходнебеларускае мястэчка, согні лістоў з Зэльвы адлягалі ў далёкія выраі. На зэльвенскай пошце ажно ўтварыўся гурток «філагэлістаў», што мелі за звычку цікавіцца не толькі

заморскімі маркамі, але і змесцівам канвертаў. Часам сын у Беластоку атрымліваў пусты пачок ад бандэролі, а пасылка з Полацка ў Зэльву ішла некалькі месяцаў. Ад уладнай сваволі Л. Геніюш неаднаразова спрабаваў бараніць Максім Танк — сам на той час улада і кіраўнік пісьменніцкага саюза. Праз яго намаганні выйшла першая кніга паэтки на Радзіме — праз дваццаць пяць гадоў вымушанага маўчанья. Сама зняслаўленая і пагарджаная, Л. Геніюш ніколі не цярпела крыўдаў і здзекаў над іншымі. Заступалася за зэльвенскага святара, калі таго пазбавілі царкоўнага жыгла, фактычна пакідаючы жыць на вуліцы. У зэльвенскай царкве да гэтай пары зберагаецца старое напразвольнае Евангелле, абгорнутае ў чырвоны аксаміт, які прыслалі паэтцы на сукенку суродзічы з Аўстраліі. Па волі Ларысы Антонаўны ў шыкоўную апрапаху прыбралася кніга Божага Дабравесця.

Памерла Ларыса Геніюш 7 красавіка 1983 года ў анкалагічным аддзяленні гродзенскай абласной больніцы. Зробленыя ёй за дзесяць дзён да смерці пераліванне крыві і дзве аперацыі ўжо не дапамаглі...

Пасля адпявання ў царкве ў апошні шлях сваю паэтку і заступніцу праводзілі тысячы зэльвенцаў. Многія з іх, магчыма, толькі ў той красавіцкі дзень зразумелі, каго страцілі, і, ідучы ў жалобным шэсці, змаглі пазбыцца пачуцця застрашанасці. Пахавалі Ларысу Геніюш поруч з апошнім прытулкам мужа на новых месчачковых могілках, на разнасцежаным перад усімі залётнымі вятрам і ўзвышшы. З-пад павеўных бярозаў крыжы, як зтагосветныя перыскопы, змрочна паглядаюць у даліну, дзе сцішылася мястэчка, дзе пабліскае запыненая і ператвораная ў возера Зальвянка.

Да магілы Ларысы Геніюш трэба ўзнімацца, як на вяршыню.

* * *

Літаратурны талент Ларысы Геніюш дасканаліўся імкліва. Ад часу першай публікацыі на старонках «Раніцы» да выхаду першай кнігі «Ад родных ніў» (1942) мінула ўсяго два гады. Нягледзячы на гэта, кніга сталася з'явай у тагачаснай

беларускай паэзіі (дарэчы, яна была факсімільна перавыдадзена на Беларусі ў 1995 годзе). Праўда, адзін з увогуле станоўчых водгукаў на яе, змешчаны ў «Беларускай газэце» за 25 кастрычніка 1942 года за подпісам «З рэдакцыі», утрымліваў далікатнае пажаданне: «Зборнік толькі выйграў бы яшчэ больш, каб быў укладзены больш патрабавальна...». Безумоўна, няма мяжы дасканаласці, але будзе нялішнім нагадаць, што ў зборнік «Ад родных ніў» трапіла далёка не ўсё напісанае і надрукаванае аўтаркай. Кніга ўяўляла з сябе выбранае зычлівым да паэткі і патрабавальным да паэзіі Вітаўтам Тумашам — будучым шматгадовым кіраўніком Беларускага Інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку.

Сваёй назвай кніга ўзалежнівалася ад Максіма Багдановіча («Ад родных ніў, ад роднай хаты...»), але зместам і тэматыкай вершаў набліжалася найперш да паэзіі Янкі Купалы. Часам ягонае паэтычнае гравітацыйнае поле не адпускала паэтку за свой абсяг, і словы Л. Геніюш паслухмяна ўладоўваліся ў купалаўскі рытмічны малянак. Напрыклад, верш паэткі «Братом-палонным» («Ці табе не шкода, браце, родных ніў, тых лугоў, той сенажаці, што касіў?») абавязкова выклікае ў памяці чыгача купалаўскія радкі:

Як у служкі сходзяць леты —
Ў пастуха,
Пыгай, маці, птушкі гэтай —
Канюха.

Але паступова Л. Геніюш пазбаўляецца непасрэдных уплываў. Матывы, вобразная сімволіка геніюшаўскай паэзіі працягваюць заставацца ў межах беларускай традыцыі, плённа распрацаванай Я. Купалам, А. Гаруном, Н. Арсенневай (прыгадайма, што яе першы зборнік «Пад сінім небам» выйшаў яшчэ ў 1927 годзе). Але адрозны ад згаданых творцаў сацыяльны статус Л. Геніюш (унучка і дачка буйных землеўласнікаў), яе месцажыхарства (Прага), свядомая і падкрэсленая адрасаванасць яе многіх вершаў (кніга «Ад родных ніў» цалкам прысвячалася «братом і сёстрам на чужыне») накладалі выразны і своеасаблівы адбітак на ўсю яе

паэзію. Матывы волі і настальгіі па пакінутай Радзіме літаральна пранізваюць усю кнігу. А звяртаючыся ў сваёй творчасці на пачатку 40-х да забароненых бальшавікамі беларускіх нацыянальных сімвалаў — бел-чырвона-белага сцяга і герба «Пагоня», — Л. Геніюш выступае захавальніцай незалежніцкіх ідэалаў, перанятых ад М. Багдановіча і У. Жылікі над магіламі знішчаных і галовамі запалоханых. І як сімвалічны скіпетр беларускай дзяржаўнасці знаходзіўся на той час па-за межамі Айчыны, так дух нацыянальнай свабоды, выветраны з аб'яднанай Беларусі бурай з усходу, скандэнсаваўся і сублімаваўся ў паэзіі «ўнучкі Францішка Скарыны» (гэтак годна саманазвалася паэтка ў вершы «Бывай»):

Не сумуйце, дзецюкі, начаі —
ўжо не дасца спутаць вольны дух!
Мы былі і будзем Крывічамі
ад хваль Угры аж па сіні Бут!

Пасля выхату ў свет першай кнігі Ларыса Геніюш пачынае ставіцца да сваёй паэзіі з большай паграбавальнасцю. Яна амаль цалкам адмаўляецца ад фальклорных стылізацый, дапільноўвае большай ахайнасці і арыгінальнасці ў выкарыстанні мастацкіх сродкаў. Пра яе тагачасную творчасць мы найперш мяркуем па рукапісным зборніку 1945–1947 гадоў, які паэтка паспела перад арыштам перадаць у верныя рукі і які сёння зберагаецца ў Беларускай бібліятэцы імя Ф. Скарыны ў Лондане. Тамсама зборнік і пабачыў свет, праўда, толькі ў 1992 годзе. У англамоўнай прадмове да яго вядомы славіст, прафесар Лонданскага універсітэта Арнольд Макмілан акураг і звярнуў увагу на геніюшаўскую метафоруку, разгледзеўшы асобныя вершы паэткі ў даволі шырокім літаратурным кантэксце: «Геніюш часам дасягае дзівоснай вобразнасці, напрыклад, «вінаградная гронка вісіць, як жменя слёз»; «трава — зялёны вадаспад» (хоць у другім вершы: «трава — зялёны пошум», што выклікае ў чыгача асацыяцыі з Някрасавым); вечаровае сонца, параўнанае са сцягай на пільятыне галавой, напэўна, нагадае чыгачам вобразную тканіну аповесці Ісаака Бабея «Пераход цераз Збруч».

Дадамо ад сябе, што Ларыса Геніюш усё ж не вызнавала таго бясспрэчнага для цэлых літаратурных плыняў правіла, паводле якога вобразы — гэта тыя абразы, на якія павінен маліцца паэт. У яе паэзіі вобраз працуе дзеля паказу і раскрыцця пэўнай з’явы. А яе высакадумны паэтычны малебен звернуты да ўсвятарненай Бацькаўшчыны і літасцівага да беларусаў Бога. І нябесны Бог прыходзіць у паэзію Л. Геніюш як зямное дзіва (*O, Dio* — звяртаўся да Усявышняга на фрэсках і ў вершах Мікеланджэла), ён гатовы ўвідочніцца сярод каланадаў пушчанскіх дубоў («Калі недзе існуе Бог — тут ён, пэўна, у Белавежы»).

Трапіўшы з Залатой Прагі за наежаныя драты «беласмертнай Поўначы», паэтка нібы апынулася на выспе *Silentium*. Маўчанне на доўгія гады паланіла яе шляхотную музу. А ў альманаху твораў беларускіх эміграцыйных пісьменнікаў «Ля чужых берагоў» (Мюнхен, 1955) вершы Л. Геніюш былі нават змешчаныя ў адным раздзеле з творамі паэтаў, якія лічыліся памерлымі. Замоўчванне працягвалася і пасля вызвалення.

Упершыню яе паслялагерныя вершы здолелі прабіцца на старонкі беларускай афіцыйнай перыёдыкі толькі ў 1963 годзе — у «Польмі», «Голасе Радзімы», «Гродненскай правде» з’явіліся невялікія вершаваныя нізкі. Праз чатыры гады выйшаў зборнік «Невадам з Нёмана» з зычлівай прадмовай Ю. Пшыркова. Праўда, быў у той прадмове адзін фальшывы абзац, напісаны як бы навырост, з надзеяй, што так будзе, так павінна быць з беларускім пісьменнікам, кнігі якога выходзяць у дзяржаўным выдавецтве: «У гасцінным доме Геніюшаў часта бываюць пісьменнікі і журналісты з Менска і Гродна, вучні мясцовых школаў і грамадскія працаўнікі раёна. Ларыса Антонаўна часта выступае перад юнай зменай...». Магчыма, гэткае ідылія і ажыццявілася б, калі б паэтка, пагадзіўшыся на выданне кнігі, зрабіла крок насустрач — прыняла савецкае грамадзянства, уступіла б, як ёй настойліва прапаноўвалі, у Саюз пісьменнікаў. Але нічога гэтага не адбылося, паэтка спрацавала напуста.

Што ж уяўляла з сябе першая на Радзіме кніга Л. Геніюш? Выбранае за амаль тры дзесяцігоддзі — з 1937 па 1966 год. Чытачы прынялі зборнік прыхільна, з’явіліся станоўчыя водгукі

ў друку. Чыгачы радасна адкрывалі для сябе новага паэта і наўрад ці заўважылі, што для самога паэта выхад доўгачаканай кнігі быў добра-такі азмрочаны. Затое беларуская эміграцыя, якая творчасць Л. Геніюш ведала не толькі з рэдкіх публікацый у менскіх перыёдыках, прыкмеціла, што нешта ў вершах не так. Віншуючы «вельмі паважаную і дарагую спадарыню» з шасцідзесяцігоддзем, Раіса Жук-Грышкевіч у лісце за 22 чэрвеня

1970 года абмовілася: «Трымала ў руках Ваш зборнік «Невадам з Нёмана» і заўважыла, што «Зубры» зрэдагаваныя ў ім горай...».

Зборнік на грамадскіх пачатках адрэдагаваў Уладзімір Караткевіч. Рукапіс з ягонымі далікатнымі папраўкамі зберагаецца ў асабістым архіве паэткі ў Цэнтральнай навуковай бібліягэцы Нацыянальнай акадэміі навук (фонд 31, вопіс 1, адзінка захавання 1). Рукой Караткевіча *закрэсленыя* некаторыя радкі, папраўленыя моўныя і стылістычныя хібы, прастаўленыя даты пад вершамі. І невядомай рукой *затушаваныя* цэлыя строфы. Чорныя плямы завесна паглядаюць з машынапісных старонак. У гэткі спосаб з аўтарскага рукапісу «Невадам з Нёмана» выкасавана 120 радкоў. Прычым выкасаванні гэтыя мелі відавочны ідэалагічны характар. Так, напрыклад, з верша «Уздымам сэрц нашых шуміць Белавежа...» былі выкінутыя дзве строфы, што неслі ў сабе асноўную сэнсавую нагрузку і служылі своеасаблівай сэрцавінай усяго твора:

Крывіч там стагоддзі загон свой старожа,
а звычаі, мова жывуць з году ў год...
Там Край, быццам казка старая, прыгожы,
удалы і верны Краіне народ.

Калі для нас волі гарачай світанне
цудоўнаю блісне над Краем зарой,
ад Угры па Буг мы спаткаць яго ўстанем
ўсёй дружнай, вялікай Крывіцкай сям'ёй.

У дзевяцістрофным вершы «Нішто так не міла» ахвярай цэнзуры сталіся шэсць (!) чагырохрадкоўяў. Невядомы, але

вельмі пільны наглядчык над літаратурай не шкадаваў тушы — у чорныя плямы ператвараліся строфы, дзе ўспаміналася Пагоня, дзе проста быў ужыты прыметнік *крывіцкі*, дзе паэтка асмельвалася нагадаць пра даўнейшыя межы старабеларускай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага...

Здавалася б, пры перавыданнях да творчай спадчыны Ларысы Геніюш выдаўцы павінны былі паставіцца больш уважліва. На жаль, гэтага не адбылося — выбранае «Белы сон» (1990 год, укладальнік Б. Сачанка) даслоўна паўтарыла ранейшае, знявечанае цэнзурай, выданне. А таму гэты том, у якім выпраўленыя шматлікія тэксталагічныя агрэхі і адноўлены аўтэнтчны тэкст, можна лічыць першай творчай рэабілітацыяй паэткі.

Літаратурны нарбак Ларысы Геніюш не абмяжоўваецца паэтычнымі творамі. У яе архіве захоўваецца вялікая колькасць праязных тэкстаў — успаміны, апавяданні, абразкі на гістарычную тэму. Частка з іх апублікаваная. Сапраўднай падзеяй у беларускай мемуарыстыцы стала публікацыя кнігі ўспамінаў Л. Геніюш «Сповідзь» у №№ 1–6 часопіса «Малодосць» за 1990 год.

Гэта твор вялікай мастацкай сілы, напісаны збалелым сэрцам, гэта кінутае як выклік бясстрашнае абвінавачанне антычалавечай камуністычнай сістэме, што спляжыла за нішто ў турмах і лагерах мільёны чалавечых жыццяў, гэта кніга пра незвычайную людскую самаахвярнасць, пра сапраўды апостальскі шлях жанчыны-беларускі, для якой Бог і Бацькаўшчына былі найвышэйшымі праўдамі на зямлі. «Сповідзь» — гэта падручнік чалавекалюбства і своеасаблівы катэхізіс, па якім можна пасвячаць у беларусы, выхоўваць патрыётаў і змагароў супраць тыраніі і здзеку над асобай і народам.

Нягледзячы на тое, што «Сповідзь» пісалася ў 70-я гады — часы надзвычай неспрыяльныя для свабоднай творчасці, — на яе старонках няма ні каліва боязі, няма характэрных для тагачасных літаратурных твораў недагаворанасцяў і асцярожных намёкаў. Ёсць толькі праўда, часам балюшчая і жажотная.

Найбліжэйшы да геніюшаўскіх успамінаў твор у беларускай літаратуры — «У капцюрэх ГПУ» Францішка Аляхновіча. Але калі апошні пісаў свае мемуары ў міжваеннай Вільні з разлікам на іх незабаўную публікацыю і нават атрымліваў ганарары з Парыжа і Лісабона, то Ларыса Геніюш давяралася толькі ўласнай друкарцы, не спадзеючыся пабачыць напісанае на кніжных ці часопісных старонках. Спавядалася ў стол, шуфляда якога мусіла стаць патаемнай схоўніцай да лепшых часоў. Паміж гэтымі творамі пралёг часавы адрэзак працягласцю ў сорок гадоў — тэрмін, як мы ведаем з Бібліі, дастатковы для таго, каб цэлы народ па морскім дне і па гарачых пясках пустэльні выйшаў з няволі. Але гэта на бласлаўёнай палесцінскай зямлі, а на зямлі савецкай і сорок, і пяцьдзсят гадоў нязменна працягваўся жудасны эксперымент над людзьмі і народамі.

Вось толькі адзін эпізод са «Споведзі», у якім расказваецца пра пачатак крыжовага шляху аўтаркі. Яшчэ да лагера тысячы кіламетраў, яшчэ толькі падканвойную паэтку перавезлі праз савецкую мяжу і часова прытрымалі ў брэсцкай вязніцы...

«Недзе зазванілі ў царкве на вячэрню, і праз закратаванае акно прабілася вельмі яснае неба. Сонца яшчэ не заходзіць. Сэрца маё перапоўніла прага малітвы, і я пальцам па чорным запыленым падаконніку пачала маляваць голаў Хрыста ў цярновым вянку. Галава выйшла цудоўна, і кропелькі крыві быццам збеглі па светлым яго твары. Абраз выйшаў харошы, быццам нехта натхнёна вадзіў маёю рукою, і мне пацяклі слёзы. У гэты момэнт з грукам адчыніліся дзверы і раз’юшаны савецкі афіцэр схаліў мяне за шыю і пачаў раўсці, паказваючы на Хрыста: «Кто это, кто это?» — «Хрыстос», — кажу. Тут ён выразіўся на Хрыста такім жудасным, непаўтарымым словам, якое толькі можа прыдумаць абсалютнае бяссілле ўбогага твору ў змаганні з ніколі недасяжнай яму веліччу духу... А за акном званілі саадка званы, і бліжыўся дзень Хрыстовага ўваскрасення...»

Чым не апокрыф найноўшага перыяду хрысціянства?

Творчасць Ларысы Геніюш акурат і слугуе ўмацаванню чалавечага духу. Нароўні з эстэтычнымі вартасцямі яна нясе ў

сабе магутны покліч да волі, да незалежнасці, гуканне якой і змаганне за якую аддзячыліся беларусам на ўскрайку другога тысячагоддзя.

Ларыса Геніюш абагаўляла Беларусь, яе прыроду. Святарным месцам была для яе не толькі зэльвенская Траецкая царква, але і Белавежа з яе выгryвалымі праз усе чужацкія нашэсці зубрамі. Але ўсё ж часцей у вершы паэткі заляталі свабодалюбныя, магутныя сваёй адзінотай арлы, якія ніколі не пакідаюць сваіх гнёздаў і да якіх часам прыпадабняюцца паэты. І яна наўслед за імі сягала пад аблацы — неспакойная і вольнакрылая Чайка з лётам арліным.

Міхась Скобла

ВЕРШЫ

МЛЫН

Меле млын высокі.
На сівым вяку
меле нашу долю,
меле на муку.

Засыпаюць ў жорны
жыгга-Беларусь,
перамелюць з горам,
з бодем перагруць.

Млынары чужыя,
варажосць наўкруг,
адсяваюць сіты
беларускі дух.

Меле млын высокі
ўдзень і уначы,
некаму прыйдзеца
горкі хлеб пячы.

1939

БЕЛАРУСКА

Калі цябе, мілы, Краіна пакліча
за родны змагацца парог,
то суму не будзе ў мяне на абліччы,
і страху не будзе ў грудзёх.

Дзявочае сэрца ў хвіліне так важнай
ніколі тады не здрыгне,
а буду не менш за цябе я адважнай,
каб сілы дадаці табе.

Бо сэрца дзяўчыны пад кужалем тонкім,
як сэрца найлепшых сыноў,
гарыць то ж каханнем да роднай старонкі
і спадчыны нашых дзядоў.

Ты пойдзеш у бой, а я плуг пакірую,
каня накармлю, напаю,—
і так абаронім, засеем, збудуем
Беларусь дарагую сваю.

Бо гэтак, як стрэльбы і кулі як звонкай,
як сіняе сталі мяча,
заўсёды патрэба для нашай старонкі
адважных хлапцоў і дзяўчат.

1940

ВЯЧЭРНЯЯ МІСТЭРЫЯ

Золатам тканая рызаю
пакрылася неба без хмар.
Пацеркі зораў нанізаных
вечар кладзе на алтар.

Месяц над возерам кадзіць
струменямі дымнымі зор.
Сыплюцца зоры ў прысадзе
на белы дзяўчыны прыпол.

Б'юць цені паклоны набожныя,
а лятучыя косы бяроз
атулілі крыжы прыдарожныя,
дзе плача драўляны Хрыст ос.

1940

О, КРАІНА

О, Краіна шчасця, родная матулька,
о, Краіна ясных, незабытых дзён!
На шырокім свеце не найду прытулку,
не прывыкну сэрцам да чужых старон!

Тэхніка, культура ды чыёсь багацце
не ўзварушаць сэрца маяго мацней —
ў ім цвітуць, красуюць нашы сенажаці,
ды калыша вецер клёнам всялей.

Вышынёю вежы быццам хмарам грозяць,
з каменю палацы задзіўляюць свет...
Мне ж мілей наш шэры камень пры дарозе,
дзе адпачывае пасівелы дзед.

Цудоўныя паркі, сеяныя травы
ды шнуры даўпя стрыжаных алей...
Даражэйшы сэрцу лес наш кучаравы,
сцежачкі у полі цягнуцца мілей.

Летам сонца збожжа цудна пазалоціць,
закалыша вецер каласамі ніў,
засумуе бусел на пустым балоце,
быццам сваё шчасце, летучы, згубіў.

Ды чуваць, як песня серабраным раннем
папыліве па рэчцы з хвалямі вады...
Часам разальецца збуджаным каханнем,
або замяцеліць ўздымам маладым.

Кажуць, што Ты зрэб'е носіш у нядзелю,
кажуць, што Ты носіш лапці на нагах...
Для мяне Ты грудзі палатном усцелеш —
расцвіцеш калінай на буйных кустах.

Прыбярэшся ў зелень, краскамі заманіш,
ўвосень ніжаш гусі ў тоненькі ланцуг,
то агуліш вочы вэлюмам туманаў,
быццам бы дзяўчына, едучы к вянку.

Заварожыш Нёмнам, рэкамі сваімі,
засмяешся ў сонцы збожжам залагым...
Закальша сэрцам верным Тваё імя,
ціхаю малітвай, водгулем святым.

О, Краіна шчасця, родная матулька,
о, Краіна ясных, незабытых дзён!
На шырокім свеце не найду прытулку,
не прывыкну сэрцам да чужых старон!

1940

МІНУЛЫЯ ДНІ

Адцвілі белаі яблыні цветам,
як начлежныя згаслі агні,
адзвінелі, як колас той летам,
залатыя над Нёманам дні.

Калі з прасніцы ніткай льняною
жыццё доля снавала ясней,
а пад зорнаю неба красою
мучыў сэрца ўначы салавей.

Або казкамі вечар цудоўны
маніў зорамі душу вясной
ці дзявочае сэрца напоўніў
аж па бераг нязнанай тугой.

Ласкай матчынай сонейка грэла,
думкі вецер-пяюн развяваў,
калі дзеўку-чаромуху ў белым

з пышным клёнам у полі вяпчаў.

Адцвілі, адцвілі, празвінелі,
як начлежныя згаслі агні,
недапрадзенай ніткай кудзелі
залатыя над Нёманам дні.

1941

ЧУЖЫНА

Вопратку з дрэваў вецер ўжо скінуў
і подзьмухам гнуткім, як быццам смыком,
ударыў па струнах бязлістых галінаў
восені сумным разжаленым днём.

Так часта ў чужым ды няветлівым краі
аб ціхія сэрцы бяздомных людзей
сумней, як той вецер аб дрэвы, зайграе,
злая доля ударыць, зазвоніць сумней.

Ды ўспомняцца родныя межы, загоны,
свая хата, а вокал чакае сям'я, —
гарачыя слёзы балюча зазвоняць,
сум беднае сэрца саўе, як змяя.

Як быццам бы сэрцам нявінныя дзеці
за маткаю тужаць сваёй дарагой,
так на шырокім, заблытаным свеце
толькі Край наймілейшы нам свой.

1941

СПАТКАННЕ

Калі тупат каня я пачую,
і зазвоніць здалёк ужо стрэмя, —
сэрца пшчасцем ў грудзёх забушуе,
з хаты выйду, цябе я сустрэну.

Ды каханнем, як яснай зарою,
напаю твае смелья вочы,
як з каня свайго быстрай стралою
ты на рукі, на грудзі саскочыш.

Пацалунку тады мо не прымеш,
цяжка голаў адкінеш на плечы, —
я расцвіўшай чырвонай юрпінняй
твае гордыя грудзі аквечу.

А як больш не устанеш ад бою,
і на твар ляжа ціхасць блядая, —
буду думаць: імгла над ракою
ці палотны бяліць расцілаю.

Буду думаць: не кроў гэта з раны —
жменю пацерак нехта раскінуў;
буду думаць: румяніцца ранне
ды усходзіць зара над Краінай.

Не скажу, што ты рана загінуў,
не пажалюся людзям, ні Богу!
Для каханае нашай Радзімы
й найдарожшых ахвяр не замнога.

1941

АСТРЫ

Расцвілі ужо астры на градах,
ліст на дрэвах, бы мак той, адцвіў,
так хацелася б верыць у радасць,
калі б вецер так сумна не ныў.

Каб не плакаў даўгімі начамі
неабнятнай тугой за акном,
цветам мо расцвілі б кучаравым
астры белыя ў сэрцы маём.

Можа, ў восені дні залатыя
красавалі б у сэрцы вясной,
пакуль раніцы нам ледзяныя
не прыгоне тут вецер з сабой.

Так цвітуць, цвітуць белыя астры
ды чаруюць на градах да слёз,
душу толькі як быццам бы ястраб
да ніў родных навекі аднёс.

1941

ДЗЯДЫ

Смалу і дзёгаць ў пушчах дабывалі
з старых, вякамі пачарнелых пнёў
і мёдам залацістым налівалі
рады гліняных, паленых збаноў.

Аружжа цвёрдае кавалі сабе самі,
вастрылі стрэлы, нацягалі лук,
часамі быў аружжам толькі камень
ці двое дужых, гартаваных рук.

І дзік, і лось, мядзведзь — асілак буры

пад сілай рук не раз у лесе паў.
Цвярдое ложка пакрывалі скуры,
кругом сплывалі з дзераўляных лаў.

Як дуб магутныя, адважныя як зверы,
адужалі ў лясох суровае жыццё.
Перад цяжкаю, кованай сякерай
паганы вораг заўсягды уцёк.

Калі ж дружынаю за стол дубовы селі
і кубкі пенным мёдам налілі —
не зналі меры буйнаму вяселлю
сівыя продкі нашае зямлі.

А калі князь агнём раскідаў віці,
каб ісці дружна Краю бараніць, —
каўшы кідалі з мёдам залацістым,
каваць зялеза ды смалу паліць.

Пад горды сцяг збіраліся дружыны,
грудзямі-мурам ворага спаткаць,
нашчадкам імя слаўнае пакінуць
ды родных пушчаў недругу не даць.

Героям сыпаліся курганы-магілы.
Міналі славы поўныя вякі,
аж покуль вораг хітры не асіліў
Крывіцкі род з-над Нёману-ракі.

Не ўзяў нам пушчаў, ветрам калыханых,
магутных замкаў, слаўных гарадоў
ды не прысвоіў славы на курганах,
дзе тлеюць нашых попелы дзядоў.

І часта вецер ноччу на магіле
азвецца стограм волатаў сівых:
— Мы Край грудзьмі сваімі баранілі,

каб ўнук ў няволі, ў сораме заціх?

Каб нашы землі, нашы пушчы, рэкі
чужак сваёй краінай называў
ды слаўна племя мучыў сяння здзекам
і нават мове волі не даваў?

Так стогнуць сэрцы волатаў магутных,
як быццам вецер жалем галасіў,
што расце Крывія маладая ў пугах
ды ўнук аб славе дзедавай забыў.

1941

ВЯСНА

Трэсне лёд пад напорам вады,
раскаваная рэкі, крыніцы
зашумяць, быццам смех малады,
што не можа, не хоча спыніцца.

Птах ўзяціць на спатканне вясны,
размахнецца ў блакіце крыламі,
ўскружыць голаву запах сасны,
быццам хмель яе кружыць часамі.

Сонца сыпне касулькі шчырэй,
вецер вып'е ваду з каляінаў,
разаўецца сцяг доўгі гусей —
сцяг вясны маладой над Краінай!

Зашумяць на гары ручайкі,
бы бурлівае сэрца паэты,
праб'юць панцыр зімовы пучкі,
стрэльнуць лісцямі, казачным цветам.
О, вясняны, нястрыманы бег!
Сонца любя, ласкава так грэе...

Столькі сілы жывой у табе,
столькі ясных, узорных надзеяў!

1941

ЛЯГУЦЬ ГУСІ

Лягуць гусі, лягуць шнурам,
бы вясняны сцяг,
праз туманы хмараў бурых,
ў непагоду, праз віхуру,
дзе радзімы шлях.

Лягуць гусі, лягуць дружна,
вернай грамадой,
па тым Краі сэрцам тужаць,
дзе дзяўчагы белы кужаль
сцеляць над ракой.

Сіні шлях ачыма мераць,
рэжуць сталлю крыл
і мыбока, цвёрда вераць,
што убачыць родны бераг
стане, стане сіл.

Лягуць гусі ў Край Радзімы,
бы вясна ляціць!
Ўжо забыліся пра зіму —
будуць днямі маладымі
сабе гнёзды віць.

Па-над Нёмна шляхам водным
вольна пралягаць,
у палёх, лясох свабодных
свае дзеці ў Краі Родным
будуць гадаваць.

1941

НАВУЧЫЛА МАЦІ

Навучыла маці рожу замаўляці,
навучыла маці вогнік адліваць,
варагоў ўсялякіх для спакою ў хаце,
а таёмны вецер навучыў кахаць.

Вугалькі наоглях кіну я на воду,
з лёнам залацістым рожу я спалю,
зашапчу ціхенька ўсякую нягоду,
да зары урокі лёгка адаллю.

Але калі месяц блісне із-за хмараў,
падсявае вецер зоры над зямлёй, —
абаўюць галоўку нязнанья чары,
заварожаць сэрца, забяруць спакой.

Нагінае вецер кволя галіны,
прасявае месяц бляды свет наскрозь,
быццам бы глядзелі вочы сакаліны,
быццам бы міргалі ціха на кагось.

Распяяны вечар пацалуе губы,
раскальша песня майго сэрца звон,
толькі ціха вочы перлы-слёзы губяць —
чаму гэта вечар, чаму то не ён...

Часта ясны месяц зоры пералічыць,
ціхі сон з чупрынаў дрэвы страхануць, —
мне ж усё здаецца кволае аблічча,
не магу забыцца, не магу заснуць.
Навучыла маці рожу замаўляці,
навучыла маці вогнік адліваць,
варагоў ўсялякіх для спакою ў хаце,
а таёмны месяц навучыў кахаць.

1941

ЗАБЭЙДЗЕ-СУМІЦКАМУ¹

Ты запеў нам песню аб барох сасновых,
аб пахілых ў полі сумных дзсяткох,
аб цудоўных межах з цветам васільковым,
што здаюцца часта на чужыне ў снох.

Ты запеў нам песню аб бярозе белай,
як ў зялёнай хусце стройная стаіць,
і аб тым, як явар уначы нясмела
аб сваім каханні лістам шалясіць.

Ды як ціха вецер лісцямі з бярозы
засыпае сумна незабыты след,
што пакінуў кажны з нас там на дарозе,
як ішоў ды з хагы ў непрыхільны свет.

Аб радзімай вёсцы запяяў нам песню,
матчыную песню запяяў не раз,
і аб тым, як птушкі кажнае прадвесне
прывітанні з сэрца там нясуць ад нас.

Хай з тваёю песняй, хай шляхом гусіным
размахнецца сэрца ды ляціць туды,
дзе астаўся след наш ў родных каляінах,
дзе мы пагублялі смех наш малады.

1941

НА НАЧЛЕЗЕ

Вецер хвалі ўперад гоне, вербы гне,
ходзяць спутанья коні ў тумане.

¹ Забэйда-Суміцкі Міхась (1900–1981) — беларускі спявак (лірычны тэнар). Спяваў у Харбінскай (1929–1932) і Пазнанскай (1935–1936) операх, стажавалася ў Мілане ў Ф. Карпі (1932–1934). З 1940 г. — саліст Народнага тэатра ў Празе. Пахаваны на пражскіх Альшанскіх могіках.

Буланья мае коні
капытамі ціха звоняць
ў сэрца мне.

Доўга, доўга ноччу цуднай я не спаў —
аганёк на полі блудны вандраваў...
Доўга песня салаўіна
не сціхала срэдзь галінаў,
сярод траў.

Доўга, доўга чуў дзявочы з вёсак спеў,
аж пакуль рагаты месяц не самлеў...
Пакуль хлопцы не паснулі,
агонь ветры не раздулі,
аж згарэў.

Ноч была — як быццам казка сіняя...
Пакуль зоры не пагаслі, думаў я,
што, чым зоры праз галіны —
чараўней глядзіць дзяўчына,
ой, мая!..

Ходзяць коні, ходзяць ў раннім тумане...
Ўстануць хлопцы ды дагаты пажанем.
Вецер хвалі ўперад гоне,
яны роднай песняй звоняць
ў сэрца мне...

1941

СКАЖЫ

Ой, дзяўчына, скажы —
чаму сум ўсё ляжыць,
ды туга ўсё на твары прыгожым?
Можна, месяц бляды,
мо дзяцюк малады

тваё сэрца так рана трывожаць?

Табе ж родзяць ляны,
ўзорам тчэш дываны,
кужаль белы, як снег на паляне!
Сама — быстрой той пгах,
Нёман сіні ў вачах,
засмяешся — як сонца прагляне!

Чаму сумная ты?
Быццам скарб залаты,
табе косы на плечы апалі;
твар твой — рожы лісткі,
стан, як вербаў, гнуткі,
і за працу усе цябе хваляць!

— Глянь — там горад відно,
я сумую даўно,
ці ж, запраўду, ніколі не зналі,
што ў дзявочых грудзёх
жаль бязмерны залёг,
як братоў ў кайданы закавалі?

Глянь — там горад, а ў ём
тужаць ноччу і днём
сакалы нашай роднай Краіны..
Май красуе, цвіце,
а за кратамі цень,
нават сонца там коскі не кіне!

Там — дзе сосны, дзе дуб,
там — дзе пушчы, дзе зубр,
на магілах дзядоў, на курганах,
у старых гарадох,
нат на славы слядох —
ўсюды вораг, усюды тагарын!

Калі хочаш любіць,
калі хочаш здабьць
беларускае сэрца дзяўчыны —
дык жа мусіш устаць,
памагчы разарваць
кайданы наймілейшай Краіне!

1941

БРАТОМ-ПАЛОННЫМ

Ці табе не шкода, браце,
родных ніў,
тых лугоў, той сенажаці,
што касіў?
Ці табе не шкода даляў,
што маўчаць,
ні садоў, што расцвіталі,
ні дзяўчат?
Ані Нёмну сініх водаў
між лясоў,
хваляў берагу кругога
ў верасох?
Ці табе не шкода песняў,
што вясной
білі ў хвалі напрудвесні,
бы вяслом?
Ці не шкода табе косаў
залатых,
ці не сніцца на палосах
лён густы?
Па вачох не сумна зоркіх,
што гараць?
Ці не хочаш баразёнкі
прыгараць?
Ці не рвешся ты душою —
адкажы!

Ці табе нача́мі сэрца
 не дрыжыць
па тым краі, дзе радзіўся,
 дзе ты жыў,
дзе ка́ліны расцвіталі
 на мяжы?
Дзе твой след? Мо ветры ў полі
 замялі,
калі гнулі, гнулі голле
 да зямлі!

1941

* * *

Уздымам сэрц нашых шуміць Белавежа,
як дні нашых сёлаў, так Нёман плыве...
Уроду палеткаў тнуць поясам межы,
адвечныя сосны гудуць ў бараве.

Там нашыя песні, там наша багацце,
там жыгняе мора, магілы дзядоў
і родныя хаты, і людзі, як брацці,
і казкі, і слава мінулых часоў.

Крывіч там стагоддзі загон свой старожа,
а звычаі, мова жывуць з году ў год...
Там Край, быццам казка старая, прыгожы,
удалы і верны Краіне народ.

Нічога, што позна у свет мы выходзім,
нічога, што ўчора пакінулі плуг,—
нам крыўду стагоддзяў ліхіх нагародзіць
гарачым уздымам акрылены дух.

Калі для нас волі жаданай світанне
цудоўнаю блісне над краем зарой,—

ад Угры² па Буг мы спаткаць яго ўстанем
ўсёй дружнай, вялікай, Крывіцкай Сям'ёй.

1941

БЫВАЙ

Бывай, дарагая мне Прага!..
Ты ў белы прыбралася іней,
калі карабель мой жыццёвы
прыстаў на Вэлтаве сіняй.

Адвагі было ў мяне мала,
настрой — беларускі, гаротны.
А ты снегам места прыбрала
так белым, як нашы палотны!

Ляцелі, як быццам бы зоры,
танцуючы з ветрам, сняжынкі,
у бель яны строілі горад
і цешылі сэрца чужынкі.

У неба цягнуліся вежы,
так стройна, як нашы таполі,
хоць вецер не гнуў іх на межы,
і вокал не слалася поле...

Ўсё ж ў ноч, калі сніліся краскі
і сум крышыў сэрца ў аковах —
мне баяў таёмныя казкі
граніт гэтых вежаў вяковых.

Бывай, залацістая Прага!..
Мой парус кірунак ўжо меціць...

² Угра — рака на Смаленшчыне, левы прыток Акі.

Успомню цябе я няблага
за казкі і сэрца каменняў.

За прыязні даўняй азнакі,
за кажнага Крывіі сына —
прымі сяння, Прага, падзяку
ад ўнучкі Францішка Скарыны!

Глядзі, як вякі ўжо, з адвагай
ў апеку святога Вацлава...³
Бывай, дарагая мне Прага,
бывай ў пене срэбнай Вэлтавы...

1941

МОЛАДЗІ

Гэй, збірайцеся, крывіцкія дзеці,
пад народны, пад горды наш сцяг!
Воля Краю нам зоркаю свеціць,
яго шчасце — у нашых руках!

Мы за волю крывіцкіх прастораў,
мы за спадчыну нашых дзядоў
аддамо, каб насыціўся вораг,
жыццё наша і нашую кроў.

Але Краю, што Нёман галубіць,
гэтых сэрцаў, што воляй гараць, —
ўжо не будзе арол крывадыюбы
да крыві пазурамі здзіраць!

Нам не страшны сібірскі больш холад,
нам не страшны маскаль або лях,

³ Вацлаў Святы — чэшскі князь (каля 921–929). Спрыяў пашырэнню хрысціянства, быў забіты змоўшчыкамі. Лічыцца апекуном Чэхіі.

чужы серп непатрэбны, ні молат —
мы разгорнем крывіцкі наш сцяг!

Нашы сэрцы гімн родны зайграюць!..
Адгукнецца, сёлы, ў адказ!
Мы нясём жыццё наша для Краю,
мы нясём жыццё наша для вас!

Станем дружна ўсе брат каля брата,
абаронім Краіну грудзьмі,
воля будзе вялікай заплатай
за нягоды цяжкой барацьбы!

1941

ЗОРКА

Зорка мая, зоранька,
для каго ўтары
ноччу ты узорнаю
ясненька гарыш?

Ці для маці сумнае,
што пад ціхі ўздок
цяжка думку думае
аб сваіх сынох?

Ці для падарожнага
льеш ты ясны свет,
што змыліў з дарожанькі,
загубіўшы след?

Засвяці мне, зоранька,
засвяці ясней,
хай сыноч мой скоранька
на руках засне!

Хатка наша бедная,
сумна ля акна,—
долю нашу ведаеш,
зоранька, да дна.

Тага спіць пад горкаю —
думаў аб вясне...
Ты ж хоць сыну, зоранька,
засвяці ясней!

1941

КНЯЗЬ УСЯСЛАЎ ЧАРАДЗЕЙ

Серп-месяц на небе між хмараў брыдзе,
срэдзь семені зор адзінокі;
вось, быццам гуляе шчупак па вадзе,
ныраючы ў хвалях глыбокіх.

Арол, гэтак ўзбіўшысь пад воблакаў сіль,
магутны сваёй адзінотай,
аб шэрай нізіне забудзе зусім,
паднебным упіўшыся лётам.

У кіеўскім замку Ўсяслаў Чарадзея⁴
змагаецца з духам бурлівым,
і ўздох гадзінёю калыша грудзей,
бы вецер даспелаю нівай.

Ён думаў не можа цяжкіх ўгаманіць,
тупі сваёй ўцешыць да краю;
і гордае князева сэрца баліць,
ды сон ад вачэй адлятае.

⁴ Усяслаў Чарадзея (?–1101) — князь полацкі (1044–1101). Імкнуўся ў незалежніцтва Полацкае княства і пашырыць яго межы. Адзін з персанажаў «Слова пра паход Ігаравы».

З вязніцы сумнай на княжы пасад
яго увесь Кіеў паклікаў —
ён ўсё ж з панавання ні з волі не рад —
не хоча той чэсці вялікай.

Мілейшыя сэрцу парогі сваі,
пасад свой і тыя дружыны,
з якімі хадзіў у цяжкія баі,
баронячы межаў Айчыны.

Мілейшы той Полацкі край дарагі
і пушчы з пахучай жывіцай...
Нядаўна Нямігі ціхой берагі
крывёю зліліся крывіцкай.

Там мужных ваяраў ляжаць чалясы —
хто ж гоіць крывіцкія раны
тады, калі князь, першы Полацка сын,
чужацкія носіць кайданы?

І хоць над Нямігу склака груганоў
не раз ўжо зяталася ў госці —
ўсё ж князева сэрца начамі дамоў
ўсё клічуць байцоў сваіх косці.

Ўжо цемень радзее, ўжо зоры ўцяклі
і знік бляды месяц за імі —
князь ўсё яшчэ чуе зямлі сваёй кліч
ды з думамі б'ецца цяжкімі.

Ён чуе, як рвецца Дзвіна ў берагох,
бароў сваіх гоман адвечны,
ён чуе, як ў полацкіх гордых мурах
шуміць ўсхваляванае веча.
Цвіце ужо неба, як тыя ляны,
і дзень ўжо над Кіевам сіні —
князь слухае сэрцам — б'юць, звоняць званы

у полацкай роднай святыні.

Нядарам казалі, што князь — чарадзеі...
Хто ж, духам прабіўшы прасторы,
у Кіеве чуў бы, як звон свой гудзе,
хто б знаў, што ён сэрцу гавора?

Вялікае сэрца мець трэба ў грудзёх
і духа магутныя чары,
каб чуць, як у полацкіх гордых мурох
у звон святой Зофіі⁵ ўдараць.

Агнём палымяным трэ край свой кахаць,
трэ вырасці з ніваў, загонаў,
каб славу, багацце — ўсё кінуць, аддаць
за кліч свайго роднага звона...

1941

МОЙ ЛЁН І СНЫ

Кволы лён мой напіўся расы,—
быццам з воблакаў сіні наліўся.
Буду ткаць дываны, паясы
для таго, хто мне ўночы прысніўся...

Будзе кужаль за снегтой бялей,
пояс ўзорны, як межанька наша;
пазірацімуць людзі ў сяле,
калі мілы яго падпаяша!..

Няхай, змыгты дажджамі, расце,
хай сінее у ранні імглістым,
так высокі, як тое трысце,

⁵ Маецца на ўвазе полацкі Сафійскі сабор, помнік архітэктуры XI–XVIII стст. Пабудаваны ў 1044–1066 гг. пры князі Усяславе Чарадзеі. Неаднаразова перабудоўваўся.

як той шоўк — так мяккі², валакністы!

Мама кажа: — Ты зрэб'е аснуй! —
яно болей патрэбнае ў хаце.

А мне хочацца толькі вясну
ды палі свае родныя ткаці.

Кажа мама: — Вось світкі няма! —
за сукно трэ, дачушка, узяцца...
Ах, сукно выгча мама сама —
там жа ўзорам палі не ірдзяцца!

Вельмі шэрае тое сукно —
я ж хачу ткаць вясёлкі і краскі;
аснаваць так прадно за прадном,
каб дыван быў, як родная казка!

Так цвяцісты, як нашы лугі,
як палі з васільковаю грывай;
быццам Нёман шырокі, даўгі,
быццам хвалі яго, мігатлівы.

Ты ж расці, валакністы мой лён...
Апалю цябе рожавым раннем,
спраду, выгку дзявочы свой сон,
аснаваны гарачым каханнем!

Ўсё, што цешыць, і ўсё, што баліць,
на палотны узорам раскіну:
хвалі, краскі, калоссе, палі —
ўсю красу наймілейшай Краіны!..

1941

ДУМЫ

Пра Цябе гэтак знаю нямнога,
наг не знаю, які маеш твар;

йдзеш далёкай, таёмнай дарогай,
як той месяц срэдзь ўзводненых хмар.

Што Ты з крозамі будзеш маімі —
для мяне гэта ўжо не сумлеў
з той пары, як прыгожае імя
раз мне вецер ўначы прашумеў.

Места будняў святога спакою —
мае думкі згараюць... Іх дым
снуе недзе ў далі за Табою,
як за месячным блескам блядым.

Пра Цябе так нямнога я знаю, —
толькі тое, што сэрца і чын,
каб здабыць пасма зораў для Краю,
Ты ў вялікую цэласць злучыў.

І не жаль Табе шэрых далінаў,
так як мне іх ніколі не жаль,
куй, — хай доля Радзімай Краіны
стане ясная, быццам крышгаль!

А спагваемся там, дзе нам рэха
з братніх сэрцаў паўторьць наш кліч,
недзе там ля саломенных стрэхаў,
там, дзе слова пачуем «Крывіч»!..

1941

ХРЫЗАНТ ЭМЫ

За вокнамі вецер ў густую б'е цемень,
згасіў нат у сэрцы гарачым агні —
і толькі галоўкі блядых хрызантэмаў
у вазе крышгальнай красуюць адны...

Клён, што учора ў саду залаціўся —
сяння ад слёзаў асенніх замok;
сарванае ветрам узорнае лісце
ціха ляжыць, як магільны вянок.

З восенню шэрай змагацца дарэмна —
згасіць усё, нат вясняныя сны;
толькі галоўкі блядых хрызантэмаў
сумнае сэрца ўцішаюць адны...

1941

ЯК ХМАРНЫ ДЗЕНЬ

Як хмарны дзень — так маё сэрца сёння...
Дождж з непагодных сыплецца вачэй...
Гэта таму, што Край мой любы стогне,
кроў ў воды Нёмну жыламі цячэ.

Не счырванела зорана каліна,
не мак цвіце, а Край наш, Край ў агні! —
бы сцэле сонца ярым кармазынам,
заходзячы за грыву спелых ніў.

Уціш мяне, што гэта не пажары,
што не сяло, не лес стары гарыць!
Наш Край злажыў даволі ўжо ахвяраў,
каб выпесціць і ўбачыць свет зары!..

1941

КРАІНЕ

Кожнай ноччу я, верны Крывіч,
недзе ў цемень паўночнай гадзіны
чую сэрца крываваычы кліч —
то заве мяне Маці Краіна.

Калі цяжка застогне яна —

востры боль маё сэрца праніжа..
Людзі кажучь, што гэта мана,
а я чую, што Край мой пад Крыжам.

Мілы Краю, я ўжо не глухі!
Не засну на падушцы на белаі,
калі клічаш мяне з-пад страхі,
клічаш сэрцам сваім набалелым!

Я хацеў ўжо сказаць Табе сам —
за Твой боль, за страшное цярпенне
ўсё Табе, наймілейшы, аддам,
нат жыццё занясу на каленях!

Агонь сэрца, што ўмее кахаць,
душу, розум свой творчы і быстры,
каб братоў, каб Цябе ратаваць —
я аддам да апошняе іскры.

Для Цябе, каб зарання я ўпаў,
хай нат зорка адна не пагасне;
што я рад ўсё да каплі аддаў —
гэта, быццам бы, сонейка ясна.

Што жыццё мне, загон ці сям'я,
што мне мілай вясняна аблічча,
калі ў ранах ты, Маці мая,
ў ноч сыноў сваіх жаласна клічаш?

1942

НЕ СУМУЙЦЕ

Не сумуйце, дзецюкі, вясною,
на магiлы гледзячы сяброў —
жалем нашых ранаў не загоiш
і цяжкіх не скiнеш кайданоў.

Не сумуйце, дзецюкі, па сёлах
і па вочах кінутых дзяўчат —
барацьба ўжо пеніцца, як салад,
маладыя воклікі гучаць.

Не сумуйце, дзецюкі, па долі,
не хілеце гордай галавы,
бо не з жалю, толькі з ранаў, болю,
воля толькі родзіцца з крыві.

Не сумуйце, дзецюкі, начамі —
ўжо не дасца спутаць вольны дух!
Мы былі і будзем Крывічамі
ад хваль Угры аж па сіні Буг!

1942

КРАІНЕ

Ці за рокат гучных грамаў,
што начамі б'юць,
ці то за страху з саломы
я цябе люблю?

Ці за сумную мо долю,
за дзяўчат красу,
ці за тых ветры ў полі
ў буйную вясну?

Мо за тых навальніцы,
бунтам што гудуць,
за лязо мо бліскавіцаў,
што па хмарах тнуць?

Ці за сілу гэтых бураў,
што страсаюць сон,
ці за ветру спеў хаўтурны,

ці за братні стогн?

Ці за ўздым бунтарны Нёмну
ў скутых берагох,
за пярэкліч ноччу цёмнай
па старых шляхох?

Ці за бор, як расшуміцца,
гневам задрывыць?
Ці за зоры-зараніцы,
што прыйдуць свяціць?

Ці за сэрцы, што аб грудзі
рытмам волі б'юць?
Ах, за што ж цябе, мой цудзе,
як жыццё, люблю?

1942

НАШ СЦЯГ

Не слава Краю, ўздым магутны,
наг не шумелі мне сцягі...
Заместа іх звінелі пугы
і цёмнай ноччу ланцугі.

Заместа водгулля Пагоні
яшчэ сягоння, як крумкач,
у набалелым сэрцы звоне
жанчыны беларускай плач.
Дзявочы твар, бляды ад жалю,
дзяцей спалоханы пагляд
і кроў братоў, што бунтавалі, —
я толькі гэткі знаю сцягі!..

За жар душы, што набалела,
за сэрца зораны агонь

я, Божа, чуць хоць раз хацела б
шум сцягу вольнага свайго.

Калі Крывіцкая Зямліца
мне сэрца гордае саўе,
а польны вецер расшуміцца,
на развітанне запяе, —

няхай разгорне свае крылі,
як стораж вечнага жыцця,
хай зашуміць хоць на магіле
мне бел-чырвона-белы сцяг.

1942

ЗАГАД

Ураджай шумлівы на палёх,
лугі і рэкі, і азёры,
і магутнейшы бор ад бору —
ўсё гэта даў нам добры Бог.

Авёс вяцісты, нівы жыга,
пшаніцы звонкае калоссе
і шмат дароў багатых ўвосень
з зямелькі плодна-сакавітай.
І хаты роднае парог,
красу дзяўчатам нашым мілым,
а дзяцюком буйную сілу, —
ўсё гэта даў нам добры Бог.
Даў наклець белую садоў,
багацце песняў мілагучных,
а ў сэрцы даў агонь пякучы
кахання да зямлі дзядоў.

І даў загад нам добры Бог:
каб кажны моцнаю рукою

гараў загон ды сеяў волю
і Родную Зямлю сцярог.

1942

РОДНАЯ МОВА

Мова родная, мова дзядоў!
Іншай мовы мы сэрцам не чуем.
Мілагучнасцю любых нам слоў,
быццам музыкай, душу чаруеш.

Мы за вокнамі дзень залаты,
нашых рэкаў п'явучыя хвалі,
роднай хаты святых куты
ў гэтай мове раз першы назвалі.

Мова наша — буйны цветабой!
Пралілася ў ёй першая радасць...
Словы матчыны сыпалісь ў ёй,
як лісточкі з адцвіўшага саду.

Любай песняй старою гучыш
з-над калыскі, з гадоў тых дзяцінных;
салаўіным разлівам ўначы,
звонам хваляў прыткой ручаіны.

З-пад вясковых прыветлівых стрэх
мілагучна звініш ад світання;
бы дзявочы рассыпчысты смех,
быццам першае ў сэрцы каханне!

Ты — вясною аквечаны луг,
шум дубровы магутны, п'явучы;
непадайны сталёвы ланцуг,
што нам сэрцы крывіцкія лучыць!

Так балюча і гэтак даўно
стогне любы народ ў паняверцы;
ты адна толькі ясным прадном
нам снуешся праз нівы, праз сэрцы.

Святы прадзедаў ты нам адказ,
якім слаўна ў харомах гудзела!
Ты — як неба, як сонца для нас,
быццам наквеццю сад заіnelы.

Мова родная, мова дзядоў!
Іншай мовы мы сэрцам не чуем.
Мілагучна сцю любых нам слоў,
быццам музыкай, душу чаруеш.

1942

УЖО ДАВОЛІ

Ўжо даволі нам стагоддзі
адну горыч піць!
Боль і гора сваё годзе
ў Нёмане тапіць!
Ўстанем, крыўды нагародзім,
запаям мы аб свабодзе,
станем вольна жыць!

Доўга мучыў вораг люты
ў капцюрох сваіх...
Голас волі ў сэрцах скутых
ўсё ж ды не заціх!
Ўжо мінае час пакуты,
паржавелі нашы путы,
сяння скінем іх!

Гэй, паслухайце з курганаў,
рыцары-браты!

Ўжо не сцелюцца туманы
палассём густым, —
толькі сонца рве кайданы,
асвячае, гоіць раны,
залаціць куты!

Што было — навукай будзе,
мы ж пайдзём ўпярод!
Нашых сэрцаў не астудзіць
наг сібірскі лёд!
Воля сілай б'е у грудзі,
звонам вечна кліча, будзіць
цэлы наш народ!

Хто з нас верным Краю сынам —
кажны ўздыме сцяг!
Для крываваых каляінаў
мала пачуцця! —
мы з узлётам сакаліным
ахвяруем для Краіны
дар свайго жыцця!

1942

ХАЧУ БАЧЫЦЬ

Я не гнуткія, пышныя пальмы
із разнятым ўгары парасонам
і не мора, ўсхвалёвана жалем, —
хачу родныя бачыць загоны.

Ды не прэрыяў дальных прасторы
і не стады дзікіх антылопаў —
хачу бачыць, як полымя зораў
Нёман ў хвалях начамі пагопіць.

Хачу бачыць шырокія дзічкі,
што парог маёй хагы старожаць,

расмяянае вёскі аблічча,
дываны залацістыя збожжа.

Ды вачамі і сэрцам на нівах
паплысці недзе з ветрам крылатым
і забыцца аб днёх нешчаслівых
на парозе радзімае хаты.

1942

НЁМНЕ

Гэй, Нёмне шырокі, як лён, галубы,
мой дружа з гадоў тых дзяцінных!
Вясёлы ля берагу, срогі ў глыбі,
імклівы, у бегу няўпінны.

Праз срэбныя далі хвалюючых ніў
і зелень лугоў аксамітных
ты грудзі Краіне чароўна абвіў
шырокаю стужкай блакітнай.

Калі бліснеш хвалі сталёвай лускай —
ў дзявочых, ў вясёлкавых мроях
ты быццам бы рыцар, бы казачны вой
ў зялезнай закованы зброі.

І часам здаецца — вось ў воблакаў сінь,
над соснаў стрункіх верхавіны,
бы волат, бы верны зямлі нашай сын,
на помач устанеш Краіне.
Крывіч ты дастойны, ты волаце наш,
калышаш народнае імя!
Ніякая недругаў нашых мана
нам сэрца твайго не адыме.

Калі ж задуменнасць агорне лугі
і змораны вецер спачыне —

люструешся, стройны, прыгожы, даўгі,
як вочы дзявочыя, сіні.

Начамі тужліва на неба глядзіш
ў сярэбраным блеску крышталным,
а месяц прыходзіць к табе, маладзік,
купацца ў запененых хвалях.

І сосны, і вольхі, і дуб к табе стаў
на бераг кругы і адлогі.
Бы ў люстры, бярозы калышацца сталь,
б'е хваля аб белыя ногі.

Калі ж спаўюць шыза цябе туманы,
бы пачасем бераг авеюць, —
народныя ціха калышаш ты сны
ды вольныя думы лялееш.

Як дні, безупынна імклівы твой бег;
жыццё — твае звонкія хвалі.
Народнаю песняй калышам цябе,
як колісь дзяды калыхалі.

Гэй, Нёмне шырокі, як лён, галубы!
Кроў сіняя любай Краіны!
Вясёлы ля берагу, срогі ў глыбі,
як вочы дзявочыя, сіні!

1942

ВЕЧАР ПАД ПРАГАЮ

Дрэмле ўжо Прага вячэрняй гадзінай,
вежы святыняў ўздымаюцца к зорам,—
гэтак часамі ў малітве застынуць
рукі людскія, узнятыя ў горы.

Важна Градчаны⁶, як арка біблейная,
ў хмары пывуць над туманнымі стрэхамі,
вежамі ў неба ўпіраюцца сіняе,
бы прагавіта шукалі пацехі.

Стодзівы толькі не дрэмлюць каменныя,
ноч іхніх сэрцаў наг не пераможа.
Доўга вякамі стаяць, ўсё нязменныя,
сон залацістае Прагі старожаць.

Месяц па вежах спускаецца стройны,
блудзіць, сярэбраны, месгам заспаным,
быццам ў бліскучай акованай зброі
нейкі забыты вякамі каханак.

Ціха спіць Прага гадзінай вячэрняй...
Стодзівы з каменя сон ёй старожаць,
месяц блукае між хмараў містэрных,
вежы ўсё рукі ўздымаюць набожна.

1942

НЕ ЖАЛЬ

Не жаль нам юнага жьцця,
не жаль нам рожавага сёння, —
мы дзён адходзячых працяг
асвецімо агнём паходняў.

І ў братніх, змораных грудзёх
пад рызманом з цвярдога зрэб'я
надзею збудзім новых дзён,
акрылім дух, каб ўзняўся ў неба.

Бо бурным віхрам смельх дум
і верных душ ахвярным жарам

⁶ Градчаны альбо Пражскі Град — гістарычны цэнтр Прагі, заснаваны ў XI ст., дзе знаходзіцца рэзідэнцыя прэзідэнта Чэхіі.

агонь трэ ў попеле раздуць,
а ў сэрцах выклікаць пажары.

Ў граніт трэ веру ўзмацаваць
і сілу ў цягліцах патроіць,
каб кажны пугы ўмеў парваць,
на рубяжох каб стаў героем.

Ў агні куецца новы час!
Ударым ўсе ў гарон ахвотна
за прадзедаў святы адказ,
за славу Крыўі несмяротнай!

1942

СТАРАЖЫТНАЯ САГА

Градам слоў б'еш у сэрца маё,
нат вясняных не слухаеш казак,
толькі ў маршы ідзеш праз жыццё,
знаеш слова адно: абавязак.

Быццам панцыр на сэрца ўзлажыў —
не прабіць яго нават вачыма.
Не ад шэпгаў каханья дрыжыш,
а ад яснага слова: Айчына.

Маіх вуснаў не хочаш, як мак,
ані песняў маіх на сутонні, —
ўсё мяняеш на вырыты знак
вечна рвучай наперад Пагоні.

Места ў вочы — глядзіш на курган,
места рук маіх — меч абдымаеш.
Нат не бачыш, як гнуткі мой стан,
нат не чуеш, як шчыра кахаю...

Тваё сэрца рашуча так б'е...
Толькі сіла, нязломная сіла..
Ці не чуеш, што травень пяе,
што чароўная ноч гаманіла?

Цябе, знаю, нішто не сагне,
ты жывеш толькі, моцны, для Краю.
Ўсё ж ты — казачны сон для мяне,
ўсё ж цябе я бязмежна кахаю.

Шчасце колісь, як птах, адляціць,
наг каханне згарыць, як лучына, —
сонцам толькі не згасне ў жыцці
несмяротнае слова — Айчына!

1942

ЗАПЯІ МНЕ ПЕСНЮ

Запяі мне песню не з мяшчанскіх вулак,
не з вялікіх сцэнаў, не з эстрад,
запяі мне тую, што я сэрцам чула,
калі асыпаўся белы сад.

Запяі мне тую, што пяяла няня
над калыскай, доўга не сплочы,
ці аб безнадзейным маладым каханні,
што трывожыць сэрца уначы.

Не хачу навінаў з шырокага свету —
пушта майму сэрцу, цесна ў ём,
можа, помніш песню, што пяяла летам
маладая жнейка за сярпом?

Ці мо помніш тую, аб ліхім прыгоне,
з-пад навіслых сумна нашых стрэх,
што пяялі хлопцы, як вадзілі коні
месячнаю ноччу на начлег?

Запяі мне песню нашу, не чужую,
з смарагдовых гоняў ды бароў,

што я сэрцам вечна на чужыне чую
сярод думаў зорных вечароў.

1942

ЦЯГНІКІ І РЭКІ

У рукох поўна кніжак. Пятнаццаць мне лет.
Цягнік мяне шпарка адносіць
праз ўзорныя нівы далей і далей
над воды бліскучыя Росі⁷.

Ўжо коні чакаюць. Імкнемся праз лес.
Гэй, думы, дзявочыя думы!
Пачаў вецер ўзбураны дзіка шалець
і ноч неразгадную глуміць.

Мо сёстры русалкі, таёмны лясун
мне песняў старых адгалосы
і дзіўныя казкі калісь прынясуць
ў чужыну з радзімых палосаў?

Яшчэ толькі крыху, яшчэ толькі міг —
хваль любых пачуецца гоман,
і ў Горадзень быстра ускочыць цягнік,
над сінню расцягнуты Нёмна.

Здароў, мілы браце! — Чаго пасумнеў?
Стоін з хвалямі ўдаль адганяеш?
Нічога, мой ясны — няволя міне,
як Божая кара мінае.

Дні новыя прыйдуць. Спаткаем мы іх
з вялікай, адданаю ласкай,

⁷ Рось — рака ў Гродзенскай вобласці, левы прыток Нёмана. Працякае праз Ваўкавыскі і Мастоўскі раёны.

адвечнаю песняй з курганаў старых,
малітвай з царквы Калажанскай⁸.

У сэрцы збалелым прыгоены крык:
бывай, стары бор кучаравы!
Далей і далей ў ноч адносіць цягнік
над хвалі нязнанай Вэлтавы.

Чаму гэтак вецер гучыць ля акна?
Ці песня з радзімых палосак,
ці водгулле бору, што ў ноч застагнаў,
сум Нёмнавых хваляў даносіць?

Бег плаўны Вэлтавы, лес вежаў стрункіх...
Таму край ваш сэрцу ўжо мілы,
што госцямі былі тут ў старыя вякі
Сапегі⁹, князі Радзівілы¹⁰.
Каб розум, каб веда сваю паглыбіць,
з навукі гарачаю смагай
свой кідалі Нёман і хвалі Дзвіны —
да чэшскай спяшаліся Прагі.
Дзе ў камень закута старая краса —
калісь тут на славу Айчыне

⁸ Царквы Калажанскай — маецца на ўвазе Барысаглебская (Каложская) царква ў Гродне, помнік мураванай архітэктуры XII ст.

⁹ Сапегі — магнацкі (з XVII ст. княжацкі) род герба «Ліс» у Вялікім Княстве Літоўскім. Сапегаўскія ўладанні на Беларусі: Асвея, Бешанковічы, Бялынічы, Дзярэчын, Дзятлава, Друя, Дрысвяты, Дуброўна, Зэльва, Коханавы, Ружаны, Свіслач, Стары Быхаў, Сянно, Чарэя і інш. У 1680–1690 гг. спрабавалі аддзяліць ВКЛ ад Польшчы і ўстанавіць у Княстве сваю дынастыю. У 1917–1918 гг. прэтэндавалі на трон літоўскай дзяржавы. Найбольш вядомыя прадстаўнікі роду: Леў (1557–1633), Павел Ян (1609–1665), Казімір Ян (1642–1720). Францішак Сапега (1772–1829) быў адным з кіраўнікоў паўстання 1794 г. на Літве, ягоны сын Яўстах Казтан (1797–1860) удзельнічаў у паўстанні 1830 г. Яго праўнук Яўстах Севярын (нар. у 1916 г., жыве ў Найробі) у 1999 г. наведаў Беларусь, прысутнічаў пры адкрыцці мемарыяльнай дошкі свайму прадзеда ў Дзярэчынскім касцёле.

¹⁰ Радзівілы — магнацкі род, прадстаўнікі якога ў XV–XVIII стст. займалі высокія дзяржаўныя пасады ў ВКЛ. У XVI–XVIII стст. мелі ўласнае войска, валодалі гарадамі-крэпасцямі. Найбольш вядомыя прадстаўнікі роду: Мікалай Стары (?–1509), Мікалай Руды (1512–1584), Мікалай Чорны (1515–1565), Мікалай Крыштоф Сіротка (1549–1616), Міхал Казімір Рыбанька (1702–1762), Кароль Станіслаў (Пане Каханку; 1734–1790).

крывіцкія кнігі начамі пісаў
вялікі Францішак Скарына.

Не гоман навокал няветлівых сэрц
к людзям, што не маюць дзяржавы,
я чую, чаго не ўзяла нават смерць —
сляды нашай даўняе славы.

Гляджу і гляджу, як па рэйках стрункіх
у бок майго роднага Краю,
як ластаўкі, ймкнуцца у даль цягнікі...
Чаргі сваёй сэрцам чакаю.

Над Нёмнам, дзе птушкамі думы мае
блукаюць у ночы бяссоннай,
туды, дзе Дзвіна аб Рагнедзе¹¹ пяе,
дзе тужыць Дняпро неўгамонны.

Туды, дзе Няміга старая плыла,
дзе бой прагрымеў не раз слаўны,
дзе песня крывіцкая горда гула
і плач далягаў Яраслаўны¹².
Хай сум ападзе мой на вашае дно,
радзімыя, слаўныя рэкі!
А дні з вашай хваляй сальюцца ў адно
навекі, навекі, навекі...

1942

¹¹ Рагнеда (?–1000) — полацкая князеўна, дачка князя Рагвалода, жонка вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Святаславіча, маці вялікага князя кіеўскага Яраслава Мудрага і полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча. Напрыканцы жыцця пастрыглася ў манахкі пад імем Анастасія. Паводле легенды пахаваная ў Заслаўі.

¹² Яраслаўна — гераіня помніка старажытнай літаратуры «Слова пра паход Ігаравы» (XII ст.), рэальная гістарычная асоба, жонка князя Ігара Святаславіча Ноўгарад-Северскага. Вобраз засумавалай па мужу Яраслаўны — адно з самых яркіх паэтычных дасягненняў безыменнага аўтара «Слова...».

ВЕЕ ВЕЦЕР

Вее вецер ўжо асенні,
нясе лісцяў поўны жмені,
тое золата з галінаў
рассыпае па далінах.

Тужаць вербы сумна з жаю,
косы ясныя апалі;
каляровай чарадою
адплываюць ўдаль з вадою.

Вее з поля сум нязнаны,
пунсам сцелюцца паляны,
лісцяў тканню залатою,
пышнай зводнаю красою.

Пражай з даляў асумелых,
з дум кудзелі яснай, белай
заснавала павуценне
нават сэрца ў дзень асенні...

1942

ХАЧУ

На ўзгорках, як шэрыя нашыя світкі,
дзе вясною шуміць лебяды,
я з кудзелі гадоў хачу вечную нітку
Беларусі далей дапрадаць.
Косы сонца, што нівы вясною цалуюць,
хачу шчодро раскінуць усім,
хачу красак бярэмя, што ў полі красуюць,
на пясчаных шляхах раструсіць.

На чужыне ў хвіліне цяжкой адзіноты,
калі сэрца мацней забаліць,

хачу песняй сцягі нашых доўгіх палотнаў
разам з сонцам вясняным бяліць.

На магілы, дзе слава вякоў спачывае,
і на тых, дзе ўжо спяць дзецюкі,
што юнацкай крыві не жалелі для Краю,
хачу віць для герояў вянкi.

І для тых, што ўначы ім пяў толькі вецер,
я пад сэрца балючы уздох
хачу з песняў вянкi, — каб іх памяць аквеціць, —
раскідаць па старых курганох.

Ўсім душою астылым і сэрцам памершым,
якім крыўда зямлі не баліць,
я з грудзёў хачу кідаць кіпучыя вершы
і заснулых днём новым будзіць.

Хачу песняй сваёй пад ружовае ранне
разам з песняй дым хмар разгарнуць —
няхай сонца асвеціць сцягі на курганах,
хай раз'ясніць маю Беларусь!

1942

ІДУ ПАВОЛІ

Іду паволі цяністаю сцежкай.
Разам з ночай так добра маўчаць.
Ў дыме хмараў блішчыць галавешкай
бляды месяц і зоры мігцяць.

Недзе збоку шумлівае места
муціць гоманам ночы спакой.
Нейкі цень, быццам дух бесшалестны,
цёмным крыллем махнуў прада мной.

Вецер ціха галлё нагінае,
пахне мёдам цяжкіх каласоў.
Можа, гэта з далёкага Краю
чад павеяў з стагодніх лясоў?..

1942

ПАЖАРЫ

Пажары полымем разлітым
прагналіся праз нівы йзноў
і праглынулі прагавіта
яшчэ раз гнёзды крывічоў.

Застаўся вугаль дагарэўшы
і шэры попел сярод ніў,
ён тым, хто сэрцам найвярнейшы,
нат голаў серабром пакрыў,

і думы сумныя так сталі,
як тыя восенню палі,
як у журбоце тыя далі,
дзе след жыцця агні змялі.

Дым слаў, як ноч, сівыя столкі
на грудзі сіняе ракі,
нат шэпт заціх, далоні толькі
шукалі братняе рукі,

асіліць каб хугчэй як гора
і ўстояць там, дзе дом упаў,
адбіць удар, што скрыты вораг
зрадліва ў плечы скіраваў.

На попеле крывіч адужаў —
святая сіла братніх рук,
сугучнасць чыну сэрцы пружыць

і дух узносіць угару.

Ў жыцці ўсё дзеецца нядарам.
Хто знае вышшых сіл закон?
Мо у апошнім тым пажары
згарэла змора страшных дзён...

1942

СЫПЛЕЦЦА ЛІСЦЁ

Сыплецца лісцё у парках асумельх
і гарыць, як золага, быццам медзь ці жар.
Сонца гадзіць сцежкі косамі нясмела,
поглядам астыглым з алавяных хмар.

Кляны маляванья вецер абтрасае
ды калыша лісце, недзе ўдаль нясе,
бы ужо забытым даўно ў садзе маем
снегу цветам белым сыпаў па расе.

Жураўлі жа клінам убіліся ў неба
і вісяць на хмарах тонкім ланцужком.
Быццам нехта сыпнуў пацеркі на зрэб'е
ці развесіў перлы чорныя кругом.

Плывуць за лес хмары, спененыя лётам,
нізка ападаюць волавам цяжкім.
Вецер жа чырвонай сцеле пазалотай,
песню суму лісцем шалясціць сухім.

1942

КАЛІ ВЕЦЕР

Калі вецер асенні часамі
пачне біцца аб цвёрды бетон,
недзе рвацца буйнымі крыламі —
раскальшацца сэрца, як звон.

Ды праз сцены дамоў камяныя
і праз стрэхаў іржавую медзь
ўбачыш сэрцам прасторы інья,
дзе якраз пачало сутунець.

Быццам едзеш дамоў па дарозе,
коні звонка капьгамі тнуць,
бляды месяц, апёршысь на розе,
свеціць згаслай лятарняй у цьму.

Толькі пырскаюць борздыя коні
ды чужое міргае акно,
сумны вецер расказвае стогнам,
што сямі ўжо няма тут даўно.

Быццам птушкі далёка у вырай
адлятаюць прад сівай зімой, —
на прасторы ліхое Сібіры
завязлі іх усіх грамадой.

Але птушкі вясною свабодна
прылятуць яшчэ ў белы наш сад,
толькі тыя, з Сібіры халоднай,
ўжо не вернуцца ў вёскі назад...

1942

НЕ КРАНАЙ

Не кранай майго сэрца прыцішаных струн,
песні больш не прасі салаўінай.
Чуеш? — Восень ў садох ціха ўдарыла ў сум
па бязлістых, счарнелых галінах.

І пяшчоты ласкавай ўжо больш не прасі —
з жураўлямі яна адляцела,
сціхлі ў сэрцы маім даўных дзён галасы,
як жыццё на палёх асумельх.

Ўпарта думы мае ты ўсё хочаш забраць,
ды дарма — быццам лісце увосень,
на пустыя палі, на луі, сенажаць
сумны вецер і іх паадносіў.

Пакуль даль заруніць, пакуль прыйдзе вясна,
не хачу я чырвоных караляў,
іхня чырвань цяпер — гэта зводна мана, —
глянь, каліна свае пагубляла.

Ды ў далонях ужо не трымай маіх рук,
бачыш — птушкі ўзяцелі над гаем,
і па небе паплыў доўгі, вольны ланцуг...
Так як іх — і мяне не ўтрымаеш.

1942

БЕЛЫ ПАРУС

Адпльвае ўдаль парусаў многа,
аднаго толькі нейк не відно.
Серабрыцца Вэлтавы дарога,
небяспечнае цёмнае дно.

Можа, вецер замоцна ударыў
ў распрастанае лётам крыло,
мо з мядзведзіцы бурае — хмары
навальніцай яго заліло?

Пакуль ноч ападзе паміж дрэваў
ды заслоніць узорную даль,
буду вечарам зораным, спеўным
безупынна яго выглядаць.

Белай з'яваю сонца закрылі...
То не голуб ўскружыў над вадой —
гэта парус ляціць быстракрымы,

шпарка к берагу гнаны тугой.

Быстра, быстра па хвалях імкнецца,
крылі ясныя ўзняўшы ўтару.
Белы парус — ён слухае сэрца
і юнацкіх напружаных рук.

1942

ДУДЫ

У лесе, полі — усюды
грае восень на дуды
гэтым птушкам, што ўдала адлягаюць,
ў садзе астрам пушыстым,
дрэвам залагалістым,
майму сэрцу задумана грае.

А пад гэтыя дуды
лісце кружыцца блудна
каляроваю зводнай мяцеллю...
Ў полі ж спозненым раннем
сваё зрэб'е туманы
й павуцення палотнішчы сцяляць.

Недзе граюць так дуды
гэтым дзеравам цудным,
што як з дзён прамінулых князеўны, —
у красе аксамітаў,
ў пунсе, золатам шытым,
ля руінаў блукаюць у поўнач.

Граюць, граюць так чула
аб вясне, што мінула,
аб жыцці, што, як жар, дагарае,
што, як сон, неспакметна

адыходзіць у вечнасць,
і аб тым, што цвіце, не мінае.

1942

НАД ЗАЛЬВЯНКАЙ

Стаю адна, а прада мной ірдзіцца,
сінее поясам вузенькая рака...
Прыйшла сюды я раннем на граніцу
з другога боку птушак сустракаць.

Вось вылетуць яны з зялёных хвояў,
пачнуць вясёла з сонцам гаманіць
і папльвуць у сіні нада мною,
не знаючы ні межаў, ні граніц.

Вось вылетуць... ушыр і ўздоўж па краю,
дзе толькі кліча рэха братніх мук.
Іх вольны лёт нішто не затрымае —
ні сінь Дняпра, ні быстраводны Буг.

Не ўбачу больш, як сонца тут устане
і ў сінх хвалях голаў акуне...
Не заірдзіцца у кустох ружова ранне
і толькі ў чужыне прысніцца мне.

Як гляну я на стрэхі родных вёсак,
што у лугох — як птушак чарада...
Мне гэтак цяжка родныя палоскі
і край свой любы сяння пакідаць.

Калі цягнік жалезам зарагоча
і панясе ў далёкі, гулкі вір,
імглою смутак ападзе на вочы,
ўпадзе мой стогн на прыдарожны жвір...

І ціха стоячы ў вакне вагону,
я захачу, самотная, адна
свае аўсом засеяныя гоні
і вобраз сёл, і буры лес абняць.

Бывай ужо, пльві далей, Зальвянка¹³,
нам прыйдзеца з табой расстаца ўсё ж...
Іду дамоў, а прада мной сялянкі
ступаюць па дарозе басанож.

Глядзяць у твар, і чуецца пытанне:
чаму ў вачох такі дзіўны агонь,
адкуль прыйшла сюды чужая пані
і плача так няведама чаго?

Пайшлі далей, іх словы заціхалі,
упаўшы недзе ў польны малачай.
Мне ж засталася толькі жменя жалю
й дарога сумная ў чужы, нялюбы край.

1943

* * *

Апяклі мяне росы раннія,
краскі водарам абдалі,
прыпадаю я сэрцам раненым
да каханай мае зямлі.

А яна, на кускі пакрамсаная,
у хлуслівым чужым тумане,
плугам родных сыноў неўзараная,
ціха помачы просіць ў мяне...

1943

¹³ Зальвянка — рака ў Брэсцкай і Гродзенскай абласцях, левы прыток Нёмана. Працякае праз Ваўкавыскі, Пружанскі, Зэльвенскі і Мастоўскі раёны.

* * *

Блукаю сёння па родным краі
збалелым ценем.
Хачу быць кропляй, што перапаўняе
чару цярпення.

Хачу быць словам, што напраўляе
на шлях сапраўдны,
сілай, якая перамагае
ў баі за праўду.

Пад тваім небам, чыстым і сінім,
быць канпелькай,
быць тваім гордым, вечным ўспамінам,
мая зямелька.

1943

МАРЫ

Мары мае высокія, нязбытныя,
мары мае — народу вольна жыць,
а ад мяне чакаюць чалавічнае:
душу і голаў ў пояс пахіліць.

Я пахіліла б голаў заінелую —
ў час буралому хіляцца й камлі...
Душы свае, аднак, сагнуць не смею я,
ўва мне пяе душа мае ЗЯМЛІ!

1943

ЗАЛАТАЯ СОНЦА КАЛЯСНІЦА

Ноч крылом пастукала у дзверы,
вецер сілай тузае прабой,
застанеца ўсё, што на паперы,

ўсё, што ў сэрцы, — забяру з сабой.

Заўтра залунае снег вішнёвы,
зацвіце на сонцы бэзаў куст.
Ёсць такое казачнае слова,
вырванае з рэбраў: Беларусь.

Вораг далі не аддасць затанна,
гордасць выбілі ў паніжаных рабоў,
паляглі айчынныя тытаны
недзе за пярэплаццю драгоў.

Недасказана, нязроблена так многа,
неадпомшчана за слёзы і за кроў.
Я пакіну вам мае трывогі,
я пакіну вам маю любоў.

Няхай сэрцу змучанаму сніцца
пах вясны, вішнёвы белы дым,
залатая сонца калясніца,
вольны сцяг і пераможны гімн.

1943

ДОЛЯ НЕ КУНЕЖЫЛА МЯНЕ

Доля не кунежыла мяне,
вельмі скупа адмярала радасць,
шчасце толькі песнямі ды ў сне
рассыпалася акордамі прынадна,

каб пагаснуць, як блудны агонь,
зорамі асыпацца над раннем,
атуліць туманнаю смугой
і патухнуць недасяжным зданем.

Сэрца смагла радасці людскай,
боль не раз шчыміў яго начамі.

Хто ж мой пенны юнасці прыбой
з наваколя шэрага мог сцяміць?

Радасць медам не цякла з вашчын,
злою доляй не даецца дарам, —
трэба шэрасць дня перамагчы,
выкрасаць яе з будзённых хмараў.

Можна шмат нямілага мінуць,
на нягоды сумныя забыцца, —
на дарогах сэрца не сагнуць,
не згубіць праменнага ў драбніцах.

Сяння цесна радасці ў грудзёх —
той няспутанай, растузанай, віхрыстай!
Хай бурліць вяснова ў ручаёх,
звонкім смехам свет замоўкы хрысціць.

Доля не кунежыла мяне,
смелы лёт не раз спыняла градам,
і таму ў жыццёвым тумане
мне так хочацца рассыпаць сэрцам радасць.

1944

МАЁЙ ПЕСНІ

Шугай, мая песня, шляхом недаступным,
арлінаю сцежкай да хаты ляці.
І я паляцела б з табой, каб не пугы,
што долю так рана скавалі ў жыцці.

Ляці, мая песня, дзе нашы дзяўчаты,
калінавы цвет у вянкi з імі ві
ды чорнай разорай ідзі за аратым,
тугою за воляй па Нёмне пльві.

З гарачага сэрца цябе пасылаю

да цветам пахучым асыпаных ліп, —
вітай і лялей там усё, што кахаю,
нат камень амшэлы на роднай зямлі.

Няшмат панясеш ты з сабой па дарогах
у родных прастораў туманную сінь.
Апроч майго сэрца не маю нічога, —
яго ты да хагаў, як дар, занясі.

Прыспаную цьмою, няволяй вяковай
арліную душу пад світай будзі.
Ты сілай кахання крышы нам аковы
і клічам краіну да сонца вядзі.

1942–1945

КУСОЧАК НЕБА

Мяне свет ласкі не сустрэў —
апошні блеск пагас учора,
а сэрца тысячамі стрэл
йзноў злосна пранізала гора.

Б'юць ў грудзі хвалі мне із дна.
Паміж запененых прыбояў
стаю прад бурамі адна
з глыбокай верай, што устою.

Навісла цяжасць чорных хмар,
шалее бура, сіл мне трэба...
Ўздымаю з болем ўгору твар —
там ў цьме бліснуў кусочак неба.

1945–1947

УДАР

Учора сурова падбілі мой лёт,
песні паранілі ясныя крылі,
гэтак часамі вясною галлё
бура шалёная глуміць і хіліць.

Заўтра мо большы, страшнейшы удар
целам маім страсяне чалавечным.
Потам пакрыецца змораны твар,
гледзячы сумна у вір небяспечны...

Толькі мой вольны не зломіцца дух,
Божая іскра у целе бязрадным.
Голаву ўзняўшы, там ў цемень пайду,
сэрцам у небе пытаючы праўды.

1945–1947

ЧУЖЫЯ ХВОІ

Пад чужым небам шапочуць хвоі,
дзіўную песню шгодня тут чую,
пытаюць ціха: скуль я і хто я?
Адкуль прыходжу, па чым сумую?

Стрункія хвоі чужога краю,
добра мне голаў аб вас аперці.
Вецер аб долі ж хай не пытае,
словам не скажаш таго, што ў сэрцы.

Словам не скажаш аб тых цярпеннях,
што сумна на душы пластамі сцеле,
што сонца крые магільным ценем,
а расказаць вам — вы пасівелі б...

Лепш загудзеце, сумныя хвоі,

вольна, свабодна, вы жа не людзі...
Зялёным шумам сэрца ўспакою,
ад вольнай песні лягчэй мне будзе...

1945–1947

У АСЕННІ ДЗЕНЬ

Йду ціхім, асумелым садам,
шмат лісця вецер ўжо аднёс,
толькі, як жменя буйных слёз,
вісіць галінка вінаграду.

Над траў зялёным вадападам
не чэшуць вербы сваіх кос,
не вабіць ліпа мёдам кроз,
не кліча груша сесці радам.

Не белы бэз пахучым чадам,
а на кустох зацвіў мароз,
і градам буйных горкіх слёз
звісае жменя вінаграду.

1945–1947

ЦУД

Весяліўся, смяяўся агонь,
чырванёў, як зара-зараніца,
і згараў на ім белы мой конь,
і згараў на ім мужны мой рыцар.

Як з паганскіх курганных часоў,
ішлі ўдовы на вогнішча смерці,
я, найболей няшчасная з ўдоў,
свайму рыцару кінула сэрца.

Ўзняўся ў неба ахвярны мой дым,
рос із сэрца майго агнявіцай,
і скрозь слёзы я бачыла ў ім,
як ажыў зноў конь белы і рыцар.

І сярод найцяжэйшых пакут
я паверыла сэрцам гаротным,
што з ахвяраў нам зродзіцца цуд,
што наш Рыцар і Край — несмяротны.

1945–1947

Б'ЮЦЬ ХВАЛІ

Б'юць хвалі прыбоем з радзімых крыніц,
ажыўшыя воды ракочуць, задорныя,
і вольная песня не знае граніц,
б'е звонам у небе з грудзей непакорных.

Хто спугае хмары і зменіць іх бег,
хто воблакам плысці іначай раскажа
і, глянуўшы ў душу людскую глыбей,
хто дум пераніжа натхнёную пражу?

Шляхотныя рукі магчыма скаваць,
сумленне, бывае, грашамі заплацяць,
а думаў арліных нам смерцю стрымаць
найбольшы у свеце тыран не патрапіць.

Іх вольнаму лёгу — бязмежны прастор,
ля хат разальюцца, як рэкаў разводдзе,
з прыземных нізінаў імкнуцца да зор,
то сонцу насустрач ў распаўлены поўдзень.

І вольнае песні, што служыць багом,
ніхто не зняволіць, ніхто не заплаціць;
захоча — шле словаў караючы гром,

захоча — лялее сумуючых браццяў.

А крылі параніць ля дратаў чужых —
памостам расцэле міражныя гоні.
Ўдзе звонка палём зарунелым служыць
і ласкаю вернаю любых агорне.

То — быццам бы бура, то — лёгенькі ўздых,
а сэрцы людскія і говіць і раніць,
разжаліцца просьбаю — слухае Бог,
раззвоніцца праўдай — баяцца тыраны.

1945–1947

ЛЯ ЧУЖЫХ ВАРОТ

Хоць доля б'е, і ў сэрцы лёд,
ўсё ж думы не ў аковах.
Праходзе ля чужых варот
мой жнівень васільковы.

Хоць вяне мак, душа у сне,
калісьць забытым маем
вітала віхрамі мяне
краіна дарагая.
Ўздымаўся Нёман, гнуўся бор
і топаль вабіў вочы,
а пры дарозе цвіў чабор
пяснярцы на вяночак.
Ў закуты Край біў долі град,
слязьмі снаваў вяселме,
усё, што зраніў цёмны брат,
спавіла з межаў зелле.

Калі ж душу злівала кроў,
а думы голаў гнулі,
глыбокі боль праменнем слоў

замовіла бабуля.

Сягоння зрываў дум, ні кроз,
ні ран ніхто не говіць,
і гэты боль, што ў сэрцы ўрос,
бабуля не замовіць...

Блукаю ля чужых варот,
хоць думы не ў аковах,
і сум душы, і сэрца лёд
гарачым плаўлю словам.

Загнаны ліст, як птах, здалёк —
ў чужыне толькі ценем.
Звіваю ў залаты клубок
ўспамінаў летуценне,

каб песні новыя тварыць
і словам Край кунежыць,
той Край, гдзе вецер гнуў бары,
гдзе цвіў чабор на межах.

1945–1947

БОЖА...

Божа, малітваў прачыстая мэта,
светлая песняў натхнёных крыніца,
глянь, як ў адкрытае сэрца паэта
б'е безупынна жыццё навальніцай.

Слёзаў чужых ужо поўныя жмені,
кроў разлілася струёю ля весніц,
мушу для іх я ў бязмерных цярпеннях
выкупіць сілу натхнёнае песні.

О, я слоў перлы дастану із тоняў,

сэрца іх ў зvonкі шнурок пераніжа,
толькі не дай мне ў крывавае «сёння»
ўпасці бяссільна дарогай пад крыжам.

Крыж мой аднолькава цяжкі і мілы.
З гоняў дзіравых яго за субраццяў
буду ахвярна нясці да магілы.
толькі не дай мне пад ім заламацца.

З ніў я яго падняла без прымусу.
Нельга каханне над сіламі мерцьць.
Жоўці пякучай налі мне на вусны,
буду цярпець за Радзіму і верцьць.

Буду аб долі адкупленай крозіць,
сяння цяжкой, непагнутай, як камень,
буду ісці па цярністай дарозе,
потам змываючы кроў і слязамі.

Сэрцам натхнёным, Табой абагрэтым,
дай мне нат з жоўці стварыць асалоду.
Дай адкупіць мне цярпеннем паэта
волю і долю, і шчасце народу.

1945–1947

ГДЗЕ РАДАСЦЬ?

Пытае вецер сумны чагосьць,
гдзе радасць — рэдкі сягоння госць,
чаму не прыйдзе гору ў дакор,
не засмяецца іскрамі зор?

Нельга начамі ўсцяж сумаваць,
пакуль брат-вецер можа пяцьць,
весці прыносіць з родных шляхоў,
у вочы смяецца долі ліхой.

Чаму сум горкі, бы на загад,
адбіў мне думы, як здрадны гад?
Чаму спыніўся дум творчы бег,
замёр прадчасна на вуснах смех?

Хай сыпле доля на сэрца град,
са мною ж вецер — мой родны брат,
са мною сведка ўздыму і мук,
прыцель верны — месяц-дзяцюк...

1945–1947

ТРЫВОГА

Ужо не буду цябе кальхаць,
сумных песняў не буду пяць,
каб не плакаў, каб ціхенька змоўк —
ноч крадзеца із цемры, як воўк.

Аб заклятай красуні вярбе
ўжо нат баяць не буду табе;
не магу ўжо найсці ў сабе слоў,
каб спакой табе лгаць і любоў.

Пакуль злую пазнаеш зямлю,
лепш да сэрца цябе прытулю,
няхай б'е табе праўду, як звон,
няхай ціхі старожыць твой сон.

Ні вядзьмар, ні ліхія ваўкі
не страшныя, як брат твой людскі;
ён ад магчынных родных грудзёў
адарваць цябе, сынку, гагоў.

І крывёю пасцельку абліць,
і абоім жыццё загубіць,
не, не буду ўжо песняў пяць,

моўчкі будзеш на сэрцы мне спаць.

Пакуль стук яго чуцьмеш у ноч,
будзь спакойны, саколiк-сьнюк,
вечнай ласкай i негай б'ючы,
будзе верна цябе сцерагчы.

1945–1947

ЗЯМЛЯ

Дарагая матуля-зямля,
Бог на тое мне даў дзве далоні,
каб я гладзіць ласкава магла
Твой дыван машастова-зялёны.
Знай, згараная скiба мая,
цiхiм шчасцем пранягая мацi,
можа, гэтак аддана, як я,
гладзіць толькi галоўку дзiцяцi.
Мне жыцця для Цябе не шкада,
паэтыцкiм мы зроднены духам,
Бог i слёзы на тое мне даў,
каб Цябе заліваць ў час засухi.
I на тое мо сэрца ў грудзёх,
каб сагрэць Цябе словам i чынам,
i на тое натхненне даў Бог,
каб Цябе апяваць безупынна.

1945–1947

КІР

Любоў i праўду я бяру на шчыт,
i з iмi йду бясстрашна ў цяжкi час;
я не пяром, а гастрыём душы
пішу крывёй счарнелаю да вас.

Жалобны кір над маім прошлым лёг:
не ўчую больш матулі цёплых слоў —
на вуснах ёй заціх апошні ўздых,
як тысячам замучаных рабоў...

Равы братоў, цяжкія сёстраў дні,
страшэнны боль апошніх бацькі год,
людскія душы, сёлы у агні,
а на крыжы замучаны народ.

Хоць неба сяння срогае маўчыць,
я ў адраджэння веру ясны цуд:
любоў і праўду, свой магутны шчыт
ўздымаю смела прад панамі пуг.

Не страшна мне іх мсціvasці і кар,
бо ў маім сэрцы — вера, не сумлеў,
ў маёй душы — не попел, але жар,
ў маіх вачох — не слёзы, але пнеў...

1945–1947

БРАТУ Р.¹⁴

Ты казаў калісьці: не сумуй, сястронка,
над пакутным Краем злітуецца Бог.
Барані і цеш ты родную старонку,
а я буду бацькаў сцерагчы парог.

Ты казаў: пяі нам соладка і звонка,
раскідай праменні жменямі наўкруг,
я ж з усходам сонца роднай баразёнкай
весела сталёвы пакірую плуг.

¹⁴ Верш прысвечаны брату паэтку Расціславу, які загінуў на фронце 28 красавіка 1945 г. Пахаваны ў братняй магіе ў Амалеінафэльдзе паблізу горада Барнім (Нямеччына).

Да Радзімы-маці разбудзі каханне,
запалі ты сэрцы вольнасці агнём.
Хай народ прачнецца, хай з няволі ўстане,
я ж засею гоні залатым зярнём.

Ты гары натхненнем для братаў, для Краю,
ахвяруй ім душу палкую сваю,
я ж з дзікой Сібіры сэрцам прычкааю
і сустрэну хлебам родную сям'ю.

Не згадаў ты долі, наймілейшы браце,
горыччу бязмернай пакараў нас Бог —
не вярнецца бацька, не вярнецца маці
із зямлі сырое на пусты парог...

Не уціх над светам здзек пакутаў люты,
ў збураных руінах не спыніўся бой,
мне на душу ўчора налажылі путы,
а цябе прыкрылі чорнаю зямлёй.

Не змаглі мы гора, сокале, з табою,
плача маё сэрца, стогне цэлы Край.
Паплыве у Нёман кроў яшчэ струёю
із народных ранаў... Ах, бывай, бывай!

1945–1947

УДАРЫЎ ВЕЦЕР

Ударыў вецер халоднай заваяй
проста ў вочы, у сэрца, у твар,
спарахнела навекі надзея,
пахіснуўся святы мой алтар.

Мілы Божа, дык я ж не устою,
глянь — заместа зялёнай мяжы,
места роднай сям'і прада мною,
як распяці, самыя крыжы.

І над доляй пакутных субраццяў
не галосцяць свабодай званы,
а народ зноў ідзе на распяцце,
і гучаць ў цішыні кайданы;

ў безнадзеі пакутных часін,
грозных ўзрываў нягоднага болю
цяжкі жаль расплываецца ў сіль,
ў хмары слёзаў цярпенняў бяздольных.

Каб у пору апасці далоў
звонкім градам адплаты і смерці
на убогасць туманнага галоў,
што паранілі людскасці сэрца.

Каб прыпомнілі злым і слабым,
што ёсць моцы людское граніцы
і што зло не развеецца ў дым,
а вярнецца назад навальніцай.

Дзень і ноч, і жыццё ёсць і смерць,
жар і холад, і восень і лета,
ёсць тыраны пакрыўджаных сэрц —
ёсць і помста страшная за гэта.

1945–1947

БРАТ МОЙ А.¹⁵

Брат мой, кажуць, ад кулі памёр,
гнаны доляй, ў чужыне загінуў.
Ўсё ж ён срогаму свету ў дакор
ясны смеж свой званочкам пакінуў,
сіль вачэй адказаў васільком,
мілы голас — жывым ручайком.

¹⁵ Верш прысвечаны брату паэткі Аркадзю, які загінуў на фронце 27 ліпеня 1944 г. Пахаваны ў братняй магіле ў горадзе Ларэта паблізу Рыма.

Нёс надзею і радасць для нас...
Вастрыё засталася ўспамінаў
і адзіны, крывавы адказ:
медалі із-пад Монтэ-Касына¹⁶
і кашуля з засохшай крывёй,
і кусочак зямелькі чужой.

Лёг у дваццаць вясняных гадоў
сярод красак цвітухай Італіі,
бы ўчадзеў у пахучых садох,
бы расплыўся ў чаруючых далях,
ў кіпарысах трагічна-сумных
абарванай надзеяй заціх.

1945–1947

СЭРЦА

На разрытай аружжам зямлі,
на скрываўленых шэрых загонах
раны йзноў зараслі, зажылі
пад кашуляю траваў зялёных.

Із шматлікіх магільных капцоў,
із прасяклых крывёю разораў
вырас мак пурпуровы ізноў,
прыгажэйшы, буйнейшы, як ўчора.

Толькі сэрца не можа ажыць,
як вясною загон ажывае,
калі ўсенька пад крыжам ляжыць,
а зямля сцеражэ, не вяртае.

І бацькоў, і братоў ўжо няма,

¹⁶ Монтэ-Касына — гара на адлегласці 80 км ад Неапаля, паблізу якой у 1944 г. адбылася бітва паміж арміяй вермахта і войскамі хаўруснікаў па антыгітлераўскай кааліцыі.

сэрцы вырвалі ім перадчасна.
Ўжо жыцця не раз'іскрыцца май
над магіламі полімем ясным.

Із руінаў падымецца дом,
на пажарышчы вырасце топаль,
толькі ў сэрцы, у сэрцы людском
застанецца боль вечны і попел...

1945–1947

* * *

Туманныя хмары прыкрылі світанне,
павіс над зямлёю праклён і адчай,
ўсё ж ў сэрцах не сціхла стыхія змагання
за волю народа, за любы наш Край.

За долю нашчадкаў, за родныя гоні,
за шум крывічанскіх квітнеючых ніў
нясём мы аддана жыццё на далонях
і шчасце людское, і гожыя дні.

Ні сум і ні слёзы нам сэрцаў не крышаць,
нявольнай пакоры не знаем зусім.
Мы сілай змагання і воляю дышам,
мы путаў не хочам, не будзем насіць.

Мы выраслі ў здзеку, у віры змагання;
за лепшае заўтра сярмяжных братоў
без слова сумлеву, без ценю хістання
даць буйную голаў з нас кожны гатоў.

Насуперак злыдняў, народнай пакуты
ударым, як помсты караючы гром,
парвем назаўсёды чужацкія пугы,
а трэ будзе згінуць — без скаргі памром...

Купляючы волю крывёю і потам,
згарым адкуплення ахвярным агнём,
загінем, як песня з чароўнаю ногай,
як колас падцягты са спелым зярнём...

На нашу долю, на нашыя плечы
вялікія справы Бог сяння ўзлажыў.
Купляем, як Бог наш, жыццём чалавечым
мы волю для нашых пагоптаных ніў.

Хто брат наш — той з намі ў рашучай гадзіне,
скрываўлены Край наш герояў заве.
На межах упаўшы, браты, не загінем,
у памяці вольных жыць будзем навек.

Народнае шчасце мы выкупім ў боі,
пад вёсны засеём зялёную рунь —
шумець будуць нівы над вольнай Дзвіною,
над Бугам, над Нёмнам: «Жыве Беларусь!»

1947

* * *

Надходзіць зноў туманны час —
прадонне дзён нявольных.
Магчыма, больш не ўбачу вас,
браты мае, ніколі.

Душы людской не дам скаваць,
бунтарных дум узмахам
я прывітанні буду слаць
вам з кожным вольным птахам.

Няхай не крышыць сэрцаў сум —
усім жа не устояць...
Адныя сцяг свой данясуць,
другія ўпадуць ў боі...

Не страшны здзек мне, ні прымуc,
над Краем толькі плачу.
Дала мне Маці-Беларусь,
відаць, такую ўдачу...

Заўсёды ў мроях з вамі, ў снах —
жыць буду ці загіну.
П'ю чару горычы да дна
за вас і за Краіну.

1947

* * *

Будзь здаровы, далёкі мой Краю,
разлучыла з табою нас смерць,
ўжо нікога больш не прычакаю,
не змагу больш нікога сустрэць...

Не ўсміхнецца надзеяю болей
сірагліва-жалобная даль,
дарагія не прыйдуць ніколі,
мне няма ўжо каго выглядаць...

Можа, вецер, рвучы павуценне
на бязлюдных асенніх палёх,
прынясе адгалосы мучэнняў
ці апошні ўміраючы ўздых.

Можа, хмары, напіўшыся слёзаў
над гаротнай, радзімай зямлёй,
з ніў заблудзяць сюды па дарозе
і расплачуцца жалем са мной.

Можа, пгах у вяснянае ранне,
не знайшоўшы старога гнязда,
прынясе ад цябе прывітанне,

летучы у чужыну, назад.

На каптан твой нявольнічы, шэры
песні вольнай, бунтарнай душы
я хацела, як вечныя перлы,
табе ўзорам на грудзі крышыць.

Сяння ў пальцах маіх, недабітка,
ненавісці шалеючых бур,
абарвалася родная нітка,
звонкіх перлаў рассыпаўся шнур.

На каменнях нялюбага краю
не згаўлю я крывавячых ран,
сваіх перлаў больш не пазбіраю,
не прышыю на шэры каптан...
Будзь здароў, Краю мой, я малюся
за сям'і свае змучанай кроў
сэрцам, п'яным маёй Беларуссю,
будзь здароў, Краю мой, будзь здароў...

1947

* * *

Забалела падбітае сэрца,
затужыла, як ранены птах,
ці ж не прыйдзе яно, не вярнецца
на радзімы, бярозавы шлях?

Ціхі волат прачнецца, устане,
арлянём над Краінай ўзяціць.
Дачакаюцца брацця світаньня
у народным пакутным жьцці.

Глянъ на рэкі — то нашыя слёзы,
на зямельку — там нашая кроў,

гдзе ёсць красак найбольш пры дарозе —
там ціхія равы змагароў.

Гляннь, як крыж над палямі сагнуўся,
адбіваючы полымяў жар —
то гараць па лясах Беларусі
сэрцы й целы адданых ахвяр.

Як ягня літасціваму Богу,
адкупленне нянашых грахоў —
разам з лесам гараць пры дарогах
рукі й сэрцы жывых Крывічоў.

1947

* * *

Бы у жнівень сухі, смага мучыць мяне,
ўжо няма братніх сэрцаў-крыніцаў.
Нават рыцар святгы наш на белым кане
ў маёй хаце не смее спыніцца..

Нельга з вамі дзяліць сяння сэрца адно —
перастала бы біць, нежывое.
А без вас, без братоў, мэты мне не відно
і не бачу шляхоў прад сабою.

Дарма рукі свае працягаю з тугой
і чакаю трывожнымі днямі —
ўжо не скажа ніхто: «Мы, пяснярка, з табой,
не сумуй над сабой і над намі».

Стыгне сэрца ў грудзёх, думы ймкнуць да людзей,
дні ўміраюць без чынаў, без словаў,
што хацелі трымаць мужнай верай ў бядзе,
грэць у сцюжу, як поўдзень ліпнёвы.

1947

* * *

Іду супроць долі свае нецвяроза,
губляючы гора, збіраючы слёзы.
Усё пад зямлёю, боль толькі не гіне,
туга не сціхае па любай Краіне.
Супольна з нявольным народу цярпеннем
сум душу жалобіць нудою і ценом.
Зямля мая-маці, о дай мне магчымасць
парваць Табе путы адвагай і чынам,
кроў верную й думаў бурлівыя воды
разліць аж да каплі за долю народу,
і бурьць, і ставіць, і бачыць вачыма
свабоду і волю убогай Айчыны..
То ж ёсць мая мроя, жьцця майго мэта,
крывіцкая воля і шчасце паэта!

1947

НЕПАСЛАНАМУ

Дзе Ты быў у дні нашы бунтарныя —
я шукала Цябе кругом...
Сцежкі слаліся толькі ахвярамі,
кроў бязвінна лілася ручвом...

Дзе Ты быў, як вачыма туманнымі
заглядзеўшыся нема у даль,
між старымі шляхамі курганнымі
выйшла Маці Цябе выглядаць?

І да рук Яе белых заломаных
толькі вецер ласкава прыпаў,
толькі краскі сярэбраным гоманам
абазваліся недзе між траў...

Аб нас доля, Ты знаеш, не рупіцца,
казкі шчасця для нас няма...

Недзе ў ноч маладая заручніца
дзецюка вызваляла дарма...

Доўга, прагна шукаючы помачы,
пралятала, як птах, сяло.
Выйшлі людзі, збядована стогнучы,
выглядалі — Цябе не было...

Із руінаў, пажарам асмаленых,
пакідаючы бацькавы кут,
ішлі нашы суродзічы ў далі дзесь,
на спагканне нязнаных пакут.

І пад іхнымі світамі шэрымі
да багатых чужых людзей
сэрцы біліся горка-зняверана,
а Цябе — не было нідзе...
Ўсе, пустымі дадзетыя крыкамі
ап'яnelых крывёю дзён,
Твайго сэрца шукалі вялікага
і адвагі у мужных грудзёх.
І чакалі дарма яны рання там,
тыя людзі з пахілых хат,
і дарма яны сэрцам параненым
так хацелі Цябе пакахаць...

Цяжка з ніў было родных засеяных
у чужыну кудысь ісці...
Ты быў казкаю, Ты быў надзеяю,
а Цябе не было ў жыцці...

За туманамі следу не бачачы,
на бяспуцці крывіцкіх дарог
доўга-доўга стаяла я, плачучы,
што Цябе не паслаў да нас Бог...

1948

* * *

Помню Прагу, вясняныя святы.
Адхіляючы цюль ад вакна,
з поўнай чарай, да сонца паднятай,
я стаю у задуме адна.

І пад шум дарагіх лімузінаў,
галаву адкланіўшы назад,
п'ю за нівы, лясы і даліны,
п'ю за шчасце пакінутых хат.

Задрыжэла крышталёвая чара,
сэрца болем туга заліла.
Беларусь дарагая, не дарам
я табе свае дні аддала.

Сёння ў думках Цябе я вітаю,
п'ю салодкую чару віна.
Можа, заўтра без скарж, дарагая,
за Цябе вып'ю горыч да дна.

Поўнач. Сцюжа. Вясняныя святы.
Цераз бераг аж пеніцца боль.
Прада мною кірка і лапата,
але думы заўсёды з Табой.

Жоўць спаліла мне горыччу вусны,
але чара не падае з рук.
За здароўе свае Беларусі
я яе падымаю ўгару.

Як калісьці святое прычасце
з яснай чашы ля царскіх варот,
п'ю свой боль, як вялікае шчасце,
за каханы крывіцкі народ.

1953

* * *

Крывёй напоўніліся поймы рэк,
бурліць адчаем слёз людскіх разводдзе.
Гляджу на свет. Я — лагернік, я — зэк,
засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя.

Мяне драгы, сабакі сцерагуць,
дзікіх надзораў зграя нада мною,
і лоб шгодня мой на прыцэл бяруць
навучаныя забіваць канвой.

Мне ўсё ўзялі, разбурылі сям'ю,
кіркой прабілі лёс мой чалавечы,
ланцуг накінулі на шыю салаўю
і між сабою падзялілі рэчы.

Натоўп дзяўчат, жанчын, яшчэ жывых,
йдзем зледзянелай тундры каляінай,
папраз снягі, мароз сцінае дых,
мароз шукае песні салаўінай.

Канвой яе шукае і надзор,
я йду пургой, завеяная снегам,
гляджу ваўком ўсёй дзікасці ў дакор,
не, маю душу прашманаць ім нельга!

На вуснах песня, мой апошні дых,
цяплом з-пад сэрца словы саграваю,
жывая я яшчэ сярод жывых,
ў душы маёй і Беларусь жывая!

1950–1956

* * *

Між белых камлёў захісталася смерць.
Яна за аддзелам начамі качуе.

Мо заўтра зноў будуць сасонкі шумець
над намі,

а мы ўжо жыцця не пачуем...

Ніхто ж не баіцца, ніхто не дрыжыць!
Йдзем волі насустрач шляхамі святымі.
Назначана жыць нам, так будзем жа жыць,
гатовы на мукі за шчасце Радзімы.

Хоць цені пагрозаў снуюцца ў бары,
выходзім!

Мільгаюць падковамі коні.

Я — з вамі! Ах, мілы, вазьмі — мы ж сябры,
сябры з-пад адное каханай Пагоні.

1953

* * *

Вязніцы і краты, кайданы і дрот,
крыжы і магілы ў здраговым полі.
То гекагомбы¹⁷ складае народ,
ў стыхіі змагань здабываючы волю.

Зямля наша вабіць прыблудаў чужых,
прывыклі няволіць сярмяжныя сёлы;
зжынаюць пшаніцу, а сеюць крыжы
і пугаюць дрогам шляхі навакола.

...Там з ворагам ўчора сустрэўся аддзел.
Ў баі шмат і іхных, і нашых упала.
Цяпер адступае, ды заўтра прыйдзе
на нас з яшчэ большай, дзічэйшай навалай.

Маўчаць твае хлопцы, замоўк нейкі і ты.

¹⁷ Гекагомбы — ахвяраўскладанні ў старажытнай Грэцыі, пазней масавае знішчэнне людзей.

Ў такую хвіліну слоў многа не трэба.
Што ворагу ніў не здамо залатых,
цяпер прысягаем адкрытаму небу.

Пакуль мы жывем — нас ніхто не сагне,
бязлітасным здзекам змаганняў не спыніць.
А згінуць прыйдзеца — дык згінем ў агне,
ўсё ж волю, як сонца, нашчадкам пакінем.

Не — «хлеба і цырку», а — вольнымі быць,
не — ласкі чужацкай, а — собскага права!
Пракляце — хто ворагу будзе служыць,
а праўду і волю баронячым — слава!

1953

* * *

Мне здавалася, ты — гэта грэчаскі міт,
ясным геніем ў мармур закугы,
ці таемнаю ноччу цудоўны прывід
з нашых пушчаў, зрываючых пугы.

Ты не ведаў, мой дружа, ды скульп было знаць,
што, чало аб далоні апершы,
я умею маліцца, цярпець і кахаць
толькі з сэрца адорваным вершам.

Ты не верыў, што кром нашых сёлаў і ніў,
у час дружбы пяшчотнай і цеснай,
майго сэрца з табою ніхто не дзяліў
і не меў такіх вогненных песняў.

1953

КРЫЛАТЫ

Шырокім узмахам разгорненых крыл,
апаўшы ў нізіны з паднебных палётаў,

арол мне уральскае сонца закрыў,
чырвонае сонца над тундрай гаротнай.

Вузкі і шырокі стаў дум маіх свет
ў пачуццяў сваіх палымяным разгоне.
Я з ім сустракаю чароўны рассвет,
з-пад хмараў яго выглядаю сутоннем.

І сэрца маё замірала не раз
ад бляску маланкі, ад грому удараў
аб ім, найдарожшым. А ён у той час
адзін калыхаўся на вогненных хмарах.

Ён з бураў варочаўся, як з перамог,
авеяны віхам, магутны і сільны,
хоць раны балелі ў адважных грудзёх
і кроплі крыві дагаралі на крылі.

Я дотыкам вуснаў лагодзіла боль
і сэрцам, што радасці меры не знае,
ўспрымала пачуццяў арліных прыбой,
як вольную песню радзімага краю.

Я гладзіла пер'і, сціраючы кроў,
я сыпала краскі на гордыя крылі
і, чуючы сэрца арлінага зоў,
ад смелых пяшчот замірала бяссільна.

Так часта з-пад неба арол прылятаў,
сумны адзінотай, ўсхвалёваны боем,
і, крылём магутным абвіўшы мой стан,
ў край думаў міражных адносіў з сабою.

І я палюбіла ягоны палёт, —
дзе можна у хмарах з арламі сустрэцца, —
і сінь чарадзейных празорых высот,
і верныя грудзі, і смелае сэрца.

...Адных Бог для шэрых далінаў стварыў,
другім даў гняздо на убогай сасонцы;
мне ж сілай праменнага духа закрыў
арол назаўсёды і неба, і сонца.

1953

ЧАЙКА

Сэрцам вырваўшыся з крагаў,
чайка ў буралом
да грудзей прынікла братніх
раненым крылом.

Можа, сілаў не хапіла
ў хмары узляцець.
Можа, ў вочы сном магільным
паглядзела смерць.

А мо там, на скрыжаванні
ледзяных дарог,
нехта сэрца яе раніў
ў змучаных грудзёх...

Бо лятчэй цяжкай хвілінай
ля сваіх цяпець,
каб у сцюжы не загінуць,
трэба сэрца грэць.

І таму сардэчна, чула
ў чадзе сініх мар
чайка крыллем прыгарнула
добры братні твар.

Запяяла аб свабодзе,
вербах ля ракі,
дзе начамі коні водзяць

пасвіць дзецюкі.

І аб тым, як на палосах
каласы шумяць,
як для тых каханых вёсак
не шкада ўміраць.

І прывыкла так пургою
у цяні шгыка
пальмянаю душою
браццяў сустракаць.

Але чайка — не жанчына,
духам з іншых сфер.
І таму душы птушынай,
як другіх, не мер.

За праменні слоў пяшчотных
чайку не карай
і крылатага палёту
ў неба не спыняй.

А калі пад аблакамі
ўспалымнее бой,
не трымай яе рукамі,
не тужы па ёй.

Яна з неба не упадзе
з вышыні на дно,
яна побач не прысядзе
з чорным груганом.

А калі свой лёт прыпыніць —
дык каля братоў,
а калі зусім загіне —
дык за Крывічоў.

Сэрцам вырваўшыся з крагаў,
ў страшны буралом
прыгарнула чайка брата
раненым крылом.

1950–1956

ЗАМЕРЗЛЫМІ ПАЛЬЦАМІ

Белым белы прастор замарожаны,
небакрай чырвоны і залаты.
Толькі шахты чарнеюць трывожна
і звіняць на марозе драгты.

Канваіры глядзяць абыякава —
нікуды не ўцячэш у мароз,
неяк мірна прыселі сабакі,
пушысты адкінуўшы хвост.

А мароз пранізаў бушлаты.
Скаваў чалавечы дых.
Твар жаночы амаль барадаты,
у замерзлых космах сівях...

Цішыня белай смерці навокал,
ледзяная суровая бель.
Аніводнай хмаркі высока,
што адчайным варожыць мяцель.

Не закруціць снягоў, не завее,
канваіра ў сумёт не кульне,
Ў такт шалёных бунтарных надзеяў
чорных вострых драгоў не парве.

Ліпне лом, і кайло пасівела.
Пад сякерай скрыпіць мерзлага.
І згінаюцца чорныя цені,

цені кіркай выдзёўваюць такт.

Недзе сем'і зажураны ў хагах.
Гэта так незваротна даўно..
Нат бялейшых, як снег, курапатак
у пагрозлівы дзень не відно.

Сонца вогнішчам смольных паленняў
зіхаціць, ад яго не цяплей.
Не відно нават дзікіх аленяў
і ў апаратках са скуры людзей.

Беларусь! Печ у хаце сялянскай,
бохан хлеба на белым стале
і жанчын мацярынская ласка
да ўсяго, што жыве на зямле.

Паглядаюць пахмурныя комі¹⁸
на калоны нявольных жанчын.
Комі ў скурах, з аленямі, дома,
ну а нам — прападаць у начы.

Цягне ноч снегу шлейф бесканечны,
цягне ззяння марознага пас.
Стылых зор мігатлівых, спрадвечных
амаль столькі ж, як слёзаў у нас.

О кітайцы, індыйскія пары¹⁹,
брацця-негры з далёкіх краін,
за якую такую кару мы
мерзнем тут сярод белых пустынь?

Мы зайздросцім сонейку цёпламу,
долі-мачысе, долі скупой.

¹⁸ Комі (састарэлая назва — зыранэ) — народ, карэннае насельніцтва Рэспублікі Комі Расійскай Федэрацыі. Паводле перапісу 1992 г. комі засталася ўсяго 336 000 чалавек.

¹⁹ Пары — адна з ніжэйшых кастаў у Паўднёвай Індыі

Замярзаюць тут слёзы кроплямі,
штгук у плечы направиў канвой.

Беларусь, Украіна, Прыбалтыка...
Цвет жаночы — Радзіма і Бог.
Беласнежныя твары за кратамі,
закаханыя сэрцы ў драгох.

Будзе жыць, хто з пакут гэтых вернецца,
будзе памятаць, хто не памрэ.
Вартасць кожнага чынам і мерыцца
і законам зямлі і нябёс.

Не акажуцца тыя, пад шпаламі,
з-пад зямлі не ўстае чалавек.
Толькі боль, які закапалі мы,
уваскрэсне, асудзіць наш век.

1950—1956

НА МАГІЛУ З. К.²⁰

Ты выбачай, што мы цябе так плытка пахавалі.
Не стала сіл дзяўбці прамерзлую скалу.
Ламы і кіркі ўжо тупымі сталі,
а ў доле па калена я ўсяго стаю.

Мароз за сорок. Узмакрэлыя ад поту,
аблізваючы губы смаглым языком,
халодны снег сухім хапаем ротам
ды кіркам і ламам спакою не даём.

Крыху глыбей яшчэ, каб гаспадар таёжны
вясной тваю магілу не разрыў,
у дол цябе мы без труны паложым,

²⁰ З. К. — магчыма, расшыфруваецца як слова «зэка» (ад руск. «заключенный»).

ты на труну, бядак, не зарабіў.

Не падышоў табе «бушлат дубовы»,
а гарнітур хэбэ капцёршчык закасіў.
Ў кашулі, сподніках у дол гаговы
цябе на адпачынак палажыў.

Не будзе тут табе фанфараў і салюгаў,
слёз развіталых па табе не праліюць.
Пурга завые толькі над прамерзлым трупам,
а ўлетку мо алені часам забрыдуць.

Прывяжам бірку мы табе з фанеры
на твой вялікі палец на назе,
каб там Пятро²¹, у рай адкрыўшы дзверы,
адразу бачыў, хто гэта брыдзе.

Бывай, зямляк, у траурным маўчанні
мы над магілай ціха пастаім.
У галавах табе яшчэ паложым камень,
няхай стаіць ён помнікам нямым.

1950–1956

* * *

Адзінай мэты не зракуся,
і сэрца мне не задрыжыць:
як жыць — дык жыць для Беларусі.
А без яе — зусім не жыць.

1953

²¹ Пятро — адзін з дванаццаці апосталаў, якому Хрыстос даверыў ключ ад райскай брамы: «І дам табе ключы Царства Нябеснага: і што звязаш на зямлі, тое будзе развязана ў нябёсах» (Паводле Мацвея Святое Дабравесце, 16; 19).

КАХАЦЬ

Глянь — месяц спыніўся на цёмнай мяжы,
прашчаецца доўга з зарой-зараніцай.
Паволі зацягваю пояс тужэй,
гарачай рукою бяру рукавіцы.
Сягоння прыйдзеца спаткацца з пургой,
за вокнамі сцюжа, ну што ж, мы гатовы.
За вахтаю недзе чакае канвой,
такі, быццам тундра, дзікі і суровы.
Магчыма, шкада вам, не трэба, аднак, —
мне танныя словы душы не сагрэюць.
Мяне не прывабіць спакойны барак,
калі мая доля — пурга і завея.
Мяне не ацепліць ў пургу гэтых дзён
грашовое полымя ціхае свечкі.
Распальвае грудзі інакшы агонь,
натхнёнае ласкі — святы і адвечны!
Стараешся ў лёце спыніці сястру,
разлівам пачуццяў яе дакараеш.
Ты хмарамі сонца гагоў загарнуць
за тое, што, можа, замоцна кахаеш.
Змагацца — дык шчыра, на поўны уздым.
Памерці — дык горда, за волю і славу.
Калі пакахаць, то пачуццём такім,
каб шэрую землю расплавіць на лаву!
Ў палётах не чуці граніцаў, ні пут,
натхнёнаю сілай парываў бурлівых
з халоднага неба прыклікаці чуд,
даць шчасце далёкім, пакінутым нівам.
Кахаць — гэта кінучь сябе на алтар,
то — выкаваць веліч ідэяў у чыны,
то — попел надзеяў раз'іскрыць ў пажар,
каб немагчымае стала магчымым!
Кахаць — гэта мора мільёнаў адчуць,
самой не заплакаць ад полымя болю.
Кахаць — гэта мэты свае дасягнуць,

Ў жыцці маім — гэта Айчыне даць волю!
Ля Горадні сівай ёсць сонечны куг,
так сабе — жытні, шырокі, звычайны,
начамі пахучы, як бэзавы куст,
і сэрцу майму дарагі да адчаю.
Вясна там іначай на межах цвіце,
там вецер у полі цясней абнімае.
Учадзелі душы у гэтым куце
у траўневы вечар, і рады нямае.
Там юнасць свае пагубляла сляды,
кранулася вуснаў дзіўное каханне,
там, зоры пакінуўшы, месяц бляды
не раз на руках спачываў да світання.
Радзіліся казкі з курганаў старых,
ўздымаліся крылі да ясных узлётаў.
Там плакалі песні не раз да зары
над доляй Народа, цяжкой і гаротнай.
Там сонейка ў поўдзень і месяц ўначы,
і Нёмнавых хваляў чароўная сіла,
бабуся старэнькая, лён прадучы,
паэтку так моцна кахаць навучылі.
Ў пургу, ў непагоду, ў цяжар гэтых дзён,
калі лязо словаў мне душу калечыць,
распальвае грудзі вялікі агонь
натхнёнае ласкі — святы і адвечны!
Сумую? Магчыма, усё ж не пытай.
Выходзім, хтось кажа — цясней зашпіліцца.
Б'е вецер, смяюся — пакуль што бывай!
Ага, не забыцца хаця б рукавіцаў...

Інта, 1950 г.

* * *

За Урал ўпала сонца, бы зарава,
залатымі праменьмі аб лёд.
Я сную сваё смелае марыва,

як крылун з недасяжных высот.

Толькі ймкнуцца душы міражных
летуценнем сваіх дарог,
замянілі мне волю стражаю,
а лапатай — маё пяро.

Праз марозную сінь бясконцую
я снягамі да вас брыду
не з падбітай душою, а з моцнаю,
бы з мяцеліцай радасных дум.

Не спяшу я да вас за помаччу,
іскры духа ў вачох блішчаць.
Я іду беласмертнай Поўначчу
руку смелую вам падаць.
Іду тундраю заінелаю
жарам слоў вашы дні сагрэць.
У жыцці маім не умела я
наг ў мучэннях пакут наглець.

Мае думы сягоння — як зарава,
прабіваюць наежаны дрот.
З падняволя ўзрываюся марывам,
як крылун з недасяжных высот!

1950–1956

* * *

Я сустрэлася з сябрамі не на балі,
не да танцу заіграў аркестр,
не на танга хлопцы запрашалі,
лёгкім жэстам ўскокваючы з месц.
Не ў сукенцы, быццам павуценне,
рассяваючы парфумаў лёгкі чад,
я прыйшла да вас, браты, ў цярпенні,
на плячо накінуўшы бушлат.

Працягнула руку без пярсценяў,
не такую, як ў другіх жанчын,
бо на ёй мест дарагіх каменняў
быў мазоль, чырвоны, як рубін.
І таму вось ў бесканечным горы,
праз тупі прабіўшыся агонь,
маё сэрца з вамі так гавора,
быццам вы здразіліся з яго.
У зацішшы любых нам сялібаў
разам мы сядзелі за сталом,
жытні хлеб, парэзаны на скібы,
запівалі цёплым малаком.
Разам мы надзею гадавалі,
для пакутнай Маці светлы дзень,
разам пугы Беларусі рвалі,
разам сталі пад нажы цярпень.
І таму, о Рыцары Пагоні,
я аб вас, зняволеных, пяю,
сваё сэрца ў мужныя далоні
вам адным навекі аддаю.
Колькі б гора ні было прад намі,
колькі б цяжкіх ні было дарог,
пройдзем імі, калі будзе з намі
еднасць, згода і Вялікі Бог.
Гэта мы на славу пакаленням
у праменнай сонечнай красе,
ў ланцугох цераз усе цярпенні
нашу волю горда пранясем.
Я сустрэлася з сябрамі не на балі,
разам йшлі да найсвяцейшых мэт,
адным болем волю здабывалі
рыцары і верны іх паэт.

Інта, 2 ліпеня 1954 г.

* * *

Можна сэрца жывое пакласць на агонь
ці мячом разрубаць напалову,
і таптаць, і тыраніць ў няволі яго,
і не вырваць патрэбнага слова!
Можна піць з яго кроў, хто не знае пра жаль,
ды паганіць яго без прычыны.
Ўсё ж яго не зламаць, як шляхотную сталь,
калі гэта ёсць сэрца жанчыны.
Йду адна. Прада мной расцілаецца ноч,
вечер думы кіпучыя студзіць.
Здзек чужацкі, як добра адточаны нож,
вастрыём упіваецца ў грудзі,
то пячэ, як агонь, то марозіць, як лёд,
непакоіць і мучыць, і раніць.
Здзек варожы кругом, як наежаны дрот,
што апугаў маё існаванне.
Ўсё ж не зломлены дух і не склонены стан,
не дастаць ім да гордага сэрца.
Прыйдзе сонца, абман ападзе, як туман,
але праўда — яна застаецца!
Я не гнуся ў палоне, не знаю, што страх,
не палохайце словам, ні чынам.
Не ўздрыгне яно наг ў найстрашнейшых руках —
Беларускае сэрца жанчыны!

1950—1956

* * *

Плача ноч сузор'ямі,
з ёй — душа мая...
Не для чорных вораў
песня салаўя!

1950—1956

* * *

Мы доўга глядзелі на Край наш праз слёзы,
нявольнікі ўдома, не гаспадары.
Да нас прамаўлялі дубы і бярозы,
і грэла нас сонейка толькі з гары.

Драмалі курганы, маўчалі магілы,
наш голас народны не выйшаў з сяла.
Адна толькі з намі зямля гаманіла,
карміла, як маці, ласкавай была.

Мы мудрасць звучалі зямлі і прыроды,
міжлюдскіх адносін з суседскім дваром,
пазналі мы сілу сямейкі і роду,
жыццю йшлі насустрач заўсёды з добром.

Таму вось, што лёс наш такі быў нясцерпны,
і з труднасцяў выйшаў душы нашай гарт,
наш кованы нораў нікому не сцерці,
і самых дастойных на свеце ён варт!

1950–1956

* * *

Ўставала сонца, як хвост паўліні,
над мёртвым снегам тундры бясконцай,
дзікім пажарам на небе сінім
гарэла сонца.

Гарэла сэрца, як Зніч²² адвечны,
ў дакор пагрозам белае смерці,
сілай і вераю нечалавечай

²² Зніч — святы непагасны агонь у язычніцкіх культах славянаў. Паводле Я. Дугаша, у Вільні, на месцы цяперашняга катэдральнага касцёла, месцілася язычніцкае капішча, дзе гарэў Зніч. Кароль Ягайла ў 1387 г. загадаў разбурыць капішча і патушыць вечны агонь.

гарэла сэрца!

1950–1956

* * *

Звініць песня запозненым шчасцем,
дождж з асенніх туманаў імжыць.
Зажылі ўжо сляды на запясцях,
толькі ў сэрцы не хочуць зажыць.
Прыпыніла ўжо доля трывогі,
час надзеямі ў сэрцы гудзе,
толькі памяць пустою дарогай
ўсё снягамі, снягамі брыдзе.

1956—1960

* * *

О Беларусь, мой край стары і слаўны,
мой горды лёг, мой сэрца кожны стук,
я волі не вымольвала ў тыранаў,
дачака Твая, я са змагань і мук.

І допыты, і вязніца глухая,
гдзе дотык смерці і халодны пот,
і долі лёд і тундра ледзяная,
клыкі сабак і боль, і штык, і дрот...

Даруй жа тым, што мову прадавалі,
аб Тваёй волі не хацелі чуць,
што за Цябе мячоў не падымалі...
Даруй жа тым, даруй і не забудзь!

1956–1960

* * *

Мне не ўдалося узляцець пад неба,
акелзаўшы дыван зачараваны,
і звонкай славай жьць заместа хлеба,
і песні слушаць, не спазнаўшы ранаў.

Прайшла рабом па дзікай змерзлай грудзе,
на цвёрдых нарах прастагнала ночы,
бо слухала, як глуха плачуць людзі,
як над іх горам дзікуны рагочуць.

І бачыла, як дні пльвуць балесна
ды б'ецца сэрца пад шгыком трывожна,
як замірае стоптаная песня
і ўвысь падняцца з ланцугоў не можа...

1956–1960

* * *

Пакуль аж смерць мне не закрые вочы,
зямля не спыніць мой апошні дых,
буду ісці, буду змагацца моўчкі
за Край мой родны і цярпець за ўсіх.

Не страшна мне, калі кругом трывога,
не боязна варожых, чорных спраў,
я не сама, я сэрцам веру ў Бога,
які наг Сына на ахвяру даў.

Ударыць гром, ярмо нявольнік скіне,
жывы народ падымецца з калень.
Загіну я, ўсё ж Край мой не загіне,
крывіцкі, слаўны расвітае дзень!

1950—1956

ЕГІПЕТ? ЕГІПЕТ!

Досыць! Алах ўжо губляе пакорных.
Болей не страшны крываваы капрыз.
Ля пірамідаў народнага гора
будучыня ўстае, як сфінкс.
Пад святлом іскрамётных надзеяў
рассыпаецца ў попел страх,
ажывае, ўстае, маладзее
на зямлі сваіх продкаў фелах²³.
Каб не стала зямля пустыняй,
каб не плакаў фелах ля магіл,
Праметэй²⁴ ўстаюць маладыя,
разліваецца шчодро Ніл.

1956

ХТО?

Хто боль мой ўвесь збярэ і ў словы згорне,
той жаль душы, якое не змагі?
Жыццё маё — агарак свечкі сёння
на алтары пакутнае зямлі.

Крывавiў боль, надзея палымнела,
сплывалі слёзы воскам на алтар.
О Беларусь, мой галубочак белы
ад чысціні нязлічаных ахвяр.

1956–1960

* * *

Не пазнаю цябе, мой Краю,
нявечыць людскасць лад чужы,

²³ Фелах — селянін-земляроб у арабскіх краінах.

²⁴ Праметэй — у грэцкай міфалогіі тытан, які абараняў людзей перад багамі. Выкраў агонь у найвышэйшага бога Зеўса з гары Алімп і прынёс людзям. У гонар Праметэя ў старажытнай Грэцыі ладзіліся фестывалы — праметэй (бег з загаленымі паходнямі).

і прадзедаў зямля чужая,
і толькі нашыя крыжы.
І толькі нашыя магілы,
старыя ў полі курганы —
няўжо й мінуласць нашу скрылі
пад тоўстым насыпам яны?
Чужым нам ў сэрцы цэляць словам,
каб насмерць роднае забіць,
лучынай гасне наша мова,
чужая — лагерам гучыць.
Ад сухавеяў, шго з усходу,
плытчэе Нёман ў берагах,
душа малее у народу,
мрэ песня, як падбіты птах.
Ў няволі крылляў не разгорне
ні птах, ні песня, ні душа.
Нат белы дзень здаецца чорным,
хоць быў жа сонечны спярша.
Чужы палон, прыгон адвечны
махлярствам душы гне і злом,
ніжэй ўсё нам згінаюць плечы
нябачным нейкім бізуном.
Стаяць над намі ўсе чужыя
ды сцёбаюць да працы нас,
як быццам страшнага Батыя²⁵
вярнуўся незабыты час...

1956–1960

* * *

Дзень яшчэ дагарэць не паспеў,
як пад голлямі ценем гарбатым
прыйшоў вечар і ціхенька сеў
на парозе забытае хаты.

²⁵ Батый, Бату, Сан-хан (1208–1255) — мангольскі хан, унук Чынгіс-хана. У 1237–1243 гг. спрабаваў захапіць Усходнюю Еўропу.

Быццам старац, які занямог,
і яму замест лустачкаў хлеба
пакаціліся зоры да ног
з бесканечна ласкавага неба.

Дзіўнай казкай прайшла маладосць
і жыццё па цярнёвай дарозе,
і я сёння як быццам бы госць
на забытым на родным парозе.

Мо таму, што лягла на мурог
бурым насцілам цемень густая,
мо таму, што у ціхіх дзвярох
роднай хаты ніхто не вітае.

1961

* * *

Іду адна, а прада мною — ноч,
шырокі шлях, няздзейсненыя мары.
Густая цемень сцелецца ля ног,
а бледны месяц партызаніць ў хмарах.

Каля дарогі дрэвы сталі ў строй
шыракаплеча і непераможна.
Дзесь у сяле сабакі між сабой,
як часам людзі, сварацца бязбожна.

Сяло не спіць, гараць агні здалёк,
за імі дом мой, там ніхто не свеціць...
Страсае ціха росы на пясок
зусім нямы мой спадарожнік — вецер.

Шляхі вайны. Па іх іду ўсю ноч.
Разведчык-месяц з хмараў выглядае,
а росы, росы сыплюцца ля ног,

з вачэй ці з траў, я і сама не знаю...

1962

* * *

Прыпала сонца прагнымі губамі
да ручайка і п'е, і п'е ваду.
Па сцэжачцы праз мокры луг з грыбамі
ў спякотны дзень адна дамоў іду.

Праворуч важна перайшлі каровы,
налева бусел замахаў крылом.
І веру я, што ў гэты дзень ліпнёвы
я зноў іду ў забыты родны дом.

1963

З МІНУЛАГА

Сілаю ў сеці злоўлена.
Краты ўсё і ланцугі.
Сэрца маё перапоўнена
горам праз берагі.

Крыўда ўзвіваецца полымем,
здаецца, з прадоння пяшчэр.
З пекла ўпала на голаў мне
ўся гэта СССР.

Ў змаганні, ў цярпенні, за крагамі —
адна, заўсёды адна,
у праўдзе сваёй заўзятая,
рукі ламлю давідна.

Скаргі, аднак, не вымаўлю,
болю не знаю, бадай.

Выцерплю, ў Бога вымаю
волю табе, родны Край.

1964

* * *

Ты — пан зямлі, я — пан свайго сумлення,
і нада мною ты не валадар.
То за табою крыўда пойдзе ценем,
і будзе мсціць разбураны алтар.

Дык ты дрыжы паміж уласных стражаў,
каб змыць віну, шукай у сэрцы слоў.
А я пайду. І нехта ціха скажа:
— Вунь чалавек дарогаю пайшоў.

1964

* * *

На магілах не сеюць пшаніцы,
з чужой крыўды не вырасце доля.
Хто не здольны прад здэкам спыніцца —
панаваць той не будзе ніколі.

1964

СКАРЫНА²⁶

Над Падуяй²⁷ неба такое наўкруг,
як сны мастакоў Адраджэння²⁸.

²⁶ Скарына Францішак (1490?–1551?) — беларускі першадрукар, вучоны, асветнік, пісьменнік, мастак, перакладчык Бібліі.

²⁷ Падуя — горад у Італіі. Ф. Скарына ў Падуанскім універсітэце ў 1512 г. абараніў вучоную ступень доктара лекарскіх навук.

²⁸ Адраджэнне альбо Рэнесанс — эпоха станаўлення ў Еўропе культуры Новага часу (XIV–XVII стст.), на працягу якой адб'ўся зварот да антычнасці. Вяўленчае мастацтва, архітэктура і літаратура перажылі ў эпоху Адраджэння небывалы росквіт.

Падуя — горад вялікіх навук,
славутых надзей і імкненняў.

Заціхлі званы, адбылася імша,
йзноў спевы гучаць на лаціне.
Дыплом уручаюць: ён сын Лукаша,
палачанін, Францішак Скарына...

Даўно ўжо пакінуў свой меч і свой лук,
і Полацк, лясамі акружаны,
выйшаў насустрач свабодных навук,
па-свойму сільны і мужны.

Ўжо доктар навукі пад сілу яму.
З Падуі слаўнай, з чужыны,
вязае Беларусі, народу свайму
жыццё сваё, знанні і імя.

Не князь і не шляхціц, без дворні і слуг,
праз пушчы, мядзведжыя тропы
вяртаецца доктар медычных навук,
першы доктар на ўсходзе Еўропы.

Гандлюе, квітнее наш Край малады,
багаты і хлебам, і рыбай:
будуюцца замкі, ўстаюць гарады,
вырастаюць у пушчах сялібы.

Толькі навукі — паны над зямлёй,
мовяць мовамі розных чужынаў.
І першую кнігу на мове сваёй
друкуе нашчадкам Скарына.

І годнае слова гучыць сярод цьмы
чужынскай, як праўда трывожная:
«Не, не для долі жывёльнае мы,
а к доблесці, к праўдзе народжаны».

Простым людзям ён піша, субраццям сваім
дарагія, разумныя словы.
Апавяшчае ўрачыста усім:
«Бог пусціў мяне ў свет з гэтай мовай».
Можа, словы былі, як загад,
гэту мову пакутныя ўнукі
захавалі пад стрэхамі хат
для святла, для добра, для навукі.

Мудрасць здолее ў цемры свяціць.
Загад продкаў у сэрцы не згіне!
Будзем думаць, вучыцца, тварыць
так, як ты,
ў сваёй мове,
Скарына.

1965

ЗУБРЫ

Непрыгожыя, барадагыя,
з нетраў пушчы ідуць зубры,
на плячоx — вехі-грывы кудлатыя
і цяжкія нясуць гарбы.

То палягуць, то зноў паднімуцца,
растрывожыўшы трэскам глуш,
ногі моцныя аж пружыняцца
пад цяжарам магутных туш.

Сваёй пушчаю крочаць, стройныя,
цёмна-бурыя, як дымы,
неабласканыя, неасвоенныя,
першабытныя так, як мы.

Без хлусні, без лісінага нораву,
ў цеснай дружбе — свая сям'я,
выгrywалыя, непакорныя, —

да такіх належыць зямля!

Ўсе прыходзілі, ўсе іх нішчылі, —
ад чужынца добра не пачуць,
а яны грамадой нялічанай
страпянуцца і зноў жывуць.

Адна пушча-зямля ім маткаю,
мора жыгняе без граніц,
мы адною жывём чалядкаю,
з адных сілу бяром крыніц.

Ўсё гляджу на сям'ю зубрыную.
З вадапою ў гушчар брыдуць.
І здаецца цяжкой хвілінаю —
будзем жыць, бо яны жывуць.

Калі пушча цвіце пралескамі,
плешча сонца вясной з гары, —
беларускія, белавежскія,
з новай сілай равуць зубры.

1965

АКВАРЭЛЬ

Сонца болей золата не плавіць,
коціцца па небе, як клубок,
стрыжаную галаву атаваў
подых рэчкі дымам завалок...

1966

* * *

Такая цішыня, што лісце не шапоча,
не гнуцца травы посцілкай зялёнай,
пагодны дзень паволі плюшчыць вочы,

да сну здымае светлую карону,
на небасхіл кладзе.
Маўчаць палі, лясы, гаі заціхлі,
нясе рака чароты ў задуменні,
паўзе туман з дарогі, пахнуць ліпы,
і мякка ноч малюе вокал цені
ля сонных дрэў.
У галаве ад паху як ад чаду,
чутно, здаецца, ў цішыні бязмернай,
як славяць продкі маладую Ладу²⁹
ды шлюць Ярыме³⁰ песні ў час вячэрні
на мове роднай...

1966

* * *

Маці мая сялянская,
маці мая славянская,
ветлівая, гасцінная,
ў крыўдзе чужой
непавінная.
Ураджайная і зялёная,
хлебам слаўная ад вякоў,
неспакойная, неўгамонная
ды бунтарская ў жылах кроў.

Гаспадарыла
ды батрачыла —
намагалася за дваіх.
Не хачу я чужое
мачыхі
аглядаць
на слядох тваіх!
Ты — мой боль кругты,

²⁹ Лада — багіня ва ўсходнеславянскай міфалогіі, апякунка шлюбубу, сям'і, дабрабыту, урадлівасці.

³⁰ Ярыла — у славянскай язычніцкай міфалогіі бог вясновай урадлівасці.

ты — мой шлях святы,
сцежка верная ў цішыне.
Ўсё мне дорага,
што прыдбала ты
працай, сілаю для мяне.

Ты — як праўда праўд,
ўсюды свой і брат,
мовы роднае
звонкі дар.
Ты — мой шлях круты,
ты — мой боль святы,
Беларусь мая,
мой алтар.

1966

МАЯ МОВА

Ў добры час, на улонні вясковым,
дзе вадзіца крынічная б'е,
навучыўся я матчынай мове
і задуманых песняў яе.

Многа ёсць недасягнутых скарбаў,
яшчэ болей прываблівых мар.
Я яе ні за што не аддаў бы,
бо яна — найвялікшы мой скарб!

Яна гойдае спевам калыску,
літасціва шчабеча ў бядзе,
на ёй песні складаюць вятрыскі
ў неспакойны, разбуджаны дзень.

Мая мова не знае змярканняў
ад маленства да старасці лет,
буду песціць яе, як каханне,

разглядаць, як чароўны букет.

Можа, мовы чужой навучуся,
каб суседзяў гасцінна вітаць,
але толькі на ёй, беларускай,
буду людзям аб долі п'яць.

Мая мова — як шчасце на вуснах,
хвалявання гарачы прыбой,
можа быць, на чужой засмяюся,
ўсё ж заплачу з тугі на сваёй.

1966

Вершы розных гадоў

НЁМАН

Сіні, вольны, спавіты туманам,
беларускі гусяр ад вякоў,
мужным сэрцам ў свой Край закаханы,
найвярнейшы, найлепшы з сыноў.

Абвіваеш зялёныя грудзі
задумёных лясоў і далін,
сэрцы сёлаў калышаш і будзіш
звонкай хваляй з суровых глыбінь.

Многа рэкаў шырокіх і вузкіх
прыпадае навек да цябе.
Многа верных галоў беларускіх
на твой бераг лягло ў барацьбе.

Ці адзін у крыві тут і ранах
лёг, як сноп, на радзімы загон,
быў, як ты, ў Ёй насмерць закаханы,
маладых не шкадуючы дзён.

За яе, за красуню льяннюю,
за людзей з працавітасцю пчол,
за палеткі, за пльнь залатую
з бесклапотнымі гнёздамі сёл.

ДУБЫ

Зеляняць беларускія нашы дубы,
уцалелыя з тысячы ранаў.
Запыняюць аблокі густыя чубы,
іх равеснікі спяць на курганах.

Як яны, я умела у буру стаяць,
як яны, галавы не сагнула,
і ніколі, ніколі сякера мая
іхных стройных камлёў не кранула.

Аддыходзіць пара мне, ім трэба стаяць,
сілу мець у ствалах беззаганых
і ліствою шумець ды з вятрамі пяць
аб тых продках, што спяць на курганях.

ДРЭМЛЕ ВЕЧАР У ЦІХАЙ ДУБРОВЕ

Дрэмле вечар уціхай дуброве,
летняй стомаю ные зямля.
Заспявай мне на матчынай мове
незабыўную песню з сяла.

Пра сярпчак, дзявочыя рукі,
васільковы на скронях вянок.
Хай над пожняй калышуща гукі,
надрываецца рэха здалёк.

Месяц выплыў на хмарку сярпчакам.
Мала стомы ў руках маладых.
Млее ноч ад тых песняў дзявочых.
Бог Ярыла ля ніваў прыціх.

БЕЛАРУСЬ

Беларусь мая спеўная,
летняя,
жніўная,
Палавеюць загоны густой ярыной.
Напаю свае вочы блакітам і нівамі
і лясоў тваіх цьмяных суровай красой.

На дарогах жыцця слёз нап’юся папоўніцы.
Кожны крок мне да болю бывае цяжкім.
Толькі ласкай тваёю душа мая поўніцца.
Імя тваё светлае ў сэрцы маім.

Адалёк, бы дыван, зелянее бульбянішча,
паабалал дарогі адцвіў чабарок.
О, зямля маіх прадзедаў, наша прыстанішча.
Зноў на грудзі мне ўпала сляза незнарок.

Паглядаю навокал —
дачка твая верная —
і люблю да адчаю, мой скарбе, цябе.
Шлях даўгі, адзінокі, усыпаны цернямі.
Толькі я не прыстала яшчэ ў барацьбе.

МОВА МАЯ

Засумавала ўсё, што сэрцу блізка,
вятры іначай, жаласна гудуць...
Мову маю, быццам дзіця з калыскі,
бы маці родную, прадчасна ў дол кладуць...

Сум па дарогах, па галі вярбовым,
сум у вачох, трывожны болю цень...
Ужо не смяецца, толькі хмурыць бровы
бяссонечны наш беларускі дзень.

Ёсць саранча, што аб’ядае дрэвы,
і буры, здольныя з зямлёю ўсё зраўнаць...
За што табе, мой ціхі Краю спеўны,
з грудзёў магутных душу вырываць?

Наш вечны зніч, ручво крыві гарачай,
бурліш дняпроўскай хваляй праз вякі,
з табой жывем, з табой нас свет убачыў,

са слоў тваіх паэты ўюць вянкi.

Мова мая, наш чысты твар нявінны,
з табой не ўстыд нам выйсці да людзей,
падбітая у родных каляінах,
прыдушана ля магчыных грудзей...

Без крыўд чужых, а з крыўдамі сваімі,
прачыстая, гатовішся на крыж,
пагопгана, распятая чужымі,
малітваю на вуснах нам дрыжыш.

Мы стаімо, Пятры³¹ і Магдалены³²,
Пілагы³³ рукі вымылі ў крыві...
Мова мая, народу скарб нятленны,
мова мая, ўваскросні і жыві!

* * *

Неўміручасць даўніх пакаленняў,
водгулле мінулага быцця,
мы — як сведкі вашага істнення,
ваш далейшы паясок жыцця!

І хоць ходзім сёння не у тканым,
вучаць новым праўдам наравіць,
ўсё ж мы ворагу не аддамо затанна
спадчыны, што неслі мы ў крыві!

³¹ Пятро — адзін з вучняў Ісуса Хрыста, які тройчы адрокся ад свайго настаўніка. Дараваны Хрыстом, здзяйсняў чуды, быў распяты доду галавой у Рыме.

³² Марыя Магдалена — паслядоўніца Ісуса Хрыста, адна з міраносіцаў, прысутнічала на Галгофе падчас ягонага ўкрыжавання. На яе была ўскладзена місія спавешчання апосталаў пра ўваскросненне Хрыста. У літаратуры Марыя Магдалена атаясамліваецца з вобразам блудніцы, якая пакаялася.

³³ Пілат альбо Понтый Пілат — пракуратар Юдэі (прызначаны ў 29 г.). Чыніў жорсткія суды ў Ерусаліме ў адмыслова для гэтага збудаваным палацы (прэторыі). Паводле яго волі быў укрыжаваны Ісус Хрыстос.

Не забудзем людскасці і мовы,
з працавітых — здолеем стрываць
над народам здзек стары і новы —
нам душы крывіцкай не прадаць!

Шмат адыдзе хільх, бесхрыбетных,
не заплачам, не прывыклі ньць.
Сто арлоў нам прыляціць за гэта,
каб народу праўдаю служыць!

І не сціхне песня ў Прынямонні,
і не згіне мова на Дняпры,
прыйдзе час — і водгулле Пагоні
да сялібаў данясуць вятры!

Страпянецца сэрца з паднявомя,
ўстане мужны гаспадар зямлі.
Ў нашым Краі, ў прадзедавым полі
будзем жыць, як мы вякі жылі!

Залунае сонечна Пагоня —
мужны рыцар, крыж і белы конь,
і народ наш болей не застогне,
што прайшоў пакугы і агонь!

Чырванее, ападае лісце,
каб вясной на зорах зазіяць.
Груганы крыві ўжо напіліся —
час, пара ў Сібір ім адлятаць.

ЗЭЛВА

Раненым крыллем
сонейка хіліцца,
коўзаецца
і, як птушка, далоў.

Тонкім вэлюмам
дым над Зэльваю¹
ўецца з пабеленых
каміноў.

Сцежкай асенняй,
лістотай засеянай,
з сумкамі, з кніжкамі
хлапчукі.

А над Зальвянкаю
вуды з прыманкамі,
хлопцы з каханкамі,
аблакі.

* * *

Беларусы ідуць, хлеб свой жытні нясуць,
на ручнік палажыўшы ўрачыста.
Хлеб — як сонца ў руках, бохан хлебам прапах,
а ручнік, як іх сэрца — прачысты.

Хлеб і соль праз вякі, ўсклаўшы на ручнікі,
добрым людзям насустрач выносім.
Ўнукі сейбітаў мы, хлебаробаў сыны,
з працы мы, з чалавечых адносін.

Яшчэ большы ёсць скарб — стары песенны Край,
наша мова, што сэрца кранае,
гэты голас зямлі мы ад продкаў ўзялі
і нашчадкам яго захаваем.

Хлеб і соль, хлеб і соль праз цярпенні і боль
нёс народ наш рукамі ад плуга.
Тым, хто мову кране, нашу душу прыгне,
мы адплацім паводле заслугаў.

Плут ў музеі спачыў, сяння іншы пачын
Беларуса па свеце праславіў.
Ўмеем жыць і тварыць, ўмеем Край бараніць,
а сяброў стрэнем хлебам ласкава.

ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

Мінуласць ляжыць надмагільным вянком
над тымі, што ў смерці застылі,
ззяе святлом праз цемру вякоў
святое імя Еўфрасінні³⁴.

А доля ж была у крывіцкіх жанчын
з кудзеляю, з прасніцай злучана.
Яна ж за асветніцкі слаўны пачын
дастойна прайшла ў неўміручасць.

Ад Лады, вяснянай красуні ў бары,
ад моцы Ярылы, Стварога³⁵
знайшла сярод вечна паганскай пары
да мудрасці новай дарогу.

Яшчэ над Дзвіною старыя багі
ў слябах людзьмі карагодзяць,
яе ўжо прывабіў свет праўды другі,
што неслі Кіры і Мяфодзій³⁶.

У пушчы-лясы адыходзяць далей
продкаў сівых абаронцы.
Пісьменніцтва,

³⁴ Еўфрасіння Полацкая (свецкае імя Прадслава; 1102?–1173) — асветніца, ігумення манастыра св. Спаса ў Полацку, першая жанчына на Русі, кананізаваная праваслаўнай царквой. Унучка Усяслава Чарадзея. На яе заказ Л. Богша ў 1161 г. зрабў крыж (вядомы як Крыж Еўфрасінні Полацкай). Яе мошчы знаходзяцца ў полацкім Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры.

³⁵ Стварог альбо Сварог — у славянскай язычніцкай міфалогіі бог агню.

³⁶ Кірыла (каля 827–869) і Мяфодзій (815–885) — славянскія асветнікі, стваральнікі азбукі, прапаведнікі хрысціянства, паходзілі з г. Салунь (Грэцыя).

новая вера мацней
за ўсіх багоў грому і сонца.

Народ яшчэ даўніх мілуе багоў.
З камення ім стодзвы ставіць.
Абараняць іх у пушчах гагоў
і моц над людзьмі славіць.

Дарэмна. Другія стаяць алтары.
У Прадыславы мэта —
святыні, цэрквы, манастыры —
тагачасныя універсітэты.

Вяртаецца ў край з навукай, з дабром,
братэрства і мір у ім сее.
Валодае смела князеўна пяром,
людзьмі завалодаць сумее.

Асветніца наша, духоўны ўладар,
паганства і цемру скарыла,
каб Полацк узвысіць.
На шлях яе мар
з Полацка выйшаў Скарына.

У сэрцы чарніцы палае агонь.
Падзеі тых дзён па парадку
збірае на славу народа свайго
і летапіс піша нашчадкам.

У келлі маленькай, у ціхім Сяльцы³⁷,
не марыць пра узнагароду.
Не толькі царкве яе веліч душы —
жывому народу і роду.

³⁷ Сяльцо — паселішча пад Полацкам, дзе ў 1124 г. з дазволу епіскапа Іллі Еўфрасіння Полацкая пачала пабудову жаночага манастыра св. Спаса. Цяпер — полацкі Свята-Еўфрасіннеўскі манастыр.

Адчула: народ не учора паўстаў.
Не заўтра канец нам прысудзяць.
З мінуўшчыны слаўнай падзеяў і спраў
мы ёсць.
Мы былі.
Мы будзем!

* * *

Йду слядамі дзядоў,
ў сіні Край закаханая,
сніцца веліч Пагоні,
гатовай на бой,
і здрадлівыя петлі,
лавушкі, капканы,
як на дзікага звера,
кругом прада мной.

Абмінаю віры
і дарог небяспеку,
ўсе задумы варожыя,
попел і дым.
Адчуваю ў бяздоллі
святую апеку,
а мо гэта апека
над Краем маім?
На здзічэлы дзірван
з сэрца падаюць словы:
быць нам трэба сабою,
людзьмі, землякі.
Шмат хто звучаны —
каменем кінуць гатовы,
але камень чамусьці
выпадае з рукі.

НАД СТАРЫМІ
ДРУКАВАНЬМІ КНІГАМІ

Уладзіміру Караткевічу³⁸

Хмялееце.
Тут анігадкі ўпіцца,
гартаючы старонкі мудрых кніг.

Апавясцілі поўнач са званіцы,
і кроцьць ноч,
а вы ўсё каля іх.

Забыты скарб вяртаеце народу.
Тут болей сэрцу,
як вачам, відно.
Ні пыл вякоў, ні час — не перашкода,
калі нашчадак з продкам заадно.

Ці бачыце?
Пагас у хмарах бурых
пабяжылі месяц — кованы ліхтар.

Заснуў з утомы на мядзведжых шкурах
гасцінны і натруджаны друкар.
Варушыце вякоў старыя тайны.
Усхваляваны знойдзеным да слёз,
не чуеце,
як конь заржаў у стайні
і раздувае храпаю авёс.

Ўсё дарагое, вырванае ў смерці
і ў небежы, што з пылу паднялі,
у гэту ноч

³⁸ Караткевіч Уладзімір (1930–1984) — беларускі пісьменнік. Рыхтаваў да друку кнігу паэтыкі «Невадам з Нёмана» (1967), прыязджаў у Зэльву.

схавайце ў нетрах сэрца,
каб апасля апавясціць зямлі.

Няхай раскажа час мінулы сённячы
усім забыўшым мову і свой род
пра справы слаўныя Скарынаў і Мамонічаў³⁹,
пра першы друк — наш велькі чын і ўзлёт.

* * *

Я сэрца ўздым,
жыццё сваё
і вернасць,
і ўсё, чым вымяраецца любоў,
аддам табе,
пяшчотная бязмерна,
пакутная зямля маіх дзядоў.

* * *

За акном у сутонні
сонца нікне са стрэх.
Дождж мне вымыў далоні.
Шчокі выбеліў снег.
Ільняную кашулю
на мой змучаны стан
каб на ноч апранулі
ды паслалі дыван,

ды паклалі на ўзлессі
у старым дзірване,
каб цягучыя песні
калыхалі мяне.

³⁹ Мамонічы — выдаўцы і грамадскія дзеячы Вялікага Княства Літоўскага. Пры іх доме ў Вільні ў 1574–1576 і 1583–1623 гг. існавала друкарня, якую заснаваў на сродкі братоў Кузьмы і Лукаша Мамонічаў Пятро Мсціславец.

БЕЛАРУСЫ

Беларусы ад касы.
Нам сняцца высокія травы,
пракосы, як паясы.
Касавіца для нас — забава.
Лоб у поце, лугі з расой.
Гнецца першына, зноў агава.
Размахнуцца шырока касой —
маладая мужчынская справа.

Беларусы ад касы.
З асялком у кішэні кожны.
Пахіляюцца каласы
з налітым зернем на пожню.
Косы звіняць у сяле,
іх клепаюць на бой пераможны.
І хлеб, бы зара, на стале,
і засек зімой не парожні.

Беларусы ад касы.
Дарогамі да світання
хлопцы з косамі йшлі ў лясы,
на бунт ішлі, на паўстанне.
Вашчыла⁴⁰ іх вёў, Кастусь⁴¹.
Звінелі ў паходах косы.
Адраджалася Беларусь
пад звон іх рашучы й востры.

Вокам сябра гляджу на касу.
Асялок кранаю рукою.
Не, на злом яе не панясу.
Няхай павісіць пад страхою.

⁴⁰ Вашчыла Васіль (1690–1744) — кіраўнік сялянскага паўстання ў Крычаўскім старостве ў 1740-я гг.

⁴¹ Каліноўскі Кастусь (1838–1864) — кіраўнік нацыянальна-вызвольнага паўстання 1863–1864 гг., нацыянальны герой Беларусі.

СУСТРЭЧА

Сустрэнемся на вузкай перакладзіне.
З двух берагоў, паважныя, прыйдзем.
Усё, што не даткана, не дапрадзена,
я пакажу табе
ў святочны дзень.

Вось толькі я забылася на почасці.
Калі з дарогі зойдзем
у мой дом,
я проста пасаджу цябе на покуці,
аддам на ласку маім багом.
Снуецца з песнямі льняное прадзіва,
пасаг бы з кужалю ганчэй сагкаць.
Жартоўна

кросенцы мае разладзілі,
уток заблыгали,
не разблыгаць.
Я запяю табе пра дзіва дзіўнае,
якая ў Нёмне глыбіня,
як ноччу месячнай на воды сінія
выводзіць дзеўчына паіць каня.
А конь не слухае,
а конь бянтэжыцца,
рве цуглі срэбныя —
дарма спыняць.

З каменяў Нёмнавых
аж іскры крэшущца,
аж сэрца цешыцца
з таго каня.

З двух розных берагоў
на перакладзіне
сустрэнемся ў святочны добры час.
Чаго б не здужалі,
чаго б не ўладзілі,
пакінем моладзі сказаць за нас.

КАЛАМБІНА

Спершыся на руку арлекіна⁴²,
лёгенькая, ўзвейная, як сон,
весела праходзіць Каламбіна⁴³
па драбінцы тэатральных дзён.

А калі зыходзіць з авансцэны,
ды прыціхне воплескавы гром,
йдзе за ёю неадступным ценем,
соладка ўздыхаючы, П'еро⁴⁴.

Ў апранальні адкладаюць маскі,
адмываюць непагрэбны грим.
Каламбіна, сон з забытай казкі,
прад П'еро, ўлюбёна-маладым.

«Я з табой ляцеў бы пад аблокі,
ад падмосткаў — да нябачных хмар,
прагна піў бы ў вечар сінявокі
вуснаў нерасплёсканы нектар...»

Пачуцця туманая слязліваець,
слоў бліскоткі, ўзятых напратат!
О П'еро, жанчыны любяць шчырасць,
праўду слоў, душы трывалай гарт.

І, паклаўшы ў сільныя далоні
арлекіна
пальчыкі і лёс,
йшла на авансцэну Каламбіна,
а П'еро другім свой жаль панёс...

⁴² Арлекіна, арлекин — адзін з персанажаў камедыійных паказаў у Італіі, жартаўнік-паяц у апранасе, пашытай з рознакаляровых трохкутнікаў.

⁴³ Каламбіна — трагедыійны персанаж італьянскай камедыі дэль артэ, служанка, якая ўдзельнічае ў развіцці інтрыгі. Пазней у французскай традыцыі — каханка арлекіна.

⁴⁴ П'еро — традыцыйны персанаж французскага народнага тэатра, з'явіўся ў XVII ст.

У ХВІЛІНУ БОЛЮ

Беласнежныя гусі лятуць пад аблокі.
Лёгка гойдаюць хмары над полем вятры.
З наднямонскіх крыніц маёй песні вытокі.
На зямлі беларускай
мае алтары.

Дрэвы ў роснай красе,
птушкі гнездзяцца ў голлі,
шчабятаннем вітаюць:
ці я гэты госць?
На маўклівым, адвечным,
пагораным полі
баразной прываліла маю маладосць.

Слёз, надзеяў
у глебу пасеяна зерне.
Джаліць сэрца мне боль,
як гадзючын укус.
Памяняла спакой
на адданаць і вернаць
за цябе,
о, матуля мая Беларусь!

Дзівіць сёстраў, братоў
сэрца кволага мяккасць.
Не параніў бы крылы суровы мой лёс.
У цяжкую хвіліну мне трэба паплакаць.
Я жанчына, жанчына...
Жанчыны са слёз.

Можна вынесці гора,
стрываць небяспеку.
Перацерпець.
Глынуць з поўных прыгаршчаў лек.
Але гэтак баліць, што не плакаць мне нельга.

Утрымаецца камень, не жывы чалавек.

Мне даводзілася

з беспрытуллем змагацца.

Як баліць, не рагунак — слязіна, не лек...

Без гарачай слязіны як з мілым расстацца,
калі гэта расстанне назаўсёды?

Навек?

* * *

У забыцці.

Мяне ніхто не чуе.

Насупраць ветру я адна стаю.

У марах толькі тое,

што люблю я,

і песні, што ў душы без слоў пяю.

Ля вокнаў шчырыя шчабечуць птушкі,

махае бусел крыламі здалёк,

маланкай сіняй асвятляе душы

сярод калосся ў полі васілёк.

Не, не адна.

Мне хмары з паднябесся

зліваюць ціхі дожджык на загон.

На голі дрэў снуе вятрыска песню,

яе звіваю і праду, як лён.

ГРАВЮРКА

Чорным узорам на дрэвах бязлістых

воранаў зграя вянкамі лягла.

Гракаюць, гракаюць ранкам імглістым

чорную песню над цішай сяла.

Можа, лістоты шкада сакавітай,
ветрам сарванай з вясёлых галін,
коласа ў полі, забытага, жытняга,
што галаву на каменне схіліў.

Можа, праводзяць?
А можа, вітаюць
хмары са снегам, з марозам вятры?
Кружацца, кружацца — не адлягаюць...

Чорная графіка сумнай пары.

НЕ ГЛЯДЗІ НА МЯНЕ СУМНЫМ ПОЗІРКАМ

Сані шпарка лятуць, ноч з марозікам,
ў ясным небе застыў маладзік.
Не глядзі на мяне сумным позіркам,
прыпыніўшы затоены крык.

Думы — птушкі мае пералётныя
зоры-семя дзяўбуць на таку.
Снег нам выслаў дарогі палотнамі,
а марозік цалуе ў шчаку.

Разам мы, як пры першай сустрэчы.
Не саглела зарава слоў.
Шлях над намі прываблівы —
Млечны,
перад намі —
дарога дамоў.

* * *

Хай славіцца наш беларускі род —
душой з вясны і воляю са сталі,

каб з гнёздаў нам не пеўнікі на плот,
а горда арляняты вылягалі!

* * *

Мудрасць спелую сівых вякоў
п'ю з народных жывых крыніцаў.
Паважаю чужых багоў.
Ды прывыкла сваім маліцца.

* * *

На зоры глядзець немагчыма.
Мігцяцца з-за хмары, як дым,
і свеціцца месяц-лучына
на прыпечку неба глухім.

* * *

З самых юных дзявочых гадоў
слаўлю меч, паважаю кудзелю,
кожны змест з сэрца вырваных слоў —
то народа жыццё і надзеі.

Наша доля — кудзеля і лён,
нітку віць з недапрадзенай шпулі,
вартаваць, як адвечны агонь —
казкі, песні забытай бабулі.

Дом — адвечная доля жанчын.
Ў час, ліхі для народу і грозны,
ў нас мужчыны ўздымалі мячы
ў абароне краіны і гнёздаў.

Ў квольх палыцах мяча не ўтрымаць,
меч — для сільных мужчынскіх далоняў.
Нам радзіць і не нам забіваць,

ўзгадаваўшым жыццё ў сваім лоне.

Ўсё ж апора мы, брацця, пры вас,
ў цяжкой долі надзейная помач.
Здзекі лёсу умеем стрываць,
у бядзе здольны выстаяць поруч.

Сэрцам мёртвых паграпім збудзіць
і агонь ажывіць ў папялішчах,
і, як Лада, аддана любіць
свае пушчы, свае гарадзішчы.

Грознай лютасці ведаем сеч
і ў адчаі ля вас не застогнем.
Калі з рук вашых выпадзе меч,
мы падымем яго ў абароне.

Нам радзіць і не нам забіваць.
Ў нас мужчыны — дубы, мы — лозы.
Ўсё ж гатовы мы львіцамі стаць,
калі нішчаць зямлю нам і гнёзды!

БЕЛАВЕЖА

У Белавежу ўвайшла, нібы ў храм.
Стромкіх дрэваў маўчаць калоны.
На кары каля шрама шрам,
бы счарнелі старыя іконы.

Кроплі смольныя,
нібы перлы.
Кроны
купал неба падперлі.

Пахіліліся долу кусты.
Пах ядлоўцу густы-густы.

Ціха тут, толькі сэрца стук.
Тут касуля прывыкла да рук.

Жар суніцаў — кроў з нечай раны,
незагоенай, набалелай.

Узятае бусел з паляны —
падалося —
як кужаль белы.

Зубр на мох, бы ягнё, прылёг
ля бярозаў у белай адзежы.

Калі недзе існуе Бог,
тут ён, пэўна, у Белавежы.

* * *

Мы — як зубры,
мы у сябе дома,
тутэйшыя, што ад вякоў жывуць.
Мы — як дубы,
нас можна знішчыць грамам,
але з зямлі нас роднай
не скрануць...

* * *

Сумна сягоння.
На плечы вецця
накінуў вецер
хустку сугоння.

Месяц не свеціць,
згубіўся недзе
ў цёмна-блакітнага неба прадонне.

Гасіць восень дажджамі касымі
жар рабінаў.
Сячэ лебяду.

З урадлівых засеяных гоняў,
з чыстых рэк, што ўвабралі ў пыль
ліўні слёз сялянак прыгонных
і няволі агорклы палын.

З беларускай учэпістай гліны
і з рабра прынямонскіх вярбін
я галінка ля белага тыну
незабыўных адвечных святых.

Маё сэрца з зямлёю зраслося.
Калі вецер бярозы сагне,
ветру вольнага хор стогалосы
ў чыстым полі сумуе па мне.

* * *

Верны будзь слову,
якім Купала,
прарок народны,
сэрцы ўзварушыў.

Верны будзь слову,
якое ўпала
з матчыных вуснаў,
як з неба,
ў душу.

* * *

Свішча вецер ашалела, востра,
хлешча гордую душу маю.
З непагодай у адзінаборстве

вытрывала ўсё. Яшчэ стаю.

Не зламалі недругі і гора.
Бо ў часы праваерак і нягод
пунктам непахіснае апоры
быў такі трывалы мой народ.

* * *

Ноч дыша цяжка, канае нібыта,
і таму так нявесела мне.
Неба зорамі моцна прыбіта,
так пагрозна маўчыць у акне.
Не. Не трэба! Цяжкасці-важкасці —
слабым, прывучаным ныць.
Маем права жыццёвыя радасці
на зямлі між людзьмі падзяліць.
Вымыты ў росах, прапахнуты зёлкамі,
абалёршыся на пляцень,
падперазаўся цуднай вясёлкаю
нованароджаны дзень.

ЗУБР-АДЗІНЕЦ

Зубр-адзінец ад статка адвык,
не ахвярай, а панам у лесе.
Адзін, як пільгрым, што ў святыню пранік.
Адзін, як арол ў паднябессі.

Наканаванне накрэсліць кругі,
разгон, узвышшы палёту.
Каго палюбілі аднойчы багі,
сіла яго — адзінота.

Красуецца статак прыплодам цялят,
гульнямі ў травах пахучых.

А ў сэрцы адзінца інакшы загад —
быць рыкам адвечнае пушчы.

Стойбішча статка і статка лугі.
Адзінцу — трывога у сэрцы.
Каго палюбілі аднойчы багі,
са статкам той не сальецца.

ЛЕЎ

З калматай грывы космамі густымі,
напружаны, ў вачах схаваўшы гнеў,
хадзіў па клетцы горды сын пустыні —
зыманы леў.
Сто крагаў лёгка крок яго спынялі,
нязломнасць сталі ён даўно спазнаў,
і лапа падымалася і ападала
цяжкою сілай на жалезны сплаў.
У снах свабоду бачыў і яскіню,
драпежнай львіцы смерцяносны скок,
прастор вачам, прыліў магутнай сілы,
распалены пад лапамі пясок.
І роў пранік глухое наваколле —
ўспамін далёкіх, афрыканскіх гор,
і скрып зубоў у ворага на горле,
і прагу волі нёс ён у прастор.
Свіст бізуна рассёк агнём ўспаміны,
боль завастрыў ў нявольным сэрцы злосць:
супроць яго ў кароткіх перапынках
йшоў пан яго — ў руках бізун і косць.
Крыклівай грозьбай, ласкавым абманам
і таннай косткаю спыніў ён люты гнеў
і волі крык, і сціх дрэсіраваны,
забыўшы сілу продкаў сваіх, леў.
Мучыцеля пакінуўшы жывога,
на костцы зубы прагнаў зацяў,

а ў гэты час ў пустыні яго срогай
гіены не сціхалі ад выцця...
Такі закон і бег жыцця нязменны —
калі змаўкаюць, адышоўшы, львы,
з пячэр выходзяць прагныя гіены
і вокал паддам цешацца яны.

ПАЭТЫ

Поўнае сэрца узнёслых турбот,
красою зямлі захапленне.
Паэты — зусім не манашаскі род.
Паэты — жывыя стварэнні.

Не па разліку бывалых людзей,
папаўшыся ў пераплёт,
слухаюць сэрца.
Яно праўдзівей,
ім крэсліць напрамак, лёт.

З шэрасці твораць жыцця ідэал
і смела наперад варожаць.
Ля вогнішча — думаў натхнёных запал
і песень разліў пераможны.

Не ўсе з ім музыкі,
не ўсе салаўі,
што зоры трывожаць начамі.
Без енку ў цярпенні,
без страху ў баі.

Паэты бываюць арламі.

* * *

Мы паэты,
высокі ўзлёт.

Нам да хлеба —
глыточак славы.
Каб распавіць на Нёмне лёд,
неба дорыць нам вершы-праявы.
Мы адкрыта глядзім на свет,
наша вогнішча не пагушаць.
Мы застопнем —
наш спеў, як след,
застанецца адбіткам на душах.

НАЧНАЯ АКВАРЭЛЬ

Такая ноч.
Не зварухнецца вецер.
Галіна не зварушыцца на здзіў.
На зрэб'і хмар
з бурштыну бранзалецік —
прынадна свеціць кволы маладзік.

Апошняе святло ў акне агасла.
Мядзведзем расцягнуўся цёмны бор.
Ў задуме ўсё.
Адны толькі Пегасы⁴⁵
кранаюць капытамі зор.

АРЛЫ НЕ ПАКІДАЮЦЬ ГНЁЗД

Кінулі мы ветру сцежкі-межанькі.
Пасумнела па старых кутах.
Зіхаціць з канца ў канец аб'езджаны,
выліты асфальтам шлях.

⁴⁵ Пегас — крылаты конь у грэцкай міфалогіі. Прыслужваў на Алімпе богу Зеўсу — прыносіў яму маланкі. У III тысячагоддзі да н.э. александрыйскія вершатворцы пераўвасбілі Пегаса ў каня паэтаў. У пераюсным сэнсе: асядлаць Пегаса — стаць паэтам.

Кліча да вандровак, смельх вылетаў,
вырывае птушанят з гнязда,
каб з вясняным, самым першым выраем,
з жураўлямі іх вярнуць назад.

Кліча дом сцяжынаю пратоптанай.
Маці стомлена дамоў пайшла.
Зноў трывожаць сэрца тыя клопаты
з наднямонскага радзімага сяла.

Здэцца, ступіш — і зямля загутарыць,
загамоняць спеўна каласы,
сцежкі зноў зазелянеюць рутаю,
птушкі мераюць завоблачную сінь.

Бацькаў зруб, акраец жьтні хлеба,
цішыня, ахвочай працы час.
І дымок над хатамі да неба,
і руплівасць матчына аб нас.

Сэрца, нібы яблык, налілося
буйным сокам роднае зямлі.
Сонца ўсюды. Кос вярбовых россып.
Хлеб з прыполу роднае зямлі.

Восень зноў. І жураўлі цыбатгя
адлятуць у край чужы наўпрост.
Толькі мы душой з сваімі хатамі.
Бо арлы не пакідаюць гнёзд.

* * *

Я ганаруся з асваення неба.
Але калі ракеты чую гром,
мне хочацца нажаць сярпчочкам хлеба
і з ворагам пабіцца кулаком.

ПАЗЯХАЕ РАЊЦА
ВЕТРЫКАМ НЯВЫСПАНЫМ

Пазяхае раніца ветрыкам нявыспаным.
Дрэвы пацягаюцца, голямі шумяць.
Плечы распраўляюць дубы ганарыстыя,
на зямельцы прадзедаў вартаю стаяць.

Гулка звоніць раніца хорам птушак зладжаным,
травы абмываюцца кроплямі расы.
Аснавала сонейка залатою пражаю —
першымі праменнямі поле і лясы.
Вочы падымаюцца ў неба беззаганнае.
Чысціню празорую п'е нагбом душа.
З ветру ўсхваляванага, з цішыні духмянае,
з даляў недасягнутых сіняга каўша.

Урачыстасць ранняя сэрца растрывожыла,
душу набалелую агуліў блакіт.
Прыгаство зялёнае, сінь непераможная
адагналі клопаты пра штодзённы быт.

Промнямі ахрышчана, росамі абмытая,
ветрам зачасаная, зелянее рунь.
Сталі сцежкі роўнымі.
Ўсе вузлы разблыганы.
Многа сэрцу ведама, ведама пярэ.

* * *

Сірагліва ўзіраецца топаль
у асенніх дарог каламуць.
Калі ў сэрцы паэта попел,
у агонь яго не раздзьмуць.

ПРАЦЯГЛАСЦЬ

На роднай зямельцы усе мы не госці,
усе мы чыесьці, усе мы кагосьці.
Хоць спаракнелі дзядоў нашых косці,
у нашай натуры ёсць іхняе шгосьці.

У падняволлі ад пыхі адсталасць,
на вузкіх загонах народу трываласць.
Жаночая гожасць, мужчынская сталасць,
лагоднасць з сябрамі і з ворагам ярасць.

У цягліцах сіла, а ў сэрцы каханне.
У працы і ў песні без стомы, хістання.
Роднаму вернасць, да гнёздаў вяртанне,
з тугою бязмернай — ўсе крыху сяляне.

Усе з баразёнкі, ад нівы, ад плуга
йдзем часам асфальтам, як полем ці лугам,
калі непасільна бывае і туга,
мы к ворагу грозна, а з сэрцам да друга.

* * *

Не згінай мяне, я не сагнуся,
не баюся ні страху, ні зла.
Нездарма я з зямлі беларускай
непахіснай сасною ўзрасла.

Напрасткі йду няходжанай сцэжкаю,
мудрасць продкаў ў гарачай крыві,
ні прад кім не схіляю паспешна
крыху гордай сваёй галавы.

Абмінаю ўсю набрыдзь, што вокал
чалавечы мой бльгае лёс.
Гляджу ўдаль, не маргнуўшы наг вокам.

Розум цемру праніжа наскрозь!

* * *

Падкрадаецца знячэўку страх
ды рукой кашчавай сэрца ўшчыміць.
Цвёрда на сваіх стаю нагах
і гляджу цвярозымі вачыма.

Каб мякіны за ўмалот не ўзяць,
лёгкае слаўцо кладу на вагу.
Каб хлусні ды праўдай не назваць,
я знайду яшчэ ў грудзёх адвагу.

* * *

Маю душу ў спакоі пакінь,
дум крылатых не стаў на калені,
нат вачэй наднямонская сінь
пацямнела ў адчаі цярпенняў.

Не скрываю няспутаных дум,
узіраюся смела і проста,
сваёй сцежкай наперад іду —
Юдаў⁴⁶ твар для мяне не сяброўства.

Мо замала вам грошай далі?
Што ж, прадаць вам другіх давядзецца.
Прыйдзе час, і на нашай зямлі
на пакутнай не будзе вам месца.

* * *

Воля — не тое, што рукі развяжуць,
зменяць на большую клетку малую.

⁴⁶ Юда Іскар'ёт — адзін з дванаццаці апосталаў, які выдаў Ісуса Хрыста, пацалаваўшы яго ў Гефсіманскім садзе.

Воля — не тое,
што «вольны ты» скажуць.
Воля — то воля, якую адчую.

ЯНЫЧАРЫ

З гікагам, віскам па смерць і па кроў,
са скрыўленым лютасцю тварам
ляцяць на паселішчы родных бацькоў
ліхія сыны-янычары⁴⁷.

Літасць для іх — то няведамы госць,
памрэ і малы, і нядужы,
у думках адно ў іх — служальчасць і злосць:
прароку і месячу служаць.

Сямейныя юрты і мір не для іх,
ў набегам пад грукаты бубнаў
на попеле сёлаў, на конях дзікіх —
іх святы й крывавыя будні.

Ім памятаць нельга пра рожавы твар
і белыя матчыны грудзі,
якія ўскармілі дзіця сваіх мар
пад песню, якой не забудзеш.

Ды ўсё ж не забыць да сканання жыцця,
як з рук нежывой маладзіцы
ад раны ў грудзёх адрывалі дзіця,
змушалі прароку скарыцца.

І слоў не забыць, што плалі з малаком
і гушкалі песняй салодкай,
і матчыных вуснаў над хворым чалом,

⁴⁷ Янычары — у султанскай Турцыі пяхотнікі прывілеяваных войскаў, якія вымуштроўваліся на карнікаў з палонных.

і рук яе ў белі палотнаў.

Вось йзноў тья нівы, сады і плятні,
ля хагаў з бусламі сяброўства,
і зарыва ноччу, і сёлы ў агні,
тагараў нялюдская помста.

Туманяцца вочы і вусны дрыжаць,
і жаль, і ўстыдно янычару
бялявых жанчынаў ў ясыр заганяць
і край гэты нішчыць пажарам.

Назад бы адважна каня павярнуць
і шабляй кривою з наскоку
заместа братоў — лепей сэрцы пратнуць
ўсіх слугаў страшнаго прарока.

Як бліскаўка — розум. Ёзноў пікат кругом —
не думаць, а слухаць загадаў
вучылі нагайкі іх ноччу і днём,
ўжо іншай не ведаюць рады.

Не жаль ім скрываўленых братніх галоў,
ні земляў, што топчуць чужыя,
Над кволаю музыкай матчыных слоў
арда пераможная вые.

І людскасць, і роздум ужо не для іх,
яны — як чума, як зараза,
і колюць, і тнуць — дабіваюць слабых,
ўвесь род, ўсю радзіну адразу.

Прарваліся ліўні, пасыпаўся град —
зямля застагнала не дарам
над смерцю дружынаў, над попелам хат,
над доляй сыноў-янычараў...

* * *

Сённяя на пласе родная мова.
Вырваць жывую належыць з агню.
Слова «кахаю» — слабае слова.
Мужнае слова — «абараню»!

БАРАЗНА

Дуб зваліўся, упала сасонка,
кроў-жывіца сцякае з кары.
Баразна, Баразна-баразёнка,
прыгаралі цябе без пары.
Колькі скарбаў напрудзеных, тканых
на дне куфраў сялянскіх ляжыць —
ты ва ўсё гэта быў закаханы...
Як жа, хлопча, цябе ажывіць?
Як жа сумна і як жа дрымотна:
ні зары, ні святла, ні відна.
Хто ж раскажа Краіне гаротнай,
каго страціла ўчора яна...
Яшчэ вусны ўсяго не сказалі,
яшчэ рукі ўсяго не знайшлі,
як жа рана цябе адабралі
у зняволенай нашай зямлі!
Не на золата ўжо, не на грошы
на адвечнай зямлі Крывічоў,
тут паляюць бязлігасна Прокшы⁴⁸
на выдагных Краіны сыноў.
Не вайна — а магілы, магілы,
не злічыць светлых, сцягнутых галоў,
што ж, патрэбны народ ім бяскрылы,
і таму выбіваюць арлоў.
Не заб'юць ўсіх, мы з болю і ранаў,

⁴⁸ Прокша Леанід (1912–1994) — беларускі пісьменнік. Пасля заканчэння Ваенна-палітычнай акадэміі (1955) працаваў у часопісе «Камуніст Беларусі», рэдагаваў газету «Голас Радзімы». Пісаў памфлеты пра дзеячаў беларускай эміграцыі.

з лютай помстай за мукі нягод
у нас волаты новыя ўстануць
і прыбіты падымуць народ!
Як быльнёт, яны злыдняў пакосяць
пад народны караючы гнеў,
няхай літасці, ласкі не просіць,
хто над намі спагады не меў!
Дуб зваліўся, упала сасонка,
што любоўна народ ўзгадаваў.
Прыгаралі навек Баразёнку —
ведаў вораг, каго забіваў..
У народнага гора прадонні,
гдзе насілле, махлярства і страх,
Баразны нашы гаснуць, як промні,
што народу асвечвалі шлях.
Баразна, Баразна, Баразёнка,
жаль, дажыць не далі да відна.
У народа, у роднай старонкі
залатая была Баразна..
Пяе вецер працяжна і грозна,
ліжа раны пакутнай Зямлі,
лічыць колькасць крываваых барознаў,
што пралеглі па Ёй без вайны.
Зноў пакутны паўсюль лад прыгонны.
Анямела старонка уся.
Толькі вецер — зэгар неўгамонны —
будзіць сёлам шгоноч Кастуся!

* * *

Страх — за праўду кінуцца ў бой,
страх — не дагадзіць акупантам,
быць удома самім сабой,
чалавекам быць — страх пракляты!
Суд — за думкі вольны размах,
воля — толькі прадажнаму слову.
Беларусам быць — тройчы страх,

страх — валодаць роднаю мовай.
Страх — ў чужыне сваіх брагоў,
перад здзекам страх не скарыцца.
Страх — маліцца на мове бацькоў,
дзікі страх — наагул маліцца!
Страх — што ўвечары Каляда,
і за сына, што пойдзе ў школу,
страх — што бліжняга не прадаў,
страх — што чэсны, што не жывёла.
Брыгадзіраў страх на сяле,
страх падлізаў змяіных ўсюды,
страх — хадзіць па сваёй зямле,
гдзе начальнікі і Іуды.
Страх — гуманнасці, дабрагты,
перад рускім страх, перад ляхам, —
мы ж не горшыя, што ж, браты,
можа, хоціць гэтага страху?

ПАРТЫЗАНЫ

Продак мой, спыняючы нашэсце,
кідаўся на ворага з мячом,
толькі б не цярпелі сем'і, дзеці,
за плячыма заставаўся дом.
І стаялі насмерць, ўсенародна,
супраць недругаў суровых і ліхіх,
і не пакідалі безбаронных,
ворагаў наклікаўшы на іх.

.....

Ваявалі рымляне і грэкі,
шмат было ў гісторыі розных спраў,
ўсё ж дзяцей, малых дзяцей на здзекі
ворагу ніхто не выстаўляў!
Пішуць сяння повесці, раманы,
ўсё ж няма ні слова там нігдзе,
каб грудзьмі стаялі партызаны
за расстрэляных, за паленых людзей.

Партызаны ж, тыя партызаны,
што ім сёлы, енк і боль людскі,
толькі б мосцік недзе быў ўзарваны
ды ляцелі з рэйкаў цягнікі.

Што для іх адкрытыя магілы,
гдзе за рэйкі кідалі дзяцей.

Не, дзяцей яны не баранілі,
солтыса забіць куды прасцей.

Солтыса, які акручваў немца,
каб ад згубы рагаваць сяло,

бо куды ж было народу дзецца,
помачы чакаць адкуль было?

Нашы пушчы — роднае багацце,
непрагнасць зарасляў, балот:

партызанам ёсць куды хавацца,
а куды ж схаваецца народ?

А куды схаваюцца мільёны
ў кінугай нашэсцю старане,

дзеці ў гэтых сёлах безбаронных,
калі ўсе мужчыны на вайне?

Йшлі байцы і, хрышчаныя боем,
ворага спынялі, як магі.

Партызаны ж смерць няслі з сабою
збітай і апаленай зямлі!

То не подзвіг баявы і смелы, —
толькі смех крывавы і пусты,

наклікаць на сёлы смерць умелі,
а самыя шпарылі ў кусты!

Выстаўлялі немаўлят пад стрэлы,
а слабых жанчын — пад кулямёт.

Ім за рэйкі дык душа балела,
не балела толькі за народ!

.....

Жаль народны наш не знае меры,
не злічыць апаленых касцей.

Партызаны горшыя, як зверы —
звер так ворагу не кідае дзяцей,

а пакуль ёсць кіпцюры і зубы,
засланяе ён малых сабой,
не бяжыць ў сасоннік ад загубы,
а ў няроўны кідаецца бой!
Нават птушка кволая і тая
люта скача злыдням да вачэй,
ў горы птушанят не пакідае,
лепей згіне за сваіх дзяцей.
Ну а вы, «героі»-партызаны,
колькіх нас вы кінулі на смерць,
аддалі бязлітасна і танна
на варожых вогнішчах гарэць?
Хваліцеся, колькіх вы забілі,
ці праз вас загінула дарма,
а каго вы з нас абаранілі?
Гэткіх на уліку ў вас няма!

.....

У людзей ёсць нейкае сумленне,
быў і ёсць закон адвечны, боскі.
Рэйкі — ды гары яны агменем,
каб за іх палілі нашы вёскі!
Гдзе былі вы, як народ гурбою
квалі у магілы, як пласты,
вы ж адныя толькі мелі зброю
і са зброяй шпарылі ў кусты!
То праз вас мы гінулі дарма
ў палымі нямецкім і на фронце.
Ля Масквы сёл спаленых няма, —
каб з людзьмі, з дзяццмі без абаронцаў!
Йшлі інструкцыі ў адным напрамку,
палымнела Беларусь адна.
А чаму ж не падымалі партызанкі
на Каўказе ці каля Арла?

.....

Калі глянеш — кроў у жылах стыне.

Сэрца нам за Арадур⁴⁹ баліць,
 хто ж палічыць нашы ўсе Хатыні?!⁵⁰
 Сотнямі Хатыняў не злічыць!
 Аднаго забілі часам гада
 і, забіўшы, зайцамі ўцяклі.
 А за гада сотні леглі радам
 безбаронных жыхароў зямлі.
 І няўцям да сяння той Мазанік⁵¹,
 як лілася ў Менску наша кроў —
 не, не партызан, не партызанак,
 а ў мучэннях выжыўшых сыноў.
 Калі судзіш ворага на згубу,
 першым чынам засланай сваіх.
 Эх, Мазанік, за аднога Кубэ —
 колькі нашых браццяў нежывых!
 Ці яны ўначы табе не сняцца,
 тысячаў замучаных не жаль?
 Што табе, Мазанік, нашы брацця,
 для цябе ж галоўнае — медаль...

 Край мой любы, жытні і курганны,
 на няласцы нелюдзяў чужых,
 і калі мне скажуць: партызаны,
 жудасна мне робіцца ад іх.

* * *

Хоць душа твая гордая ў ранах
 з нецвярозага болю крычыць,
 у гарэлцы чужой і дурманнай

⁴⁹ Арадур (поўная назва Арадур-Сюр-Глан) — паселішча ў Францыі ў дэпартаменце Верхняя В'ена. 10 чэрвеня 1944 г. цалкам спалена гітлераўцамі разам з жыхарамі (каля тысячы чалавек).

⁵⁰ Хатынь — вёска на Лагойшчыне, 22 сакавіка 1943 г. спаленая карнікамі разам з жыхарамі (149 чалавек).

⁵¹ Мазанік Алена (нар. 1914) — удзельніца Мінскага антыфашысцкага падполля. У ноч на 22 верасня 1943 г. ад настаўленай ёю міны загінуў генеральны камісар Беларусі, гаўляйтэр В. Кубэ.

імя нашага не палашчы.

Пі, калі цябе піць прымуслі,
калі волі не маеш чамусь,
не кранай толькі п'янымі вуснамі,
п'яным крыкам не кліч Беларусь!

Не гарэлкай, не таннай слязою —
пад ударамі ўпаўшы плашмя —
шмат хто з нас захлынуўся крывёю
за Яе дарагое імя.

* * *

Памутнелыя вочы ў тузе...
Так бы бегчы ў палі, не спыняцца.
Сабака на ланцузе,
жалезны ланцуг на сабацы.

Назаўсёды стрыманы бег,
век ланцуг цягаць давядзецца.
Жаласлівы сабачы брэх
не кранае людскога сэрца.

Брэша — б'юць, і не брэша — б'юць.
Дзень і ноч — туга, адзінота.
Ў чарапок недаедкаў нальюць...
Так на волі пабегаць ахвота!

Бег кароткі сабачых дзён.
Дагараюць сны маладыя.
Ланцуга глухі перазвон
на нявіннай сабачай шыі...

* * *

Колькі дум маіх ні раскулачвалі,
нат ў смяротна-трывожны час

не назвала я мамай мачьхі
і душы не здала ў калгас!

* * *

У горы я над тваімі ранамі...
Божа, болей цябе не карай,
старажытны, любы, каханы мой,
вечна скованы, родны край!

Мой курганны, жытні, зубрыны мой,
выгrywалы ў агні пакут,
Еўфрасінін, святы, Скарынавы
Беларускі адвечны кут.

Ломяць віхры збуялае, кволае,
абмінаюць цвярдзя камлі.
Прашумелі яны над сёламі,
свой пакінуўшы след на зямлі.

Воблік твой і адвечную мову,
літасць ў сэрцы і лад стары
не крануў наг віхор суровы
у балотах ды у бары.

Світка наша, льняная кашуля
не здала свае мовы ў палон,
затуліла яе, прыгарнула,
захавала да сённяшніх дзён.

Калі зноў агартае нас цемра,
мы ўцякаем душою ў сяло,
бо прывыклі мы чэрпаць аберуч
у народа жывое святло.

ЯК БАЦЬКА ЧАКАЕ СЫНОЎ...

Ноч разгарнула бязорны плашч,
стукае голлем аб стрэжу вішня.
Вецер і холад.
І дождж, як плач,
звоніць у вокны хаты зацішнай.

Нехта спазніўся, нехта прамок.
Сушыцца хустка.
Варыцца страва.
У хаце не ўсе, яшчэ сына здалёк
бацька чакае, прысеўшы на лаву.

Пэўна што прыйдзе, абы толькі змог,
ветру насупраць, на злосць непагодзе.
Калі бацька стары чакае ў дзвярох,
нанац дахаты сыны папрыходзяць.

Бо бацька і маці і родная мова,
узнятая к славе амаль з небыцця
паэтаў натхнёным і велічным словам,
для беларусаў — пытанне жыцця.

ГАСЦІНА

Калі палеткі ад жніва астынуць,
як ляжа сум асенні на лугі,
захочацца ў сялянскую гасціну
на верасовы мёд і пірагі.

Тут п'юць з прынукаю:
— І на здароўе!
П'е гаспадар і п'е нявольнік-госць.
Пльвучь застолем шчырыя размовы,
людскія сэрцы свецяцца наскрозь.

І я тут п'ю з вялікай насалодай.
П'ю давідна, да пеўнікаў,
да дня.
Не з чаркі — з сэрца роднага народа,
пяюнн-мова,
п'ю цябе да дна.

ВЫРАЙ МАЛАДЫ

Народ аседлы мы, не птушкі пералётныя,
і Бацькаўшчына нашая — не стэп.
З зямелькі ворнае,
з сяўні і поту мы,
так пакахаўшыя касу і серп.

Дажджамі мы абмытыя і росамі,
жывучасць нам дае сама вясна.
Мы ад зямлі — складаныя і простыя
і шчодрыя такія ж, як яна.

Натураю, як сонейка, мы добрыя
і літасцівыя, як матчына любоў.
У барацьбе мы стойкія, харобрыя
і верныя зямлі сваіх дзядоў.

Як нашы пчолы, гэтак працавітыя,
нібы мурашкі, дружныя з сабой.
Ад долі труднай гартаваныя, гранітныя,
ішлі стотысячнаю «Грамадой»⁵².

Душою мы, як песні шчырыя,
у свет загнаныя мы са спалоху дзён,
дамоў вяртаемся, як птушкі з выраю,

⁵² Маеца на ўвазе Беларуская сялянска-работніцкая грамада — масавая легальная нацыянальна-вызвольная арганізацыя ў Заходняй Беларусі, колькасць сяброў у якой у 1925–1927 гг. дасягала 120 000 чалавек.

і ападаем на стары загон.

І мілае нам неба грудаватае,
і восені, і летні санцапёк.
Бары адвечныя, сады за хагамі,
нагамі роду стоптаны парог.

Жывём мы гнёздамі, сваімі сёламі,
насельваем старыя гарады,
ў бяседзе дружныя,
падчас вясёлыя,
з вясковых хагаў вырай малады.

ПЕСНЯ

Хай песня будзе, як песня.
Ганаровы ў песні ўдзел:
яна не напітак прэсны,
а самы моцны хмель.

Клёкаг душы неспакойнай,
у сэрцы затоены боль.
З песняю, як са зброяй,
выходжу ў няроўны бой.

Песня — дыван мой росны,
наднёманскі сівы сказ.
Мае беларускія кросны,
каб думаў палотны ткаць.

Песня — душа мая ў слове.
Сабраны бацькамі пасаг,
іх мудрасці сівагалавай
не сцerty гадамі знак.

Нясу яе бездарожжам
у галаве сівой.

Каб толькі не страціць, крый Божа,
ноты адвечнай сваёй.

МЕДЗВЯДЗЁВА ФАРБА

На каптан для мужа,
на ўток і аснову,
шукала жанчына
фарбы медзвядзёвай.
Гэткай незвычайнай
пражаю снавала
кросны,
гэткай ніткай бабка пагыкала,
не гнядой, не бурай і не каштановай —
іменна наяўнай фарбай медзвядзёвай.
І малое мара маладой жанчыны
бурага мядзведзя ў нерушах айчынных,
і вачмі прабабкі бачыць,
як у буру
валакуць мужчыны медзвядзёву шкуру.
Ды па тых адважных
згасла памяць недзе,
што змагалі ў пушчы
бурага мядзведзя.
А жанчына марыць ночкаю зімовай
і шукае фарбы толькі медзвядзёвай.

Я НЕ СПЯШАЮСЯ

Я не спяшаюся. Нібы той дзед з сявенькай,
што рассявае ў полі збажыну,
ступаю роўна, сею памаленьку,
бо як пасею, так я і пажну.

Не ўзідзе хлеб — запозна ці зарана
і гэта ведама майму пярэ.

Узыдзе ён, калі наканавана.
Як прыйдзе час, уздымецца ўгару.

І хоць вятры не раз тут загалосцяць
і застракоча па сцяблінах град,
прыйдзе пара — і нівы закалосцяць,
паставіць жнівень дзесяткі у рад.

Малая я. Гадуюся ў законе
пяшчоты сонца, мудрасці зямлі.
Калі дабро пасею на загоне,
закаласяцца і дабром палі.

Я не спяшаюся. Як сонейка, як дрэвы,
стаю ля ніў, а нада мной — сусвет.
Дзяды вучылі: добрыя пасевы,
дзе зернетка і ворыва як след.

Сялянка.
Веру ў розум, веру ў працу.
У чарназём. У цёплы дождж з гары.
У думках можна толькі разагнацца.
А на палетках — пачакай пары.

Няма без працы на ўмалот надзеі.
Змалоцім каласы — тады спачнём.

І сёння трэба праўду ў полі сеяць.
Бо што пасеем, тое і пажнём.

* * *

У кожнага зара сваіх надзей,
радасці свае, свае турботы.
Таму не можа звонкі салавей,
пяюн вясны, свістаць па воўчых ногах!

СВЯТЫ ВЕЧАР

Каляда, Каляда, на зямлі — Святы Вечар,
нарадзіўся у яслях Збавіцель і Бог.
І пасталі бярозаў танклявыя свечкі
паабапал заснежаных, белых дарог.

Халадно. Мо таму, што зіма на парозе,
адчуваецца лютасць суровай пары,
а у полі пустым па шырокай дарозе
плачуць нечаму сумна ліхія вятры.

Чым жа сэрцы сагрэць, як той холад адужаць?
Ці агенчыкам цьмяным у сялянскім акне,
Калядою святой, што насуперак сцюжам
цеплынёй чалавечыя сэрцы кране?

Каляда, Каляда... Нават зорам трывожна.
Па забытаных сцежках кругога жыцця
да сваіх ў гэты вечар спяшаецца кожны,
гдзе ў сям'і за сталом нас чакае куцця.

Сена пах, яліны, стаяць розныя стравы,
прытаміўшыся, маці шчасліва маўчыць.
Садавяцца сыны на шырокія лавы,
што сышліся дамоў, каб душой адпачыць.

Добра сесці разам, слязу радасці ўцерці,
адчуваць, што ў застоллі, што побач браты,
у душы чысціня і узнёслыя сэрцы,
бо з людзьмі разам Бог ў гэты Вечар Святы.

Сяння сэрцам з усімі куццю раздзяляем,
хто за стол наш не змог на вячэру прыйсці,
ўсіх далёкіх і родных сваіх ўспамінаем
і добра ўсім і шчасця жадаем ў жыцці.

Няхай будзе вам цёпла, бы ў бацькавай хаце,
ў гэтым свеце шырокім, гдзе столькі дарог.
Няхай людзі зямлі для вас будуць, як брацця,
і жыццёвыя сцежкі прастуе вам Бог.

Можа, хто занямог, можа, хто пахіснуўся,
загубіўшы сумленне ў нялёгкім жыцці,
прыгаміўся ў шуканні свае Беларусі —
памажэце й такім на вячэру прыйсці.

За святочным сталом — няхай кожнаму месца
каля вернага сэрца сяцёр і брагоў.
Няхай будзе у вас, як ў харошай сямейцы,
ўсім па роўні ў жыцці і куцця, і любоў.

Няхай вера ў любоў, свая мова ў застоллі,
а у думках — зямля, дзе спачылі дзяды,
няхай ўсюды ласкава спрыяе вам доля,
а любоў, чалавечнасць мацуе рады!

ЖЫРОВІЧЫ

Жыровічы⁵³ — святы для нас куточак,
гдзе цэрквы ў неба вежы узнялі.
На дрэве Маці Божай абразочак —
благаслаўленне для маёй зямлі.

Чужыя ў нас былі паны, вяльможы,
з цяжкое працы жывы стары народ.
Жывы ён з любові, з ласкі Маці Божай,
якая з ім была ў часы нягод.

Сягоння з хмараў дождж на землю выпаў,
ступаю моўчкі па святой зямлі.

⁵³ Жыровічы, Жырава — вёска ў Слоніміскім раёне, дзе размешчаныя праваслаўны манастыр і Мінская духоўная семінарыя.

Благаславі мяне, старая ліпа,
і ад ліхога голлем затулі.

Вякі ты маіх продкаў затуляла
і ад набегаў, войнаў сцерагла.
Я ля цябе — і спакайней мне стала.
Упэўнена стаю каля ствала.

Свая душою, з гэтага я роду,
прыйшла к табе сягоння, як у сне.
Ты папрасі Айцоў сівабародых,
каб ўспомнілі ў малітвах пра мяне.

Дождж не сціхае, ўсё навокал мокне.
У Жыраве я сяння першы раз.
Шкадую сэрцам, што не пастушок я,
які убачыў той святы абраз.

Мне цяжка у жыцці было — за тое
дай мне пачэсна на зямлі пражыць.
З крынічкі напай мяне святое,
з якой так прагну тваю праўду піць.

О Маці Божая! Ты — ласка у цярдзенні,
прамень святла, што праз вякі не згас,
на голаў грэшную маю пашлі благаслаўненне
і будзь пры мне ў жыцця адказны час.

Хай будзе мір і ўсюды Твая воля,
і Бог — Твой Сын — распяты на крыжы.
Стары народ наш не пакінь ніколі
і ад нягодаў землю сцеражы!

1981

* * *

Сёння не вабіць зацішша святыні.
Хочацца ў поле йсці сцежкаю вузкай
і, як калісьці Хрыстос у пустыні,
маліцца і плакаць душой беларускай.

ЁСЦЬ КРАЙ АДЗІН

Ёсць Край адзін пад прамяністым небам,
даступны сяння толькі маім сном,
дзе гожа луг ля цёмна-сініх грэбляў
засланы снежна-белым туманом.
Там недзе ў хвалях рэкаў перазвонных,
ў палёх, дзе зацвітаюць васількі,
ў вачох дзяўчат і ясных лехах лёну
губляе неба цудны свой блакіт.

Далоні й сэрца зроднены з раллёю,
а душы з краем ў наквеці галін.
Там Нёман пенным бурыцца прыбоем,
ніў хусцем ярым сцелюцца палі.
Шуміць пшаніца залацістым чубам,
звісае з вецця перламі авёс,
заносліва ірдзіцца сіні лубін,
а грэчка кволая лунаецца з палос.

Ёсць Край адзін, аквечаны юргіняй,
Край, тканы зеленню на ўзорыстых красных,
Край, вышыты у пацеркі калінаў,
дзе ноч з расой сядзе на парог
і чэша косы доўга, задумлена,
ўплятае зоры ў цемень валасоў,
блядыя рукі выцягае сонна
і надзіць месяц, каб апаў далоў.

Ёсць Край адзін, так свету мала знаны,

дзявочы край між сіні і зарніц,
дзе дню насустрач конь іржэ буланы,
готовы ў полі вецер даганіць.
Вятрамі чэсаны і росамі умыты,
дзе гоні з сонцам мерае сявец,
і гнецца ў пояс з каласамі жыта...
Ёсць Край адзін — мой цэлы, цэлы свет!

* * *

За вокнамі гасне дзень,
за вокнамі гасне белы.
І доўгі прад намі цень,
як тое, што адляцела.

Няспынны наш кожны рух,
і крок старэчы павольны,
і цемень паўзе наўкруг,
упарта паўзе, няўмольна.

Яшчэ асвятляе шлях
сонца апошнім праменнем,
крылаў птушых узмах —
і прыйдуць на змену цені.

Бывайце, мне ўжо пара,
за мною мой дзень клапатлівы.
Каму засвеціць зара —
той яшчэ з нас шчаслівы.
1983

ПАЭМЫ

ДАЎНІНА

Гісторыю спраў вялікіх твораць людзі,
якіх у нетрах ўзгадаваў народ.
Былі мы ад вякоў, мы ёсць. Мы будзем,
на спадчыне дзядоў сваіх — крывіцкі род!

*

Ў гадоў тумане велічнасць не гіне,
мы з ёю й сяння, як шляхотны спаў,
і сніцца мне святая Еўфрасіння
і слаўны крыж, што Богша⁵⁴ змайстраваў.
Ў заранні дзеяў першыя святыні
і благачэсце мудрае наздзіў,
з князеў айчынных першыя Святыя,
якімі Полацк народы задзівіў.
Ў час бітваў ў полі ратных і крывавых,
ў час гутарак стралою і кап'ём
дзіця славянаў, юная Прадслава
зышла на землю цёмную — святлом!

*

Раніца. Сонца над борам ўстае,
светам зямлю ахапіла.
Хорам птушным ўжо пушча пяе
гімны для бога Ярылы.
Над стрэхамі хагаў ўзвіваецца дым,
йдзе з коньмі начлежнік з дубровы.
З варотаў сялянскіх на луг, да вады
выходзяць паважна каровы.
Куры кудахчуць, авечкі бляюць,
скрыпіць журавель ля студні.
З сонцам і людзі да працы ўстаюць,

⁵⁴ Богша Лазар — полацкі майстар-ювелір (XII ст.). У 1161 г. на заказ князеўны Еўфрасінні стварыў шэдэўр эмальернага мастацтва — шасціканцовы напрасвольны крыж Еўфрасінні Полацкай.

і дзень пачынаецца будні.
Сена над рэкамі выйдуць касіць,
жаць, калі збожжа даспее,
пад новыя нівы лясы церабіць,
каб зернем пад восень засеяць.
У пушчу, ў смалярні па дзёгаць, па мёд,
па дрэва тугое на скрыні,
з сяцямі на рыбу па пояс уброд
ці на ловы з тугой рагацінай.
Жыць — гэта знача як след працаваць:
зжынаць, малаціць і веяць,
дочак галубіць, сыноў гадаваць,
нашчадкаў сваіх надзейных.
Вецер даўно разагнаў туманы,
ўскружылі над дрэвамі галкі,
схаваліся ў тоні глыбокай Дзвіны
з прываблівым спевам русалкі.
Схаваўся, не бродзіць ўжо пушчай лясун:
зло свету праменняў баіцца,
і вецер на дрэвах, на гусях без струн,
ужо не пяе небыліцаў.
Сонца, малітву табе сваю шлюць
у пушчы ўсе твары жывыя.
Табе гэта песні дзяўчаты пяюць,
заплятаючы косы тугія.
Толькі і Ты ужо, сонца, не Бог,
і хоць для народа Ты — тайна,
не ставяць ўжо стодзіваў болей ў палёх
табе, свет зямлі жыццядайны.
Вялікаю праўдаю стала любоў
і вера ў Хрыстовае слова —
інакшая, чымсьці у нашых дзядоў,
паганаў у пушчах суровых.
Не слава, не гонар — людзей забіваць,
моц павялічваць з цярпенняў,
ворагаў нават належыць кахаць
для Божага благаслаўлення.

З цялеснаю смерцю — жыцця не канец,
яно прадаўжаецца ў вечнасць,
бо так загадаў найсвяцейшы Айцец
зямлі і душы чалавечай.
Не зло і насіле, а — сеяць дабро,
інакшая вартасць багацця,
не сіла, а попел нікчэмны яго
перад ахвярай Распяцця!
Ўсё тленна, дачасна. Гасціна — жыццё,
а вечнасць — дабра перамога.
Любоў — не смяротнасць. Яна — адкрыццё
нябеснае, райскай дарогі.
Жывёле парывы свае заглушаць
належыць жаданнем зямнога,
а ў чалавека ёсць розум, душа,
тварэц ён і частачка Бога!
Не кланяцца сільным, а ціхіх любіць,
да хворых ісці з уцяшэннем,
хлебам надзённым усіх абдзяліць,
злагодзіць людское цярпенне.
За добрае плаціць Бог людзям дабром,
інакшай няма ў яго знаці,
як чыстыя сэрцы ў змаганні са злом
і людзі, як роўныя брацця.
Людзі, як дзеці у Бога Айца,
пакорныя праўдзе Ягонай
і роўныя ў строім абліччы Тварца,
ад рызмана да кароны!

*

Полацак горда стаіць над Дзвіной.
Яго землямі зноў авалодаў,
вярнуўшыся ў град пераможны і свой,
княжаскі род Рагвалодаў⁵⁵.

⁵⁵ Рагвалод (?– 980?) — першы гістарычна вядомы полацкі князь, заснавальнік дынастыі Рагвалодавічаў, бацька князеўны Рагнеды.

Спіць сном ужо вечным Ёсяслаў Чарадзеі —
зямлі сваёй слава і стража.
Дзяржава ў руках яго верных дзяцей:
Барыс⁵⁶ цяпер ў Полацку князьць.
Поруч пры ім на пасадзе браты,
Ёсяславічы дружныя правяць,
і Святаслаў⁵⁷, самы з іх малады —
бацька князеўны Прадславы.

*

А ў замку князеўна расце, як вярба,
лагодная. З ласкі уся і з дабра.
Прадслава, галубка Прадслава —
бацькі яе клічуць ласкава.
Дзяўчына — бы жытні колас,
русыя косы па пояс,
кветкі ў белых далонях,
вочы — Дзвіны прадонне.
Шаты з славянскай белі,
вусны — жар вішняў спельх.
Стан, бы ў бярозкі любай,
якую вятры галубяць,
якую сонца лялее,
якая ў цемры бялее.
Уся яна — песня-бяроза,
толькі сталы ў князеўны розум,
толькі светлы ў князеўны роздум
і не дзявочыя крозы.
Многа баяр нежанатых
хочуць князеўну сасватаць,
кожны ахвочы, згодны
піць шчасце, як кубак мёду,
з рук яе тонкіх, ласкавых,

⁵⁶ Барыс Усяславіч (?–1128) — князь полацкі, сын Усяслава Чарадзея. З яго імем звязваюць надпісы на вядомых Барысавых камянях.

⁵⁷ Святаслаў-Георгій — князь полацкі, малодшы сын Усяслава Чарадзея, бацька князеўны Прадславы — Еўфрасінні Полацкай.

з вуснаў князеўны Прадславы.
Такая б прала і ткала,
верна з паходу чакала.
Гонар — з такою быць радам.
Яна не дзяўчына, а Лада!

*

Сяброўкі Прадславы песні пяюць,
ткуць, вышываюць уборы,
то золата ў русыя косы ўплятуць,
то янтар з недалёкага мора.
Заморскія ткані красуюць на іх.
Пратканья золатам шаты
сплываюць раскошна па тонкіх, стрункіх
палачанках, красою багатай.
Завушніцы, пэрлы на іх зіхацяць,
такія, як болей ні ў кога,
так ў Полацку ўмеюць красу вырабляць
майстры рамяства залатога.
Лані ў скоках, ад пёрка лягчэй,
вядуць карагод, бы лябёдкаі.
Задумай сваіх васільковых вачэй
вабяць яны аднагодкаў.
І не адзін ў баёх слаўны юнак,
адважных ваяраў нашчадак,
сэрцам паддаўся, не ўстояў ніяк,
прад любасцю тых палачанак.
Вачэй не адняць ад чароўнай красы,
белгаловых і русых,
пераліваюцца іх галасы,
вясняныя песні на вуснах.
Гляне з-пад косаў — баярын замрэ
ад шчасця салодкае неі,
а сэрца галубка ў палон забярэ,
як бралі ў палон печанеі.
Толькі Прадслава не знае забаў,
ні песняў, ні скоку, ні смеху,

сэрца князеўны свет іншы забраў,
святой, незямное уцехі.

*

Баярычы сохнуць, кахаюць,
да князя свагоў засылаюць,
ім скромнасць князеўны-красуні
мілей за вясёлыя гульні.
За смехам бывае пустэча,
а ў сумных вачах — чалавечнасць.
Князеўна усімі каханая,
бацькам ўсё жыццё паслухмяная,
сяння упарта ў нечым
ім нават стала прэрэчыць.
Не адчувае, не бачыць
залётаў прывабных, юначых.
Нават мужнасць, краса баявая
яе сэрца зусім не кранае.
Шчасце ў зямным каханні
не суджана белай лані...

*

Вясновае сонца на небе, як лён,
жыццядайна над краем павісла.
Лугоў зіхаценне, бароў перазвон,
калі вецер прыпадзе да лісцяў.
Пах і квітненне, гудзенне вясны,
птушыныя ўзвівы на крыллях
і хваль сіні плёскаюць аб бераг Дзвіны
князеўну не раз паланілі.
Кожную кветку кахае дзяўчо,
вясну, як клякоча бусел,
і замак, і шумнае вокал жыццё,
нават песні пад звонкія гуслі.
Умее галоўку увагай ўскружыць
да хворых, да ўсіх небагатых,
усё ж аб супружжы не хоча тужыць,

як тужаць друпія дзяўчагы.
Бачыла многа бясстрашных баяр,
славу крывіцкіх дружынаў,
ўсё ж сэрца ёй звабіў не муж, а алтар
з Хрыстовай крывёю нявіннай.
Ворагаў трэба ў баі забіваць,
Край бараніць ад напасці,
Бога ж і праўду — мілей пакахаць,
зямное адкінуўшы шчасце!
На крыж да ног Божых ўсім сэрцам прыпасць,
зглыбіць найсвяцейшыя словы.
Народ свой крывіцкі ўлагодзіць, узняць
да соладу веры Хрыстовай.
Ў задуме, у марах Прадслава, бы ў сне,
маці заплаканай кажа:
забавы і сужанцы не для мяне,
служыць хачу Богу — не княжыць.

*

Поўнач, далёка яшчэ да відна,
сон вачанят не кранае.
Плешчацца рыбай аб бераг Дзвіна,
у полі вятры запяваюць.
Не спіцца князеўне, хоць гоман замоўк,
заціхі і песні, і гуслі.
Адны толькі стражы кап'ём незнарок
завоняць, ачнуцца прымусяць.
Ўжо князь спачывае на лоджы са скур,
княгіня бялявая побач.
Свет месячны шчодро кладзецца на мур,
і цені намечваюць поўнач.
Князеўна у белі, і косы, як лён,
за пояс сплываюць, бы хвалі.
Цвярдзейшае сэрца ўзялі б у палон
такія, калі б пакахала.
Не марыць дзяўчына пра солад сустрэч,
пра шчасце ля мужава боку,

не вабяць ёй сэрца ні рыцар, ні меч,
князёўна ў малітве глыбокай.
То дух хрысціянства на княжым двары
у сэрца пранік пераможна:
з дзяцінства вучылі яе святгары
пісьму і прамудрасці Божай.
Сплывае кашуля па тонкім плячы,
подых ветрыку косы цярэбіць,
а малітва, дзявочая просьба ўначы
ляціць ў неспакойнае неба.
І просіць Прадслава ласкава, каб Бог
ад войнаў, ад мораў, нягодаў
святыні, крывіцкія землі сцярог,
народ наш і род Рагвалодаў.
Прабабка Рагнеда даўно ужо спіць
пад Менскам у Ізяслаўі,
сяння піць, як Ўладзімір⁵⁸ піў з Божых крыніц,
наканавана Прадславе.
Няхай жа праменіць той кіеўскі свет
на ўсе крывічоў пакаленні.
Прадзеда споўніць яна заповіт
ў прачыстым, дзявочым гарэнні.
Патрэбна нямногае княжай дачцэ:
пасвенчаны крыжык на грудзі,
маленькая келля у ціхім Сялыцы,
посах і тры невялічкіх хлябцы,
ды служыць вечна Богу і людзям.

*

Плача княгіня і журыцца князь,
Ўсяславічы ў суме паніклі,
думкі супольна снавалі няраз
аб шчасці князёўны вялікім.

⁵⁸ Маецца на ўвазе Уладзімір Святаславіч (?–1015) — вялікі князь кіеўскі. Каля 980 г. захапіў Полацк, забіў князя Рагвалода, двух яго сыноў, а дачку Рагнеду прымусяў стаць сваёй жонкай. У 988 г. прыняў хрысціянства, якое стала дзяржаўнай рэлігіяй.

Затворніцтва юнай — супружжу няўцям,
з вачэй слёзы капаюць градам.
Пашто ж самахоць уцякаць ад жыцця,
што боль нам прыносіць і радасць?
І толькі князеўна зіе адна,
ў любові сваёй не сагнецца,
хто ў муках сканаць ўмеў «за друзі свая»,
таму аддала яна сэрца!

*

Жаль цябе, бацька, Святаславе родны,
жаль цябе, маці, княгіня Сафія,
дачкі не ўтрымаць вам свае першароднай,
і думаў аб Богу яна не пакіне.
Дарма было поўніць дубовыя скрыні,
раскошныя строіць князеўне харомы.
Йдзе юнасць па шчасце шляхамі сваімі,
няўцям яе нораў юнацкі нікому...

*

Змілуйся, маці, мой бацька, даруй,
долі насустрач дзяўчаты
вякі адыходзяць ад матчыных рук,
й мяне лёс таксама сасватаў.
Мой Сужанец слаўны, дарэмны ваш сум,
ці ж большага Маці здрадзіла?
Яму маё сэрца ў далонях нясу,
яму — служыць да магілы.
Доля мая ў Яго Божых руках,
мілей за харомы, карону,
пакутны, цярнёвы жыцця Яго шлях
і храм, гдзе прыбыгак ягоны.
Розна на свеце людзі жывуць:
той са зброяй, той з міласцю Божай,
шчасце не тое, што шчасцем завуць,
а тое, што душу трывожыць.
Велічы ў свеце няма без ахвяр,

жыцца я свайго не шкадую,
Богу прынёшы яго на алтар,
я ў памяць ўпішуся людскую.
У попел рассыпецца мораны дуб,
скарбы сатлеюць па скрынях,
а я праз вякі, палачанка, прайду,
каб жыць для людзей між святымі!
Бы дуб, наш хрышчоны разросся народ,
быць слаўным яму і вялікім,
камель — для прыняцця, стрывання нягод,
а я — толькі дрэва галінка.
Мудрасць і веліч праславіць нам час,
зыскаць для зямлі нагароду.
Кожнай галінцы належыць у нас
быць апорай крывіцкага роду!

*

Светлая зорка на неба ўзышла.
Быў вечар, калі у святгню
лёгкай ступой назаўсёды ўвайшла
Прадслава, цяпер Еўфрасіння.
Пакінула ўдома убory і бель,
ўсе ўцехі, вачэй насалоду.
Малітвы і мудрасць — адзіны удзел
чарніцы цяпер назаўсёды.
І звоняць у Полацку доўга званы
святчна, ўрачыста, за поўнач.
Гэта вітаюць і славяць яны
ў мурах манастырскіх князеўну.
А вокал квітнее, бурліць веснаход,
травы ўбіраюцца ў росы.
Схіляе галовы з павагай народ
прад чынам Прадславы узнёслым.

*

З Прадслай той, хто думам даў узвышшы
і мудрасці няземскай пералік.

Чарніца моліцца, чарніца піша,
каб праўды свет у яе Край пранік.
У польімя разыскрыла цяпельца
і верай асвятліла край бацькоў,
нягоды прыпыніла ціхім сэрцам,
спыніла бой, каб не лілася кроў.
Прадаўні час і мір лунаў над Краем.
Не лязгат зброі — перакліч званоў.
Дык знача, там жыла ужо святая,
што ненавісьць змяніла на любоў.

*

На рукі цёткі ігуменні
князеўна сплыла задумана.
Багацце і знатнасць адкінула,
грэшны свет за сабою пакінула.
Ды з бярозанькі над крыніцаю
стала строгай цяпер чарніцаю.
За парогам — жаль, плачуць родныя.
Ў келлі ціха, мір і свабода ёй.

*

Няхай жаль мне душы не кране,
дзядзіна, падтрымай мяне.
Развей, вецер, думы дзявочыя,
бо дамоў мне ўжо не варочацца.
Лёс сама сабе перайначыла,
паліліся слёзы гарачыя,
бо няма дачкі абьякавай,
каб па маці сваёй не заплакала...

*

Маці родная і Багародзіца,
Два шляхі з сабой разыходзяцца.
Шлях ўжо выбраны вечны й даўгі,
як жа забыць Ёй той, друпі?
Доўга цепліцца ноч лампадаю,

ланю гожую звалі Ладаю,
перад кветачкай, перад ружаю
клалі княжычы сэрцы мужныя.
Рукі верныя, долю слаўную
слалі княжычы прад Прадславаю.
А цяпер колькі трэба сілы ёй
быць манахіняй Еўфрасінняю.
Шлях жа выбраны, шлях ўзялеяны,
скуль сумненняў цьма неразвязаных?
Цела і душа цесна звязаны...

КУФАР

Быў час ў маім Краі
сягоння туманны,
аднесены хваляй,
час прадзены, тканы.

Працоўныя рукі
каханай матулі
усіх накармілі,
усіх апранулі.

Ад лёну зярняці
да белых палотнаў
паслала, спрала,
паткала ахвотна.

Не проста, не роўна,
а ўсё пераборам,
пад колер краіны
цудоўным узорам.

О сэрца матулі,
жывая крыніца,
дазволь мне сягоння

ля куфра спыніцца.

Над працай тваёй
у паклоне сагнуцца,
ўспамінам мазольнай
рукі дакрануцца.

За тое, што нас ты
вякі апранала,
за тое, што лёгка
табе не бывала.

*

Шырокі, высокі, акованы куфар,
малёваны вокал, з клямкаю са сталі,
не стыдна б такому і на панскі хугар.
Куфар незамкнёны, бо у нас не кралі.
Загарнула бабка поцілку удвое
і нядужай века падняла рукою.
У пахучым куфры важна ўсё ляжала,
што сама бабуля працай рук прыдбала.
Быццам водар з поля пранясло ля хаты —
так запахла лугам, чабаром і мягай.

*

Ах, ляны, ляны — залатыя сны,
белы кужаль — цвет вішнёвы
на грудзях вясны.
Ля маёй мяжы век бы ім цвісці:
поўны куфар тканай белі —
замуж можна йсці.

Сінія ляны, зіхацяць яны.
Ў бурны Нёман на світанні
выплылі чаўны.
Наперадзе той, каго Пётрам зваць.
Мне бы сёння на красёнках

сонейка снаваць...

Адцвілі ляны.

Восень, туманы...

Буду церці кволы лён мой,

прасці да вясны.

Буду віць, снаваць,

досвіткамі ткаць,

вечарамі прыйдзе Пётра

песняй памагаць.

*

Палатна сувоі белыя, льяняныя,
стаяць, нібы сваі цёсаныя тыя,
спрадзеныя тонка, вытканыя туга,
выбеліў іх травень сонейкам і лугам.
Вечарамі колькі трэба было прасці,
колькі ткаць, бяліці, пакуль ў куфар скласці.

*

Бела навокал, аж вочы баляць,
вішні лунаюць ля плота,
белы ўвесь сад, беляхціць сенажаць —
то сонейка беліць палотны.

Белыя косы, бялявы хлапец
каля дзяўчат завіхнуўся,
з песняю выйшлі дзень белы сустрэць
белыя, белыя, русыя.

*

Сцежкамі у полі ўздоўж дарожных даляў
вышытыя розна ручнікі ляжалі,
белыя, даўтпя — гэтак ў час мяцелі
студзень каля хатаў чысты снег пасцэле.
А на іх рукою вышыты жаночай
сінія валашкі з макамі ў вяночак,

галубок і пеўнік, ягады каліны,
нагаткі, рамонкі, гожыя юргіні.
Па канцах карункі тонкім павуценнем
альбо пераплётам фрэндзлі зіхацелі.
Ў покуці павесіць, на абраз у хагу,
альбо перакінуць цераз плечы свату
ручніка такога не ўстыдно дзяўчыне,
знача з працавітых, калі поўна скрыня,
няхай паглядаюць і сваты, і госці —
колькі вышыванай, любай прыгажосці.

*

Пальцам няцяжка нігачку віць,
долю з праменных валокнаў,
нігачка ўецца, песня ляціць,
зоры калыша звонку.
Дзеўцы няцяжка кросенцы ткаць,
ўзор вышываці не сумна,
на ніцях, на струнах чаўночкі міпцяць,
за імі снуюцца думы...

*

Белья кашулі, рукавы ў заборы,
пазуха скрозь-наскразь вышыга узорам
чорным і чырвоным, ў васілёчкі — сінім,
роўненька пры боку зложаныя ў скрыні.
Некалькі настольніц з найтанчэйшай пражы,
а у кожнай колер і узор інакшы!
Вось бліскучы, ў восем нічальніц, шырокі
і другі, ў чагыры, з фрэндзлямі навокал,
той з льняной карункай, мяккі, бы шаўковы,
той утком суровым на другой аснове...
Вось, здаецца б, выняў, на сталы паслаў бы
і гасцей жаданых пасадзіў на лавы,
пірагі паставіў, частаваў бы мёдам,
ганарыўся працай і харошым родам.

*

Дываноў жа столькі,
ўсе па лёне воўнай.
Глянеш — як на ніве:
зелена, чароўна.

Тканья ў гурочки
ў нічальніц чагэры
васількамі тымі
па аснове шэрай.

То узорам чорным
па утку зялёным,
то па белым — снім,
бы расой замглёным,

то ў вянкi, ў алені
нейк перабірана,
быццам не рукамі,
а машынай ткана.

То з адное воўны
дываны на сані.
Ярыя, як вішні,
кутасы звісаюць.

*

Дываны — луг квяцісты ў руках,
мары дзіўныя, ўтканья ў ніці,
каляровы дзявочы пасаг,
промень шчасця з жыццёвай крыніцы.

Кветак спеў, чорнай долі на злосць,
кліч тупі, апяяны узорам.
Дываны — маладосць, прыгажосць,
гоман сэрца жывы і задорны.

Калі ходзе дзяўчына, як мак,
калі хата цвіце дыванамі,
не мяняўся б ніводзін юнак
сваёй доляю нават з панамі!

*

А хустак, як макаў!
Розных шалянолак
з дзён яшчэ дзявочых,
сініх і бурдовых.
Цёмныя — у цэркву,
калі пост надыдзе.
Ясныя, як сонца, —
тыя на Вялікдзень.

У кветкі, юргіні,
каласы і зелень.
Тыя — йсці ў гасціну,
тыя — на нядзелю.

Ясны шоўк — на свята,
а паркаль — на будзень.
Ёсць у чым бабусі
паказацца ў людзі.

*

Кветка у полі — галоўка жанчыны,
сонца ў вачах, а сама — сцебялёк,
хустку на косы вясёлкай накіне,
каб макам ці ружаю ззяла здалёк.
Чыстую, светлую альбо узорную,
часам чырвоную — ў радасны дзень,
часам ўдавіную, сумную, чорную:
без хусткі ў людзі дзяўчына не йдзе.
Гнуцца на сцежкі сцяблінкі чароўныя,
кветкі на косах залётна нясуць.
Сёстры бярозаў, танклявыя, стройныя,

Краем сваім беларускі ідуць.

*

Яшчэ адна хустка, цёплая, цяжкая,
баба яе велькай хусткай называе.
Ёю ў непагоду добра агуліцца,
старым у дарозе і для маладзіцаў.

Мяккаю, шырокай,
зложанай удвое,
ахінуць ля сэрца
дзіцянё малое.
Вось ляжаць ля хустаў,
скручанья роўна,
горкі саматканых
паяскоў цудоўных.
Ў ёлачку, у пчолку,
вузенькіх, шырокіх,
каляровых, розных —
не палічыш вокам!

Паясочак сіні — недзе ад магулі,
а чырвоны, яры — мужу да кашулі,
а вась гэты — гожы, доўгі, з кутасамі,
падпярэзваў святам бабін брат часамі.

Загудзелі дуды, гуслі заігралі,
брат скакаў, а з ветрам кутасы ляталі...
І слязу змахнула рукавом бабуся,
бо адзіны брат той з вайны не вярнуўся.

А шырокі пояс, зложаны ў дзве столкі,
падпярэзваў колісь дзед бабулін толькі.
Зіхацеў на свіце, шырынёй — бы ў пана,
толькі што не случкі, а удома тканы.

Хутчэй, чым прыняці той абычай панскі,

спадабала шляхта паясок сялянскі,
не слуцкі — родны паясок здрадзіўся,
а насіці пояс пан ў сялян вучыўся.

*

Йзноў хусткі, палотны,
ручнікоў ці мала,
ўсё гэта дарылі
бабусі, бывала.
Гэтакі абычай й сёння не загінуў:
без гасцінца людзі не йдуць у гасціну.
Ці то маладога ў войска прызываюць,
ці далёка сына з хаты выпраўляюць.
Дораць на радзіны і на наваселле,
дораць на хрысціны, дораць на вяселле
бацькоў маладога і сястру, і брата,
дораць музыкантаў, шчодра дораць свата.
Гуляюць вяселле. П'юць сябры не дарам!
Дораць ўсе ад сэрца маладую пару.
Дружна пры гасціне п'юць, пяюць, гавораць,
выйдуць — патанцуюць, і ўсё дораць, дораць.

У старэнькай бабкі, як у маладзіцы,
каптаной ўсялякіх, блузаў ды спадніцаў.
Андарак вішнёвы з долам аксамітным,
андарак матулін, стужкамі расшыты,
цёмна-маліновы, клетачкаю роўнай,
гарусам патканы, сіленькім па чорным.
Андарак у паскі, ўпоперак, пярэсты,
гэткія насілі некалі дубенцы
і з другіх, суседніх каля Дубна⁵⁹ вёсак.
На яго казалі проста: занямонскі.
Каля іх ірдзіцца вышыты сардачак,
сіні, аксамітны, бабчын, не іначай,

⁵⁹ Дубна — вёска ў Мастоўскім раёне, на правым беразе Нёмана, каля дарогі Масты—Скідаль.

зубчыкі навокал з жоўтай агарочкай,
вузенькі, прыгожы, як ўспамін дзявочы.

Цяжкі сувой суконны дзедаві на світку,
зваляны, патканы ў суканую нітку.
Гэтакае світкі дажджам не адужаць,
не праняці ветру, не прабіці сцюжы.
На каптан для дзеда вытканы святочны,
глянеш, возьмеш ў руку — крамнага не схочаш.
Доўгія губіцы поцілак няспытых,
нагавіц суконных пад кажух ці світу.

*

Хвартушок — гэта белае дзіва,
найтанчэйшы, з кудзелі лянок,
гэта гонар ўдалой маладзіцы,
кветкі — ўзорным вяночкам ля ног.

Можна ім закрывць вочы ад шчасця,
калі шчокі калінай ірдзяць,
схаваць слёзы, калі не удасца
тое шчасце навекі ўтрымаць.

Хвартушок — чарадзейнае хусце —
гэта стан твой задорна абвіць.
Ў бель чаромухі голаў чыюсыці
ў забыці на хвартух палажыць.

Хвартухоў у бабкі — розна вышываных,
белых, ясных, сініх, дарагіх і танных,
гэтыя — на будзень, тыя — пад кудзелю,
гэтыя — ў гасціну, тыя — на нядзелю,
гэты — йсці у цэркву, той — на дзень кірмашны,
на канве рабінай вышыты, інакшы.
А вось гэты, ў кветкі, з тоненькае пражы —
то на смерць бабуся адлажыла важна.
Гэткая кашуля і каптан навіюткі,

андарак сліўковы, хуста і абугак —
ўсё гэта заўчасу зложанае ў скрыні
і чакае толькі той сумной гадзіны,
каб у раз апошні, гожа, па-сялянску,
апануць бабусяю без чужога ласкі.
Гэтак і для дзеда, гэтакі абычай, —
ўсё ляжыць, чакае, покуль смерць пакліча.
А ў малым прыскрынку, што збоку прыбіты,
акрамя караляў, стужак аксамітных
ёсць і жменька грошай — на долы, на труны,
на шчырасць апошняй гасціны хаўтурнай.

*

А дзе пахаваці?
Бабусіна воля:
сялянка жыве
й застаецца на полі.

Здалёк супроць вёскі,
на горцы пясчанай
схілілі бярозы
галіны з пашанай.

Туды на сон вечны
сышліся сяляне,
пад крыжам бяспечна
ляжаць на кургане.

Каменныя пліты
касцей ім не гнуць,
іх памяць і славу
нашчадкі нясуць.

Шчабечуць там птушкі,
пяюць салаўі,
там ляжа бабуля,
як серад сям'і.

Вясною ў сяле нават
будзе чуваць,
як будзе зязюля
па ёй кукаваць.

Ды з дрэвамі разам
па ёй на зары
заплачуць, затужаць
сумныя вятры...

*

Сутонне. Ўжо мала што
ў куфры відаць,
схілілася голаў

бяссільна.

Не хочацца куфра таго закрываць,
ўспаміны яго абступілі.
Зрабілася цёмна і пустанаўкруг,
прабіліся слёзы на вейкі,
і цяжка апала са змораных рук
акована куфрава века.

1965

ΠΡΟΖΑ

ВЯСНА

Вясна. Сонца прыгрэла, і з нетраў зямлі родзіцца жыццё маладое, будзіцца зосну зімовага свет, каб ажыць, зацвісці, закрусаваць.

Ідзе чароўная, з сілай таёмная, усюды жаданая, мілая ўсюды вясна. Аднака ж наймілейшая для нас у Беларусі.

Так, быццам сяння, прыходзіла яна ў нашыя дні наймалодшыя ў наш гарадзенскі, наднёманскі край і выклікала босенькіх, абдзертых з хагаў. Прыносіла кветкі, траву для жывёлы, шчавей на балоце, бусла, салавейку... Наставалі вясёлыя, вольныя дні з жывёлай у полі, у лесе...

Так мінала вясна за вясною.

Тужлівымі вачмі выглядалі яе праз вокны дзяўчаты, схіліўшыся над кужалем белым, над кроснамі. Неспакойна чакалі яе дзецюкі. Іржаў ёй рэзва на спатканне конік.

Аж прыйшла і над наш Нёман стары і разлілася сонцам па Краіне. Смяяліся вочы жыццём і ахвотай, моцныя рукі хваталі плугі і роўным шнурочкам цялі баразенкі. Не адзін з нас шырака засеяў ужо ў жыцці палоску і прыдбаў гэтым хлеба для цэлай сямейкі. Над саломеннай страхой рожававай хмарай расцвіталі яблыні і ігрушы, зелянелі кусты. Шумеў Нёман. Дзяўчаты расціралі на балоце доўгі белы кужаль, маладзіцы ладзілі хрысціны. Дзе хто выпіў, дзе хто пахмяліўся.

Нядзеляй гасцінец прыбіраўся людзьмі, быццам кветкамі — ішлі ў царкву.

А вечар... у пахучы месячны вясняны вечар заіграў, разліўся на сяле гармонік, выйшлі з хагы хлопцы, выбеглі дзяўчаты, палілася песня па шаўковай руні, адбілася ў гаі, аж пагасла ў зорах.

Часам, абняўшыся, ішла моладзь над Нёман. Ён нас любіў. У месячную ноч дрыжалі яму грудзі дробнай хваляй; быў сумны, важны, і мы, як Янка Купала, быццам чулі, як ён гаварыў, жаліўся.

Нёман — наш стары, адважны, верны Беларус — чакаў
вясны яшчэ інакшай, ён хацеў Вольнай Вясны для нашага
слаўнага племені... І гэта шаптаў ён сваім дзецям.

Дык калі прыйдзе вясна на чужыне на халодны, нячулы
бетон вялікамескі, дык вочы закрыеш і думаеш: Нёмне, Краю
мой родны — вы мне наймілейшыя.

1940

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Я нарадзілася 27 ліпеня 1910 г. у Жлобаўцах Воўпянскай
воласці Горадзенскага павету. Дзявочае маё прозвішча —
Міклашэвічанка. Род наш стары, беларускі, паходзіць з
Крынак⁶⁰, зроднены там з старымі лесунамі, чамялямі,
шараметамі і др. З часоў светнай вайны засталася мне ў памяці
суровае ўцякацтва і паварот у 1919 г. у родныя Жлобаўцы.
Пачатковая польская школа і польская гуманістычная гімназія
ў Ваўкавыску — мая адукацыя. Беларускаю школай былі для
мяне нашы сяляне і вёска, асабліва моладзь. Ад яе я пачула
першы раз, апрача народных нашых песняў, і «Жыў на свеце
Лявон». Яе долю перажывала я ў сваім, можа, крыху дзікім, але
вельмі гарачым сэрцы. Супраць срогіх, часта нават актыўных
пратэстаў бацькоў, якія лічылі сябе «панамі», нейкая салодкая,
незразумелая сіла цягнула маё сэрца ў сяло. Пах торпы і лёну,
які я чула, праязджаючы праз вёску, маніў мяне заўсёды нечым
родным недзе ў хагы, за стол, да сваіх.

Кажная наша сялянка была для мяне як маці, кажная
дзяўчына — сястра. Пачуццё маё мне шчыра адплачвалі. Не
былі гэты нашы, каторыя не разумелі мяне, судзілі, чарнілі.

У 1935 г. я выйшла замуж за д-ра Янку Геніюша, які першы
даў мне нашы кніжкі, адкрыў мне вочы на мінуўшчыну нашу і

⁶⁰ Крынкі — мястэчка ў цяперашнім Беластоцкім ваяводстве (Польшча), цэнтр
Крынкаўскага раёна Беластоцкай вобласці (1940–1944). З Крынак таксама паходзіў і
род мужа паэткі Янкі Геніюша.

крыўды, якія мы цярпелі на нашай роднай зямлі. Чытаў мне Купалу.

У 1937 г. я мусяла выехаць у Прагу, дзе жыў і студ'яваў мой муж. У мяне ўжо быў прыгожы хлопчык. Я тут сустрэлася з нашай эміграцыяй, але яе інтарэсы не заспакоілі маіх жывых парываў, я зноў вярнулася сэрцам і думкамі ў наша сяло.

Пачаліся вялікія падзеі. Сэрца пачало бушаваць ахвотай да творчай запраўднай працы для Краю. З'явіліся нашы палонныя, хацелася сказаць ім нешта роднае, нешта добрае, нешта сваё — таму я пачала пісаць. А пішу ўжо ад школьных гадоў. Нешта паслаць у друк — не было нейк смеласці. Сёння ж, калі знаю больш нашу мінуўшчыну, нашы крыўды і нашы правы — не магу не пісаць, не клікаць сваіх дарагіх братоў да барацьбы, да найбольшых ахвяраў і чынаў для пакрыўджанага нашага народу. Не магу стрымаць ужо гэтай буры, якая сабралася ў набалелых грудзёх з крыўдаў, слёзаў і болі Нашай Зямлі!

1941

МІНУЛАЕ І СУЧАСНАЕ

Не так даўно, здаецца, як мы злучылі сваю долю і свае рукі, каб жыць і разам працаваць дзеля таго, што было для нас найдаражэйшым і найболей святым у жыцці — для нашай Бацькаўшчыны, дарагой, безупынна падняволенай Беларусі, для народу, які нясведама пад небагатай сваёй страхой стойка перахоўваў нашу мову і старыя, толькі для нас характэрныя, славянскія звычаі, водгулле яшчэ сівых, паганскіх вераванняў, пераплеценых з хрысціянскай рэлігіяй. Не так даўно.. аднак голavy нашы пакрыліся густым інеем позніх асенніх прымаразкаў, а за плячамі — цяжкая ноша цярпення.

Бацькаўшчына — слова, якое трымае пры сілах, уваскросвае надзею на праўду і справядлівасць адносна нашага народу, які замоўк і заціх, прытуліўшыся да межаў адабранай яму дзядоўскай зямлі, і нечага ўпарта і прагна чакае. Яму цяжка, і ён верыць у цуды і верыць у сябе. Будзе

існаваць, будзе жыць абманам ці праўдай. Працай ці, калі прыйдзеца туга, дык тым, што ўкрадзе ношу зярняці з палёў, гдзе ўпала болей расінак поту з яго чала, чымсьці зярнят гэтых у торбе. Слабейшыя і малодшыя адыходзяць, але зачастую вяртаюцца, адчуваючы бяздомнасць і бяздольнасць на шырокіх і пустых разлогах чужой зямлі. Хутка, наспех і негрунтоўна строяцца гарады і фабрыкі. Шумна і многа гутарыцца аб гэтым, а на сяле дагніваюць старэчыя хагы, ліквідуюцца гумны і паволі і ўпарта ліквідуецца старая, працавітая і ўросшая карэннямі ў зямлю Беларусь на карысць паказнога, таннага і чужога... Глядзімо на гэта і маўчымо пакуль. Цяжка глядзець на прагавітасць суседзяў, раззявіўшых шырока дзікае горла, каб праглынуць невялікую, ціхую, багатую і працавітую Беларусь. Часамі здаецца, што нейкая дзівосная акула ўядаецца ў жывое цела народу і няма рады. А ў акулы не бывае розуму і літасці. Яна не ведае, што гэта чужыя правы на жыццё і існаванне. Акула ведае толькі гарпун. Нехта ж некалі яго выкуе з усіх крыўд, нанесеных людскасці дзікай акулай.

Жывем, наглядаем, штодзень сумнейшыя. Да нас ужо звяртаюцца, каб мы пісалі ўспаміны. О, як цяжка варочаць асабістую крыўду, цесна злучаную з вялікай крыўдай нашай Зямлі, але прыйдзеца...

УСПАМІНЫ

Глыбока задумваюся над тым, ці варта пісаць успаміны? Гэта — адкрываць раны, з дзеяча і паэта стаць кролікам, над якім праводзілі ворагі свой добра прастуд'яваны садызм і зрабілі жыццё адзіным пасмам няволі і мукаў. Гэта не быў пераможны ці пераможны адзіны бой. Але ўпартае, штодзённае змаганне з усім, што бесчалавечнае. Ніколі яшчэ не была так малавартаснай асоба чалавека, так знявечанымі і небяспечна здушанымі мыслі і дзеянні людзей, якія сапраўды разумеюць усю трагедыю мадэрнага сацыялістычнага, тупога і безапеляцыйнага рабства. Сыгтыя нарэшці людзі ходзяць з нізка апущчанай галавой, цяжка дыхаюць і ўстыд ім, што так доўга

спыніліся ля карыта, зусім забыўшыся аб правах людзей. Гнаньня і мушграваньня коштам усіх людскіх свабодаў, абараняюць карыта. Толькі гарэлка стварае ім міраж свабоды, якая, аднак, сумна канчаецца разам з выблеванай горыччу алкаголя. Уцёк з-пад ног пэўны, хоць і невялічкі грунт, калі чалавек быў сам сабою, прыемнікам спадчыны сваіх дзядоў і паслядоўным прадаўжальнікам вялікае справы — сваяго роду! Сяння нізка сагнуты раб з правам не думаць, не выпраўляць нават сваяго ўласнага жыцця, а толькі тупа і не прэрэчы слухаць. Рабіць тое, што лічыць шкодным, хваліць тое, што стала ненавісна, і кланяцца бязвартасным ідалам, топчучы ўсе высокія, агульналюдскія ідэалы. Кожны, як заварожаны гадам кролік, баіцца выпрастаць плечы і стаць у абароне адвечных правоў чалавека. Удасканаленне сістэмы рабства і надзору дасягае сваяго апагея. Калі не прыйдзе ратунак, Іуда стане сімвалам «савецкага чалавека». А поўзаючы і жалячы ўсё жывое вужака — рэзультатам няволі з усімі «ўдасканаленнямі» садызму. Ужо вера ў любое на вярхах сказанае махлярства становіцца для рабоў праўдай і пакланеннем.. Брак адвагі, адказнасці за землю сваіх бацькоў, за лёс нашчадкаў ставіць гэтых людзей на ўзровень жывёлы накормленай і адзічэлай, варожай да ўсяго, гдзе чуно подых людскасці і праўды. Праўда — люксус для выбраных, воля — капрыз адзінак... Як на папялішчы, гдзе не чуно духу людскога, як у пустыні — гдзе ні вады, ні кветак, ні траў... Бараніць свае ланцугі... А яны «бараніць» іх будуць, і ўспаміну, і добрага імя не застаецца па іх на свеце, бо людства толькі прызнае чалавечнасць. Бо горы нявінных ахвяраў імпануюць толькі вырадкам людскасці. Якіх чорным прыкладам — Сталін⁶¹ і Гітлер⁶².

⁶¹ Сталін Іосіф Вісарыёнавіч (сапр. Джугашвілі; 1879–1953) — савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч, лідэр камуністычнай партыі, кіраўнік СССР.

⁶² Гітлер Адольф (сапр. Шькльгрубер; 1889–1945) — нямецкі дзяржаўны дзеяч, лідэр фашысцкай (нацыянал-сацыялістычнай) партыі, кіраўнік германскай фашысцкай дзяржавы.

КРЫНКИ

Назову гэтага мястэчка памятаю з туманнага дзяцінства. Слова *Крынкi* вымаўлялася ў нашым родзе амаль любоўна. Справа ў тым, што з Крынак паходзіў наш род і засталіся яны для нас вечным і дарагім гняздом нашых мінулых выраяў. Казаў мой дзед Павел, што некалі прыйшлі туды ў пушчу два браты Мікалай і Міхал, якія і залажылі Крынкi. Ад Мікалая пайшлі Міклашэвічы, а ад Міхала — Міхалоўскія — два старыя, адвечныя роды ў Крынках. Прадзед мой Франц быў у свой час царкоўным старастам у Крынках. Пасля скасавання паншчыны меў ён участак зямлі, двух сыноў і многа дочак — колькі, нават не ведаю, бо аб дочках у той час гаварылася мала. Памятаю з іх толькі адну, якая таксама жыла ў Крынках. Муж яе меў звычай казаць «маўляў», што перайшло пасля ў іх мянушку. Быў тады загад аддаваць сыноў на 6 гадоў у салдаты. Давялося аддаць аднаго і маяму прадзеду. Выпадала паслаць туды старшага Паўла, тым болей, што Сцяпан меў адмарожаны палец на назе і лічыўся бракоўным. Бацька кахаў Паўла, маці — болей Сцяпана, але «царкоўны стараста» настаяў на сваём, аддаў малодшага сына. Увесь час сваей вайскавай службы Сцяпан праслужыў пісарам, так як хлопцы крыху вучыліся грамаце ў мясцовага дзяка і Сцяпан даўжэй і лепей.

Неўзабаве ажанілі маяго дзед, было яму ўсяго 18 гадоў, а бабусі Марфе — 16! Бабуся паходзіла з сям'і Чамяроў. Былі гэта лесуны, некалі дзяржаўныя прыгонныя, якія пасля ліквідацыі паншчыны дасталі даволі вялікія надзелы зямлі, болей чымсьці па 40 дзесяцін, і жылі даволі заможна. Падарыла яна маяму дзеду 16 дзяцей, з каторых гадавалася 8. Была прыгожай і працавітай, памятала паўстанне, хоць была ў тую пару яшчэ невялічкай. Асабліва часта ўспамінала раніцу, калі прыйшлі да іх акрываўленыя і змучаныя паўстанцы і, спяшаючыся, палілі ў іх печы дакументы, відно, адступалі. Прадзед мой лясун спрыяў і памагаў паўстанцам, але ці сам быў паўстанцам — не ведаю. Яшчэ часта ўспаміналі бабусіну сястру Паўлінку. Была яна маладзенькая, надзвычайна прыгожая. Спадабаў яе нейкі неданы, ці не рыжы толькі, шляхцюк. Адночы прыехаў ён у

сваты. Мілая Паўлінка не насыпала яму ў пляшкі жыта, не перавязала іх стужкай, знача — адмовіла хлопцу. Не пацярпеў шляхоцкі гонар гэткай абразы, недаацэненае каханне гатовіла помсту. Са здзіўленнем глядзелі Чамяры, як на іх двор заехаў неспадзевана воз, з якога выскачыў шляхцюк і скаціў з воза на дзядзінец бочку піва. Ай ліха, ці не здурэў ён? А ён тым часам пачаў паволі збіваць абручы з тае бочкі, аж піва цёмнай лужынай пацякло па надворку. Тады шляхцюк завярнуў каня, аглянуўся, і болей яго не бачылі. Страх агарнуў забабонных жанчын з гэтай дзіўнай, нікому няведамай варажбы. Яшчэ большы быў жах, калі яшчэ год з годам не зышоўся, як прыгожая Паўлінка абяцала стаць мамаю... Выдалі яе замуж за нейкага ўдаўца ў Крынкі. Кажуць, была нешчаслівай. Доля Паўлінкі мыбока запала ў маю дзіцячую памяць.

Дзед мой, аднак, на родным участку доўга не спыніўся, яго дзейная натура і сялянская любоў да зямлі падганялі да набыцця дзесяцін ураджайных, хлебных і ніколі ўжо не прыгонных, сваіх. Прыгону маяму дзеду выпала адрабляць усяго 6 дзён, але зненавідзеў ён яго ўсёй беззямельнай, горкай пакутаю сваіх дзядоў. Так загаргаваў дзед Астапкаўшчыну, харошы нечый фальварак ля Крынак. Скуль магчымасці? Да сяння ходзіць легенда, што, пасвячы гоўцы, знайшоў закопаны скарб. Я гэтаму не веру. Ён прадаў сваяго паўучастка зямлі, чэсна пакідаючы другую палавіну брагу, пазычыў грошай у Віленска-Тульскім банку, можа, бацька крыху даў ды Чамяры сёе-тое падкінулі, так і стаў панам мой дзед.

Род наш быў вялікі, і часта збіраліся сваякі за шчодрым сталом у дзеда, бядеда цякла. «Загінуў бы тата, каб не пасты і малітвы нашай маці», — пачыналі цёткі. А справа была паважная. Пасля 6 гадоў вернай службы «отечеству» вярнуўся дамоў дзедаў брат Сцяпан, прывёз, як казалі, вялікую ды кудлатую шапку і пачачку пер'яў, як доказ свае нешпагдзённай асветы. Ад сваяго паўучастка не адмовіўся, але вельмі настойліва захацеў палову набытай ужо выключна дзедам самым Астапкаўшчыны. Пачаліся ўпартыя, доўгатрывалыя суды. Справа дзедава была ясная, людзі кругом сумленныя, сведкаў супраць — ніякіх. Тады наняў той ужо крыху кручаны

па свеце брат яўрэяў. Ахвотна крыва прысягалі крынскія жыдкі на хрысціянскае Евангеліе. Для іх гэта не было грэхам. Якія былі канкрэтныя абвінавачванні на тым судзе, не ведаю, толькі справа рабілася трагічнай. Аднак у самы рашучы момэнт падышоў да дзеда бедны і чэсны яўрэяў. Ён парадзіў дзеду зажадаць прысягі сведкаў на адпаведную кнігу з яўрэйскай бажніцы. Кнігу прынеслі. Яўрэі-сведкі, прысягнуўшы на тую кнігу, зусім адракліся ад сваіх папярэдніх паказанняў, дзед мой справу выйграў. Усё жыццё быў удзячны бабусі за яе шчырыя пасты і малітвы... А пасціліся тады многа, усе пасты. Асабліва запамяталіся мне гутаркі пра святкаванне Дзядоў. Увесь род з'язджаўся ў Крынкі, насольваліся кадушкі бараніны, іншай ежы і пітва. Па дзве нядзелі маліліся, спявалі, гутарылі і частаваліся, успамінаючы сваіх памершых. Як жа шляхотны, на маю думку, быў гэты звычай памяці сваіх продкаў. Жаль — не захаваліся тыя песні, забыліся прымаўкі пры выстаўлянні душам ежы за вокны. Нечаму мне думаецца, што побач з Хрыстом паміналі там і на стары Ярылаў лад тых, у землю і небыццё адышоўшых. Ярыла... Ад нейкага пана купіў пасля дзед сваёй дачцэ, зноў на пазыку і крыху ў доўг, фальварак Ярылаўку. Старая і яшчэ паганская мусяла быць тая сядзіба нашых продкаў, ад самой назовы якой заўсёды ўздрыгвала маё крыху беларуска-паганскае сэрца. Казаі, што той пан вывозіў стуль многа кніг, пераплаценых у скуру, толькі дзед маяго не цікавілі, на жаль, тыя кнігі. Ён ведаў, кахаў і чыгаў толькі адну: кніжку жывой зямлі, вечна цікавую, змястоўную, мудрую... Што ж, я разумею маяго дзед, яшчэ з прыгоннай жадобнай зямлі і волі ў раскаваным сэрцы. Нам бы сяння да гэтых тамоў дакрануцца... Памятаю першую сусветную вайну, на якую аддаў дзед чагырох сыноў, як дубы, прыгожых і рослых. Аплакваў іх, а яны яму вярнуліся. Усіх папрывозіў зноў на Гродзеншчыну, пажаніў, падзяліў. Згінула ўся яго маёмасць, акрамя зямлі і 200 рублёў золатам, якія асабліва перахоўваў. Даў яму гэтыя грошы, уміраючы, добры чалавек з тым, што калі дойдзе да лет яго маленькая дачка, каб дзед аддаў ёй тыя грошы ў дзень вяселля. Выпаўніў дзед Павел чэсна тую просьбу. Я ад яго вучылася жыць. Быў плячысты. Невысокі, з барадою.

Заўсёды хораша і чыста апрануты, але па-мужыцку. Знаў толькі адзіную мову сваіх дзядоў, і калі гутарыў — было шго паслухаць. Грошы пазычаў у яўрэяў пасля толькі на слова, іншай зарукі ад яго не вымагалася. Вясною 1967 г. давялося мне наведаць Крынкі. Надвячорак быў непагодны, дажджлівы, дарога аўтобусам — непрыемнай. Недзе быў той дзедаў панадворак. Палоска яго зямлі і рад магілаў на цвінтары і ўспаміны, успаміны.. Да слёз хацелася аднайсці мне хоць маленькі след таго старога быцця маіх продкаў. Я праехала па дарогах іхняй маладосці, услухалася ў тую ж мяккую, родную мову, і ў сэрцы ажывала некалі пачугае, крыху забытае. У Крынках я сустрэлася з мілым чалавекам, старэнькім Шкроўбам, маім сваяком. «Ці памятаеце майго дзеда?» «О, так!» І ўспомніў той чалавек, як хадзіў з маім бацькам і яго братамі ў школу. Адзін з братоў быў вельмі непаслушны, да непрызваітасці. Раззлаваны настаўнік пакінуў яго пасля ўрокаў, а старэйшыя вучні па загаду настаўніка добра яму «ўсыпалі». Хлапец раззлаваўся. «Пакажа вам мой тага», — пагразіў ён настаўніку. Але якое было здзіўленне маяго дзядзька і вучняў, калі назаўтра патрос весела той настаўнік новай трохрублёўкай — матэр'яльнай удзячнасцю і прызнаннем дзеда за добрае выхаванне малага буяна. Жэст на сянняшні час не зусім педагагічна дасканалы, але на той час вельмі карысны для новаспечанага «паніча». Пагутарылі з дарагім Шкроўбам і аб маёй бабусі, і аб 1905 г. у Крынках, і аб сянняшнім святлейшым дні. З любасцю паўзіралася я на малы гарадок, навінуліся слёзы на вочы. Прыгадала, як некалі, выйшаўшы замуж за сваяго мужа доктара Янку Геніюша, я запыталася: «А гдзе ж ты нарадзіўся?» «Гдзе? У Крынках!» І сапраўды...

Расцвітаць табе і красавацца, дарагі стары гарадок, гдзе і некалі былі людзі, хоць і непісьменныя, але як жа харошыя ў старой сваёй, яшчэ, можа, Ярылаўскай, Свентавідскай⁶³ культуры...

⁶³ Свентавіт — у заходнеславянскай язычніцкай міфалогіі галоўны бог, звязаны з вайною і перамогамі. «...У ярылаўскай, свентавідскай культуры» — маецца на ўвазе: вельмі даўняй.

ЯШЧЭ НЕЗАБЫТАЕ

Воўпа — гэта вельмі старое мястэчка (сяння лічыцца вёскай). Гэта на шляху між Ваўкавыскам і Гроднам, а цяпер — дык па дарозе ад Росі да Лунны. У дзвёх вярстах ад Воўпы быў хутар маяго бацька з такой нейкай любай назовай — Жлобаўцы. Жылі мы зусім у полі, адно нашыя будынкі і дрэвы, малады лясок і над шчупаковай рэчкай Ваўпянкай лугі і старая, кудлагая, як апаўшая хмара на небасхіл — альшына. Цяпер той назова — Жлобаўцы — няма і пейзаж там інакшы. Усе мы там убачылі свет. Там зелянелі і расцвіталі нашыя вёсны, там шчыра і весела, разам з лецежцамі пацелі мы ля жытніх, аўсяных і вусатых ячменных снапоў, восенню сумным поглядам праважалі на небе буслоў і, высекшы ў гародзе апошнюю капусту, тручы і трэплючы лён, чакалі зімы. Надышла. Завяла вятрыскамі, засыпала снегам, які ўвечары ажно хрумсціць пад нагамі, а на пустом полі беляжціць і чароўна мяняецца рознымі водблескамі ад халодных агеньчыкаў расквечанага зорамі неба. Марозна ўсюды і ўрачыста. Накінуўшы кароткі, цёплы кажухок, вось выбяжыш з хаты і замрэш. Недзе па дарозе звоняць, трапечуцца і зусім заціхаюць вяселья галагончыкі. Робіцца ціха-ціха, і вось недзе прыветліва аказваюцца зноў, хагочуць, мацнеюць, і чутно ўжо стукат конскіх капытоў аб замаразь, і дакладна відно ў месячным свеце, як накіроўваюцца шырокія параконныя сані проста ў наш двор. Гдзе і падзелася тая вячэрняя дрымота пасля працоўнага, марознага дня? Усе на нагах, вітаюцца, гамоняць — прыехалі госці! Ужо раз за разам скрыпяць дзверы ў склеп і кладоўку, у кухні нешта смажыцца і кіпіць, і неўзабаве белы і шчодры стол гуртуе ля сябе гасцей і гаспадароў. Бяседа не без чаркі і не без салёнага жарту, ад якога часам кривяцца мамы і заўсёды чырваняюць, як макі, дзяўчаты, а ўсе вусачы і бязвусікі рагочуць, аж уздрыгваюць сцены. Госці — гэта пераважна нашыя родзічы з Гудзевіч⁶⁴, часам суседзі. На гэты

⁶⁴ Гудзевічы — вёска ў Магюўскім раёне на рацэ Верацёўка. На Гудзевіцкіх могілках пахаваны дзед паэткі Павел Міклашэвіч (1864–1929). У Гудзевічах ім быў пастаўлены помнік з надпісам: «Господи, заслуши и спаси нас и наши земли от града и всех

раз усе сваі. Ужо позна. Ужо прыгатаваныя ўсім пасцелі, каму — коўдра, каму кажух, але тая чарка перабіла, адагнала сон, раскалыхала голавы і сэрцы, а заўтра ж нядзеля! Пачынаюцца гутаркі, спачатку мясцовыя навіны, тое-сёе з гаспадарчых спраў, аж паволі закранаецца тое далёкае, мінулае, незабыўнае і дарагое. Як звязаная з ім маладосць. Зноў пра Астাপкаўшчыну і Крынкі — месца іх юнасці, росту і дзеяння дзеда Паўла, які яшчэ бадзёры і дужы, але калі яго параконны, хораша высланы воз пад'язджае пад ганак, выбягаюць чатэры сыны і на руках здымаюць таго бацьку з возу, не з нейкай патрэбы, а проста з кахання да яго, з незразумелай радасці, якая напаўняе грудзі. Проста таму, што іскрыстае сонца, ураджайнае поле і такі харошы, харошы Край... На гэты раз дзед не прыехаў. Ён недзе спачывае на старым сваім дубовым ложку, пад цёплай бараніцаю⁶⁵, а гутараць і ўспамінаюць цяпер яго сыны, нявесткі і ўнукі. Пры гасцях сыны называюць дзеда «папаша», а калі застаюцца самыя, дык клічуць яго нейк прачула і міла: «тату»... «А прыгожая і добрая была наша мама, — кажа мой тага, ласкава ўсміхаючыся пад рыжаватымі вусамі ад самога ўспаміну аб ёй. — Бывала, кліча тату — Паўлюлю, Паўлюлю, ды ўсё стараецца яму і скварачку, і чарачку». «Ведама, як гаспадару», — кажа цётка. «А як даглядала ўсіх, як працавала, адно выстрачыць рукамі кашулі сыном, прыбраць дачок!» Пасля даведваюся, як, пасвячы авечкі, браў мой тага з сабою задачнік нейкага Малініна-Бурэніна⁶⁶ і, выпнаны перадчасна за немагчымае буянства са школы, сам, пад жаласлівае блянне ягнят, лоўка і хутка рашаў усе задачы, а па дарозе ехаў нейкі граф, і ля вазніцы сядзеў лупаты і чорны, як сажа, чалавек — негр, відавочна, які пасля неаднойчы пастушку сніўся... Зноў пачынаюць пра могілкі ў Крынках, пра Чамяроў, пра вунію, пра паўстанне. Як далі, выйшаўшы з лесу, паўстанцы вымыць бабам з трох вёсак ля Крынак бялізну. Відавочна, немалы быў

напастей. П. Миклошевич. 1908 г.». Л. Геніюш прысвяціла вёсцы свайго маленства верш «Гудзевічы» («Невадам з Нёмана», с. 189).

⁶⁵ Бараніца — аўчынная коўдра, абцягнутая сукном.

⁶⁶ Малінін Аляксандр Фёдаравіч (1834–1888), Бурэнін Канстанцін Пятровіч (?–1882) — рускія навукоўцы, педагогі, аўтары падручнікаў па матэматыцы.

атрад. Бялізна была тонкая, пераважна панская. Намачылі яе тыя бабы, перажалі ў руках на рэчцы ды злажылі ў кучу. Пайшлі дажджы, і ўся тая бялізна пачарнела, лежачы, і спрэла да дзір. Напалохаліся бабы не на жарт, баяліся помсты паўстанцаў, бо ж зрабілі ім вялікую крыўду... І каб ратаваць тых бабаў, данёс нейкі дзядзька на тых паўстанцаў жандармам. Што было і чым гэта кончылася — немаведама, але ўсім зрабілася і ўстыдно, і страшна ад той жудаснай цемрадзі бедных людзей. «Многа хто прадаваў тых паўстанцаў, — зноў кажа мой тага, — але ніхто з іх з тых грошай не скарыстаў. Вось, вазьмеце вучыцеля Тоўсціка (і яшчэ шмат іншых па прозвішчу назваў тады тага, якія выкіраваліся гэтакім чынам у інтэлігенты і паны, але ж звяліся). Выкаціла ўсіх мужчынаў у іх, дажываюць апошнія бабы...» Доўга абмяркоўваюць гэтае пытанне і даходзяць да абсалютнага вываду, што прадаць чалавека — вялікі грэх, а ўжо прадаць ідэёвых людзей — дык і з грахоў грэх, што і бачна на прыкладах. Зноў успамінаюць дзеда, на якога імя куплялі шмат пазней паўстанцы і іх сваякі свае канфіскаваныя некалі землі. Да сяння не разумею, чаму менавіта на дзедава імя? Добра памятаю, як, бегучы на горку Ваўкавыскай гімназіі, я ўсё сустракала сваяго дзеда. Колькі раз яго сустрэну, пацалую ў руку, як гэта ў нас было старым звычаем. Дык заўсёды мне дасць залатоўку, а для мяне тады гэта былі вялікія грошы. Дык вось, сядзеў мой дзед тады болей як тыдзень у Ваўкавыску, усё прадаваў нейкаму пану Сегеню купленыя на сваё імя фальваркі. За гэта падараваў дзеду той Сегень арабскага жарэбчыка. Глянула я на таго коніка — дэрашаваты, малы, ногі, як палены, куды болей мне тады падабаліся дзедавы добра дагледжаныя коні. Па іх было відно, што дзедавы словы «коні не смеюць быць без аўса, а людзі — без сала» з чынам не разыходзіліся. Не любіў ён нечаму цягніка. Бывала, сядзе ў параконныя сані, кажухом затуліцца, думае, наглядае і жуе ўсю дарогу хатні сухі сырок. «Куды едзе, дзедушка, сяння?» «А ты не ведаеш: да Ражанкі па абаранкі, да Бераставіцы па рукавіцы, да Індуры па куры», — ласкава смяецца дзед, а сам едзе ў Ваўкавыск ці Гродна, ды ўсё не па сваіх справах. Што да дзедавых купляў чужым, дык паслаў

мяне раз тага па нейкую выпіску з гіпатэчнага ўраду ў Гродне. Як пачала я гартаць твая таўшчэзныя кнігі, то ледзь са здзіўлення не пакацілася з крэсла: на кожнай амаль трэцяй старонцы — дзедава імя, яго да адчаю няграмаатны, знаёмы, крывенькі подпіс... Давяралі ж яму твая людзі, давяралі... «Добра так, дарагі дзеду, добра, — думала я. — Падзякуй за таго жарэбчыка, калі ўжо яго падаравалі, ды будзь рад, што нечым некалі дапамог людзям...»

А гутарка ў Жлобаўцах усё прадоўжвалася. Цёткі пілі гарбату, а дзядзькі смачна цягнулі з місак капусны і агурэчны расол, аж ім булькацела ў роце. Пачалі пра Астакпаўшчыну — колькі там нацярапеліся, наглыталіся страху! «І чаго толькі там не чаўплюся, — аж застагнала цётка. — Ноччу заўсёды, і то ў адну пору, над шырокім панскім камінам, гдзе вісела вялікае люстра, пачынаўся неімаверны тупат, дрыжэла столь, і часам аж гаслі лямпы, а тая люстра дык аж калацілася на сцяне!» «А на гару ці ў склеп, дык проста боязна было хадзіць вечарам, — кажа мая мама, — так і паказвалася людзям белая пані, асабліва калі хто нецвярозы...» «А ты памятаеш тое месца, — кажа дзядзька Павел, — на дарозе ў ляску, гдзе павесіўся некалі Моўшка? Вось едзеш ноччу, і раптам конь стае дыба, падаюць аглоблі, і дуга ляціць угору, і толькі ў цемры ляскацяць ворчыкі, ды чуеш, як валасы падымаюцца дыбам! А блуд ля Крынак (*неразборл.*)... Выехаў я раз да Мані ў Ярылаўку, а завая была, завая! Еду, еду, бачу — начыста збіўся з дарогі і сам адзін без нікога. Лёг я ў сані, папусціў каню лейцы: куды, думаю, завязеш, туды і мяркуй сам — завязеш да дзяўчыны, дык ажанюся з ёю, калі мяне выратуеш... І што думаеце — завёз мяне той конь пад самыя ранкі дахаты». «А ў Астакпаўшчыне, — кажа наймалодшы тагаў брат, дзядзя Валодзя, — быў адзін такі пакой, у якім было не заснуць, не ўлежаць. Лёг, — кажа, — я раз, пагасіў свет і задрамаў сабе, а зноў цягне паціху з мяне нехта коўдру ўсё больш і больш. Я тады прыгрымаў, а яно як турзяне — я і зледзянеў! А пасля ўсхапіўся, чырк запалку і бачу — толькі захісталіся дзверы на завесах, здавалася, нехта вась шмыгануў імі ў другі пакой. Я туды, я сюды — ні следу, ні познатку чалавека. Так аж да першых пеўняў!» «А вась мы раз

там спалі ў гумне, — кажа Жэня ярылаўская, — дык паверце, не заснулі таксама. Толькі сцішыліся, прылегли, аж тут як пачне нехта круціць, раскручваць манеж, аж грукат, не вытрымаць. Засвецім запалку — усё сціхне. Толькі паснем, як пачне нехта бегаць па бэльках, шоргаць па саломе, гдзе тут заснеш, калі страх проста за патыліцу ловіць...»

Купіўшы Гудзевічы, аддаў дзед Астапкаўшчыну старшаму сыну Рыгору. Па-панску цяпер казалі на яго Грыша, і толькі браты, сабраўшыся між сабою, ласкава казалі на дзядзька: Рыгорку, на маяго тата: Антонку, а на прыгожага дзядзьку Уладзю: Уладак. Той дзядзька Грыша і жыў з сям'ёй у Астапкаўшчыне і, відно, часамі сумаваў без братоў, бо жылі яны з сабою дружна. Адноўчы прысылае ён чалавека, што вельмі важная справа, каб у суботу ўсе браты абавязкова да яго прыехалі. Тыя ж радыя кожнаму выпадку, каб разам сустрэцца, явіліся ў тую Астапкаўшчыну яшчэ загадзя. А справа вось якая: прыснілася таму Грышы, што ў лесе, куды ён ходзіць на паляванне, недзе пад сасонкамі закопаны скарб. Абавязкова ноччу ў гэту суботу трэба, каб прыйшоў ён туды з лапатаю. Вось па дабраце сэрца і паклікаў той Грыша ўсіх братоў, каб як належыць падзяліць тое багацце на ўсіх чатырох. Поўныя рашучасці, пайшлі чатэры прыгажуны-веліканы ў цёмны лес. Знайшлі тое заповітнае месца і ўзяліся капаць... А ноч была як чэрава печы — чорная, ветраная, ажно хадуном хадзіў, падшываючы той лес, кустарнік. Толькі неспакойна маргала лятарня і аб раскопаны жвір скрыпелі лапаты. Капалі да самых пеўняў, а брат усё бажыўся, што ўсё гэта сапраўды яму снілася і, здаецца, зусім на цвярозую голаў... Ну, што ж, расхахаталіся браты і пакінулі на рассвеце тую ямішчу, не засыпаўшы яе нават. Добра выспаўшыся пасля цяжкай працы, некалькі дзён шчодро запівалі браты няўдачу памятнай ночы. Шырока разнеслася тая падзея, і смеху ды жартаў было не абабрацца. «Вуглі, вуглі», — казаў на сыноў дзед. А слова «вуглі» было ў майго дзеда выразам вялікай горычы. «Некалі, — расказваў ён, — жыў цар, доўга не было ў яго нашчадка, і вось здарылася, што ён яго чакаў. У той самы час чакаў сына і бедны каваль, якога жонка прыслугоўвала каралеве. Абодвум

бацькам радзіліся хлопцы, але спрыгная каваліха, жадаючы, каб яе сыну дасталася болей шчаслівае жыццё, замяніла хлапцоў, і так малы кавальчук выхоўваўся, як каралевіч, а сын караля вучыўся кавальчы жалеза. Адночы пайшоў кароль з сынамі ў свой лес. А лес той быў стары і высокі. Побач сабе бегі малы кавальчук. Ubачыўшы высокія, стройныя дрэвы, убогі кавальчук спыніўся. Угледзеўся ў іх і сказаў: «Мачты, мачты», а каралеўскі сыноч, убачыўшы тыя дрэвы, сказаў: «Вуглі, вуглі!» Так па тых вуглях і мачтах распознаў кароль сапраўднага сваяго сына. Вось, калі дзеду што не падабалася ў сваіх патомках, ён жаласліва і з горыччу паўтараў: «Вуглі, вуглі...» Дзед быў мудры і добры. Сыноў, калі не хацелі вучыцца, змушаў працаваць. Загадаў ён раз маяму тату йсці на поле з баронкаю, той супраціўляўся, як мог — што і брыдка гэта панічу, і не выпадае, але дзед упёрся, і сын павалок тыя баронкі на поле. А было гэта каля гасцінца, і здавалася хлопцу, што кожны едзе ды пасмейваецца з яго. Кінуў ён тыя бароны разам з канём сярод поля, а сам падаўся на далёкі ўсход, каб прыняць удзел у японскай вайне. Аднак пакуль ён дайшоў да Амура, вайна амаль скончылася. Далі тату за яго подзвігі медаль, нешта як: «Да вознаградит вас Господь в свое время». Доўга яшчэ блукаў па свеце тага пасля тае японскай вайны, аж брудны і заросшы, у старой салдацкай шынелі вярнуўся дахагы. Тут мудры дзед паступіў па-біблейнаму: абняў сына, вымыў як след, апрагнуў як паніча і склікаў радню на гасціну. Для пэўнасці яшчэ яго ажаніў і колькі жыў, ніколі тату не ўспомніў ягонага японскага подзвігу. Затое нагадвала яго часта мама. Як толькі вып'е лішнюю чарку, дык яна і скажа яму: «Да вразумит вас Господь в свое время», за што тага найболей заваўся. А адносна таго скарбу, дык дзядзьку прысніўся другі сон, што каб у тую суботу ён пайшоў у лес адзін, дык скарб той знайшоў бы, бо не для ўсіх закопаныя скарбы ў крынкаўскім старым лесе... Пэўна, на гэтым і скончылася справа таго таямнічага скарбу, бо хто ж адзін пайшоў бы па яго ў той далёкі час. Ды замест разбагацець, залез ён у такія даўгі, на гора дзеду, што ён ледзь яго з іх выцягнуў. Аб усім гэтым доўга вяліся гутаркі ў Жлобаўцах і Гудзевічах ды на другіх гасцінах у

нашым родзе. І цяпер яшчэ чуваць аб гэтым. Пазатакрак⁶⁷ я наведала Гудзевічы. У гасціннай хаце адумысловага чалавека, настаўніка Белакоза⁶⁸, я сустрэлася з ягоным цесцем. Многа ён мне расказваў пра дзеда, а найболей мне падабалася, як спусцілі і падымалі бярозу. Сем чалавек ледзь падымала яе за тонкі канец, а дзед адзін падымаў камель. Расказваў яшчэ той чалавек і пра маяго тата, як на Вялікдзень у дзяка ў гасціне, гдзе сабраліся ўсе пеўчыя, узяў мой тата зубамі накрыты святочны дубовы стол і панёс па хаце. Быў пры гэтай гутарцы і харошы наш сябра Мікола Прашковіч⁶⁹. Засумняваліся мы ў праўдзе слоў таго добрага чалавека, чым яго вельмі абразілі. «Мой бацька за ўсё сваё жыццё не салгаў ні разу, — паважна адказаў ён нам, — а гэта, што я вам расказваў, ён бачыў на свае вочы...» О, любая, шчырая гордасць селяніна за сваіх бацькоў! Як жа праўдзівым і харошым бывае часам гэта наша дарагое, беларускае племя!

І я вось зноў душой у родных Жлобаўцах са сваімі родзічамі і ўсёй сям'ёй. Там яшчэ гутараць. Вось, здаецца, нагарвае кног лямпы, мама ўстае і падлівае газы, а гутарка цягнецца, цягнецца, аж урэшце пераходзіць у здаровы і дружны мужчынскі храп, які з перапынкамі чутно аж да раніцы, аж пакуль не паявіцца ў вёдрах ледзяная вада, каб мыцца, ды не запахне з кухні свежымі каўбасамі, квашанай капустай і белай, як сумёты снегу за вокнамі, сыпучай і смачнай беларускай бульбай. На тое і была нядзеля.

⁶⁷ Пазатакрак — пазаметась.

⁶⁸ Белакоз Аляксандр (нар. 1928) — краязнавец, музеязнавец, педагог. Заслужаны работнік культуры (1987). Заснавальнік Гудзевіцкага літаратурна-краязнаўчага музея (1965). Перапісваўся з А. Геніюш (гл. раздзел «Лісты»).

⁶⁹ Прашковіч Мікола (1932–1983) — літаратуразнавец, крытык, перакладчык. Кандыдат філалагічных навук (1965). Быў звольнены з Інстытута літаратуры па абвінавачанні ў беларускім нацыяналізме. Перапісваўся з А. Геніюш (гл. раздзел «Лісты»).

ЖЛОБАЎЦЫ

Гэта была мясціна ў полі. Раскінуты шырока кусок зямлі несказана дарагі. Было там вельмі ціха, толькі вецер перабіраў гаіны высокіх, старых бярозаў і шалясцеў цвярдзімі, бы наваскованымі, лісцямі маладых тапалёў. Для ўсіх чужых гэта быў толькі нейкі фальварак, які некалі купіў у графа Красінскага мой дзед. Для мяне гэта была родная, змястоўная песня маея маладосці, бесканечная шчырасць і зялёнае, вольна цвітучае прыгаство, гдзе гаспадарылі птушкі і матылі, алышыной перабягалі лісціцы, у полі гарцавалі зайчаняты, а па лугох бяспечна пахаджалі буслы, ледзь бачныя з травы высокай і сочнай. Людзі хадзілі дарогамі, а на лузе і ў палёх паяўляліся толькі ў час працы: касавіцы, пасеваў, ворыва ды жніва. Праўда, па выгане пасвіліся каровы, а на неўраджайных пагорках хадзілі шэрыя, рухавыя стады гавец. Кожная з іх, як кудзеля. Успамінаю тую цішыню. Людзі гутарылі спакойна, талкова, часам заіржалі коні, закукарэкаў певень, заклекатаў бусел, забрахалі сабакі. Толькі вечарамі ўзрывалася шырокая, пранікнёная песня, шчырая, велічная, з адвечнай, непакорнай, жывой і магутнай народнай душы. Часам нуртавала сэрца жалем і ўздрыгам, плыла нетаропка свежая і чыстая, як раннія росы. Народжаная з палёў, злівалася з нівамі кожным сваім акордам і напаўняла несказаным прыгаством і гармоніяй землю і маладую ды зорную ноч. Не было тады радыё, не чутно было п'яных выкрыкаў, якія б парушалі гармонію адвечнай беларускай стыхіі.

Калі старэйшыя засыналі ўдома, я выходзіла на парог і доўга ў ночы злівалася і блукала душою з тымі песнямі, якія так чароўна слаіся і заціхалі недзе ў бліскучых, вокал рассыпаных расінках траў. Вялікі луг рана поўніўся быдлам і коньмі, ля якіх спрыгна і ахвоча ўвіхаліся людзі, весела пачынаючы новы, працоўны дзень. Калі прыходзіла гора, яно нейк заўсёды паяўлялася звонку, дык раздзялялі яго са мною лугі і палі і моўчкі старыя дрэвы. Такія былі тыя маі зачарованыя беларускасцю Жлобаўцы, гдзе, як ядро ў лупінцы гарэха, расла і налівалася праўдай зямлі і нядоляй народу мая паэтычная,

кранутая адгалосамі вякоў, душа. Нармальнымі былі там і мая задума, і мары, і юныя парывы сэрца ў адказ на вялікія і сапраўдныя пачуцці людзей. Жыццё было велічным, поўным, часам суровым і заўсёды ўцішаючым і літасцівым.

ДЗЕД ПАВЕЛ

Даўгія, зімовыя вечары, у хаце цёпла і яшчэ цяплей ад таго, што ля нас мама. Хоць яна заўсёды ля нас, але заўсёды робіцца радасна, калі на яе глянеш. Ля яе мы, тры маленькія сястрычкі. Наш тата далёка недзе на вайне. Часта да нас прыходзіць дзедушка з бабушкай, якія таксама жывуць у Лазавой⁷⁰ на Украіне, на суседняй вуліцы з намі. Тут жыве і сястра татава, цёця Оля, яна жонка двараніна, і дочки яе — Люся і Ксеня — закончылі Інстытут благародных дзявіц, а таму што Люся закончыла яго з Залатою медаллю, дык вазілі яе ад Інстытуту ў царскі дварэц. Муж цёці Олі Маўрыкін працуе ў Лазавой начальнікам Пошт і Тэлеграфаў, у іх вялізныя, багатыя пакоі, і цёця заўсёды прыгожа апранутая, хораша так пахне. Яна нас рэдка кліча ў свае харомы, хіба як Маўрыкін у ад'ездзе. Люся і Ксеня таксама не вельмі цікавяцца намі, але цёця Оля часта ўцякае да нас са сваіх багатых харомаў, прыносіць цудоўныя кніжкі пра Фею, якія малююць на чымі мне чароўны, другі нейкі свет, і часам нам іх чытае. Жыве ў Лазавой і старэйшая татава сястра цёця Маня з мужам, дзядзю Цімошай і вялікай сям'ёй. Старшая дачка яе Ліза ўжо замужам, а сыны Жэня і Тапа (Еўстафій) — у арміі. Тапа — стройны і вельмі прыгожы царскі афіцэр. Ёсць яшчэ ў цёці і малодшыя дзеці, равеснікі дзяцей яе Лізы, цёткін любімец Валодзя, ён ужо дзяцюк. У Лазавой у іх цэлая гаспадарка: ёсць карова, свінні, куры і т.п. Усё добра дагледжана. Ля Лазавой, недзе на ўкраінскім сяле жыве наймалодшая татава сястра цёця Вера. Яе муж — свяшчэннік. У іх харошы сыноч Лёва і чацэры дачкі. Айцец Гаўрыіл Карабчук — украінец, і цёця Вера вельмі хораша валодае гэтаю

⁷⁰ Лазавая — чыгуначная станцыя ў Екацярынбургскай губерні, дзе Міклашэвічы жылі ў бежанстве падчас Першай сусветнай вайны.

мовай, якой, між іншым, гутарым і мы. Жывучы на ўкраінскай зямлі, на ўскаіне Лазавой, мы пераважна яе чуем. Недзе ўжо бушуе рэвалюцыя і водгаласы яе прабіваюцца ў Лазавую. Многа гаворыцца пра Распуціна⁷¹, але нейк іранічна. Тапа вельмі любіць маю маму, болей, як сваю. Нейк не паладзіў ён у хаце, і мама выпраўляе яго на фронт, на які Тапа ўпарта спяшаецца, глухі на ўсе просьбы, каб застаўся дома. Загінуў, бедны, і ніхто не ведае — гдзе. Мы жывём у мураваным доме на прасторы стэпу амаль, які цягнецца за небасхіл і горда ды таёмна выпінаецца толькі курганамі. У стэпе сустракаюцца гаі, балкі, равы, а пераважна расце там пшаніца. Летам бабуся Еўдакія, маміна мама, загадвае нам збіраць калосікі. Часта ў нас збіраюцца сваі, мама падае гарбату. У Лазавой толькі жывуць нашыя, як цені, уся душа іх у Гудзевічах, у Жлобаўцах, у Ярылаўцы, адным словам, на роднай зямлі. Цёця Маня прыходзіць рэдка да нас. Яна вельмі скупая, шкадуе грошай і часу, толькі шгодзённа, высокая і мажная, апранутая ў бурдовую аксамітную сукню, важна выходзіць з дзядзем Цімошам на спацыр. Яна любіць, калі на іх паглядаюць, і болей ёй нічога не трэба, радзінных сантыментаў нейкіх яна не прызнае, хіба што яны адплаціліся б. Дзед расказвае, як да яе некалі прыехаў Цімафей Трафімук, ураднік на чыгунцы, у сваты. Якраз сабралася многа моладзі, і дзядзяты хацелі ведаць, хто гэты суджаны. Цёця Маня набрала ў хвартушок грушаў і сказала: «Каго першага пачастую, той будзе мне муж». Былі там і іншыя хлопцы, якія радыя ажаніліся б з цёткаю, але яна выбрала сабе Цімошу. Лысаваты яшчэ кавалерам, скромны, нераскідны Цімоша аказаўся для цёткі скарбам. Хутка згулялі вяселле, але жыццё з чыгуначнікамі — не жыццё. Пэўная толькі свая зямля, на якой і жывецца цікавей, і капейка спорыцца, і кругом усё сваё. Дзед не выправіў дачкі без пасагу, і Цімоша паспеў сёе-тое адлажыць з заробленага, ды і затаргавалі яны Ярылаўку, тую недзе яшчэ ўлюбёную мясціну паганскіх багоў на Беларусі. Крыху за гагоўку, крыху за пазычаныя, а

⁷¹ Распуцін Рьгор (1864 ці 1865–1916) — фаварыт Мікалая II і імператрыцы Аляксандры Фёдараўны. Меў неабмежаваны ўплыў на царскую сям'ю. Забіты рускімі манархістамі.

пераважна на банк купіў цётцы дзед Павел гэты фальварак. Гаспадарыць цёця ўмела, а грошы, якія прывозіў ёй муж з Беластоку, яна расказвала, што цалкам хавала іх недзе далей, каб не кранаць, а абыходзіцца тым, што ёсць. Дзед жывуў у Астапкаўшчыне, і бабуся Марфа часта пасылала да старшай дачкі сваіх малодшых, асабліва нашага тату. Начыганы і разумны хлапец многа памагаў цётцы, асабліва памагаў заўсёды знайсці ёй грошы, якія яна захоўвала так, што не магла пасля іх пазнаходзіць. З гэтай татавай здольнасці ўсё адшукаць браў цётку страх, і хоць яна верыла ў безаганную чэснасць брата, усё ж жагналася, калі ён падаваў ёй грошы. Ставілі тады ў Ярылаўцы мураваны дом. Тага мусяў кожны дзень запісваць, колькі зрабілі майстры, і так ім налічалі грошы, якія пасля выплачвала цёця. Вось дом ужо гадовы, трэба разлічвацца поўнасю, але разлікі цёці Мані вельмі розняцца з разлікамі майстроў, безумоўна, на некарысць апошніх. Цётка вельмі ўпартая, калі справа датычыць рубля. Дарма пятнаццацігадовы Антонко, мой тата, дакарае сястру, што яна перапугала яго лічбы і праўду кажуць майстры, цётка не ўступіла! Калі ставяць майстры дом, яны яго альбо багаслаўляюць, альбо клянуць. Вось і ўпаў на калені стары майстар, уголас кленучы маю скупую цётку. Яе гэта не кранула. Пасля адыходу майстроў яна таксама ўпала на калені і пачала голасна маліцца, каб тое, што жадаў ёй стары майстар, сталася яму самому. Пад раніцу майстар памёр, наводзячы гэтым жах на наваколле. Тага ад цёткі ўцёк, але пасля зноў паслала іх бабуся Марфа з цёцяю Любаю, якой было недзе 13 гадоў, наведаць дачку. Дзеці пагасцілі там, памаглі, што ўмелі, а час быў асенні і надвор'е халоднае. Так і захварэла мая будучая хрышчоная маці, тэмпература паднялася да 40 стопняў⁷². На такое ўжо трэба было з Крынак паклікаць доктара, бо зёлкі не памаглі. Не, гэта для цёткі Мані было не да выканання. Загадала яна маяму тату запрэгчы коніка ў драбы, палажыла на мяккую саломку ў гарачцы сястронку, а было ўжо над вечар. Дала яна тату бугэлекку свянцонае вады і грамнічку і паказала,

⁷² Стопень (польск. stopień) — градус.

як трэба пакрапіць Любачку, калі б па дарозе памерла. А дарога была — не памятаю, ці то 15, ці 20 вёрст. Малы хлопец ехаў усё і ўсё аглядаўся, ці жывая яшчэ сястронка. А яна выжыла і пасля выйшла таксама за свяшчэнніка Смірнова — чалавека з вельмі добрай сям’і. Слухалі мы прагна тых ўспаміны, а начамі на белай сцяне вялікага пакоя, як у кіно, мы бачылі казацкія баі, малайцоў на конях, забітых і раненых, але галоўнае — бой. Я і сяння не магу зразумець такога явішча. А можа, гэта толькі мы такое сустракаем усюды, загаднае і не самавітае. У Лазавой дзед Павел быў з Марыяй Васільеўнай — некалі Халмагаравай.

Была гэта яго другая жонка. Праз пяцьдзсят гадоў ужо было дзеду Паўлу, калі ён аўдавеў. Шаснаццаць дзяцей было ў іх з харошаю бабусяй Марфаю, толькі дзед Павел яе не кахаў, а можа, кахаў толькі калі быў малады. Дзед бываў усюды, меўшы Астакпаўшчыну, адчуваў сябе панам, а бабусенька, казалі, была прыгожая, мілая сялянка. У вялікім доме ў Гудзевічах, гдзе было 12 пакояў, бабуся ўсюды разаслала посцілкі тканыя і дываны, як некалі ў сяле. У покуці віселі абразы з вышыванымі рушнікамі і пучкі свянцонага зелечка. Па пакоях стаялі даўгія сталы і лавы, бо род быў вялікі, было каму сесці за стол. Апраналіся пераважна ў сваё, ткане, і жылося нейк па-старому: чэсна, працавіта, па-божаму. Багатая бабуся, у першую чаргу гаспадыня, выганяла на лужок слабейшыя целы і ўсё дагаджала сваяму Паўлюлю. Дзеду гэта не падабалася — бабуся не ўмела быць паняй. Нядоўга сумаваў дзед пасля яе смерці. Не мог і не хацеў жыць без жонкі і без гаспадыні. Яшчэ ўдома былі тры незамужнія дочки і тры дзецюкі сыны. Вось і пачаў дзед Павел ездзіць у сваты, а багаты быў і ўжо ўсім ведамы як разумны гаспадар і харошы чалавек. Павезлі яго да аднае шляхціяні, тая вельмі спадабала дзеда і, падпіўшы, калі крыху разышліся госці, абняла Паўла Францавіча за шыю і села яму на калені. Дзед паглядзіў, палюбаваў яе як належыць, але болей туды не паказаўся. «Занадта хутка села мне яна на калені», — расказваў пасля. У сяле Калантаях, што ля Ваўкавыска, жыла настаўніца з Масквы са сваёю маці. Воўпскі бацюшка і пасватаў дзеду Марыю Васільеўну, але яе ўжо не было ля дачкі, выехала яна аж у

Курскую губернію. А жаніцца было трэба, вось і сеў дзед Павел на цягнік, якога не мог цярпець. Прыехаўшы на станцыю, узяў ізвозчыка і загадаў яму пачакаць, бо як маладая не спадабаецца, каб хутчэй уцячы. «Усё ж адправіла ізвозчыка», — расказвала нам пасля бабушка. Пасля гасціны пайшлі на спацыр са сваяком, безумоўна, бо іначай непрызвіта. «Йдзем, а твой дзедушка ўсё мяне наперад выпраўляе, — расказвала мне бабука, — пасля прызнаўся, што хацеў пераканацца, ці не крывыя ў мяне ногі...» Так ажаніўся дзед мой другі раз. У драпавым пальтачку, як казалі, прыйшла ў багатую хагу другая жонка. «Я прынесла вам культуру, — казала Марыя Васільеўна. — Я павыкідала зелечка і тканья пошцілкі, купіла вялікі самавар, якога ў Гудзевічах не было, крамныя касцюмы для хлопцаў, хоць кашулі яны і далей любілі вышытыя, а дзяўчатам купіла пеньюары...» Так і пачалося ўсё ў Гудзевічах па-новаму, па-панску. Многа ўстыду нацярпелася Марыя Васільеўна праз маяго дзеда. «Нагавічкі то ў него былі зрэбныя на ночь, фу, такая непрыягносьць...» Вянчаліся яны ў Воўпе, і дзед толькі і вытрымаў на шыі галстук, што на шлюбe, а па дарозе дамоў скінуў яго і ўжо не налажыў да смерці. Не любіў зонціка і не пераносіў калёшаў, і не раз чырванелася бабука, калі ў гасцях у каго прыходзіў лакей і выціраў лужачку ад дзедавых ботаў, а яму хоць бы што... У чэсць бабкі купіў ён 12 галендэрскіх кароў з таргоў недзе, але парабкі даглядаць іх у Гудзевічах не ўмелі, і хутка пааблазілі ім жудасна хвасты. Адну з іх проста зарэзалі на калдуны і катлеты, якія загадвала цяпер пячы бабушка. Дзед Павел купіў у чэсць і карэту, надта ёй хацелася ездзіць як пані, але тут трапілася бяда — дзед не быў шляхціцам, а ездзіць у карэце «конь пшэд конь» мела права толькі шляхта. Але мой дзед знайшоў выхад і з гэтага: ён загадваў запрагаць усю чацвёрку адразу і так пёр весела па гасцінцы з новаю жонкай. Прад такім у чатэры коні, як звяры, запрэжаным фэгонам мылялі на гасцінцах усе Пагоцкія і Красіцкія, і князі, і графы, і іншая шляхта. Дзеда любілі ўсе і вельмі паважалі, не раз расказваў, як клікала яго нейкая графіня, каб блаславіў яе дзяцей. Неймаверна хутка разбагацеўшы, дзед здаваўся людзям проста нейкім цудам, прытым быў ён вельмі людскі, і за

гэта найболей яго паважалі. А вось вучыць сыноў дзед мой не дадумаўся, ды гэта здавалася яму зусім лішнім, калі ёсць зямля і можна працаваць, камбінаваць і купляць яе да бесканечнасці. О, мой дзед, быў бы ты мужыком крынскім, захавайся б, можа, хоць стары наш беларускі род. Але размах дзедаў мне падабаўся, жыццёвая мудрасць — таксама. Прадаў пасля вайны і Астапкаўшчыну, і Нічечы — маёнтак недзе каля Індуры, а свае Гудзевічы падзяліў сыном, пра дочак не клапаціўся. Пакінуў сабе такую «залатую ніўку» і на ёй гаспадарыў. Паставіў дом невялікі на тры пакоі, у якім у вялікай зале стаяў дзеравяны стол на ўсю даўжыню пакою, лавы ля сценаў, гдзе часта збіраўся ўвесь наш вялікі род. Памятаю, як тага мой вярнуўся з вайны і ўжо, калі нарадзіўся Славачка, тага з дзедам і сваім малодшым братам Паўлам паехалі праз усе франты дамоў. Бабушка была з намі, калыхала маленькага Расціслава, была тактоўная, ласкавая да нас. А пасля прыехаў тага і забраў нас усіх дамоў. Ехалі мы добрых пару месяцаў з Расці. Хораша гаспадарыў дзед на сваім кусочку зямлі ў Гудзевічах, пажаніў сыноў, бабушку ўсё жыццё апранаў як графіню. Кожны сезон яна купляла сабе капялюшык новы, багатыя сукенкі і модныя пальты. Старасць яе не кранала. Вельмі любіў яе дзед Павел. Яна хораша вяла сваю хатнюю гаспадарку. Раз нехта напаў на іх ноччу ў масках і забралі ім грошы, якія былі ў хаце. Дзед мой пазнаў бандытаў, але не выдаў іх, і зусім не са страху. Меў многа планаў перабудовы Гудзевіч, але выкопваў аднойчы каменя на полі, каб лягчэй жнярцы, ён і прываліў яго крыху. Пасля яшчэ ўпаў з тарпіны, калі спратвалі ў гумне ячмень, вось і захварэў, умёр ад рака. Хораша хавалі яго, бо ж багата абдарыў няраз цэркву, загадаў на свой кошг зрабіць у ёй лавы дубовыя для старых, купіў Евангелле і Залатую Чашу. Вымуравалі яму магілку, гдзе і ляжыць на гудзевіцкіх могілках разам са сваёю другою жонкаю і сынам Паўлам, які памёр вельмі трагічна ў 1936 годзе. На падворку старых Гудзевіч цяпер цэлая вёска. Не пашыхавалі дзеду Гудзевічы, кажучь, таму, што пані, ад якой ён купіў іх, аднойчы ўвечар прайграла іх у карты, і калі дзед іх ужо затаргаваў і даў задатак, яна хацела іх адкупіць назад. Дзед не

прадаў ёй маёнтку, мовячы, што грэх праіграць землю, на якой родзіць хлеб, у карты і што яна, нягодніца, не ўмела зямлі цаніць. Тая пані, кажучь, кляла вельмі дзеда, можа, і пракляла. На скрай гудзевіцкіх могілак стаіць па ім помнік, як дрэва. Некалі нейкія мала культурныя актывісты разбілі на ім дзедаву фатаграфію, але мы зрабілі другую, і яна яшчэ паглядае з помніку на новыя Гудзевічы. Думаю, што цяпер дзед мой не супраць сваіх землякоў, якія цесненька засялілі яго двор і няблага там гаспадарачь. Казаў пасля дзядзька Грыша, што бачыў таго дзеда ў сне друпі раз. Дзед злаваўся на яго за тое, што ён прыйшоў у лес не адзін, таму і не знайшоў заповітнага скарбу! Сумняваюся, ці хадзіў калі яшчэ па яго мой дзядзька. Пэўна не, бо не разбагацеў ён, а яшчэ, на дзедаву бяду, залез у даўгі, ледзь дзед Павел яго з іх вывалак. [...]

РЭВАЛЮЦЫЯ

Што можа памятаць з тых падзеяў дзіця, якому было 7 лет? У той час я толькі адчувала, што бурыцца нейкі адвечны спакой і нармальны ўклад жыцця ды творыцца нешта страшнае. У Лазавой часта былі баі, напады, перастрэлкі. Я ўжо хадзіла ў школу. Адноўчы наша настаўніца загадала зняць абразы са сцяны ў класе і аб'явіла нам аб тым, што ўжо няма Бога, толькі свабода і нешта яшчэ, аб чым добра не памятаю. Мы не абрадаваліся з гэтага, было нам дзіўна і крыху сумна. Праз вокны школы відно было, як вязлі на фурманках удоўж і ўпонак пакладзеныя трупы, нагія, худыя. З раскінутымі штывунымі, змерзлымі на марозе рукамі. Было жудасна. Пасля мы прывыклі. Мы жылі на акраіне Лазавой, гдзе пачынаўся стэп. Часта гулялі там у снежкі, зусім блізка ля трупаў, якія ляжалі без абутку, у адной бялізне, маўклівыя, з распухлымі жыватамі. Іх жудаснае суседства нам было амаль абьякавым. Ноччу нападалі на Лазавую часамі гайдамакі, у высокіх шэрых шапках з каляровымі хвастамі ззаду, тады ўлада пераходзіла ў іх рукі. Былі яны ўсе стройныя, вельмі прыгожыя. Калі Лазавую займалі бальшавікі, дык пасля на Заячай балцы за горадам

доўга ўноч чуліся стрэлы. Дома ў нас казалі, што гэта расстрэльваюць тых, хто спачуваў гайдамакам. Было так трывожна. Калі былі баі, мы хаваліся ў склепе. У мамы нарадзіўся малы Расціслаў — бялявенькі і харошы. У склепе ён паплакваў у мамы на руках. Аднойчы тата адвозіў нас да цёткі, якая жыла ў цэнтры Лазавой. Па небе лёталі вогненныя кулі снарадаў і, здавалася, грывіць зямля. Тата нас супакойваў, што яны толькі пералятаюць, разрываюцца недзе далей. У цёткі Мані была вялікая сям'я, дочкі хадзілі ў школу, і вось, калі нельга было выходзіць з хаты, яны чыталі цудоўныя казкі, вершы Пушкіна⁷³, і я заслухоўвалася імі, зусім забываючыся пра жудасны бой вонку. Цётка была скупая, яна паставіла для нас збанок са скваркамі, але сказала, што не мае хлеба. Так мы галодныя ў яе праседзелі, пакуль у нас не паўстаўлялі разбітых ад той жудаснай страляніны вокан і тата не забраў нас, трох сваіх малых дочак, дамоў. Жылі мы аднымі жудасцямі — то прывозілі і даволі пышна хавалі маладых дзяўчат, відавочна — паненак, то расказвалі, як сяляне тапілі ва ўборнай маладога паніча, а быкі і каровы разбівалі рагамі вынесеныя на падворак люстры, убачыўшы там дзіка настаўленыя супраць сябе рогі. На нейкага аптэкара напалі ноччу бандыты з атаманам-жанчынай, завялі яго ў склеп і паволі палілі, голага, свечкай, пакуль ён не аддаў ім усё сваё золата.

Ля нас жыў пекар Беразоўскі, украінец. У яго была прыгажуня сястра. Муж яе быў гайдамак, атаман, здаецца. Аднойчы зваклакі яе з печы, куды яна схавалася, і пасеклі жывую на кускі. За Лазавою быў невялікі гай. Раз надвечар мы гулялі на панадворку і за плотам убачылі, як уцякае чалавек, а за ім ляціць другі, у ваенным. Уцякаючы быў у галубой кашулі. Чалавек у ваенным скінуў ля нашага плоту свой фрэнч і пагнаўся далей за ўцякаючым. Цямнела, праследуючы варочаўся па свой фрэнч, казаў: «Догнал, тесаком зарубил, скрылся бы, если бы не голубая рубашка». Мне было бязмерна жаль усіх забітых і праследаваных. Я ўсёй дзіцячай душой зненавідзела забіваючых. Гаварылі жудасці аб чэкістках-

⁷³ Пушкін Аляксандр Сяргеевіч (1799–1837) — рускі пісьменнік.

яўрэйках, якія ў гарачую смалу садзілі рукі царскіх афіцэраў, здымаючы з іх так званыя «перчаткі». Гаварылі пра нейкую адважную Марусю, якая, сабраўшы аддзел войска, напала смела на большавіцкія аboзы, ратавала прыгавораных на расстрэл. Да нас, недзе ўцякаючы, прыезджалі знаёмыя. Каб не пазнаць было ў іх інтэлігентаў, мама мазала ім твар сажай, а рукі попелам, і так яны вандравалі далей. Ніхто, ніхто не мог зрабіць зноў, каб было добра — так мне здавалася тады, — нават мой усемагутны, вялікі і сільны тата. Наш дом купілі нейкія Вогненныя з хутара. У іх была ікона, у якую ўдарыў гром, яна выціралася да бляску, але праз ноч зноў рабілася на ёй цёмная смуга ад таго ўдару. Тыя людзі верылі, што ікона ім памагае. Мама нас нікуды не пускала адных. Адночы зманулі мяне суседнія дзеці, і мы пайшлі далёка-далёка ў стэп. Там былі кустарнікі і такія цудоўныя кветкі і траўкі, што я не магла на іх нагледзецца. Нарвала поўныя рукі гэтага хараства. Калі мы вярнуліся, мама бязітасна доўга біла мяне, а я ўсё роўна была шчаслівая, тыя кветкі стаялі мне ў вачах, а ноччу прысніліся мне разрушаныя сцены замка, як я цяпер тыя руіны разумею, і цудоўны куст ружаў на сонцы сярод мяккіх траў. Я не памятаю, ці я іх рвала, толькі абраз той бачу і сяння.

Памятаю — доўга хварэла мама, яна загнала ў руку голку з ніткаю. Усё гэта пачало нагнаць, мама ляжала ў гарачцы. Да нас прыехаў Маўрыкін з хірургам, каб забраць маму ў шпіталь і там дастаць тую голку. Далонь парэзалі ў некалькіх мясцох, голкі не знайшлі. Мама вярнулася дамоў, але ёй пагоршала. Мама ляжала, адварнуўшыся да сцяны, маўчала. Зноў прыехаў наш знамяніты сваяк Маўрыкін з хірургам, на гэты раз меліся маме ампутаваць руку. Мама не згадзілася. У хаце было трывожна, і мы, малыя дзеці, здаваліся нікому непагрэбнымі ў такім горы. Тата ўгаворваў маму на аперацыю, мама яшчэ болей сціхала. Ажно прыйшла суседка-ўкраінка і парадзіла маме звярнуцца да знахара. Знахар той нечаму лячыў і шкадаваў толькі бежанцаў. Паглядзеў на руку, расказвала мама, і доўга хадзіў па пакоі, паўтараючы ўголас рэцэпты. Нарэшце парадзіў маме, як сяння памятаю, мазь: адна ложка аўсянай кашы, ложка мёду і ложка свежай смятаны. Усё гэта

добра расцерці і прыкладаць проста на раны ад той аперацыі. Нейк з трудом дасталі ўсё тое патрэбнае, і вось аднойчы пасля тых кашаў прарваўся ноччу гной з рукі, а з ім і тая голка. Мама была выратаваная.

Быў святы перадкалядны вечар. Лігасцівыя ўкраінкі папраталі нам хагу, прынеслі ежу, а дзе што пры помачы тагы прыгатавала мама сама. Было па-святочнаму ціха і міла ў хаце, збіраліся накрываць на стол, як раптам пачалася неімаверная страляніна, зноў паляцелі вокны, мы ўсе пападалі на землю. Назаўтра была ўжо нейкая другая ўласць. Мама йшла да знахара, адносіла яму святочныя падаркі, усюды на плошчы ляжалі забітыя, ужо зложаныя ў рады, быў парад пераможцаў. Здавалася, баі не кончацца, зямля прасякла крывёю, а людзі ўзаемна збіраюцца выбіць сябе да апошняга.

Вяртаўся раз вечарам тага дамоў і ўпаў яму ля ног асколак снараду. Доўга ляжаў ён на сталі і нагадваў аб небяспецы. Здавалася, смерць абмінала толькі выбраных нейкім капрызным шчаслівым лёсам. Аднойчы ў Лазавую прыехаў Троцкі⁷⁴. Кажуць, залез на гару нейкай хагы, і ўсё высуне голаў і крычыць: «Таварышы, таварышы!», тады ўсе пачынаюць крычаць «Ура!». Ён зноў — «таварышы», тыя ў адказ — «ура!»; так ён не злез з гары і нічога не сказаў болей. Усюды паўтаралі толькі два словы: «Ленін⁷⁵-Троцкі, Троцкі-Ленін». Мне тады здавалася, што гэта толькі два чалавекі, якія не мусяюць баяцца, маюць, што есці і свет і цяпло ў хаце. Я іх абодвух баялася, як тых усіх стрэлаў па начах, обыскаў, забойстваў і голаду. Што можа дзіця разумець у палітыцы? Яно бачыць і адчувае страх і боль людзей вокал сябе, вось паводле гэтага і расцэньвае падзеі і злучаныя з гэтым імёны.

⁷⁴ Троцкі Леў (сапр. Бранштэйн; 1879–1940) — рускі палітычны і дзяржаўны дзеяч.

⁷⁵ Ленін Уладзімір Ілліч (сапр. Ульянаў; 1870–1924) — рускі дзяржаўны дзеяч, лідэр большавіцкай партыі, кіраўнік кастрычніцкага перавароту 1917 г., заснавальнік савецкай дзяржавы.

У ГУДЗЕВІЧАХ

Дзіка было ў нас пасля першай сусветнай вайны. У гарадах — руіны дамоў, а ўсюды — пустыя сёлы, гдзе з вокан хатаў расла крапіва, а поле само засявалася топалем і бярозкамі. У нашай сялібе ў Жлобаўцах стаяла толькі невялічкая старая хага, пара чваракоў⁷⁶ ды ўзносіўся каменны будынак аборы, на якім абгарэла ўсё, што паддавалася полымю. Хагы былі без дзвярэй і вокан, з разбуранымі печамі, сірагліва пустыя. Так мы адразу з бежанства прыехалі ў Гудзевічы, куды ўжо раней вярнуўся мой дзед і паспеў адстроіць старую хагу пахтара, гдзе і жыў. Дзедаву харошую, новую хагу спалілі таксама. Гудзевічы тады выглядалі зусім іначай. Гдзе цяпер змясцілася вёсачка, быў суцэльны пляц дзедавага двара. Бліжэй школы стаяў мураваны хлеў і даўгі, на некалькі кватэраў, чварак. Ля дарогі ад брамы, сляды якой яшчэ захаваліся, стаяў самы прыгожы будынак — двухпавярховы, хораша мураваны магазын на збожжа, далей — хага для пахтара, які некалі тут вырабляў адумысловыя сыры, і, пасярэдзіне, старая крахмальня. У бок пад Кулёўшчыну цягнуліся даўжэзныя муры. Некалі, яшчэ за паншчыны, былі там вялікія аборы, настолькі вялікія, што з іх ужо ніхто не карыстаў, як і з тае крахмальні. Кругом быў бэз, буйны, высокі, які вянком абвіваў усе дарогі і ўсе будынкі, і калі зацвітаў, дык было як у казцы, як у той казачнай, далёкай Італіі. Глянеш — і змоўкнеш ад гэтага цуда. На правую руку, адразу за брамаю, быў стары сад з адумысловымі старымі шырокімі бэрамі, яблынямі ды пахіленымі на брук вішнямі з боку Кулёўшчыны. А пад балоцейка за аборами былі маладыя сады, а за імі гушчэзная альшына над рэчачкай, як густое зялёнае воблака цягнулася ўверх і засланыя царкоўку.

Вось там і пакінулі мяне бацькі на зіму ў школу. Дзядзькі маі жылі ў вялікім чвараку, гдзе жылі і дзедавыя парабкі. Да школы мне было зусім блізка. Спала я ў цёткі на печы, з якой з цікавасцю заўсёды разглядала ўсіх у хаце. Высока на мурочку стаяла лямпа, і мне зусім было відно адрабляць, як тады казалі,

⁷⁶ Чварак (польск. *czworak*) — памяшканне для батракоў.

лекцыі. Жылося мне не пагана, але вельмі было сумна па нашай сям’і, якая жыла за 12 вёрст у Жлобаўцах, асабліва па маленькім браціку Расціславу. Быў ён бялявы, прыгожанькі і вельмі хораша рос. Я часта забягала да дзеда, не так па ласункі, як пабачыцца з ім. Бацькоў і дзеда было ў нас звычайна заўсёды цалаваць у руку. Жылося тады амаль усім аднолькава, не сыта і не шчодро. Пакрысе вярталіся з бежанства людзі дамоў, засялялі сёлы, адгорвалі заросшыя бярэзінай палоскі і здабываліся на зярнё, на бульбу ды на такую-сякую жывёліну ў хлёў. Смачнай на прадвесні была і лебядка з бульбаю, і засквараная маладая крапіва, і з недаспелага яшчэ жыта спечаны наспех рэдкі хлеб, які так і распльваўся ў печы. Было і гэта добра, раслі мы на сваёй зямлі між сваімі беднымі і харошымі людзьмі, працавалі, вучыліся. Людзі ведалі, што зямля адплоціць ім за іх працу хлебам і бульбай на зіму, можа, і нішчымніцай, можа, і без малака, але памерці не дасць, ды і апрагне пры тым лёнам сваім, канаплёю і воўнаю, што заўсёды з-пад жаночых рук ператваралася ў неабходнае, патрэбнае ды часам вельмі, вельмі прыгожае.

Горай было ў школе. Быў гэта адзін невялікі будынак, у якім тады і змяшчаліся ўсе класы. На сцяне віселі чужыя і няведамыя нам польскія дзеячы Пілсудскі⁷⁷ і Падарэўскі⁷⁸, настаўнікі звярталіся да нас выключна на польскай мове, якой мы зусім не разумелі. Памятаю, аднойчы задалі дамоў нам навучыцца верш «Не жуцім зямі, сконд наш руд»⁷⁹, дык мы так і казалі яго на памяць, анічагуткі не разумеючы, а на партрэты глядзелі як на чужых дзядзькоў, з якімі, здавалася, ні мы, ні зямля наша нічога не мелі. Так і вучыліся. У дзядзькі, у якога я жыла, было два хлопцы, яны былі старэйшыя за мяне, але я вучылася лепей. Тады лічылася яшчэ, што маючы многа зямлі, няма чаго і вучыцца. Навука разглядалася як лягчэйшае жыццё ў будучыні, як смачнейшы кусок хлеба, а калі была зямля, дык той хлеб, здавалася людзям, і так ужо быў забяспечаны. У

⁷⁷ Пілсудскі Юзаф (1867–1935) — польскі дзяржаўны і ваенны дзеяч.

⁷⁸ Падарэўскі Ігнацы Юзаф (1860–1941) — польскі кампазітар, піяніст, дзяржаўны дзеяч. Прэм’ер-міністр і міністр замежных справаў Польшчы (1919–1921).

⁷⁹ Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród (польск.) — не кінем зямлю, адкуль паходзіць наш род.

школе жыла нейкая пані Казлоўская з дачкою Анеляй. Былі гэта шляхціцкі. Відно — бедныя, бо маці прыслужвала настаўніку, і так яны жылі. Цётка часта нас да іх пасылала, каб мы вучыліся ў іх размаўляць па-польску. Памятаю яшчэ іх пакойчык — цёплы і чысты, у якім ля адной сцяны роўнёнька ляжала загароджаная бульба. Бралі яе любоўна, пакрысе, абіралі тоненька-тоненька і елі жагнаючыся — такая яна на той час была дарагая і смачная. Я вельмі слухала свае дзядзіны, але любіла я зусім іншае. Усе былі занятыя і на мяне не асабліва звярталі ўвагу, таму я амаль увесь свой вольны час праводзіла ў хагах дзедавых парабкаў, з іх дзядзьмі, з сем'ямі. Гэта было для мяне патрэбным — як жыць. Цётка крычала часамі, каб мы ад мужыкоў не навучыліся грубасці, але я там ніякае грубасці не пачула. На гарэ стаялі шырокія церніцы, гдзе ўсе церлі лён. Дзіўна, там шурпатая жменя сухога лёну ператваралася ў мяккі, прамяністы шоўк, і калі яго прылажыць да твару, дык пах нечым такім родным, далёкім і мінулым, якое толькі можа адчуць унучка многіх пакаленняў прыгонных ткачыхаў, чулая і падсведама кахаючая гэтыя песні і казкі, і працу прабабак сваіх, і адвечны славянскі лён... Чаго я там толькі не чула! Як жа хвалявалі мяне старыя песні, як было трагічна сумна, калі пачыналі спяваць:

Маці мая родна, маці мая міла,
ой нашто ж мяне, маладзенькую,
ты на шлюб станавіла...

Я раптам адчувала ўсю цяжкую долю пакаленняў нашых жанчын, усю далікатную і глыбокую паэзію іх душы, характасна і боль іх пачуццяў. Я нямела амаль. А пасля мы беглі гуляць да Журкавых. Быў такі ў дзеда стары парабак. Было ў яго дзве дачкі і харошая, харошая Журчыха. Яна нас вучыла быць сціплымі, не абмаўляць нікога, не высмейваць. Карміла тоўчанай з гарохам кашай, давала па скварачцы. Адночы, калі нехта памёр у чвараку, баба Журчыха не здзівілася, бо напярэдадні вечарам яна чула, як у сенях нехта хадзіў у пасталах, а ў пасталах, паводле яе слоў, падходзіла ў пору да людзей смерць, толькі яна. Мы ў гэта верылі, і я яшчэ да

сталасці гадоў баялася смерці, цемнаты і духаў. Старшая дачка Журкаў мела крыху рассечаную, заячую губу, але была яна стройнай і вельмі мілай. Яна найболей ведала казак і сама ўсё марыла аб тым, што некалі прыедзе царэвіч і пакахае яе і забярэ ў свой панскі палац, у далёкія землі... Называлася яна, здаецца, Галенай. Я так і не ведаю, ці знайшоў яе казачны царэвіч, ці даў ёй у жыцці казачныя пачуцці хоць без палацаў, бо ж тыя палацы — нішто... У другой хаце гатовіліся да вяселля, выходзіла замуж прыгожая, румяная Хрысціна. Браў яе важны дзяцюк, які меў даволі зямлі, і не дзіва — за Хрысцінаю давалі карову! Карову ў той час! Нічога, што ўсе малыя на печы заставаліся без малака на пару гадоў. Гэта трэба было вытрымаць. Хрысціна была ў вэлюме, з вяночкам кветак каля чала, дзяўчаты-дружкі спявалі ёй развітальныя песні, бацькі благаславілі яе, а пасля пасадзілі на дзежку. На мяса зарэзалі яны кралёў, якія жылі пад печу і рылі там глыбокія норы. Нас, дзяцей, частавалі гускамі з караваю. Мая цётка часта, калі мужчын не было ўдома, сядала за кудзелю. Прапа яна лён тонка-тонка. Мне ж так заўсёды хацелася самой выпрасці сваю нітчку, і каб не горшая, каб хоць такая, як у Галены. Мне, на жаль, дазвалялі прасці толькі клочча, а я так любіла, як круціцца верацяно ці як бурчыць суцішана калаўротак і ў палыцах звінць тонкая, залатая нітчка, як ні ў кога... Рэдка, але прыходзілі да цёткі з кудзелямі і парабчыхі. Гэта было звычайна ў пост, яны спявалі тады пабожныя песні і гаварылі пра даліну Язафата⁸⁰, куды ўсе прыйдзем хутка на страшны суд Божы. Як жа я баялася таго суда, але больш яшчэ шкадавала сваіх тату і маму і ўсё думала, як гэта мне адной туды папасці, толькі каб дарагія бацькі маі жылі і жылі... Смешныя маі дзіцячыя слёзы... Гдзе больш людзей, там заўсёды прыжываліся крыху і яўрэі. Была такая сям'я і ў Гудзевічах. Забылася я іх прозвішча, але былі гэта добрыя людзі, і мой дзед іх любіў. Спачатку была ў іх кузня, а пасля паявілася і крамка. Рабілі яны і землю. Старшы сын іх ездзіў з коньмі на поле гараць і баранаваць. Яму заўсёды хавала маці смачнейшы кусочак, давала із сабою. Аднойчы

⁸⁰ Даліна Язафата — месца непадалёк ад Ерусаліма.

пайшоў стары бацька плянуць на працу сына. Быў надта здзіўлены, бо малады сын соладка спаў на полі ўжо каторы дзень, а коні так і стаялі на суседняй, дзедавай канюшыне, пасліся там разам з плугам. Людзі з гэтага доўга смяяліся. Ніхто з сялян так не зрабіў бы нават на панскім, людзі шанавалі зямельку, зярнё і хлеб і адчувалі адказнасць перад людскасцю за ўраджай. Што ж, мы з дзеда-прадзеда — хлебаробы.

Іначай цяпер на падворку маяго дзеда ў Гудзевічах, іначай і ў свеце. Бурнае жыццё тых людзей, як і жыццё шматлікіх пакаленняў перад імі, даўно адыйшло ў вечнасць, пакінуўшы свежы і балючы яшчэ след у душы маеі і чароўную памяць аб шаўкавістай жменьцы выцэртага мною лёну ды аб нітачцы, спрадзенай тонка.

МАНЮТЫ

Антон Паўлавіч Міклашэвіч, адзін з чатырох сыноў дзеда Паўла, браў удзел у японскай вайне⁸¹. Дзеля гэтага ўцёк ён з хагы і праехаў вялікі кусок свету, многа пабачыў і прывёз з сабою медаль: «Да вознаградит вас Бог в свое время». Гэта дарагі, сільны, як мядзведзь, высокі і мажны мой тага. Дзед Павел, каб адбіць сыну ахвоту ад далейшых нечаканых вандровак, задумаў яго ажаніць. Ад веку ў нас добрыя людзі сваталі дзяцюком адпаведных да іхняга густу і, галоўнае, стану дзяўчат. Каб і род слаўны, і пасагу крыху, а галоўнае — каб дзяўчына харошая. Зямля слыхам поўніцца, а пра добрую дзяўчыну далёка чутно. «Пазнаюць бабіну дачку і ў рабым андарачку», — гаварылі людзі пра харошых, скромных дзяўчат, якія пад матчыным крылом, ткучы і прадучы, у тую пору церпяліва чакалі на свой лёс. А лёс адзіны — гэта быў сужанец, жаданы сват у мясаед ці ў іншую пору, каб толькі не ў пост. Хлопцы ад веку выбіралі сабе дзяўчат, але дзяўчына мела права зганьбаваць нямілым сватам. Часта прыязджалі ў сваты, раней дагаварыўшыся з родам маладое, каб пазбегнуць няслаўнага

⁸¹ Маецца на ўвазе руска-японская вайна 1905 г.

гарбуза. У сваты дзяцюк ехаў з якім старэйшым дзядзькам, вострым на слова і кемлівым, які б і маладога ўмеў хораша прадставіць, і аб пасагу спрытна закінуць, падпіўшы, слаўцо, якое б крыху закранула гонар гаспадара хаты і той выдаў замуж сваю дачку нязгорш за людзей, з поўным куфрам, харошай пасцеллю ды сякой-такой капейкай за пазухай. Вось так недзе ехаў мой малады, дасціпны і прыгожы будучы тага ў сваты да сям’і Манютаў у сяло Завадзічы, шго на Гродзеншчыне, блізка недзе ад мястэчка Чарлёны. Мама Сашанька была ўжо напалову сірагою, бо памёр яе бацька Васіль Манюта, мужык багаты, арандатар панскіх маёнткаў, які любіў і грошы мець, і дзяцей вучыць, і трымаць сябе, і жыць не горш за паноў. Пасля яго смерці бабуся Еўдакія сабрала сваіх дзяцей і рэшту грошай, якія засталіся па памершым, і паехала на мужаў бацькаўскі загон у сяло Завадзічы. У бабусі Аўдоці і дзеда Васіля было 16 дзяцей, але жыло іх усяго пяць чалавек. Міфодзій, найстарэйшы, ужо закончў юрыдычны факультэт універсітэту. Осіп быў паштовым чыноўнікам, а дзяўчаты — Аляксандра, Соня і Надзя, у меру вучоныя, раслі вельмі прыгожыя і чакалі ў Завадзічах сваіх жаніхоў. Дзеда Васіля забраў на той свет яго ўлюбёны старшы сын Валодзя. Валодзя быў прыгожы, надзейны сын багатага арандатара, адумysłовы музыкант і пясняр. Міця вывучаны, а вась гэтаму будзе зямля, якую ўжо затаргаваў мудры бацька. Цэлы фальварак! У песняроў і музыкаў чулыя сэрцы, закахаўся так у бялявую красуню і прыгожы дзяцюк. Месячная ночка — пара песняў, музыкі, каханьня, неспакойнае сэрца не спіць у маладосці. Далёка ходзіць Валодзя да свае дзяўчыны, і ростані — не ростані, калі пакахаў. А пагода бывае розная, ночы росныя, часта халодныя, а вопратка — лёгкая, адпаведная веку, модзе і густу дзяўчат. Не аднойчы заначаваў дзяцюк разам з гармонікам па дарозе на балоце ў духмянай капіцы сена. Не раз праняло яго праз шаўковую вышытую кашулю досвіткавым холадам і расою. З усяго гэтага атрымаўся страшны ў той час, невыячальны амаль туберкулёз. І так — сухоты, музыка і каханне — такая камбінацыя можа забіць... Пачаліся клопаты для маяго дзеда, малітвы для бабкі Аўдоці і

смяротная хвароба для дзецюка. Не памаглі лекары ні лекі, ні далёкі, малаведамы на Беларусі Карлсбад⁸², куды дзед Васіль паслаў сына лячыцца. Нішто не памагло, і Валодзя памёр. З многім мог пагадзіцца дзед Васіль, а са смерцю каханага сына ён не змірыўся. Закінуў гаспадарку, запіў, нарэшце, захварэў і памёр. Дзядзька Міця, бунтарны студэнт з 1905 году, праз якога не раз царскія ўраднікі раскідалі бабе Аўдоці печ, шукаючы нелегальнай літаратуры, нарэшце прыціх, ажаніўся. Узяў дваранку, панну Невінскую з маэнтку Міцькі ля Брэста, якая з залатым медалём закончыла гімназію і сваімі даўгімі, чорнымі косамі ачаравала маладога сацыяліста. Нядаўна яшчэ казаў мне дзядзька Осіп, будучы ў Зэльве, пра бабкіну печ з мурочкамі і пячуркамі, у якія заўсёды, праходзячы, пляваў дзядзька Міця, а пляваў ён таму, што туды заўсёды пры обыску найперш цягнуліся рукі жандармаў. Вось і заграбаў далоняю такі жандарм усё, што было ў пячурцы. Бабка абуралася, але яе вучоны сын усё рабіў у жыцці па-своёму, а таму, што вучоныя — разумныя людзі, прыйшлося цёмнай непісьменнай бабулі згадзіцца і з гэтым. Часта ўспамінала мая мама, як яе вучоны брат са сваімі сябрамі і з маёю мамаю збіралі песні і прымаўкі на сяле (фальклор па-нашаму), і на адным вяселлі такое, падпіўшы, запяяла адна бабка, што ніяк нельга было таго запісаць, я цяпер не адважваюся паўтарыць тых слоў, якія я запамятала, бо пагане помніцца доўга. Дзядзька Міця памёр у 1954 г. у Брэсце, а сын яго, ведамы інг. у Менску, вельмі неахвотна сяння прызнаецца да сваякоў і продкаў, калі гэта не аплачваецца з пункту гледзішча сянняшніх дзён.

Дзіўны быў род Манютаў і доўга загадачны для мяне. Як і ў Міклашэвічаў, важную ролю ў жыцці маміных дзядоў і бацькоў адыгралі чары, замовы і духі. Ды не толькі яны. Дзеду Васілю не хацелася заставацца ў Завадзічах, вось і падаўся ён з маладою жонкаю на арэнды. Ведаю толькі, што арандаваў маэнтак Паўлавічы, што ля Гродна, уласнасць нейкага пана Кулакоўскага. У маэнтку тым быў палац на 24 пакоі, з якіх

⁸² Карлсбад (цяпер Карлавы Вары) — курортны горад на захадзе Чэхіі, славуты крыніцамі гарачых тэрмальных водаў і карлаварскай соллю, што выкарыстоўваюцца пры лекаванні хваробаў органаў стрававання.

арандатар з сям'ёю займаў 12 пакояў нанізе, а столькі ж на верхнім паверсе заўсёды чакала на прыезд вяльможных паноў. Яны ў Паўлавічы прыязджалі толькі час ад часу. А ў Паўлавічах рабіліся дзівы, там у склепе паказвалася перад бядою белая пані, якую бачыла і мая мама, а мама ніколі не махлявала ў нас. Адночы на тэлеграму пана Кулакоўскага аб прыездзе бабка з панскімі слугамі хораша прыбрала пакоі і накрыла сталы для багатай вячэры, бо паны прыязджалі з дзяцямі і гасцямі. І вось апоўначы пачаўся на гары трэск і лямант, калі прыбегла туды бабуся Аўдоця са слугамі, яны замерлі ад страху: у пакоі ўсё было ўверх дном, ад сталаў да начыння, да крэслаў, віна і ежы. Усё было як пасля землятрусу, але толькі ў пакоях паноў... Наагул там нешта хадзіла, трасло абразамі і свістала, і ніхто не мог зразумець тых панскіх духаў, якія ў першую чаргу палохалі іх арандатараў і мужыцкіх слуг. Вось лета, жне мая бабуся з жанчынамі, а людзі едуць гурбою на кірмаш. З аднаго возу ўцякло парася, і бабы пачалі лавіць яго, акружыўшы з усіх бакоў. Бабка Аўдоця была вельмі лёгкай і спрытнай, жнучы, часам зайца даганіць патрапіла, калі выскачыў з-пад сярпа, вось яна і пагналася за парасём. Даганяе яго, проста ловіць ужо рукамі, а яно як выкруціцца, як паверне, і зноў ляціць у бок. Нарэшце, добра замарыўшы жанчын, тое ліхое парася абярнулася да іх і захахатала чалавечым голасам! Знача — нячысіцік! Бабы так і памлелі са страху. Альбо дзеду Васілю трапіла нейкая манета, не памятаю толькі, у колькі капеек яна была. Што дзед яе выдасць, то яна зноў аб'явіцца ў яго машонцы! Выгодна гэта то выгодна, але як жа гэта ўсё страшна! Выкіне яе дзед, аддасць каму, а яна зноў нейк да яго трапляе. Не іначай зачараваны, ведамы даўно нашым людзям «ліхі пшэлег». Йшоў раз дзед па вуліцы Гродна і ля цэрквы, а можа, ля сянняшняга ўжо сабору сядзеў жабрак, дзед Васіль працягнуў яму ліхую манету, той пакруціў яе ў пальцах, паглядзеў і сказаў: «Ідзі, чалавеча, яна ўжо да цябе больш не вернецца». Такі, на шчасце, болей не вярнулася. Ці мала чаго дзіўнага тады рабілася ў свеце. Але вось вярнуўся нейк дзед у свае Завадзічы між адною і другою арэндамі. Настолькі багаты, што калі служанка падабрала з гаршка золата, дык не ведала

нават, колькі ўзяла, бо золата не лічылі, проста ссыпалі ў гаршкі. Дзіва няма, Паўлавічы былі ля Гродна, дзед гаспадарыў адумыслова. А бабуся кожны дзень выязджала ў Гродна на рынак, гдзе, як казалі, «мерыла на аршын маслянку». Гандаль — добрая рэч, хоць бы толькі венікамі, а тут — усімі прадуктамі з Паўлавіч. Вось і золата прыбывала, бо мужык — не пан, дарма капейкі не раскідае, не выдасць. Яна ў яго спорыцца. Дык вось у Завадзічах узбунтаваўся супраць маяго дзеда ўвесь іхні род. Дзеда хацелі забіць. Яны ведалі, што ў сям’і быў некалі вялікі скарб, і ім здавалася, што гэта мой дзед разбагацеў не працаю, а проста знайшоў той стары, сямейны скарб. Дзед кляўся-бажыўся, што ніякага скарбу ён не знайшоў. Ніхто яму не паверыў. Былі і суды. Але аб іх я добра не ведаю. Адночы дзед стаяў на гасцінцы, ехалі падазронныя вазы, гэта былі нейкія спекулянты. Яны пыталіся дзеда — кудэмі ехаць, каб не сустрэцца са стражнікамі. Дзед іх правёў, і яны мінавалі жандармаў, за тое забралі дзеда з сабою і на той раз выратавалі яго ад праследавацеляў. Далі яны тады дзеду некалькі фунтаў такога чаю, якога ні да гэтага, ні пасля ён не піў. А скарб той неўзабаве знайшоўся! На весну гаралі людзі пад ярыну свае палоскі, і адзін з Манютаў зачачіў плугам і вывернуў разам з зямлёю поўны чыгун золата. Толькі з яго ён мала скарыстаў, бо набеглі людзі і жменямі ў адну хвіліну разнеслі той скарб. Тады толькі сваякі ад дзеда маяго адчачпіліся. А дзед вучыў дзяцей, і пана Кулакоўскага гэта вельмі гнявіла, ён не мог сабе ўявіць інтэлігенцыю мужычага паходжання. Не раз прыгразіў за гэта дзеду, не раз яго высмеяў: але дзед Васіль меў свой розум. Паўлавічы, засаджаныя каштанамі і валоскімі гарэхамі, былі мілым успамінам мае мамы. Яна гуляла часам з панскімі дзецьмі, але яны часта пераходзілі на такую гутарку, якое мама ніяк не магла зразумець, мусяць, гаварылі, як усе паны тады, па-французску. Мяне вельмі зацікавіў той скарб роду Манютаў. За Польшчы прыязджала да нас маміна сястра цёця Надзя, каб прадаць дзедаў кусочак зямлі ў Завадзічах. Мама мая не ўзяла за гэтую землю часткі сваіх грошай, хоць ёй, беднай, пры вялікай сям’і і даўгах яны былі найболей пагрэбныя. Мама была заўсёды велікадушнай, ад чаго часта цярпела сама і мы ўсе.

Яна не была практычнай. Вось так тага мой ажаніўся тады з мамаю. Тага ўспамінаў мне, што ў іх некалі была вялікая любоў, але і любоў — пачуццё не вечнае. Мамае замянілі яе мы, дзеці, а тату — сябры, часам карты, часта чарачка, нярэдка газета і кніжка. Аддаючы сябе справе гаспадаркі, мама забывалася і аб сабе, і аб нас. Ёй хацелася ўтрымаць Жлобаўцы, у той, яшчэ так нядаўні, час адзіную магчымасць, каб жыць, для нас. І вось той скарб. Недзе ў 1964 г. быў у нас дзядзя Осіп з жонкаю, я да яго і прыстала з пытаннямі. Знача, Манюты бралі вельмі актыўны [ўдзел] у паўстанні 63 г. Толькі гэта не былі Чамяры, не былі Міклашэвічы. Яны цвёрда стаялі пры цары, шчыра памагаючы расейцам спыніць і задушыць паўстанне. Мне зрабілася вельмі сумна, і я толькі сказала дзядзькаві: пашто ж яны, цёмныя, такое рабілі? Ён адказаў, што паўстанцы забівалі не толькі расейцаў з сям'ямі, але і шляхту, іх жанок і дзяцей, і што Манюты стаялі ў абароне гуманізму... Я тады ўспомніла скарб — можа, і ён быў даны гэтаму роду за іх «заслугі», як і тое, што за царызма былі яны навечна асвабоджаныя ад падаткаў са сваёй сялянскай маёмасці. Калі мне было 6 гадоў, у дзядзькі Міці радзілася дачка. Дзядзька назваў яе маім імем. Ларыса Манюта расла тоўсценькай, невялічкай. Я была ў іх у Брэсце ў 1927 годзе. Яны жылі вельмі багата. Пасля яна вучылася ва ўніверсітэце, пасылалі яе бацькі ў Парыж. І вось вайна Германіі з Польшчай. Рускія ў Берасці. На працу туды прыслалі многа людзей з усходняй Беларусі. Між іншым і маладога школьнага інспектара Грынкевіча. Ларыса Манюта і малады інспектар сябе пакахалі, пажаніліся. Дзіўны лёс, Грынкевіч быў са старога роду, які не толькі браў удзел у паўстанні, але былі там і вялікія ахвяры. Кагарга і пакаранне смерцю, што так хораша апісаў у сваім рамане Уладзімір Караткевіч. Муж Ларысы Манюты Грынкевіч быў родным братам ягонае маці... Яны разышліся пасля вайны, але засталіся два сыны ў Ларысы. Адноўчы ў Брэсце ў аўтобусе я ўбачыла двух мальцаў, падышла да аднаго і сказала, што ён — мой сваяк, няхай вязе мяне да сябе дамоў. Хлопец збянтэжыўся, аб ніякай цётцы ён ніколі не чуў. Тады я назвала імя яго маці і яго бабкі, і хлопец згадзіўся адвезці мяне да іх. На маё пытанне, чаму ён не ў школе, ён весела мне

адказаў, што на жаданне маці яго звольнілі з беларускіх урокаў... Мне стала з гэтай прычыны нявесела. Другі, старшы Юрка канчае Гродзенскі мед. інстытут. Часам наведвае нас і ніколі не забываецца прывітаць нас з мужам на вялікія святы па-беларуску... Дзіўныя лёсы людзей і ідэяў, каб жыць і тварыць новае, усё пераплятаецца між сабою і быццам адкупляецца адно друпім. Усё мае пагінула ў жыцці, але вось падаравала мне цётка Надзя партрэт бабусі мае Еўдакіі. Я добра яе памятаю. Ад багатага сына яна прыехала пасля першай сусветнай вайны да нас. Мае бацькі былі добрымі ды шчодрымі да апошняга, а нашыя Жлобаўцы былі месцам, гдзе людзі чуліся вольна і шчасліва. Бабуся памерла ў нас і ляжыць недзе на воўпянскіх могілках разам з маёй сястронкаю Лідачкай і брацікам Юрай. Каля цэрквы ў Чарлёнай пахаваныя дзеці бабусі, і ў той недзе калгас увайшла і дзедава палоска, навечна асвабоджаная царом ад падаткаў...

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Прага не заўсёды залатая. У туманныя дні яна каменная-шэрая, паважная. І сляды вякоў тады яшчэ больш відавочныя. Такімі вечарамі яна яшчэ болей цікавая, змястоўная, як згустак гісторыі. У падобную пору, на адным з дабрачынных канцэртаў мяне вельмі зацікавіла дама, апранутая, у адрозненне ад іншых, строга па-вячэрняму. Была яна сярэдніх гадоў, вы-праставаная, стройная, з даволі маладым і цікавым тварам інтэлігентнай жанчыны. Мне казалі, што гэта — родная сястра класіка ўкраінскай літаратуры Лесі Українкі⁸³. Дакладна некалі вывучалі мы ў польскай гімназіі еўрапейскую класіку, але аб беларускай ці ўкраінскай літаратуры [ў] нас нават не ўспаміналі. Толькі ў Празе Чэшскай трапіў мне ў рукі «Кабзар»⁸⁴,

⁸³ Українка Леся (сапр. Косач-Квітко Ларыса; 1871–1913) — українская письменница.

⁸⁴ «Кабзар» (1840) — адзіны прыжыццёвы паэтычны зборнік класіка ўкраінскай літаратуры Тараса Шаўчэнкі (1814–1861).

падараваны харошымі сябрамі ўкраінцамі, і цудоўныя творы Лесі Украінкі.

Мяне неўзабаве пазнаёмілі з Оксаной Пэтрівной Косач-Шыманаўскай, той менавіта цікавай дамай, як Прага вячэрняя, і нашае знаёмства пасля перайшло ў вельмі сардэчныя бел[аруска]-ўкр[аінскія] адносіны. Слаба памятала Оксана Пэтрівна сваю шмат старэйшую сястру, бо была яшчэ невяліччай, калі ўжо адсылалі Лесю ў Егіпет лячыцца, але дух дому Косачаў, яго высокая культура і любоў да Украіны, той Драгаманаўскі⁸⁵, як казалі, дух, дух Олены Пчылкі⁸⁶ адчуваўся з кожнага слова і з усяго асяроддзя Оксаны Пэтрівны.

Вялікім літаратурным адкрыццём сталася для мяне творчасць Лесі Украінкі. Як жа глыбока народнай, а разам з тым інтэрнацыянальнай здалася мне яе вялікая, ва ўсіх разуменнях, паэзія! Духовая сіла паэткі, шчодро рассяваючай скарбы свае творчасці, нягледзячы на цяжкую хваробу, сталася для мяне сімвалам вытрываласці ў змаганні за свой народ. Нізка хочацца мне сяння пакланіцца душой памяці вялікай паэтэсы за тую сілу, якую ўліла яе светлая творчасць і ў маё беларускае сэрца. Было гэта вельмі па часе, бо набліжаўся трызожны 39 год. Леся вучыла вялікаму. Сапраўды, як трагедыі Шэкспіра⁸⁷, нейкай нязломнай, адвечнай праўдай падзеяла на мяне яе «Лісова пісня»⁸⁸. Як жа часта гіне прыгожае і вялікае перад карыслівым практыцызмам малой чалавечай душы. Гэта як добро і зло [*неразборл.*] роду людскому неабходнае, нечаму, каб існаваць... Аднак, калі пасля давалося мне цясней сустрэцца з украінкамі, я з радасцю заўважыла, што яны пераважна Маўкі, і з малымі толькі выняткамі Кіліны! І не раз я задумвалася над тым, ці настолькі праўдзіва схапіла і адлюстравала Леся Украінка тып жанчыны сваяго народу, ці гэта яны пад уплывам яе паэзіі выраслі такімі высакароднымі?

⁸⁵ Драгаманаў Міхайла (1841–1895) — украінскі пісьменнік, гісторык і публіцыст. У сваіх творах закранаў і беларускую тэматыку.

⁸⁶ Пчылка Алена (сапр. Косач Вольга; 1849–1930) — украінская пісьменніца, маці Л. Украінкі, сястра М. Драгаманава.

⁸⁷ Шэкспір Уільям (1564–1616) — англійскі драматург і паэт.

⁸⁸ «Лясная пісня» (1912) — драма-феерыя Л. Украінкі.

Як хораша, да ўзроўню самай цудоўнай паэзіі падняла паэтэса фальклор сваяго народу: разам з гэтым закрунула, прыблізіла, адкрыла, падаравала яму шматлікія праблемы і тэмы скарбаў сусветнай літаратуры! Вялікая Леся, нават прага яе нацыянальнай справядлівасці і сацыяльнай роўнасці між людзьмі паходзіць у яе не з асабістага сацыяльнага прыгнечання, а, як у вялікіх людзей, са шчодрой незраўнанай душы, з вялікага гуманізму, гдзе чалавек не толькі нічога не хоча для сябе асабіста, але аддае апошнія сілы, каб узняць людскасць не толькі на сацыяльна адпаведны ўзровень жыцця, але, галоўнае, на ўзровень людзей з высокімі маральнымі, чалавечымі якасцямі. Шырокі дыяпазон інтэлектуальных зацікаўленняў і творчых магчымасцяў паэтэсы. Яе жывое ўспрыняцце вялікіх людскіх спраў, нягледзячы на 100-годдзе з дня яе народжання, робіць яе сучаснай, маладой, актуальнай і вечнай. Глыбока і вечна ўкраінскай, як шчодрая вальнская зямля.

Оксана Пётривна валодала, як і яе сястра, многімі еўрапейскімі мовамі, вельмі любіла музыку, якую дасканала разумела. Вакальны канцэрт у дасканалым выкананні быў для яе і для яе асяроддзя духоваю насалодай. Часта на такіх канцэртах бывалі мы разам. Доўгі час жылі мы ў адным доме, па-суседску, і Оксана Пётривна была заўсёды ініцыятарам паездак за Прагу, якія я асабліва любіла з увагі на шырэйшае і заўсёды вельмі цікавае таварыства. Апошні раз я бачыла Оксану Пётривну ў 47 г. у сябе ў хаце сярод нешматлікіх, але дарагіх гасцей. Мешанае бел[аруска]-ўкр[аінска]-чэшска-ангельскае таварыства паграбавала мае асаблівай увагі, як гаспадыні дому, і я не змагла даўжэй і болей інтымна пагутарыць з дарагой гасцяй. Коротка з сумам расказала яна мне толькі, што адна з яе сёстраў, з якімі, здаецца, так нядаўна яна мяне знаёміла, ужо памерла... Болей ужо мы не сустрэліся з Оксаной Пётривной, але паэзія сястры яе, Лесі Украінкі, не пакідала мяне праз усё жыццё, і яе словы:

Без надзіі такі сподіватись,

буду жити! — Геть думы сумні⁸⁹... —
былі і ёсць для мяне вялікай маральнай падтрымкай у нялёгкім
маім жыцці.
1970

⁸⁹ Радкі з верша Л. Украінкі «Contra spem spero».

СПОВЕДЗЬ

ЖЛОБАЎЦЫ

Благаславенны родны дом, гдзе бацькі і ўся дарагая сям'я. Благаславенны маленькі кусочак роднай, бацькавай зямлі на вялізнай планеце, які называўся Жлобаўцы. Называўся, бо сяння яго няма, таго нашага фальварачка, і нават яго назовы. Там калгас з нейкай ультрасавецкай назовай, дом перавезены ў Ваўкавыск, разам з гумном, а там, гдзе была наша сяліба, стаіць толькі даўгі мураваны хлеў і некалькі дрэў, якіх яшчэ не паспелі выкарчаваць на апал сяляне. Калі бываю там, дык прашу: «Пакіньце яшчэ хоць гэтыя дрэвы...» З сяла Аляксандраўка, шго ля Воўпы, ад старых прыяцеляў маіх бацькоў Зелянкевічаў відно як на далоні нашу сялібу й чутно, здаецца, як вецер калыша дрэвы.

Часам доўга ўглядаюся на сцежкі свае маладосці — ажываюць успаміны, і здаецца мне: спрацаваныя матчыны рукі туляць мяне ласкава да сэрца, аляю, ці, як мы казалі, — прагонам, шырака крочыць тага, я яму толькі па бараду, і, угледзеўшы мяне, ён заўсёды ўсміхаецца пад сваімі крыху рыжымі вусамі, заўсёды падзеліцца думкамі накшталт: «Полацкае княства сяння зрабілі непапулярным са страху, каб не сепаравалася па праву ад імперыі, але ці ты думаеш, шго твая Беларусь утрымаецца эканамічна, калі б была самастойнай?» Тага ведае, чым жыву, і часамі хоча мяне паквяліць, як малое дзіця. Крыху спрачаемся, мае ідэі для яго, з дзядоў ужо нявольнага, як экзотыка. Тага ведае, чым за гэта плаціцца, і паглядае на мяне з нейкай чуласцю сумнай.

Ксеня невялікая, але з вялікімі цёмна-сінімі вачыма, чорнавалосая й зграбная, жыве сваімі законамі й любіць часам закурыць папяроску. Мы ўсе вельмі супраць гэтага. Ніна, вельмі прыгожая бландынка з зялёнымі вачыма, вельмі любіць танец. Недзе бачыла балет і доўга, пасучы гусей, танцавала свае дзіўныя танцы на пальчыках, з яе не смяяліся. Расціслаў высокі, але яшчэ не метар дзевяцьдзесят пяць, да якіх дарос у стальым веку. Ён вучыцца ў сельскагаспадарчай школе ў Жыровіцах, вельмі прыгожы, чулы, ціхі, паслужмяны й працавіты, хоць яшчэ дзіця. Нейк, калі мы разам ехалі да

Гудзевіч, сказаў мне свае планы на будучыню, яны былі даволі дзіўныя. «Калі вырасту, дык вазьмем ад бацькоў часць зямлі, якая нам належыць з табою, і будзем разам гаспадарыць, ты будзеш садзіць кветкі, даглядаць хаты, а я пакажу ўсім, як трэба дабываць ураджаі, пасля вазьмем да сябе бацькоў, і нам так будзе добра». Мілы, наймілейшы мой брат, Геркулес⁹⁰ з душою, як лютня. Здавалася яму, што пакінуць Жлобаўцы — гэта здрадзіць сваёй сям’і.

А зямля да нас гаварыла. Яна разумела нас, акружала духам мінуласці ўсяго нашага народу й вялікай любоўю дрэваў, палёў. Ланы жыгга хваляваліся проста пад вокнамі, і каласы шапацелі ад ветру. Нам было добра на веснім сонейку, на дажджы й на ветры, весела крочылі мы ў кажушках сваіх зімою, і коні насілі нас у кулігу па дарогах, на якія ласкава свяціў месяц.

Пасля быў Аркадзі, вечна вясёлы, стройны й з твару падобны на маму. Яго мы нейк любілі меней ад Славачкі. Вельмі бурным, гордым, смелым такім юнаком быў наймалодшы з хлопцаў Аляксей. Браты былі дружныя, любілі коней і мелі свае хлапцоўскія забавы. Але яны былі яшчэ дзеці, вучыліся, і найбольшым «хлопцам» удома была я. Усе справы з падаткамі, урадамі⁹¹, даўгамі, крэдытамі ўскладаў тата на мае плечы. Ён не любіў такіх спраў, і я іх не любіла, але памагала тату, як толькі магла. Наша наймалодшая Людміла, Люсенька — як мы яе называлі, была раскошным дзецям, прыгожым, ласкавым і вельмі разумным. Была яна любоўю ўсёй сям’і, і ў яе маленькім сэрцайку было столькі ласкі да ўсіх, што мы яе падзіўлялі. Яна вельмі любіла мяне, болей як маму, і мы амаль не разлучаліся.

Я была найстаршай удома з дзяцей і, здаецца, найболей каханай бацькамі, брацікамі, Люсяй і слугамі. Ксеня й Ніна мяне не любілі. Новы вялікі дом, і ўсе ўдома. Цяжка было знайсці адпаведную працу пры Польшчы, асабліва калі бацькі былі больш-менш забяспечаныя, на вышэйшую адукацыю не было матэрыяльных магчымасцяў, заставалася працаваць на

⁹⁰ Геркулес (Геракл) — герой грэцкіх міфаў, сын бога Зеўса, меў незвычайную сілу.

⁹¹ Урад (чэшск. úřad) — дзяржаўная ўстанова.

зямлі й чакаць мужа. Падсведама і я думала аб мужу нейкім, але ён мусяў быць Беларус. Такіх не было, толькі сяляне, усё роўна муж мой будзе Беларус! А сватоў было шмат, даходзіла да трагедыяў, часам да смеху. Мы былі праваслаўныя, вось і сваты ад маладых святароў пачыналіся. «Што ж, купі часты грабенчык, бараду ж будзеш часаць сваяму мужу», — смяяліся сёстры і я разам з імі. Часам людзі мяне ледзь толькі бачылі, а ўжо прасілі мае рукі. Гэта было дзіўна, несамавіта. Мама іх усіх не любіла, а яе прыяцелька, пані Ядвіга Зелянкевічыха, гаварыла: «Няма кавалера для панны Ларысы, толькі Пілсудскі!» Гэта быў вялікі камплімент, у якім мілая пані Ядвіга абсалютна забывалася аб познім веку польскага маршала і думала толькі аб яго знатнасці. Для мяне нават ён не прыйшоў бы ва ўвагу, бо ж быў не беларус...

Час ляцеў, нам было блага і добра — залежала ўсё ад даўгоў, якіх было надта многа, бо самыя Жлобаўцы дзед мой купіў тагу пераважна на віленска-тульскі банк, якога паперы вайною, на жаль, не загінулі, і Польшча з усёй строгасцю спаганяла даўгі. Неймаверна высокія падаткі і разбураная да апошняга ў час вайны сяліба і вялікая сям'я — усё гэта не магло нас ніяк зрабіць хоць крыху заможнымі. Мы ўсе працавалі, мама наша найболей. Нас моцна ашуквалі, бо тага быў горды, давяраў купцам ваўпянскім, і яны вельмі гэтым злоўжывалі, а з прыходам савецкай улады давялі нашых бацькоў да гібелі. Мы жылі цесна з сялянамі, якія густа засялялі свае ўчасткі, дзялілі сваю зямлю між дзяцьмі, жылі пераважна бедна, усё рабілі сабе самыя ад кашулі да цудоўных нашых дываноў. Воўна і лён і залатыя рукі жанчын-беларусак — і чалавек ужо апрануты цёпла, чыста і хораша. Было б толькі на чым сеяць той лён, той хлеб сялянскі і смачны, як пірог. Сёлы нашыя былі тады адвечнай стыхіяй беларускасці, як жа багатай, як жа цікавай і роднай для нас. Тады яшчэ сёлы спявалі. Спявалі яны вечна, пры любой нагодзе, толькі не постам. Увечары з усіх сёл чуўся спеў шырокі, то сумны, тужлівы, то баявы, бадзёры, з бунтарскай ногай, прагны дзеяння, волі. Гэта была душа народу і мая душа — дзяўчыны ўжо з асветаю — знача, тым болей сведамаю крыўд, якія церпіць наш народ ад атупельх у

сваім шавінізме палякаў, як калісыці ад расейцаў. Народ ляжаў бяздзейнай, амаль бяспраўнай палітычна масай па ўсёй сваёй зямлі й толькі цярпеў і стагнаў ад нястачы, прыніжэння й няволі.

Зямля была для нас усім: калыскай, хлебам, песняй, любоўю, магілай. Чым больш зямлі, тым болей надзейнае заўтра, ніякае надзеі больш на рагунак. Вось яшчэ служба ў паноў ці ў яўрэяў альбо ад'езд на цяжкія працы ў чужыну. Нацыянальная сведамасць пранікала паволі, цяжка. Хлопцы, актывісты «Грамады», альбо не вярнуліся зусім, альбо засталіся без здароўя, пабітыя, падбітыя дэфензівай, не жыхары ўжо на гэтай зямлі. Мне трапіў у рукі зборнік вершаў Міхася Васілька⁹², але ён не зацікавіў мяне асабліва. Змест народнай паэзіі, песні, абычаяў быў шмат глыбейшы, цікавейшы, часам несказана чароўны. Як жа вылавіць перлы з гэтага акіяну? Хто здолее гэта, хто зможа? Я ўбірала ў сябе ўсё гэтае багацце, і ў гэтай стыхіі было мне найлепей. Цяжка было гэта сцяміць маім бацькам і суседзям. Яны з жахам думалі: гдзе падзелася яе ўся навука? А навука адчыняла вочы на раскіданыя, чароўныя, несабраныя скарбы маяго Народу. Выдатна, у вачох маіх, аддзяляліся нашыя сяляне ад тых паўінтэлігентаў, у асяроддзі якіх мне давялося жыць. Сапраўды разумных людзей я тады яшчэ не сустрэла. Трагічна адна я йшла нейк вобмацкам, інтуіцыяй да сваіх праўд, а якія яны — я добра ведала з ідэалаў французскай рэвалюцыі, з вясны народаў, з канстытуцыі Амерыкі. Рвала мне сэрца нацыянальная й сацыяльная несправядлівасць. Родзіцца жа аднолькава малое стварэнне, з усімі правамі на жыццё, і чаму жа так розная доля? А палякі й людзі ў іх на службе былі як сляпыя, як жа яны знушчаіліся над народамі проста ўвачавідкі! Душылі падаткамі, ганьбілі мову, нават не прызнавалі нашай народнасці, быццам ідэі дэмакратыі й вольнасці людзям зусім не кранулі іх сэрцаў і розумаў, у існаванні якіх я сумнявалася нават... Побач з беларускай галечай высокія зарплаты найніжэйшых ураднікаў і страх іх з нашага існавання. Сумна падышоў раз мой тага да

⁹² Васілёк Міхась (сапр. Касцевіч; 1905–1960) — беларускі паэт.

мяне — на пошце ў Воўпе яму парадзілі, каб дачка кінула выпісваць беларускі друк, а выпісвала я толькі правыя выданні, бо там было нешта з таго, што я так пакахала ў сваім народзе. Я нарадзілася такой, ад пляюшак ужо прасякнутай усім, што наша, з болем і прагай змагання за волю й нашую зямлю для нас. Адноўчы вёз мяне прыгожы хлапец да свае маці, як казаў. Шпарка ляцелі па гасцінцы лёгкія саначкі, адной рукой ён абняў мяне, другой трымаў лейцы. У мяне былі слёзы на вачох, і ён папыгаўся, чаму я такая сумная? Перад намі йшоў юнак, з цяжкіх абіякаў (быў такі абугак за Польшчы) відно было падраныя ганучы й голыя пяты на холадзе. Ці ж магла я йсці замуж (быў гэта студэнт), калі такое й толькі такое было на маёй зямлі... Я была дзіўнай і часта не разумела сябе сама, ад усяго нядобрага мяне бараніла нейкая сіла. Нядобрага... А тое «нядобрае» было, можа, найлепшым у вачох бацькоў маіх, маіх сваякоў: багатае замужжа, грошы й слупі. «Не, у мяне не будзе слуг, бо кожны мусяе сам сябе абслугоўваць», — секла я ў вочы спрыяючым людзям. Што яны ведалі пра тое, як дружна ў сялянскіх сем'ях, як ткуць дзяўчаты палотны ў куфры, як мараць. Як збіраюць на полі жанчыны чыста каласы ў снапы, якія яны працавітыя, а якія талковыя? Ёсць, праўда, розныя людзі, але паганым чалавекам быць устыдно, і слаўныя толькі тыя, хто добры й справядлівы. Яшчэ малою я пачула, як нашыя госці: вайт, пісар гмінны й бацюшка ўгаварыліся пакараць аднаго селяніна. Сын гэтага чалавека за буянства (ён яшчэ жыве) трапіў у турму, бацька ўнёс за яго каўцыю 500 зл. да суда, і вось той селянін нечым не дагадзіў святару. Яны змовіліся, каб тае каўцы⁹³ яму не вярнуць. Гэта было страшна, бо на той час пуд жыта каштаваў два золты, і хоць селянін быў не з бедных і не з тых, якіх я любіла, але і яго было жаль. Я ўсё яму расказала, што ён мае рабіць, гэта значыць ісці перапрашаць святара й так рагавацца. Узяў той Пятрук мёду з сабою і яшчэ нешта й так улагодзіў справу, сына не засудзілі й грошы вярнулi. Гэтую тайну хаваў ён свята..

⁹³ Каўцыя (польск. kaucja) — грашовы задатак

Здаецца, людзі любілі мяне, хоць зразумець ім мяне было цяжка: кожны пхнецца вышэй, а я тут самохаць зніжаюся да іх і яшчэ хвалю... Што ж, яны не ведалі, якія вартасці тояць у сабе, і, на жаль, пасля вельмі хутка пазбыліся іх, калі надыйшло тое, новае... І так я не такая, як усе, але ці вінаваты хто за тое, якім ён родзіцца? А мне было добра, як у казцы! Дзіўна бывала — пашле мяне тата з вазамі канюшыны ў Ваўкавыск, іду за вазамі сабе ноччу, бо коням цяжка, але каля лесу зграбна чарапкаюся па вяроўцы на воз, бо тут, казалі, пару дзён як памёр чалавек, упаў нежывы. Вось ляжу нуртам на жэрдцы, і добра мне, што я на возе. Раптам чую, што недзе лячу. Калі мяне ачуцілі нарэшце, падняўшы воз, які перакінуўся з насыпу, бачу, стаяць фурманкі й людзі, спыніліся, едучы на кірмаш, а Сроіл воўпянскі кажа: «Ну й вы ўпалі, паненачко, проста на тыя яловыя лапкі, гдзе той мёртвы ляжаў...»

Нейкі хлопец з сяла каля Воўпы пасвіў жывёлу й ляпіў з гліны рознае, убачыла гэта пані з Бялавіч і нейк аддала яго ў «Школу шгук пенкных»⁹⁴ у Кракаў, але гэта я даведалася пазней. А цяпер той хлопец, студэнт, ладзіў на канікулах прадстаўленне ў Воўпе з вясковай моладдзю, і што? «Дэмана»! Засталіся мы паглядзець пасля цэрквы. Ён прывёз харошыя касцюмы з Кракава — пазычны, і сам, як дэман, лётаў, выкручваўся і ўзнёсла дэкламаваў па-расейску з немагчыма беларускім акцэнтам. Пасля знамянітага спектакля «дэман» кінуўся да мяне, зусім мяне не знаючы, і сказаў мне, што вельмі хоча са мною ажаніцца. Калі скончу школу, каб чакала яго, і ён мяне знойдзе. Прайшлі гады, і малады мастак явіўся па маю руку, мама не згадзілася на гэты шлюб, а я падумала: гэта не мая доля. Доля зарысоўвалася рашуча, вельмі трагічна, але на шчасце маім бацькам, якія вельмі паважалі медыцыну. Жыў і вучыўся недзе ў Чэхаславацкыне малады беларус, якога не зусім сляпы лёс прызначыў мне другам і мужам. Я яго ведала. Я ведала і ягоную хату, і ўсе іх будынкі, са сну, безумоўна. Ведала нават, як выглядае Прага... Ягоны бацька, убачыўшы мяне ў нашых сваякоў, так захапіўся тоненькай і паважнай

⁹⁴ Szkoła sztuk pięknych (польск.) — мастацкая вучэльня.

дзяўчынай, што не забыўся аб гэтым расказаць сваяму сыну: «Вось я, сын, на тваём месцы толькі яе ўзяў бы...» Пасля я ўбачыла й сына, на мяне чакалі ў іх коні ехаць да дзядзькі ў Пятрэвічы. Была восень і дзень дажджлівы, халодны. У хаце ў Геніюшаў, сяброў маяго дзеда й сваякоў, было цёпла й міла. Высокі, прыгожы сэрцаед вельмі каля мяне закруціўся, яго маці міла мяне запрасіла на абед. Муж пасля мне расказваў, што яму нешта сталася і ён пастанавіў не пускаць ужо мяне з хацы, але яму гэта не ўдалося. Я паехала да дзядзькоў у глухую вёску. Мужа маяго туды запрасіць не хацелі, баяліся яго, бо ўжо заішне ўсім падабаўся. Я аб ім не думала, у мяне былі свае сумныя й глыбокія думкі, аб якіх я не любіла нікому казаць. Мяне следавацель назваў са злосці адзіночкай у змаганні, мусяць, гэта была адзіная праўда, якую той нехрыст сказаў. Лёс мяне не акружаў сябрамі, з якімі лягчэй было б нясці нейкай сілай ускладзеную ношу адказнасці за лёс сваяго народу...

І так я ў Пятрэвічах у сваіх паўпанкаў сваякоў. Ля цэрквы ў Славатыхчах падыходзіць да мяне сялянская моладзь, члены камуністычных ячэйкаў, але гутараць яны па-беларуску, спяваюць мне «Жыў на свеце Лявон» і інш. Усе ў мяне ўлюбляюцца, і мне гэта дзіўна, гэта не праца, па-маяму.

Адседзеўшы 8 гадоў, выйшаў з польскай вязніцы нейкі Юлек Кароза, ён вывучыў марксізм назубок і кожны дзень прысылае мне цэлыя сшыткі, запісаныя класавай барацьбой. Усё гэта слабей за рэчаістасць і нейк непраўдзіва, шгучна й зусім не панашаму й далёка ад таго характва, якое вабіць мяне ў нетрах народу нашага ў яго гісторыі, якую малады Геніюш мне прыслаў разам з іншымі кніжккамі. Да таго я яшчэ моцна веру ў Бога й толькі гэтай дарогаю магу йсці й шукаць нейкай праўды, ратунку для маяго народу. Я трымаюся вельмі здалёк ад сваіх новых знаёмых, мне падабаецца толькі тое, што хоць нейкі пратэст паяўляецца ў сёлах. Вось ускальхнуць бы тое вялікае, што тоіцца ў народзе, хто гэта зробіць? Які ж я змагар, гэта толькі ў маёй уяве, на самай справе боль і любоў і ўздымаючая сэрца надзея.

«Дзевчына-люд»,— гаворыць на мяне нейкі вялікі начальнік пан Нужыньскі, паляк, безумоўна, які раз убачыў мяне й адразу

папрасіў у бацькоў мае рукі, а злосная сястра насадзіла бульбіну на палачку й паказвае мне здалёк, як прэзентуецца мой сват — худы, доўгі, з малой галавою... Гутарка тут на бацькох і спынілася, чалавек не наш... І так я вясковая дзяўчына, якой многа дала добра пастаўленая гімназія ў Ваўкавыску і яшчэ болей кніжкі, розная класіка, якая няведама якімі шляхамі знаходзіць мяне ў нашых Жлобаўцах. Чытаю, думаю, кахаю, жыву! Ну а пакуль я ў Пятрэвічах. Адзін з маіх дзядзькоў, Сцяпан Міклашэвіч, ідэйны камуніст! Далі яму за гэта палякі ўжо 3 гады, але ён не сунімаецца. Уцякаў у Саветы, скуль прывёз жонку, не вельмі чэсны са слугамі й з людзьмі, але ж камуніст і марыць пра арцелі й калгасы, хоць у самога нешта да 40 гект. зямлі. Дзядзьку гэтага бачу наскрозь — ён з такіх людзей, да якіх не адношуся добра. Ён любіць жэсты, але праўды й дабрыні ў яго няма за грош... Мяне ён не любіць, бо я гавару тое, што думаю. Жыве там побач дзядзькоў жанчына, якой муж уцёк у СССР. Яна вышывае камуністычныя сцяпі, агітуе. Я бываю ў яе, шкадую яе, але нічога няма ў ёй беларускага, таго дарагога й вечнага, а без гэтага ўсё для мяне чужое: калі не будзе такіх сардэчных беларускіх людзей на вярхах, усё роўна на гэтай зямлі нашай не будзе шчасця, бо не будзе паўнагты творчай беларускай стыхіі. Я так думаю.

Прыходзіць вясна, Вялікдзень якраз. Дэфензіва зрабіла жудасны налёт на сёлы, што ля Пятрэвіч, узялі й маяго дзядзьку Сцяпана, а я была тады ў старшага Мікалая. Вядуць небараку з закаванымі рукамі, просіць мяне, ледзь не плача, каб я яго ратавала. Ну а як тут яго ратаваць? Хуценька запрэгла я каня й пад'ехала туды, дзе яго павялі. Многа назбіралі з усіх вёсак. На маю фурманку пасадзілі дзядзьку й некалькі паліцыянтаў, а да аглобляў з абодвух бакоў прывязалі наручнікамі хлопцаў. Еду, вязу іх і баюся, каб конь хоць не падбег, дзеля тых прыкаваных. Адзін, памятаю, быў з Цыганоўкі. Памаленьку распытваю: куды іх, як і што. Мая асоба робіць уражанне, памалу адчыняюцца вусны, падаюць рэплікі, што так мусіць быць там, дзе палітыка. Яшчэ на месцы адзін падскочыў да мяне з пытаннем: а за што арыштавалі дзядзьку? Кажу: «Вы гэта, чалавеча, ведаеце, напэўна, лепш ад мяне, бо я то на

вашым месцы яго не арыштоўвала б». Пад'язджаем да т. зв. Чортавай гары, і там лясок з левага боку. Конь ледзь цягне нямілую паклажу. Бачу, мае паліцыянты па адным паздыгалі з воза, каню лягчэй. Знача, гутарыць з імі можна. А тут штурхае мяне мой дзядзька: «Ларачка, як яны пасядаюць, то схпі іх за стрэльбы, а я драпану ў лес, бо не стрываю пабаяў, баюся, што зраблю ўсыпку...» Згінь ты, прападзі з героем! Знача, усыпку, яшчэ не дастаўшы гумаў, ну й ну... Кажу: «Сядзі, дзядзька, спакойна, я цябе выратую, а то ўпаляць табе ў адно месца кулю й згінеш як міленькі тут». Чортава гара кончылася, і мы цэлай нецікавай кампаніяй рушылі далей. Ля Зэльвы мяне папрасілі злезці і ўзялі за фурмана нейкага дзядзьку, недзе баяліся, што замнога мне казалі, а такі паведамлі даволі. Я ведала ўжо, да каго ў Ваўкавыску й цераз каго мне дзейнічаць. Пераначавала я ў нейкіх людзей, не пайшла да Геніюшаў, бо тут трэба было моцна думаць, як заўтра дастацца ў Ваўкавыск. Аўтобусаў ніякіх! Назаўтра я проста загадала нейкаму дзядзьку з таго боку завярнуць каня й везці мяне ў Ваўкавыск. На маё здзіўленне, ён мяне паслухаў. Конь быў гаспадарскі, дагледжаны, і з палудня мы ўжо былі на месцы. Памятаю: пан Калачынскі — галоўны следавацель і, нагодай, муж мае каляжанкі Ліны Жыжун. Прабралася я да яго й проста прашу: «Не беце вы хоць тых учорайшых нашых вязняў, асабліва маяго дзядзьку». — «Або мы калі каго б'ем?» — вырачыўся ён на мяне. Сто доказаў было ў мяне на гэта, але я прамаўчала... Адным словам, маяго дзядзьку не білі. За пару дзён выпусцілі яго, прыехала цётка й вось павезла п'яненькага дамоў. Але я бачыла, як вялі па вуліцы хлапцоў пад канвоем, яны йшлі на пальцах, ледзь ступаючы, знача, білі гумамі ў пяты, во гады... Умелі яшчэ падвешваць і ліць газу ў нос, што ж, гэтую культуру добра асвоілі прававерныя каталікі. Было нявесела, мне ўсе дзьякавалі, але я маўчала...

Якраз захварэла Грышкевічыха, жонка таго Грышкевіча, што ўцёк у Саветы, гдзе яго, між іншым, у 1937 годзе расстралялі... Нядоўга думаючы я прывезла ёй нейкага фельчара са Славагыч, а калі пабачыла, што нікога ў яе няма, проста пасялілася ў іх у хаце й занялася лячэннем хворай

паводле радаў фельчара, і дзяццмі, і гаспадаркай. Хораша было, адно вельмі кусалі блохі. Паставіла я хворай банькі, зрабіла кампрэс (я адумыслова навучылася гэта ад мае мамы, якая лячыла нязгорш людзей). Рана я паліла ў печы, даіла, выганяла карову на пашу, а пасля вадзіла на выган каня, хораша яго путала, і малы Коля, сын Грышкевічыхі (абое памерлі), яго даглядаў, а мы з малой Любусенькай (жыве цяпер у Пятрэвічах) ішлі рабіць нешта да хаты. Хто бачыў, каб паненка йшла тады ў сялянскую хату, ды яшчэ так працаваць? Можна здалёк спагадаць мужыком, але ўжо каб так ды сябе ўнізіць... Мае сваякі былі з гэтага ўсяго няшчасныя, і неўзабаве прыслаў мой тата па мяне коні й паклікаў дамоў. Доўга прашчалася я з усімі, праваджалі мяне, а калі аглянулася, дык заплакала — на дарозе стаяў малы Коля й заліваўся слязьмі. Удома было так добра, тата мне дараваў мае ўсе прынцыповыя выбрыкі, прызнаў часткова сваю віну, і я была зноў як за плячыма ў Бога. З СССР Грышкевіч пісаў мне, дзякаваў за апеку над сям'ёю й благаславіў гадзіну, «калі я пераступіла парог іхняй хаты...».

Час ляцеў, і зімою перад Новым годам мой дарагі будучы муж апавясціў аб сваім прыездзе. Я не вельмі ўсцешылася, не тое было ў галаве, хацела наг напісаць, каб не ехаў, бо надта былі маразы, але паслалі ў Рось на станцыю добрыя коні, бурку цёплую, з якой шпарка выскачыў ля ганка стройны, худы, выгалены, элеганцкі Янка Геніюш⁹⁵, пражскі студэнт і амаль ужо доктар! Была гэта не простая штука, гутарыў пераважна з мамаю, якую ачараваў, а мне абяцаў разам, да канца нашых дзён, змагацца за Беларусь.. Дамоў ужо не паехаў, толькі па паперы — каб ажаніцца. Відно было, што чалавек моцна пастанавіў нешта, не мог спакойна прайсці ля мяне й лапаў усё,

⁹⁵ Геніюш Янка (1902–1979) — муж Л. Геніюш, медык па адукацыі, выпускнік Карлавага ўніверсітэта ў Празе. Сябра пражскага аддзела Беларускай Народнай Самапомачы. У 1948 г. разам з жонкай быў незаконна пазбаўлены чэшскага грамадзянства, вывезены ў СССР і асуджаны Вярхоўным Судом Беларусі (1949) на 25 гадоў няволі. Быў датэрмінова вызвалены і жыў разам з жонкай у бацькавай хаце ў Зэльве, на вул. Савецкай, 7а. Пасля смерці на ягоным надмагільным помніку былі выбітыя радкі Л. Геніюш: *«Да сонца светлы ўзляцеў, нібы птах, з палоскі сялянскае вузкае. Адзін толькі ведаў ў жыцці сваім шлях — пачэсны, цяжкі, беларускі»*.

не толькі за рукі, аж я зазлавалася. Вечарам запаліла лямпу й думаю: панясу яму — а быў ён у маім пакоі,— калі будзе няветлівы, дык я яму такога нагавару, што адразу заверне аглоблі, я яму пакажу вось цяпер, менавіта калі мы адзін на адзін! Уваходжу з лямпай, як каралева, падняўшы высака голаў. Мой будучы друг ветліва за яе дзякуе, цалуе мяне ў руку, і абое спакойна жадаем сабе добрае ночы... Такое джэнтэльменства мяне канчаткова паканала, да таго цудоўная гутарка беларуская, шырокая нейкая, некупая натура гэтага беднага студэнта — усё раптам зрабілася мне несказана дарагім, і я падзякавала Богу ў душы за тое, што Ён усякімі дзіўнымі дарогамі прывёў яго з далёкіх Чэхаў у нашую хагу. Неўзабаве згулялі вяселле. Белья коні ў лёгенькіх санках чакаюць. Бацькі нас благаславілі абразамі, мы на каленях, пацалункі, раздзіраючы плач мамы, у Славачкі капаюць слёзы, Люся плача ўздрыгам. Пад пятку ў мой белы пантофік палажылі грошы, каб яны вяліся ў мяне, у рукі далі цукер. Трэба кідаць яго на коні, дык будзе жыццё салодкае... Я ўсё выпаўняю. У царкве поўна народу. Мне сказалі: ідучы кругом алтара, наступайце мужу лёгка на нагу, гэта каб слухаўся... Перад вячаннем яшчэ падышоў дружбант і шапнуў мне, каб моцна трымала мужа пад руку ў царкве, каб ніхто між намі не прайшоў, што ён сам хацеў мне зрабіць гэта, але цяпер каецца... І так моцна трымаю сваяго сужанага, цалуемся, нас вітаюць. Мой «атэіст» толькі й рабіў, што хрысціўся, калі нас вянчалі, знача, дзякую Богу... Удома чакаюць нас госці, і далей усё — як на вяселлі: падаркі, госці давідна, муж мяне носіць на руках, нават без вялікае намогі, і адразу адвозіць мяне ў Зэльву. З намі едзе яго мама й Славачка, які ад нас паедзе ў Жыровічы ў школу...

Мне сумна, я многа тут пакідаю ў бацькаўскай сялібе, гэтым жыць буду вечна я й маё пярэ. За сабою я пакідала ўлюбёны прастор палёў, якія мяне ўздавалі, труднае жыццё, нялёгкаю працу ў полі й на вялікай гаспадарцы, тапалёвы гай ля хаты й лес, які сама садзіла. Ён так хораша рос і ўжо гадаваў маслячкі, рыжыкі. Тую вёску, якая мне столькі падказала з мінулага, замурзаную крыху мо, але з душою, бы тая раса, якую я так

разумела. Песні яе пайшлі следам за мною. І я пакідала сваю сям'ю й той пятачок зямлі на вялікай планеце, мае Жлобаўцы, гдзе я ніколі не сумавала й не трэба мне было ніякага таварыства, калі было поле, наш дом і лес; і весела сярод альшыны якраз праз нашыя лугі працякала любая рэчка Ваўпянка, поўная шчупакоў, плотак і багатая ракамі. Сумна мне будзе без таты, ён вельмі разумны, нейк усё бачыць, быццам адчувае наперад, толькі жаль мне, што Жлобаўцаў не разбудоўвае, не засаджвае болей садамі й лесам, жывецца там нейк з дня на дзень... Калі за нашай хатаю заходзіць сонца, дык робіцца аж страшна, быццам нехта адыходзіў назаўсёды. Халадок і ноч кладзецца на мае Жлобаўцы, як чорная небяспека, як прадчуццё таго, што пасля прыйшло. Вось і тата мой прадчуваў гэта ўсё відавочна й не разбудоўваў свой кут на вякі. Гэта ўжо здалёк рысавалася на небасхілах вайна й тое, што ходзіць з ёю.

Калі мы ехалі з мамаю ў Ваўкавыск, гдзе меўся чакаць нас Яначка й разам з мамаю завесці мяне да лекара, бо чулася я вельмі дрэнна, і мама не хацела мяне хвораі выдаваць замуж, тата нейк доўга туліў мяне да грудзей, як ніколі. Лекар у мяне знайшоў язву дванаццаціперснай кішкі, што пацвердзілі пасля і ў Празе. Муж пераканаў тады маму, што ён жа лекар, дык будзе мяне лячыць, і калі мы ехалі дамоў, дык прытуліў мяне й вёз, як дзіця. У мяне зраділася вялікая давера да яго, здавалася, што ён добры чалавек, і гэта было галоўнае. Пасля я расчаравалася ў гэтым, але гэта пасля. А тым часам выйшаў тата на ганак спатыкаць нас з дарогі й на руках занёс мяне ў хату, сваяго сына ў спадніцы, які стараўся хоць крыху аблегчыць яго клопаты, разважыць яго, даць харошую кніжку, якія ён так жа пратна чытаў, як і я. Яго трывожыла няпэўнасць нейкая мае будучай долі. Муж мой быў толькі яшчэ абсальвент⁹⁶ медыцыны, належала яму яшчэ ў Чэхях здаваць дзяржаўныя экзамены, а гэта каштоўная й нялёгкая працэдура. Пасля не дадуць жа яму палякі працы ў сябе, бо й дыплом чэскі, і муж —

⁹⁶ Абсальвент (польск. *absolwent*) — выпускнік навучальнай установы.

беларус сведамы, упарты, непахісны, такога не купіш, не застрашыш, не перавыхаваеш болей на ніякі лад.

Я ніколі нічога не планавала, планы — гэта домікі з карт, а ў свеце было такое ўсё нестабільнае, і вайна ў Гішпаніі кідала нецікавы цень на ўсю Еўропу. Я сабе думала: ну, што ўжо будзе, калі двое людзей ідуць з чыстым сэрцам і з верай у харошае, дык жыццё ж іх не загубіць. Мне не давалі вялікай нейкай выправы, паводле слоў маяго мужа, гэта ўсё было лішнім, бо ж моды мяняліся, там, гдзе ён жыве, далі нам проста вэксалі на кусок зямлі й крыху грошай. Небагаты мой муж нейкі не вельмі аб гэтым усім клапаціўся, здавалася — будзем жыць з ветру. Ці проста быў ён мужчынам, які заўсёды ўпэўнены, што так ці іначай на сваю сям'ю кусок хлеба заробіць. І так ішлі мы ў жыццё з ярым кляймою беларускасці на чале. Ішлі насупраць, з чыстым, адданым Айчыне сэрцам, усіх тых ворагаў, для якіх адна назова нашай Зямлі была нямілай.

ЗЭЛЬВА

Утульная хага, маленькі кусочак зямлі, дваіх бацькоў і мы з мужам пакуль што, — але хутка ж яму трэба ехаць, канчаць медыцыну, — так, вось у Зэльве. Муж вельмі ласкавы, стараецца мяне пазнаёміць з беларускай літаратурай, якой амаль не знаю. Ведаю М. Танка⁹⁷ й вельмі захапляюся яго творчасцю, гэта на ўзроўні, гэта тое, што трэба. Муж мне чытае Купалу, расказвае аб сабе, як скончыўшы расейскую гімназію ў Горадні, не мог паступіць на польскі ўніверсітэт. Гімназія не мела дзяржаўных правоў. У Літве, у Коўне, спыніўся ўрад БНР⁹⁸ у дваццатых гадох, які пасля запрасілі да сябе чэхі, адначасова прызначыўшы беларусам, як і іншым славянам, дзяржаўныя стыпендыі для студэнтаў. Беларусы высылалі нелегальна сваіх сыноў, пераважна абсальвентаў беларускай гімназіі, на навуку ў Прагу. Гэта было несказана хораша, але ж як там дастацца?

⁹⁷ Танк Максім (сапр. Скурко Яўген; 1912–1995) — народны паэт Беларусі (1968), грамадскі і дзяржаўны дзеяч. Перапісваўся з Л. Геніюш (гл. раздзел «Лісты»).

⁹⁸ БНР (Беларуская Народная Рэспубліка) — беларуская дзяржава, абвешчаная ў 1918 г.

Вось у 22-м годзе выбраўся туды па навуку й мой муж. Трэба было нейк перабірацца нелегальна праз Літву, дарожкі тудой ужо былі беларусамі пракладзеныя.

У Вільні была Беларуская Школьная Рада⁹⁹, гдзе працавалі Тарашкевіч¹⁰⁰ і Грыневіч¹⁰¹, якія перспектыўным студэнтам давалі посвядку ад Школьнай Рады, якая была як пропуск у Чэхаславацкыну. Дзеячы благаслаўлялі моладзь на навуку й бралі ад кожнага забавязанне, што, атрымаўшы асвету, кожны беларус выдасць кніжку на роднай мове па спецыяльнасці й дасць за свой кошт вышэйшую асвету аднаму сваяму суайчынніку. Не было інтэлігенцыі, якую належала тварыць. Падпісаў гэта й муж. На дарогу благаславіў яго Браніслаў Тарашкевіч, а старэнькі Грыневіч толькі ва ўсіх пытаўся, якія ведаюць песні народныя, каб заспявалі. У Літву трэба было перайсці тры добра вартаваныя зоны. Яначку Тарашкевіч направиў да нейкага Канчэўскага ў Дукштах, беларускага кааператара, які па ланцужку так перасылаў людзей. З Канчэўскім яны прагаварылі ноч напралёт, быў гэта ідэйны й вельмі разумны беларус, аднак ехаць старым шляхам было нельга, нехта ўжо данёс пра яго, і Канчэўскі направиў Янку «на вока» назад, але каб ён вылез на першай станцыі й направиўся да харошага літоўскага ксяндза, да якога даў сваяго ліста. Цягнік не затрымоўваўся, і Янка скочыў з яго, трапіўшы проста ў рукі паліцыі. Янка нейк выбраўся з іх рук і дабраўся да таго літоўскага ксяндза. Відавочна, нашыя й літоўскія ксяндзы сабе спрыялі, і той ксёндз паслаў мужа да сувязнога літоўца. Той сувязны й правёў дажджлівай ноччу, сагнуўшыся ля пагранічнай варгоўні, маладога беларуса на яго далейшы шлях. Яны расцалаваліся, абняліся. «Раблю вам гэта, як брату», — сказаў літовец, які рабіў гэта для беларусаў дарма. Так дастаўся муж за граніцу й сеў на цягнік у Каўнас. У цягніку правяралі

⁹⁹ Беларуская Школьная Рада — культурна-асветніцкая арганізацыя, на аснове якой было ўтворана Таварыства Беларускай Школы (1921–1937).

¹⁰⁰ Тарашкевіч Браніслаў (1892–1938) — грамадскі і палітычны дзеяч, філолаг, літаратар, акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1928).

¹⁰¹ Грыневіч Антон (1877–1937) — збіральнік і папулярызатар фальклору, выдавец, педагог, кампазітар.

пашпарты, і посвядкі не хапіла. Ніякія посвядкі тут значэння не мелі, мужа забралі ў паліцыю, але туды з'явіліся прадстаўнікі БНР В. Захарка¹⁰² й Дзмітрыеў, якія хутка давялі літоўцам, што гэта не шпіён, і забралі Янку з сабою. Там муж сустрэўся з Гілярыем Дварчанінам, які таксама прайшоў падобны шлях. Ім далі вельмі прыгожыя беларускія пашпарты, але на іх не давалі візы. Тады далі ім нейкія літоўскія «люйдымас»¹⁰³ і на іх толькі далі візы ў Чэхаславацчыну. Ластоўскі¹⁰⁴ даў ім з сабою крыху грошай, і так яны паехалі на Берлін, ледзь пераехаўшы польскі карыдор, гдзе палякі прычапіліся да іх, жадаючы транзітнай візы. Яны абяцалі паказаць ім візу, едучы назад. І так праз Берлін у жаданую чэшскую Прагу. Мяшок на вярочачы праз плечы, у рагох дзве бульбіны, каб вярочка не коўзала, даўгія боты, кашуля хатняя — у такім выглядзе трапіў мой муж у Еўропу. Так прыйшлі туды і іншыя з нашай зямлі, каб магчы вучыцца. Многа іх памерла, — расказваў мне некалі адзін сябра, — прычынай было цяжкае, задымленае паветра Прагі, слабыя стыпендыі, у выніку чаго сухоты, а другою прычынаю іх гібелі была любоў да сваяго народу й вера ў тых, каму верыць было нельга... Вярталіся на ўсход, гдзе будаваўся «беларускі дом», як ім казалі, і там вельмі хутка знаходзілі толькі магілу сабе... Вельмі хораша было з боку чэхаў даць нам хоць гэтыя магчымасці, і я гэта запам'ятавала назаўсёды. А хлопцы спяшаліся ў Прагу, не былі гэта Францішкі Скарыны, але верылася, што след іх жыцця й навукі не міне бяследна для дарагой нашай і пакутнай Айчыны. Адныя, расказвалі, купілі па дарозе ў Берліне круглы вялікі бохан хлеба, а так, як нашыя людзі любяць есці паважна, вымыўшы рукі, так і яны зайшлі ў кафэ нейкае, каб за сталом пад'есці. Парэзалі хлеб на скібы й лупянулі ўвесь бохан адразу. Немцы, гледзячы на такое, вырачылі вочы, здаецца, пайшлі аб залог: ці з'елі б яны яшчэ

¹⁰² Захарка Васіль (1877–1943) — палітычны дзеяч, з 1928 да 1943 г. — намеснік старшыні, прэзідэнт Рады БНР. Пасля прыезду ў Прагу ў 1937 г. Геніюшы пэўны час жылі на яго кватэры.

¹⁰³ Люйдымас (літоўск. liudisimas) — пасведчанне.

¹⁰⁴ Ластоўскі Вацлаў (1883–1938) — палітычны дзеяч, гісторык, этнограф, пісьменнік, акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1928). Прэм'ер-міністр ураду БНР (1919–1923).

нешга, ды паслалі ім ад сябе вялікае блюда нямецкіх сэндвічаў. Хлопцы весела лупянулі і іх. Немцы іх падзіўлялі. Так ехалі нашыя ў вялікі свет. Шмат пазней давялося мне чуць ад чэхаў, што беларусы ў Празе былі самымі чэснымі й працавітымі людзьмі, на іх не было ніколі ніякіх скаргаў урадам.

А пакуль што я ў Зэльве, гаворым з мужам, ходзім з ім на спацыр, ёсць такая маленькая крамка, гдзе смачныя вельмі цукеркі. Свае скупыя грошы аддае мой Яначка на цукеркі жонцы, купіў мне вельмі харошы матэрыял на шляфрочак¹⁰⁵ і так раскідае бедныя тыя злотыя, зусім не думаючы аб заўтрашнім дні, шчаслівы толькі тым, што сяння мы разам, яшчэ пакуль што разам... Гэта было так хораша, і радасці той вялікай з яго ўвагі я не забылася й сяння, на старасці сваіх гадоў. Многа нажывалі мы яго працаю, усё мы гублялі, і мы зноў былі амаль нагія ў бядзе, але ніколі не думалі аб тым, што будзем есці заўтра. Бог нейк сцярог нас, нашае жыццё, і так мы жывем яшчэ сяння.

Настаў час ехаць мужу ў Прагу, яшчэ нават два месяцы разам не пражылі. Завезлі мы з татам яго на станцыю, развіталіся, ехаць яму было неабходна. Мы вярнуліся дамоў, у куце стаяла палачка мужа, была пустая хата, пустая пасцель, і вось тады я расплакалася, зразумела сваю адзіноту. Адна я не была, я была ўжо цяжарнай, і гэта было несказана дзіўным, як дзіўным і таемным ёсць паяўленне новага жыцця чалавека. А час ляцеў і нашыя лісты, узаемна поўныя любові, тугі й думаў нясмелых яшчэ аб гэтым нашым ненароджаным дзецітку. Я памагала маме мужа, садзіла гароды, мыла бялізну, падлогу ў хаце й вельмі, вельмі тужыла па мужу, але й па сваіх Жлобаўцах — як жа там яны без мяне? У маі я паехала туды на пару дзён, але адчула крыху, што мой кусочак, як кажуць, там ужо адрэзаны. Па-ранейшаму сардэчнымі былі толькі мама, Люсенька й Славачка, у нас была нейкая адна, супольная душа... Вярнулася я з вялікім чамаданам, напакаваным вядлінаю й рознымі дабротамі ад мамы. Муж прыслаў мне крыху цікавых журналаў і мільх лістоў, пачыналі зелянець нашыя

¹⁰⁵ Халацік

сцежкі... Фігура мая выразна псавалася, і нос пакрыўся дробным рабаціннем. Мае сукенкі рабіліся малымі на мяне, і таму я апраналася пагана. Ніхто аб гэтым зусім не падумаў, а грошай у мяне не было ні капейкі. Але ці гэта так важна? Важна было тое, што ў Зэльве пачаліся вялікія арышты. На 1 мая ў школах, здаецца ў Коннай, дзеці замалявалі сажай партрэты Пілсудскага й напісалі на дошках, што хочуць беларускай школы. Недзе зноў раскрылі камуністычныя ячэйкі. Днём бралі дарослых, а ранічкай вялі пастушкоў непаслушных, пакуль людзі яшчэ не паўставалі. Кажуць, што ўсіх моцна білі. Калі аднаго з іх выклікалі на чарговы допыт, ён папрасіў ножыка, каб крыху пад'есці з перадачы, якую яму прынеслі. Ён схапіў ножык, які падаў яму канваір, і на вачох сябе ім зарэзаў, устраміўшы яго ў горла. Сканаў хутка, і ўсе моцна аб гэтым загаварылі. Казалі, што абураліся нават палякі падчас ускрыцця, бо ўсё цела ў гэтага хлапца было паадбіванае ад касцей. Мяне гэта вельмі моцна ўсхвалявала, было так крыўдна за свой народ. Я напісала мужу ліста, гдзе відавочна крычала кожная літара, і панесла яго на пошту. Сустрэў мяне там адзін паляк, якога дзед быў яшчэ ў паўстанні, нейкі пан Ёжылоўскі, і сказаў, што будучь хаваць забітага сяння: ці не хачу на яго паглядзець? Сяння, прайшоўшы ўсе турмы, я разумею, што гэта была правакацыя, тады яшчэ мне ўсё здавалася праўдай... Я пайшла з ім.

У Зэльве, гдзе цяпер парк, тады быў чатырохкутнік крамаў — адзін будынак і дзверы кругом. Там пад тымі дзвярыма стаялі людзі, іх разганяла паліцыя, баяліся дэманстрацыі. У склепе паліцыі, тае дэфензівы, на тапчане ляжаў забіты. Быў невялікага росту, васпаваты, у новым тканым гарнітуры. Вокал сядзелі жанчыны, збялелыя нейкія ад гора, сплаканыя. Хвіліна — і я на каленях, малюся, малюся горача як ніколі. Устаю й кажу: «У мяне будзе Сын, і я так Яго выхаваю, што Ён разам са мною будзе змагацца супраць акупантаў, каб нашыя людзі не рэзалі сябе ад чужога здзеку!..» Мне здаецца, што гэта гаварыла не я, гэта, напэўна, ужо быў час хоць на словы, калі яшчэ не на чыны. Гэта ўсім, хто асмеліўся няволіць, мучыць наш пакутны народ! Так сказаць ім у вочы быў ужо найвышэйшы час! Там

была паліцыя, і мой пачын, на цвярозы розум, быў амаль неверагодны. Мяне пачалі страшна байкагаваць, мяне проста ахрысцілі камуністкай, якой я не была зроду. Я проста не магла ніколі, а цяпер асабліва, зносіць здзеку над маім народам. Я ж чакала дзіця, і яно будзе неадродным сынам нашага народу, і трэба, каб доля іх, нашых беларускіх дзяцей, была чалавечай. Не толькі ў чужой, харошай літаратуры, але сапраўды ў нас мусяе быць воля, гуманізм і асвета на роднай мове й свая дзяржава нарэшце без крывавых апекуноў! Найгорай я зрабіла бедным мужавым бацькам, яны й так дрыжэлі за лёс сваяго адзінага сына, які адзінока, упарта йшоў супраць чужой цемры, упэўнены ў тым, што й мы нарэшце станем людзьмі, як пісаў наш Купала. Тату цягалі. Ён, Кажуць, адкупіўся нейк і выгарадзіў мяне, ссылаючыся на маю цяжарнасць. Мяне крыху папракалі, але не надта, можна было гэта вытрымаць, магло быць горай. Бацькі Яначкі былі добрымі людзьмі.

Нарэшце прыехаў на канікулы муж. Ён не пазнаў мяне такую непрыгожую. Бацькі яму расказалі мае падзеі, і ён шчыра зазваў на гэта. Нельга мне было гэтак рабіць, яшчэ не час, тым болей цяжарнай. Я доўга плакала, не хацела паясняць нікому, што гэта сталася нейк паміма мае волі. Я толькі адчувала, што запрагэстую цяпер супраць такога ўсюды, дзе б яно ні тварылася супраць нас.

Мужава мама ад'ехала хутка ў Латвію да свае сястры, а я засталася гаспадарыць на нашай сялібе. Была карова, нават дзве, парася, куры і ўсё, што ў гаспадарцы. Муж часта памагаў мне насіць земле парасяці з гароду й наагул стараўся быць заўсёды разам. Я вельмі цаніла гэта. Толькі ў нас было поўнае безграшоўе... Паехаў муж да маіх бацькоў, але што нам мог даць наш тага? Збожжа ўжо не было аж да новага ўраджаю, а кароў жа нельга папрадаваць вясною. Муж задумаўся, ён пастанавіў аддаць вэксалі ў пратэст. Проста ён, здаецца, думаў, што нішто тут доўга ўжо не ўтрымаецца. Бацькі мае ніяк не гадзіліся на тое, каб мой кусочак зямлі прадаць, гэта зусім не ў псіхіцы сялян. Яны ўсімі спосабамі толькі дакупляюць зямлю, да гэтага чакаецца ж яшчэ дзіця. На тое, каб падаць вэксалі ў пратэст, пагрэбны быў і мой подпіс, галоўнае — гэта мой. Я

ведала са свае сумнае практыкі ўдома, што знача ўсё гэта. Гэта каморнікі, ліцытацыі¹⁰⁶, дзівосныя аплаты за ўсё й слёзы, слёзы маіх бацькоў... «Не, — сказала я, — такога я не зраблю ніколі, лепш разыдуся з табою, мой муж...» Я казала гэта зусім паважна. Муж мой негадаваў, яго мама таксама. У мужа былі ў Чэхах даўгі, і трэба было тэрмінова іх заплаціць. Я лічыла вінаватымі сваіх бацькоў — урэшце зямля ж мая, але зрабіць ім прыкрасць было не ў маіх сілах, і ніхто мяне да гэтага не смеў змусіць... Нарэшце паклікаў мяне да сябе ў пакой мужаў тата. Я пайшла да яго, як на суд. «І што ж, Ларыса, не падпішаш вэксалёў супраць сваяго бацька?» — «Не, татачку, я іх не падпішу, я такога не магу ўчыніць...» Тады стары тата маяго мужа працягнуў рукі да мяне, абняў мяне й сказаў: «Я шчаслівы, дзіця, што ты менавіта такая, калі не можаш ты скрыўдзіць сваіх бацькоў, дык ніколі не скрыўдзіш маяго сына...» Я заплакала. А харошы стары Пётр Станіслававіч Геніюш прадаў сваю другую кароўку й заплаціў сынаў доўг. Я ніколі яму гэтага не забылася, і калі мы былі ў Празе, дык тое толькі рабіла, што пасылала яму пасылачкі адна за адной... Бедныя нашыя бацькі, як жа яны мала мелі з нас радасці, толькі хіба што з чалавечнасці нашай, з парадачнасці... І памерлі яны ўсе, мае бацькі і Яначкіны, без нас, самотныя й пакінутыя ўсімі. І гэта ёсць частка домі нашага народу, яго пакуты, пакуты дзяцей яго, якія нікому ніколі не прадаліся й не выракліся народу сваяго й таго, што яму, як усім іншым народам на свеце, належыць!

Каб крыху зарабіць, я ўзяла на кватэру нейкіх людзей, так рабіла мужава мама, бо ў Зэльве не было ніякай гасцініцы. Гэта былі купцы-яўрэі й польскія інжынеры, яны дастаўлялі ў Англію лес з нашае Белавежы, інжынеры яго прымалі. Купцы былі мільянеры, залежала ім, каб добра дагледзець інжынераў, каб тыя добра прынялі лес. На мне была вялікая адказнасць, але пасля першага абеду ўсе супакоіліся, ведалі, што ўсё будзе як трэба. Гатаваць я ўмела. Я навучылася гэта ўдома — у нас заўсёды было многа гасцей... Бацькі вельмі любілі пагуляць з

¹⁰⁶ Ліцытацыя (польск. licytacja) — аўкцыён.

гасцямі ў брыдж ці ў прэферанс. Бывала, позна ў ноч сядзяць за той нейкай прэферансавай пульткай, і гэта цікава ім. Гэта была іх адзіная разрыўка ў нас, на сяле. У такія вечары мама даручала мне прыгатаванне вячэры. Часам я прышыкоўвала й харошыя святочныя абеды, так я навучылася прымаць гасцей. Я сваіх кватарантаў частавала, як сваіх гасцей. Інжынер Маліцкі, паважны высокі паляк, мучыўся ад мазалёў на нагах, але калі я йшла з вёдрамі па ваду, ён хапаў мае вёдры і, кульгаючы, прыносіў ваду. Прычынай такой увагі, як мы пасля даведаліся, была пашана да нашае невясёлай долі, да мае працы, паводле меркаванняў таго часу, крыху ўніжаючай будучую жонку лекара. Яму падабалася мая мужнасць і духовая сіла ўсё перанесці. На яго загад скупы мільянер вельмі добра мне заплаціў за маіх кватарантаў, а інжынер Маліцкі папрасіў нас, ад'язджаючы, каб мы паклікалі яго кумам для нашага дзіцятка, калі гэта будзе дзяўчынка, а калі хлопчык — каб ягоную жонку. Мы гэта харошаму чалавеку абяцалі. І так было крыху грошай хоць на папяросы й неабходнае ў хаце для нас.

Бліжэйшыя польскія выбары, гдзе кандыдатаў назначалі згары. Яшчэ рана вясною памёр Пілсудскі, палякі стараліся мацней трымаць свае меншасці. Ужо не гаварылася — Беларусь, а «ўсходнія крэсы», а народнасць проста пісалі: тутэйшая. А ці не разумней, не лепей было б для іх і для нас быць людзьмі й дэмакратамі ў супольнай дзяржаве, але дарма тут было апеяваць да розуму. Беларусы байкатавалі выбары, не пайшлі на іх і мы.

Збліжаўся час ехаць мужу ў Прагу, я паехала да бацькоў прасіць грошай. Цяжка было бацькам, іх абманулі вельмі воўпскія купцы, забраўшы на слова жыта й не аддаўшы вэксалёў назад. Гэта было нешта нечалавечае, і толькі людзі часам не хочуць зразумець свае віны й толькі свае, калі іх доля сурова карае... Трэба было сеяць, але малацілі, адсылалі збожжа ў Рось, і так далі мне аж тысячу златаў. На той час было многа. Можна было ехаць у Прагу. Але якое было нашае здзіўленне, калі мужу не дазволілі выехаць з Польшчы, тут нам прыпомнілі й тое, што не пайшлі мы на выбары... Засталося толькі пару экзаменаў, і вось усё рушыцца. Мы дагаварыліся з мужам, што

будзем жыць так, каб нікому не даваць узятак і розных барышоў, што было шырока распаўсюджана ў Польшчы, будзем змагацца за справядлівасць усюды. Усё цяпер гэта было смешным — трэба было ратавацца любым спосабам. Муж пайшоў да зэльвенскай дзячкі пані Хаенцкай, жонкі мясцовага лекара. Яна ледзь выслухала яго й сказала, што беларусу неабавязкова быць лекарам, што ёсць у бацькі 6 гект. і трэба гараць іх, і болей ніякай гутаркі.. Ад такой нагласці стала мужу страшна: дык вось чаго яны жадаюць для нас, чым не папярэднікі Гітлера?.. Ён пастанавіў выехаць! Нам парадзілі звярнуцца ў Ваўкавыск да старосты. Паехалі мы разам, я ўжо ў апошніх месяцах цяжарнасці. Вялікая зала, на старосту чакае многа людзей. Нарэшце ён уваходзіць. Я сяджу, стаяць мне цяжкавата. І вось ляціць да мяне, як ашалелы, паліцыянт, груба тармосіць за плечы й крычыць: «Устаць!!!» Божа мой, і гэта ёсць людзі? Муж белы як палатно, і што можа ён, бяссільны супраць гэтага хамства? Гутару з ім сама, я спакойная. Не, нельга мужу маяму ехаць вучыцца, а гэта «зэ взгленду на добро паньства» — з увагі на дабро дзяржавы... Цікава... Нам шкодзіць многае, а й тое, што чэхі добра да мужа адносяцца. У гэты час пануе страшная нянавісць між гэтымі двума народамі, і яны ўзаемна сябе зневажаюць, і гэта адбіваецца на нашым лёсе. І так таюць нашыя грошы, і я зноў еду да маіх бацькоў.

Я ўсёй душой цяпер пры сваім дзіцятку, і муж вельмі хоча, каб гэта быў сын. Удома я сплю на сваім дзявочым ложку ў сваім пакоі. Ноччу ў сне прыходзіць да мяне жанчына, перад якою я адчуваю сябе вельмі й вельмі дробненькім зернем. У яе на чале тры цёмныя крупі, сярэдні вышэйшы. Упорна глядзіць яна на мяне й кажа мне, што буду мець сына, але на мне ляжыць вялікая адказнасць за яго долю, каб я гэта памятала... Я прачынаюся. Мне неспакойна, і вобраз жанчыны са сну мяне пераследуе. Я веру, што ў нас будзе сын, і мы ўжо ненароджанага яго назвалі Юркам.

І так нам 21/X 1935 г. радзіўся сын¹⁰⁷. Здавалася, што ўсе тыя непаладкі з ад’ездам, усё гэта толькі пагое, каб шчасліва, пры мужу нарадзіўся сын. А можа, яно так і было? Радзіўся ўдома ў нас, і роды былі вельмі цяжкія. Уся Зэльва з напружаннем чакала, ці будзе сын, бо ж я сказала некалі, што раджу сына.. Дзеці прыходзілі ў школу й апавяшчалі настаўнікам, што ў нас сын... Мы напісалі Маліцкім, як абяцалі, а за кума папрасілі харошага чалавека, маяго знаёмага яшчэ са школьных гадоў, ён, як і мы, беларус... А дзіцятка крычала, прагна ссала малако, варушыла энергічна ручкамі й нагамі, рвалася да жыцця. Радзілася дробненькім — 2 кг 800 г, але хораша прыбывала. Я змянілася, мацярынства пранікла да глыбіні душы. Даць жыццё чалавеку раўнамерна цуду, перад якім моўкнуць усе іншыя справы. Нават мужчыны грубыя й бессардэчныя лагаднеюць і дабрэюць ля калыскі сваяго дзіцяці, такі ўжо мудры закон жыцця.

Знаёмыя мяне адведвалі, але мы былі вельмі бедныя, і небагатаю была скромная выправа маяго сына. І вось паехаў тага на вакзал па гасцей. Жонка інжынера Маліцкага была вельмі элегантай дамай, і яе падаркі для хлопчыка вельмі прыгожымі й вельмі багатымі. Мне было няёмка, але вечар прайшоў хораша, бацюшка, старэнькі святар Янсон хрысціў нам дзецятка ўдома, мы з мужам стаялі й плакалі...

І вось мужу далі дазвол выехаць. Не проста так. Ён звярнуўся з просьбаю да аднаго памешчыка, а той да сваяго знаёмага міністра, і так толькі атрымаўся дазвол. Муж адвёз мяне з сынам да маіх бацькоў, пабыў дзянёк з намі, і мы развіталіся. Было ўжо халадно. Мне было яшчэ халадней, калі я ўсведаміла сабе, што мы цяпер з сынам такія самыя. Я запаліла лямпу, узяла сшытак і пачала пісаць вершы, стала лягчэй. Я іх пісала ўвесь час, але нікуды не пасылала. Мне здавалася, што ўжо ад Сафо Словэнскай¹⁰⁸ напісана так многа. Я пісала вершы

¹⁰⁷ Геніюш Юрка (1935–1985) — беларускі пісьменнік, медык па адукацыі. Жыў у Беластоку (Польшча). Загінуў пры нявысветленых абставінах. Пісаў вершы і прозу. Найбольш поўна ягоная творчая спадчына прадстаўлена ў зборніках: Геніюш Л., Геніюш Ю. Маці і сын (Беласток, 1992), Геніюш Ю. З маёй званіцы (Беласток, 1993).

¹⁰⁸ Сафо (Сапфо; VII–VI ст. да н.э.) — старажытнагрэцкая паэтка.

для сябе й паказвала іх толькі сёстрам. Вершы мае ім падабаліся. Усе ў нашай хаце беглі да дзецятка. Мама з татам аддалі нам свой найцяплейшы пакой. Я спала, як птушка,— ледзь запішчала дзецятка, як я ўжо была на нагах. Я, здаецца, была як львіца, гатовая на страшнае ў абароне сваяго сына.

Аднойчы ў суботу я ўбачыла на падворку чужую фурманку, з яе выходзіў мой муж! Я думала, што гэта нейкая з’ява, але гэта быў ён. Ён вярнуўся з Варшавы. Палякі разбілі чэскі кансулят¹⁰⁹ у Варшаве, і чэхі нікога пакуль што ў Прагу не пускалі. Загадалі прыехаць цераз пару тыдняў. І хоць грошай было вельмі мала, муж прыехаў да нас. Гэта было вельмі жадана, гэта было як сонца з-за хмар. Пару тыдняў пры калысцы сына мы былі вельмі шчаслівыя, і гэты пражскі, еўрапейскі студэнт сказаў мне, што не ведаў, як цікава можна жыць у мушы. І вось прыйшоў дзень, калі мы зноў развіталіся, і калі б я ведала, што гэта аж на два даўгія гады, я, напэўна, не змагла б стрываць гэтага. Сыночку было паўтара месяца. Цяжка было без мужа, яшчэ цяжэй было думаць, як там ён сам і без грошай і як яму там вучыцца ў такіх варунках, гэтаму цвёрдаму маяму чалавеку, які першы з малой Зэльвы намагаўся напружаннем усіх сіл стаць лекарам. Лекарам-беларусам з малой хаты сялянскай, з убогай лапінкі бацькавай зямлі. І ён дапяў свае мэты, хоць і галадаў, і працаваў на дарогах, на будоўлях, дзе толькі змог. Ён стаў-такі лекарам, і гэта было як шчасце.

А сынчак рос, быў гэта цудоўны, заўсёды чысцюткі хлопчык, каханы ўсёй нашай сям’ёй. Найболей любілі яго малая Люсенька й мая мама. Хлопчык называў мяне «Вавацька» (Ларачка), а маму маю называў так, як усе мы — мамай. Прыехаў тага мужаў і цешыўся хлопчыкам, купіў мне й яму падаркі, пабыў крыху з намі. Муж пісаў часта, але вярнуцца ў Польшчу не мог, яго тут ужо праследавалі й зусім не скрывалі, што пасадзілі б яго ў Картуз-Бярозу¹¹⁰. Я была ў бацькоў, далей памагала тату нейк утрымаць нашыя Жлобаўцы. Былі залеглыя

¹⁰⁹ Пасольства, консульскі аддзел

¹¹⁰ Бяроза-Картузскі канцэнтрацыйны лагер — месца зняволення палітычных вязняў у Польшчы (цяпер г. Бяроза Брэсцкай вобласці)

вялікія падаткі й даўгі ў воўпянскіх купцоў, пераважна тыя, за якія мы ўжо заплацілі. Тата мой моцна засумаваў. Было б доўга апісваць усё маё змаганне, напады секвестратараў на нас і на сяло побач. Як валаклі каровы, цялушкі, палотны, дываны й лён. Як білі ботамі цяжарную жанчыну, аж скінула дзецігко на пятым месяцы, як раскрадалі дзявочыя скрыні, што маці нагкала ім за жыццё на пасаг... Ніхто не караў за крыўды, якія чынілі нашаму народу, чужым ад гэтага не балела сэрца. Гэта ж былі нелюдзі толькі, вось такія, якія й сяння яшчэ бяскарна праследуюць і душаць астаткі жыцця маяго й робяць з намі што хочуць. Нават ліст ад сына ідзе да нас два разы так доўга, як ходзіць звычайна, ну, альбо гэтых лістоў нам не аддаюць наагул... Здаецца часам, што жывем мы не сярод людзей...

Нарэшце напісаў мне муж, каб я старалася выехаць да яго. Ён знайшоў недзе скромную працу, і час ужо яму ўбачыць сына. Паўгода цягнулася справа маяго выезду. Я ўжо жыла ў Зэльве, куды вярнулася й мама маяго мужа. Яна вельмі палюбіла сваяго ўнука й вучыла яго розным песенькам. Хлопчык сапраўды быў харошы, калі я часам плакала, дык браў мяне рукамі за шыю й казаў: «Апаць, Вавацька, апаць» — не плач, знача, і мне ўжо было лягчэй. Адночы пачаў крычаць на мяне мой тата, дык ён стаў супраць яго з дубцом і голасна заявіў яму: «Монё Вавацька кіцяць!» — няможна на Ларачку крычаць. Дзед вельмі засароміўся, а крычаў ён на мяне таму, што я заступілася за Расціслава, тата быў несправядлівы да яго часам. Мне загадвалі заўсёды за два тыдні прыехаць у староства, і зноў адказвалі даць дазвол, і зноў загадвалі за два тыдні прыехаць. Так цягнулася ўжо паўгода, але я ездзіла, прасіла, не губляла надзеі.

Бацькі па-ранейшаму гаспадарылі, выкручваліся з даўгоў. Часам выклікалі мяне, калі было трудна. Гэта былі апошнія часы маяго прабывання на Бацькаўшчыне. Быў канец 37-га года. З палёў цягнула халодным ветрам, і сонца нейк заходзіла болей крывава. Вечарамі, начамі луналі пажары частыя, як на бяду. Яшчэ раз выклікалі тату адносна выпіскі беларускіх газетаў, прыгразілі штрафам (напрыклад, за сабак і т.п.) і непрыемнасцямі, а тата ўжо прывык да іх. Яны пашыралі веды

аб Беларусі, закраналі нашу гісторыю, ля іх групаваліся нашыя лепшыя літаратары. Уздымалі яны разумна, абгрунтавана, не лозунгамі, а нязбітымі довадамі на права нашай самастойнасці, незалежнасці, наш народ. Я крыху пісала, вершаў сваіх паранейшаму нікуды не пасылала, часам мужу:

Калі першая зорка на неба загляне,
тады ўспомні, мілы, пра нас,
душа мая выйдзе к табе, на спатканне,
па небе, на зорку якраз... і т.п.

Вершы загінулі. А народ стагнаў. Палякі яшчэ мелі нагласць закідаць нам, што мы іх не любім, не ўдзячныя ім, бачыце, за пумы... А прагэст супраць іх нарастаў. Я маўчала, але ўсё гэта асядала на сэрцы прагай змагання за лепшы свет.

Аднойчы сугоннем я трымала Юрачку на руках, было вельмі ціха, нікога не было ў хаце. Я думала аб лёсе нашага народу й раптам адчула такую пэўнасць, такі прыліў сілаў, што ўсё стала мне не страшным і я не баялася за далейшы мой шлях. Моцна прытуліла да сабе дзіця й аж замерла ад нейкага шчасця. З той пары я йшла наперад упэўнена й толькі згодна з маім сумленнем. У Зэльве парадзіла мне жонка тагачаснага вайта, між іншым беларуса, каб я, калі зноў паеду ў староства па дазвол, сказала, што мая народнасць польская. Я хутка туды паехала й сказала ім, што я беларуска, каб ведалі, што беларуска й ніколі свае народнасці не змяню й цяпер знаю, што толькі таму яны мяне не пускаюць да мужа! Яны збянтэжыліся й сказалі, што ад часу, як я падала паперы на выезд, яны ўжо пусцілі за граніцу 300 юрэяў і што справа не ў гэтым. Падышоў да мяне нейкі высокі ўраднік і сказаў, што ён беларус таксама, што пастараецца мне дапамагчы. За нейкі час мне сапраўды далі дазвол. Я паехала развітацца з бацькамі. Усе былі радыя, што мы едем, а я так плакала, так плакала, як ніколі. Мне так цяжка было іх усіх пакідаць. Гэта зноў я сваімі нервамі, сваім завостраным адчуваннем прадбачыла ўсю трагедыю, якая чакала маю сям'ю. Горача я развіталася з тагам мужа, узяла сына, крыху пасцелі, абраз свой, якім мяне благаславілі, чамадан — і паехала. Да Ваўкавыска праваджалі мяне мама й

Люсенька. Мама надта любіла Юру, калі я ад іх ад'язджала, мама схапіла яго й аднесла ў поле, каб ніхто не бачыў яе болю й слёзаў па каханым унуку. Вось і цяпер трудна было ёй адарваць хлопчыка ад грудзей. Я яшчэ купіла Люсеньцы маленькія падаруначкі, расцалавала маму, яе вочы й рукі, і ўскочыла у цягнік. Мама пахіснулася, яе падтрымалі, цягнік рушыў.

ПРАГА

У Варшаве сустрэлі мяне знаёмыя й назаўтра пасадзілі ў пражскі цягнік. Нягодна апранутая, худая й сумная, я трымала на каленях цікавага хлопчыка, тоўсценькага й чырванатварага. Людзі частавалі хлопчыка ў купэ хто чым меў, а ён шчабятаяў ім па-беларуску.

Прайшлі мы польскі кантроль, яны былі няветлівыя. І вось прыходзяць амаль такія ж, але сардэчна вітаюць нас, смяюцца, і мне дзіва. Аказалася, што гэта ўжо чэхі, хоць гутарылі па-польску. Каля мяне сабраўся людзі, нехта ўзяў Юру на рукі й сказаў, што ён яго тага. Хлопчык запырэчыў, але сваяго тага ён пазнаў адразу, абняў яго за шыю, і так мы пайшлі да таксі.

Два гады зрабілі нейкую трэшчыну ў нашых адносінах, і гэта адчувалася. Муж быў на кватэры, з нейкім студэнтам наймаў пакойчык. Мы прыехалі ў апошнія дні 37-га года, мужа калега паехаў да сваіх бацькоў. Пару тыдняў мы пажылі разам, а пасля завёз муж мяне й сваяго цікаўнага залішне хлопчыка, які ўжо паспеў яму паламаць стрэлкі на гадзінніку (бо чаму яны круціліся?), у Моджаны. Гэта быў прыгарад Прагі, і там жыві дзядзька Васіль Захарка, якому нядаўна памерла дарагая жонка, і пані Марыя Крэчэўская. Вось там ён нас і пакінуў. Сам ён жыві і працаваў у Празе, да нас часам прыязджаў, на нядзелю абавязкова.

Мяне сустрэлі тут як сваю, сардэчна й цёпла. Пані Крэчэўская была ўдавой па памершым Старшыні Беларускай Народнай Рэспублікі Пятру Антонавічу Крэчэўскім¹¹¹, была гэта

¹¹¹ Крэчэўскі Пятро (1879–1928) — палітычны дзеяч, з 1919 г. узначальваў Раду БНР.

старэйшая інтэлігентная й вельмі тактоўная дама. Жылі яны з дзядзькам Васілём у адным доме, але паасобку. У яе быў маленькі пакойчык, ледзь на адну асобу, а дзядзька меў два пакоі й кухню. Вось адзін пакой ён і адступіў нам.

Дзядзька быў намеснікам П. Крчэўскага, а некалі ва ўрадзе БНР міністрам фінансаў. Гэта быў вельмі паважны чалавек з думкамі толькі пра Беларусь. Ён вельмі цікавіўся ўсім, што рабілася на нашых землях. Ад мяне ён многа даведаўся. Палітычнай дзейнасці ён ніякай не праводзіў, часам толькі пісаў пратэсты супраць бяспраўя над нашым народам у Лігу Нацыяў¹¹², падтрымоўваў эміграцыю й меў цесную лучнасць з эміграцыяй дзюрых народаў — украінскай, рускай. Быў ён беларускім эсэрам. У Бога не верыў, але пасля прасіў пахаваць яго па-хрысціянску. У Прагу запрасілі іх чэхаславакі ўжо з Літвы, куды спачатку пераехаў урад БНР. Мелі яны невялікую дапамогу ад ураду, а за акупацыі — ад чэшскага Чырвонага Крыжа.

Пасля з'езду, які быў скліканы ў Берліне¹¹³, дзе заклікаліся ўсе беларусы, каб вяртацца й будаваць т. зв. «Народны свой дом», як тады казалі, цэнтр БНР не прыняў прапанову Цішкі Гартнага (Жылуновіча)¹¹⁴ і не ліквідаваў БНР. На Бацькаўшчыну яны не вярнуліся й захавалі чэсна, хоць самыя былі ў цяжкіх матэрыяльных варунках, ідэю незалежнасці Беларусі. Цвікевіч¹¹⁵, Заяц¹¹⁶ і Пракулевіч¹¹⁷ вярнуліся ў БССР, але хугка іх там зліквідавалі фізічна.

¹¹² Ліга Нацый — міжнародная арганізацыя дзяржаваў, створаная на Парыжскай мірнай канферэнцыі (1919).

¹¹³ Маецца на ўвазе Другая Усебеларуская канферэнцыя, якая адбылася ў 1925 г. у Берліне.

¹¹⁴ Гартны Цішка (сапр. Жылуновіч Зміцер; 1887–1937) — беларускі пісьменнік, дзяржаўны і грамадскі дзеяч, акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1928). У 1919 г. займаў пасаду старшыні часовага ўрада савецкай Беларусі.

¹¹⁵ Цвікевіч Аляксандр (1888–1937) — гісторык, філосаф, палітычны дзеяч. Прэм'ер-міністр БНР на эміграцыі (1923–1925).

¹¹⁶ Заяц Леанард (1890–1935) — палітычны дзеяч, з 1918 г. загадчык канцылярыі, дзяржаўны сакратар урада БНР.

¹¹⁷ Пракулевіч Уладзімір (1887–1938) — палітычны дзеяч, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстання (1920). З 1923 г. дзяржаўны сакратар урада БНР на эміграцыі на чале з А. Цвікевічам.

Жонка дзядзькі Васіля была родам з маленькага фальварачка Валосава каля сяла Бязводнага, цяпер у Зэльвенскім раёне. Гэта была асвечаная, разумная жанчына. Яна прыязджала да нас, калі ехала да сваяго брата й маці. Мы з мужам у 35-м годзе яе фурманкай да іх адвозілі. Паліна Іванаўна з Ляўтаў была шчырым і дастойным другом дзядзькі Васіля, і без яе ён пастарэў і асунуўся. Пры мне ён пісаў гісторыю Беларусі. Усё жьщцё на гэта збіраў матэрыялы. Усім нашым ён ахвотна чытаў адрыўкі са свае працы, якую не спыняў да смерці. Галоўнай рысай характару дзядзькі Васіля была яго беззаганная чэснасць. Жыў ён вельмі скромна, ды я й не спаткала там багатых эмігрантаў, калі былі яны менавіта чэснымі людзьмі.

У Чэхях я адразу адчула вельмі нямілую з'яву — там выразна не любілі т.зв. чужынцаў. Іх было ў Празе многа, ад яўрэяў пачынаючы. У Чэхаславацчыне была сапраўдная дэмакратыя, свабода, там кожны мог вучыцца й жыць. Праўда, працаваць не ўсім дазвалялася, бо было шмат сваіх беспрацоўных, і так мой муж працаваў, сказаць, нелегальна за маленькія грошы. Ён замяшчаў лекара — спецыяліста скурна-венерычных хваробаў, чэшскага лепянера палкоўніка Вітэслава Градзіла, які працаваў сам на Чэшскім Градзе¹¹⁸ (Крамлі), а муж увесь час вёў ягоны кабінет. Градзілу падабалася чэснасць і працавітасць беларуса, а муж меў там харошую й цікавую практыку й мінімум для нашага пражыцця.

Я вельмі хутка навучылася па-чэшску і ўсюды ўжо магла даць сабе рады. Культура, якую я вынесла са сваяго дому, нічоў не ўступала хвалёнай еўрапейскай. Чэснасць і ветлівасць, праўдзівасць і смеласць, гасціннасць, ахвярнасць і крыху такі розуму адразу пакарылі тых, якія мяне ведалі. Яны казалі: «Іжычэк е хытры по мамінцэ» — знача, што Юрка разумны па маме, бо «хытры» па-іхняму — гэта разумны. Калі я да іх прыгледзелася, дык і народ наш не быў горшы ні ў чым за іх. «Слаўны бубны за гарамі, а як прыйдуць — роўны з намі», —

¹¹⁸ Маецца на ўвазе Празскі Град — гістарычны цэнтр Прагі, дзе традыцыйна месціцца рэзідэнцыя чэшскіх правіцеляў і архіепіскапаў.

падумала я сабе. Вось каб нам даць такую самастойнасць, як маюць яны, і мы ўмелі б працаваць для сябе не горай за іх, бо й нашыя людзі талковыя.

А чэхі працаваць умелі! Яны цудоўна разбудавалі свае гарады, паставілі промысел амаль на ўзровень амерыканскаму, вялі разумную дэмакратычную палітыку. Іх першы прэзідэнт быў даслоўна бацькам для народу. Яго так і называлі «Тацічэк Масарык». Томаш Гарыг Масарык¹¹⁹ (Гарыг — прозвішча па жонцы-амерыканцы) быў лепшым прадстаўніком дэмакратыі й гуманізму у Еўропе. Памёр ён у год, калі мы прыехалі з сынам, яшчэ перад нашым прыездом. Казалі, што народ не зыходзіў з вуліцаў і ноччу, каб пабачыць яшчэ, правесці ў апошнюю дарогу сваяго дарагога «Тацічка». Цяпер быў прэзідэнтам Эдуард Бэнэш¹²⁰ — паплечнік Масарыка, друг заходніх дэмакратыяў і вялікі славянафіл. Наагул, чэхі — гэта былі такія славяне, аб якіх мне ніколі не снілася. Славянства яны разглядалі не як расу, а як роднае па крыві брацтва з любоўю й вялікай надзеяй на яго ў будучыні. На граніцах славянства зраділася такая аж маліцвенная адданасць яму, аб якой, напрыклад, ніколі не падумалі палякі, асабліва ў адносінах да нас.

Мне падабалася, што на вуліцах цудоўнай Прагі мы свабодна гутарылі на роднай мове й ніхто не паказваў на нас пальцамі, не высмейваў нас і не праследаваў, як гэта было ў Польшчы. На ўсё гэта я паглядала з вялікай радасцю, а мае асабістыя адносіны да людзей здабылі мне такія сімпатыі, што шмат пазней следавацель у Менску сказаў мне на злосных допытах: «Што вы за чалавек — ні ў Беларусі, ні ў Чэхаславацкыне не можам на вас знайсці сведкаў!» Так іх і не знайшлі, мяне судзілі без ніякіх сведкаў. Чэхі часам крыху зыходзяць са свае яснай дарогі, але трэба прызнаць ім, што зноў на яе вяртаюцца Масарыкавыя дзеці.

¹¹⁹ Масарык Томаш Гарыг (1850–1937) — чэхаславацкі палітычны і дзяржаўны дзеяч, прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі (1918–1935).

¹²⁰ Бэнэш Эдуард (1884–1948) — чэхаславацкі дзяржаўны дзеяч, прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі (1935–1938; 1946–1948).

Усё мне тут было новым, але не лепшым, чымсьці ў нас. Сытасць ніколі не была маім ідэалам, а вось чалавечнасць — заўсёды. Чэхаў я часам не разумела — яны маглі плакаць, калі птушанятка ўпала з гнязда, і спакойна праходзіць міма чалавека ў бядзе. Усё ў іх лічылася на «коруны»¹²¹, і кожным трэцім словам у гутарцы іхняй была «коруна». Тут не верылі так моцна ў Бога, як у маім краі, і хоць храмы ў іх былі болей велічныя й прыгожыя, чымсьці ў нас, здавалася мне, што ў нас сумленне, ахвярнасць і праўда ў адносінах да людзей куды вышэйшыя. Чыста было ў іх усюды й вялікі парадак ва ўсім, і гэта я падзўляла.

Як жа часта шчаміла мне сэрца туга па сваіх. У вачох стаяла мама з слязамі пры прашчанні — так я апошні раз яе бачыла й болей ужо не сустрэла ў жыцці. Нарэшце мы знайшлі пакойчык у Празе й развіталіся з дзядзькам Васілём і паняй Крэчэўскай. Там жылі зімою артысты цырку. Вясною яны выязджалі на гастролі па мястэчках і сёлах і на гэты час здалі нам кватэру са скромнымі мэблямі. Наш сын зусім добра чуўся й праяўляў вялікую самастойнасць. Адноўчы недзе падзеўся, і знайшла я яго на другім баку шырачэзнай вуліцы, гдзе сядзеў за столікам і папіваў спакойна малачко. Гэта менавіта замовіў. Чэхі любяць дзяцей і ахвотна яго абслужылі, пэўныя, што я за ўсё разлічуся. Хлопец быў харошы настолькі, што звярталі на яго ўвагу ў трамваях, на вуліцы, а суседзі вельмі яго любілі, насілі яму розныя смачнасці, клікалі да сябе.

Жылі мы ў вялікім доме, т.зв. Кашпараку¹²². Жыла там, за малымі выняткамі, пераважна бяднога, эмігранты й прастыгугкі. Побач з намі жыў чэшскі настаўнік з сям'ёй, і мы з імі пасябравалі. Яшчэ прыязджалі да нас Вострыя, гэта быў малады інжынер са сваёю жонкай-настаўніцай. З гэтым харошым і надзвычайна інтэлігентным мужавым сябрам са студэнцкіх часоў мы пасябравалі на ўсё жыццё. Я навучылася варыць чэшскія стравы, пячы булкі па-іхняму.

¹²¹ Корона (чэшск. koroana) — грашовая адзінка некаторых заходне-еўрапейскіх краінаў.

¹²² Кашпарак — цяпер дом № 70 на вул. 5 Траўня ў Празе.

Прагаю я захаплялася болей, як людзьмі ў ёй, якія, тады здавалася мне, былі куды ніжэй яе велічнасці. Некранутая войнамі Прага захапляла, прамаўляла гісторыяй старых будынкаў, вузенькіх вулачак сярэднявечча. Прагу я палюбіла, але кахалатолькі маю Беларусь.

Мы жылі ў адных сенях з той сям’ёй, гдзе жыў мой муж раней з панам Новакам — маладым студэнтам. Якія дзіўныя чэхі! Аднойчы прыйшла да мяне тая гаспадыня з прэтэнзіямі, што, пэўна, з мае віны выберацца яе добры кватарант. Я здзівілася, бо амаль не ведала яго. Аказалася, што прыгожы студэнт не можа вучыцца, ён, бачыце, улюбіўся ў пані дактарову, бярэ ўсё да сябе Іжычка, згубіў спакой і зусім не можа вучыцца, і я вінавата! Хто такую несуразіцу чуў? Пасля мы шчыра пагаварылі з панам Новакам. Ён стараўся зразумець незразумелае. Паводле яго слоў, быў ён сынам гандляра, ніякі не рамантык, меў нарачоную, якую, здавалася яму, кахаў. Усё абдуманна, запланавана як належыць, і раптам нешта такое, з чым яму ніяк не справіцца! Для мяне гэта таксама было дзіўным, як можна планаваць і пачуцці? Я нічым не магла памагчы разбуджанай душы гэтага чалавека, і ён з гэтай кватэры ўцёк. Вось такія былі чэхі — цвярозыя, чэсныя, але душа ў іх была.

Чэшскі быт памалу ўваходзіў у мае прывычкі. Каб лепей варыць, я купіла сабе кулінарную кніжачку й з цікавасцю прачытала там, як прыгатаваць на абед «жабі стэгінка» (жабіныя кульшачкі). У гэты час мне прыпомніліся нашыя каўбасы, сальцісоны, вантрабянкі, парасяты і індыкі, якія так смачна падавалі на Беларусі. Жабы, гэта ж, мусіць быць, несусветная несмач! Але чэшскія кнэдлікі¹²³ мне падабаліся.

А тым часам падзеі не стаялі на месцы. Нейк Прага не спала цэлую ноч, гэта тады, калі немцы акупавалі Аўстрыю. Чэхі адчувалі, што падобнае можа аднойчы быць і з імі. На жаль, яны не памыліліся. А тым часам быў у Празе апошні й цудоўны Сакольскі злёт¹²⁴. Гэта была адчайная дэманстрацыя

¹²³ Кнэдлік (чэшск. knedlik) — мучны выраб з дабаўленнем яйкаў і дрожджаў.

¹²⁴ Злёт удзельнікаў чэшскай гімнастычнай арганізацыі «Сокол», створанай у 1862 г.

патрыягізму, прыгажосці, спартыўнасці, сілы. Прага некалькі тыдняў не прачыналася й не засынала, Прага проста не спала! Яна вітала, паіла, карміла, дарыла й гасціла чужых і айчынных гасцей. Яна смяялася й плакала, адчыняючы людзям насцеж сваё чыстае сэрца й быццам просячы зразумення, ратунку й помачы супраць таго, што маршыравала адмераным каваным крокам з Захаду й на цэлую Еўропу ўжо крычала: «Гэйль Гітлер!». На стадыёне былі цуды зладжанай масавай гімнастыкі, быў улюбёны свой прэзідэнт з неадступным другам — мілай і дастойнай першай дамай Рэспублікі — сваёй жонкай. Але гэта быў апошні размах свабоднага народу. Насоўваліся цяжкія хмары. Усе мясціны свабоднай дзяржавы прывезі на гэты злёт любоў і вернасць ураду сваяму й сталіцы. Я бачыла, як таргоўкі бралі ў прыпол цытрыны й памяранцы са сваіх латкоў і няслі іх моладзі, якая ўсё прыбывала й прыбывала ў Прагу, вітаючы дарагую сталіцу. Я бачыла пасля, як кожная з гэтых гандлярак трымала ў руках газету, гдзе пісалася аб адарванні ад Рэспублікі яе правінцыяў і галоўнае — Судэцкага краю, і як кожная плакала з гора. Плакаў тады ўвесь гэты харошы, пакінуты ўсімі народ. Гэта не была Рэспубліка, а дом іх дарагі й гасцінны, сям'я іх адзіная, на якую тупым маршам ішоў іх адвечны вораг, і знікуль не відно было ратунку. Прагна адскубла сабе з жывога цела Рэспублікі й ачумелая Польшча, быццам не думаючы аб тым, што чакае заўтра яе безабаронны, няшчасны народ. Адна толькі Румынія засталася ў тыя страшныя дні чалавечнай і дружнай. Недарма, знача, румынскія жанчыны на Сакольскім злёце крычалі перад трыбунай ураду аб сваёй адданасці й аб дружбе...

А час ішоў. Я не магу забыцца аб чэшскай мабілізацыі. Усе мы ў нашым доме супольна слухалі, як гаварыў Гітлер. Ён крычаў, заваўся, быццам крыкам хацеў паралізаваць запалоханыя народы. Нарэшце ноччу аб'явілі аб мабілізацыі. Людзі смяліся, кідаліся сабе ў абдымкі! Яны не плакалі, не баяліся, яны былі шчаслівыя, што могуць, маюць шчасце йсці бараніць сваю волю, сваю Радзіму. «Тэды вимэ, на чэм йсмэ!» (ведаем, што рабіць!) — крычаў мне сусед наш з несказаным шчасцем. Мы не думалі, што вораг дасць чэхам спакойна

мабілізавацца. Суседзі паадзявалі маскі, а ў нас была толькі адна, і мы з мужам пачалі тут сварыцца: ён пхаў яе мне, а я яму назад, і нарэшце мы адкінулі яе зусім. Назаўтра муж папытаўся ў мяне, што, на маю думку, яму рабіць? На маю й на яго думку трэба было вось цяпер адудзячыцца харошаму народу за асвету й за гасціннасць, і муж пайшоў і запісаўся дабравольцам. Але вайны не было, а чаму, я гэтага нават не ведаю... Як я цяпер думаю, дык Прага не ў сілах была стрымаць нямецкую ўсю напорыстую навалу, але навала гэтая была ў сілах пакінуць ад тысячагадовага горада мокрае месца... Спакойна сабе паехалі дамоў Даладзье¹²⁵, Чэмберлен¹²⁶ і інш., якія на так коратка адварнулі ад сябе небяспеку. Прэзідэнт Эдуард Бэнэш пакідаў сваю Бацькаўшчыну. Усе, плачучы, слухалі ягоную апошнюю прамову. Ён прашчаўся са сваім народам, змушаны пакінуць яго. Мне так захацелася ў гэты час падзякаваць яму за ўсё, што чэхі зрабілі для нас, што я, каб муж не ведаў, напісала яму на Град падзяку ад нас, усіх беларусаў у Празе, і шчырае спагаданне з прычыны такой гістарычнай сумнай, трагічнай падзеі. Мужу пасля толькі паказала падзяку з Граду, якая, як адказ на мой ліст, надыйшла з Граду. Мы доўга яе перахоўвалі вайною.

У Чэхаславакіі ўтварыўся новы ўрад на чале з трагічнай асобаю Гахі¹²⁷. Пасля 15 сакавіка 39-га года ў бурны, ветраны, заснежаны дзень увайшлі ў Прагу немцы. У гэтыя дні я на вуліцу не выходзіла. Мала хто плакаў цяпер, людзі кінуліся ў крамы й пачалі купляць усё — ад мыла й сала пачынаючы. У Кашпараку жыла сям'я нямецкіх камуністаў. Гэта быў рабочы й нейкі дзеяч Ота Кляўдэр, Ані, ягоная жонка, і іх дачка. Ані мне многа радзіла, памагала. Ота вадзіў Юру на спацыр, калі я мыла бялізну, і часта нам прыносіў маскоўскія газеты. Ён мне

¹²⁵ Даладзье Эдуард (1884–1970) — французскі палітычны і дзяржаўны дзеяч.

¹²⁶ Чэмберлен Нэвіл (1869–1940) — англійскі палітычны і дзяржаўны дзеяч, прэм'ер-міністр Англіі (1937–1940).

¹²⁷ Гаха Эміль (1872–1945) — чэшскі палітычны дзеяч. Пасля Мюнхенскай змовы (1938) і эміграцыі Э. Бэнэша быў выбраны прэзідэнтам Чэхаславацкай Рэспублікі (без Судэцкіх земляў). Падпісаў з А. Гітлерам дамову аб акупацыі фашыстамі Чэхіі (1939) і ачольваў чэшскую цывільную ўладу ў Пратэктарате Чэхія і Маравія. Арыштаваны ў 1945 г., памёр у турэмным шпіталі.

сказаў, што вайну вырашыць савецкая зброя, і гэта пасля аказалася праўдай. У іх я пазнаёмілася з многімі людзьмі. Адныя з іх — румынскія яўрэі — уцякалі з Прагі й пакінулі нам сваю кватэру. Гэта быў невялічкі пакойчык, і цераз карыдор куханька. Недарагая кватэра й для нас акурат. Яўрэі былі вельмі маладыя, і жонка была надзвычайна прыгожая. Гэта быў чацвёрты паверх, найвышэй у гэтым доме. Ніжэй пад намі жыла пані Косач-Шыманоўская, сястра Лесі Украінкі, і яшчэ ніжэй — сям'я Малжулаў, дзе былі дзве дачкі-студэнткі. З малодшай Лідаю мы пасябравалі.

Цяпер усё пераважна залежала ад немцаў, і праца. Беспрацоўных цяпер не было. Немцы ваявалі, а чэхі йшлі на іх месца. Арміі свае чэхі не давалі, але працоўную сілу — так. Але муж па-ранейшаму працаваў у доктара Градзіла, якога ўжо прагналі з Граду, але ён быў такі нервовы й такі няшчасны, што не мог працаваць. А можа, і не хацеў... Усе дні напярэць ён праводзіў ля радыё, слухаў заходнія дэмакратыі.

Пасля былі апошнія лісты ад нашых бацькоў, і пачыналася вайна з Польшчай.

Да нас аднойчы завітаў незнаёмы чалавек, які назваў сябе Тыран. Дасканалы гутарыў па-беларуску й прыехаў быццам з Латвіі. Меў усе выданія тады кніжкі Максіма Танка. Мы выпрасілі ў яго толькі Танкаву фатаграфію з першай старонкі. Ён цікавіўся, што мы думаем, што збіраемся рабіць і г.д. Дзівіўся мужавай пасіўнасці, запалоханасці, але выразна нічога не гаварыў. Ён начаваў у нас у сенях, бо было цесна — было гэта яшчэ ў Кашпараку. Назаўтра, калі муж пайшоў на працу, ён папрасіў у мяне нажа, скінуў чаравік і пачаў майстраваць абцас. Калі яго разварушыў, дык у абцасе паказалася дзюрка, а ў ёй паперка на 500 зл. — яшчэ Польшча тады існавала. Ён глядзеў, як я буду рэагаваць на гэта, але я толькі папыталася: пашто яму гэта? «Хачу студыяваць у Празе», — кажа. «Ну й ну, — думаю, — гэта чалавек нядобры, і пашто ён пры мне даставаў тыя грошы, во дзіва?» Чалавек усім кватарантам паказаўся падазроным, і яны пачалі шаптацца й пытацца ў мяне: хто гэта? Я ім сказала, што нейкі будучы студэнт. Чалавек прасіў, каб я яго крыху пакінула аднаго ў хаце, пасля

ён пайшоў. Муж быў на рабоце. Вечарам, яшчэ муж не вярнуўся, я клала Юрачку спаць, як раптам прыйшоў да нас малады чалавек і працягнуў мне легітымацыю¹²⁸, на якую я нават не глянула — так спалохалася, што падкасіліся ногі. Ён супакоіў мяне, распытаўся пра нашага начнога госця й пайшоў. Я абняла толькі Юрку й ледзь дачакалася мужа.

Нядаўна я пра гэта расказвала адной жанчыне. Яна ў мяне толькі папыталася: «Такі Хрыстападобны?» Кажу: «Так, бледны, худы, страшны й менавіта Хрыстападобны». Яна назвала яго. Гэты чалавек дапамог арганізаваць, а пасля так жа прадаць і праваліць «Грамаду»... Быў гэта страшны чалавек.. Болей мы ў хагу такіх не пускалі, прыходзілі да нас толькі свае сябры й нашыя з Моджанаў.

Пасля падзелу Чэхаславацкай рэспублікі нас пачалі вельмі праследаваць палякі. Яны відавочна патрабавалі, каб чэхі нас вярнулі ў Польшчу, бо мы ж былі польскімі грамадзянамі. І вось у нас бязвыхаднае становішча, нас выкідаюць. Нехта перадаў мужу, каб мы з сынам схадзілі да аднаго з чэшскіх сенатараў і папрасілі заручыцца за нас. І вось ідзем мы з Юрачком, вяду яго за руку. Калі мы туды прыйшлі, дык усе ва ўрадзе зацікавіліся цудоўным хлопчыкам, які міла гаварыў чэшскія вершы. Пан сенатар прыняў нас ветліва. Я вельмі няўмела папрасіла яго памагчы нам — прасіць нешта для сябе мне было заўсёды цяжка. Ён загадаў сакратарцы напісаць нешта, падпісаў гэта, і мы трапілі ў рукі ўсіх супрацоўнікаў гэтага ўраду. Яны паспелі ўжо купіць Юру чэшскія кніжачкі для дзяцей і сабралі яму троха й грошай. Я старалася скрыць тое, што я не прывыкла, каб давалі мне грошы, што я іх прывыкла людзям даваць, але яны ўсе былі такія шчырыя, такія харошыя, што я ўзяла гэты падарак для сына, і мы сардэчна развіталіся з імі. Так мы засталіся ў Празе, і грозны начальнік паліцыі для чужынцаў, нейкі славак — забылася яго прозвішча ўжо, — не мог нас так сабе выкінуць.

Палякі нейк ужо пранюхалі мае крыўды на іх, і бацькі мне са страхам пісалі, чаму я не маўчу лепей у Празе, што тут

¹²⁸ Легітымацыя (польск. legitymacja) — пасведчанне асобы.

шкадуюць, што наагул мяне выпусцілі са сваіх рук... Я чытаю польскія газеты. Кракаўскі «Кур’ер поранны» пісаў, што палякі немцаў разаб’юць, напэўна, і тады пашыраць свае граніцы так, што польскі жолнеж падасць руку японскаму. Аж куды ўжо пашырацца граніцы Рэчы Паспалітай! Каго Бог хоча пакараць, адыме розум,— думала я. Мы яшчэ паспелі зрабіць Юрачкін партрэцік і паслаць яго бацькам, як немцы напалі на Рэч Паспалітую. Шкада было нашых людзей, шкада было бацькоў нашых, нашай зямлі. Вайна — не жарты, і немцы — не ангелы! Што ж, выйшла яшчэ горай, як мы баяліся. З’яднанне Беларусі і яе «асвабоджэнне» поўнасю закрыла мне гора маёй сям’і. Хутка напісалі нам, што тага мой памяняў сваю кватэру на горшую ў Гродне, і я ўжо ведала, што гэта значыць. Неўзабаве гэта пацвердзілася, і мы ад зэльвенцаў атрымалі справу аб тым, як ля сцяны нейкага хлява ў Зэльве забілі 21 чалавека, у тым ліку старэнькага бацюшку Якабсона, зэльвенскага ксяндза, і інш... Божа мой, і каму й пашто гэта было трэба? Калі хто й чакаў чаго, дык не гэтага. Старэнькі гэты святар, памятаю, вельмі любіў туліпаны, а матушка яго была старэнькая, малая, як курапатка. Ён прыходзіў да нас хрысціць Юрачку й такі быў бяскрыўдны. Што там далей у нас рабілася, я не ведала, але лёс тагы мяне ўстрывожыў, і тут я пыталася: за што? Я не ведала, як дапамагчы ім. Напісала ліста ў Палаўкі¹²⁹, да чалавека, які быў многім нам забавязаны, да Люціка Уладка. Гэта быў набожны чалавек, наш сусед. Яму давалася балота касіць, поле, што засеяць. Мама і лячыла дзяцей ім, і жаніла, і нават на вяселлі ў іх была каравайніцай, што было супраць яе правілаў. І вось гэты чалавек прадаў нас, першы падпісаўся на вываз мамы з дзецьмі, бо тату ўжо дабівалі ў Гродне ў турме разам з яго братам Валодзем і пляменнікам Віталем. Сын гэтага Люціка, таксама Уладзімір, цяпер важны праваслаўны святар савецкі, якога яны пасылаюць увесь час за граніцу. Кажуць, што ён партыйны.

¹²⁹ Палаўкі — вёска ў былым Ваўкавыскім павеце (цяпер — у Мастоўскім раёне), паблізу якой знаходзіўся хутар Жлобаўцы, дзе 27 ліпеня (8 жніўня) 1910 г. нарадзілася Ларыса Міклашэвіч

Казаў мне адзін чалавек, што тады было агульнае азвярэнне, насалода з мукаў чалавечых і канец свету. Так недзе наступаў некалькі вякоў таму Чынгіс-хан¹³⁰ на славянскія землі... Сумнае было злучэнне зямлі нашай, неблагаславеннае добрай справай.

З дзядзькам Васілём жылі мы вельмі дружна. Старэнькі любіў заехаць да нас. Ён не спадзяваўся, што з ганарыстага маяго Янкі будзе такі добры муж. Цешыўся гэтым. Янка цікавіўся болей літаратурай і прыгожымі дамамі й зусім мала палітыкай, а дзядзька Васіль — толькі палітыкай.

Хутка пасля маяго прыезду ў Прагу памёр Тамаш Грыб¹³¹ — таксама член ураду БНР, наймалодшы яго міністар. Памёр на васпаленне лёгкіх — дарагі Флемінг¹³² тады яшчэ не даў людзям пеніцыліну. Усе мы ездзілі на крэмацыю, якая сама па сабе ўжо была для мяне дзівам. Там я пазнаёмілася з Ермачэнкам¹³³, Русаком¹³⁴, Бакачом¹³⁵, Калошам¹³⁶ і інш. Труна паволі адплівала ад нас, і на хорах нейкі ўкраінскі спявак прачула спяваў «Не пагаснуць зоркі ў небе»¹³⁷. Я таксама адчула, што і я ўжо на чужыне, і горка зашчаміла сэрца. Пасля былі грамадскія хаўтуры. Пад гербам нашым і сцягам вісеў прыгожы Грыбаў

¹³⁰ Чынгісхан (каля 1155–1227) — мангольскі палкаводзец, заснавальнік Мангольскай імперыі.

¹³¹ Грыб Тамаш (1895–1938) — палітычны дзеяч, навуковец, сакратар на Першым Усебеларускім з'ездзе ў Мінску (1917), сакратар земляробства, замежных справаў ва ўрадзе БНР.

¹³² Флемінг Аляксандр (1881–1955) — англійскі навуковец у галіне бактэрыялогіі. Адкрыў пеніцылін (1929). Лаўрэат Нобелеўскай прэміі (1945).

¹³³ Ермачэнка Іван (1894–1970) — дзеяч беларускага палітычнага руху і эміграцыі. Дыпламатычны прадстаўнік у Канстанцінопалі і генеральны консул (1921) БНР на Балканах, намеснік міністра замежных справаў БНР (1922). З 1940 г. — старшыня Беларускага Камітэта самапомачы ў Празе, на сродкі якога быў выдадзены зборнік Л. Геніюш «Ад родных ніў» (1942). У 1941 г. пераехаў у Мінск, узначалаў Беларускаю народную самапомач, быў дарадчыкам генеральнага камісара Беларусі В. Кубэ. З 1948 г. — на эміграцыі ў ЗША. Маючы дыплом Карлавага універсітэта, працаваў лекарам.

¹³⁴ Русак Васіль (1896–?) — дэлегат Першага Усебеларускага з'езда, удзельнік Слуцкага паўстання (1920). З 1920-х гг. — на эміграцыі. У 1945 г. арыштаваны ў Празе савецкімі спецслужбамі і прыгавораны да 10 гадоў зняволення.

¹³⁵ Бакач Пятро — выпускнік Карлавага універсітэта, аўтар падручніка нямецкай мовы для беларусаў (1941), у 1945 г. арыштаваны савецкімі органамі бяспекі.

¹³⁶ Калоша Аляксандр (1905–?) — грамадскі дзеяч, намеснік кіраўніка аддзела Беларускага прадстаўніцтва ў Нямеччыне.

¹³⁷ «Не пагаснуць зоркі ў небе...» — радок з верша Я. Купалы «Нашай Ніве» (1911), пакладзенага на музыку М. Янчуком.

партрэт, зышлося многа людзей — чэхаў і брагоў-эмігрантаў. Валодзя Тамашчык¹³⁸ мне іх называў. Ад чэхаў быў ведамы славіст, прафесар Славік, выступаў сардэчна, прадумана. Ад украінцаў выступаў, здаецца, прафесар Дарашэнка, які некалі першы напісаў кніжачку аб нашым адраджэнні. Сам ён з Чарнігаўшчыны, дык беззаганна валодаў беларускай мовай. Ад рускіх эсэраў гаварыў вельмі цікавы Чарноў. Была на хаўтурах і Радзянко. Яна, здаецца, любіла мяне, мы часта сустракаліся ў цэркве. Скромна ў хустачцы пад бараду гэтая шляхотная дзячка, здаецца, ніколі не думала пра сябе. Пасля заканчэння універсітэту доктар Грыб працаваў у славянскім архіве ў беларускім яго аддзеле. Плацілі там грашы, і ён дарабляў у няшчодрае беспрацоўе як мог, насіў нават і прадаваў, казалі, краваткі¹³⁹ па людзях, а ў архіве пісаў, заўзята працаваў для Беларусі. Кажуць, засталася пасля яго многа вартасных навуковых працаў. Часам выдавалі беларусы ў Празе «Іскры Скарыны»¹⁴⁰, над якімі працаваў пераважна доктар Грыб, а фінансаваў іх Васіль Русак — мажны і вельмі энергічны слудкі паўстанец, які памёр пасля вайны ў савецкім зняволенні. Былі яшчэ Клаўсуць, Вітушка, Астапкевіч і інш. Яны пераважна пажаніліся з чэшкамі і жылі не ў Празе.

Беларусы, за малымі выняткамі, жылі вельмі бедна. Загадкава багата жыві толькі адзін Іван Абрамавіч Ермачэнка. Быў гэта лекар, які меў багатыя апартаменты ў цэнтры Прагі і інзэраты¹⁴¹ аб сваім кабінэце даслоўна ва ўсіх чэшскіх газетах. Гэта быў вельмі добра апрануты сярэдняга росту нехуды чалавек, які вечна ўсміхаўся, але зусім не выклікаў да сябе даверу. Жанаты ён быў з нейкай рускай з Румыніі, якая таксама скончыла медыцыну (зубніха) на беларускую стыпендыю, мелі яны дзве дачкі. Акрамя яго ніхто ні слова не гаварыў па-беларуску. Багаты гэты чалавек не меў ніякае

¹³⁸ Тамашчык Уладзімір — грамадскі і рэлігійны дзеяч, быў намеснікам старшыні Беларускага аб'яднання ў Беластоку

¹³⁹ Краватка (польск. krawat) — галыштук

¹⁴⁰ «Іскры Скарыны» — гісторыка-публіцыстычны часопіс, выдаваўся Беларускім (Крывіцкім) таварыствам імя Ф. Скарыны ў Празе (1931–1935).

¹⁴¹ Інзэрат (польск. inserat) — абвестка.

літасці над беднымі сваімі суайчыннікамі, ён наагул, як казалі, сепараваўся ад іх, але вось цяпер пачаў браць удзел у беларускім жьцці, цікавіцца падзеямі й высоўвацца наперад. Я яго нечаму неўзлюбіла, і ён ніколі не здабыў маёй сімпатыі й маяго даверу. Яго ўсе баяліся, але я, пасля таго здарэння ўдома, калі пачулася вельмі сільнай, не баялася нікога, а супраць яго пачала выступаць. Як можна выступаць ад імя народу, не маючы адкрытай душы для ўсіх нашых бедаў і інтарэсаў? Я, вясковая дзяўчына, ніяк не магла гэтага сцяміць... Інтарэсы маяго народу — мая святасць, я крывёй магла заплаціць за яго лепшае заўтра, але я хачу, каб усе тут мелі чыстыя сэрцы й рукі! Я прыехала адтуль, гдзе народу вельмі цяжка, і ў імя яго добра я буду толькі працаваць і жьць. Другіх меркаванняў не ведаю, і ні з кім мне пакуль што не па дарозе. Моцна да ўсіх прыглядаюся, практыкі ў гэтым у мяне ніякай няма, але шлях свой я ведаю. Я, напрыклад, вельмі веру дзядзьку Васілю, пані Крэчэўскай, Тамашчыку, нават Русаку, ну а з Ермачэнкам — я супраць! Напрыклад, мой муж у вельмі цяжкую хвіліну, калі быў сапраўды бяздомны й галодны, прасіў пазычыць крыху грошай. Ён не пазычыў, але на 200 карон заручыўся за яго ў банку й вельмі баяўся, каб яны яму не прапалі. Сябру Калошы ён даў працу чорнарабочага ў сябе на віле ля Прагі й плаціў чалавеку грашы. А вось пані Крэчэўскай ці дзядзьку Васілю — старым, вартым і вельмі бедным людзям, такі багач нават не падумаў, каб дапамагчы. Зусім спакойна наглядаў іх убогасць жьцця. Былі й другія з вышэйшаю асветаю нашыя сябры, і яны сапраўды галадалі... Усё гэта ўзважыўшы, я прыйшла да пераконання, што гэта не патрыёт, і тады чаму хоча правіць у гэтай маленькай сям'і, калі за сям'ю яе не лічыць? Што за кабала й хто яго паслаў на нашую голаў і пашто? Калі яны даведаліся аб маёй тэлеграме прэзідэнту Бэнэшу, дык дзядзька разумна гэта прамаўчаў, а Ермачэнка горка зацеміў, што гэта неразумна, бо трэба йсці супраць Граду, не з Градам. Але ён не пашкодзіў мне тады, не выдаў.

Пасля ўпадку Польшчы, якой мы былі грамадзянамі, мы згубілі сваё грамадзянства зусім. Па-нямецку гэта было

«штатэнлез»¹⁴² — знача, без грамадзянства. Гэта было не так непрыемна, як небяспечна. Кожны чужынец быў узяты пад строгі кантроль, хто змог, дык уцякалі, а куды было падзецца нам? Нявесела... Немцы са сваёй ведамай дакладнасцю загадалі ўсім арганізавацца ў свае, імі дазволеныя арганізацыі, і тады мелі іх перагляд. Беларусам дазволілі Камітэт самапомачы¹⁴³, беларускі, безумоўна. Арганізаваць яго было трэба самым. Нас было мала, не было ні памяшкання, ні сродкаў на гэта, было тугавата. Сабраліся ў кафэ ўсе разам. Выбралі кандыдатаў на старшынню, але мы з дзядзькам Васілём свае кандыдатуры адразу знялі, засталіся двое: Русак і Ермачэнка. Апошні палохае нас, дае пазнаць, што ён усяільны і без яго нічога нельга рабіць. Выбралі яго адным голасам болей. Людзі яго не любілі, крыху баяліся, дзядзька маўчаў. Сакратаром выбралі Бакача, мяне скарбнікам, і выкруціцца мне было нельга, ды і няма пашто. Ермачэнка ўступіў пад Камітэт адзін з пакояў сваіх апартаментаў, у Камітэт наплывалі людзі. Русак аднойчы прывёў Вольфсана, гэта быў яўрэй. Вельмі хацелася яго вырагаваць. Узялі нарэшце яго, сына і дачку. Гэтых дваіх мы ніколі не бачылі, але яны, як і мы, мелі легітымацыі Камітэту і так выжылі. Акрамя невялічкіх членскіх узносаў яны іншых выдаткаў не мелі. Узяць іх было небяспечна, але здрадніка сярод нас не знайшлося. Ніякай палітыкі у Камітэце мы не праводзілі, ды і не маглі праводзіць. Толькі дурань можа цвердзіць, што немцы маглі дазволіць некаму нейкую палітыку. Усё зводзілася да цесных, акрэсленых рамак Самапомачы. Камітэт ніякай дзейнасці не праводзіў, а невялікую суму членскіх узносаў я проста аддавала пад распіску Бакачу, бо сапраўды ён не меў з чаго жыць.

Казалі, што беларусы вельмі добра біліся, але ўсё гэта было дарма, і вось паявіліся нашыя палонныя, а было іх шмат. У

¹⁴² Staatenlos (ням.) — без грамадзянства.

¹⁴³ На канферэнцыі беларускіх эмігранцкіх суполак у Даньгу (1939) было створана Беларускае бюро даверу пры міністэрстве ўнутраных справаў Нямеччыны, пры ім — Беларускі Камітэт самапомачы. У Празе дзейнічаў ягонаў філія.

Берліне пачала для іх выходзіць газета «Раніца»¹⁴⁴, якая хутка трапіла і ў Прагу. Муж яе выпісаў. Акрамя нямецкіх зводкаў былі там і беларускія пытанні, вершы, карэспандэнцыя. Была гэта нічудзь не горшая газета за ўсе пратэктарацкія і іншыя, якія мы чыталі, ды была на роднай мове. Людзі вельмі стараліся, каб мела й беларускі змест. Цяпер ужо яна была адзіным друкаваным беларускім словам.

У гэты час уцяклі з Саветаў Расціслаў і Віця, стрыечны мой брат. Калі забралі тату, дык пачалі шукаць Славачку — ён быў ужо паўналетні. Хлопец блукаў тры месяцы па лесе, то быў у сваякоў, якія не вельмі хацелі яму дапамагчы. Нарэшце яны перайшлі граніцу і ўцяклі ў Польшчу да татавай сястры, што была за свяшчэннікам. Мілая цёця хутка выжыла нашых юнакоў. Прышыўшы ім літары «П» на плечы, іх адправілі на працу ў Нямеччыну. Ад хлопцаў мы даведаліся аб трагедыі нашых сем'яў. Віці бацькоў (яго маці — татава сястра) забілі ў іх фальварку Ярылаўцы (цяпер Польшча). Цёці вырвалі язык і дзёрлі пасы скуры з плячэй. Дзядзю Цімошу, кожнаму з іх было праз 80 гадоў, проста забілі, а іх сына Валодзю білі й выдзерлі яму вочы і ўрэшце забілі. Тады наладзілі ў Ярылаўцы танцы пад гармошку й наагул — забаву, трупы ляжалі на панадворку побач... Віця ў гэты час біў немца, і калі вярнуўся, дык перавезлі яны з маім татам трупы з ярылаўскага хлява пад бераставіцкую царкву й там пахавалі. Пасля забралі тату, казалі, біў яго канваіруючы нейкі Сундукевіч, а ён ішоў і маўчаў. Казалі мне людзі, што быў з імі ў гродзенскай турме, з якой ужо ніхто з нашай сям'і жывы не выйшаў. Маму маю з дзецьмі, вымучыўшы на месцы, вывезлі ў Казахстан. Я не знаходзіла сабе месца, усё пыталася: «За што, за што?». Я хацела кончыць жыццё, пусціўшы газ, да гэтага ў мяне былі і іншыя непрыемнасці. Муж мяне вывалак з маленькае кухні.

Аднойчы ўзяла я «Раніцу», паглядзела адрас і напісала туды сваю маленькую фантазію на тэму вясны й Бацькаўшчыны. Нікому пра гэта не гаварыла, але калі прыйшла наступная

¹⁴⁴ «Раніца» — беларуская газета, якая выдавалася ў Берліне (1939–1945). На яе старонках 28 красавіка 1940 г. адбыўся літаратурны дэбют Л. Геніюш.

«Раніца», нават у рубрыцы «Карэспандэнцыя» я не знайшла найменшае зацёмкі на маю сардэчную вясну... Але аднойчы ў паштовай скрынцы я знайшла ліста на маё імя ад рэдактара газеты: мая фантазія, паводле слоў рэдактара, вельмі добрая рэч, была пакінутая ў велікодны нумар. Так, знача, я цяпер буду пісаць. Усё дарагое мне забралі, панішчылі, але ёсць тут у няволі браты мае, цёмныя, нават не ведаюць добра, хто яны, самыя сябе падцэньваюць, вось я хачу аказацца да іх, але так: сэрцам да сэрца. І вось пачалося. Я хутка выбілася на першую старонку газеты, мяне палюбілі. А я, я толькі думала пра нашых людзей. Часам на каленях вымольвала ў Бога такія словы й мыслі, якія б падтрымалі ў няволі братоў маіх, не дазволілі ім забыцца пра сем'і свае й сёлы. Каб рабілі іх упэўненымі ў сваіх чалавечых вартасцях, давала абразкі ім з нашай гісторыі. Многа вершаў маіх паляцела ў рэдактарскі кош, шмат не прапусціла цэнзура, але я іх усе пісала маім братам і часам аж плакала. Зусім не звярталі, разагнаўшыся на ўсю Еўропу, немцы ўвагі на нейкую славянскую, беларускую газетку, і я пакуль што з гэтага карыстала. Пайшлі водгукі, у Прагу пачалі ездзіць дзеячы, каб паглядзець на мяне, пагутарыць. У мяне была свая лінія, свая палітыка. Шматлікія з высокай асветаю мае суродзічы разглядалі мяне як дзіва.

Ермачэнка павёз беднага дзядзьку па цэнтрах, дзе былі нашыя людзі. Сам ён ехаў у вагоне для немцаў, а дзядзьку недзе ўвапхнуў сярод найбяднейшых. Дзядзька зусюль пісаў мне: ён так толькі зразумеў маю незалежную ад нікога пазіцыю, маю смеласць, калі я публічна казала ў вочы Ермачэнку, што ён ёсць шкоднік беларускай справы. Беларусу трэба было ўсведамляць і тых, якія яшчэ засталіся жывыя, жывымі й захаваць. Будучыня была яшчэ пісаная віламі па вадзе, і арыентавацца на немцаў нам ніяк было нельга. Я паглядзела на іх палітыку, на варварства й адразу так сабе падумала: каб не напісаць ім ні слова, як быццам яны наагул для нас не існуюць, а калі закрануць, дык праўдзіва, і з цэлай душы галубіць, апяваць, лялеяць сваю Беларусь, чаго нам ніколі не дазвалялі дагэтуль атупелья каланізатары нашай зямлі. Мне гэта ўдалося. Мяне пасля выкрылі, але вайна ўжо канчалася, і ім было не да

мяне, а можа, проста я мела шчасце, а можа, і сярод іх былі людзі, якія ўмелі шанаваць патрыятызм паэткі невялікага, вельмі няшчаснага народу. Я таксама старалася нідзе не працаваць за акупацыі, маленькі сыночак мне хораша ў гэтым дапамагаў.

Па нашай вуліцы хадзілі з дзяўчатамі такімі, як Юра, дзве вельмі дыатынгаваныя¹⁴⁵ дамы, старая й малодшая. Яны на мяне з цікавасцю паглядалі. Мне здаецца, што тады на мяне з цікавасцю паглядалі амаль усе. І вось аднойчы ў краме, каля мяшка з гарэхамі — астатка з часоў Рэспублікі,— наш Юрка пакалаціў і разгневаў тых дзяўчаткак зусім не паджэнтэльменску. Я ўбачыла, што гэта немкі, і глядзела толькі, што будзе далей. А далей падышла да мяне малодшая дама й сказала, што цяпер ёсць нагода нам пазнаёміцца, бо яна тут чужая, мяне ўжо даўно ведае й хоча пасябраваць са мною й хадзіць разам з дзецьмі на спацыр. Так у нас завязалася амаль дружба, прынамсі, вельмі шчырыя адносіны. Дама наведала нас з дзецьмі, і я па-нашаму, па-беларуску, шчыра іх пачаставала каваю, цукеркамі і т.п.

Тым часам Славачка й Віця ехалі пад канвоем у Нямеччыну. Немец, якому на гаспадарку дастаўся наш Расціслаў, вёў яго да хаты і ўсё дрыжэў, аглядаўся. Гдзе ж, не чалавек, а рослы магутны дуб — што пра гэтых славянаў толькі ні начытаўся немец! Вось схопіць адною рукою яго за карак, і немец не пісне. Расціслаў гэтага не зрабіў, уцёкшы ад адных, не мог і не хацеў адразу нешта пачынаць. Яго накармілі, аднесліся палюдску, і Славачка пачаў дапамагаць немцу. Скончыў ён Жыровіцкую сельскагаспадарчую школу й па натуре быў кемлівы й разумны хлапец. Высокі быў — 1 м 95 см, шырачэзны ў плячо. Густыя валасы, як багаты жыгні сноп, хораша ляжалі на галаве, прапарцыянальны роўны нос крыху з гарбінкаю, зеленаватыя, поўныя нейкай затаёнай дабраты вочы, у якія пасля заглядала я, задраўшы голаў. Немцы яго ацанілі й палюбілі па-свойму. Ён сам вёў іх усю гаспадарку, але пісаў мне, што надта цяжка яму, што нават імя сваяго не чуе й

¹⁴⁵ Дыатынгаваны (польск. dystyngowany) — вытанчаны, свецкі.

назваюць яго тут Нікляс (ад — Міклашэвіч), адно толькі быў рады, што яны нічога не разумеюць, як ён іх лае па-своёму на ўвесь голас. Пасля ўсіх сваіх вандровак Расціслаў быў вельмі абдзёрты й вось напісаў мне аб гэтым нейк незнарок. Чэхі далі мне дазвол паслаць яму адзенне. Я паслала яму ўсё неабходнае, ад бялізны да цёплай прыгожай курткі й да апошніх драбніцаў мужчынскага туалету. Хлопец зрабіўся элегантны, да гэтага немцы падаравалі яму капялюш (гут!) і гадзіннік (эйн ур!). Расціслаў меў усё, што характарызуе «вышэйшую расу германцаў», і ў іх зрадзілася думка ажаніць яго і ўсынавіць. Немцы пачалі пісаць мне ў Прагу мілыя лісты, у іх была там нейкая дачка ці сястра, якая не супраць была ўступіць з намі ў сваяцтва. Брат ад такога шарахаўся, такое было не для нас. Але вось яго сілаю праз «арбайтсамт»¹⁴⁶ забраў да сябе нейкі нямецкі начальнік. Гэта была сапраўды ўжо трагедыя для нас усіх. У старога гаспадара ён жыў, як у сям'і, а тут пасадзілі яго на кухні, дзе кармілі аднаго й чым папала. Загадалі маладому панічу даць кароў, што для яго было найвялікшай пакутай. Начама папярэдні немец тайна насіў яму есці, ледзь не плакаў, але не змог вярнуць сабе Расціслава. А я ўсё думала: і як яго, няшчаснага, ратаваць? Ну й свет пайшоў, ну й нашая няшчасная доля...

Цераз Польшчу пераслалі мне ліста ад мамы. Завезлі іх недзе ў Паўночны Казахстан на станцыю Кіялы, дзе было галадно, халадно й цяжка. Мама пісала, што зайздросціць Марыі Паўлаўне, той цёці Мані, якую забілі разам з мужам і з сынам. Я дрыжэла за маміна жьщцё, і калі мы вечарам скуль вярталіся з мужам і холад біў мне ў твар, для мяне гэта быў холад дзікага Казахстану. Я баялася, і нездарма, што мама не выжыве. Яна так ужо болей не сустрэлася ні з намі, ні з нашым татам. Так ліквідавалі таварышы «клас», вынішчаючы нас да апошняга паасобку. Жудасны Гітлер быў для няшчасных надзеяю на ратунак, але й для яго былі мы толькі славяне, якіх належала вынішчыць у першую чаргу... Людзі пінудлі, як мухі, нездарма два тыраны пасябравалі паміж сабою. Францыя ляжала ўжо

¹⁴⁶ Arbeitsamt (ням.) — біржа працы.

пакананай, нават славуная лінія Мажыно¹⁴⁷ яе не вырагавала. Гераічна, амаль у адзіночку змагалася старая мудрая Англія, а дзяржавы трагічна падалі адна за другою. Фюрэр і кампанія планавалі напады, немцы гайлявалі, Англія змагалася, Сталін паціраў рукі над загубай Еўропы, а людзі — адныя рагаваліся як магі, а другія стагналі ў мучэннях.

Муж, як і раней, штодзённа хадзіў да доктара Градзіла. Бедны, пакананы легіянер ад раніцы да позняй ночы круціў Бі-бі-сі і іншыя жоралы¹⁴⁸ аб'ектыўнай інфармацыі; як ваенны, ды яшчэ палкоўнік, крыху арыентаваўся ў лёгкіх і крываваых подзвігах фюрэра, добра ведаючы тое, што заваяваць мала, трэба яшчэ акупаваць тэрыторыі і ўтрымаць там больш-менш парадак і т.п. На шчасце для Еўропы, Гітлер быў заваявацелем, але абсалютна паганым палітыкам, і не трэба было вялікага розуму, каб прадбачыць канец авантуры. Ну, а пакуль што ўсе мы былі ў руках ненармальных людзей, якіх проста трэба было нейк перахітрыць, каб самым выжыць, ды яшчэ паводле магчымасцяў дапамагчы людзям. Жылі мы з дня на дзень, вечныя чужынцы, птушкі без гнездаў, у якіх надзея была толькі на Бога. Але вось прыйшоў дзень, калі доктар Градзіл засмяўся ля сваяго радыё, а Сталін, кажуць, затросся ад нечаканасці — Гітлер напаў на Савецкі Саюз! Градзіл сказаў, што сталася тое, што трэба. Я начыталася аб нямецкай тэхніцы й ведала, што яна не толькі для парадаў у Берліне, якія мы бачылі ў кіно, яна цяпер, менавіта цяпер гарэ крывавамі барознамі маю Беларусь, і зялёныя сёлы нашыя ў небяспецы. Я толькі спадзявалася, што, часта бітыя ў гісторыі, мы й тут вывернемся нейк, хто як можа, і народ захаваецца.

На гару да нас пачалі заходзіць дзіўныя тыпы, яны проста выразна пыталіся аб нашым настроі, лаяльнасці. Што ж, мы без грамадзянства й не просім нікага, а нямецкае нам, напэўна, далі б... Смешна. У Ермачэнкі быў свой ад'ютант, нейкі Аўчыннікаў, казалі, што некалі Ермачэнка быў за цара ў яго

¹⁴⁷ Лінія Мажыно — сістэма доўгатэрміновых фартыфікацыйных умацаванняў на паўночна-ўсходняй мяжы Францыі. Пабудаваная ў 1929–1936 г. з ініцыятывы ваеннага міністра Мажыно.

¹⁴⁸ Жорала — крыніца.

ад'ютантам, а цяпер змяніліся ролі. За ўлады БНР Ермачэнка быў консулам беларускім у Канстантынопалі й выдатна разбагацеў там, прадаючы беларускія візы эмігрантам, якія ратаваліся ўцёкамі за граніцу. Вось гэты ад'ютант, які ні слова не ўмеў па-беларуску, а выступаў як прадстаўнік нашай нацыі, назаўтра пасля нападу нямецкага на СССР пачаў аб'язджаць нас усіх і тэрмінова нас склікаць у Камітэт! У Празе гудзела, як у вулі, быў страх і перапалох. Усюды гестапа ліквідавала ўсё, чаго раней яшчэ не паспела. Аўчыннікаў наведваюцца да нас усіх яшчэ раз. Мы ўсе паехалі, акрамя маяго мужа, які ўсё ж мусяў зарабляць на хлеб і таму, як заўсёды, быў у Градзіла, якога цяпер ад радыё нельга было адарваць. Сабраліся ўсе, і толькі дачкі й сына Вольфсана не было з намі, як іх не было й ніколі, мы іх не бачылі. Усе важна паселі, маўчалі, адчувалася нейкае напружанне, неспакой, кожны думаў аб лёсе сваіх, ды і аб сваім. Ермачэнкі не было. Нарэшце ён выйшаў, з усмехам, але скрыўленым нейкім, няпэўным. Загадаў выбраць старшыню сходу. Яму зацемілі, што ён жа сам заўсёды нязменны старшыня сходу, але ён адказаў, што на гэты раз старшыня арганізацыі не можа быць старшынёю сходу. Выставілі кандыдатуры Захаркі, Забэйды, маю. Мы ўголас адмовіліся, хоць я паняцця не мела, што тут прадбачыцца. А было вось што: Ермачэнка зачытаў тэлеграму Гітлеру ад нашага Камітэту. Мы пачалі прагэставаць, што Камітэт самапомачы — арганізацыя апалітычная, не мае права даваць такіх тэлеграмаў. Ага, перад гэтым прыйшоў муж, які на дадатковы тэлефон Ермачэнкі спяшаўся сюды з працы. Яму не далі яшчэ ні сесці, ні апомніцца, як ужо «выбралі» яго старшынёю сходу, і Ермачэнка пачаў чытаць тэлеграму. Я нічога яшчэ ў гэтым не разумела, а муж збялеў — ён бачыў подлы й хітры «ход» Ермачэнкаў... Тэлеграму акрэсліў Ермачэнка як ад «беларусоў у Празе» ці нейк гэтак. Напісалі прагакол сходу, але ніводзін з нас не падпісаў яго! Не падпісалі гэтага сведама. Ідучы дамоў, кажу Бакачу: «Ну ж і свінства з намі зрабілі. Пётра, давайце напішам свой прагакол аб гэтай авантуры, падпішам і перахаваем да лепшых часоў». Бакач спалохаўся, ён проста «скіс» і паясніў мне, што вельмі страшны час і не ўсім, на жаль, можна

верьць... Першы й апошні раз быў муж старшынёй на беларускіх сходах, а ў Камітэце тым больш, тэлеграму гэтую падалі без яго за подпісам, як казаў Ермачэнка, «старшыні сходу»... Самае тут цікавае тое, што хутка з кватэры Ермачэнкі згинуў архіў «Беларускага Камітэту Самапомачы ў Празе». Ермачэнка, як заўсёды, усміхаўся... І вось гэты архіў апынуўся ў Менску, і паводле яго нас судзілі. Толькі там была зробленая яшчэ адна подласць — на непадпісаным прагаколе ўсе нашыя подпісы былі выведзеныя пад капіроўку! Калі мне паказаў гэта Коган, мой следчы, я тады зразумела подласць не толькі нямецкіх агентаў... Я зразумела многа, і мне стала сорамна за ўсіх гэтых людзей, якія асачалі нас, як гончыя, рабілі такія вось правакацыі й мелі нагласць называцца ўраднікамі, рэпрэзэнтантамі народу, які такі чысты быў, такі няшчасны і які я так горача, на ўсё жыццё пакахала. Дык вось што знача іх «праўда»! Не, з такімі мне і ўсім добрым людзям, якія хочуць, каб існаваў наш свет, не па дарозе! Гэта нізасць, за якую ўстыдаўся б бандыг... Шкада мне стала мілага мужа, такога чыстага, такога найўнага супраць гэтых гіенаў. Толькі мой тата казаў некалі, што махлярствам можна свет перайсці, але назад не вярнуцца...

І вось вайна на нашых землях. «Як хмарны дзень, так маё сэрца сяння...»¹⁴⁹ — пісала я ў тых дні. Яшчэ пісала многа, што друкавалі, а чаго й не. Да нас прыходзілі людзі, цяжка было вайною пад’есці нават. У нас у гэтых адносінах было лепей. Муж быў адумысловым венеролагам, і яго хворыя не раз дапамагалі нам прадуктамі, бо кожны тады разумеў, што каму трэба. Вось мы й падкармлівалі сваіх землякоў, пасылалі пасылкі палонным. У нас ніколі не было грошай, але ніхто не выйшаў ад нас галодны ў той час, калі большасць людзей думала аб сабе толькі.

Пасля паду Польшчы ў Прагу нейкім чынам прыехаў з Варшавы Забэйда-Суміцкі. Заехаў ён да Русака, і наагул заапекаваўся ім Ермачэнка і яго кампанія. Але яго паклалі ў

¹⁴⁹ Верш «Як хмарны дзень, так маё сэрца сёння» быў надрукаваны ў газеце «Раніца» за 30 лістапада 1941 г.

больніцу, і выпадала адведаць яго, падзякаваць за харошую песню, бо сапраўды народная наша песня ў яго выкананні была надзвычай харошай. Вось я й выбралася з ружамі адведаць у больніцы хворага. Ляжаў дзядзька на ўсё ложка, нейкі спацелы, бледны й зусім не падобны на таго, што на абразках. Што ж, села я, аддала свае ружы, якія, закаціўшы тэатральна вочы, маэстра з насалодай нюхаў, пагутарыла крыху й болей туды не пайшла. Затое хутка прыйшоў да нас сам маэстра. Мой палкі й вялікі патрыёт Яначка запрасіў яго хоць два разы на тыдзень прыходзіць да нас на абед, каб беларускія таленты захавалі свае сілы для песні. Маэстра вельмі рад да нас хадзіў.

Тым часам прыйшоў час аддаваць нашага Юрку ў школу. Хлопец ужо ўмеў чытаць і ледзь не гаварыць прамовы аб каханні да Беларусі. Але было яму яшчэ 6 гадоў, ды хлопчык вельмі хацеў у школу. Чужынцы не маглі аддаваць сваіх дзяцей у чэшскую школу, было забаронена. Заставалася нам даць яго альбо ў нямецкую, альбо ў рускую, якую якраз пабудавалі яшчэ за Рэспублікі побач. Урачыста мы павялі ранічкай сваяго сына першы раз у школу. У кароценькіх сініх аксамітных нагавічках, у свэтэрочку й белых туфельках бег перад намі наш хлопчык і раптам згінуў! Прыйшлі мы да настаўніцы на другі паверх і самыя не ведаем, што казаць, але за пару хвілін з'явіўся наш малец, ужо паспеўшы аббегаць і агледзець усе паверхі расейскай гімназіі, адзінай на ўсю сярэднюю Еўропу, пры якой была гэтая першапачатковая школа. Там мы яго й пакінулі. Хутка зрабіўся ён найлепшым вучнем і найгоршым выраблянцам у школе, прытым настала заваяваў любоў амаль усіх настаўнікаў, якія яго вучылі. Казалі, што вырабляўся таму, што не меў чаго рабіць у класе, бо за тыдзень вывучыў усю гадавую праграму. Пісаў, праўда, жудасна, але настаўнік чэшскай мовы пацешыў мяне, што ўсе вялікія людзі дрэнна пішуць і што: «Жі е рошгяк, але ростомілі» (Юрка выраблянец, але надта мілы). Мы ніколі не памагалі яму вучыцца, і толькі бацька не паспяваў купляць кніжак, як малец захоплена іх прачытваў.

А кніжак у нас наагул прыбывала, не было толькі ніколі грошай. Кормячы ўсякіх уцекачоў, сяброў і не сяброў, я толькі

думала: «Божа, я ўсё аддам, што маю лішняе, галодным і па-трабуючым, толькі дай так, каб маёй змерзлай, галоднай маме даў нехта кусочак хлеба ці місачку цёплае стравы там, у гэтай Богам забытай зямлі». Мы, наагул, лічылі з мужам, што галоўнае толькі тое, каб людзі перажылі страшную вайну, а пасля і ў нас будуць грошы, каб толькі дачакацца сваіх...

«Чаму да вас столькі людзей прыходзіла, — гарланіў на допытах ачумелы следавацель, — гэта як амерыканскі шпіёнскі цэнтар!» — «Я паэтка!» — кажу яму. «Ну й што з гэтага, у нас нават да Шолахава¹⁵⁰ столькі людзей не ходзіць». Нічога я яму болей не паясняла, бо ў дурную яго даўбавешку ніяк не месцілася паняцце чалавечае дабраты.. Ды ён і кампанія нямала недзе чаго перакамбінавалі, каб за адзіны той Камітэт, у якім, на жаль, нічога так і не зрабілася, і за маю кніжку «Ад родных ніў»¹⁵¹ даць мне ні больш ні меней як 25 гадоў цяжкай лагернай працы на поўначы. Да таго яшчэ па гэтай маёй адной на дваіх справе правесці яшчэ й маяго беднага мужа, якога добры Бог, акрамя горкай беларускай долі, надзяліў яшчэ неспакойнай, бунтарнаю жонкай на ўсё жыццё, і яму падараваць той жа шчодры менска-савецкі дар — 25 гадоў нечалавечай няволі... Каб чалавек ведаў наперад свой лёс, ён не выжыў бы.

А тым часам збываўся мой сон пры ад'ездзе з бацькавай хагы: з прыгорка нашае сям'і я паднялася на крылі і паляцела, і прысяду часам на зямлю, і зноў уздымаюся, і лячу, і дзе толькі ўздумаю, па ўсім небе. Я лётала — гэта я пісала, гаварыла да сваіх братоў. Вельмі хораша лётаць хоць у сне, прабівацца праз хмары вышэй і вышэй.

Дзядзька Васіль адносіўся да мяне з вялікай павагай. Калі мы разам бывалі на беларускіх сходах, дык заўсёды стараўся падкрэсліць маё нейкае значэнне, нейкае маральнае першынство. Перасцерагаў мяне перад гдзе-якімі людзьмі, якіх

¹⁵⁰ Шолахаў Міхаіл Аляксандравіч (1905–1984) — рускі пісьменнік, двойчы Герой Сацыялістычнай Працы (1967, 1980), лаўрэат найвышэйшых савецкіх і Нобелеўскай (1965) прэмій.

¹⁵¹ Кніга Л. Геніюш «Ад родных ніў» выйшла ў Празе ў 1942 г. Перавыдадзена факсімільным спосабам на Беларусі (Слонім, 1995).

не хачу называць, а калі была ў мяне аперацыя апендыцыту, дык забраў да сябе Юрачку й даглядаў хлопчыка як мог. Аперацыю мне рабілі ў нямецкай клініцы, бо нідзе болей не было яшчэ зацяжнення. Вельмі хораша аднёсся да мяне малады лекар, які мяне апераваў. Ён некалі практыкаваў з мужам разам у клініцы. Нават палажыў мяне ў асобную палату, гдзе ляжала толькі пару асоб. Назаўтра, калі паявілася тоўстая старшая сястра, ідэёвая й партыйная гітлераўка, дык на яе загад перавялі мяне ў агульную палату як славянку. Усе былі вельмі абураныя, што цягаюць мяне так пасля аперацыі, а найболей лекар, які мяне апераваў. Ён перапрашаў нас за гэта. Старшая сястра была з пароды партыйных выдраў, на якіх, як было відно далей, апіралася ўся сістэма.

Ермачэнка, які вельмі сепараваўся ў прыватным жыцці ад сваіх землякоў, аднойчы нас з мужам і сынам і дзядзьку Васіля запрасіў да сябе на сваю вілу. Зусім не частавалі нас смачным абедам, як гэта рабіла заўсёды я, а толькі танна нейкімі вінамі, кавай і чэшскімі калачамі з кіслымі слівамі. Дзядзька гуляў у гольф, мы гутарылі, а Юры Ермачэнка падараваў дзіцячае аўто, абдзёртае й разбітае. Ледзь я ад яго адмовілася, вельмі настойліва й ветліва, хоць трасло мяне ад абурэння, бо гэта не быў падарак, а нейкая панская падачка беднаму дзіцяці з разлікам на вечную ўдзячнасць яго бацькоў. Наагул гэтая паездка на многае мне адкрыла вочы. Першае тое, што я заўважыла, як я на нешта патрэбная гэтаму чалавеку.. На што? Хутка гэта стала ясна. Нейк, калі муж быў на працы, пад'ехаў на сваёй элегантнай машыне да нас сам Ермачэнка. Ужо тое, што ён меў машыну, калі ніхто яе не меў, было «нясмачным». Я прыгатавала закуску й гарбагу й чакала, што ж ён мне скажа. Да мяне ён звярнуўся як да патрыёткі і як да хрысціянкі, а менавіта, ці не хачу я з ім паехаць на Беларусь і працаваць для народу ў рамках Самапомачы — такое харыгатыўнай, гуманнай Самапомачы, бо іншай дзейнасці нам не дазволена праводзіць. Для мяне гэта было смешным. Я ўжо ведала, што значыць гэты лад і што нам яны не дадуць таго, чаго мы хочам, а быць іх халуямі я не хачу. Угавор працягваўся ўпарта, пераканаўча. Мая пазіцыя была непакіснай. Вельмі

здзівіўся гэтай візыце мой муж, калі вярнуўся з працы. Відно было, што Ермачэнка нешта задумаў. Сільны з розных пазіцыяў Ермачэнка і мы без грамадзянства, на падзённай рабоце, яшчэ з падазронасцю, што мы вельмі левыя... Гэта, пэўна, за маю дружбу з Аняй Кляўдэр і за кватэру, пакінутую нам яўрэямі.

Было трывожна, у паветры чулася проста няшчасце. А тым часам мая новая знаёмая фрау Піпэр не забывалася пра нас. Яна часта заходзіла да нас з дзецьмі й аднойчы запрасіла мяне на 5 гадзін. Я ахвотна пайшла да яе, гэта пакуль што была мая адзіная надзея на нейкую абарону, хоць я не ведала, хто гэта фрау Піпэр. Я ніяк не магла знайсці яе кватэры. Я ніколі не думала, што прыгожая віла з гаражом і басейнам для плавання — яе дом. Я апанулася вельмі сціпла й даволі танна, але ўбачыўшы багатыя апартаменты мае знаёмай, крыху засаромелася, але толькі на хвілінку. Мой муж вельмі харошы чалавек, я думаю, што я таксама, дык сароміцца мне няма чаго. Я высака падняла галаву. Шукаючы кватэру, я крыху спазнілася, і гэта не было прыгожа. Я папрасіла прабачэння. Была перадкалядная пара. У кутку вялікага салона на круглым століку стаяў вяночак са свечкамі і ўсё для кавы. Было гэта скрамней, як у нас, але вельмі прыгожа падана. Пасля прыйшоў гаспадар дому. Я ведала толькі, што ён лекар. Ён пачаў распытваць мяне, гдзе працуе мой муж, а пасля звярнуўся да мяне: ці не таму я прыйшла, каб прасіць лепшую работу сваяму мужу. Тут мяне і ўскальхнула, і я яму, як толькі ўмела, выпаліла па-нямецку, што мой муж не патрабуе ніякае працы, бо яе мае, і што я прыйшла да іх выключна таму, што яго жонка мне падабаецца. Я такі нагаварыла даволі. Прыйшла дамоў злосная, але адносіны нашыя з фрау Піпэр сталі яшчэ болей сяброўскімі. Толькі калі яна мне часам прапанавала памяранцы, якія давалі ў Празе немцам, я іх не ўзяла ні разу... Іначай мы вельмі ладзілі, дзяліліся часам нават сваімі скромнымі ваеннымі прадуктамі ці кавай. З імі жылі яе бацькі — опа і ома — бабка й дзед. Мы ўзаемна вельмі сябе палюбілі. Яны зусім не скрывалі свае нелюбові да фюрэра. У іх вісеў яго партрэт, але ж надта маленькі. Смешна малы. Нашыя дзеці разам гулялі, плавалі ў іх басейне, з чаго Юра вынес цікавую

спасцярогу, што гэта праўда, што немцы іншая раса, бо Эвелін і Інгрыд зусім маюць нешта інакшае, чымсьці ён. Яны купаліся голенькімі.

Я вельмі здзівілася, калі раз так з палудня Ермачэнка прыехаў з Аўчыннікавым да нас і загадаў мне вязці яго й знаёміць з Піпэрамі. Я спалохалася, зрабіць гэтага ніяк не магла. Але ён так крычаў, амаль пагражаў мне, што не было куды дзецца. Піпэры былі разумныя людзі, і я спадзявалася, што яны зразумеюць маё становішча. Ермачэнка прыехаў апавясціць Піпэру, што ён едзе ў Менск як важная асоба й просіць яго да сябе на развітальны вечар. Я забылася сказаць, што доктар Піпэр быў «обермедыцынальрат»¹⁵² і «оберрэгірунсрат»¹⁵³ на Чэшскім Градзе — гэта нейк як найвышэйшы нямецкі стаўленік над чэшскім міністэрствам аховы здароўя. Такія немцы не любілі гестапаўцаў і падобных Ермачэнку тым больш. Яны ўсё гэта мне даравалі, як даравалі і іншыя візіты, калі мяне часам «шукалі» ў іх... Цяпер мне гэта ўсё вельмі ясна, але ім, здаецца, гэта было ясна й тады...

Піпэры былі выдатнымі людзьмі. Памагалі не толькі нам, але й чэхам, калі я да іх звярталася з просьбамі. Толькі я нічым не магла адудзячыць за ўсё харошае, за тое, як і колькі разоў яны мяне рагавалі. Гэта былі лепшыя людзі, якіх я сустрэла ў жыцці. Опа і ома казалі мне нейк, што яны з Гановера родам і па паходжанні хугчэй англічане.

Вось так павандраваў на ўсход Ермачэнка. А мы ўсё наглядалі жыццё й падзеі на ўсходзе. У мяне там ужо нікога не было, большасць з нашага роду ўжо выгубілі, а мама з братамі й сёстрамі дамярзала ў Казахстане. Мясцовыя «дзеячы» збурылі наш дом і нечаму перавезлі яго ў Гудзевічы. А дом гэты сніўся мне начамаі, раззвонены галасамі нашай сям'і.

Зямля мая, якая ўздавала душу маю, атуліла мяне з дзяцінства вялікай любоўю бацькоў, сялян і кожнага дрэўца, поля каласістага, сяння чакала мае ўдзячнасці, мае любові. Зняволеныя сыны яе чакалі мае спагады, маяго слова. А любоў

¹⁵² Obermedicinalrat (ням.) — вышэйшая медыцынская рада.

¹⁵³ Oberregierungsrat (ням.) — вышэйшая кіраўнічая рада.

мая да Айчыны рвалася на старонкі амаль не нашай газеты, на балонках якой нейкім цудам друкаваліся амаль усе трывогі маяго сэрца. Мяне палюбілі. Калі аднойчы назбіралася многа вершаў і не было як іх выдаць, бо газета выходзіла за нашыя сродкі й тыраж яе быў агранічаны, дык рэдакцыя звярнулася да чытачоў, каб памаглі. Пасыпаліся грошы, пасыпаліся лісты ў рэдакцыю. Кажуць, гэта была такая любоў да нас, скромнай жменькі паэтаў за мяжою, што ўзварушвала патрыятызм найболей абыякавых. Наагул хвалілі мяне нашыя гдзе ім толькі было можна. Не было газеты, каб не ўспомнілі так ці іначай маё імя. Здавалася мне, што я зноў у сям'і, якой любоў так жа адданая. На Бацькаўшчыну я не пасылала сваіх вершаў, але яны іх часта перадрукоўвалі з «Раніцы». Ермачэнка меў сілу, дзядзька Васіль мінуласць, бо з немцамі ён нічога супольнага не хацеў мець, я ж мела папулярнасць дзіўную нейкую, падпольную, чыста беларускую, незалежную ні ад каго й створаную болем маім, знаннем народу нашага й адчайным каханнем да мае Айчыны.

Я старалася не закранаць ворагаў нашых нядаўніх. Ляжачага не б'юць — вучыў мяне тата. Мне іх было жаль, хоць многія з іх так і нічога не навучыліся й з гэтай бяды. Палякі на нашых землях як мага ўдавалі немцам нашых. Яны апанавалі ўсімі гаўляйтэрамі¹⁵⁴ праз сваіх спрыгных жанчын. Жудасна было глядзець на такое. Яны проста забыліся, што вайна й свае харошыя, няшчасныя людзі гінуць, як мухі. Літоўцы й латышы, наколькі мне ведама, таксама вельмі стараліся сабе «ачышчаць тэрыторыю на будучыню», гэта знача вынішчаць даволі-такі пасіўных беларусаў. Як цяжка было ўсё гэта стрываць.

Веліч маяго кахання, здавалася, утроіла мае сілы. Душа мая трапяталася ў маіх вершах, і ўсе да мяне прыслухаліся, нават чужыя. Палякі прыслалі з Варшавы чалавека, які сказаў мне, што каб так трымаць, што яны купляюць «Раніцу» толькі для маіх вершаў, а пасля прыслалі па мае кніжкі. Чэх прафесар Ціхі, ведамы славянафіл, напісаў мне, што знішчыць усё, што

¹⁵⁴ Heuleuter (ням.) — кіраўнік вобласці ў нацысцкай Нямеччыне і на акупаваных фашыстамі абшарах.

друкавалася эмігрантамі на працягу 25 гадоў, толькі мае вершы пакіне. Пераклады з іх ужо зрабіў... Што ж, прафесар Ціхі быў слабы чалавек. Калі мяне выдавалі саветам, ён ахвотна кінуў у мяне каменем, каб пасля выхаду ў свет «Невадам з Нёмана»¹⁵⁵ зноў мне выразіць сваё вялікае прызнанне. Што ж, я не гневаюся, бо ні адзін народ так не здзекаваўся нада мною й над маёю сям'ёю, як беларускі... Ні адзін народ так не ўніжаў сваіх паэтаў, сваіх жанчын. Садыстычныя й вышуканыя мучэнні, якія адчуваю амаль штодзённа нават ад людзей, якія ўчора былі сябрамі... Кожны хацеў бы, каб я думала так, як ён, каб гэтак жа прадала сваю душу, сваю беларускасць і тое найяснейшае, што я выхавала ў душы са сваяго дзяцінства. Тады я толькі думаю пра маму і ў думках тулюся да яе рук, чую яе прарочыя словы аб тым, што за маю вялікую любоў цёмныя людзі дадуць мне яшчэ большыя мукі. Разумею колішні страх яе, і тады я плачу. Некалі, калі я бачыла свой уплыў на людзей, мне нецікава было выйсці замуж за харошага чалавека, гэта проста. Мне цікава было выйсці за злога чалавека й пасля прабудзіць у ім усё тое вялікае, добрае, да чаго ўжо рознымі шляхамі прыйшлі людзі, і галоўнае — гэта любоў! Злыя людзі, мне здавалася, гэта тыя, якім ніхто яшчэ не паспеў давесці, як соладка, як велічна, калі людзі адчуюць, што ты — іх непакісны сябра, іх брат. Як адыходзіць усё святое ўбок, калі людзям паабяцаюць грошы, як танна яны прадаюць і сяброўства, і мову сваю, і сваю мінуласць, і зямлю, і дзяцей сваіх, і самых сябе... Так думаю я сяння, калі душу маю паранілі беларусы. Мне бачыцца дацэнт Воўк¹⁵⁶, які розна празывае мяне перад сотнямі беларускіх студэнтаў, Еўдакія Лось¹⁵⁷, як паліць у СБП¹⁵⁸ маю кніжку, зэльвенскае начальства, якое пасылае розных шпіёнаў да нас, а мы іх кормім абычаем бацькоў нашых. Пасылае такіх, якія прабіраюцца ў хагу без нас,

¹⁵⁵ Кніга А. Геніюш «Невадам з Нёмана» выйшла ў Мінску ў 1967 г.

¹⁵⁶ Волк Аляксей — дэкан філфака БДУ. У лісце да Зоські Верас за 9 лютага 1970 г. А. Геніюш пісала: *«Гаварылі мне хлопцы, што ў канцы жніўня вельмі мяне лаяў дэкан Воўк, называў «фашысцкім прыхваснем», «буржуазным нацыяналістам». Што ж, няхай выноць, на тое і грамніць».*

¹⁵⁷ Лось Еўдакія (1929–1977) — беларуская паэтка.

¹⁵⁸ СБП — Саюз беларускіх пісьменнікаў.

трасуць драбніцы нашыя, мае словы. Настаўнікі зэльвенскія, якія зоймуць увесь аўтобус і не ўступяць мне месца, і я падаю, калі аўтобус трасе на выбоінах, а яны хахочуць... Маіх землякоў, якія, прадаўшы ўвесь мой род, ганьбяць без довадаў бацькоў маіх, паганяць імя маё, толькі таму, што сяння новыя паны яго паганяць... Ды ці апішаш усё, хоць бы пра ўсіх тых нізкіх тыпаў, якіх пасылаюць, каб мне гаварылі пра сваю любоў... Я ўжо не думаю, каго можна купіць, я горка думаю, каго ж нельга купіць з беларусаў? Я гляджу вокал, бачу найстрашнейшых суседзяў сваіх, якія падслухоўваюць кожнае нашае слова, падглядаюць кожны мой крок і даносяць ужо яўна, а да мяне прыходзяць пазычыць ім што ці памагчы. Мне ў вачох Кузняцоў — начальнік зэльвенскага іспалкома, як вечар з вокнаў музычнай школы, што насупраць нас, сочыць за намі, фатаграфуе нейкім апаратам праз фіранкі, калі мы, старыя, распранаемся нанач. Як ганяюць мужа з работы, як уніжаюць і яго, і мяне, як нацкоўваюць на нас роднага сына, і ён, вымучаны імі, споены й нацкаваны, глядзіць у нашыя вочы вачмі няшчаснымі й плача пасля разам з намі... Я баюся чалавека ў хату, калі гэта савецкі чалавек, я баюся сваіх родзічаў, хоць іх у мяне тут пару далёкіх. Я баюся, калі нам нехта нясе падарак, пасля такіх цукеркаў вырагавалі мяне толькі кефір і лекі, а муж зжаўцеў, збялеў і ледзь выжыў з такога... Усё гэта распаўзаецца зверху ў помсту за тое, што такога вось я чалавечнасцю не назаву й з такімі метадамі, з такімі людзьмі мне не па дарозе...

Якія святгяя былі бацькі, якія прачыстыя былі нашыя Жлобаўцы, якія адныя, здаецца, маглі б залячыць сяння гэтыя раны, але там страшна пуста, і толькі галасы замучаных стопнуць з вятрамі ноччу... За што? За што? Чаму так страшна азвярэлі людзі? Няўжо навечна? Няўжо гэта той народ наш, за які так спакойна я йшла на мучэнні? Што яны будуць рабіць, калі «прачнецца Бог» і ўзварушыцца іхняе сумленне? Як хочацца бачыць чалавека, які не даносіць, які не жадае зла, не падыходзіць да нас з бруднымі думкамі ўнізіць нас, ашукаць ці данесці на нас. Калі на чалавека дзесяць гадоў гаварыць, што ён сабака, дык на адзінаццаці год ён будзе бегаць на чатырох і

забрэша. Гэта да нас застасавалі такі метады, бо такіх сільных яшчэ не бачылі. «Бо нішто вас не можа змацаць»,— сказаў мне адзін праўдзівы, хоць іхні, чалавек, які не адзін камень шпурнуў у наш бок, але пасля адумаўся, убачыўшы кроў...

У культурных народаў ёсць ахова жывёлаў, звяроў і, напэўна, ахова старых дзеячоў і паэтаў, аддаўшых жыццё сваё змаганню і цяпленню за свой народ. Няўжо такія глухія былі, калі вывозілі братаў іхніх у Сібір ці Казахстан? Няўжо так абьякава ці варожа глядзелі на тысячы яўрэяў, якіх, безабаронных, вялі жывымі ў супольную яму? Няўжо не рэагавалі, калі вораг расстрэльваў і спальваў цэлыя вёскі? Людзі ж за маладосці мае былі літасцівыя, спагадлівыя ў няшчасці; з чаго атупелі, што іх змяніла, навучыла думаць аб сабе, толькі аб тэлевізарах і мэблях, аб «каврах» і матацыклах, а гдзе ж сумленне? Калісьці людзі шарахаліся ад тых, у каго чалавечая, нявінная кроў на руках, у каго на сумленні людскія слёзы, а сяння — гэта «героі», настаўнікі для моладзі, узор для грамадства... Як акрэсліць цяпер паняцце — чалавек? Што рабілі б такія, каб іх усадзіў у адну яму, як ёсць у Васіля Быкава?¹⁵⁹ Як яны б захоўваліся да сябе ўзаемна ў абліччы небяспекі? — баюся думаць. Можна, і за акіянам бываюць такія бяздушныя, глухія на мучэнні людзей, але там ёсць, напэўна ёсць, і сапраўдныя хрысціяне і місіянеры, і арганізацыі абароны правоў чалавека, і людзі да іх прыслухоўваюцца. А тут адзіны інтарэс да грамадзян: працуй, працуй і яшчэ раз працуй і ні аб чым не пытайся, а калі загадаюць табе, дык ідзі на смерць, барані свае пугы... Жудасна.

Адбілася я моцна ад тэмы. Казалі ў Празе, што я шчаслівы чалавек, бо ў мяне ўсяго адзін вораг — Ермачэнка. Так, ён пра нас не забываўся. Перад усім, ад'езджаючы ў Менск, ён пакінуў нам з Бакачом Камітэт. Смешна было, увесь архіў Камітэту: праграма залажэння арганізацыі, нашыя анкетныя, праграмы сходаў — усё згінупа. Проста згінупа, і не пытайцеся! Гэты архіў толькі паказаў мне Коган на следстве ў Менску, ды як! У

¹⁵⁹ Быкаў Васіль (нар. 1924) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч. Народны пісьменнік Беларусі (1980).

Львоўе, калі мы чакалі разам, я ўгаварыла маяго мужа, каб ён нічога не ўспамінаў пра Пражскі камітэт, няхай ужо я за гэта адказваю, а іначай у яго застаецца толькі тое, што па мабілізацыі яго паслалі на ўсход, а на гэта ёсць усюды і доказы, і паперы. Бедны мой муж маўчаў, як сцяна! Яго далі ў нейкую буду ў той клятай «амерыканцы» менскай, гдзе можна было толькі стаяць, ды і то ў вадзе. Вось ён тыдзень так стаяў, у вадзе, без ежы. Кажы цяпер, што спяваў песні... Стаяў, ажно спух, ногі, як бярунны... Вось тады й кажы мне Коган: «А чаму ваш муж не прызнаецца да Пражскага камітэту?» — «Ах, — кажы, падумаўшы найгоршае, — гэта я яго так навучыла, бо ў мяне віны тут ніякай, а ў яго дык зусім няма». А на сцяне кроў распырская, я так і замерла... «А вы яму паказвалі архіў?» — пытаюся. «Нет, я яго паказывал толькі вам...» — «Ну, дык пакажэце яго і яму...» Вось тады толькі нехрыст выпусціў Яначку. Я мацнейшая і фізічна, і духова, дык увесь час старалася нейк яго загарадзіць, я й хлеб яму аддавала, і ўсё, што было лепшае, і так вась яму, не хочучы, «дагадзіла»...

Дык вась, Ермачэнка падае немцам спісак, каму яшчэ ехаць на Беларусь, уключае толькі лекараў, бо, мусіць, другіх асоб было нельга. Колькасць даволі вялікая, але сярод іх і маё імя! Вось тут і пачаўся перапалох! Усе лёталі, шукалі дапамогі, не шкадавалі грошай, а ў нас ні грошай, ні грамадзянства нават, ніякае дапамогі! Вось тады мы й пастанавілі схадзіць да Піпэраў. Што ж, нас прынялі вельмі ветліва, але Піпэр — немец і адказны за гэта, бо ён як міністар аховы здароўя. Але бачу, што вельмі яму хочацца нам памагчы. Перад усім ён адразу сказаў: «Вас, фрау Геніюш, я абараню, бо вы не лекар і няма чаго там рабіць, гэта тут нешта нячэснае, а вась дваіх абараніць — гэта я ніяк не магу. Пакуль, доктар, едзьце, а там будзем бачыць».

Цяжка было мужу пакідаць нас і Прагу, цяжка было Градзілу з ім расставіцца, і не было ніякага ратунку... Муж цягнуў час, хоць на дзянёк яшчэ, каб пабыць удома, аж прыйшоў гестапавец і ветліва папытаўся, чаму муж байкагуе «бэфэль»¹⁶⁰?

¹⁶⁰ Befehl (ням.) — загад.

Злажылі мы тое, што лічылі яму неабходным, і раніцай я яго правяла на цягнік. Плакала, дык да непрызвайгасці — душа вырывалася з гора... А ўдома вісела ягонае пальто, ляжалі яго кніжкі, рэчы, а ён не прыходзіў, і я ведала, што не прыйдзе, і зноў я залівалася слязьмі... Пасля ўсё яго пахавала, ведала, што трэба глядзець Юрку, і так змірылася. Перад ад'ездам яшчэ я папрасіла мужа, каб ветліва папрасіў М. Забэйду і іншых, каб не надакучалі мне ў гэты час, што муж і зрабіў. Юра вучыўся, я перастала добра пісаць — асабісты боль заглушыў на час вялікае, пагрыятычнае. Цяпер я чакала лістоў ад мужа, вестак з Беларусі. Яшчэ калі Ермачэнка прыязджаў са сваім шафёрам і клікаў усіх да сябе ў Менск, дык гаварыў, што там нам дадуць нямецкія карткі на ежу. Пытаюся: «А што там нашыя людзі ядуць, народ наш, інтэлігенцыя?» — «А, ім даюць там нешта...» — «Ага, — кажу, — дык як жа можна есці тое, што вораг, калі народ галадае, я дык ела б толькі тое, што нашыя людзі». — «Ну, паглядзелі б мы там», — кажа ён як заўсёды з усмехам, ад якога мне халадно... Мы з Яначкам дамовіліся, што ён будзе толькі лекарам і болей ніякіх функцый, як і напісана ў той паперы. Так і працаваў ён у клініцы ў Баранавічах. А мы засталіся ў Празе.

Дзядзька Васіль захварэў на лёгкія. Пад сакрэтам сказала мне пані Крэчэўская, што ягоны нейкі вельмі падазроны кватарант парнуў яго ў бок нажом... З якой прычыны — магу толькі дадумацца сяння, калі болей ведаю «метады». Дзядзька адмовіўся ад варункаў, якія яму давалі немцы, і яму, і Беларусі, і, дрыжучы, даставаў дапамогу ад Чырвонага Крыжа й чакаў нядобрага. Ратавала яго, як і доктара Градзіла, радыё. Дзядзька быў дэмакрат, і апэратыўнае мудрае Бі-бі-сі толькі яго й трымала на духу. Ён вельмі баяўся, каб якія самазваныя фюрэры не паявіліся ў нас і не павялі дрэнна палітыкі. Ён пазнаў немцаў і сказаў мне так: «Няма ў нас выбару: альбо-альбо. Калі выйграюць немцы, дык вынішчаць усіх нас, калі выйграюць саветы, дык вынішчаць інтэлігенцыю й асімілююць народ, але гэта лепей, чымсьці смерць усяго народу... Трэцяга выхаду няма».

А ў Празе тым часам выходзіла мая кніжка «Ад родных ніў». Чэхі стараліся выдаваць як мага сваю класіку, і мая гордая, чыстая, не халуйская ў гэты час жудасны кніжка была ім вельмі даспадобы! Казаў мне гэта чэшскі цэнзар, нейкі ўкраінец Лявіцкі. Кнігу ўкладаў доктар Тумаш¹⁶¹, мой завочны сябра й цудоўны крыггк і вельмі строгі патрабавальнік мае паэзіі. Ён першы аказаўся на мой голас, ён і вёў мяне, як малую, вучачы, хвалячы й караючы, да большай паэтычнасці, лепшай формы верша, каб не агітацыя, а паэзія, розум. Але аднойчы ён мне напісаў, што пасадзіў кітаец рыс і глядзеў яго, паліваў, а кальвачка расло й прабіла страху кітайцавай хагы, і расло да неба, і “бедны кулі” ўжо не мог дасягнуць да яго. Я з гэтага ўсцешылася крыху, але мне самой яшчэ мая паэзія не падабалася, і я ўсё хацела нечага большага, каб навечна зрабіць душы маіх суродзічаў беларускімі, вытрывалымі, моцнымі на ўсе нягоды беларускага жыцця, а іх можна было чакаць.

Да нас часта прыходзіў Бакач. Гэта быў сакратар Б.Тарашкевіча, які адседзеў 4 гады ў гродзенскай турме за «Грамаду» і ўцёк у Чэхаславацчыну. Тут ён вучыўся ва ўніверсітэце й працаваў, як некалі Яначка, гдзе толькі мог. У час нашага знаёмства ён быў нечым накіштатт служанкі ў аднаго белагвардзейскага генерала. І тут набоб Ермачэнка нічога не памог чалавеку... Бакач, родам недзе ля Ізабэліна, быў добры беларус, харошы, скромны чалавек, вельмі бледны, вымучаны турмою, напэўна, і нездаровы. Ён нейк быў на пабягушках у пражскіх дзеячоў, іх нязменны сакратар. Жыў ён у харошых чэхаў, і ягоная гаспадыня кахала яго, як толькі можа кахаць чалавека чыстае, самае адданае жаночае сэрца. З ім мы мелі не адзін клопат, як, напрыклад, ладжанне забэйдаўскіх канцэртаў у Празе — і каб зала найлепшая, і каб гледачоў многа, і каб рэклама, і газеты, і грошы, і «лаўры». Набегаліся мы нямала, і цудоўны голас маэстра меней дзейнічаў на нас, як той страх, каб хоць добра надарыўся сам канцэрт. Бо першы канцэрт, які даваў Забэйда-Суміцкі ў слаўнай

¹⁶¹ Тумаш Вігаўт — сябра Беларускага студэнцкага саюза, у ліпені-лістападзе 1941 г. бурмістр Мінска, пасля вайны на эміграцыі. Скарызназнавец, дырэктар Беларускага Інстытута навукі і мастацтва (1955–1982).

чэшскай «Смэтанавай сіні»¹⁶², быў дэфіцытны настолькі, што мы нічога не маглі даць спеваку, акрамя рэкламы й славы, бо ў Празе яшчэ яго не ведалі. Ён нам гэтага доўга не мог дараваць. З Пётрам жылі мы па-братэрску, былі з сабою шчырыя, і я заўсёды за яго заступалася, а ці ён за мяне, дык я сумняваюся... Настолькі чэсным гэты чалавек не быў.

Жук, які ў нас бываў таксама, быў ведамы як камуніст, чаго ён не скрываў перад намі. Ён хацеў выжыць, дачакацца камунізму. А нам што? Мы былі дэмакраты, якія шанавалі перакананні чужыя, і таксама жадалі, каб шанавалі й нашыя. Калі ён быў галодны, дык крыху яго падкормлівалі, калі немцы яго арыштавалі, дык ратавалі яго. Затое ён, калі мяне выкрадалі з Прагі, вадзіў кагэбістаў па чэшскіх кватэрах, каб знайсці й выдаць мяне. Яму гэта не ўдалося. Каб забралі нас тады, у 45-м годзе, мы ўжо не жылі б, напэўна.. Пасля прыйшоў да нас, мы былі да смерці напалоханыя, але я яму паказала дзверы. Хто здрадзіў сяброўства, дык няма такому месца ў скромнай хаце, гдзе мы жывём. Кажуць, што ўдзячнасцю мерыцца культура людзей, і ў гэтым ёсць праўда.

З Парыжа пераехаў у Берлін Мікола Абрамчык¹⁶³ і вельмі падняў узровень беларускай работы ў Нямеччыне. Арганізаваў сваіх, бараніў ад нямецкіх напасцяў, дапамагаў што мог. Было відно, што думае аб сваіх. Людзі, якія ведалі яго, высказваліся пра яго з энтузіязмам. Нейк ён прыехаў і ў Прагу да Русака, і як звычайна яны зайшлі да мяне. Мікола быў сярэдняга росту, чарнявы, меў вельмі інтэлігентны твар, што пацвердзілася ў гутарцы з ім. Гэты чалавек, здавалася, не меў слабасцяў і ведаў, чаго ён хоча. Аб беларускіх справах і людзях ён спакойна гаварыць не мог, ён жыве гэтым. Гэта быў чалавек чыну, мяне ён цаніў. Гэта пачуццё ўмацавалася, калі мы пазнаёміліся. Мы доўга й шчыра гутарылі, калі ён прыйшоў да мяне назаўтра. Мне падабаўся дыяпазон яго інтарэсаў і тое, што ён ужо прадбачыў вынік вайны (гэта было ў 42-м годзе) і ўжо думаў

¹⁶² Канцэртная зала імя кампазітара Б. Сметаны. Месціца ў гэтак званым Доме магістрата паблізу Парахавой брамы ў Празе.

¹⁶³ Абрамчык Мікола (1903–1970) — беларускі палітычны дзеяч на эміграцыі. Прэзідэнт Рады БНР (1947–1970).

пра нашую масу завезеных на работы ці палонных з польскай арміі. Ён прыехаў наконт мае кніжкі, якая мелася друкавацца. Я не ведала, як гэта ўсё робіцца, бо кніжку фінансаваў Камітэт. Мы напісалі дагавор, што мне належыць 50% ад чыстага зыску за кніжку й 50 аўтарскіх экзэмпляраў. Я слухала яго й падпісала дагавор. Пасля аказалася, што аўтару ў Заходняй Еўропе належыць толькі 15% чыстага даходу ад кнігі. Мікола, калі я не хацела браць за кніжку грошай, бо за свае вершы я іх ніколі не брала, сказаў мне: «А вось мы гэта й прадбачылі, немагчымая ты асоба, і таму цябе «апуталі» догаварам». Я ўсё роўна ўсяго не ўзяла, бо лічыла, што мы ўсе павінны працаваць для народу без нагароды. У мяне быў муж, і ў мяне быў хлеб, і гэтага нам хапала. Мець магчымасць працаваць для культуры сваяго народу — гэта велічна ўжо само па сабе, а ўздымаць яго адраджэнне — гэта як маліцца Найвышэйшаму, які дае нам мудрасць і сілы, каб узняць свой народ. Нядобрая маці адзінага сына, якая не змагла выгадаваць яго, не магла яго забяспечыць, і ён стаўся ахвяраю вогненнага патрыятызму бацькоў. Але ён быў галодны, і людзі не заўсёды накармілі яго, але заўсёды пакрыўдзілі. Не, людзі, якія йдуць за народ свой змагацца, не маюць права мець сем'яў, рабіць няшчаснымі сваіх дзяцей...

А бедны дзядзька Васіль ляжаў у туберкулёзным шпіталі за Прагаю. Выбраліся мы да яго ўсе разам. Быў рад, Мікола меў яму што сказаць. Я пацешыла яго, што вясной ён будзе мне дыктаваць і я ўсё запішу... Дзядзька сумна паглядзеў на мяне й сказаў, што вясною ён будзе спаць пад кусцікам і я да яго прыйду. Ішлі дамоў пехатою, кожны задуманы.

З чэшскім выдавецтвам мы дагаварыліся выдаць беларускія паштоўкі. Гэта зрабіць вайною было цяжка, але зноў, як цуд, чэхі не ўмелі мне ў нечым адказаць. Так і ўбачылі свет 12 харошых відокаў¹⁶⁴ нашай прыроды. Мы, усе славяне, моўчкі сябе падтрымоўвалі, затое ніколі не падтрымоўвалі выданніў з пранямецкім зместам. Але такога ў нас, беларусаў, не было. Народ мы не вельмі знаны, і таму ніхто асабліва да нас не

¹⁶⁴ Відок — карціна, гераважна пейзаж.

прыглядаўся. Прыгледзеліся толькі тады, калі выйшла мая кніжка. Вось гэта не падабалася. У Прагу прыехаў Ермачэнка, выклікаў мяне й загадаў збірацца ў дарогу, у Менск! Яго госці, працаўнікі гестапа, папыталіся ў мяне, з кім я працую, што выйшла мая кніжка, гдзе нічога няма пра Гітлера, пра Герынга й пра новую Еўропу. Я сказала (даслоўна!), што мой талент замалы на тое, каб пісаць пра так высока пастаўленыя асобы. Што я ні з кім не працую. Тады мне сказалі: «Хто не з намі, той супраць нас». Ермачэнка аднёсся да мяне вельмі груба й сказаў мне, што выбару мне няма — толькі Асвенцім ці Менск, каб выбірала. Калі я запыталася, што я там буду рабіць, мне сказалі, што «пропаганда махэн» (рабіць прапаганду). Я кажу ім, што гэта нельга, бо я толькі хатняя гаспадыня й ніякай прапаганды рабіць не ўмею. «А нам патрэбна толькі ваша імя», — адказаў мне на гэта немец.

Што ж было мне рабіць? Лісты да мужа йшлі доўга, праходзілі праз строгую цэнзуру. Яшчэ восенню я ледзь вывернулася з чарговай лавушкі. Муж мне прыслаў выклік, каб з сынам прыехала да яго ў госці. Я заўважыла, што ў гэтым былі вельмі зацікаўленыя Ермачэнка й яго жонка. Ермачэнка не вельмі добра высказваўся аб мужу: не падабалася яму, што муж, паводле ягоных слоў, замнога гаворыць, непатрэбнае піша дамоў. Што ён такога пісаў, я ўжо не памятаю. Або Ермачэнка ў адзін голас гаварылі мне аб нявернасці маяго мужа й каб я да яго неадкладна ехала, каб захаваць сям'ю. Яны мне казалі, што муж завёў сабе проста гарэм! Я ведала, што на такое можна было ўзяць любую агранічаную бабку, зайздрасць асяпляе. Пра гарэм, але ў адносінах да самога Ермачэнка, прабіліся ўжо весткі праз Варшаву ў Прагу, дык чаму ж сама Ермачэнка не збіралася ў дарогу, а, розна палохаючы, выпраўляла мяне? Адноўчы, калі ён прыехаў, дык прывёз мне ад Янкі ліста, у якім той прасіў чайнік, лекаў і другія драбніцы. Адаючы мне ліста, Іван Абрамавіч папрасіў, каб я напісала верш у яго гонар. Кажу, што магу яму напісаць толькі памфлет. «Дарма, дарма, Ларыса Антонаўна, а вашае фота стаіць у мяне на століку». Я яму сваёй фатаграфіі не давала. Мне казалі прынесці рэчы мужу вечарам. Было там некалькі асоб і, як на ваенны час,

багатая вячэра, калі я прыйшла. Што ж, запрасілі й мяне. Я выпіла крыху віна, з'ела кавалачак кураняці з каляф'ёрам¹⁶⁵. Памятаю гэта таму, што вячэру гэтую я ледзь не заплаціла жыццём. Гутарка была дзіўнай. Усе яны моцна пачалі выступаць супраць nepřысутнага Бакача. Выразна нічога не гаварылі, але можна было думаць, што яму нешта грозіць. Я выразіла сваё здзіўленне й папрасіла пры мне гэтага чалавека не ганьбіць... Было позна, калі мы выйшлі ад іх. Адзін чалавек, якога не хачу называць, ахвяраваўся мяне праводзіць дамоў. Я з абурэннем адкінула гэта і, са злосці забыўшыся пра страх, бегла праз Прагу дамоў, бо трамваі ўжо не хадзілі. Сяброў у мяне не было, гэта я пазнавала з вялікім сумам. А дзядзька Васіль з паняй Крэчэўскай жылі за Прагаю.

І вось я атрымоўваю лісты ад мужа, каб да яго прыехаць. Мне гэта не падабалася, але я пачала збірацца. Рабіць гэта трэба было праз гестапа, куды я занесла патрэбныя дадзеныя. Паперы гэтыя й розныя даведкі я мусяла некалькі разоў дапаўняць. Нарэшце, пасля некалькіх тыдняў, а мо й болей, мне сказалі прыйсці па пашпарт. Мы пайшлі разам з Юрачкам, з сынам мне было бяспечней. У пакой, гдзе сядзела ля стала поўна людзей, Юрачку не пусцілі. Настрой быў вельмі напружаны, на мяне пільна ўглядаліся з усіх бакоў. Нарэшце сказалі мне, што даюць мне дазвол на паездку ў Слонім, куды ўжо перавялі мужа з клінікі на абласнога лекара, але толькі ў адзін бок. Я смела сказала, што такое не прыйдзе ва ўвагу, на такіх варунках я не паеду. Мне груба сказалі, што чаму ж я ім дурыла галаву й што я там на месцы дастану дазвол, каб ехаць назад. За дзвярыма чакала на мяне маё дзіця, і дух мне заняло, калі я ўсведаміла сабе, куды я яго, абаронцу маяго маленькага, з сабою ўзяла.

Назаўтра я дала тэлеграму бацькам мужа ў Зэльве: што мне рабіць? Яны тэлефанавалі Яначцы й тэлеграфавалі мне, каб на такіх варунках нікуды не ехала. Я лічыла, што мне пашыхавала, што гэта была лавушка. Божа мой, што б было? Як мы пасля ўдакладнілі, дык у час, калі мы з Юрам меліся

¹⁶⁵ Kalafior (польск.) — кветкавая капуста.

прыехаць у Слонім, там была жудасная аблава, гдзе не пыталіся, хто адкуль, а толькі забівалі каго папала. Тады загінула жонка Гальяша Леўчыка¹⁶⁶. Дык пасля тае вячэры ў Ермачэнкі мяне схопілі жудасныя ваніты, жаўцізна й слабасць. Мяне ледзь вырагавалі, паласкалі страўнік, некалькі дзён я не ўставала з ложка, а цяпер зноў такое... Быць паэтам знача не толькі любоў зняволеных землякоў, але й помста сільных ворагаў нашай зямлі й свабоды. Нечаму мне прыпомніўся допыт Когана многа пазней у Менску й дакор, чаму я не прыехала за акупацыі ў Менск, што я шмат дапамагла б партызанам. Нічога я ім не памагла б, паэты не забіваюць, паэты не забываюць крывавага...

Вельмі спагадліва аднесліся да мяне Піпэры. Яны былі супраць якога-кольвек маяго выезду з Прагі. І вось зноў мяне змушаюць выехаць, і што ім трэба? У Ермачэнкі былі вялікія багатыя апартаменты ў сярэдзіне Прагі. Сам ён не працаваў, яго кабінет вёў нейкі расеец, а ля дзвярэй стаяў такі дзяржыморда, што калі ён не адчыніць дзвярэй, то нельга было выбрацца на вонак. Гэта ўсім было вельмі загадкава. Ермачэнка назначыў дзень і гадзіну мае гатовасці з ім ехаць. Я дала тэлеграму Абрамчыку, каб ратаваў мяне, і зноў пайшла з просьбаю да Піпэраў, якія вельмі праняліся маім лёсам. Што рабіў у гэтай справе Піпэр, я не ведаю, але ён мне сказаў, каб я перад тым, як ісці да Ермачэнкі, пайшла да гестапа й папыталася, чаму, калі мне забралі мужа, гроззяць мяне пасадзіць у Асвенцім, каб болей нічога не казала. Я так і зрабіла. Мне казалі, што мяне не пашлюць у Асвенцім¹⁶⁷ і што, калі я не хачу, дык ніхто мяне не мусіць сілаю везці і ў Менск... А я, як цыбуля, надзела на сябе тры пары бялізны, дзіця аддала знаёмым украінцам і гатовая была ўжо йсці на цярпенне. Мне не верылася, што мяне проста пусцілі. Але да Ермачэнкі я пайшла! Заходжу, дзяржыморда мяне ўпусціў. Заўсёды падкрэслена ветлівы Ермачэнка звярнуўся да мяне, як да нейкае рабыні, нават не запрасіў ні далей прайсці, ні сесці.

¹⁶⁶ Леўчык Гальяш (сапр. Ляўковіч Ілля; 1880–1944) — беларускі паэт.

¹⁶⁷ Асвенцім — канцэнтрацыйны лагер і лагер смерці, створаны фашыстамі падчас Другой сусветнай вайны на поўдні Польшчы.

Папытаўся толькі, ці паеду з дзецям? Тады я яму й пасыпала, што ведала. Ён павалок мяне за руку ў пакой, яго твар перамяніўся зусім! «Чаго чалавек не зробіць дзеля бацькаўшчыны, гэта таму я вас клікаў. Я ўпаду перад вамі на калені й буду прасіць, каб мы ехалі ў Менск, я зраблю Янку міністрам аховы здароўя, толькі едзьце ў Менск». — «Вы не чалавек, вы ж хамелеон, вы ж здраднік! Згінеце вы разам са сваімі немцамі, якія ўжо грашчаць!» А ён не сунімаецца: «Калі немцы прайграюць, я вас завязу ў Швецыю, я забяспечу вас, толькі едзем!» Ну й ну! Ну й каша, ну й дрэнь чалавек. Ах, як цяжка, як небяспечна пісаць для Айчыны, што будзе далей? А далей доктар Піпэр хацеў пісаць на яго, што непакоіць семі людзей, якія пасланыя на працу на Усход. Я прасіла яго, каб гэтага не рабіў. Я ніколі не мсцілася, а дарма. Я дорага за гэта заплаціла, яшчэ горай было з мужам і Юрачкам. Я толькі малілася Богу, каб Ён ратаваў нас, бедных, у вадавараце гэтай вайны. Вялікай, амаль адзінай падтрымкай маёю быў мой маленькі, смелы, вельмі харошы сыноч.

А тым часам у Богніцах за Прагаю ў санаторыі для цяжкахворых туберкулёзам дажываў свой век Васіль Іванавіч Захарка, міністар фінансаў і намеснік Старшыні Рады БНР. Толькі я ад яго вярнулася, як за пару дзён атрымала ад яго паштовую картку, запырсканую крывёю. Прасіў мяне: «Донечка, хутчэй прыезджай» і г.д. Прыехала якраз і пані Крэчэўская, якая сказала мне, што дзядзька вельмі аслаб, у яго горлам кінулася кроў і ён неадкладна хоча мяне бачыць. Дзядзька даўно ўжо прасіў мяне, каб я часцей да яго наведвалася, ён баяўся іншых людзей, нікога не хацеў бачыць. Дзядзька быў накрыты сваёю коўдраю, белая наўлечка якой была ўся ў крыві. Ён сказаў мне, што прыходзіць канец яго жыцця, што ён быў адным з тварцоў акту Дваццаць Пятага Сакавіка 1918 г., пасля смерці П. Крэчэўскага з'яўляецца Старшынёю БНР і, як выбраны народам сябра ўраду, адыходзячы, хоча перадаць свае паўнамоцтвы дастойнаму чалавеку. Што рабіць? Няма адпаведнага чалавека, ёсць толькі такая жанчына, а жанчына не можа быць прэзідэнтам. Што ж, гэта быў 1943 год... Не, кажу, так рабіць нельга! Нельга браць у

магілу ідэі незалежнасці нашага народу! «Нікому не веру, донечка. Ёсць многа людзей, але ў кожнага на некага арыентацыя, а тут трэба быць верным толькі народу. На гэтае становішча я мог бы паставіць толькі цябе, каб ты не была жанчынай». Тады я запрапанавала Абрамчыка. Я доўга даказвала дзядзьку ўсю паважнасць, прадбачлівасць і любоў да Беларусі гэтага чалавека. Я толькі не сказала, што Мікола крыху замяккі, крыху задобры, каб стаць на такое змаганне. Мікола ведаў мовы, вельмі добра арыентаваўся ў палітыцы, ненавідзеў немцаў, умеў выкарыстаць любую нагоду, каб толькі нешта вартаснае зрабіць для Беларусі. Дзядзька папрасіў падаць яму папер. Я паправіла яму падушку, ён сеў і пачаў пісаць тэстамент, які прасіў мяне перапісаць у трох экзэмплярах на машынцы й назаўтра яму прынесці. Пані Косач-Шымановская, сястра Лесі Украінкі, хораша перапісала мне гэты тэстамент, і назаўтра дзядзька Васіль падпісаў іх, яшчэ паправіўшы дробныя памылкі. У тэстаменце Мікола Абрамчык назначаўся Прэзідэнтам Беларускай Народнай Рэспублікі, Ларыса Геніюш — Генеральным Сакратаром БНР. На нас абаіх пераходзіў архіў БНР, які быў у кватэры дзядзькі Васіля. Я неадкладна дала тэлеграму Міколу, каб прыехаў у Прагу. Яго не пускалі. Не пускалі і яшчэ на адну тэлеграму. Дзядзьку было ведама, што медперсонал падкуплены і яны некаму мусялі адразу паведамаць аб дзядзькавай смерці. Дзядзька жыў, дажываў свой век у вечным страху перад гестапам, ён вельмі баяўся лагера смерці. Нават даючы нам з Міколаю тэстамент, ён прасіў нас нічога не прадпрымаць за яго жыцця. Ён баяўся, каб мы, маючы такія паўнамоцтвы, не паднялі на Беларусі нацыянальнае партызанкі. Мы такі спярша аб гэтым падумалі, але ўрэшце дайшлі да вываду, што гэта было б толькі фізічнае нішчанне нашых людзей. На жэсты мы шкадавалі крыві беларускай. Палітычнае становішча зарысоўвалася так, што трэба было добра аглядацца, гдзе, куды і як ступіць, каб толькі не пашкодзіць справе. А цяпер нам было трэба ратаваць, вывозіць з Прагі беларускі дзяржаўны архіў, каб яго не захапілі немцы. Акту прагалашання незалежнасці, на жаль, ужо ў архіве не было. Былі дагаворы з літоўцамі, з

Галіцкай Украінскай Рэспублікай і інш., папкі з архівамі міністэрстваў БНР і іншымі важнымі дакументамі.

Я была рада я хоць тым, што Мікола мог яшчэ ўбачыць дзядзьку й з яго ўласных рук атрымаць гэты дакумент. Першы экзэмпляр далі мне, другі Міколу, а трэці пакінуў сабе дзядзька Васіль. Ніхто пра гэта нічога не ведаў, усё рабілася тайна. У Менску ўжо існавала Цэнтральная Рада¹⁶⁸, а гэта быў як другі ўрад, як апазіцыя. Не па нутру гэта было й немцам, якім дэмакратычная БНР не магла й не хацела, ніяк не хацела падпарадкоўвацца. Яны давалі дзядзьку Васілю вялікія грошы, каб ён выступіў ад імя БНР. Дзядзька адказаў ім: «Гэта завялікія для мяне грошы, але замалыя для маяго народу». І так жыў ён на вельмі скупыя сродкі ад чэшскага Чырвонага Крыжа. Ён умеў сабе ва ўсім адказаць. Пастушок з дзяцінства, з нішчаты, перанёсны ў раннім юнацтве туберкулёз, дабіўся саматугам сякога-такога становішча, аб якім не думаўшы кінуўся ў вір барацьбы й змагання за волю сваяго народу, ён чэсным і верным застаўся да канца. Найболей было гэта страшным для Сталіна, які ўжо паказаў у 37-м годзе, дый раней, што намерваецца зрабіць з Беларуссю. Нездарма мне казалі на следстве, што іх паляванне на мяне пачалося якраз з 43-га года. Я гэта адчувала, ведала, чаму мяне хочуць дастаць у Менск, і вельмі, вельмі баялася Ермачэнкі. Каб ён быў з аднымі немцамі, ён даўно выдаў бы Вольфсанаў — думалася мне, але я ведала, што ён вораг чэхаў і наагул вораг дэмакратыі. Ён вельмі разлічваў на дзядзькаў тэстамент, але дзядзька цяпер яго не баяўся. Дзядзька паміраў. Васіль Русак разлічваў на гэта таксама, але дзядзька не давяраў і яму. Не падабаўся яму й Кастусь Езавітаў¹⁶⁹, сябра ўраду БНР, які жыў у Рызе. Ён пачаў

¹⁶⁸ Беларуская Цэнтральная Рада — дапаможны дарадчы орган, цэнтральная інстанцыя беларускай адміністрацыі на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Створаная ў 1943 г. пры Генеральным камісарыяце Беларусі. У БЦР уваходзіла 14 чалавек, прэзідэнтам быў Р. Астроўскі. Пад агляку БЦР немцы перадалі школьную справу, культуру, сацыяльныя службы, а таксама аддалі ў падпарадкаванне вайсковыя і грамадзянскія арганізацыі — Беларускую краёвую абарону, Беларускую народную самапомач, Беларускае навуковае таварыства, Саюз беларускай моладзі. Фактычна спыніла сваю дзейнасць у 1944 г.

¹⁶⁹ Езавітаў Кастусь (1893–1946) — палітычны і грамадскі дзеяч, сакратар ваенных справаў у першым урадзе БНР (1918), генерал-маёр (1920). Узначальваў галоўную

хіліцца да немцаў, хоць гэта было не шчыра, а вонкава. Дзядзька не мог сцерпець і гэтага. Ён казаў мне: «Езавітаў, як генеральская кабыла, заўсёды хоча быць першым» — а тут трэба ўмець і быць апошнім. Прыйдзе час, і будзем першымі не мы, дык патомкі нашыя, на вольнай зямлі нашых продкаў! Час гэты прыйдзе!!! Найболей я баялася ўдару з боку Ермачэнкі, гэта была хітрая штука, ды ў яго руках быў мой муж.. Я малілася Богу, каб даў мне сілы быць моцным чалавекам у самых найгоршых варунках жыцця.

Спакавалі мы з Міколам пару чамаданаў нашага дзяржаўнага архіву, і ён павёз гэта ўсё да сябе з думкай усё гэта пераправіць у Францыю. Я й да сяння не ведаю, як яму й ці яму гэта ўдалося. Гэты архіў вельмі хацеў вырваць мне з душы Цанава¹⁷⁰, паставіўшы шмат пазней мяне перад абліччам смерці. Што ж: «Без волі Божай волас мне з галавы не ўпадзе, і я вас не баюся!» — ледзь стоячы на нагах з голаду, хваробы, допытаў і трываўшай ужо год турмы, дастойна й спакойна гаварыла я. А люгасць маіх праследавацеляў і смерць нагла заглядалі мне ў вочы. А пакуль што ў ноч адыходзіў з чамаданами Мікола Абрамчык, з трывогай аб лёсе хворага дзядзькі Васіля, нашага архіву, нашага народу.

А дзядзька згасаў з кожным днём. 13 сакавіка 43-га года ў нядзелю я наведала яго. Заўважыла, што яго перавялі да найцяжэйшых хворых. Ляжаў ён жоўты, слабы. Хацеў, каб падалі яму судна. Я папрасіла, каб не ўстыдаўся мяне, ён ужо мала на што рэагаваў. Прасіў толькі, каб я так хуценька не хадзіла, каб крыху прысела ля яго. Аздаў мне свой экзэмпляр тэстаменту й папрасіў, каб гадзіннік яго я пакінула сабе. Я яму абяцала гэта. Мы развіталіся.

Калі назаўтра я пайшла ў больніцу, дзядзька Васіль ужо памёр. Мне апалі рукі, каля мяне дзеяліся незразумелыя рэчы. Я атрымала загадкавага ліста ад нейкае Энгельгарт, якая загадала мне прыйсці ўвечары на вуліцу Філіпа дэ Монтэ, грозьчы, калі не прыйду. (Была гэта, як пасля высветлілася,

ваенную ўправу БЦР (1944). У 1945 г. арыштаваны савецкай контрразведкай у Нямеччыне. Памёр пасля катаванняў у мінскай турме.

¹⁷⁰ Цанава Лаўрэнцій Фаміч — тагачасны міністр дзяржбяспекі БССР.

аферыстка.) Падыходзілі да мяне нейкія людзі на вуліцы, усё было несамавіта. Мне трэба было вытрымаць усё й толькі як след пахаваць дзядзьку. Назаўтра я ўсё, што магла, аформіла ў паграбальным урадзе. Чэхі ў выняткавай ласкавасці далі дзядзьку металёвы гроб, чаго вайною нікому не рабілі. Мне думалася, што некалі мы пазбіраем усіх сваіх жывых і мёртвых і прывязем у свой беларускі дом, які будзе народным, бацькавым, любым домам для нас. Некалі, некалі... А тым часам то я раўла, то ізноў гатавалася да пахавання. Быў бы хоць Яначка, а то сама, як палец.

Назаўтра прыехалі Мікола Абрамчык і Стась Грынкевіч¹⁷¹ з Берліна, прыйшла пані Крэчэўская, і мне стала лягчэй. Стася я ведала з лістоў. Пісаў ён мне з нямецкага лагера ваеннапалонных польскай арміі, гдзе быў разам з мужавым сваяком, якому мы пісалі, пасылалі кніжкі, часам пасылку. Быў гэта добры беларус, афіцэр польскай арміі, недакончаны лекар. Яго патрыятызм, інтэлігенцыя й выхаванне ды нейкая чэснасць беларуская прыгым мне падабаліся. Вызначылі час пахавання. На Альшанскія могілкі ў праваслаўную капліцу перавезлі цела памершага. Хоць дадаткова было заплачана за агаленне нябожчыка, на жаль, і тут мяне ашукалі. Людзей на пахаванне сабралася вельмі многа. Было шмат вянок. Я трымалася вельмі добра. Юрачку вяла пані Ядзя, адна мая знаёмая. Ён, здавалася, разумеў усю важнасць гэтай хвіліны, быў спакойны, задуманы. Хораша адпраўляў набажэнства айцец Ісакій¹⁷², расеец, вельмі харошы чалавек і святар. Калі ён пачаў гаварыць апошняе слова па дзядзьку, ды такое — аб долі Беларусі, аб долі памершага, як бы сам быў з нашага народу. Вось тады я не вытрымала, абмякла, падкасіліся ногі. Мяне вывелі. Бог няхай будзе літасцівы й вечна міласэрны да таго харошага святара. Вельмі многа зрабілі здымкаў з пахавання, а

¹⁷¹ Грынкевіч Станіслаў (1902–1945) — беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч, літаратар.

¹⁷² Айцец Ісакій (Вінаградаў; 1895–1981) — архімандрыт, былы афіцэр. Вывучаў багаслоўе ў Пецябургу і Парыжы. Служыў у пражскім саборы св. Мікалая, які наведвала Л. Геніюш. У 1945 г. айца Ісакія арыштавалі і вывезлі ў СССР, дзе ён адбыў у зняволенні 2 гады. Потым служыў у Сярэдняй Азіі.

калі ўжо ўсе разышліся, Стась Грынкевіч пабег яшчэ па фатографа, і ўжо фатаграфавалі мяне ля магілаў. Дзядзьку Васіля палажылі ля ягонае жонкі Паліны з Ляўтаў, бо магіла загадзя была закупленай і разлічанай на дваіх. Стаяў там і помнік з вырытым знакам Пагоні. На помнік толькі прырабілі пасля мрамарную дошку з імем дзядзькі. Яго звання напісаць было нельга. Не прызнавалі й тады незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Гітлер і яго генералы й не генералы будавалі т.зв. Новую Еўропу, тысячаletні нямецкі «райх», гдзе беларусам у рэшце рэшт адводзілася месца нявольнікаў, як і ўсім славянам. Прымаючы словы спагадання ад чэхаў і розных нацыянальнасцяў эмігрантаў, я адчувала, што адышоў наш вялікі чалавек, які як умеў, так чэсна адносна сваяго народу рэпрэзентаваў нашу Айчыну за межамі. Цёплае слова сказаў і Гайда, гэта быў чэх, пасол у Ліцьве за часу прабывання там БНР, які застаўся заўсёды верным сябрам беларусаў і асабіста дзядзькі. Многа пазней падчас неймаверна шалёнай пургі на Інце падышла да мяне адна эстонка й пачала вельмі хваліць дзядзьку Васіля Захарку. Яна яго ведала. Яе родная цётка-эстонка была жонкай консула чэшскага Гайды. Семі з сабою дружылі, і гэтая маладая жанчына не раз гасціла з імі ў дзядзькі Васіля, калі бывала ў Празе.

І так 14 сакавіка 1943 года памёр Васіль Захарка¹⁷³. На яго месца засталіся мы. Я, такая простая й амаль вясковая, якой адзінаю зброяй была невыказана вялікая любоў да Беларусі, чэснасць жыццёвая й мой талент. Мікола ведаў мовы, добра арыентаваўся ў палітыцы, меў ужо практыку ў змаганні за Беларусь. Усе надта хацелі ведаць, хто ж на месца дзядзькі Васіля? Мы пакуль маўчалі. Мароз мне па скуры хадзіў, калі я думала пра Ермачэнку, ды не толькі ён... На вечар па дзядзьку Васілю ўсе нейк пайшлі, сабраліся па групках. Да нас пайшлі

¹⁷³ У газеце «Новая дарога» (Беласток) за 14 сакавіка 1943 г. быў змешчаны некралог: «З вялікім жалем паведамляем усіх прыяцеляў і знаёмых аб тым, што 14.03.1943 г. памёр у больніцы на Булёвэ на 66 годзе жыцця Старшыня Беларускай Рады ў Празе, ахвярны і даўгалетні грамадскі дзеяч і сябра беларускіх арганізацый Васіль Захарка Пахаванне адбудзецца ў пятніцу 19.03.43 г. на Альшанскіх могілках. Сваячка Ларыса Геніюш і Беларуска Калонія ў Празе».

толькі мы: пані Крэчэўская, Мікола, Стась і я. Было нам нейк сумна і ўсё ж добра ў цеснай, сваёй беларускай сямейцы. Мы дык ужо сабе давяралі. Пані Крэчэўская перадала тады Міколу пашпарт беларускі Пятра Антонавіча Крэчэўскага й стары вялікі артыкул з амерыканскай газеты (не памятаю назовы) аб прагалошанні 25 сакавіка 1918 года Беларускай Народнай Рэспублікі.

Назаўтра мы ўсе разам паехалі ў Моджаны, гдзе перабіралі, сартавалі й адбіралі, што трэба было неадкладна вывезці з беларускага архіву дзядзькі Васіля. Рэчы яго скромныя мы, пасля дэзінфекцыі, аддалі ўсе Стасю Грынкевічу. Ён павёз іх тым беларусам, якія былі на працы ў Нямецчыне й не мелі дастаткова адзення. Так я дамовілася з дзядзькам. Сартаваць архіў нам ніхто не перашкаджаў. Нікога з немцаў не было на пахаванні, і здавалася, яны нічога не ведаюць. Адкідаючы непатрэбнае, Мікола проста адсунуў пудэлачка ад запалак. Я падняла яго, і ў ім знайшлі мы цудоўныя беларускія значкі яшчэ з 1918 года з Пагоняю. «Благаславенна ўсё, да чаго ты дакранешся»,— сказаў мне Мікола й дзіўна нейк на мяне паглядзеў. Была вайна, і не было рэчаў, адзення, абутку, а ў дзядзькі былі харошыя, новыя чаравікі як на Міколу, дык кажу яму: «Вазьмі ты сабе па дзядзьку хоць чаравікі, хоць нешта, твае ж падзёртыя». — «А чым я ад цябе горшы, Ларыса Геніюш, я ж не бачу, каб ты сабе што-кольвечы брала». Так адказаў мне Мікола, і гэта напоўніла мяне нейкім даверам да яго й спакоем за ход нашых спраў. Усё, што было найболей вартасным, мы спакавалі й перавезлі да нас. Там перапакоўвалі, каб адвезці далей. У гэты час да нас прыйшоў Забэйда-Суміцкі. Яго не ўпусціць мы не маглі. Я далей стаяла на каленях і пакавала. Узяўшы ў рукі дзяржаўную пячаць, я пацалавала яе спачатку. Цікава, што гэты выпадак сказаў мне на следстве следавацель. А можа, сам Мікола, калі гаварыў аб гэтым..

І так сябры паехалі, павезлі з сабою часць архіву, бо мы вельмі баяліся, і не без падставы, што немцы будуць мець на яго зуб. А пакуль што я хадзіла як учадзеўшы, усё думала: што ж будзе далей? Не давала гэта нам нейкае ўлады, але мы мелі шчасце захаваць мінулае, факт і традыцыю прагалошання

незалежнасці нашай, што для кожнага народу святая, вялікая рэч. Розна складаецца лёс народаў. Ёсць самастойнасць дзяржаўная, ёсць федэрацыі, але як бы ні было, маючы такі факт за сабою, мы адчувалі, што мы народ! Нельга адбіраць, ануляваць, заціраць вялікага ў жыцці людзей і народаў, нельга абядняць нацыі, забіраючы ім іх дасягненні. Не, я не аддам мінулага!

Час ішоў, дзядзьку Васіля прыпамінала ўсё: кожны сустрэчаны эмігрант, кожная справа, якая датычыла Беларусі. Цяпер толькі адчувалася, як гэты ціхі й скромны змагар высока трымаў імя Беларусі. Не было да каго паехаць, не было з кім парадзіцца — толькі на ягоную магілу. Не было болей людзей у Празе, для якіх беларуская справа была б важнейшай за асабістую. Дзядзька наскрозь іх бачыў і ведаў, што ў разе чаго ад’ютанты яны, не камандзіры, і спялягаць на іх нельга. Часам думалася: не тых выслаў Браніслаў Тарашкевіч, якія ахвярна прынясуць здабытыя знанні й жыццё Радзіме. Перспектывы асабістага спакою й дабрабыту даўно ўжо ў іх заглушылі тое лепшае, што яшчэ, можа, адчувалі яны ў юнасці. Некалі-такі, казалі, надзейны Астапкевіч, ажаніўшыся з чэшкаю, думаў цяпер толькі іхнімі катэгорыямі, таксама Клаўсуць, таксама дакторка Сідарук, якая, каб не паехаць на ўсход, сімулявала хваробу пазваночніка. Гэта якраз нічога, але бабка зусім забылася, скуль яна й на якую стыпендыю атрымала асвету.

Найболей мне не падабаўся мастак Салавей. Ён быў членам Камітэту, як і ўсе, але як жа неахвотна гутарыў па-беларуску, як жа адмежаваўся ад вестак нават з Бацькаўшчыны. Як за кару прыехала да яго пасля родная сястра з Беларусі са сваім мужам і сыночкам. Ён і яго чэшская жонка не зразумелі няшчасных харошых людзей нават тады, калі памёр у Празе на менінгіт іх адзіны сыноч і лёс іх далей пагнаў у няведамае на чужыну.

Вельмі нейк інтэрнацыянальна адносіўся да беларускае справы й Забэйда-Суміцкі, які не раз падтыкаў нам, што адзіны мастак Беларусі, яе слава, не мае нават свае машыны, аж пакуль Мікола не сказаў яму некалькі слоў аб тым, як трэба разумець змаганне за Айчыну, ды яшчэ ў час вайны. Жылося

яму няблага, а што мы болей, нявольныя, маглі яму даць? Вузкі ў сваіх асабістых зацікаўленнях, запалоханы й недалёкі палітычна быў і мой муж. Жук быў нам абсалютна варожы, але ад нашага сяброўства й сякой-такой спагады не адмаўляўся. Сяння думаю, што такое было тады яго заданне. Вялы й недалёкі быў Буська й неразгаданы нейкі, няшчыры інг. Юрка Бурак. Кажуць, што ўсе лепшыя пражскія беларусы памерлі ад сухотаў ці паехалі ў Менск, гдзе таксама доўга не пажылі.

Актыўны быў толькі Ермачэнка, болей нават, чымсьці належала, але яго актыўная дзейнасць была выразна — не на наш млын вада. Бакача нейк нагла й рашуча адправілі ў Нямеччыну на работу. Яго верная Марыя пасылала яму, што магла. Яе любоў выклікала пашану, яе ахвярнасць і чысціня, і шчырасць пачуццяў мяне здзіўлялі. Такого друга Бог дае людзям не часта, і жаль толькі, што, карыстаючыся з сяброўства жанчыны, Бакач ёй не адплачваў тым жа.

Часам паказваўся ў Прагу Вітушка, які беларускасці не адрокся, але не ў галаве яму было мяняць высокі матэрыяльны ўзровень жыцця на крыжовую дарогу шчырага змагання за Беларусь. Вось больш-менш гэта было тое, што ў Празе. На фоне іх ціхі, абсалютна чужы нам яўрэй Вольфсан, які дасканалы ведаў, што перажыць вайну і ўсе няшчасці таго часу трэба і яму, і яго дзецям, і нам усім. Прыходзіў ён часам да нас, маўчаў. Малады інг. Калоша, худы й вымучаны некалі беспрацоўнасцю й такі можна сказаць голадам, тым цяжкім голадам, калі ўсё ёсць і толькі няма граша, каб пад'есці, цяпер ажаніўся з Ольгай Вяршынінай і быў недзе на нейкай рабоце. Не памятаю, можа, нат выехаў недзе. На вочы нейк не пападаўся.

Ольга Вяршыніна была дачкою нейкага вельмі для мяне загаднага чалавека, беларуса, безумоўна, але я яго ў жывых не застала. Жанаты ён быў з чэшкаю, якая разам з ім вельмі памагала ў свой час новапрыбыўшым беларускім студэнтам у Празе. Яны радзілі ім, як умелі, падкармлівалі, калі трэба, і для многіх былі як бацькі. казалі, што Вяршынін — гэта было не яго ўласнае прозвішча. Пасля Калошу чэхі выдалі саветам разам з намі. Не ведаю, на сколькі быў ён засуджаны й гдзе яго

выслаі. Ведаю толькі, што нарэшце ён вярнуўся ў Прагу, але Олі свае ўжо не застаў, яна з труднасці пакончыла самагубствам. У каго былі дзеці, не ведаю.

Даволі паважнай фігурай сярод пражскіх беларусоў быў Васіль Русак, слуцкі паўстанец. Гэта быў энергічны дзеяч, вельмі шчыры беларус, але, паводле мяне, недалёкага маштабу. Ён па жонцы меў краму, гдзе таргаваў і зарабляў няблага, меў харошую вілу за Прагаю й не меў дзяцей. Часам ён фінансаваў «Іскры Скарыны» ці нешта іншае, што пераважна афармляў да друку доктар Грыб. Русак вельмі любіў усюды быць першым, што яму не заўсёды ўдавалася. Гаварыў, дык на нейкім славянскім эсперанта¹⁷⁴. Многа каму крыху памагаў, але казалі, што кожную дапамогу землякам заносіў у спецыяльную кнігу, так мовячы, для парадку. Дзядзька ён быў не блгі й не дурны, але крыху арыгінал. Не мог зразумець, як гэта такому скромнаму Геніюшу, які ў свае гады не дабіўся нават капіталу, можна мець усе забэйдаўскія кружэлкі. Мала яшчэ тыя кружэлкі, але яшчэ такую беларускую жонку? Пасля ад'езду Яначкі ён явіўся да нас з падаркамі, з прадуктамі, лепш кажучы. Прынёс усяго пакрысе й вельмі быў уражаны тым, што я яму за ўсё заплаціла й забараніла болей нешта для нас прыносіць. Ён розна мудраваў, як гэта дапамагчы мне. Выдумаў, што яму трэба схаваць у мяне прадукты, бо немцы могуць зрабіць рэвізію ў краме. «Не, не,— кажу,— сябра, нічога мне вашага не трэба». Разьходзілася яму аб тое, каб я менавіта напісала аб ім паэму й пры гэтым аб слуцкім паўстанні. Не мела я тады часу нават выслухаць гэтых спраў, чаго вельмі шкадую сяння. Русак меў добры голас і ахвотна спяваў у аматарскай групе оперных чэшскіх артыстаў у Празе. Яго выдаі чэхі недзе ў 1945 годзе, і ў лагеры, кажучь, забілі яго. Аднойчы ў лагеры на Інце я загледзелася на адну жанчыну, вельмі да яго падобную. Яна была са Слуцка і, як аказалася пасля, яго родная пляменніца Каця Русак...

¹⁷⁴ Эсперанта — міжнародная штучная мова, створаная ў 1887 г. варшаўскім лекарам і паліглотам Л. Заменгофам. Назва паходзіць ад яго псеўданіма (той, хто спадзяецца).

Недалёка за Прагаю жыў у пана й даіў кароў Мікола Суддзеў. Быў гэта харошы просты хлапец з арміі Балаховіча¹⁷⁵. Жыў з чэшкаю Мажанкаю, вельмі працавітай жанчынаю. Дзяцей у іх не было. Суддзеў ахвотна прыязджаў да нас, галасіўся да беларусаў і ўмеў жыць куды лепей за ўсіх нас, асвечаных ідэалістаў. Мяне ён вельмі любіў. Пасля вайны ўзяў савецкае грамадзянства й прынёс на яго анкеты нам. Калі я ад іх адмовілася, дык з бодем зацеміў: «Вы будзеце вялікай па смерці». Паводле яго практычных разлікаў, такое не аплачвалася... Кожнаму сваё.

Былі і іншыя беларусы ў Чэхам і ў Славаччыне, але яны да нас не галасіліся, беларускія перспектывы былі не цікавыя. Каб нешта сапраўды зрабіць для народу, дык трэба было йсці на небяспеку й забывацца зусім аб сабе. Не кожнаму такое да густу, ды горай, не ўсім пад сілу. Чэхам было бяспечней. Мы вельмі спагадалі чэхам, але ім здавалася тады, што яны маюць ворагаў толькі немцаў, а ў нас ворагаў болей, ад якіх нам гразіў проста апертэйд, і мы гэта добра разумелі.

Змаганне нашае пакуль што было амаль без перспектыв, але ні на што нягледзячы, уніжаныя часта й пакрыўджаныя, мы ўпарта змагаліся за правы свае, за зямлю дзядоў сваіх, за мову нашу прыгнечаную, за сваю гісторыю й дзяржаўнасць. Ля такой барацьбы заставаліся толькі адчайныя волаты. Нямала было такіх. А іначай нам было, як чэхам. Той самы страх пасля атэнтату на Гайдрыха¹⁷⁶, той самы боль, калі пералічваліся іх ахвяры.

У мяне без мужа было даволі цяжкае матэрыяльнае становішча. Справа ў тым, што доктар Градзіл плаціў мужу вельмі нямнога, а каб танней яму было, дык у працоўнай кніжцы ганарар мужа быў запісаны напалову меншы, бо тады меней плаціць на касу хворых для работніка і інш. Калі ж мужа забралі, дык плацілі мне толькі паводле кніжкі. Градзіл ведаў

¹⁷⁵ Балаховіч-Булак Станіслаў (1883–1940) — ваенны і палітычны дзеяч, генерал-маёр (з 1919). У студзені 1920 г. са сваім войскам перайшоў у распараджэнне ўрада БНР.

¹⁷⁶ Гайдрых Райхард (1904–1942) — нямецкі генерал, намеснік рэйхспратэктара ў Празе. Жорсткадушны чэшскі антыфашысцкі супраціў. Замах (atentat — польск.) на яго ажыццявілі чэшскія дэсантнікі, засланыя з Лондана.

гэта, але яму такое было абыякава. На карткі пражыць было цяжка, а дакупіць што ўжо не было за што. Гатоўкі ў нас не было ніколі, бо замнога было галодных і наагул патрабуючых. Я расказала ўсё фрау Піпэр, і яны парадзілі мне схадзіць да доктара Вэхтэра, які быў начальнікам Саюза нямецкіх лекараў і загадваў усімі медычнымі справамі.

Я пайшла да яго. Гэта быў сярэдніх гадоў чалавек, даволі сімпатычны вонкава, са шрамам, як належыць нямецкаму студэнту. Гутарылі мы крыху па-чэшску, крыху па-нямецку. Я яму коратка ўсё расказала й кажу, што за такія грошы не пражыву. «А вы Градзілу казалі пра гэта?» — пытае. «Не, не казалі, ён сам гэта павінен ведаць». — «Ага, не казалі, дык гэта фальшывая гордасць з вашага боку, вось што: трэба тады Градзіла падаць у суд». — «Не, — кажу, — калі мой муж не меў куска хлеба, ён даў яму працу, хоць скромную, і няхай я буду галодная, але злом за добрае не заплачу». Вэхтэра паклікалі, і я пайшла. Крыху пазней сказалі мне Піпэры, што паводле меркавання доктара Вэхтэра, дык беларусы шляхотны народ... А дапамог мне, як заўсёды, доктар Піпэр. Ён звярнуўся да чэха, прыматара, гэта знача як бургамістра горада Прагі, і ён крыху пабольшыў маленькую нашу зарплату. Жыць было можна. Да таго нашая суседка пані Мораўцава шыла скураныя рукавіцы ад крамы, гдзе ёй давалі іх пакроенымі. Вось часам я памагала ёй, гэта былі дэкаратыўныя швы й няблага ў мяне атрымоўваліся. Была гэта бедная жанчына, але як жа харошая.

Юра бегаў у школу, і Свіцкі, дырэктар школы, вельмі хацеў, каб ён заўсёды быў з яго сынамі Нікам і Ванем, каб яны набіраліся энергіі й шустрасці крыху ад яго. Хлопчык вучыўся надзвычай добра. Фактычна ён не вучыўся, вечна выкручвайся й вырабляўся, але калі аднойчы настаўніца прачытала кусок нейкай цікавай прозы й загадала яму расказаць, дык малы паўтарыў гэта слова ў слова, чым непамерна здзівіў клас.

Юра быў надзіва набожны. Яшчэ маленькі штورانіцы шукаў нечага пад падушачкай, што туды клаў яму ноччу ангельчык. А ангельчык быў кахаючы, шчодры, і дзень пачынаўся радасна. Калі часам той ангельчык забываўся нешта палажыць, хлопчык крыўдаваў, і раз сказаў нават «кака ангельчык», але болей

такога не паўтарыў. Ангел быў добры. Хлопчык быў чысты й вельмі літасцівы для ўсяго жывога. Калі аднойчы загубілася яму любімая цацка, дык прыходжу, а ён стаіць на каленях і вядзе гутарку з добрым Бозенькам, гдзе можа быць тая цацка, каб ён дапамог яе знайсці. Гэта пазней вельмі дапамагло самотнаму замучанаму юнаку перахітрыць праследавацеляў, якія намагаліся маральна яго знішчыць, і застацца добрым чалавекам. Аб Юрку, яго здольнасцях і розуме расказвалі па Празе анекдоты. Юра пісаў вершы. Почырк у яго быў немагчыма паганы, але настаўнік чэшскае мовы сказаў мне, што ўсе вялікія людзі пішуць заўсёды непрыгожа...

Добры той чэх высока цаніў малага беларуса, а вось расейскія настаўнікі не ўсе яго любілі і ён не ўсіх. Адна настаўніца, відавочна манархістка, заявіла ў школе, што няма ніякае Беларусі і т.п. Хлопчык абурыўся й сказаў: «Я маленькі й магу паказаць на карце, гдзе ляжыць Беларусь, а вы велькая й гэтага не ведаеце, сорамна гэта...»

Адзін раз вярнуўся са школы вельмі задуманы, нешта тварылася ў яго дзяцінай душы. Нарэшце падышоў да мяне й кажа: «Мамачка, я сяння цярпеў за Беларусь». Я збянтэжылася: «Як жа, сыноч?» А справа была такая: настаўнік, які не прызнаваў Беларусі, толькі сваю адзіную й недзялімую Расею, расцягнуў хлопчыка на лаўцы й добра яму ўсыпаў. Можна, і была на гэта якая невялікая прычына, але чыстая дзіцячая душа добра разумела, за што яго б'юць, маленькага... У чэшскай школе было б іначай, але чужынцам у час акупацыі нельга было ў чэшскую школу.

Так горкая доля нашага народу клалася на нашую нашчадзёў ужо ад дзяцінства. Не раз яшчэ білі хлопчыка за яго беларускасць, дабівалі яго фізічна й маральна. Б'юць яго яшчэ й сяння, а што будзе з маленькімі ўнукамі? Няўжо і ім давядзецца цярпець, як і нам? Што ж, што ўжо Бог ім дасць, толькі няхай не будуць горшымі ад нас, няхай не адракаюцца ад сваяго, няхай будуць чэснымі людзьмі й сапраўднымі сынамі нашага Народу!

А дарагі мой Расціслаў, як толькі змог, уцёк дамоў. Хлопцы ў Берліне дапамаглі яму ў гэтым, і ён прыехаў у Жлобаўцы. Зямля

гэта ўжо была нямецкая. Яе, як і другія маёнткі, прызначылі немцы для сваіх герояў вайны, а Гродзеншчыну ўжо загадзя прылучылі да свае Прусіі. Брата пакінулі пакуль што як нейкага эканомы ў яго родных Жлобаўцах. Што ж, і гэта няблага пакуль што. Расціслаў аднайшоў самотную бабку Рыгорыху, старэнькую ўдаву па нашым парабку Рыгору, і ўзяў яе сабе замест маці. Пасля прыбіліся да яго нейкія хлапцы. Славачка перавёз з Гудзевіч наш перавезены туды немаведама чаму дом і стаў жыць. Гэты велікан любіў, як дзіця, маці. Для яе, вывезенай недзе ў дзікі Казахстан, ён і перавозіў гэты дом, каб мела куды вярнуцца з высылкі. Людскія сэрцы не маглі верыць таму, што й пасля вайны не спыніцца нечалавечы здзек над людзьмі, гэтага нельга было зразумець сапраўдным жыхарам старой беларускай зямлі. Так было толькі, казалі, некалі, за татараў... Але татары яшчэ не самае горшае ў гісторыі нашай зямлі. Метады нішчання людзей, чужых культур і народаў не былі ў іх так удасканаленыя, як сяння... Дарма чакалі мы з Расціславам сваіх бацькоў. Вырак смерці напісалі ім нелюдзі загадзя. А мы яшчэ верылі.

Так, як Чэхаславаччына, як і Гродзеншчына, так і нашая Зэльва, і родныя Жлобаўцы былі вайною прылучаныя немцамі да Нямецчыны. Гэта давала нам больш магчымасцяў пасылаць пасылкі адных другім. Памагалі мы так мужавым бацькам і Расціславу. Ён перавозіў дамоў нашу хату, і я пасылала яму з Прагі цвікі, рознае жалеза й асабліва косы, яны былі вельмі добрыя й патрэбныя людзям. А волат Расціслаў загадаў сабе зрабіць касу паўтара метра шырынёю. Калі касіў, дык тры жанчыны вязалі за ім снапы. Ён быў так свята прывязаны да Жлобаўцаў, што ніяк не мог зразумець, што я туды не прыеду. Неяк не цяміў, што абавязкі жонкі й маці важней за наш родны кут...

А кут той мне сніўся начамаі. Не зусім было добра там светлавалосаму Расціславу, было адзінока. Адночы атрымалі мы дзіўнага ліста. Расціслава праследаваў чорны цень. Ён яго часта стаў бачыць на панадворку і ў хаце. Вяртаецца сугоннем з поля, паявіцца ля яго высокі чорны чалавек, уздыхне й згіне ў паветры. Мой муж, цвярозы медык, прачытаўшы ліста, рашыў,

што Расціслаў мог гэта бачыць толькі ў нецвярозым стане. Я яму так і напісала. Аказалася зусім іначай. Брат, гэты чысты і, як сляза, незаганны юнак, пачаў і піць, і курьць, як пісаў, з гора й з адзіноты. Толькі чорнага чалавека бачылі ўсе, хто тады жыў у Жлобаўцах,— і старая Рыгорыха, і дзяўчына, якую Славачка ўзяў у помач Рыгорысе, і хлапцы, якія з імі жылі. Мы з Расціславам ніколі не махлявалі, проста лічылі гэта ніжэй нашага гонару, і нельга было яму не верыць. Яшчэ сяння расказваюць сяяне аб тым чорным чалавеку, як загрудкі браў Расціслава начамі. Брат не ўсё мне аб ім расказаў, шкадаваў мяне відавочна.

Што ж, зноў старыя сямейныя духі, якія так ведамыя ў сем'ях маіх бацькоў. Можа, у цяжкі час перадсмяротны так наведваюць сваю верную нашчадзь у палёх духі іх продкаў. Нешта ж між зямлёю й небам ёсць. Брату я часта пісала, і ён называў мяне «Рыбка залатая», гэта таму, што ўсё мне хацелася аддаць яму, усё выслаць, усім дапамагчы. Чэхі мне ўсё давалі — і дзверцы да пліты, і самую пліту. Толькі дзіва мне, як гэта ўсё тады даходзіла — а даходзіла ўсё. Калі раз вечарам летнім вяртаўся Расціслаў з хлопцамі з рэчкі, да іх падышлі партызаны. Што ж, паклікалі іх у хату, напаілі, накармілі, тады свіснулі партызаны, і пазбягаліся ўсе тыя, што акружылі Жлобаўцы, не ведаючы, як брат зарэагуе на іх візіт. Ракою ж пралілі кроў нашага роду ў 41-м годзе... Партызаны пасябравалі са Славачкам. Яны завялі яго да Люціка, якога хацелі забіць за тое, што падпісаўся й выдаў на вываз бацькоў. Расціслаў, як я, хрысціянін, папрасіў іх усіх выйсці, спыніць свой гнеў і помсту пакінуць Богу...

А мама калела з холаду й з голаду ў Казахстане, дагарала яе жыццё. Аркадзі й Аляксей ваявалі ў Андэрса¹⁷⁷. Маленькая Люся расла ля казахскіх гавец, а Ксеня й Ніна найменей думалі аб хворай маці. Недзе, няведама гдзе нават, здаецца, у

¹⁷⁷ Андэрс Уладзіслаў (1892–1970) — польскі генерал. У 1941–1942 гг. камандаваў арміяй, сфармаванай на савецкай тэрыторыі па ўзгадненні ўрада СССР і польскага эміграцыйнага ўрада. Адмовіўся змагацца з немцамі на баку саветаў і перайшоў да хаўруснакаў СССР па антыгітлераўскай кааліцыі. У 1943–1944 гг. камандаваў польскім корпусам у Італіі.

гродзенскай турме, крычала, прасіла аб помсце нявінна пра-літая кроў таты. Але мы з Расціславам не мсціліся, мы не любілі сваіх ворагаў, настолькі хрысціянамі мы не былі, але мы памагалі ім у цяжкі час, можа, крыху спадзяваліся, што добро ачалавечыць ім душы, а можа, і нічога не спадзяваліся, проста мы няздольныя былі зрабіць зло.

Начальнік таго невялікага партызанскага збору ля Воўпы, нейкі Міша, здаецца, вельмі зачасціў са сваімі хлопцамі да Расціслава. Яны абодва абмяркоўвалі аперацыі, вельмі пры гэтым аглядаючыся, каб не нішчыць народу. Крыху пазней мы прагутарылі з братам ноч напралёт, было гэта ў Зэльве. Расціслаў клікаў мяне ў Жлобаўцы, але мяне не пусцілі. Ён запэўніў мяне, што партызаны радыя мяне сустрэнуць, і вось тады пачаў расказваць пра іх. Я пыталася: ці не ўдарыў яго камісар нямецкі? Ён папрасіў, каб я аб гэтым ніколі не запыталася яго болей. Сказаў толькі, што мама мусіць жыць і яму трэба яе дачакацца.

А той камісар быў раней у Зэльве, быў гэта нейкі, кажучь, немец з палякаў, меў адну руку й сабаку, якога рад нацкоўваў на людзей. У Зэльве вешаў яўрэяў, біў беларусаў і любіў полек. Казаў мне Славачка, што наш знаёмы настаўнік Файкоўскі перакладчыкам у яго, дык ужо мае зусім крывы твар і вывернутую шчаку ад пабояў таго камісара. А на сямнаццацігадовую дзяўчыну нацкаваў сабаку, які так пашматаў дзяўчо, што сканала... «Чаму ж не заб'еце гада?» — пытаюся. «Нельга, Залатая рыбка, сто чалавек нашых за яго забілі б, сёлы трэба нам сцерагчы». Казаў, што аднаго такога запынілі ў ляску на спацыры на кані, дык грымнуўся, гад, на калені й крычаў: я быў добры, я быў добры! Яго толькі адлупілі, здаецца, таксама думаючы пра сёлы. Той Міша, відно, не дурны быў хлапец. Ён ажаніўся з дзяўчынаю з Палавок, вёскі, што каля нас, і памёр, казалі, пасля вайны ад сухотаў...

Ведаючы нямецкую мову, шмат каму памагаў Расціслаў. Жыў ён спакойна, бо людзі любілі яго, але пад канец прыйшлі нейкія невядомыя далёкія партызаны й ледзь яго не забілі. Не хацеў ён ехаць да нас у Прагу. Кахаў маці й чакаў яе,

завяраючы мяне, што бальшавікі цяпер перамяніліся і ўжо перасталі глуміць і вынішчаць людзей. Маці, маці й маці...

У Красным Грудзе жыла мая дваюрадняя сястра, што за Каліноўскім. У іх бываў Расціслаў, перавёз да іх свае рэчы, калі ў 44-м годзе адыходзіў у Савецкую Армію. Ён хаваўся спачатку, бо хацеў ехаць шукаць нашай маці, але тая нашая сястра яго выдала. Расціслаў загінуў 26 красавіка 1945 года, пахаваны недзе ў раёне Барнім у Нямеччыне.

Шмат пазней сястра Ніна прасіла мяне, каб я кінула думаць пра Беларусь, бо яны вынішчаць усю нашу сям'ю. Яны забілі маяго тату, дамучылі сведама маму, атруцілі сястرونку Люсю ў 1952 годзе¹⁷⁸ ва Вроцлаве, даканалі маральна й фізічна Юрку, а ў канцы вайны савецкі афіцэр забіў выстралам у вісок Расціслава, кажучы: «Твая сястра-пісьменніца супраць нас, і ты кулацкі сын...». Вестку гэтую трудна мне праверыць, але, мяркуючы па тым, як яны нішчылі людзей і асабліва нашу сям'ю, гэта зусім праўдападобна. Такого не рабілі нават гітлераўцы, асабліва са сваімі людзьмі. Высокі мой, светлы мой, каханы малады брат... Я толькі пытаюся ў Бога — за што?

Нейк пару гадоў таму падышоў да мяне чалавек у Воўпе. Ён мне сказаў, што ў арміі хлапцы з Данілаўцаў угаворвалі Расціслава ўцякаць з-пад Берліна, ён адмовіўся. Сказаў, што ўдома ёсць Папенюкі і іншыя, якім ён зрабіў дабро, і яны цяпер выслугоўваюцца перад бальшавікамі тым, што яго праследуюць... Што ж, і гэта пакінем Богу... Мы з Расціславам як дзеці, і пакуль што гэта наш крыж.

Калі мы вярнуліся з лагера, дык былі зусім бедныя, амаль абдзёртыя. Тады я паехала па просьбе Яначкі да тае свае стрыечнае сястры Лены ў Красны Груд. Славачка пісаў мне, што завёз да яе й маю зінгераўскую машыну. Меў да нас пасля доўгае разлукі прыехаць наш сын. Мы хацелі прадаць машыну й крыху лепей прыняць сына. У Воўпе сустрэлі мяне нашыя сяляне, яны завялі мяне ў сяло, брыгадзёр даў каня й чалавека, і мы паехалі ў Красны Груд. Сястра мая сядзела пад яблыняю, і

¹⁷⁸ На старонках «Сповідзі» сустракаюцца дзве даты смерці сястры Людмілы: 1954 і 1952 гг.; у лісце Л. Геніюш да М. Ермаловіча за 25 лютага 1975 г.: 1952 г.

перад ёю ляжалі горы яблыкаў, якімі яна мяне частавала. Яна вельмі здзівілася, што я добра выглядаю, а што яна хвора, ходзіць на ўколы. Пачала бедаваць, што яна бедная, тады я заверыла яе, што нічога ў яе прасіць не збіраюся. «А што ў цябе ёсць?» — запыталася яна. «У мяне ёсць Сын і ёсць Муж, а гэта вялікае багацце!» — сказала я сястры. Тады я пачала пытацца ў яе маю машыну, аб адзежы братавай я не гаварыла, яна перарабіла яе сваім сынам. Сястра ахвотна аддавала мне маю машыну, але толькі тады, калі я дам ёй 600 рублёў (было да рэформы), бо яна дала Славачцы, якога выдала, два кілаграмы сала й 500 рублёў грашыма, вось гэта я ёй мушу вярнуць, іначай яна не мае што гаварыць са мною... Тады селянін, які быў са мною, кажа ёй: «Калі вы давалі Расціславу грошы, дык тады пуд жыта кашгаваў 500 рублёў, я вам дам сяння два пуды жыта, толькі аддайце Ларачцы яе машыну». Яна не аддала. Мне прыпомнілася, як вайною ў Прагу прыехала яе родная сястра з сям'ёй, з мужам, святаром Лапіцкім і дзяццмі, і як я старалася ўсё магчымае зрабіць для іх, але я маўчала. Чалавек, які мяне прывёз, хацеў паглядзець на машыну, і мы пайшлі ў былы палац, гдзе жыла мая сястра. Паркет блішчэў, зелянела плюшавая мэбля, адчуваўся ва ўсім вялікі дастатак. «Гэта мне людзі перахавалі», — тлумачылася да подласці скупая скнарасястра. А селянін сказаў ёй: «Вось бачыце, вам перахавалі рэчы, а тут за чужую машыну вы хочаце грошы ад чалавека, у якога няма, толькі як на дарогу...» Машына мая стаяла раненая куляю й гранатаю. Машына перажыла нас. Я пагладзіла яе рукою, і мы пайшлі. Тут сястра ўпала амаль у істэрыку, яе дачка пачала плакаць, каб я ў іх засталася, сын ужо прынёс гарэлку. «Не, — сказала я, — з такімі людзьмі не пераламлю я хлеба» — і выйшла. Сястра дзівілася, як мяне, паню, яшчэ возяць сяляне, а яны вазілі мяне, можа, крыху баяліся прадсядацеля, але падвезлі. Усю дарогу назад мяне мучыла сэрца, і падарожжа я ўспамінаю са страхам. Гэта была родная дачка замучанай у 41-м годзе татавай сястры цёці Мані...

Людзі зрабіліся як зверы, яны вырывалі адзін другому з рук убогія лахманы й старыя рэчы. Напаверх выплыла ў людзях найгоршае. Усякая шляхотнасць у асяроддзі большавікоў

выдаецца «буржуазным прэдрассудком», нечым так ненармальным, як некалі — подласць. Вартасць чалавека мерылася не яго чынамі, пражытым жыццём, а той толькі шызафрэнічнай ярасцю, з якою ён хваліў некалі Сталіна, а цяпер тое, што славiлі заместа яго. Людзі пашалелі ад дзікага. Мне казалі, што ў 41-м годзе быў канец свету й людзі, каб выжыць, рабіліся проста звар'ём. Калі ястрабкі арыштавалі тагавага брата ў Гудзевічах, дзядзьку Валодзю, дык яго жонка са страху пакiнула чацвёра дзяцей, ад 15 да 4 гадоў, і ўцякла ў Польшчу.

Старшая сястронка за некага выйшла замуж, а маленствы папляліся аж у Крынкі, ад Гудзевіч гэта амаль 50 км, да сваяго дзеда Юрка Анісімовіча. Шукалі рагунку. Дзед данёс на іх у НКВД з просьбаю, каб забралі ад яго памешчыцкіх дзяцей і вывезлі туды, дзе ўсіх вывозяць.. Не паспелі іх вывезці, бо наскочылі немцы. Расказвала мне гэта з жудасцю Тамара, адно з тых бедных дзетак. Дзед памёр у Хорашчы, згубіўшы розум, але гэта пасля. Людзям забіралі зямлю, іх суседзяў, іх родных, і самае страшнае тое, што ім забіралі сумленне, тое беларускае, хрысціянскае сумленне маіх землякоў. Тое ж самае я наглядала і ў Празе. Гэта была адзіная нагода, дзе праяўляліся самыя зварыныя інстынкты чалавека, і называлася гэта — прагрэсам... У Пітлера рабілі гэта паводле яго загаду, а тут рабіў гэта кожны! Кожны стараўся даказаць, што ён дастойны біць, мучыць і забіваць, знача, прыгодны для Сталіна. Трудна думаць, што людзі, узгадаваныя на падобным, створаць культуру, дастойную чалавека. З такіх крыніцаў раней ці пазней выплыве загуба для свету. Машына — не культура, і шрубкі — не індывідуа...

І так Прага, 1943 год. Вясна. У Прагу маецца ў водпуск прыехаць мой муж, мы з Юрам яго вельмі чакаем. Але пакуль прыехаў ён, дык паявіўся, на маё гора, Ермачэнка. Ён адразу прыслаў да мяне сваяго ад'ютанта Аўчыннікава, які загадаў мне здаць Ермачэнку беларускі архіў па В. Захарку. Што ж, я яму паказала дзверы. За некалькі гадзін ён зноў прыехаў у наш малы пакойчык, цяпер ужо з запіскаю нейкага Лангера й Рыхтэра — начальства з Менску. Я ветліва паясніла

Аўчыннікаву, што мы жывем у Прагэктараце Чэхія і Маравія й толькі гэтай уладзе я падпарадкуюся. Трэці раз ён прыехаў з загадам ужо ад пражскага гестапа. Я сказала, што паеду да Ермачэнкі.

Хораша адзеўшыся, каб не адчуваць сябе ніжэй ад іх, я села ў трамвай. Ва мне ўсё дрыжэла. Я паднялася ў кватэру Ермачэнкі, і яго дзяржыморда адчыніў мне дзверы. Ля дзеравянай бочачкі, з каньяком відавочна, стаялі поўныя чаркі, закусі не было відно, а Ермачэнка й два немцы сядзелі ў дыміну п'яныя, чырвоныя й не вельмі пэўныя ў вымове слоў. Яны папыталіся ў мяне, гдзе ключ ад архіву памершага? Я пацікавілася: пашто ім гэта? «Мы хочам вывучыць беларускую мінуласць, каб ведаць, як у далейшым адносіцца да беларусоў як да нацыі». Я сказала, што ключа ў мяне няма. «Што ж, мы тады зломім замок»,— прамармытаў немец. Атмасфера была напружанай, слоў падала мала, і былі яны цяжкія, як град. А ў каго ключ, каму яго даў Захарка? Не ў нашых інтарэсах было путаць Міколу й камплікаваць¹⁷⁹ ужо й так дастаткова скамплікаванае нашае становішча, і я адкрыла сваю вельмі элеганцкую сумку й паклала ключы ім на стол. Немцы з цікавасцю паглядалі на мяне, яны былі болей талковыя за Ермачэнку.

Уся я была ў цёмна-шэрым і ў чорным, і найчарнейшым быў мой настрой. На сходах я па-бабску расплакалася. Нікога, хто мне дапамог ці парадзіў бы, ля мяне не было. Калі прыехаў Янка, дык ніякіх ён зацікаўленняў маімі справамі не праявіў. Быў вельмі заняты сабою й толькі сабою. Ён, здавалася мне, перастаў быць нават джэнтэльменам, і, медзядчы на яго, мне рабілася прыкра. Многа распавядаў пра Слонім і становішча на Беларусі. Немцы да яго адносіліся з недаверам. Еў ён разам з імі, але ў асобным пакоі, зусім адзін, каб не слухаў размовы немцаў. Ён сам не сеў бы з імі за стол, але тое, што яны сепаравалі яго, было прыніжаючым. Муж расказваў аб расстрэлах сёлаў, аб тым, як яны стараліся іх рагаваць. Мужа прыслалі на месца доктара Дылеўскага, таксама з Чэхаславакіі,

¹⁷⁹ Камплікаваць (польск. *komplikować*) — ускладняць.

якога арыштавалі. Супраць мужа былі палякі й немцы. Палякі рукамі немцаў стараліся вынішчаць альбо высылаць у Нямецчыну беларускі элемент. Яны многа ўжо паспелі вынішчыць нашых, абвіняючы іх у камунізме. Камуніст ці не камуніст — для нас не мела значэння, трэба было рагаваць усіх. Муж вырваў з лагераў савецкіх і джэрэйскіх лекараў, і яны ўсе ўцяклі ў партызаны. Калі мужа камісар Эрэн абвініў у дапамозе ім, дык ён сказаў, што хіба камісар ведае тое, што джэрэяў розуму вучыць не трэба. Эрэн, яшчэ пад уплывам палякаў, затаіў на мужа нянавісць, але Піпэр трымаў з Прагі руку над Янкаю, і пакуль што яму нічога нельга было зрабіць...

А тым часам Ермачэнка паехаў з немцамі на кватэру дзядзькі Васіля, і яны перавязлі архіў дзядзькі на кватэру да Ермачэнкі. Ермачэнка больш-менш арыентаваўся ў тым, што было ў архіве. Дзядзька паказваў яму дакументы, і вось ён не знаходзіць іх, ён люгую! Аб гэтым мне расказала пані Крэчэўская, якой Ермачэнка абяцаў, што назаве яе імя яслі ў Менску. Гэта яе не кранула. Цану авантурніку яна ведала. Але доказы Ермачэнкі былі галаслоўнымі, бо чым ён мне мог давесці, што ў архіве было. Немцам я сказала, што архіў пакінуў мне дзядзька Васіль проста як сваёй сваячніцы. Але са страху я не спала ночы.

Янка збіраўся ад'язджаць. Заставацца з Ермачэнкам было небяспечна, і Янка пайшоў прасіць, каб нас з Юрам пусцілі да бацькоў у Зэльву. Надзіва нам гэта дазволілі, толькі на гэты раз без права ехаць у Слонім і наагул у «Остлянд»¹⁸⁰, як казалі яны. Мы хуценька сабраліся ў дарогу й на Берлін і Варшаву выехалі на дзве нядзелі да бацькоў у Зэльву. У Берліне сустрэліся з сябрамі, і яны нам памаглі сесці на варшаўскі цягнік, на які быў сапраўдны нагоўп. Едучы, мы маўчалі, маўчала й нашае дзіця. Немцы, як чмялі, глядзелі на ўсіх не немцаў, не скрываючы свае нянавісці. Каля цягніка бегалі іх партыйныя фрау з апаскамі на рукавах і нешта ўсё дапамагалі сваім. Адчувалася тут, што немцы — людзі, а рэшты яны не

¹⁸⁰ Остлянд — адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка на акупаваных Нямецчыннай землях Беларусі, Латвіі, Літвы і Эстоніі.

прызнаюць. І як там людзі маглі з імі жыць, гэта як сярод ваўкоў?..

У Варшаве нешта прадавалі ля цягніка худзенькія хлопчыкі. Бразлі людзі вынішчаныя й галодныя. На такім фоне ўпэўнена вырысоўваліся сытыя немцы ў ваенным і элегантным іхнія фрау, якія, здавалася, не бачылі вокал няшчасных ці вельмі ўжо лёгка згадзіліся з іх менейвартасцю. Стала палякаў жаль. Цярпеў народ, а ён, затуманены, думаў некалі, што і ён — пануючая нацыя над намі, цяпер сурова расчароўваўся. Па дарозе ў адным купэ з намі ехалі немцы з водпуску. Сярод іх быў нейкі швейцарац-чыгуначнік, які бязбоязна высказваўся аб тым, што ён разумее беларускіх партызанаў...

У Беластоку стаялі калоны яўрэяў з зоркамі на рукавах, яны мелі атупелыя твары, бы стаялі тут, а самыя адсутнічалі, вачмі недзе былі далёка. Было трагічна, што нішто іх не можа выратаваць з гэтае прорвы, хоць немцаў, здаецца, не было так многа, вось кінуліся б на іх, і хоць нехта ўцёк бы. Цягнік ляцеў па роднай зямлі, але была яна нейкая пустая. Вясна была яшчэ ранняя, у Празе толькі зацвітаў бэз. На палёх стаяла дагары нагамі, розна ўздыблена многа танкаў, накіраваных на захад. Цяпер яны застылі, як жудасныя манументы трагічнай бездапаможнасці. Ля цягніка, ля палатна дарог ляжала пару паравозаў і перакіненых вагонаў, ля іх шэрыя, болей чымсьці бедна апранутыя жанчыны пасвілі каровы. Мужчыны, якія нешта рабілі на палёх, мелі нейкія ненатуральныя, імправізаваныя шапкі на галовах, як быццам вайна тут трывала вякі й пагінулі ўсе шапачнікі ў Беларусі. На станцыі ў Ваўкавыску насільшчыкі з рыкшамі перавезлі нашыя рэчы на прыгарадны, мясцовы цягнік.

Нарэшце мы ў Зэльве. Ясна ззяе папалуднёвае сонца й асвячае надпіс на станцыі, на гэты раз па-нямецку. Божа, думаю, калі ж дачакаемся мы ўсё на зямлі нашай назваць сваім імем? Едуць нейкія фурманкі, яны ахвотна вязуць да Зэльвы нашыя чамаданы, а мы лёгка ступаем па роднай зямлі, а яна ўжо ад станцыі здаецца нейкай раненай, апустошанай і вельмі, вельмі сіраглівай. У самой Зэльве яшчэ страшней. Немаведама чаму ў руінах увесь цэнтр, усё разбітае, спаленае. Пажар спыніўся на

нашай хаце. Мужаў тага ўзлез на страху й паліваў яе вадою, так абараніў рэшгу вуліцы. Хлеў побач згарэў, і відно ўжо стаяць кроквы новага хлява.

Выбеглі да нас бацькі, цалуюць унука, плачуць. Бацька сухі, чорны й босы, чыста жабрак, мама, акуратна апранутая, біла масла, быццам прачувала, што будуць госці. Навокал страшна: попел і руіны. У нашай хаце жыве сям'я Архімовічаў. Гэта тыя, якія за тое, што ўзялі іх у хату, пасля абкрадуць пасмертна мужавага бацьку й зноў будуць старацца выдаць нас на мучэнні паўторна. Успамінаю з жахам аб іх, гэтых найболей пабожных каталіках Зэльвы...

Доўга ў ноч гутарым, і ўспамінам і крыўдам няма канца. Уся душа мая ў родных Жлобаўцах, але пасхаць туды нельга, на гэта патрэбны асобы дазвол. Так хочацца пабачыць сцежкі, гдзе яшчэ след бацькоў, і што з імі няшчаснымі, і гдзе яны сяння. Як страшна, калі бураць гнёзды й забіваюць на зямлі жывое. А гняздо было старое, вялікае, а птушак так шмат. Я адна са сваімі думкамі. Муж мой толькі сведак, яму не баляць ні раны Бацькаўшчыны, ні трагедыя маёй сям'і. Ён мае сваё жыццё, слоніўскія большыя й меншыя авантуры рознага характару ды спрэчкі з нейкім там камісарам Эрэнам, які, як пасля аказалася, не супраць яго расстраляць, каб не Прага, не доктар Піпэр у Празе.

Назаўтра ад'язджае муж, я яго праводжу. Яму не ў галаве нейкая там БНР, ні смерць дзядзькі Васіля, ні яго, ні мае бацькі — усё гэта лічыць пяском у параўнанні з важнасцю свае персоны. Я зусім не адчуваю, што ён ад'язджае, мне нейк лягчэй. Сардэчна гутарым з яго бацькамі, а Юра бегает, лётае, у хату лазіць праз вакно й рвецца на поле з пастушкамі пасвіць кароўку.

На другой палове хаты жыве Каця Вікторка з сынамі, мужа стрыечная сястра. Яна нечаму палохает мяне партызанамі, да іх ходзіць нейкі жудасны немец, і мне ўсё гэта дзіўна. Адноўчы яна паклікала мяне на вуліцу. Я ўбачыла жудаснае явішча: паўзла па вуліцы нешта падобнае да малога танка, а насупраць ляцеў на кані поўным галёпам мой шасцігадовы сын! Я махнула рукою, што будзе, тое будзе, неўгамонны малы, пагомак сялян

дарваўся да свае стыхіі. Людзі яго падзіўлялі. Бацькавага каня забралі бальшавікі, дык ён даваў унуку поўны барэцік гаўса й ён бег да суседа, гдзе быў харошы конь. На ім якраз, трымаючыся за грыву, цяпер ляцеў, у жыцці ніколі не сядзеўшы на кані. Ляцеў і хахагаў з радасці.

На месца чагырожкутніка крамаў на зэльвенскім рынку нехта пасадзіў парк маладзенькі. Не было яўрэяў, ні іх шматлікіх крамаў, і тут прайшла тая ж, што ўсюды, трагедыя. У чорнай нейкай хаце жыла ўдава па святару Якабсону, была трагічна счарнелая. Я адведала старушку. Мае знаёмыя паказвалі мне дзетак, якіх вырагавалі ад вывазу, і яны цяпер як сіроты. Чаму ж не вырагавалі нам хоць Люсеньку? Па Зэльве хадзілі нямецкія салдаты, вельмі страшныя да насельніцтва не былі, шукалі самагон, яйкі, рабілі свой «аерканьяк»¹⁸¹.

Нашыя суседзі Байбусы, якім дагла згарэла хата, ладзілі вечарынку. Панна Стася з панам Весялужай, сваім пазнейшым мужам, зусім не адчувалі ні гора, ні страху, ні літасці над тымі, што гінулі ў лагерах, на франтах, па лесе... Людзі, знача, адзічэлі, калі ў такі час маглі танцаваць, агупелі начыста. Кожны важны немец меў сабе любоўніцу ў Зэльве, і гэта было яшчэ страшней. Гэта былі полькі пераважна, якім здавалася, што занялі яны адпаведныя, «ключовыя пазіцыі» й зноў хоць такім чынам могуць рабіць супраць беларусаў польскую палітыку...

А на плоце вісела аб'ява, гдзе перачысляліся расстраляныя заложнікі, я не дачытала іх да канца... Стагнала толькі раненая зямля, а людзі, як мурашкі, ціха краталіся, думалі аб жыцці. Я папыталася ў адной знаёмай, як жа яна жыве з тым немцам, які, напэўна, забіваў людзей... «Ён няшмат забіў,— адказала,— можа, усяго кільканаццаць асоб, і то, калі забіваў іх, дык быў п'яны...» О, Божа, што робіцца з людзьмі, на гэтакага ж мянуць боязна.

Пачаў заглядаць нейкі фрыц і на наш ганак... Нічога я так у жыцці не баялася, як гэтага чалавека: тоўсты карак быў з незажыгтымі скуламі, нахабны, сам так і паглядаў у мой бок, і

¹⁸¹ Аерканьяк (польск. ајеткопиак) — яйкавы лікёр.

была б смерць мне, каб ён мяне крануў, бо такога я ніяк не стрывала б... А ўсе зэльвенскія дамы лічылі такое за гонар...

Згінь ты, прападзі з такой перспектывай! Немцы за мною шпіёнлі, а нашая пані Каця ў гэтым памагала... Хто ж бачыў такую жудасць? Нарэшце я пайшла да камісара папрасіць, каб дазволіў брату да нас прыехаць. Гэты ветліва прыняў мяне, даў дазвол і выразіў жаданне, каб я засталася настала ў Зэльве.

Славачка прыехаў! Высокі, як дуб, прыгожы. Стаю, паглядаю й плачу. А ён абняў мяне й слова не вымавіць... Ноч напяралёт гаварылі мы з ім. Часам было чутно, як ляціць аэраплан, тады Славачка казаў мне, чый ён, арыентаваўся па гуку. Абгаварылі мы ўсе сямейныя, усе партызанскія справы. Расціслаў вельмі хацеў, каб я прыехала ў Жлобаўцы, што партызаны радыя чакаюць мяне. Тым, хто забіў бацьку маяго й вынішчыў сям'ю, я не верыла... У дзядзькі маяго была дачка, і я думала: няблага, каб Расціслаў з ёю ажаніўся. Ён заязджаў да іх, але калі я папыталася, ці ён кахае яе, хлопец прызнаўся, што кахае іншую, але гэтую возьме, бо я так хачу... Я спалохалася й пачала прасіць яго, каб ажаніўся з той, якую кахае. З ніводнай не ажаніўся, перашкодзіла смерць. Ад'язджаў мой брат пакуль што з мужавай мамай у Пятрэвічы.

У Зэльву прыехаў беларускі канцэрт. Артысты прыйшлі да нас запрасіць мяне на яго. Я вельмі хораша апраналася, адзенне ў Празе шылася з густам, і таму на мяне ўсе звярнулі ўвагу й немцы. Я стаяла разам з іншымі жанчынамі, і мяне за руку стуль вывалаклі наперад. Артысты вельмі хацелі, каб і я нешта сваё сказала. Я шчыра паясніла ім, што гэта не для мяне... Канцэрт быў вельмі добры, і мясцовы бацюшка запрасіў артыстаў да сябе. Там пры чарцы ім вельмі развязаўся языкі, амаль кожны тост быў за мяне. Паразбіралі ўсе драбніцы з мае сумачкі сабе як сувеніры, а тоўсты немец пачаў пытацца, што я за такая важная персана, няўжо нельга ўспомніць таксама і «Дойчлянд»¹⁸²? У людзей выявілася ўся нейкая спрэсаваная нянавіць да ўсяго, што не наша, было дзіўна.

¹⁸² Deutschland (ням.) — Нямецчына.

Назаўтра быў ужо Славачка. Яшчэ з усходам сонца зноў пад вакном паявіліся артысты, яны клікалі мяне. Усе мы пайшлі на зэльвенскія могілкі, скуль было відаць Зальвянку й другі яе бераг, які ўжо лічыўся «Остлянд», а мы былі «райх»... Смешна, каб не трагічна... Мы маўчалі, сэрцам ахапілі ўсю нашую зямлю, гутарылі, што хацелі, не верылі ў нейкіх даносчыкаў спасярод нас... Пасля пасядалі, хлопцы мелі гарэлку й закуску. На першай траве выпілі па чарцы, пакаціліся слёзы. Хораша ляжаў, выцягнуўшыся натраве, Славачка, быў задуманы.

Артысты, забраўшы сваіх жанчын, адыходзілі. Яны неслі тое, дзея чого галоўнае ездзілі па сёлах: кашы з яйкамі, з салам. Неслі іх на калочку па двое. Ім не было ні карэты, ні машыны, ішлі пешкі. Усе абнялі мяне, кожны пацалаваў. Праз слёзы нешта гаварылі. Пазней я прачытала ў беластоцкай газеце вельмі цёплае апісанне нашай гэтай сустрэчы¹⁸³. Пасля я праводзіла Славачку. Конь у яго быў харошы, але ехалі мы памаленьку, гаварылі пра бацькоў. Ехалі далей і далей, і не хацелася расставацца. Нарэшце далёка за Бародзічамі абняліся, расцалаваліся. Я пайшла хутка, каб не аглядацца, але не стрывала, калі павярнулася, дык убачыла жудаснае. На месцы стаяў і конь, і брат, і ўся яго магутная постаць уздрыгвала з плачу. Мы болей у жыцці не спаткаліся. Я засталася пры мужу, а сэрцам рвалася туды, гдзе гэты верны, найдарожшы мой брат, каб, забраўшы сына, з ім разам чакаць бацькоў.

Другі раз для мяне зацвіў бэз гэтай вясноу. Мне снілася, як ён асыпаў парог наш. «Бэз асыпаў квеццем твой парог, Расціславе, наймілейшы браце».

Назаўтра прыехаў Яначка. Яго проста выкінулі са Слоніма. Немцы, якіх ён лячыў па сваёй спецыяльнасці венеролага, парадзілі яму маўчаць і казаць толькі «яволь», г.зн. нешта накшталт «так, ёсць». Ён так казаў, далі яму хатні арышт і за тыдзень паперлі. Палякі на гэты раз зрабілі нам добра, іх даносы, на шчасце, не скончыліся смерцю мужа. Нядаўна

¹⁸³ Нататка Л. Богуша пра выступ Беларускага хору з Беластока ў Зэльве і сустрэчу з Л. Геніюш з'явілася ў «Новай дарозе» за 30 траўня 1943 г.

бацька Алега Лойкі¹⁸⁴ ездзіў як сведак на Эрэна, слонімскага камісара, у Нямецчыну. Разглядалася й справа расстрэлу мужа. Выратавала яго, як я раней пісала, Прага, знача, зноў Піпэр...

Прыезд мужа быў як дзіва, як цуд. Нам проста ў такое не верылася. У паперы, якую яму далі, забаранялася яму мед-практыка на тэрыторыі ўсяго т.зв. тады «Остлянду»... Янка бараніў сёлы й смела выступаў супраць Эрэна... Палякі цешыліся, далёка глядзець і бачыць яны не ўмелі...

Нехта, хто дапамог выкінуць мужа са Слоніма, зрабіў нам добрую ўслугу. Па тым, што ўначы стралялі па мужу, што даносілі на яго палякі й не любілі немцы, можна было судзіць, што жывым ад іх не вырвацца, бо, наагул, ліквідавалі людзей самохаць. А гэта бы цуд: ехаць у Прагу! Доўга мы не пабылі ў бацькоў, паехалі яшчэ паглядзець у Пятрэвічы, у тыя некалі так камуністычныя за Польшчы. Сваіх родзічаў мы засталі на сялянскай вечарынцы.. Я сумелася: такая вайна, партызаншчына, амаль смерць на дарогах, а сяло гоне самагонку, п'е й вось скачуць сабе, як у мірную пару. Мы не маглі так, боль зямлі адгукаўся ў сэрцы. Мне далі дазвол паехаць да брата, але муж мяне не пусціў, мы спяшаліся ў Прагу.

Да Ваўкавыска ехалі прыгарадным цягніком, людзі прыглядаліся да мяне, звярталіся з пытаньнямі, з просьбамі. Мы затрымаліся на пару дзён у Берліне, сустрэліся з сябрамі на супольнай вячэры, дзе ўсё было на карткі. Хвалілі мяне, выступаючы, нашыя сябры, а Мікола, які выступаў апошні, дык сказаў проста: «Яна наша Жоанна д'Арк»¹⁸⁵. Мне пацямнела ў вачох. Ранюсенька мы паехалі. Некалькі асоб нас праводзіла, занялі нам месцы загадзя. Я доўга трымала ў руках букет чырвоных ружаў, і здавалася мне — чую галасы сяброў.

У Празе пачаліся нечаканыя клопаты, паводле загаду са Слоніма, мужа належала адправіць на працу ў Нямецчыну як лагернага лекара. І чаму ж такая нянавісьць з таго Слоніма, што

¹⁸⁴ Лойка Алег (нар. 1931) — паэт, празаік, літаратуразнавец. Член-карэспандэнт НАН Беларусі (1989), доктар філалогіі (1969).

¹⁸⁵ Жанна д'Арк (каля 1412–1431) — нацыянальная гераіня Францыі. Узначальвала барацьбу супраць англічанай падчас Стогадовай вайны (1337–1453). Спалена інквізіцыйнай на кастры.

там Янка мог нарабіць? Мне прыпомнілася, як крыху раней наведаў мяне ў Празе адзін вельмі элегантна апрануты чалавек. Ён быў урачыста настроены й вельмі паважна прасіў мае рукі: дазвольце мне заапекавацца вамі й вашым сынам. Мяне затрасло, але я папыталася ў яго: на якой падставе ён просіць мае рукі пры жывым мужу? «А ён не вернецца болей», — адказаў мне нядошлы, няўпорны жаніх мой. Болей я, здаецца, нічога не пыталася, а толькі енчыла са злосці на ўвесь пакойчык, а той «жаніх» ляцеў па сходах з цыліндрам у руках.

Знача, у Празе ведалі, што муж жывым не вернецца... Знача, зноў пашкадаваў Бог нашую сямейку. Мне не заставалася іншае рады, як зноў ісці да фрау Піпэр прасіць ратунку. Па беларускаму абычаю з пустымі рукамі я не йшла. Хоць падаркі мае былі невялікія, але былі яны патрэбныя. Муж дастаў працу ў «арбайтсамце», там, гдзе высылалі людзей на працу. Што ж, гэтае месца добра аплачвалася, але яно вельмі не падабалася маяму мужу. «Не хачу грошай, не хачу рабіць там, — скардзіўся мой Іван Пятровіч, — хачу быць лекарам і толькі лекарам».

Зноў я пайшла да добрых людзей, хоць я ім добра ўжо надаела. Вельмі быў здзіўлены доктар Піпэр, што муж адмаўляецца ад такіх грошай, каб толькі далей дасканаліць сваю медыцыну. Тады я толькі зразумела ўсю мудрасць нашага прыяцеля, калі мужу далі малаплатную, але вельмі харошую працу ў касе хворых. Там працавалі сапраўды выдатныя лекары, ад якіх можна было многа навучыцца. Яшчэ яны пры дапамозе сваіх сяброў памаглі нам памяняць кватэру, бо Юрачка падрас і ложкачка яго было ўжо замалое, а большага не было гдзе дзець.

І так мы пераехалі на вуліцу Гэжманову, № 7. Штодзённа я выпраўляла сваіх хлопцаў — аднаго ў школу, другога на працу. Чакала дамоў з нецярпліваасцю, бо час быў неспакойны й кожны шчасліва пражыты дзень быў ужо сам па сабе выйгрышам. Прыходзілі да нас землякі. Я забылася сказаць, што зараз пасля маяго прыезду ў Прагу зайшла да нас аднойчы доктар Галубянка. Была яна тоўсценькая, невялічкая, добра апранутая, мілая. Гутарыла са мною вельмі расчулена,

здавалася мне, што ўсяго яна мне не сказала. Болей я яе не бачыла. З пачаткам вайны яна закончыла жыццё самагубствам.

Да нас многа прыязджала сяброў. Людзям было цікава, як выглядае іх паэтэса, якая піша так, як яны думаюць, як яны адчуваюць. Харошы, вартасны доктар Тумаш і далей выгладжаў мае вершы, хоць пісаць пачала я меней, да мяне пачалі прыглядацца, чапляцца крыху, дакараць мяне за мой песімізм. Пасля падарожжа ў Зэльву цяжка было быць аптымістам. Вайна пакінула крывавыя сляды на народзе нашым, на зямлі незасеянай, на харошых нашых гарадох і найстрашнейшы след на няшчаснай сям'і маёй. Вайна наагул — гульня нецікавая...

Часта пісаў брат. Я праз Жэневу, праз польскі Чырвоны Крыж шукала братоў і мамы, вывезеных у Казахстан. Расціслаў быў рады, што спіць ён пры адчыненых вокнах, што людзі так цудоўна адносяцца да яго, разумеюць яго. Але людзі ёсць людзі, вось і напалі на Жлобаўцы нейкія іншыя партызаны, і Расціслаў ледзь вырагаваў жыццё... Ехаць да нас у Прагу ён ніяк не хацеў, чакаў нашую няшчасную маці, каб мела куток свой, хлеба кавалак на старасць.

Юра добра вучыўся, многа чытаў. Муж купляў яму шмат кніжак. У яго была свая шафка, свой куточак. Хлопчык быў дасціпны, умеў ужо думаць, арыентавацца ў нескладаным жыцці ваеннага часу. На ўсходзе немцы адступалі, і фронт ужо прыбліжаўся да Беларусі. Зноў распоруць снарады грудзі роднай зямлі й загіне нямала тых, хто найлепшы ў народзе. Немцы, напэўна, і самыя ўжо не верылі ў перамогу. Стала нейк меней страшна. Прайшла першая гадавіна смерці дзядзькі Васіля Захаркі, зацвіў у Празе й перацвіў бэз.

Аднойчы муж прыйшоў з працы вельмі занепакоены, яму загадалі на працу па тэлефоне заўтра з самага рання прыйсці ў гестапа. Мы не заснулі, ці мала ёсць прычын, каб згубіць свабоду й нават жыццё ў такі час... Назаўтра муж вярнуўся дамоў яшчэ сумнейшы: яму загадалі, каб мы траіх — муж, я і

Юра — ехалі адразу ў Менск на Кангрэс¹⁸⁶. А чаму Юра? Загад з «остміністэрства»... Знача, зноў Ермачэнка, зноў ягоная чорная рука цягнецца да маяго горла. Прашу ў мужа, каб узяў посьвядку з месца працы, што не можа пакінуць свае работы, якое так многа вайною, проста кажу яму, што для сына ён важней, чымсьці я. Ехаць некаму трэба, але ехаць супраць фронту — гэта ехаць на смерць... Толькі б не ехаць ім, бо тут адчуваецца зноў капкан...

Еду я адна. Я не звярталася цяпер да фрау Піпэр, але яна сама прыйшла да нас, каб рагаваць мяне. Было позна, ехаць было трэба. З Прагі ехаў яшчэ, паводле таго ж загаду, і інг. Васіль Русак. Знача, мы ўдваіх. Думаць не было часу, у жылах яшчэ была маладосць і страх, адзіны страх толькі за сваю сям'ю, а яна застаецца ў Празе.

У Прагу прыехаў якраз Адольф Клімовіч¹⁸⁷. Ён затрымаўся ў нас. Прыехаў, каб рагаваць беларусаў. Беларуская хадэцыя¹⁸⁸ пастанавіла рагаваць сваіх, пераправіўшы іх у Чэхаславацкыну, дзеля таго й прыехаў у Прагу Клімовіч. Ведаючы адносіны бальшавікоў да рэлігіі, можна было спадзявацца вынішчання, фізічнага вынішчання нешматлікіх беларускіх хадэкаў. З немцамі ім было не па дарозе, і яны не хацелі ўцякаць з імі разам. З кароткай гутаркі з Клімовічам было відно, што чэхі арыентуюцца толькі на рускіх, чакаюць іх і хочуць паспрабаваць супрацоўнічаць з імі. Клімовіч прадбачыў канец такога кантакту й высказаў свае меркаванні, але хто не спрабуе, той не паверыць тым, якія ўжо добра пазналі адных і другіх. Чэхі лічылі сябе найболей культурнымі й разумнымі з усіх славянаў, і ім здавалася, што яны ў падобным саюзе будуць мець гегемонію над адсталымі расейцамі і ўсімі славянамі, што ўсё будзе паводле іх планаў, асабліва ўся эканоміка. Іх пераканаць у тым, як яны памыляюцца, было нельга. Што ж, каго Бог хоча пакараць, таму адыме розум.

¹⁸⁶ Маецца на ўвазе Другі Усебеларускі кангрэс, які адбыўся ў Мінску 27 ліпеня 1944 г. з ініцыятывы Беларускай Цэнтральнай Рады

¹⁸⁷ Клімовіч Адольф (1900–1970) — беларускі грамадскі дзеяч, журналіст, выдавец.

¹⁸⁸ Маецца на ўвазе Хрысціянская дэмакратыя — беларуская клерыкальная партыя (1917–1940).

Я прыгатавала крыху прадуктаў, што ў вайну можна было прыгатаваць, каб Янка меў дастатак. А Юрачку мы аддалі Ружэне Вітмаеравай, жанчыне, якая часта наведвалася да нас і была, здаецца, савецкай шпіёнкай, але тады мы аб гэтым не ведалі. З сабою я амаль нічога не брала, апроча бутэрбродаў і бутэлькі каньяку на ўсякі выпадак. Муж і Клімовіч праводзілі мяне да цягніка. Я ўбачыла, што забылася ўдома свае невялікія грошы й партманэ. Клімовіч па іх паехаў. Быў гэта ўжо з самага пачатку нядобры знак.

Нарэшце я папрашчалася з імі, і цягнік рушыў. Муж плакаў слязьмі. Ехалі мы да граніцы з Польшчай. Русак маўчаў, ён нешта думаў і толькі соп, я да яго не аказвалася. З намі ехала сям'я вельмі цікавых людзей. Яны папыталіся ў мяне, куды мы едзем. Даведаўшыся праўду, не маглі супакоіцца.. Яны гатовыя былі вярнуць мяне сілаю назад, прадбачылі найгоршае. Яны слухалі забароненае радыё, чаго баяліся рабіць мы. Пару гадоў ужо, як нам дасталі кароткія хвалі з радыёпрыёмніка й на гузічак начапілі картку, у якой было, што за слуханне чужога радыё грозіць смерць. Баяліся мы за сына. Часам толькі прыходзілі Міціны і ўсоўвалі ў прыёмнік шпільку. Нехта стаяў на вахце, і такім чынам слухалі забароненае. Баяліся мы дворнічыхі, і нездарма. Усемагутная даносчыца пры немцах, такой жа была пазней і пры бальшавікох.

Чэхі папрасілі ў мяне мой адрас, далі мне свой. Я абяцала ім паведаміць адразу аб сваім падарожжы, безумоўна, калі вярнуся, на што, паводле іх, было мала надзеі. Бліжэй Польшчы паявіліся немцы, якія ехалі дамоў на «урляўб»¹⁸⁹. Былі гэта, відавочна, «фольксдойчы»¹⁹⁰, бо гутарылі па-польску. Везлі яны з Італіі шаўковыя панчошкі, шоўк і іншыя падарункі сваім дамам. Сярод іх выдзяляўся вельмі востры на язык аўстрыяк у скураных кароткіх нагавіцах, малады яшчэ. Я маўчала, але ён нешта ў мяне запытаўся абьякавае, я адказала яму паважна, мусяла сказаць і тое, куды я еду. Аўстрыяк, які ехаў мабілізавацца ў Варшаву, вельмі спалохаўся, ён таксама рад бы

¹⁸⁹ Urlaub (ням.) — водпуск.

¹⁹⁰ Volksdeutsche (ням.) — немцы, якія жылі за межамі Германіі.

вярнуў мяне дамоў, але мы пад'язджалі ўжо да польскай граніцы.

Мы пераходзілі ў польскі цягнік, а пакуль што йшлі на таможную. Аўстрыяк узяў мае рэчы й пэўна стаў побач мяне. Я ў жыцці не бачыла такога страшнага, зверскага чалавека з седлаватым носам, як той галоўны таможнік. Ён енчыў, рваў, кідаў рэчы й наводзіў на ўсіх жах. Палякі нейк не палохаліся, яны, відавочна, прывыклі, але ў Празе падобнае было хіба толькі на гестапа. У мяне быў пашпарт без грамадзянства, але звер схапіўся толькі за маю кніжку «Ад родных ніў», ён трос ёю й нешта крычаў, што тут за «русіш літаратура». Спалохаўся й мой спадарожнік і папытаўся ў мяне, што за кніжка. Калі я яму расталкавала, што кніжка мая, выданая ў Празе, ён праверыў гэта, пагаварыў нешта са зверам і, схапіўшы мой чамадан, павёў мяне хутчэй у цягнік. Я мусяла сказаць яму, што я паэтка, што прывяло фрыца ў захапленне. Дзіўны быў гэта чалавек — прозвішча было ў яго славянскае. Ён зусім перамяніўся й ледзь не плакаў, што мне трэба ехаць у самае пекла. Ён запрасіў мяне на абед у рэстаран-вагон, гдзе шчодро дазваляў абстрыгаць свае картчкі на нас дваіх. Я запрапанавала яму каньяк, а ён мне аддаў свой дэсерт. Немцы на нас паглядалі, але ён трымаўся як джэнтэльмен. У Варшаве ён завёў нас з Русаком у пачакальную для немцаў і не адышоў ад мяне, пакуль не здаў мяне на рукі доктару Шчорсу¹⁹¹, якога аднайшоў у Варшаве, і не пераканаўся, што гэта зусім парадачны чалавек і мне нічога не грозіць. За ўсё гэта прасіў толькі, каб я яму адказала на ліста, калі ён мне напіша ў Прагу. Як жа сардэчны, як жа харошы быў гэты чалавек, быццам Піпэры.

Варшава здалася мне сумнай, бязлюднай. Кожны дом, гдзе былі немцы, быў аплецены калючым дрогам. Гэта падняло маю павагу да палякаў. Месцы ў трамваях былі падзеленыя для палякаў і немцаў. Людзі на вуліцах былі настарожаныя, сумныя, апранутыя вельмі скромна.

¹⁹¹ Шчорс Мікола — доктар, палітычны і грамадскі дзеяч, у час Другой сусветнай вайны быў старшынёй Беларускага камітэта ў Варшаве.

Шчорс вёз нас да сябе, гдзе ля шпіталя была ў яго кватэра. Мы спачатку пайшлі з ім да яго маці, якая ляжала пасля аперацыі на апендыцыт. У Шчорса былі яшчэ сябры з Берліна. Ехаць на Кангрэс ён не збіраўся й дзівіўся, куды гэта нясе нас.

Мне вельмі хацелася ведаць, што ж задумаў на гэты раз Ермачэнка... Неабьякавасць яго да мае асобы настарожвала.

Назаўтра раненька мы ўжо ехалі ў напрамку Беларусі. Каля Беластоку ўжо пачалі паяўляцца цягнікі пад адкосам, і шгораз то іх было болей. Цягнік ішоў толькі да Ваўкавыска, а там былі толькі цягнікі вайсковыя, на якія нас ніхто не хацеў браць. Русак, як пень, нічога не думаў, не прадпрымаў, сядзеў, соп і драмаў. Мне казалі, каб я звярнулася да нейкага начальніка. Той быў вельмі расстроены. Сумна паглядзеў на мяне й папытаўся, ці не баюся. Кажу яму, што не баюся й ехаць нам трэба. Ехалі мы, мінаючы Зэльву, а там недзе быў брат мой, былі мужавы бацькі, але спыняцца цяпер ля іх было небяспечна і мне, і ім. Спыніцца ў такі час — гэта знача, застацца назаўсёды, а ў Празе чакала дзіця.

Нарэшце селі мы ў цягнік, гдзе ўсе ваенныя й ніводнай жанчыны. Акружылі мяне немцы, якія ехалі з адпускоў у Менск. Яны хвалілі беларусаў, баяліся партызанаў. Да цягніка падбегалі дзяўчаты з маслам і яйкамі, адной з іх я пачапіла свае пацеркі, так мне хацелася нешта пакінуць тут.

Мне вельмі хацелася піць, пад'язджалі да Мастоў. Усюды былі надпісы «толькі для немцаў», гэта было аж страшна, і мяне проста ўзрывала ад гэтага. Я ўвайшла ў буфет і кажу: «Я не немка й хачу піць, вось вам грошы, папрашу ліманад». Мне далі бутэльку, і я яе забрала ў цягнік. Адпускнік немец парадзіў мне болей гэтага не рабіць. А як жа тут вытрымаць, калі кожная нечысць толькі й ведае, што заводзіць у нас розныя свае парадкі, абсалютна не беручы пад увагу карэннага насельніцтва краіны, яго найсвяцейшых правоў... Колькі ж будзе такое трываць?..

Цягнік ляцеў насупраць ночы. Ля палатна дарогі паваленыя цягнікі й бункеры, бункеры. Лясы высечаныя ля чыгункі шырокаю паласою, а далей шэрыя хаты, саламяныя стрэхі, і

бяда там, напэўна, і страх. Яшчэ толькі шчасце, што корміць зямля, а нашыя ўмеюць пражыць і на камені...

У нашае купэ набілася немцаў, усе мне нешта расказваюць. Гэта танкісты. Я не ўсё разумею, стараюся слухаць. У іх страх, боль і нейкая безнадзея, наракаюць на ўсюды існуючых партызанаў. Адзін немец пытаецца ў мяне, ці не баюся так адна між самымі мужчынамі? Кажу, што не, што немцы, іх ваякі — рыцары, ілгу як нанятая. «Ну, мы рыцары ў сябе ўдома, а на заваёваных землях мы не рыцары», — кажа фрыц. «Што ж, — адказваю, — сапраўдны рыцар — усюды ён рыцар», — і гляджу немцу ў вочы, ён іх адварочвае ўбок.

Але вось спыняецца цягнік, чутно стрэлы. У купэ ўваходзіць афіцэр, разганяе кампанію й кажа: «Тут будзем стаяць ноч, ля цягніка ёсць бункер, але ён толькі для немцаў, калі баіцца ў цягніку, можаце йсці ў бункер». Я кажу: «Так, я вельмі баюся, але ўсё ж застануся тут, дзякуй вам за ласкавасць». Афіцэр выйшаў. Русак соп у кутку, недзе стралялі, зрабілася вельмі халадно. Я, здаецца, задрамала. Пад ранкі пачаўся рух, салдаты запалілі малую печачку, стала цяплей. Ля нас паявіўся шустры немец, якому круціліся вочы, ён усё выпытваўся: чаго мы едзем, скуль, хто мы?

У тым часе Русак дастаў карту Беларусі, якую нарысаваў яму некалі Жук, гдзе граніцы Беларусі больш-менш былі згодныя з нашымі этнаграфічнымі. Карта ў руках цывільнага пасажыра збянтэжыла немца, ён вырваў яе Русаку з рук і пачаў разглядаць і крычаць нешта. Я тут крыху спалохалася, гдзе ж такое рабіць, едучы насупраць фронту. Дала я немцу бутэльку з каньяком, паказала дазвол з Прагі, каб толькі ён ад нас адчапіўся.

На лініі стукалі, нешта строілі, што ноччу папсавалі партызаны. Выехалі мы позна. Наперад ішла пляцоўка з пяском, ехалі памалу, спыняліся. А цягнікоў паваленых было не пералічыць. Адзін ляжаў, і дым яшчэ йшоў з паравозу. Ну й партызаны! На нейкай станцыі насядала салдат, вагон быў поўны, ехалі яны на фронт. Мне гэта ніхто не казаў, але выгляд іх быў дзіўны, у адных нейкі адсутнічаючы, у другіх атупелы. Задуманыя трагічныя твары з зачыненымі вачыма. Адзін еў,

другі разглядаў фатаграфіі, і здавалася, што плюнуў бы ён на гэтую ўсю бойню, каб мог бы, і ўцякаў бы да свае сям'і. Думалася: якое гэта варварства — вайна, якое ўзаемнае забіванне...

Нарэшце мы апынуліся ў Менску, злезлі з цягніка. Падбеглі да нас рыкшы, самыя сапраўдныя хлапчукі, упрэжаныя ў тачкі. Дзікасць несусветная. Узвалілі мы аднаму такому свае рэчы, ён і павёз. Гляджу на Русака й кажу: «Вось і прыехалі мы на Беларусь, каб бедны хлопчык валок нашыя рэчы». Русак падышоў да хлопчыка, упрогся разам з ім у тачку, і так яны йшлі пасярод вуліцы.

Менск ляжаў паранены, разбіты, адны руіны й нішчата. Я пачала плакаць, нервы мае не вытрымалі. Не магла глядзець на шэрых, убогіх маіх землякоў, на іх твары худыя й на кантраст — сыгтых немцаў...

Нам паказалі будынак, гдзе быў Кангрэс¹⁹². Мы прыехалі позна, Кангрэс ужо адбыўся. Да нас падыходзілі людзі, знаёміліся з намі. Мяне ўсе ведалі з літаратуры. Твары людзей чырванелі з нейкага неспакою, аказалася, яны выступалі горда, моцна супраць усіх ворагаў Беларусі й супраць немцаў, не скрываючы гэтага. Кангрэс гэты дазволілі нехрысты толькі адступаючы, калі гінулі ўжо самыя, тады толькі згадалі пра нас. Людзі разумелі гэта.

Да мяне падышоў Вітушка, сказаў, што завязе мяне да Арсенневай¹⁹³. Калі апынуліся ля ягонай машыны, такога нейкага «казла», ён спыніўся й кажа: «Ларыса Геніюш, я ненавіджу немцаў, я толькі й толькі беларус, але нам трэба здабыць яе для народу, гэту зямлю нашу, і трэба нам усё дзеля гэтага выкарыстаць... Я мусяў сказаць вам гэта». — «А я й так гэта ведала».

Мы паехалі да Кушалеяў¹⁹⁴. Наталля Арсеннева была сама ўдома, мы прывіталіся. Я памылася. Раптам увалілася ў хату поўна моладзі, яны хацелі, каб я пабыла з імі, у іхняй кампаніі

¹⁹² Цяпер — будынак Нацыянальнага тэатра імя Я. Купалы.

¹⁹³ Арсеннева Наталля (1903–1997) — беларуская паэтка. У час Другой сусветнай вайны жыла ў Мінску, працавала ў рэдакцыі «Беларускай газэты». З 1950 г. жыла ў ЗША.

¹⁹⁴ Кушаль Францішак (1895–1968) — палітычны і вайсковы дзеяч, муж Н. Арсенневай.

гэты вечар. Нагамля Арсеннева іх ветліва ўсіх выправадзіла. Мяне ўлажыла ў пасцель, і я, плачучы, як дзіця, заснула. Вечарам збудзілі мяне, прыйшоў Кушаль. Мала ў жыцці я сустракала так шляхотных, бескарысных патрыётаў, якім быў Кушаль. Ён, як і Вітушка, жыў і дыхаў толькі тым, што мог нешта рабіць для Беларусі.

Мы былі ў такім становішчы, што нам нельга было абмінуць найменшай магчымасці, гдзе можна было б заявіць аб тым, што мы людзі й зямля гэтая — наша зямля! Аб сабе з нас мала хто думаў, думалі аб народзе, аб справе. Нам нельга было падняць наш народ, але старацца захаваць яго фізічна, рагаваць яго ад ворагаў, ад абыякавых, штурхаючых сёлы на пібель, было неабходна.

«Малая розніца між немцамі й рускімі для нас»,— адказаў мне Кушаль, калі я ганіла немцаў. «Яны нелюдзі, але й тыя нічога добрага, акрамя лагераў і смерці, пакуль што не прыняслі нам». Я змоўкла. Пачалася трывога, і мы спусціліся ў склеп, гдзе я адчувала сябе як у Празе, бо публіка была там еўрапейская. Аказалася, што ў гэтым доме жывуць немцы й склеп супольны. Назаўтра з Нагамляй Арсенневай мы пайшлі ў Дом ураду. Нас агледзелі, далі пропуск, і мы падняліся наверх. Сустрэў нас першы Кастусь Езавітаў. Ён быў несказана рады з нашае сустрэчы, бо даўно ўжо шмат пісаў мне, называючы мяне салаўём беларускай эміграцыі. Прыйшоў да нас і Юрка Віцьбіч¹⁹⁵. Ён сабраўся ад'язджаць, раскрыў свой чамаданчык і паказаў мне, што, акрамя кашулі, узяў з сабою ў дарогу маю кніжку... Назбіралася моладзі. Нехта нас фатаграфавалі. Пасля Езавітаў пазнаёміў мяне з Радаславам Астроўскім¹⁹⁶. «Я чуў пра вас»,— сказаў мне Астроўскі, нейк крыху непрыязна глянуўшы на мяне. «І я пра вас чула»,— кажу яму ў адказ. Прэзідэнт спяшаўся, сказаў усім сабрацца ў вялікую залю. Мы туды пайшлі таксама. На цэнтральнай сцяне вісеў вялікі партрэт Астроўскага. Людзей сабралася поўна. Астроўскі загадаў усім

¹⁹⁵ Віцьбіч Юрка (сапр. Шчарбакоў; 1905–1975) — беларускі пісьменнік, грамадскі і культурны дзеяч.

¹⁹⁶ Астроўскі Радаслаў (1887–1976) — паалітычны дзеяч, прэзідэнт Беларускай Цэнтральнай Рады (абвешчана ў 1943 г. у Мінску).

эвакуявацца, каб пайшлі атрымаць трохмесячную зарплату й збіраліся ўцякаць. Людзі заварушыліся. Я ўбачыла сваяго знаёмага яшчэ з дзяціных гадоў. Ён падышоў да мяне, і я крыху супакоілася, бо ведала, што гэты харошы чалавек выратуе мяне з найгоршага. Мы зноў паехалі да Кушалаў, але без Наталлі. Яна пабегла да бацькоў Адамовіча¹⁹⁷, якія былі самыя, яна наагул найменей думала пра сябе, памагала іншым.

Усім было загадана сабрацца ўжо з рэчамі ля будынка, дзе быў Кангрэс. Я пачала пакаваць рэчы Кушалаў, завязваць усё ў клункі. Кушаль паглядзеў па хаце й кажа: «Трэба каб нашае сэрца было пры нас, глупства ўсё гэта, набытнае». Пакідалася многае. Насмажыла я нейкай яешні, накармаўла ўсіх, і мы паехалі на той панадворак, дзе ўжо сабралася многа людзей. Не відно было чамаданаў: клункі, клункі. Сэрца сціскалася, гледзячы на гэтых людзей. Куды ехаць, да каго ехаць? Мы, якіх павыклікалі з-за граніцы, мелі права ад'ехаць цягніком. Было нас даволі. Сябры выпрасілі нейк персанальную машыну Астроўскага й злажылі туды свае рэчы. Пасадзілі мяне ў машыну, каб ехала за імі, калі прыйдзе шафёр. Поўная машына партфеляў, чамаданчыкаў, і я сяджу ля іх, вартую. Твар у мяне заплаканы, хоць усе да мяне тут добра адносяцца, але горад у руінах гняце несучешна. Немцы едуць, гаргечуць, а мы тут седзімо, чакаем варожае ласкі — згінь ты, прападзі... Падышоў да мяне Алесь Салавей¹⁹⁸, прысеў — такі прыгожы юнак, прадэкламаваў мне мае вершы. З маленькім клуначкам і маладой жонкай з дзеціям на руках падышоў яшчэ адзін паэт. Гэта ўсяго іх багацця. Душаць слёзы. Для ўсіх багатая мая Беларусь, жывуць тут і пасуцца розныя адшчапенцы, толькі для сваіх дзяцей яна такая няшчодрая. А яны яе любяць, нясуць жыццё сваё ёй у ахвяру й пінуць, і вецер заносіць пылам сляды іх. Між іншым, той паэт з жонкаю трапіў да баўэра ў Нямеччыне. Памерла дзіцятка іх, не было ў чым пахаваць, аж кляты фрыц злітаваўся: даў дзве дошчачкі беларусянятку памершаму. Закапалі малое, як жывёлінку.

¹⁹⁷ Адамовіч Антон (1909–1998) — беларускі пісьменнік, гісторык і літаратуразнавец.

¹⁹⁸ Салавей Алесь (сапр. Радзюк Альфрэд; 1922–1978) — беларускі паэт.

Сяджу, чакаю шафёра. Нарэшце бачу: сунецца дзябёлы дзядзька і, убачыўшы мяне, аж грыміць, што я раблю ў яго машыне. Кажу: «Гэтыя рэчы пакінулі тут сябры й казалі, што вы завязеце іх і мяне на станцыю». — «Я нікога не павязу, гэта не мая справа»,— грыміць яго вялічства прэзідэнтаў шафёр. «Ах так, дрэнь, калі столькі людзей у небяспецы й трэба ім дапамагчы, ты тут будзеш слухаць мяне ці не слухаць? Дык ведай, ведай, воўча шкура, што везці мяне завялікая чэсць для цябе, нехрыст!» — крычу, а сама выкідаю рэчы з машыны ў горбу. Шафёр сумеўся, можа, ужо й павёз бы мяне, але з такім зверам, халуём нямецкім сама не паеду! А той жа прэзідэнт дазволіў сябрам машыну, і што ён тут здэкуецца? Людзі глядзяць на мяне, як на дзіва. Падыходзіць, кульгаючы, нейкі чалавек, дае мне палку й кажа: «Дайце яму гэтай палкай, прахвосту, надаелі яны мне. Я лекар, я хацеў тут зрабіць беларускі Чырвоны Крыж. Яны, вось такія, як ён, не далі мне, гады». Падымаецца бунт на дзядзінцы: капітан жа зыходзіць з карабля апошні! Ніхто не думае пра людзей. Ажно вярнуліся сябры, цягніка няма. Бачаць яны, што тут робіцца, маўчаць, крывяць насамі, а да мяне падыходзіць бацюшка, ды мой сваяк прытым, прапануе фурманку сваю на рэчы, гасціну ў сваім доме, што ля вакзала, каб было бліжэй. Яго чалавек ужо пакуе чамаданы на фурманку, але тут перашкода. Знекуль явіўся нейкі тып высокі й чорны, называецца Сцяпанаў. Учапіўся да маіх мужчынаў, а іх якіх дзесяць чалавек, каб нікуды не ехалі, што ён завядзе нас у сховішча, там пераначуем і г.д. Не дае пакаваць рэчаў. Я крычу, каб ён адышоў і каб яго ніхто не слухаў, бо яго сховішча ў руінах — гэта чортава лавушка! Я чую руку Ермачэнкі, вось ён яшчэ хацеў, каб быў тут і муж, і сын наш, якому дзесяць гадоў няма... Не адыходзіць, бандыт, толькі кажа: «Не слухайце гэтую жанчыну, не едзьце да папа, мы тут весела з вамі правядзем вечар». Мне ўсё ясна, нас тут трэба ўсіх забраць. Безумоўна, не немцам мы патрэбныя. Ясна як божы дзень. Мяркую, каб бліжэй да станцыі. Ужо іх некалькі сабралася супраць мяне. Нарэшце кажучу: «Хто хоча ехаць са мною, няхай едзе, а не — дык будзе вам горай». Сцяпанаў дастаў пачку папяросаў, цэлюю согню, і

частуе імі Езавітава, а той глянуў на яго й кажа: «Не да смаку мне вашыя папяросы...»

Фурманка паехала, і ўсе мы пайшлі за ёю. Ніхто не адышоў. Не адышоў і Сцяпанаву з дружкамі. Вёў нас тры кіламетры да таго бацюшкі, усё пераконваў, каб вярнуліся, але выйграла я! Дачка тагавай сястры, цёці Мані, была жонкай айца Лапіцкага, вось мы да іх і прыехалі. Старэнькі святар Балай сядзеў ля стала й заставаўся з намі, галоўнае, са сваімі рэчамі, а мае сваякі, і жонка, і сын айца Балая ад'язджалі ў цэркву, гдзе вельмі моцны склеп. Сястронка мяне не клікала, а я села на канапу ля стала, зняла чаравікі і ўздыхнула. Супакоілася нарэшце. Сябры былі пры мне. Пасля пайшлі мы з Езавітавым на станцыю. Усюды ляжала поўна раненых, стагналі. Цягнік ішоў толькі ў пяць раніцай, але каб дастаць білеты на яго, трэба было мець пасвядку аб дэзінфекцыі ад вошаў — «энтляўсунгшайн»¹⁹⁹... Ах, ну ж і немцы, гінуць, падцягваюць порткі на хаду і яшчэ трымаюцца да апошняй хвіліны распарадку, ну і «орднунг»²⁰⁰!

Я зноў на канапе. Ля стала ўсе сябры. На стале рэвальверы. Усе нервовыя. Прышлі яшчэ незнаёмыя. Відаць, і яны разгадалі Сцяпанаву, але маўчалі й паглядалі, што будзе. Адзін сябра ведае маю сям'ю, дзеда. Ён кажа: «Як жа вы, з такое багатай хагы, так ведаеце быт наш, душу нашага народу, скуль вы ўзяліся, такая харошая?» Я тут адна сярод іх. Амаль плачуць, што трэба ўцякаць са свае зямлі, гордыя хоць тым, што вельмі моцна выступалі сябры супраць немцаў на Кангрэсе. Не называю сяброў, няхай жывуць спакойна. На стале паявілася ежа, бугэлька. Пілі й плакалі, і былі ўсе як адзін, а мяне гатовыя бараніць сваім жыццём. А тут няпэўнасць, а можа, не дажывем да заўтра?

Трывога, усе пахаваліся ў склепик, селі на бацюшкіну бульбу й кублы, але Езавітаў выцягнуў мяне за руку, абняў і кажа: «Не бойся, мой салавейка, яны не будуць горад бамбіць».

¹⁹⁹ Entlausugschein (ням.) — пасведчанне пра дэзінсекцыю.

²⁰⁰ Ordnung (ням.) — парадак.

Назаўтра ранічкай мы былі ўжо на вакзале. Пасвядкі аб дэзінфекцыі мы з Езавітавым проста купілі. Занялі мы цэлае купэ. Яшчэ да нас прыселі землякі, і цягнік на адыходзе. Тут я замерла, убачыла Сцяпанаву, а з ім нямецкія салдаты, якія напалі на нашае купэ, з крыкам «раўс русішэ швайн»²⁰¹ усіх нас выкінулі! А цягнік адыходзіць! Даў мне з сабою Кушаль, каб перавезла яму даўгі кажух, а ў мяне яшчэ рэчы. Дала я кажух Сяднёву²⁰², паэту, бо ён нічога з сабою не меў. Усе кінуліся да другіх вагонаў, хто куды. Цягнік рушыў. На дручку вісеў Кушалеў кажух, а ледзь жывы Сяднёў ехаў на буферах. Ну й ну... Вось штука, вось Сцяпануў...

Немцы сядзелі адзін на адным. Набралі з сабою машынкаў, пакункаў, бурчаць на нас, ледзь не выпіхаюць з вагона. Сябры ўгаворваюць іх, а я прашу, каб не ўніжаліся, ужо што будзе, тое й будзе. Едзем дзесяць мінут, а пятнаццаць стаімо й сунемся ўсё так памаленьку. Немцы прыціхлі, усе на мяне паглядаюць, а я кармлю сваіх сяброў — кожны мне прынёс, што меў, і я дзялю ўсім беларусам і незнаёмым, усім пароўну. Ехаў там нейкі наш лекар, ехалі іншыя, якіх мы зусім не ведалі, але з якімі пароўну дзяліліся тым, што было. Немцы бурчэлі, пасля голасна пачалі лаяцца. Для іх мы ўсе былі «русішэ швайн», і яны, седзячы на сваіх трафейах, скрыпталі зубамі са злосці, што іх пышны, наглы й ганаровы паход па калоніі закончыўся тым, чым і меў закончыцца — безгаловым уцёкам дамоў. Хлопцы трывожыліся, але я іх папрасіла, каб стрывалі ўсе рэплікі, маўчалі. Калі было найгорай, дык падняўся адзін старэйшы немец, які сказаў, што ведае нашу мову. Проста сказаў ім: «Вы мелі б вучыцца ад гэтай жанчыны, як быць людзьмі». І яшчэ нешта гаварыў ім. Усе пачалі да мяне прыглядацца, нейкі малады баранэт, якога ў

²⁰¹ Heraus russisches Schwein (ням.) — прэч, руская свіння.

²⁰² Сяднёў Масей (нар.1913) — беларускі паэт, празаік, эсэіст, перакладчык. З 1943 г. — на эміграцыі, цяпер жыве ў ЗША. Збераглася калядная паштоўка Л. Геніюш да М. Сяднёва: «Усяго найлепшага ў Новым годзе міламу ўлюблёніку музаі жадае Ларыса Геніюш, даўно ўжо забыўшыся на згублены кажух.. Прага, 3 студзеня 1945 г.» (БДАМліМ, ф. 363, воп. 1, адз. зах. 51, арк. 4.). Напісаў успаміны «Ларыса Геніюш» (Сяднёў М. Масеева кніга, Мінск, 1994), дзе тлумачыцца і выпадак са «згублёным кажухом».

цывільнай вопратцы пасылалі з фронту дамоў, уступіў мне месца, усе мы вальней уздыхнулі.

А цягнік поўз і два разы столькі стаяў, што поўз. На кожнай такой стаянцы прыходзілі да мяне сябры, якія трапілі ў другія вагоны. Кожны нешта мне нёс: хто цукерку, хто кусочак бісквіту з хагы, Мірановіч²⁰³, наш мастак,— вялікую срэбную латышскую манету «лат», якія латышкі носяць як медальёны. А Найдзюк²⁰⁴ назбіраў ля чыгункі на замінованым полі суніцаў чырвоных першых і прынёс іх мне. Пазіраюць на нас немцы, і ім няўцям такое. Адзін не вытрымаў і пыгаецца ў мяне: «Скажэце, мадам, няўжо ў вас столькі любоўнікаў?» Усе мы сумеліся: пра што пра што, але пра любоў у іх разуменні мы тут начыста забыліся, глядзячы на параненую нашу зямлю. Адзін сябра кажа: «Гэта ж наша пэўтка». Немец не разумее гэтага, кажа, што і ў іх ёсць пэўткі, але ж пачуцця такога да іх няма... І мы ніяк не выглумачылі немцу нашу ўзаемную, глыбокую, як гора нашае Радзімы, любоў.

Далей ад Менску перапынкі рабіліся меней частымі, на адным з іх злез і немец, які задаў нам такое пытанне. Быў кульгавы й памаленьку пайшоў ля вагонаў. Калі вярнуўся, дык прынёс і падаў мне букецік васількоў, нічога не сказаў пры гэтым, відно, што нас зразумеў. На адным такім перапынку выцягнулі мяне сябры з вагона. Была гэта нейкая станцыя. Здалёк бег хударлявы святгар, і каса толькі паддзыгала яму на шыі. Відно, спяшаўся, каб уцячы ад фронту. Мяне паклікалі ў вагон, гдзе я ледзь не абамлела: на лаўцы стаяла бутэлька гарэлкі, закусь, каля яе Ярэміч і жудасны Сцяпанаў — разам выпівалі... О, сябры мае наіўныя, беспрынцыповыя, недальназоркія...

А цягнік прыспяшаў бег. Сябры апуштасалі мой радзікульчык, усе прасілі ў мяне сувеніраў, давалі свае. За вокнамі мільгалі сёлы, шэрыя яшчэ хагы й жанчыны ля іх,

²⁰³ Мірановіч Пётра (1902–1990) — беларускі мастак.

²⁰⁴ Найдзюк Язэп (1909–1984) — дзеяч беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі, рэдактар часопіса «Шлях моладзі». У 1943 г. выдаў у акупаваным Мінску падручнік па гісторыі «Беларусь учора і сямна». З 1944 г. жыв у Польшчы пад прозвішчам Александровіч.

танклявыя, шэрыя, зажураныя. Зусім як на абразях Мірановіча. Мы стаялі з ім і спрачаліся. Я бачыла заўсёды нашую Беларусь гожай, квітнеючай, радаснай. Ён мне даводзіў, што памыляюся, а я яму казала, што бачу наперад. Па дарозе людзі вылазілі, і стала вальней. Па шляху раўналегла з цягніком ехала безліч машынаў — ні канца, ні пачатку... Немцы ўжо асвоіліся з намі зусім, толькі мы на іх мала звярталі ўвагі. Паволі сядала сонца, развітальныя яго праменні клаліся на высечаную ад дрэў паласу, на палі, на сёлы, а там было маё сэрца й мае вочы. Мне здавалася: бачу свой дом, цяжка ступае тага па сцезцы, смяюцца сёстры, гамоняць браты й мама клапаціцца, як прыняць і чым пагасціць мяне, дзіця, адарванае ад яе сэрца. Заўсёды ўдома, калі заходзіла за хатаю сонца й апошнія яго праменні нейк трагічна лізалі ўзгорак нашага панадворка, мне рабілася трывожна й сумна за заўтрашні дзень. Сэрца шчамілі прадчуцці нядобрага, і я бегла дамоў, абвівала рукамі бацькаву шыю, стаўшы на цыпачкі, ці туліла голаў на маміны грудзі. Яна як бы крывілася крыху з маіх такіх дарослых нечаканых пяшчотаў, але адчувалася, што шчаслівая гэтым, бо замаўкала й выцірала вочы. У такія хвіліны я цалавала галованьку Люсі й раз сказала на свінню нашую «свіначка-дзесятка», чым мяне пасля доўга падрочвалі²⁰⁵. Я дзякую таму часу за любоў да мяне амаль усіх стварэнняў, дрэваў і самой зямлі. А можа, гэта я ўсё так кахала тады?

Яшчэ маленькая я мела вялікае перажыванне. Мне расказалі пра рай і пекла, і я ўсё думала, як зрабіць, каб мае каханья бацькі не трапілі ў тое пекла, няхай ужо лепей я за іх адпакутую. Начамамі не спала я, часта плакала й вельмі хацела хутчэй памерці. Гэты жах непакоіў мяне вельмі доўга. Я была пабожнай з пялюшак, як з пялюшак ужо была вернай дачкою свае Беларусі. Худое, хворае, брыдкае дзіця, закаханае ў бацькоў сваіх і ў родную стыхію. Слёзы ліліся на рукі, а цягнік ляцеў. Пекла не мінавала бацькоў маіх, вораг разбурыў нашае гняздо, а я вось бяссільная, першы раз бяссільная ў жыцці й каб памагчы ім, каб іх ратаваць. Успомнілася, як бягом

²⁰⁵ Падрочваць (дзял.) — пацвельваць, дражніць.

спяшалася дамоў з Ваўкавыска такая малая, вечна задуманая. «Кудэмі йшла, дачушка?» — пытаўся раз тага. «Бегла на Лазы, наўпрасткі», — адказваю. «Ах, дзіця маё, толькі што мы пагналі тудэмі трох ваўкоў, разарвалі цялушку...» Ага, цяпер разумею, чаму так раўлі каровы ля кустоў. Усё праносіцца ў памяці, і так хочацца бачыць маці й многае, многае ёй расказаць...

Я не пішу аб каханні, не люблю выкладаць людзям таго, што часам моцна закранала сэрца. Усё гэта мінала, праходзіла, рабілася буднем, а любоў да братоў, да зямлі, да Бацькаўшчыны была заўсёды ясным, божым святкам у маёй душы, і за яе я пераносіла пакуты й не маргнуўшы вокам пайшла на мучэнні, несучы імя яе высока як святасць, імя маёй Беларусі...

Наступіў вечар. За Лідаю цягнік ужо не спыняўся амаль, а пёр што меў сілы. Відно, што там меней было партызанаў. Немцы пачалі спяваць пра «гаймаг»²⁰⁶, як-ніяк яны былі радыя, што едуць дамоў. Мы пазлазілі ля Вільні й пайшлі да Ярэміча, які нас усіх запрасіў. Жонка яго, полька, і дачка не вельмі былі радыя нашаму масаваму нашэсцю, але нас частавалі, і хутка я адпрасілася спаць. Мужчыны яшчэ разважалі. Назаўтра я там адведала сваю куму пані Маліцкую. Яна вельмі чакала рускіх, бо паявіўся нейкі ксёндз, які іх запэўніў у бацькаўскай любові Сталіна да ўсіх каталікоў. Ксёндз той — ці прадажнае, ці наўнае стварэнне, быў тады вельмі папулярным у Польшчы. Мы развіталіся рана з Ярэмічамі й паехалі ў Вільню прыгарадным цягніком. Твар мне абветрыў, папухлі ногі. Ішлі мы пад Востраю Брамай да Найдзюкоў. Езавітаў яшчэ купіў мне па дарозе ягадаў, Мірановіч нёс марожанае, як малой...

Я з любоўю на іх паглядала й думала толькі, каб яны vyrатаваліся жывыя з гэтае ўсёй бяды. У Найдзюка нас міла сустрэла яго дарагая сямейка, асабліва жонка. Нас вельмі шчодро пачаставалі. Езавітаў і Мірановіч сабраліся ў Рыгу, ім яшчэ трэба было ратаваць багатыя свае архівы. Мы развіталіся, як найраднейшыя. Болей у жыцці мы не сустрэліся.

З Найдзюком і яшчэ з адным сябрам мы пайшлі паглядзець Вільню, гдзе я была першы раз. Зайшлі да ксяндза Адама

²⁰⁶ Heimat (ням.) — радзіма.

Станкевіча²⁰⁷, быў ён рады. Мой сябра папярэдзіў мяне, што з палітыкаю ксяндза не згодны, але трымаўся ветліва. Ксёндз Адам адразу выклікаў да сябе мой давер, мы разглядалі яго кнігі. Якраз прыехаў з Прагі Клімовіч і расказаў аб беларускім духу нашае хагы на чужыне. Ксёндз быў узрушаны. Пасля мы пайшлі на Лукішскі пляц, дзе авеяла нас духам мужнасці Кастусёвай²⁰⁸ і вялікай адказнасці за лёс сваяго народу, мовы яго, культуры. Нам не зарысоўвалася нічога светлага, акрамя мураўёвых²⁰⁹, як за Кастуся, але слабейшымі быць мы не мелі права. За нашымі плячыма ўжо былі гекатомбы ахвяраў за Беларусь. Ішлі мы рознымі напрамкамі, кожны змагаўся, як умеў, і калі змагаўся за свой народ шчыра, знача, і гэта залічыцца. Апошні ўздых Кастусёў не дасць нам спыніцца ў самым адчайным нашым змаганні за лёс Бацькаўшчыны... Я адчувала гэта.

Вечарам доўга па-беларуску гаварыла радыё, мы слухалі. Ноччу прыезджалі ўцекачы з Беларусі сумныя, на адлёце далей. Назаўтра мы пайшлі на станцыю. Цягнікі не йшлі. Мы доўга сядзелі. Найдзюк пацяшаў мяне, дзякаваў мне за ўсё, за дух маіх вершаў: «За тое, што ты такая...» Ішоў ваенны цягнік, а ў нас не было ні папераў, ні білетаў, дый гутарылі мы абое панямецку пагана. Што рабіць? Мы накуплялі нямецкіх часапісаў са свастыкаю ды з фюрэрам, як мае быць, і селі. Што ж, могуць нас расстраляць — тут без дазволу... Але страху ніякага! Увайшоў немец, а мой сябра паказвае на паліцу, дзе ў чамадане паперы, а сам гартэе «Сыгналы» (быў такі часапіс). Пранясло... Я крыху спацела.

На літоўскай граніцы з Пруссю мы вылезлі. Тут ужо мы ад дэзінфекцыі не адкупіліся. Прышлося ўсё аддаць у пражарку, і мае пражскія ўборы былі як пажованыя. Вокал было шмат фурманак, гэта ехалі коньмі расейцы ў Нямецчыну, свяціў на іх месяц. Пару кіламетраў ішлі мы пехатою да граніцы. Там ад нас

²⁰⁷ Станкевіч Адам (1891–1949) — рэлігійны і палітычны дзеяч, гісторык і публіцыст.

²⁰⁸ Кастусь Каліноўскі быў пакараны смерцю 22 сакавіка 1864 г. на віленскай плошчы Лукішкі.

²⁰⁹ Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч (1796–1866) — дзяржаўны дзеяч Расіі, душэцель нацыянальна-вызвольнага руху беларусаў, за жорсткасць празваны «Вешальнікам».

патрабавалі паперы, але відно было, што мы еўрапейцы, ды прытым я захапіла ў Наталлі Арсенневай крыху тыгуню на ўсякі выпадак, якім і пачаставала пагранічнікаў. Цягнік нас нёс цераз Прусію. На адной станцыі мы ўбачылі сямейку святара Лапіцкага, яны сядзелі на шмаглікіх аб'ёмістых клунках. Мая сястронка зацемила, што ля мяне ўсё мужчыны... Мне стала ўстыдно за яе ўзровень думак і разумення, і я была рада, што едзем мы далей у Інстэрбург. Яны ўсе напраўляліся ў Кенігсберг пэўныя сябе, задаволеныя.

Вось мы і ў Інстэрбургу. Мой спадарожнік, які правёў мяне гэтымі ўсімі шляхамі, вяртаўся назад да сям'і. Яго цягнік адыходзіў зараз, а мой адыходзіў увечары. Я правяла яго да вагону, глянуў ён на мяне сумна й сказаў: «А можа, хоць пацалуеш мяне за ўсё...» Я падставіла яму парэпаную ад ветру шчаку й засмялася. Цягнік рушыў. Вечарам на сваім чамадане змучаная, адзінокая, сумная я ехала ў Прагу на Торунь.

Я ў Чэхах! Трэба перасядаць на цягнік, што на Прагу. Забылася, як называецца тая станцыя. Выходжу й бачу перад сабою Русака! Ну й дзіва! Як паехалі, так і прыедзем разам, але ён мала са мною хацеў гаварыць, важнічаў нейк... І вось я ў трамваі пад'язджаю да свае хаты. Як добра ўдома. Нікога няма. Ляжаць Юрачкавы сшыткі, перабіраю іх мімаволі. Разглядаю сябе — рукі брудныя, твар страшэнна абветраны, а ногі спужлі мне, як навоі. Нехта ля дзвярэй — то вяртаецца муж, першае яго пытанне, ці прывезла яму кніжкі з Зэльвы?.. Як я вярнулася жывая, як перажыла ўсё, як там Бацькаўшчына перад фронтам — аб гэтым ні слова... І тут я расплакалася.. Мне ўспомніліся тыя, якія хацелі бараніць мяне да апошняга дыху, тыя, якія плакалі дзіўна па-мужчынску, пакідаючы Бацькаўшчыну. Я нагрэла ванну, памылася й заснула сном каменным. Назаўтра збудзіў мяне званок, я адчыніла. Рассмяяна глянула на мяне пані Ружэнка, якой я пакінула Юрку, але твар яе раптам збялеў і злосная грымася замяніла ўсмешку... Яна смяротна спалохалася, здзівілася, што я вярнулася дамоў. Мне пайшоў мароз па скуры. Я й раней не верыла гэтай жанчыне, якая сілай перлася ў нашу хату, і

толькі шкадую сяння, чаму я тады не выпнала яе назусім з нашай хаты...

Я, выхаваная ля маці, не ведала яшчэ, што людзі могуць быць няўдзячнымі за дабро й подлымі шпіёнамі ў сваіх знаёмых. Юрачка быў вясёлы, і адзіны ён рады з маяго прыезду. Цераз пару дзён запрасіла мяне прыйсці да яе Відавiса Паўлаўна Ляцкая, жонка памершага прафесара Ляцкага²¹⁰. Яна цікавілася, як выглядае Менск і якія там новасці. Я паглядала на сцены іх пакояў, увешаных вялікімі фотаздымкамі Меражкоўскага²¹¹, Тэфі²¹², Гіпіус²¹³, Блока²¹⁴ і інш. Гэта ўсё былі іх сябры, якія параспісваліся ўсюды «собственнохвостно», бо ў іх быў нейкі жартоўны «Союз обезьян». Мы пілі каву, размаўлялі. Мяне здзівіла зацікаўленасць Відавiсы Паўлаўны маёю асобаю. Я ехала дамоў рада, што страшнае прамінула. Мне не хацелася варушыць думкамі мінулай паездкі, бо нажом у сэрца была думка аб Расціславе, аб ягонай долі, аб старэнькіх мужавых бацькох... Мне быў патрэбны спакой, каб адужаць.

Удوما мяне чакала неспадзеўка. Абодва менскія святары з сям'ямі з Кенігсберга прыехалі да нас у хату... Госці ёсць госці, але тут не гасціна, а трэба іх нейк ратаваць, прапісаць, прыстроіць і т.п. Прыгым муж мой не любіць ні святароў, ні клопатаў з імі й наагул нервовы стаў, здаецца, і сам сябе ён не любіць... Але ўсё нейк зрабілася. У айца Балая²¹⁵ быў сын, як абраз прыгожы, і калі нехта да нас званіў, дык матушка хавала дзецюка ў туалет ці ў ванну, каб яго не бачылі, не забралі. У Лапіцкіх²¹⁶ было двое дзяцей — Лёля й Жоржык, якраз сябры

²¹⁰ Ляцкі Яўген Аляксандравіч (1868–1942) — гісторык рускай літаратуры, даследчык беларускага фальклору. Пасля кастрычніцкага перавароту жьў у Празе, выкладаў у Карлавым універсітэце. Пахаваны на Альшанскіх могілках.

²¹¹ Меражкоўскі Дзмітрый Сяргеевіч (1866–1941) — рускі пісьме́ннік.

²¹² Тэфі (сапр. Лахвіцкая; 1872–1952) — руская пісьме́нніца.

²¹³ Гіпіус Зінаіда Мікалаеўна (1869–1945) — руская пісьме́нніца.

²¹⁴ Блок Аляксандр Аляксандравіч (1880–1921) — рускі паэт.

²¹⁵ Балай Язэп — протаіерэй, настояцель мінскага катэдральнага сабора, сябра Аўтакефальнага сабора Беларускай праваслаўнай царквы ў Мінску (1942).

²¹⁶ Лапіцкі Мікалай — протаіерэй, выпускнік Віленскай духоўнай семінарыі і факультэта праваслаўнага багаслоўя Варшаўскага ўніверсітэта, сябра Аўтакефальнага

для Юры. Ён імі й заняўся. Гестапа не дазваляла іх прапісваць, і тады я сабе прыпомніла чэшскае супружжа, з якім я пазнаёмілася, выязджаючы ў Менск.

Што ж, я знайшла і ўрад, і таго чалавека, які быў шчыра рады, што бачыць мяне жывую. Ён завёў мяне да сваяго начальства. А начальніцай «сацыяльнай дапамогі для Чэхіі і Маравы» была фрау Нот. Гэта была высокая жанчына гадоў за сорок. Яна папыталася ў мяне аб падарожжы і сказала, што ля Менску была вялікая здрада. Мы гаварылі яшчэ, і так нейк выйшла, што я, усхваляваная тым, што бачыла, папыталася яе: як яна можа стрываць такія паводзіны сваіх землякоў на нашых землях? Яна адказала мне вельмі паважна, што вельмі нізка ўпалі маральна яе суайчыннікі і яна не мае права адыходзіць тады, калі патрэба людзей шляхотных і адданых яе радзіме... Гэта было праўдай.

Як мне расказалі чэхі, дык фрау Нот старалася заўсёды змякчыць, змяніць суровыя загады таго часу і вельмі актыўна памагала чэхам. Яна паклікала пры мне сваю сакратарку і загадала ёй пускаць мяне да яе ў любы час, калі я пажадаю. Памагла яна мне лёгка замэльдаваць²¹⁷ святароў, яна проста загадала гестапа, і яе слухалі. Таго чэха мы запрасілі на пачастунак, на чарку. З фрау Нот мы шчыра пасябравалі, і я магла памагаць цяпер, каму мне толькі трэба. Вельмі міла частавала мяне яна ў сваёй багатай арыгінальнай кватэры, расказвала пра сваяго жаніха, які працаваў ваенным хірургам. Кожны дзень яна пісала яму лісты.

Хутка ўладкавала я сваіх гасцей на кватэры. Для мяне не было немагчымасцяў, і людзі радыя мне памагалі, чым толькі маглі. Не паспела сказаць Міціным, як яны ўжо адпусцілі адзін пакой для сям'і айца Балая, а Лапіцкія пасяліліся ў Моджанах з пані Крэчэўскаю ў кватэры дзядзькі Васіля, за якую мы плацілі. Забылася яшчэ адну рэч: пакуль да фрау Нот, дык святарам казалі, што іх не прапішучь, бо яны не маюць працы. Лапіцкі

сабора Беларускай праваслаўнай царквы, дэлегат ад духавенства на Другім Усебеларускім кангрэсе (1944).

²¹⁷ Замэльдаваць (польск. zameldować) — прапісаць.

быў задуманы й нарэшце паказаў мне чарнавік, які напісаў яму Ермачэнка. Знача, святар і там ужо быў...

Ермачэнка надыктаваў, што ён быў у Менску чалавекам веруючым, гуманным, памагаў удовам, сіротам, царкве і г.д. Адна хлусня, прыгтым несусветная, якую Лапіцкі меўся падпісаць. Я адабрала ў яго гэтую піскульку й сама пайшла да пражскіх святароў, да айца Ісакія. Кажу яму: «Рагуйце нашых святароў, грошы яны маюць, дык вы дайце ім толькі працу на вока, каб іх тут у ціхай больш-менш Празе затрымаць». Гэта мне яны зрабілі з радасцю й загадалі, каб айцы ўвечары ўжо прыйшлі служыць вячэрню! Во яны здзівіліся, калі я ім сказала йсці служыць, а калі яшчэ схадзілі мы да фрау Нот і ўсё без Ермачэнкі цудоўна ўладзілася, дык айцец Мікалай Лапіцкі й кажа: «Няма ў вас апартаментаў адпаведных, ні машыны, ні нават каракулевага пальга, і вы можаце зрабіць усё, што хочаце, у Празе, прыгтым чэснымі шляхамі...» А Ермачэнка недзе ўжо тую паперку гатовіў сабе для найўных амерыканцаў... Ну й ну... Загневаўся ён на мяне страшна. Пачаў пісаць і вымагаць ад мяне, каб здавала ў архіў усё, што датычыць Беларусі. Паслала я яго вон.

У Прагу прыехала й дачка Р. Астроўскага з зяцем, і гэтыя ўсясьільныя людзі прыйшлі да мяне з просьбаю дапамагчы. Ім далі дазвол на пражыванне ў Празе, а вось працы мужу-лекару не давалі... Павяла я іх на Чэшскі Град да доктара Піпэра. Смешна, утым Чэрнінскім палацы²¹⁸ я як удома, быццам некалі там жыла, вось дзіва... Піпэр як Піпэр — прыняў мяне ласкава, даў Мінкевічу працу ў найлепшым пражскім шпіталі на Булёўцы. Я яго пачаставала папяросамі, якія заўсёды насіла з сабою ў партсігары дзядзькі Васіля, каб не абразіць, закурыла й сама. Першы раз у жыцці.

Памагалі мне ўсе: чэхі, немцы, эмігранты, камуністы й нацыяналісты, свае й чужыя. Я дзякавала Богу, што не пакідае нас адзінокіх у чужым народзе й сэрцы чужых людзей робіць для нас спрыяльнымі й адданымі, а сэрцы землякоў нашых —

²¹⁸ Чэрнінскі палац — палац у стылі барока на Лярэтанскай плошчы ў Празе. Падчас Другой сусветнай вайны ў ім месцілася рэзідэнцыя рэйхспратэктара — фактычнага кіраўніка дзяржавы.

роднымі, кахаючымі імя й асобу маю, маяго сына й маяго мужа, і гэта ў часы, калі так страшна. У Прагу пачалі з'язджацца ўцекачы з Беларусі, з Украіны. Да пані Косач-Шыманоўскай прыехалі яе сёстры, абедзве сядзелі ў савецкіх лагерах. Вельмі мілыя, у хустачках, скромныя, вучылі мяне розуму, і мне жаль сяння, што я іх не паслужала.

Амаль усе землякі знаходзілі мяне, нашу хату. Гэта былі пераважна гарачыя патрыёты, якія з болем ад'язджалі ў свет, і толькі таму, што бесперспектыўнасць беларускай нацыянальнай працы пры саветах была ім ведамая даўно. Калі паўставала пытанне: свабода ці Бацькаўшчына — людзі выбіралі свабоду. Не ўсе да нас заязджалі. Ехалі нейкія Аўдзеі й Баўдзеі, якія, казалі, вельмі нажыліся ў часы апошняй вайны, гандлюючы гарэлкаю й прадуктамі ў час голаду. Такія наведвалі Ермачэнку; з намі яны не мелі б аб чым гаварыць. Астроўскі з сям'ёй пакуль што спыніўся ў Русака, да нас зайшоў толькі аднойчы й то на малую хвіліну. Відно было, што яны не любяць мяне. А вось усе няшчасныя, са свежым болем па пакінутай Бацькаўшчыне, былі ў нас сталымі гасцямі. Разам мы бедалі. Прыйшоў час маім землякам паглядзець на шырокі, зусім іншы ад нашага традывыянага, свет.

Юрочка шчыра апекаваўся ўцекачамі. Вучыўся ён надзіва добра. Калі часамі паяўляліся горшыя ацэнкі, дык амбітны хлопчык сядаў за заняткі паважна й зноў ганарыўся поспехамі. 27 ліпеня 1944 года скромна адсвяткавалі мае трыццаць чатыры гады. Муж купіў мне залаты пярсцёначак з аметыстам, і я загледзелася ў сіні колер цудоўнага каменьчыка. Мне тады прыпомніліся вочы маяго серадольшага брата Аркадзя — такія ж былі беззаганна сінія. Якраз у гэты дзень ён аддаваў Богу душу недзе ў Ларэта ля Рыма ў арміі генерала Андэрса. Аб гэтым прыйшла вестка пасля вайны. Не пісалі да нас болей і Расціслаў, і мужавы бацькі. Страх аб іх лёсе спыняў дых. Усе ратаваліся, уцякалі, а Расціслаў шукаў маці, якую вельмі любіў. Дарма, усё дарма, вера ў дабро можа быць толькі ў гуманных, дэмакратычных дзяржавах.

Прыехалі ў Прагу паэт Сяднёў, дацэнт Жарскі²¹⁹, Русак. Гэта былі пераважна савецкія людзі, і той вялікай, амаль святой любові й ахвярнасці для Радзімы ў іх не было. Я з імі не знаходзіла супольнае мовы, часам іх адносіны выглядалі як правакацыя. Не пазнаць было, што мае для іх вартасць у жыцці і ў што яны вераць... Час быў нялёгкі, што чакала расцярушаных па цэлым свеце, што чакала тых удома ў супольным суровым расейскім катле? Ці хоць яшчэ пару дзесяткаў год застануцца сабою?

Нам было найгорай, да ўсіх пакутаў таго часу мы яшчэ радзіліся «кулакамі»... Гэтае слова самое забівала нявінных, сіраціла дзяцей, гнала на высылкі, турмы, на несказаныя цярпенні. Гэта былі, як яўрэі пры Гітлеру — усе амаль ужо гэтым адным словам асуджаныя на загібель. Гэтае слова, як выпалены агнём знак, відна на чале маім нават сяння. Нясу яго, як пакуту й як нейкі церпкі гонар тых, якія пагінулі ў муках... Сяння асабліва. Гэтых пячацяў «менейцэннасці» ў мяне болей, як у іншых, і ўсё я нясу гэта горда! Некалі ж было ўсё толькі для палякаў, пасля — «нур фюр дойчэ»²²⁰, а цяпер толькі для тых, хто ў партыі ці хто даносіць. У градацыі савецкай я на найніжэйшай перакладзінцы: 1 — беларуска, 2 — паэтка непаслухмяная, 3 — «кулацкое отродьё», 4 — зэк!!! 5 — хрысціянка, якая верыць і не баіцца! 6 — сын у Польшчы, 7 — сябры па цэлым свеце, 8 — смяротна вінаватая за тэстамент... Па ўсіх гэтых пунктах адзін жах. Хоць ты не жыві на свеце, а я яшчэ нейк жыву. Жыву й сама дзіўлюся гэтаму.

У Празе памёр украінскі паэт Олесь²²¹. Было вельмі многа людзей на пахаванні. Адалі яму сваю павагу й беларусы. Я вельмі любіла ўкраінскага журналіста Алега Лашчанку, гэта быў палкі й разумны патрыёт, своеасаблівы ў падыходзе да людзей, якіх ацэньваў нейк інстынктыўна на вартасных і паганых. Заўсёды ён ведаў нешта новае, добрае. Ненавідзеў немцаў настолькі, што аднойчы, калі я хацела пазнаёміць яго з фрау

²¹⁹ Жарскі Іван — дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, загадчык школьнага аддзела Мінскай гарадской управы, загінуў у Мінску ў 1945 г.

²²⁰ Nur für Deutsche (ням.) — толькі для немцаў.

²²¹ Олесь Аляксандр (сапр. Кандыба; 1878–1944) — украінскі паэт.

Піпэр, дык ледзь, вельмі не хочучы, толькі падаў ёй руку. У мяне было шмат знаёмых, нават сяброў між чэхаў, а ён прызнаваў толькі ўкраінцаў і то не ўсіх. Затое калі ўжо паверыў некаму, дык назаўсёды. У людзях амаль не памыляўся.

Чэхі былі амаль стопрацэнтна супраць немцаў і прагна чакалі рускіх, вельмі ружова рысуючы сваю будучыню пры іх. У нас наконт гэтага ніякіх ілюзіяў не было, горкай практыкай лягла на маю сям'ю хваленая рознымі агентамі ўсходняя культура. Перспектыва была нецікавай. А час ляцеў, і вясною пачалі людзі пакідаць Прагу. Цягнікі былі поўныя, людзі лезлі вокнамі, ехалі пад амерыканскія бомбы, а ўсё ж ехалі.

Старшынёй Праскага камітэту самапомачы быў Аляксандр Русак. Камітэт знаходзіўся ў яго на кватэры, куды ён памясціў і Абрамаву²²² з сям'ёй, калі яна прыехала ў Прагу. Зрабіў гэта на маю просьбу, але хутка я пашкадавала свае даверлівасці. Абрамава вельмі хутка напісала на Русака данос у гестапа з тым, каб агрымаць ягоную кватэру. Мы вельмі расчароўваліся ў т.зв. савецкіх людзях-беларусах, яны йшлі ўсімі абманамі да сваіх шкурных мэтаў, не ведаючы ніякае этыкі. Былі спрыгнымі й хітрымі, іх метады былі часам страшныя. Гэта былі ваўкі. Ніякае дабрыні ці міласэрнасці й ніякіх граніцаў для зла. Гутарка з імі не акрыляла, а настарожвала тым, што прыніжалі яны лепшае ў людзях і людскасці. Здавалася, што цяжкія варункі жыцця даўно ўжо забілі ў іх розныя ідэалы, акрамя тых, якія ў даны момэнт аплочваліся. «Што гэта, матэрыялізм?» — думала я сабе, старонячыся ад іх...

Прыемным выняткам з гэтае масы былі Міціны з Кіева. Яны нейк спалучалі ў сабе шляхотнае й практычнае й заставаліся прытым вельмі харошымі, інтэлігентнымі людзьмі. Сябры прасілі мужа, каб выязджаў з намі і ён. «Не, я сацыяліст, — цвердзіў муж, — і я тут застануся». Тады яны прасілі, каб нас з Юраю пусціў з імі выехаць, што нас не пакінуць, выратуюць, дагледзяць. «Не, — цвердзіў муж, — сына не дам, а калі жонка хоча, няхай едзе сама без дзіцяці». Я маўчала. Мяне калаціў

²²² Абрамава Надзея — лекар, загадчык жаночага аддзела Саюза беларускай моладзі, уваходзіла ў кіраўніцтва БЦР падчас правядзення Другога Усебеларускага кангрэса ў Мінску (1944).

ніколі яшчэ няведамы страх з таго, што чакала нас наперадзе. Маё найбольшае жаданне было ехаць як найдалей з Прагі, каб пазбегнуць лёсу маіх бацькоў, які быў страшнай рэальнасцю. Вялікай мужнасцю было стрымаць сябе й не ўцячы, калі ўцякалі найразумнейшыя.

Я ніколі ня слухала мужа й вось паслухалася яго першы раз, і згасла для мяне сонца, і болей, здаецца, з той пары яно не засвяціла мне на маім шляху. Тулілі мяне да сябе, ад'язджаючы, Міціны, клікалі ехаць разам, плакалі. Апошняй прыйшла да мяне фрау Нот, каб ратаваць мяне й сына, і я не паехала. Доктар Янка Станкевіч²²³ угаворваў і клікаў мяне, Лашчанка бянтэжыўся з таго, гдзе я застаюся, а мой муж гатаваў нам цяжкую пакуту, глухі й сляпы перад лёсам.

«Што робіце, пані Ларыса,— пераконваў Лашчанка,— ды ўрэшце я вас ужо не шкадую, я шкадую бальшавікоў, што ім рабіць з вамі? Дзве магчымасці: альбо даць вам высокае становішча, альбо забіць адразу — бедныя бальшавікі!» І каб давесці, што ён не меней адважны, сябра Алег застаўся ў Празе, як я. Яго схапілі, але, на шчасце, удалося яму ўцячы ад іх на Захад. Шчаслівы чалавек, што ж, ён быў нежанаты, і ніхто не ставіў яму ультыматумаў, не казыраў дзецям... Захварэла фрау Піпэр, і яна прасіла, каб мы разам ехалі, каб я была пры ёй.

Перад гэтым яшчэ за паўгода прыйшоў да нас опа (бацька фрау Піпэр). Муж быў на працы. Ён пачаў мне паясняць, што цяпер такі час, што лекары працуюць і з лапатамі й што яго зяць бяссільны ў гэтым выпадку нам памагчы, што мужа маяго загадалі паслаць у лагер працоўных на Мараву, у Куціны, куды перанеслі нейкую авіяфабрыку з Аўстрыі. Было відно, што паступіў зноў данос на Янку, Ермачэнка не спаў. Якраз быў налёт на Прагу, і опа застаўся ў нас на абед. Сардэчна й хораша мы пагутарылі са старэнькім, калі ў хаце дачкі ён крыху стрымваўся, дык у нас крыгькаваў фюрэра з грунту.

²²³ Станкевіч Янка (1891–1976) — мовазнавец, гісторык, педагог. Аўтар «Беларуска-расійскага (Вялікалітоўска-расійскага) слоўніка» (Нью-Йорк, 1990).

Было відно, што й немцы думалі, але страх за сем'і і за жыццё скоўваў ім языкі й рукі.

І так зноў прыйшлося ехаць мужу недзе ў мараўскія лясы, гдзе ў цяжкіх варунках размяшчаліся тая фабрыка й рабочы лагер. Адночы я яго наведала, ледзь дабралася нейкай грузавой машынай. Жыў ён вельмі прымітыўна, але сталаваўся ў чэшскай рабочай сям'і, і даглядалі яго добра. Пазнаёмілася я там і з Карлем Вотрубай, мужа фельчарам. Гэта быў студэнт медыцыны, які, калі немцы закрылі чэшскія універсітэты, не пажадаў ехаць канчаць студыі ў Нямеччыну й лепей пайшоў на працу. Карлічак да апошняга часу застаўся нашым вялікім сябрам. Ён адночы сказаў мне, што хацеў бы ажаніцца з беларускай. Быў гэта выдатны чалавек і шчыры сябра.

Моцна трымаўся нашай сям'і Аляксандр Русак. Тут ужо было нешта няяснае, гавораць розна. У той час было многа розных людзей, і адзінай разумнай рады, якую мне некалі даў Ермачэнка, — каб не пускаць у хату чужых людзей, мы не паслухалі. Быў цяжкі час, і хацелася дапамагчы людзям, чым мы маглі. А яны паяўляліся зусюль!

Адночы пані Марыя Крэчэўская прыехала да нас са сваім шваграм доктарам Вукдэлічам. Быў гэта чарнагорац, высокі, прыстойны, з сынамі Бранкам і Драгам. Некалі ён студыяваў у Празе й закахаўся ў такой жа студэнтцы, прыгожай беларусачцы, і павёз яе ў дзікую Чарнагорыю, гдзе тады яшчэ жанчыны ўцякалі ў лясы, каб раджаць, і дамоў прыносілі сыноў у прыполе. Сястры пані Крэчэўскай гэтакае не гразіла, бо ўсё ж сям'я была асвечанай. У багатым чарнагорскім народным строі яна выглядала цудоўна, і казалі на яе «краліца», г.зн. каралева. Ядвіга пасля захварэла на астму. Мела двух сыноў і дзвёх дачок. І вось Вукдэліч з сынамі нечаму прабіраўся на захад далей, стараючыся пазбягаць сустрэчы з немцамі. Драга цудоўна спяваў па-італьянску. І тут трэба было дапамагчы зямляцкай крывінцы нашай хоць нейкім адзеннем, неабходным у цяжкую пору вайны й нястачаў. Я ніколі не была скупая й рада, чым магла, дзялілася з людзьмі. А памагаць трэба было многім. Часам было смешна, бо друпія, якія незнаёмыя людзі слаі мне грошы. Адзін такі сябра напісаў, што хацеў сабе

зрабіць радасць і таму, праходзячы ля пошты, выслаў мне грошы, бо я-то ўжо буду ведаць, што з імі зрабіць. Другія, выходзячы з нашай хаты сілаю выпхнутыя, каб не разлічваліся за драбніцы, паспявалі нейк яшчэ забегчы на пошту й выслаць тысячу карон. А колькі пасылак, хоць хлеба, хоць цыбулінку людзям...

Адных праважаеш, другіх сустракаеш, а ў кішэнях пераважна пуста. Хораша так было! Толькі следавацелі мае такога не разумелі, тут бескарысна не дапамагаецца людзям, і нашу хату палічылі цэнтрам амерыканскай разведкі. А мы тых амерыканцаў не бачылі ў вочы, ды і яны не ведалі аб нашым існаванні. Прыходзілі й чэхі па дапамогу, шукалі дарогі да харошага Піпэра, і ён ніколі не адмовіў. Бывала, хоць вітаміны выпіша зняволеным на Панкрац (пражская турма), а часам і дапаможа паважна.

Я была такой, якою мяне выхавалі ўдома, а Алег Лашчанка цвердзіў: «Шчо б вас, Ларісо Антонівно, знав Гітлер, він бы нэ міг буты такім жостокім та крывавым». Ну, але той нехрыст не ведаў беларускай натуры й шпарыў па-своёму, робячы навечны ўстыд старой нямецкай культуры, а на нас наганяючы страх бязглуздымі загадамі. Калі быў на яго атэнтат, дык не было чалавека, які не жадаў бы яму прадчаснай канчыны. Але, на жаль, лёс трымаў яго на гора яго собскага народу й на няшчасце ўсіх тых, кудэмі кацілася бязлітасная вайна і ўставалі новыя, пасляваенныя здзекі.

Я зноў вельмі непакоілася за Янку. Наше супружжа было як сон, як нерэальнасць. Усё нас лёс разлучае: то пасля вяселля на колькі месяцаў, то пасля нарадзінаў Юры на два гады, то на Беларусь, то цяпер на Мараву.

На століку ля маяго ложка Евангелле, якое чытаю вечарам, а малы Юра прыгуліца да мяне й слухае, слухае. Яму заўсёды мала маяго таварыства: «Мама, няхай сяння будзе мой дзень, і мы будзем толькі з табою, будзем маляваць, чытаць, расказваць». Як нам тады добра, мы, як два сябры, як

аднагодкі, цешымся тым самым, і калі я яму чытаю ўрыўкі са свае «Рагнеды»²²⁴, яму здаецца, што ён малы Ізяслаў²²⁵...

Даўніна наша раскіданая й па пражскіх архівах, і жаль, няма яе адкрывацеля доктара Грыба, няма дзядзькі Васіля з яго працаю над гісторыяй Беларусі. А іначай жывем мы сянняшнім днём трывожным за лёс Бацькаўшчыны й за лёс найбліжэйшых. Недзе ўжо падзялілі Еўропу, куды самыя хацелі далучылі цэлыя народы, не папытаўшыся згоды на гэта ў тых, хто праліваў кроў...

Ізноў парадкі чужыя, ламанне на іншы манер ужо ломанага-пераломанага, замена багоў і адвечнае праўды людзей і зямлі, на якой гэтыя людзі жывуць з вякоў вечных. Так, не было болей сонца, яно прыходзіць з благаславенствам, а не з грубаю сілаю, якая ўводзіць у душы людскія законы недарэчных адзінак. Эксперымент. Гэта тое, што нас чакала пасля ўсіх жудасцяў мінулай вайны. Мір не бальзам на душы, а мір, як новыя раны, якім не відно канца. Вайна не скончана, яшчэ вярэдзяць душы, і караюць, і выклікаюць за вернасць старому Богу... А Ён глядзіць з вышыні сваяго ўкрыжавання, дазваляе блудзіць і ў пошуках розных праўдаў вяртацца ў рэшце рэшт да адвечнае, мудрае: «Любі бліжняга сваяго, як самога сябе». Бо на гэтым толькі можа будавацца шчасце й мір на зямлі. Ідэю любові да людзей Ісус з Назарэту прыпячатаў дабравольнай смерцю на крыжы. Не, Ён не гнаў мільёнаў адборнай моладзі на загібель, каб сілаю ўмацаваць свае ідэі, а на смерць пайшоў сам. Ускрашаў памершых, сцалаў хворых, загадваў кахаць сябе людзям узаемна, быць справядлівымі, не прагнуць чужога, знача, і чужое зямлі. Навучаў. Дванаццаць апосталаў, простых людзей, умацавалі Яго праўду трывальнай і мудрай, чымсьці сяння гэта робяць тысячы газетаў, радыё й тэлебачанне свету! Мудрасць крылатая, яна, як насенне дуба, ляціць і ўкараняецца ўжо на вечнасць. Проста й мудра, велічна й вечна!

²²⁴ «Рагнеда» — паэма А. Геніюш, надрукаваная ў газеце «Раніца» за 30 траўня і 20 чэрвеня 1941 г.

²²⁵ Ізяслаў Уладзіміравіч (?–1001) — князь полацкі (988–1001), сын Уладзіміра Святаславіча і Рагнеды Рагвалодаўны. З яго імем звязана аднаўленне полацкай княжацкай дынастыі Рагвалодавічаў і палітычнай самастойнасці Полацкага княства

А пакуль што збіраюцца ў Празе няшчасныя ўласаўцы, якім лёс дазволіў яшчэ крыху пажыць, бо, падведзеныя Сталіным, адданыя на міласць-няміласць ворагу, яны ўжо даўно гналі б зямлю, каб не ратаваліся ў арміі РОА²²⁶. Хто канаў ад голаду й масавага здзеку над людзьмі, той іх асудзіць не можа. Трагічны іх лёс выклікае слёзы. Зноў тут паняцце двух тыраніяў і ніякае трэцяй магчымасці, каб ратавацца. А калі б хоць капелька разумення людзей, жалю над імі! Самыя разумныя тут будуць гнаныя, як бараны на рэзню, бо розум ні тым, ні другім непатрэбны. Сіла, тупая сіла, але багнэты²²⁷ ніколі не зацвітуць дрэвамі, танкі не ўзаруць пад хлеб зямлі, бомбы — не забаўкі й аэрапланы — не птушкі...

Напэўна, і ў хрысціянаў быў бы прагрэс, але ён меў бы гуманныя мэты.

Уцякаюць з Прагі масава немцы. Не немцы бягуць у страшную Нямецчыну да недабіткаў у разбураныя гарады, у голад. «Там з кожным днём будзе лепей,— казала мне Ольга Пётрыўна, сястра Лесі Украінкі,— а там, гдзе вы хочаце застацца, ніколі добра не будзе, ніколі...» Як часта я цяпер яе ўспамінаю, але ратунку няма. Мой «сацыяліст» быў шчаслівы, што ўсе паехалі й мая асоба ў яго праўным, супружаскім распараджэнні, а рэшта не мае значэння. Толькі паэты, як птушкі, адчуваюць будучае й церпяць ужо авансам. Здаецца мне — ступаю па нажах і крываваць мне ступні.

Нехта прынёс нам з чэхаў кусок мяса, парадзілі купіць у запас хлеба. Вечарам маладыя чэхі ходзяць, зрываюць нямецкія напісы на вуліцах і разбіваюць іх аб брук. У нас Вялікдзень, якраз Вялікая Пятніца. Прыйшоў да нас інг. Лось. Ён вельмі разумны ўкраінец, жанаты з чэшкаю, але цяпер другое зарысоўваецца на палітычным гарызонце, і чэшка памалу яго выганяе, ёсць дзеці. Калі б украінка, дык яна пайшла б з ім ахвотна далей на змаганне — чэшцы патрэбныя толькі выгоды й люксус у жыцці, а на гэтае — перспектываў ніякіх...

²²⁶ РОА — Руская вызваленчая (освободительная) армія, вайсковыя фармаванні, створаныя немцамі з рускіх палонных падчас Другой сусветнай вайны.

²²⁷ Багнет (польск. bagnet) — штых.

Мне прыпомнілася другая чэшка, жонка доктара Янкі Станкевіча, спецыяліста па Ай-кітабах²²⁸. Яна з ім як найвярнейшы сябра. Цудоўна ведае нашу мову, і тры сыны яе — гэта тры палкія беларускія патрыёты. Не кожная беларуска зраўняецца з ёю ў адданасці ў служэнні нашай Бацькаўшчыне. Дай ёй Бог здароўе!

Назаўтра ў Вялікую Суботу йдзем з Юраю ў цэркву да споведзі велікоднай і да прычасця. Трывожна... Мая споведзь болей падобная на палітычную размову з айцом Ісакіем, мы з ім сябе разумеем, выходзімся на славянстве. Выходзім з сынам за руку з цэрквы. Сонейка, усюды сцягі нацыянальных амерыканскія, англійскія, савецкія. На Гусавым пляцу народ. За малую хвіліну там будзе бой, і танкі разаб'юць старую памятную ратушу й слаўны чэшскі Арлой, гадзіннік з 12 апосталамі, якія выходзяць апавяшчаць гадзіны. Кажуць, у сярэднявеччы асляпілі чэхі таго майстра, каб болей Арлоя нідзе не стварыў. Нехта казаў, што гэта быў яўрэй. Магчыма.

Яшчэ мінуту мы затрымаліся б і было б па нас. Наше шчасце. Чэхі ўжо недзе змагаюцца за радыёвысыланне. Усюды сцягі, сцягі... Малады нямецкі ваяка выводзіць за руку з аўто дзяўчо ў вэлюме з букетам кветак. Як не ў пару... Ужо болей ніхто па вуліцах не ходзіць, усюды робяцца барыкады, страляніна. Мужа ўзялі на медпункт у касцёле. Я хаджу да яго, і ён замірае са страху, як вярнуся дамоў пад стрэламі. Толькі я адна не баюся, іду, і кулі мінаюць мяне. Людзі вырываюць каменні з бруку, барыкады растуць, я стаю ў дзвярох нашага дому, сорамна сяння не быць з людзьмі. Так некалькі дзён. Прыйшоў муж нарэшце. Рана гаворыць радыё. Уласаўцы й чэхі дружна хочуць бараніць Прагу, то ізноў устрывожаным голасам немцы просяць уласаўцаў іх не пакідаць. Змяніліся адразу ролі. У нашай частцы Прагі яшчэ даволі спакойна. Рана я чую праз радыё, што савецкія танкі на перыферыі Прагі! Мне жудасна, усё прачытанае пра іх, пачуае, перажытае родзічамі ўстае

²²⁸ Кітабы — кнігі, напісаныя на беларускай мове арабскім пісьмом. Ствараліся з XVI ст. татарамі, што жылі на Беларусі.

прад вачыма, здаецца, смерць выцягнула па мяне свае кастлявыя рукі і я цяпер у яе поўнай уладзе. Ах, Янка...

За пару гадзін танкі на нашай вуліцы. Сядзяць на іх маладыя запаленыя байцы, у іх вясёлыя міны пераможцаў. Афіцэры нешта камандуюць, яны важнічаюць, ледзь гавораць з людзьмі. А людзі вітаюць іх, на танкі сыплюцца кветкі, залазяць дзяўчаты ў народных убраннях — май! Юра ўжо пазнаёміўся з нейкім афіцэрам, прывёў яго ў хату, ён мне не падабаецца. Нечаму ў нас затрымоўваецца нейкі малы штаб. У нас Вялікдзень, і я стаўлю, што маю, на стол, а яны прыносяць з кухні сваё й гарэлку. Смяюцца з нашых чарачак, просяць шклянкі. Я чую, як маёр кажа салдатам, каб нічога не чапалі ў нас у хаце, што нельга!

Вонку чэхі лупяць немцаў малых і старых. Маёр кажа мне, каб я сказала ім, што такога рабіць нельга, пабітага, ляжачага не б'юць. Я разумею, што гэта толькі словы, бо чаму ж гэта ён сам ім не скажа, а ён паглядае толькі. На голых плячоў немцаў рагі ад бізуноў, яны разбіраюць барыкады. Вечарам наш малы штаб ад'язджае. Назаўтра чэхі жануць немцаў вуліцамі. Усім ім выпалілі смалой «гакэнкройцы»²²⁹ на лобе. Між імі і жанчыны, і ад пачатку вайны ведамыя нам антыфашысты. Чэхі іх б'юць. Б'юць іх, галоўнае, калабаранты, тыя, якія супрацоўнічалі з імі. Лупяць неміласэрна...

Па вуліцы ядуць дзяцей нямецкіх, вядзе іх нехта ад швейцарскага Чырвонага Крыжа. Чэшкі падбеглі й рвуць тых дзяцей, коцяць на зямлю, топчуць нагамі. Муж закрыў мне сваім каптаном голаў: «Не глядзі, маці, не глядзі». А ў хаце сядзець ніяк нельга, бо скажуць: не цешышся з «асвабоджэння», і можа быць нявесела... Удома Юра бяжыць з плачам і крычыць: «Не хачу жыць на такім свеце, гдзе б'юць дзяцей». О, сын, нашчадак шляхотнага няшчаснага народу. Суседка прыпала мне да грудзей і плача: «Пані доктарава, я не магу глядзець на здзекі над людзьмі, але толькі вам гэта магу сказаць, сваіх баюся». О мілая пані Копэцкая, нядаўна ж яна перахоўвала, памагала яўрэям... Нейкія людзі падышлі на

²²⁹ Hakenkreuz (ням.) — свастыка.

вуліцы й кажуць мне тое, што й мая суседка, што ён вярнуўся з лагера й таму бачыць здзеку не можа. Так, мучыць і забіваць могуць толькі выбраныя, і такім менавіта аддалі ўладу над рэштаю людзей. Яшчэ так нядаўна, калі спыняўся ля нас цягнік са зняволенымі ў паласатым, мы іх кармілі, глядзелі ўсіх, і немцаў. А цяпер... А цяпер за адно нямецкае слова раз’юшаныя чэшкі лупяць насмерць. Ішлі палонныя бельгічане й нешта папыталіся па-нямецку, дык так на іх напалі бабы, што ледзь не забілі на месцы, і толькі даведаўшыся, што гэта палонныя з Бельгіі, перамяніліся адразу ў чухых самарытанак — бельгічане ім п’янулі ў твар. Босых немак гоняць па разбітым шкле й лупяць, і ўсё ім мала, а вусатыя савецкія ваякі выносяць немцам па куфлю піва. Бой кончыўся, прагаласілі перамогу, і баец не паграбуе болей забіваць, яму хочацца добрага міру. Трох немцаў павесілі за ногі, палілі бензінам і паляць. Згінь ты, прападзі з такою культураю! Поўнасьцю перабраўшы гітлераўскія метады, крычаць, што яны дэмакраты! На Панкрацкім пляцу вешаюць публічна Пфіцнэра, гэта гісторык нямецкі, які фальшаваў гісторыю чэхаў, і за тое яму такая «чэсць» — публічна вешаць. Нам каб хоць дачакаць публічна адлупіць тых, якія фальшуюць нам нашу мінуласць!

Ад раніцы чэшскія мамы з возікамі з дзяцямі і ядою чакаюць на пляцу на «відовішча». Нямала, трыццаць шэсць тысяч народу. Аж мудрая Англія папыталася па радыё: няўжо гэта народ Масарыка? З тае пары пачалі вешаць у вязніцы, у двары. Прыходзіць сумны Карлічак і кажа, што ніколі не ажэніцца з чэшкаю, што яны азвярэлі. Да яго сябры судзілі на Панкрацы прыйшла знаёмая дзяўчына, каб ён дастаў ёй «лістэк на поправу» (білет на павешанне). Бо «любіцелям» гэтага відовішча прадавалі білеты. «Не,— казаў,— не ажанюся я ніколі са сваёю зямлячкаю, гэта не людзі, я лепш вазьму беларуску...» Што ж, дарагі Карлічку, і беларускі — не ўсе пэцэсы, ёсць і ў нас розныя, але такіх, якія б хацелі глядзець, як вешаюць людзей, такіх мала. Адна Еўдакія Лось пакуль што паліла мае жывыя вершы, вось ёй можна было б запрапанаваць білецік..

Божа мой, такі ж не найгоршы той наш народ — ён у сэрцы сваім чалавечым яшчэ высока культурны ў параўнанні вась з

гэтымі: з аднымі й з другімі ў Еўропе. Ёсць бандыты і ў нас, але такіх мы лічым вырадкамi, нават у час, калі ім была «зьялёная вуліца», іх у нас не было многа... Не відно байцоў нават каля тых, якія мучаць жанчын.

Ля нас нейкі савецкі шпіталь. Стары старшыня штодзённа бярэ туды пару немак з лагера й ніколі не крыўдзіць іх, накорміць, нават дасць ім з сабою. Яны дзівяцца яго высокай культуры. Доўга яшчэ праводзілі чэхі суд гісторыі над адвечным ворагам славянства, толькі жаль, што метады іх помсты-справядлівасці не прыносілі гонару славянству ў XX веку нашае эры. Стварылі такую «рэвалюцыйную гарду» (рэвалюцыйную гвардыю), на якую ўсе казалі: рабуючая гвардыя. Гэтыя малойчыкі стралялі каго не лень, аж адзін з іх прыйшоў да нашае кіоскершы, зусім ужо з гэтага адурэлы, і расказваў, што тыя нямецкія дзеці, якія прасіліся, каб ён іх не забіваў, усё стаяць яму перад вачыма і дзень, і ноч, і ён адчувае, што ўжо дурэе...

Да нас прыйшоў аднойчы з аўтаматам партызан славацкі, які ведаў толькі адно, што я друкавалася за акупацыі, як друкаваліся ўсе да аднаго чэшскія й славацкія пісьменнікі, і вось явіўся на расправу. Прыставіў мне да грудзей знамяніты, апеяны, апаэтызаваны аўтамат і хацеў ужо страляць, але яшчэ думаў. Я мяшала цеста ў місцы й так не пераставала яго мяшаць і з тым дулам, парваў мяне нейкі смех. Юра тым часам быў ужо на дварэ і ў хагу вярнуўся са здаравенным байцом-украінцам, які, убачыўшы такія здзекі над маці сваяго малага перакладчыка, падняў такую квяцістую лаянку й крык аб тым, як яны, якіх нашы асвабодзілі, будуць яшчэ тут палохаць нашых жанчын! Славак пачаў апраўдвацца, што каб ведаў, што Юра гаворыць па-расейску, дык такога не зрабіў бы. Здавалася, што ён ужо не славак і амаль расеец, пакуль з аўтаматам. Папёр яго той украінец, і болей «герой» да нас не паказаўся.

Суседзі-чэхі былі амаль усе маімі сябрамі, а ў час самай рэвалюцыі явіліся дзядзькі, якія развозілі вайною вугаль, усе камуністы. Я ім, бывала, заўсёды дам па жмені махоркі, якою нас шчодра засабляў з Беларусі мужаў тага. Часам нейк

скамбінуюць вугля ды прыедуць прасіць закурыць, вось я ім заўсёды дам пакрысе «зелля» й ніколі не вазьму іх вугля, а ў велькае свята й па чарачцы знамянітага беларускага самагону.

Вось і прыбеглі дзядзькі бараніць мяне ад усякіх нягод у час неспакою. Што ж, я іх прывітала з перамогай і нашкрабла яшчэ ў пудэлку закурыць ім. Прыбег з сяла й балаховец наш Суддзеў, які таксама адчуваў патрыятычную адказнасць за цэласць мае асобы. Пасля мы былі аточаныя самымі апекунамі.

Байцы і, галоўнае, чыны вышэйшыя нахваталі крыху ў Еўропе трыпяркоў, мякка кажучы. Для іх быў з гэтай прычыны адпаведны шпіталь, але каму хацелася туды галасіцца²³⁰ ў такую слаўную пару перамогі, вось і лячыў іх «свой доктар». Лячыў хлопцаў сапраўды сумленна, і даволі мы іх любілі. Кожны з іх нам не радзіў рушыцца з Прагі, а ў кампаніі кожны чулым голасам размалёўваў усю красу радзімы й клікаў дамоў. Мы верылі, безумоўна, гутаркам у адзіночку.

Мне ўсяк дагаджалі, вазілі мяне на машыне, прыносілі падаркі. Мы былі радыя, бо ўжо ніякія «славацкія героі» не мелі дачынення да нас. Часта было нам з нашымі новымі сябрамі даволі клапатліва, то частуй, то на рэнтген іх вядзі. Найгорай было, калі яны ў нас частаваліся, дзякавалі за ўсё й трэба было з імі выпіць. Гэта было неабходна. Муж пасля двух аб'ёмістых чарак рабіўся нежывы, а не выпіць мы баяліся. Наагул, прызнацца, мы ўсё ж іх вельмі баяліся. Піць даводзілася мне, я сільнейшая. У жыцці не піўшы, я піла поўнымі шклянкамі, перад гэтым выпіўшы добры глыток алею, і нічога мне не было! Трымалася, як усе мае Міклашы, мае продкі, знамянітыя тым, колькі магі выпіць, не губляючы галавы й ног! Муж дзівам дзівіўся, разумеў маю адчайную ахвярнасць, толькі не разумеў, нехрыст паганы, што ён мяне пакінуў на такія пакуты, а я яго вырачаю.

Пакуль што ўсё йшло добра, галоўнае было нейк захавацца ў Празе любою цаной. Забіралі пакуль што ўсіх савецкіх грамадзян, але мы не былі ніколі савецкія й нас гэта не датычыла. Чэшскія актывісты таксама трымаліся далей ад нас.

²³⁰ Галасіцца (ад польск.) — гаведаміць.

Муж працаваў на сваёй апошняй ваеннай працы ў вялікай фабрыцы «Чэшска-мараўскай» у Празе. Вайною там чэхі весела рабілі немцам танкі, ну а цяпер нават не ведаю, што яны там тварылі. Мужа яны пакінулі на месцы, але яго шэф, чэх, мусяў уцякаць. З дырэктарамі яны зусім не цацкаліся, а загадвалі ім рабіць прысядкі і іншую гімнастыку за кару іх супрацоўніцтва. Мужа вельмі паважалі. Ён ім нічога асабліва добрага не зрабіў, але й паганага не зрабіў ніколі. Памагаў як мог і быў адным з чатырох лекараў фабрычных у рэспубліцы, якіх чэхі пакінулі ў спакоі й на працы.

Жылося нам матэрыяльна няблага, але вось спакою не было — не было спраў ад мужа бацькоў, ад Славацкі. Няведама, што было з мамай і рэштай сям'і. Тату я нечаму лічыла нежывым. Яго такі забілі ў гродзенскай турме, як і дзядзьку Валодзю. А вось за маму непакоілася.

У нас зноў быў цэнтр беларускага жыцця. Усе ўцекачы, якія не паспелі выехаць на Запад, збіраліся ў нас. Нейк трэба было іх ратаваць, бо дамоў яны не хацелі. Зачасціў да нас вельмі харошы, паважны хлопец Пётра Сценнік, ён вельмі моцна клапаціўся аб уцекачах. Недзе на вёсцы ля Прагі жылі нашыя, сярод іх доктар Мінкевіч з жонкаю й дзвюма дачкамі, адна з іх была нарочнай Пётры. З Пётрай мы разумелі сябе як родныя і ўсё рабілі, каб ратаваць нашых. Прыходзілі і доктар Мінкевіч, і дацэнт Жарскі, які застаўся, каб вярнуцца дамоў, бо баяўся на Захадзе, як казаў, беспрацоўя. Паяўляліся розныя тыпы, і толькі я цяпер разумею, што было між іх поўна стукачоў.

Аднойчы прыйшла дзяўчына, якая шукала мужа. Казала, што ўцякла з савецкага лагера, мела пры сабе толькі індэкс віленскага універсітэту, які паказала. Мужа яна ведала. Называць яе не хачу. Трымалася яна самавіта, але я лічыла сваім абавязкам дапамагчы і ёй. Напала яна перад усім на папярсы, якія курыла без перарыву. Я карміла яе, калі прыйшоў муж. Яна нам залівала, што ўцякла з лагера, каб нас пабачыць, што яе ад амерыканцаў укралі ў савецкі лагер. Мы слухалі й не падазравалі, што прысланая яна па нашыя душы. Яна ў нас убачыла Пётру і ўсё пыталася ў яго, як дастацца на Запад. Пётра маўчаў, і мы з ім госці не верылі.

Нарэшце мы з Пётрам паслалі адну чэшку ў Пльзень, каб яна нам даведалася пра вольны амерыканскі лагер для перасяленцаў. Найвышэйшы час было ратаваць людзей. У гэты час трэба было захварэць дачцэ Мікулічаў. Захварэла яна цяжка на тыф. Палажылі дзяўчо ў шпіталь на сяле, гдзе яе не лячылі зусім, бо мясцовы персанал быў камуністычны і іх лічылі за ўцекачоў ад саветаў. Бедныя бацькі бегалі ля вокан, а дзяўчо канала без лячэння. Бацьку-доктара да хворай не пускалі. Аднойчы Пётра прыйшоў счарнелы з болю — Гэля памерла. Няшчасце зрабіла нас неасцярожнымі. Мы думалі толькі аб памершай. У мяне прасілі, каб выстарацца дазвол на пахаванне яе на пражскіх могілках для эмігрантаў. Чэхі звычайна ні ў чым мне не адмаўлялі, не адмовілі й на гэты раз. Цела перавезлі ў капліцу на могілкі. Было нейкае ўжо асенняе амаль свята, і я паехала ў тую капліцу на вячэрню. Між праваслаўных мяне добра ведалі, і яны былі мне знаёмыя.

Ля капліцы я ўбачыла Жука й са здзіўленнем папыталася, што ён тут робіць? Ён дзіўна паглядзеў на мяне й сказаў, што прыйшоў паглядзець на магілы байцоў. А тут яшчэ паявілася знамянітая «студэнтка Віленскага універсітэту». Я спалохалася. Яна мне выглумачыла, што яе зноў пусцілі з лагера, і пачала нешта закідаць, што пражскім беларусам грозіць бяда. Мяне настарожыла сама атмасфера таго вечара, а тут яшчэ такія гутаркі... Дзіўна.

Назаўтра быў дождж. Муж, адыходзячы на працу, прасіў у мяне, каб не ездзіла на пахаванне, і ён ужо пачаў адчуваць небяспеку. Рана прыехаў Пётра й пакінуў у нас хлопчыка ў веку нашага Юры, сам пабег на могілкі. Пахаванне мела быць пасля абеду. Я пакінула ўдома дзяцей і паехала да тае капліцы, павезла вялікі букет белых гладыёлусаў. Паехала, каб злажыць свае спагаданні бедным бацькам і перапрасіць, што нельга мне быць на пахаванні.

Маці я сказала, што я чую, як за мною ўсюды ходзяць, і баюся, каб не прычыніць ім яшчэ большага гора. Маці, забыўшыся з болю аб усім на свеце, пачала прасіць мяне, каб я абавязкова прыехала. Я вярнулася дамоў, пакарміла дзяцей, і мы паехалі з імі на могілкі. Муж з працы прыходзіў толькі

ўвечары. Калі мы ля Альшанскіх могілак вылазілі з трамвая, я ўбачыла на другім баку вуліцы двух савецкіх афіцэраў, якія відочна доўга ўжо так стаялі, бо аж ім рагі з дажджу парабіліся на гімнасцёрках. Я падбега да дзяцей і абняла іх са страху. Яны спакойна йшлі пад вялікім сямейным парасонам і крыху здзівіліся.

Нябожчыцу ўжо пахавалі, мы спазніліся. Засыпалі магілу, над якой стаялі нашыя людзі й між імі, абнімаючы адну нашую дзяўчынку, тая шпіёнка. Мяне затрасло. Насыпалі горку, мы пайшлі ў царкву. Няведама скуль назбіралася нашых, яны не пабаяліся раздзяліць няшчасце з сябрамі. Стаю, гляджу на іх і плачу, а тая сцэрва пытаецца ў мяне, чаго плачу? Кажу ёй, што куды ж ехаць гэтым нашым няшчасным людзям, калі ж ужо будзе нашая Бацькаўшчына для нас і мы гаспадары ў ёй. Не магу спыніцца ад плачу. Пасля падыходзіць Пётра, усе мы складаем свае кашалькі, хто што мае, і разам Пётра расплачваецца з бацюшкам.

Людзі адыходзяць, а нам усё ёсць нешта там рабіць. Нарэшце йдзем і мы трое. Сцэрва, Пётра пасярэдзіне і я. Ідзем пад руку. Пётра раптам кажа: «Пераходзьма на польскую мову». Я аглянулася — за намі паспяшаліся тыя афіцэры, ад якіх я засланіла дзяцей. Божа... Яны падышлі й напалі на яе, пашто яна выйшла з лагера, і ўсіх нас павялі з сабою ў савецкі перасяленчы лагер. Яна мяне штурхае й кажа, каб я ўцякала. Чаму? Як я пакіну Пётру? Божа мой...

Нас прывялі за той дрот. Пётра паказвае свае польскія дакументы, я сваруся з імі, што я не іх грамадзянка, але без Пётры, думаю, не пайду. Пётра збялеў, закурыў папяросу. Нарэшце вярнуўся той афіцэр і сказаў, што я магу йсці дамоў. Я там крычала, што дзеці самыя ў хаце, бо дзяцей мы адправілі адразу. Што рабіць? Пётры, я бачу, што не памагу, а вось рэшту людзей рагаваць трэба. Выходжу, а той, які выводзіць мяне, кажа: «Хто вы?» Кажу: «Хатняя гаспадыня». — «Хто вы?» — пытае яшчэ раз. Кажу: «Паэтка». Тады ён пачынае мяне ўгаворваць, каб мы ехалі ў Савецкі Саюз, што адвязуць нас аэрапланам, нават не праз лагер. Я крычу: «Не, не, не!» — і бягу без памяці на трамвай.

Пакуль прыйшоў муж, я ўжо паслала сваіх знаёмых чэшак да нашых людзей, каб яны ратаваліся, хугчэй уцякалі. Паслала з адной і таго хлопчыка, сама плачу. Калі прыйшоў муж і нешта пачаў казаць, што нясмачная вячэра, што ён каўбасы не любіць, я расплакалася горкімі слязамі, але аб падзеях на могілках я яму не сказала. Мяне апанаваў смяротны страх перад той доляю, якую гэты чалавек згатаваў мне, сабе й нашаму дзіцяці, бо было ясна, што перад намі прорва й цяпер ужо яе нам не абмінуць...

Божа мой, няўжо й нам гінуць, як няшчасным бацькам маім, як усяму нашаму роду? Божа мілы, ратуй нас, змлуйся, Божа, над дзецям маім у гэтай зямлі чужой і цяпер варожай для нас.

Знача, поўная найстрашнейшых прадчуванняў, я ні слова не абмовілася мужу й назаўтра з раніцы аб падзеях на могілках. Мае чэшкі дасканала выпайнілі просьбу, папярэдзілі каго належыць. Муж пайшоў на працу, сын гуляў з дзяцём на дварэ. Раніца была сумрачнай, а сэрцу неспакойна як ніколі. Я пачала варыць нейкае павідла на зіму, але з рук мне ўсё падала. Так у абед нехта пазваніў. Калі я адчыніла, дык убачыла двух учарашніх афіцэраў, яны стаялі ля парога. «Не спадзяваліся нас?» — папыгтаўся рыжы. «Спадзявалася», — адказваю абсалютную праўду, бо я такі думала, што праследаваць мяне не перастануць. Яны мне паказаліся такія страшныя, што здаецца, каб жывога Гітлера ўбачыла, дык не так спалохалася б... Што ж, увайшла ў хату. Я іх папрасіла сесці. Пачалася гутарка. «Мы вас вельмі просім вярнуцца ў Беларусь. Вы тут бедна так жывеце, а ў нас Алесь Кучар²³¹ зарабляе адзінаццаць тысяч рублёў на месяц, вось і вам дамо столькі ж». — «А што вы зрабілі з нашымі пісьменнікамі ў 37-м годзе, ці я вам патрэбная на тое ж?» — кажу ім. «Мы чакалі вайны», — адказвае афіцэр. «Што ж, вы зноў можаце чакаць вайны й рабіць тое самае». На гэта ён мне нічога не адказаў, толькі пачаў прасіць і ўгаворваць, каб мы вярталіся ў Беларусь.

²³¹ Кучар Алесь (сапр. Евелевіч Айзік; 1910–1996) — крытык, драматург. У 1930-я гг. адзняваў беларускую літаратуру з вульгарызатарскіх пазіцыяў.

Глянуўшы на кніжкі, паабяцаў усё нам перавезці. «Дзякуй,— кажу,— а што вы зрабілі з маімі бацькамі?» — «Мы былі суровыя самыя да сябе»,— кажа мне той душыцель. «Вы зноў можаце быць суровыя самыя да сябе,— кажу.— Не, адстаньце ад нас, мы нікуды не паедзем!» У час нашай размовы ўсё званкі. Гэта сцэрва пытаецца, хто ў нас? Калі я ёй сказала хто, дык яна схавалася, быццам спалохаўшыся, каб яе не зашпалі. Я, здаецца, ёй верыла, так яна ўмела прытварацца. Я вярнулася ў пакой, і яны папыталіся ў мяне: «Хто там быў?» Кажу: «Лістанош». Пасля прыйшла адна чэшка й села ў кухню, прыбег Юрачка. Гутарка ў нас адна: «Слухаць і ведаць вас не хачу, ідзеце сабе, скуль прыйшлі». Тады рыжы афіцэр кажа: «Вось мы навучым вас любіць савецкіх афіцэраў. Едзьце з намі цяпер на пляц Пабеды, заедзем у кафэ». — «Што ж, там у вас штаб, і туды вы мяне хочаце вязці, мне ясна, дык каб ведалі, што жывой мяне ў рукі не дастанеце. Хугчэй я скочу з вакна й заб'юся на месцы, чымсьці вы мяне схопіце». А сцэрва ўсё звоніць.. Я махлюю ім як умею. «Што казаў ваш муж на гэта, што мы вас учора затрымалі?» — «Нічога не казаў, ён нічога не ведае». — «Няўжо вы яму не сказалі?» — «Не, — кажу, — не сказала». — «Дык вы яму й далей не кажыце», — радзіць мне бандыт. Сама, думаю, ведаю, што рабіць, а ты вось пакідай маю хату!

Нарэшце яны пайшлі, баявая мая чэшка, думаючы, што мне нешта грозіць, ужо сабралася клікаць чэшскую паліцыю. Зазваніла і ўвайшла сцэрва, і якраз прыйшоў муж. Я хуценька расказала яму ўчарашняе й сянняшняе й сама стала без памяці ля сваяго ложка на калені й пачала гарача маліцца Богу. Я нейк проста анямела ў сваёй маўклівай малітве.

А падыходзіла страшнае, і трэба было прыняць усё, і нельга было думаць аб сабе, а толькі й толькі аб тым запеце, аб тым тэстаменце, і нельга было сыходзіць са шляху, пракладзенага шчырымі сынамі Айчыны. Нельга было, так мне дапамажы, Бог!

Янка вельмі спалохаўся. Я падала абед і запрасіла сцэрву, як звычайна. Толькі на гэты раз не было ў нас за сталом харошага Пётры. Не раз мы ўсе разам палуднавалі й рознае планавалі за

гэтым сталом. Сядзіць дзяўчына, якой я так хацела дапамагчы, чым толькі магла. Яна нічога браць не хацела, а я ёй, «беларусачцы беднай», то панчошкі, якіх нідзе няма пасля вайны, то грошы. Папяросы толькі яна брала ахвотна й курыла, як той комін.

Раптам дзяўчына ўстае й кажа: «Не палохайцеся, гэта я пасланая, каб вас выкрасці, мяне на гэта школілі. Ужо тры тыдні мы стараемся, каб чэхі выдалі вас, але яны не хочуць гэтага зрабіць ні за што. Усіх выдалі, а вас выдаць проста не жадаюць, і нам трэба вас схапіць і ўкрасці. А цяпер пьгайцеся пра сваіх знаёмых на Беларусі й вам усё скажу». Я толькі папыталася пра Пётру, і яна сказала мне, што яго не вырагуе, бо ён быў у Саюзе Беларускай Моладзі²³². Я яшчэ раз папрасіла ратаваць Пётру — дарма. Я анямела з болю й агіды да гэтай шпіёнкі, якая ўлезла пад выглядам «няшчаснай зямлячкі» ў нашу хату й вось чаго начаўпла.

Сябры мне многа пазней казалі, што ў зняволенні бачылі ў прыбіральні напісанае прозвішча Пётры й крыж ля прозвішча, знача, яго забілі...

Я нічога не пьгалася ў сцервы, я не магла глядзець у яе бок і толькі чакала, калі гэты смурод выйдзе з хаты. Яна ж, відно, хацела нам добра, можа, за тое маё збалелае за Беларусь сэрца, а я яе зненавідзела, як гіену. Я не магла зразумець, як можна лапаць, выкрадаць няшчасных, якія ўставалі з векавое няволі й як маглі стараліся падняць, усвядоміць народ. Усе прадажныя перакідаліся з лагера ў лагер, выплывалі пры любых абставінах, як нечысць, на паверхню, а вось ідэйны, найлепшы наш элемент гінуў.

Я разумела бальшавікоў — яны заплацілі велькімі ахвярамі сваю перамогу, але іх перамога — гэта не нашая перамога, бо мэта іх — вынішчыць нас і асіміляваць, што ж даказалі яны за ўвесь перыяд сваяго існавання. Яны ж не могуць жыць з народамі, як брат з братам, як роўны з роўным, але, як той фюрэр нямецкі, гатовыя перарабіць сілаю на свой маскоўскі

²³² Саюз беларускай моладзі (СБМ) — моладзевая антысавецкая грамадская арганізацыя на Беларусі (1943–1945), падпарадкоўвалася ВЦР.

лад увесь свет, не думаючы аб тым, якія вартасці нішчаць... Страшнымі цяпер мне зрабіліся і ўсе тыя харошыя хворыя байцы, якія выжылі з цяжкіх баёў і сапраўды жадалі людзям добра. «Не вяртайцеся, не вяртайцеся дамоў, вам няма там чаго рабіць...» — іхнія словы.

Цяпер я іх баялася ўсіх, не магла іх ні бачыць, ні чуць. Не адчыняла ім ніколі дзвярэй больш. Іх недзе перавялі за Прагу з іх штабамі, і чэхі вельмі сардэчна з імі развітваліся, хоць многае ім не падабалася. Замест гэтых шэрых скромных герояў з крываваых баёў паявіліся цяпер тылавыя «ваякі» ад МВД, і яны ўжо анулявалі тое добрае й шляхотнае, што было ў франтавікоў. Нельга было цяпер выдаваць нашых, пройдзе час, стрэцца розніца, болей зразумеюць адныя другіх, тады...

Пераважна гэта адносілася да беларусаў-заходнікаў, якія не мелі абавязкаў да савецкай дзяржавы, бо не жылі амаль пад ёю, і нічога пакуль што яна ім не дала, нават КПЗБ²³³ не прызнала, а хацела ад нас усяго! Усяго безапеляцыйна! Яшчэ на Беларусі чуліся крыкі раскулачаных на смерць і вывожаных з хагаў у пустэчы, якімі надзяліў лёс гэтую дзяржаву на пакуту ўсім людзям. Я хадзіла як учадзеўшы — свой боль і боль за харошага беларуса Пётру...

Як тут выкруціцца, як ратаваць сям'ю? Аб сабе я не думала. Вось трэба было плаціць, сурова плаціць за асліную ўпартасць сваяго «сацыяліста». Праўда, уцякаць з немцамі, не маючы з імі нічога супольнага, лагічна, не было пашто, але якая ў Сталіна логіка, калі ад яго капрызаў гінулі мільёны людзей... Такі ўжо лёс, і сапраўды з пагранічнага Вімпэрку, як мы, — трапіць проста на канец свету ў Комі, дык гэта трэба мець сапраўды беларускую долю... І вось я ведаю прыблізна, калі па нас прыйдуць, і ведаю тое, што чэхі не хочуць нас выдаць, і ведаю, што не маюць права ламаць нам дзвярэй... Ведаю многа, але як ратавацца — засталася два дні... Паганая «панская» натура, не можам недзе схаватца ў чэхаў з той няшчаснай прычыны, каб не зрабіць ім зла, бяды, якога «Сібіру» на іх не прыклікаць. Гэта

²³³ Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (КПЗБ) — рэвалюцыйная марксісцкая нелегальная партыя на беларускіх землях, захопленых Польшчай (1923–1938).

з нас можна дзерці скуру, але мы нікога яшчэ нічым не скрыўдзілі, мае рукі на тое, каб памагаць людзям, і вось мы як дурні, і што нам самотным рабіць? Бог і мы, вера толькі на Бога продкаў маіх.

Мой «агэіст» разгубіўся не на жарты. Я хоць маю Бога, а ён сваю логіку, якая трашчыць. Быў у мужа адзін харошы пацыент, якому ў свой час многа зрабілася, пан Дворжак, быў ён загадчыкам нейкага спартыўнага клуба. Пайшлі мы ўтраіх да яго, каб ён нас нейк пераправіў у Пльзень, гдзе былі гуманныя, разумныя амерыканцы, якія калі й саджалі людзей, дык не са здэку, але вінаватых сапраўды. Такое мы чулі праз іх, а ў нас жа віны ніякае! Сняцца мне тыя амерыканцы начамі як адзіны рагунак нашай няшчаснай сямейкі.

Вось мы і ў пана Дворжака. Дзянёк позні, летні, сонечны-сонечны. Ходзяць сабе людзі, шчаслівыя людзі, ах, якія ж шчаслівыя — іх заўтра ня будуць красці... Пан Дворжак не можа нам памагчы, ён захварэў, выйшаў да нас і так сказаў, што не можа. Не мог сапраўды, цераз два тыдні памёр на аперацыйным стала ад раку мачавога пухіра... Што ж, бліжыцца нейкая непазбежнасць... Мне прыпомніўся верш мой адзін з апошніх: «Дай адкупіць мне цярпеннем паэта долю і волю, і шчасце народу...»

У нас яшчэ ёсць добры чалавек пан Чада, ён чэх. Хочацца vyrатаваць хоць Янку. Звонім яму ад пана Дворжака, і Янка едзе да яго. На трамвай сядзе ля скверу. Я з жудасцю бачу яўрэя Вольфсана, якога мы vyrатавалі ў часе вайны. Ён з-за дрэва сочыць за намі... Божа мой, а нас жа маглі з-за яго парасстрэльваць... Ну й свет, ну й людзі ў гэтым «сацыялістычным свеце»... Дамоў ідзем з Юраю, ён — мая сіла. Добра, што хоць Янка ў бяспецы, удар будзе па нас дваіх, і мы вытрымаем! Бог з намі. Я збіраю ўсе мае сілы, і ўсю маю веру, і ўсю маю любоў да маяго народу — я вытрымаю! Сын, маё хлапчанё, пры мне, і ён усё дасканала разумее. Праўда, ён нейк нам сказаў, што хто быў на версе, той цяпер на нізе й наадварот і як добра, што мы былі й засталіся пасярэдзіне. Цяпер мы выходзім з усіх гэтых рамак, нас узялі на мушку.

Вось мы з сынам у хаце, звоніць тэлефон, то чэх адзін пытаецца, ці мы ўдома... Знача, яшчэ адна загадка раскрываецца. Гэты чэх убіўся нейк у наш дом вайною, каб мы памаглі яму ў складанні нейкага агульнаславянскага слоўніка. Некалі ён быў консулам у Югаславіі, так, прынамсі, нам рэкамендаваўся. А мы, дурні (я, я), яшчэ кармілі гада ў цяжкі ваенны час... Чорт вас бяры са шпіёнамі, плюю на вас!

Нас з сыночкам чакае бой, добра, што хоць муж у бяспецы. Калі мяне злапалі на могілках, я з адчаю напісала ліста прэзідэнту Бэнэшу, каб ён мяне ратаваў, бо ж і я ад яго ў свой час не адраклася. Так непрыстойна пісаць свае «заслугі», але што рабіць, калі трэба ратаваць сям'ю. Думаю аб гэтым цяпер.

Мы з сынам дваіх у маёй пасцелі чытаем Евангелле па-беларуску, молімся горача Богу. Двое няшчасных супраць сталінскага заядлага апарату, двое самотных беларусаў — Божа, Божа, ратуй нас. Так мы й паснулі, пагасіўшы свет.

Разбудзіў мяне бесперапынны званок і трэск дзвярэй у сенях. Што робіцца, казалі ж, што дзвярэй не ламацімуць! Выходжу, а там голас за дзвярыма: «Мамачка, пусці мяне, гэта я, твой Янка, я хачу быць разам з вамі, ці ўжо жыць, ці ўмерці...» Адчыняю дзверы, пан Чада прывёў маяго «галубочка» на маё гора... Мне ж самой было б спакойней. Ну й лёс... Хутка паслала яму пасцель і падумала сабе, што ўсё ж ён шляхотнейшы, чымсьці я сабе думала...

У нас былі прыгатаваныя тры ўколы, калі б нас бралі на здзекі, адныя ці другія — дык мы пастанавілі лепш траім памерці. Уколы ляжалі яшчэ з вайны.

У хаце ў мяне ўсё больш-менш ёсць, нават сухая бульба. Ходзім па хаце на цыпачках, як духі, больш ляжымо. Панядзелак. Калі ж ужо будуць нас красці? Вокны завешаныя, і ніхто не ведае, што мы ўдома. Ведае толькі той пан Зіка, быўшы югаслаўскі консул, пацук аблезлы, каб ён скруціўся да раніцы... Дзень прайшоў сяк-так. Хлопчаў сваіх я накарміла. Гаворым мы мала, болей думаем. Я яшчэ не чыгала «Графа Монтэ-Крыста» Дзюма²³⁴, вось цяпер пачала чытаць. А няхай

²³⁴ Дзюма Аляксандр (Дзюма-бацька; 1802–1870) — французскі пісьменнік.

яго, ну й літаратура мне трапіла на гэты час... Што ж, і мы тут як на тым востраве Іф...

Я хварэла ўвесь час на язву страўніка, і ад такога перажывання вельмі пачало мне балець пад ложачкай. Звычайна сода мне памагала. Было ўжо надвечар, ціха кругом. Я ўстала босая, з распущанымі косамі да пояса, у доўгім, да зямлі, халаце, узяла шкляначку тонкую венскую й замяшала ложачкаю соду, каб выпіць, як раптам пачаў званіць званок, але так званіць, што я не выпіла той соды і, трымаючы ложачку рукою ў шклянцы, каб не бразнула крыў Божа, падышла да дзвярэй і падперла іх моцна плячом. За дзвярыма гутарка, як на кірмашы, а я стаю, не баюся, вось толькі каб тая ложачка не бразнула. Мне здаецца, я лекачу. Не, няхай яны не ведаюць, што мы ўдома... Галосны наш званок грыміць, не перастае. Цямнее. Я на цыпачках іду на сваё ложка. Муж ляжыць, як нежывы, маўчыць, бо й што скажаш? Мераю вокам адлегласць да вакна. Затрашчаць дзверы, дык выскачу галавою ўніз, я ведаю, што я ім патрэбная, як і ўся мая кулацкая сямейка. Не, я жывая не дамся! Званок звоніць і звоніць, і звоніць да першае гадзіны ўначы. Пасля мы паснулі.

Ранак быў сонечны, мы хадзілі, елі ціхенечка, амаль не дыхалі. Была пошта, нехта званіў, але мы нікому не адчынялі. Юрачка, наш неспакойны, як жывое срэбра, сыноч, цэлымі днямі сядзеў пад сталом на дыване й ставіў вежы з падушак, што на канапе. Надзіва спакойны малы. «Сыноч, ты, напэўна, хочаш на двор, такая ж пагода?» — «Не, мама, што мне з таго, каб быў я на дварэ й не меў татачка й мамачкі, лепш я пасяджу пад сталом і буду мець мамачку й татачка», — мудра надзіва сказала хітрае наша дзіця.

У мяне заўсёды нейкія запасы ежы. Я сялянка. Вось цяпер гэта ўсё прыдалося. Юры падабаецца есці смачныя кампоты штодня... Так мы праседзелі тыдзень аж да суботы. У суботу мы выйшлі. У хату наляцела людзей, плачуць, цалуюць нас, прынеслі ежу й кветкі. Адныя думалі, што мы ўцяклі, другія баяліся, што нежывыя.

Знача, пад наш вялікі дом прыехаў грузавік з «асвабодзіцелямі», і садаты пад нашымі вокнамі трымалі

расцягнутыя брэзенты, а начальнікі званілі, але пад дом наш сышлася ўся часць горада, гдзе мы жылі, увесь квартал, і паднялі крык, што не аддадуць «пані доктараву», што мы іх людзі, харошыя людзі! Цікава, што найбольш крычалі й лаяліся камуністы. Што ж, людзі працы не раз адчувалі маю спагаду, і не адзін сакрэт з часоў вайны быў паміж намі. Добрыя людзі, яны крычалі, што без чэшскай паліцыі ніхто не мае права чапаць нас, а тут было якраз без паліцыі. Наш зямляк, якога мы ратавалі вайною, інг. Жук памагаў шукаць нас. Ён вадзіў знамянітую «экспедыцыю» па хагах, па кватэрах (кватэраў болей як 30), вадзіў і ў sklep, а ў дзвярох паставілі пагрулёў. Так да першай гадзіны ўначы. Болей не паказаліся. «Экспедыцыя» закончылася. Павезлі Пётру, наладзілі яшчэ кандыдатаў у лагеры ў Комі. І на гэты раз ім зноў не ўдалося схапіць нас. Бог даў нам яшчэ тры гады чалавечага жыцця, праўда — трывожнага...

Муж быў бледны, хістаўся, адзін цень. Ён пабег недзе пратэставаць у камендатуру, але дэлегацыя з нашага квартала ўжо пабывала ў галоўнай савецкай камендатуры ў горадзе Лысай над Лабаю. Бедныя, добрыя, яны ўжо нас і там ратавалі...

Я яшчэ раз напісала прэзідэнту рэспублікі й на гэты раз напісала яшчэ паслу амерыканскаму ў Празе, Лоўрэнсу Стайн-гарту. Я верыла толькі яму. Чэхі дасталі паперы з маімі ініцыяламі, перапісалі маяго ліста на машынцы па-чэшску, і цераз адну асобу, добра ёй заплаціўшы, я паслала гэтага ліста ў самае амерыканскае пасольства.

На трэці дзень харошы Стайнгарт ужо паведамляў мяне, што гаварыў з чэшскім урадам і пакуль што каб я была спакойная. Я цалавала таго ліста, і здавалася мне, што небяспека амаль мінула. Яна не мінула, але тры гады, ад 45-га да 48-га, гэта былі самыя страшныя гады, калі людзі мерлі ў лагерах, як мухі, іх проста нішчылі «велікадушныя» пераможцы абедзвюма рукамі, асабліва нацыянальна ідэйных. З яўна нямецкімі прыслужнікамі яны адразу знаходзілі супольную мову й рабілі іх правай рукою ў вынішчэнні ўсяго беларускага. Людзі, каб захаваць жыццё, падзелі неймаверна, каяліся наг у

тым, чаго ніколі не рабілі. Кляліся ў вернасці Сталіну й камунізму, страшнае называлі — гуманным, дурное — мудрым, сваё добрае хрысцілі паганым, ад беларускага з болем сэрца шарахаліся, як ад агню, згубіўшы надзею, што наагул ажывем калі-небудзь.

Усё залівала матушка-Русь. Недабітыя бедныя ўласаўцы прагна выслужваліся, як культуртрэгеры на нашых землях, каб толькі іх не пасылалі дамоў, гдзе добра іх ведалі... Вось яны й партызаны не нашага народу стаялі цяпер на стражы й пільна сачылі, каб не прачнулася Беларусь тая адвечная са сваёю гісторыяй, з Пагоняю любай, з роднаю мовай, з народнаю песняй і з каханнем да старога сваяго народу.

Час ішоў. З Граду Пражскага не было ніякага адказу ад прэзідэнта Бэнэша, можна было думаць, што ён маіх лістоў не атрымаў. Надышоў час аддаць Юру ў чэшскую школу. Расейская гімназія й пачатковая школа перайшлі цяпер у рукі прысланых з Масквы настаўнікаў. Яны мне не падабаліся: поўныя падазронасці да кожнага чалавека, нейкае казёншчыны, салдацкай патрабавальнасці й сталінскай суровасці, яны мала адышлі ад тых, якія выхоўвалі «гітлерюгэнд»²³⁵. Мы пастанавілі аддаць Юру ў нармальную чэшскую школу. Спачатку мне не хацелі аддаваць яго папераў, але я й слухаць не хацела аб тым, каб ён і далей там вучыўся. У чэшскую школу чужынцам ізноў не лёгка было даць у той час дзіця. Пачаліся «Народні выбары» і т.п. рады. Трэба было некалькі подпісаў давераных сведкаў, што мы за часоў акупацыі не былі калабарантамі і т.п. Чэхі падпісвалі нам гэта абедзвюма рукамі, і так Юру прынялі ў школу. У расейскай ён скончыў чацвёрты клас, і вось чэхі хацелі, каб ён паўтараў у іх той жа клас, бо не дасць рады. Я ўпрасіла іх, каб узялі хлопца ў пяты клас на пробу. Калі я прыйшла да дырэктара за пару тыдняў, як ён мне назначыў, дык аказалася, што Юра ўжо найлепшы вучань класа, а да канца года ён быў найлепшы вучань усёй чэшскай школы, усімі любімы «выраблянец».

²³⁵ Hitlerjugend (ням.) — фашысцкая моладзевая арганізацыя юнакоў у Нямеччыне (1926–1945).

У Юры паявіліся новыя калегі, але яны яму не падабаліся. Часта хлопчык выказваў мне свае думкі: «Мамачка, у іх дзікія забавы, яны на ходніках рысуюць усё вісельні й гуляюць у тое, што вешаюць людзей». Так, гэта было страшна. Нашы некультурныя беларусы ніколі такіх гульняў не ведалі, а можа, цяпер і яны пайшлі з «духам часу»? Было аб чым думаць.

Нарэшце прыйшла вестка ад таты — пакуль што яны ў Зэльве былі жывыя. Тата пераслаў ліста Славачкі яшчэ з арміі. Гналі іх тады на захад. Аб смерці Расціслава мы яшчэ не ведалі. Старыя беларусы ў Празе былі вельмі занятыя сабою, даказвалі, бедныя, сваю лаяльнасць новым парадкам і каляліся ў тым, чаго не рабілі, бо ніхто з іх для беларускай справы амаль нічога й не зрабіў. Забэйда цвердзіў, што яго палітыка была самай разумнай і яму нічога не грозіць. Зразумела. Да нас прыехала Відавiса Паўлаўна Ляцкая. Яна пацяшала мяне, што красці мяне й не ўкрасці — яшчэ не самае страшнае, жыццё наперадзе. Ермачэнкавы рэчы чэхі з ярасцю расцягалі з яго кватэры й з яго вілы, гдзе гаспадаром пакінуў ён старэнькага бацьку свае жонкі. Старога не скрыўдзілі, толькі выгналі з апартаменту. Перад канцом вайны Ермачэнка запусціў баряду, каб яго не пазналі. Аднак немцы самыя яго пасадзілі, кажуць, за тое, што спекуляваў золатам, у шынах аўтамабіля вывозячы яго з Менску, гдзе да ўсяго іншага меў, напалову з сястрою свае жонкі, камісійную краму! Даведалася я аб гэтым ад Піпэраў. «Ведаеце, — казаў доктар Піпэр, — я зрабіў так, як вы, фрау Ларыса, не мсціў. Калі прыйшла да мяне жонка Ермачэнкі прасіць дапамогі, я і яму дазволіў вітаміны й туалетныя драбніцы ў камеру. Бачыце, ад вас навучыўся», — нейк іранічна паўтарыў ён.

Прышла цяжкая вестка пра нашых гасцей — сям'ю святара Балая. Яны трапілі пад страшны амерыканскі налёт на Дрэздэн. Калі шчасліва выбраліся са склепу пад царквой, дык іх сын Косця схапіў ровара на зямлі. Немцы, кажуць, адразу яго расстралялі. Гэта было жудасна.

У Чэхаславакіі тым часам адбываліся маніфестацыі, мітынгі, парады. Здаецца, не было ім канца. Муж, як і раней, хадзіў на работу ў сваю фабрыку, і часам было яму цяжка. Калі

прыводзілі да яго хворых немцаў-рабочых, дык трэба было да іх адносіцца бязлітасна, як адносілася рэшта персаналу. Ён жа да ўсіх адносіўся толькі як лекар, які бачыць хворага й яго хваробу. Падтрымоўвала яго ў гэтым яго лекарская й яго беларуская этыка. Усё жыццё ведаю сваяго мужа й ніколі не заўважыла, каб ён адступіўся ад шляхотнай лекарскае этыкі, ад мовы свае роднай і ад шмагпакутнай Айчыны.

Ад часу тае няўдачнае кражы я са страхам хадзіла па вуліцах, за мною так і шмыгалі сышчыкі, і я іх ведала ў твар. Я замірала ад кожнага аўто, якое ля мяне спынялася. Нейк зайшоў да нас супрацоўнік чэшскай тайнай паліцыі. Ён наг сказаў, што прэзідэнт Бэнэш «урговаў», г.зн. яшчэ раз пытаўся ў іх аб маім лёсе. Лісты ён аддаў у Міністэрства ўнутраных спраў, гдзе тады міністрам быў камуніст Носэк. Лісты палажылі пад сукно, а цяпер зноў варушаць справу. Той чэх парадзіў нам узяць чэшскае грамадзянства, якое дадуць нам, а мне асабіста парадзіў запісацца ў Саюз антыфашыстаўскіх жанчын і ў Саюз чэшска-савецкай дружбы, тады ўсё будзе добра.

Уражанні з тае кражы, з тае нагласці й з гора мае сям'і былі такія цяжкія, што я пайшла назаўтра й запісалася ў Саюз чэшска-паўночнаамерыканскай дружбы, прадсядацелем якога быў прафесар Шпачэк. Я пачала хадзіць у саюз на лекцыі ангельскай мовы разам з малым Юркам. Ён цесна пасябраваў з пляменнікамі чэшскага прэм'ер-міністра Здэнэка Фірлінгера²³⁶, якія прыехалі з Амерыкі й па-чэшску амаль не размаўлялі. Іх старшая сястра выклала ангельскую мову ў саюзе.

Аб Юрку зноў гаварылі анекдоты па Празе. Адночы яму сказала настаўніца зрабіць сказ са словам прыгожы (бэатыфол)²³⁷, хлопчык і сказаў: «Мая дзеўчына вельмі прыгожая». Настаўніца яго падняла на смех, малога. Юра абразіўся. Калі дала яна яму зноў слова «немагчымы», дык ён злосна адказаў ёй: «Наша настаўніца асоба немагчымая». Ад таго часу ён не мог цярпець яе.

²³⁶ Фірлінгер Здэнек (1921–1976) — чэхаславацкі дыпламат і палітык, падчас Другой сусветнай вайны памочнік прэзідэнта Чэхаславакіі Э. Бэнэша. Лідэр чэшскай сацыял-дэмакратычнай партыі, далучыў яе да КПЧ, супрацоўнічаў з савецкімі.

²³⁷ Beautiful (англ.) — прыгожы.

Юрку й тут усе любілі, а яго настаўнікі цанілі яго як вучня й як маленькага, самастойна, разумна думаючага, шляхотнага чалавека. Здольнасці ў хлопчыка былі вялікія, і мы хацелі вучыць яго як найвышэй. Вучыўся ўжо ён у чэшскай гімназіі, і іх прафесар-немец хаваў сабе ўсе яго хатнія працы, у якіх бачыў і глыбокія думкі, і здольнасці. Так надзейна зарысоўвалася юнацтва нашага адзінага сына.

Але самым важным пытаннем цяпер было пытанне існавання. Чэхі хутка гублялі сваю волю ў сваёй дзяржаве, правы над імі ўсё болей забіраў сабе Сталін. Для нас гэта было трагічным. Цераз прафесара Шпачэка, які адразу звярнуў на маю асобу ўвагу, я навязала крыху лучнасць са сваімі сябрамі, паслала ім апошнія свае вершы, якіх ніхто цяпер не збіраўся друкаваць, ды яны й былі не да друку. Я ведала, што ўсе яны больш-менш нейк уладзілі жыццё, і галоўнае, што жывыя. Часам даставала газетку, выданую французскімі прафсаюзамі на беларускай мове. І гэтую газетку сябры пачалі маім вершам, не забылі, знача.

Мне прыпомніліся мае смелыя, як на ваенны час, вершы, мой боль над лёсам нашых суродзічаў палонных і вывезеных на работу, і тых, што ў лясох, і тых, што па сёлах. Беларус у маю хату — хлеб на стол, часам апошні яго кусочак роўна раздзелены паміж госцем і сынам. А прыйдзе час, і мільёны маіх землякоў пашкадуюць мне нават скарыначкі хлеба ў няволі, не памогучь малому хлопцу, адзінокаму й разгубленаму, на пасляваенных дарогах чужой зямлі. Яшчэ сеці расставяць і зацягнуць у чорны омут, скуль ратуе адзін толькі міласэрны Бог.

Калі аднойчы нясла я праз лес пад канвоем цяжкое бярвенне й снег быў вышэй пояса, я адчула, што душуся, што сэрца мае ўжо адмаўляецца працаваць, і тады падумала аб тых, якія, хвалячы тое, што чыняць над намі, ездзяць сабе ў галубых экспрэсах ці службовых або ўласных машынах наўпросткі, праз свежыя магілы маяго роду і ўсіх за вайну палеглых дзеля сыгасці іх. Маці наша, Беларусь наша, колькі ж яшчэ будуць звінец ланцугамі дзеці твае? Але гэта было шмат пазней, ужо ў Комі АССР.

А пакуль што дайшлі справы, што Мікулічаў вывезлі, бо яны не пажадалі ўцякаць, атупелі, амярцвелі, няшчасныя, з гора. Такіх браць найлягчэй. Другія ж усе паўцякалі, і нават сястра Мікуліча, якое не прыкмецілі. Знача, павезла сцэрва свой багаты ўлоў. Адпакутуюць за тое, што неўзлюбілі «айца, вусатае крывавае сонца рускай зямлі». Пасля й нас з мужам асудзяць разам на паўстагоддзя, і будзе ім няўцям, як можна не захапляцца «вялікім і мудрым», які паспеў ужо пазабіваць і вынішчыць не толькі род мой, але й паважную частку народу, лепшых яго сыноў.

Колькі іх ужо перавярнулася, тыранаў на нашай зямлі, і кожны крута загадваў найстрашнейшую нагласць: любіць сябе! «Собака бьющую руку лижет». О, не, не, не, мы — нашчадкі Міколы Гусоўскага²³⁸, мы — племя Скарыны, браты Кастуся — мы ўжо вам не сабакі!!! Свет перавярнуўся дагары нагамі, усё засланіў сабою, падтрымованы сто мільёнамі штыкоў і аўтаматаў — грузін. Грузія й сяння ганарыцца, як умела адным сваім прадстаўніком вынішчыць мільёны славян. Хахочуць у кулак грузіны й спадзяюцца гэтак жа хітра прадаўжаць надалей. Жудасны забойца вісіць у іхніх харомах як нацыянальны герой. Проста жадаю ім, каб лепшых яны не мелі!

Прад вачыма паўзуць манашанькі, як шкілеты, і з прасветленымі цярпеннем вачыма, засуджаныя ўдовы з арлоўскай турмы, не кажучы ўжо аб цярпенні нашых народаў. Строіць свой поспех і багабыт на падобным — гэта зажыва стаць жывёламі, ніколі не дастойнымі звання людзей. Вось цяпер наглядаю, як успрымае гэтае ідалапаклонства сярэднеўрапейскі культурны народ, і з жалем бачу ажыўшыя з каменнага веку пачаткі жывёльнага ў людзях...

Распльваецца цень Масарыка над яго народамі, успаміны аб ім, харошым, вандруюць на дно шафаў, як капіталістычны дысананс, небяспека сацыялістычнага новага ладу. Адвечныя славянафілы чэхі дарма шукаюць рысаў славянскага ў вусатым і насатым твары Джугашвілі²³⁹, крыху крывацца, але загад ёсць

²³⁸ Гусоўскі Мікола (1470–80-я — пасля 1533) — беларускі паэт-гуманіст і асветнік эпохі Адраджэння, прадстаўнік новаляцінскай усходнеўрапейскай школы.

²³⁹ Джугашвілі — сапраўднае прозвішча І. Сталіна.

загад, і Прага пад уплывам новых, барадатых, насагых прарокаў ходзіць на галаве. Няўжо і ім Бог адняў начыста розум? Не, гэта не замена багоў, гэта цынічнае ануляванне дасягненняў людскасці за дзве тысячы гадоў прасветленай, хрысціянскае эры.

Я пачынаю крыху разумець, што я нарабіла, запісаўшыся ў Саюз чэшска-амерыканскай дружбы, для мяне, праследаванай, — гэта страшная небяспека, але адначасова для мяне як для чалавека — гэта адзіны крытэрыў жыцця, прамень святла ў цьмянай яскіні²⁴⁰, гдзе мы цяпер апынуліся. Усё грозіць нам згубай, але сумлення сваяго, твару сваяго чалавечага мы не губляем! Юрачку мы запісалі ў ІМКу, гэта Саюз хрысціянскай моладзі на манер амерыканскай. Разам з Фірлінгеравымі ён едзе на Сазаву²⁴¹ ў летні дзіцячы лагер. Гэты лагер, Кажуць, найлепшы ў сярэдняй Еўропе.

У мужа водпуск, і мы з ім першы раз едзем адпачываць у Шпіндлерув млын у Судэты²⁴². У прыватным доме адпачынку нам няблага, толькі муж не хоча хадзіць, не любіць. Ляжыць на сонейку, выграваецца. А ў гарах хораша, зелена. Пасля Прагі паветра — як найлепшы лек. Кормяць няблага, толькі порцыі мікраскапічныя, і мы даволі галодныя. Які шчаслівы мой муж, а вось я зусім няшчасная, сумую, лекачу ўся, не знаходжу сабе месца. Раптам баюся за Юру, пішу яму на Сазаву поўныя каханія лісты. Перажываю. Чаму? Тут усё нямецкае, але немцаў выгналі, ходзяць адныя толькі старушкі ў чорных хустачках, на іх нельга глядзець — колькі трагічнага болю ў іх тварах... Гэты боль аж крычыць, і я яго адчуваю, бо я так добра ведаю, што гэта боль. А кругом вясёлыя курортнікі, папіваюць «півічко», смяюцца, ходзяць у горы, і рэшта ім усё абьякава. Праўда, яшчэ тут ходзяць хораша апранутыя дамы — чэшкі. Яны наравяць усё трымацца бліжэй да зняволеных калонаў, якія працуюць у лесе, відавочна, жонкі калабарантаў. Калі добры, людскі канвой, дык яны сустраэнуцца, пагавораць...

²⁴⁰ Jaskinia (польск.) — пячора.

²⁴¹ Сазавы — рака ў Чэхіі, прыток Влтавы.

²⁴² Шпіндлерув млын — курортны горад у Судэтах, горным масіве на мяжы Чэхіі, Польшчы і Нямецчыны.

Як жаль, што не відно канца лагером і зняволенню, і здаецца, што яно толькі пачынаецца. Мне несказана цяжка. Са сваімі прадчуццямі я толькі пакута, вечна настарожаная бяда маяму мужу. Ён сабе ляжыць, чытае, і нічога хімернага, несамавітага яго не мучыць... Нявесела мець паэтку за жонку, недзе думае ён сабе. А я бягу ў касцёл, там правіць ксёндз, яшчэ немец, якога не паспелі прагнаць. Што ж мне рабіць, каб было лягчэй? «Адпраўце мне імшу па памершых»,— прашу ў ксяндза. Гавару яму, хто я й што мне вельмі, вельмі цяжка. У касцёле не так, як у царкве, я стаю, малюся, але мне й пасля імшы не палегчала...

Ідзе экскурсія на Снежку (найвышэйшая там гара, нешта 800 метраў)²⁴³, я ўпрасіла мужа, каб пайшлі й мы. Хораша, так хораша, неба блізка, а калі захмарылася, дык воблакі плывуць пад нагамі, не нагледжуся на прыгаство, скачу лёгка, як каза, я не ведаю змучання, але пачынаецца дождж, мы заходзім у турысцкую хагу, перакусваем нешта. За намі ўбягае, засопшыся, тып з партфелем і пыгаецца, ці не ўздумаем ісці яшчэ на Снежку? Шпіён, шпik за намі й тут, у гэтых божых гарах, ледзь ужо дыша, няшчасны вырадак, як жаль, што не йдзе на Снежку...

Дамоў у Прагу вяртаемся аўтобусам і пасля цягніком. У аўтобусе як пад стражай проста адчуваецца, як акружылі. У цягніку ўжо вальней. Едзем дамоў, і нам сумна, ужо сцяна дыму й сажы над Прагаю, здаецца, цяжэй стала дыхаць.

Юра вернецца за пару тыдняў. Ад'язджаючы, мы былі ў яго на Сазаве, вазіў нас на лодцы, частаваў абедам. Былі мы з другімі бацькамі й ля іхняга круга, гдзе пяюць і чытаюць малітву. Хлопчык тут чуецца добра, а з нас такі рады, такі рады. Нешта трэба напісаць яму, галоўка не працуе на такой цудоўнай рэчачцы, просіць, каб я яму крыху дапамагла. Сам ён зробіць лепей, калі захоча, але я крыху памагаю. Маці.

Едзем, і я аб ім думаю, так ужо хочацца пабачыць сыночка. За гэтыя тры нядзелі столькі пошты! Назаўтра бяруся за парадкі. Столькі прыгожых рэчаў мне купіў муж, калі мы

²⁴³ Снежка — найбольш высокая вяршыня ў Судэтах на мяжы Польшчы і Чэхіі (1602 м).

ад'язджалі: новы нэсэсэр, туфелькі адныя, друпія, шорты. Усе гэта складаю на месца. Выціраю сцены, выграсаю дываны, драткую²⁴⁴ паркет, мыю, шарую, прасую цэлы дзень, да чацвёртай гадзіны ўначы, каб ужо ўсё гэта кончыць. Праца адганяе трывогу.

Назаўтра доўга спімо, мужу яшчэ цераз дзень на працу. На падлогу падае пошта, бягу, бяру лісты, і сярод іх адзін, гляджу, з Польшчы, ад мае сястроначкі Люсі. Заміраю: чаму ж не ад мамы, баюся адкрыць ліста... Божа мой, даю яго мужу... Муж адчыняе ліста, чытае, маўчыць, збялеў нейк... Божа мой, мама памерла ў 45-м годзе з голаду ў Казахстане, тага загінуў у гродзенскай турме, Расціслаў загінуў у арміі Касцюшкі ў 45-м годзе 28 красавіка, Аркадзій загінуў у 44-м годзе 27 ліпеня ў арміі Андэрсана ў Італіі... Ногі мае з ваты, і свет кружыцца, кружыцца... Праўда гэта? Праўда гэта? Ці не замнога столькі на чалавека за раз? О, мама... О, Славачка, няўжо й ты наважыўся мяне пакінуць, браціку мой... Аркадзічак, тага... Гэта няпраўда, няпраўда, няпраўда... Бяда мне, бяда, як перажыць мне й пашто жыць?.. Божа мой, барані дзіця маё адзінае, ратуй маяго мужа... Юрачка, сыночак мой, як табе, Юра? Я, здаецца, згубіла розум, білася аб падлогу галавою, грызла зямлю. Сапраўды, я, здаецца, здурэла.

Толькі цераз пару дзён пайшла старацца, каб мне дазволілі паслаць пасылку ў Польшчу, апрануць няшчасных, Люсі паслаць лекі, бо хварэла на бруцэлёз, якім заразілася ад гавец у Казахстане...

Трэба было паехаць і паглядзець, ці жывы Юра? Ноччу мне прыснілася, каб не наракала, што можа быць яшчэ горай, яшчэ страшней. Смерць і гора абступілі мяне з усіх бакоў, надыходзіў нейкі абсалютны канец, трагічнае завяршэнне цярапення. Што ж, у гэты час муж мой меў ненармальную жонку. Здаецца, ніхто з людзей не меў такога жудаснага болю, як я... Сёстрам я ўсё паслала сваё, і людзі мне памагалі. Адзела іх усіх, пааддавала ўсё, што мела. Люсенька была шчаслівай. Памагі

²⁴⁴ Dratkovati (чэшск.) — націраць падлогу.

ім і мае сябры ў Польшчы, далі ім кватэру ў Вроцлаве, далі працу. Цяпер яны магі жыць.

Толькі я стала горам для сваёй сям'і, уся душа мая была з мёртвымі. Удома быў толькі мой цень. На імшу я дала па іх у касцёл, і каталіцкі ксёндз маліўся па іх. Яшчэ сцэрва папярэдзіла мяне, што пражскія святары, якія засталіся, цяпер агенты іхнія і ўсе даносяць... Не ведаю, ці гэта было праўдаю, але мне рабілася страшна нават ад пачутага расейскага слова.

А сёстры жылі, ачунялі. Што толькі магла, я ім слала — і прыгожую ябланецкую біжутэрыю, і лекі, і новае, і крыху ношанае, і гэтым жыла. Жаль мне было часам мужа, бо са мною ўжо не было ніякай гутаркі, як з дурнем. Настаўлю фатаграфіяў памершых і ўглядаюся.

А на працы ў мужа пачало не ладзіцца, пачалі яго змушаць уступіць у партыю, але ён сказаў ім, што лекар і ксёндз не смеюць быць партыйнымі. Партыяў чатыры, а яны для ўсіх. Пачалі памалу капацца пад намі ўсюды, і спакою ўжо ў нас не было.

Аднойчы прыйшоў ліст, на якім было толькі напісана: «Доктар Іван Геніюш у Празе». Шукалі нас доўга, але знайшлі. Ліст быў ад брата Аляксея. Ліст быў прыблізна такі: дарагі швагер, гдзе мая сястра й гдзе наш Юра? Пачалася перапіска. Паляцела трагічная вестка й да яго. Ён быў у Англіі, прыгожы, рослы, з крыжамі заслугі, але без раненняў выйшаўшы з вайны. Аркадзі сканаў у яго на руках і пахаваны ў Ларэта ў Італіі, у братняй магіле з палякамі, з якімі й ваяваў.

Брату хацелася памагчы мне, пасылаў, што мог, найболей ангельскія цыгарэты, бо іх усё было мала. Аднойчы прыслаў мне й залаты крыжык у папяросах цудоўнай мастацкай работы. Я не расставалася з ім, аж здзелі мне яго разам з абручальным персцёнем і гадзіннічкам у савецкай турме й болей іх мне не вярнулі...

Я крыху супакойвалася. Нас наведаў брата прыцель, англічанін Сыднэй Алард. Вельмі цікавіўся нашай сям'ёй. Бываў у нас, што вельмі не падабалася нашаму наваколю, і мы проста самохаць ішлі да нейкае згубы, не хочучы ніяк пакарыцца хмарнай рэчаістасці. Жылі трудна, але жылі, як

хацелі, жылі, як сапраўдныя людзі, не крывячы сваім сумленнем і не прадаючы яго ні дорага, ні танна, бо на чалавечае сумленне цаны няма! Такое не прадаецца, і няхай мне ніхто не кажа, што нельга ўстояць!!! Няма сумлення — няма і чалавека! Касцяк людскі — гэта людское сумленне.

Нас пачалі падганяць, каб мы бралі грамадзянства. Муж хацеў чэшскае, аж пішчаў. Вельмі гнаны чужынец, праз усё жыццё ён хоць раз хацеў быць грамадзянінам дзяржавы. А Сьд Алард таксама пытаўся ў мяне: «Хто бароніць людзей без грамадзянства?» Я кажу яму: «Бог!» — «А англійскіх грамадзян бароніць Бог і кароль»,— мудра адказаў Сьд... Жаль, я не зразумела тады як належыць разумных слоў братняга друга, дый ён мог бы сказаць мне гэта хоць яшчэ адзін раз, і жыццё нашае было б лягчэйшым...

І так мы пачалі старацца чэшскае грамадзянства, як хацеў муж. Чэхі не проста давалі людзям пасляваеннае сваё грамадзянства. Яны нас траслі-ператрасалі, перавяралі ўсе костачкі й ніякіх грахоў не маглі за намі знайсці. Было толькі ім не зразумела, чаму за нас, чужынцаў, бяруцца ўсе іх чатыры партыі. Яны нам гэта казалі. Ніяк не маглі зразумець, што беларусы мы, што мы людзі, людзі ў кожных абставінах жыцця, якія ня здрадзілі праўдзе, шляхотнасці, сваёй Бацькаўшчыне, народу і ўсім добрым людзям на свеце. Вузкалобыя гэтага не маглі зразумець.

Юра выступіў супраць ідэі чужога грамадзянства й сказаў нам, што гэта здрада перад сваім народам. Было нам дзіўна яго слухаць. Сяння думаю, што, можа, яго, малага, агенты якія так навучылі. Адночы нам яго ўкралі, павезлі з сабою нейкія байцы, адразу нейк пасля іх прыходу ў Прагу. Ноч не было хлопчыка, і мы каналі са страху. Назаўтра нам яго прывезлі байцы таго штаба, які першы ў нас затрымаўся. З ім нам прывезлі мяса, каўбасаў і сваю, здавалася, дружбу. А сяння нечаму думаю, а можа, яны нам тады купілі дзесяцігадовага хлопчыка? Я сяння ўсё ўжо магу чакаць ад іх, хоць такое й неймаверна. Сына мы ніколі ні аб чым не пытаемся. Нам цяжка задаваць яму падобныя пытанні, раніць чалавека, а ён маўчыць. Маўчыць...

Людзі пачалі вельмі расчароўвацца ў савецкіх байцах і людзях. Рэчаістасць выглядала непрывабна, зусім іначай, як прапаганда на старонках савецкіх газет. Найболей не падабалася пагоня за гадзіннікамі. «Давай часы» — стала насмешлівай пагаворкай.

Чагыры партыі моцна змагаліся перад выбарамі. У Чэхях найболей галасоў агрымалі камуністы, у Славацчыне наадварот. Славакі не маглі дараваць Бэнэшу смерці ксяндза Ціса²⁴⁵. Бэнэш і тут кіраваўся помстаю. У яго волі было памілаваць гэтага чалавека. Адсугнасць велікадушша — трагедыя тупых адзінак, рэпрэзентуючых народ. Час ішоў. Чэхаславацчына ўсё яшчэ не выходзіла з чаду помсты й маніфестацыяў, але бурныя словы не маглі закрыць суровай для камуністаў праўды — народ, прывыклы да ладу й парадку, расчароўваўся ў пустых словах, традыцыі перамагалі.

Беспартыйнага маяго мужа звольнілі з працы. Далі яму нейкае адшкадаванне. Трэба было шукаць працы. Тым часам далі нам чэшскае грамадзянства²⁴⁶. Мне сяння здаецца, што

²⁴⁵ Ціса Ёзаф (1887–1947) — славацкі каталіцкі святар і палітычны дзеяч, адзін з лідэраў Славацкай Народнай партыі, у 1930-я гг. арганізатар антычэшскіх хваляванняў. Прэзідэнт Славакіі (1939–1945), абвешчанай пры падтрымцы А. Гітлера. Пасля вайны асуджаны да пакарання смерцю.

²⁴⁶ У Дзяржаўным цэнтральным архіве Чэхіі (паліцэйская дырэкцыя, 1941–1950 гг.; шыфр Д (310) 1) зьбіраюць наступны дакумент (падаему перакладзе з чэшскай мовы):

«Абласны Нацыянальны Камітэт у Празе

Прага, 1 ліпеня 1947 г.

Натуралізаваны ліст

(Копія)

Абласны Нацыянальны Камітэт у Празе сваім рашэннем за 27 ліпеня 1947 г. прадастаўляе пану магістру універсітэта доктару Івану Геніюшу, які нарадзіўся 24 лютага 1902 г. у Крынках (вобл. Гродна, на той час Расія) і які не меў грамадзянства да цяперашняга часу, чэхаславацкае дзяржаўнае грамадзянства.

Гэтым самым чэхаславацкае грамадзянства таксама атрымліваюць яго жонка Ларыса, у дзявоцтве Міклашэвіч, якая нарадзілася 27 ліпеня 1910 г. у Жлобайцах (на той час Расія), і іх непаўналетні сын Іржы, які нарадзіўся 21 кастрычніка 1935 г. у Зэльве (на той час Польшча).

Старшыня: А. Копржыва

За гарадскога галаву: (подпіс)

Гарадск ая рада: (подпіс)»

далі нам яго, проста каб мы не ўзялі другога, калі ўжо не бярэм савецкага. «Е нам цігі дат вам обчанстві» (гонар для нас даць вам грамадзянства),— сказалі нам чэхі, даючы нам яго.

Муж шукаў працы, а сябры ўсё рабілі, каб толькі нас перацягнуць да сябе. «Ужо год еў бы кансервы, — гаварыў муж, — каб цябе паслухаў». Ну, пакуль што еў па кусочку свежага мяса, але гэта яшчэ пакуль што, пасля амаль дзесяць гадоў жывіўся знамянітай камсою ды хлебам з мякінаю. Кансерва была як мара, як сон, які не збываецца...

Нас клікалі ў Парыж, прыслалі паперы, каб лягчэй было нам дастаць дазвол і візу. Знайшліся ў нас там сваякі. Муж не хацеў слухаць, а мудры Юра так радзіў: «Хадзі, мамачка, паедзем з табою, а татачка так нас любіць, што хутка за намі прыедзе, не вытрымае». Гэта зрабіць тады сапраўды было б найразумней, але муж — галава ў хаце, пагледзімо, што будзе далей, як жа тая галава пакіруе?

Неўзабаве Л. Геніюш атрымала і чэхаславацкі пашпарт. У Дзяржаўным архіве пры канцылярыі прэзідэнта Чэхіі (шыфр Г (310) 18, 1941–1950 гг.) зьбіраюцца наступны дакумент (падаем у перакладзе з чэшскай мовы):

«Управа дзяржаўнай бяспекі ў Празе

Адзел 2 — выдача грамадзянскіх пасведчаньняў асобы

Прашэнне аб выдачы пасведчаньня асобы

Імя і прозьвішча: Ларыса Геніюш, у дзявоцтве Міклашэвіч;

прафесія: хатняя гаспадыня;

дзень, месяц, год і месца нараджэння: 27 ліпеня 1910 г., Жлобаўцы, вобл. Гродна,

Польшча;

месцажыхарства: Прага;

сямейнае становішча: замужам;

нацыянальнасць: беларуска;

адрас: Прага, Гежманова 1120, Голешовіцэ 7;

бацькі: Антонін і Аляксандра Маніутова

Знешні выгляд асобы

Рост сярэдні, 169 см;

валасы: цёмна-русыя;

нос: тупы;

вусны: сіметрычныя;

зубы: здаровыя;

асаблівыя прыкметы: няма

Грамадзянскае пасведчанне атрымала 29 ліпеня 1947 г.

Геніюшова Ларыса (подпіс Л. Геніюш).

Бяда ў людзей іх шматкі, іх рэчы. У нас гэта былі горы кніжак, якія ўчэпіста трымалі маяго мужа пры сабе. Яны, здавалася, яму даражэй за нас з сынам. Я зацінала вусны, і прадчуванне згубы нейк зусім авалодала мною. Муж шукаў працы. Абяцалі яму яе і ў Карлавых Варах, і ў іншых месцах, а далі ў мястэчку Вімпэрку ў Судэгах ля самай граніцы. Вось крыху толькі заблудзіся, і амерыканцы схопяць цябе на граніцы ў абдымкі. О, які гэта няздзейснены, які салодкі сон... Здаецца, нічога не хацеў бы, толькі б не баяцца, што ізноў цябе схопяць і павалакуць, як і іншых, на канец свету ў свае суровыя душагубныя снягі й маразы.

Чэхі, напэўна, нам і далі гэты Вімпэрк, што спадзяваліся такі на нейкі розум у беларускіх галовах. Але каго Бог пакараць хоча, дык прыгупяе той розум... З мужам на гэтую тэму дарма было гаварыць, і хоць адзіным яго аргументам былі кансервы, усё ж ён трымаўся за яго абэруч і з месца скрануць не даваўся. Яму снілася Бацькаўшчына, а мне свабода й жыццё, гдзе ўсе людзі роўныя — кулакі яны ці люмпен-пралетары, абы былі чэснымі людзьмі. Здаецца, раз на дзень еў бы, каб толькі не баяўся за сваё адзінае дарагое дзіця. Рэчаістасць была страшнай: ніякае магчымасці літаратурнай працы ці наагул працы для сваяго народу, карыснай, канструктыўнай, і гэты, ніколі не засынаючы страх з тылавых «герояў» арміі, якая паволі адыходзіла з Еўропы дамоў, тых, другіх, пакідаючы за сабою.

Алёша не забываў нас. «Дзве тысячы братоў маіх ляжыць тут», — пісаў ён, перасылаючы здымак Монтэ Касына й знамянітую песню аб ім. Пісаў па-польску, бо так яго вучылі ў школе (іначай не вучылі), і польскае наваколле Андэрсавай арміі апалячыла яго начыста. Хлапчаныя не магло сцяміць, што Беларусь — гэта не толькі тыя, хто знішчыў нашых бацькоў; што Беларусь — гэта старая нашая казка-зямля, нашая Маці й нашая мэта. Не час было пераконваць брата, я яму паслала толькі пачатак свае кніжкі з вершамі аб гэтай зямлі. Мне было радасна з таго, што ён, хоць ён адзіны, выжыў з гэтае вайны. Пасля пачалі мне пісаць і дзяўчаты, яго сімпатыі, і я пацела, пангельску адказваючы на іх лісты. Хлопец быў хоць вады напіся

— высокі, стройны й на здымках амаль волат сярод акружаючых яго дробных, нармальных людзей. Толькі, на жаль, любіў джын, у чым мне чыстасардэчна прызнаваўся. Пісаў аб ім і яго камандзір андэрсайскі. Маляваў хлопца хораша, як растаропнага добрага чалавека. Аляксей, кудэмі ні праходзіла іх армія, усюды лёгка вывучаў мовы й так размаўляў па-італьянску, па-нямецку й дасканала ведаў ангельскую мову.

Пісаў, што мог вучыцца ў Андэрсавай арміі, але хацелася яму ваяваць...

Аляксей быў нашаю радасцю, а яго сябра з вайсковай ангельскай місіі ў Празе, Сыд Алард — мілым госцем. А ў вачох паноў долі зямлі, гдзе мы жылі, гэта было смяртэльным грахам амаль. Бо хоць брат і біўся супраць таго ж ворага, цяпер аказалася, што ахвяры толькі спяць роўныя між сабою па капцах і магілах, а пераможцы дзеляцца на класы.

А я прызнавала толькі паганых і добрых людзей, бо разумны, асвечаны інтэлігент куды больш патрэбны грамадству за азвярэлага, тупога пралетара, якога мэта пакуль што толькі й толькі — карыга. І так будзе вечно, бо людзі могуць лепш жыць матэрыяльна, але яны не дасканалацца масава да ўзнёслага ахвярнага ўзроўню назначаных лёсам адзінак, якія служылі й будуць вечно служыць прыкладам людзям. Не мэта раўняць усіх людзей да ўзроўню такіх прымітываў. На Захадзе падымаюцца людзі больш да ўзроўню шляхотных інтэлігентаў. Прынамсі, такіх ставяць, выбіраюць, каб валодалі рэштаю.

Муж памалу збіраўся ў Вімпэрк, а Юра пайшоў у школу. Муж пісаў, што яму не пагана. Адночы я выбралася яго адведаць. Гэта цераз 200 км за Прагаю. У гарах ужо было халадно, і сам Вімпэрк такое цяжкае зрабіў на мяне ўражанне, што я раніцай уцякла ў касцёл, каб хоць крыху акрыяць душою. Нідзе яшчэ не было мне так жудасна, як у гэтай мясціне. Не высказаць было маяго страху, і муж адмаўляўся мяне разумець. Душа паэта — сейсмограф. Яшчэ раз паехалі мы туды на святога Мікалая (чэшскае старое свята) з сынам. Уражанне не было лепшым. Наадварот. Нават сяння цяжка мне пісаць пра тых дні.

Муж там чуўся як рыба ў вадзе. Восенню 47-га года пан Кржываноска, наш добры знаёмы, ведаючы, як я хачу пабачыць маіх сёстраў, дастаў машыну й павёз нас на Снежку, гдзе сустракаліся чэхі з палякамі, бо гара была падзелена напалову. Цудоўна ехалася, пераначавалі мы ў гатэлі прадгор'я й назаўтра пайшлі пехагою на Снежку. Няслі падаркі, і сэрца сціскалася ад сустрэчы пасля столькіх падзеяў, а сустрэча бліжылася. Горы былі восенню не меней прыгожыя, лужайкі яшчэ зялёныя, сосны дзявоча задуманыя ў чыстым небе, а пагода была як высненая. Юрчка бег лёгка пад горку, а я ўжо не бегла, як бывала раней, пачало не хапаць мне паветра. На Снежцы дзве гасцініцы, і ў польскай мы знайшлі нашых! Ніна моцна пастарэла, а Люся была як абразок — такая зграбная, прыгожая, што не адарваць вачэй. Пан Кржываноска адразу сказаў, што такой дзяўчыны нельга пакідаць палякам. Чэхі ўсё яшчэ не мелі ласкі на іх. Мы завялі іх на наш чэшскі бок, я дастала ежу, на стале разлажыла, але есці ніхто не мог, мы й гутарылі мала, проста нейк анямелі. Я надзела на пальчык Люсі залаты пярсцёнак, які мне купіў муж у дзень смерці Аркадзія, не ведаючы аб гэтым. Люся марыла аб пярсцёнку й была рада. Было яшчэ й на сукеначкі і інш. Юра быў вельмі рад, усё хацеў быць з Люсяй. Даў ёй сваю прыгожую горскую палку.

Я папыталася аб замустве, і цудоўная Люся сумна адказала мне, што ў яе загробны жаніх... Мне пайшоў мароз па скуры. Яшчэ раней, калі я ім усё апісала пра Славачку й пра той чорны цень, які праследаваў яго, Люся адказала мне, што жывучы ў Казахстане, і да яе прыходзіў чорны цень. Першы раз увайшоў праз закрытыя дзверы ў зямлянку, у якой яны жылі. Усе спалі, Люся яшчэ мылася, і сказаў: «Спой, невеста, не пугайся...» Люсю знайшлі на зямлі абамлелай. Ад таго часу, як і ў Жлобаўцах, многія яго бачылі. Мама прачнецца, а над спячаю Люсяй чорны цень. Люся мне казала, што прывыкла да яго. Аднойчы ноччу прачнулася і, убачыўшы цень, папыталася: «Што ты ад мяне хочаш?» — «Тваю маму», — адказаў цень. Цераз два месяцы мама памерла. Цень паказаўся яшчэ раз, і ў паветры пранесліся словы «Со святыми упокой». Болей Люся тым часам яго не бачыла, але дзяўчо нейк чакала непазбежнай

сустрэчы з ім, свае смерці. Многа пазней, у 1952 годзе 22 мая, Люся памерла вельмі загадачна, толькі не духі былі прычынаю яе смерці...

Усё гэта неверагодна, але я не маю падставаў не верыць чэснаму, найчаснейшаму брату маяму, маці сваёй і дарагой сястронцы. Я не маю падставаў не верыць ім, і я ім веру. Я мела намер забраць з сабою Люсеньку. Перад ад'ездам схадзіла ў чэшскую паліцыю, і яны абяцалі мне яе прапісаць, калі ўдасца перавезці яе ў Прагу. Люся была гатовая йсці з намі, але Ніна так спалохалася, так збялела й пачала прасіцца, каб мы не бралі Люсенькі, бо яе за гэта пасадзяць, а яна ўжо ведала савецкую турму...

Польскае таварыства ахвотна забрала з сабою пад апеку маіх сёстраў. Панеслі нават іхнія рэчы. Дружныя й харошыя палякі ў горы, як брацця. А мы йшлі памалу да свае машыны. Са Снежкі відно было польскі бок. Мне здавалася, што там бяспечней крыху. Пайшла мая Люсенька, як русалачка, з імі ў маім зялёным касцюме, у харошай шапачцы белай. «Каб не гэты шакалад, што ем, і каб не падаркі ад іх, я думаў бы, што гэта сон», — мудра высказаўся мой Юра.

Як было хораша, што я іх бачыла. Пан Кржываноска ніяк не мог супакоіцца, што палякам мы пакінулі такое дзяўчо, такое цуда... Задуманая, сумная, як не з гэтага свету, дзяўчынка адышла ад мяне назаўсёды, маленькая Люся... Не шчодра адмераў ёй лёс ніць жыцця. Расказвала я ім пра таго Толька-партызана (мне здавалася, што ён Міша, але людзі з Палавок мне казалі, што Тольк). Успаміналі, як нейкі Сундукевіч (з Лазоў, здаецца) арыштоўваў тату, як гнаў яго Заяц з Тупічан, азвярэлы на безабароннага пана, аж да Лунны. Яшчэ жыве ў Мастох нейкі Капейка, які прыгарнуўся да Расціслава ў час вайны, а пасля праследаваў яго толькі за тое, што кулацкі сын. Так даказваў сваю рабскую адданасць Сталіну, памагаючы фізічна вынішчыць яшчэ жывых. Недзе й далей прадае ў Мастох на лесапільнай фабрыцы такіх жа нявінных. Што ж, залаты фонд сянняшняга рэжыму. Цераз такіх гінулі людзі, не ўсе, безумоўна, толькі тыя, хто не ўцякаў, хто не пакідаў гнязда сваяго, зямлі роднай, каму здавалася, што людзі ўсё ж за дабро

заплацяць дабром і за праўду — праўдай... Няўжо так вынішчаць увесь наш род?

А крываваыя кіпцюры ўжо памалу заціскаліся ля маяго горла, і малы сыноч ішоў насупраць страшнаго сіроцтва. Так наканавана ўсяму нашаму роду гінуць на зубах гэтых азвярэлых людзей. Мне найболей цяжка, бо я кахала гэты народ, кахала яго безгранічна... А можа, гэта толькі шумавенне, крываваая пена такіх жа крываваых дзён, можа, яшчэ б'ецца чалавечае сэрца ў маяго народу й загамоніць некалі пратэстам супраць садызму? Так мне хацелася гэтаму верыць.

Муж пісаў з Вімпэрку, клікаў мяне да сябе, бо было яму цяжка. Страшны Вімпэрк, на ўспамін аб якім браў мяне жах. Трэба было здаць хлопчыка на кватэру, а самой ехаць. Мае добрыя знаёмыя Сіраполкі знайшлі нейкую ўкраінку пані Кучынскую, гдзе й аддалі мы Юру, над якім апеку пераняў пан Кржываноска — наш знаёмы чэх. Часта я прыязджала да Юры, тады мы йшлі на нашую кватэру й праводзілі там пару дзён. Былі тады шчаслівыя. Я заўважыла толькі, што Юра стараецца быць самастойны, гэта палохала мяне. Пані Кучынскай ён не слухаў. Муж мала наагул звяртаў на яго ўвагі, а цяпер дык зусім не бачыў яго. Хлопчык вырас велькі, нейк выцягнуўся.

Аднойчы я ехала да мужа. Звычайна спакойна бывала ў аўтобусе, але на гэты раз да мяне ўчапіўся нейкі тып, які вельмі пагана гутарыў па-чэшску з расейскім акцэнтам. Бяссьільны, каб вырваць ад мяне хоць слова, ён звяртаўся да шофера й да ўсіх з аўтобуса, што гэтая дама-буржуйка сама жыве ў Вімпэрку, а сын яе вучыцца ў Празе і т.п. Мне прыпомніўся Аляхновіч²⁴⁷, нічога новага, паўтараецца тое, што перанёс калісыці ён. Цераз пару дзесяткаў гадоў так жа адзін з іх «прадстаўнікоў» нападзе на мяне ў Польшчы па дарозе ў Крынкі. Калі муж спаткаў мяне ў Вімпэрку, я паказала яму на праследавацеля, і ён адразу ўцёк. Таксама ў Польшчы ўцёк той чэхіст у лес, не даязджаючы да Крынак...

²⁴⁷ Аляхновіч Францішак (1883–1944) — тэатральны дзеяч, драматург. Аўтар кніг «Праўда пра Саветы» і «У капцюрох ГПУ» (1937). У 1942–1944 гг. рэдагаваў тыднёвік «Беларускі голас». Забіты невядомымі на ўласнай кватэры ў Вільні.

Ішлі мне па пятах, сачылі, акружалі, і толькі муж мой быў глухі й сляпы й па-ранейшаму баяўся, каб хоць не пераехаць граніцы ў Заходнюю Германію. У мужа была медсястра й сакратарка, якой бацька быў немец, а любоўнік — партыйны актывіст, чэх, вельмі зацікаўлены нашымі асобамі. Муж і тут не бачыў нічога страшнага, наадварот. Мне ўсё было ясна, але я рабілася пасіўнай і, як тупая авечка, ішла на зарэз. А трэба было браць сына й рагавацца, бараніць жыццё адзінага сына й сваё. Злачыннае кіданне нас Сталіну пад ногі ніколі не лягло каменем на сумленне маяго мужа. Мы для яго былі хутчэй рэчы, чымсьці жывыя людзі.

У яго былі свае зацікаўленні, сваё жыццё. Будучы ў Вімпэрку, я варыла яму, падавала, паліла ў печы, а ў свабодны час малявала алавікамі ці акварэллю. Калі ён ехаў далёка на вызавы, дык браў мяне заўсёды з сабою. Тады я глядзела на лясы, на пакінутыя ў іх немцамі хаткі й думала пра Беларусь. І тут і там было для мяне страшна. Страшна, калі вайна, але страшней, калі на яе крываваых слядох прадаўжаецца сабачае, нізкае сачэнне, мучэнне й выдаванне людзей, якія не хочуць гнуцца, не патрабуюць апраўдвацца й не паддаюцца загаду, каб любіць тое, перад чым некалі здрыганецца людскасць, як перад пеклам. Логіка тут была рэчай смешнай, а подласць і нізасць законам дня. Цяпер многае змянілася, але такое робіцца і далей, але хоць крыху маскуецца, тады ж гэта было яўна, выразна нагла.

І так пасля высокай еўрапейскай культуры ў Чэхаславацкыну прыходзілі паняцці: мядзведзь — начальнік, тайга — закон... Адночы ў суботні вечар мы нешта гаварылі з мужам, як раптам пазваніў нехта, калі мы выйшлі адчыніць, дык у дзвярох стаяў Юра й хахагаў. У яго былі канікулы, і ён сам прыехаў да нас. Колькі ж было тады радасці! Аднак Юра хацеў паездзіць на лыжах, і муж завёз яго на самую граніцу да знаёмых, дзе былі лыжныя тэрэны²⁴⁸ й нават трамплін. За тою граніцаю жылі людзі, якім цяжка было пасля вайны, але якія падымаліся эканамічна й маральна, і жыццё ў іх з кожным

²⁴⁸ Tereň (польск.) — мясцовасць, тэрыторыя.

днём рабілася лепшым. Я паехала па Юру, але ён яшчэ хацеў паездзіць на лыжах. Да нас вярнуўся сам, прыбег на лыжах! Ехаў праз пакінутыя сёлы, і было яму страшна. Яшчэ не ўсё абжылі тады чэхі ў т.зв. «погранічы», яны запрасілі на гэта нават балгараў, і вось «братушкі» памагалі там рабіць калгасы. Сколькі кароў, столькі начальнікаў на пакатых баках Судэцкіх гораў. А некалі там кожны гаспадар меў па некалькі кароў, і агульная іх колькасць была дзесяць раз большай і дзесяць раз лепшай ад калгаснай. Людзі на ўсё гэта глядзелі скептычна, але, як казалі немцы: «Бэфэль іст бэфэль»²⁴⁹ — і вось кожны гэтаму прыказу падпарадкоўваўся, каб толькі не трапіць у сталінскія крывавыя кіпцюры.

Прафесар Шпачэк напісаў мне, што хацеў бы мяне бачыць і пагаварыць. У Прагу паехаў муж, але Шпачэк, паводле яго слоў, нічога не хацеў з ім гутарыць.

Сёстры ўжо добра ўладзілі сваё жыццё, і здавалася, што ім будзе спакойна й добра. Мае знаёмыя, хто як мог і хто чым мог, памагалі ім. Яны нават пісалі, што ім яшчэ ніколі так добра не жылося. Была добрая кватэра й кожнай праца, і ўсе тры разам. На жаль, ім хацелася яшчэ лепей, галоўнае — весялей. Усё гэта кончылася пасле трагічна.

Алёша пісаў па-ранейшаму. Ужо пачаў звыкацца з лёсам і новай сваёй Бацькаўшчынай — гасціннай зямлёю Англіі. Бліжылася вясна, яна ранняя ў горах. Калі доўга не прыходзіў муж, дык я выходзіла на двор і глядзела, як імкнуць цёмныя хмары і як губляецца ў іх бездапаможна адзінокі месяц. Той пэўнасці жыцця, стабільнасці заўтрашняга дня, што была некалі, не прадбачылася нават. Кожны жыў — абы дзень да вечара, нават партыйныя. Меліся быць выбары ў Чэхаславацкыне, але не адбыліся. Замест іх зноў была рэвалюцыя, на гэты раз раздзяліўшая народ на камуністаў і дэмакратаў. Выйгралі камуністы, бо так загадаў тады Зорыну²⁵⁰ Сталін.

²⁴⁹ Befel ist Befel (ням.) — загад ёсць загад

²⁵⁰ Зорын Валяр'ян (1902–?) — савецкі дыпламат, амбасадар у Чэхаславакіі (1945–1947).

Даўно ўжо мінуў перыяд крывавай нямецкай акупацыі, з якой мы выйшлі жывымі, але самае галоўнае, што паэзія мая, мая любоў да Беларусі была чыстай, як крыніца ў полі. Я нікому ні слова не сказала, не напісала, акрамя Зямлі маёй і маяго Народу! Мае словы табе былі толькі, Айчына мая пакрыўджаная, табе была ўся вернасць мая, якую пранесла я праз нялёгка дні, бо табе толькі сваё жыццё прысвяціла. Надыходзіць другая пара выпрабаванняў. Для мяне яна будзе яшчэ страшнейшай, але Божа Зямлі мае, Божа продкаў маіх, дай мне сілы вытрымаць найцяжэйшае. Няхай вернасць мая й любоў мая будуць дастойныя мукаў Тваіх некальківяковых, мая Беларусь! Галінка з Тваяго дрэва, пясчынка з палёў Тваіх, нясу Табе рэпты жыцця маяго й маё сэрца. Як жа хачу пралажыць мукамі сваімі светлы след да заўтрашняй Твае долі. Пакідаю Вам усім на памяць словы мае й на міласць Вашу маіх нашчадкаў. Няхай крыўды, мне зробленыя, адкупяць шчаслівыя дні для іх на Зямлі, якая ёсць нашай. Інтэрнацыянал — гэта не прыдбаць сабе чужую маску й адрачыся ад усіх вартасцяў сваяго роду, гэта быць шчырымі брацямі ў сваім народзе і ў брацтве паміж народамі. Інтэрнацыянал — гэта не падпарадкаванне сільнейшаму, але падпарадкаванне роўнасці, любові й праўдзе. Ніхто лепей за нас самых не спяе нашае «Рэчанькі», не станце «Лявоніхі», не ўздыме шляхотнай народнай культуры нашай да такое вышні, каб бачылі людзі, што мы акрэм, самабытны, стары й варты народ!

І так нічога ў мяне няма, нават лісінай норкі, а ў перспектыве сэрца, распятае на заінелых дратах Поўначы за Беларусь. Значыць, так наканавана. О Божа, не пакінь сына маяго адзінага й не дай загубіць яму ў прорвах адзінокага жыцця імя й аблічча чалавечага й беларускага! За мною ўжо магільны маіх найдарожшых, а наперадзе здзек і крывавае лёс. Што ж, памераем з ім сілы. Хто будзе сільнейшы: здзек над намі ці мая любоў? Няхай на маёй асобе спыняцца ўсе пакуты народу нашага. Ён заслужыў, каб быць вольным! Вякі перахаваная мова народу маяго, наша культура ад святой Еўфрасіні ўжо гуманная, якія ж вартасці гэта ў свеце лагераў, забіваючых чалавецтва сцюжай Варкуты й агнём Асвенцімаў!

Ці ж можна аддаць на забыццё й знішчэнне такія вартасці народу без шкоды для ўсяго чалавецтва? Спі спакойна, дарагі дзядзька Васіль Захарка, не дамо зглуміць нашага скарбу. У рукі мае перайшла воля твая, а сэрцы дочак заўсёды вярнейшыя роднай Маці! Усё будзе забрана мне, і след мой амаль зацёрты, але зярнягы чынаў вашых і нашых слоў перажывуць усё маральнае катаванне й закрасуюць у недалёкім часе, каб вечна наш жыві народ!

Не, нельга мне вінаваціць маяго мужа, бо хто абышоў лёс свой, які яму наканаваны зверху? Іду, мяне будуць судзіць і вінаваціць за тое, што не люблю іх, бо іншае віны ў мяне няма. Няхай хто з жывых, каму замучаць бацькоў, вынішчаць род яго, адарвуць ад сэрца й кінуць на мукі адзінага сына, разаб'юць сям'ю й засудзяць абаіх з мужам на паўстагоддзя кіркавання Богам і людзьмі праклятае мерзлагы, няхай зразумее, ці можна «любіць» за такое й называць гэта паводле рэцэпту іх «мудрым»? Можа, каго змусілі й на гэта за скаромнейшы кусок т.зв. «народнага хлеба», але хіба ж гэта людзі? Гэта халуі й ахвяры іх.

Не можа быць вартым і шляхотным тое, якое праводзіцца такімі метадамі ў жывіце. Вялікае крывавымі метадамі брыдзіцца! Канчаецца гасціна мая ў т.зв. братняга славянскага народу. Як лёгка замянілі чэжы сваю адвечную вернасць славянству на грузінскія вусы сваяго новага ідала? Страшна нейк, шкада іх крыху, бо ж прачнуцца й будзе ім жудасна: каго, на што лёгка так і так бяздумна памянjalі? Што ж, ён «натхняў» нават беларускіх ткачыхаў, «абагачаючы» нашыя народныя ткацкія матывы ўзорам ботаў сваіх, акрываўленых славянскай крывёю, і, галоўнае, узорам жудасных свету грузінскіх вусоў... Ну й «натхненне» для народаў зямлі, ды яшчэ еўрапейскіх!

Недзе ў закрытым вартаваным памяшканні дагараў чэшскі прэзідэнт Бэнэш. Цяпер ён стаў ворагам. Яго выкарысталі й адкінулі ў яму, калі ўжо стаў непатрэбны... Так з кожным палітыкам і з кожнай чалавечай праўдай, якая не надаецца ў марксісцкі талмуд. А талмуд той застыў на псеўдапраўдах XIX стагоддзя й клаў цяпер на пракрустава ложа абалванельх дзеячоў новай, нейкай чужой чалавечаму, асабліва славянскаму

сэрцу рэлігіі. Адно было мне яшчэ пацехаю нейкай. Я верыла, што ў мужа былі гэта памылкі й што ён, як і я, не зрачэцца шляхотных праўдаў і дасягненняў вялікіх людзей на гуманным развіцці чалавечай культуры.

Мяне чакала павольнае забіванне паэта й ніякай магчымасці творчае працы наагул. Але ўсё ў Божых руках, і таму жыць — цікава! А недзе стаяла нашая калыска, так мне думалася тады. Нашая хата ў Жлобаўцах. Памятаю, як тата вазіў на яе лес аж з-за Нёмана. Бярвенні былі смольныя, аб'ёмістыя. Сані праваліліся ў Нёман разам з татам, і магутны шыракаплечы тата доўга ляжаў у пасцелі з адмарожанымі нагамі. Пасля ставілі дом, пасвянцілі падмуроўку, паклалі туды свянцонага зелячка, як рабілася яшчэ да нас. Развіталася я з ёю ў 37-м годзе, ад'язджаючы да мужа з сынам. Калі вывезлі нашых бацькоў, перавезлі нечаму нашу хату ў Гудзевічы. Расціслаў вярнуў яе назад на сваё месца, каб мама, вярнуўшыся, мела гдзе жыць. Але не вярнулася мама, і ізноў перавезлі гэтую хату, цяпер у Ваўкавыск на Віленскую вуліцу. Туды перавезлі й нашае гумно на гараж. Было там ДЭУ²⁵¹, а цяпер нават не ведаю, якая там установа.

Часам прыходжу й гляджу на яе здалёк і бачу, здаецца, тату з адмарожанымі нагамі, як звозіць тугія бярвенні на хату для сваіх семярых дзяцей. Было ў ёй звонка й было трагічна, бо крывавае будучыня прадзіралася ўжо ў нашу людскую сведамасць прадчуваннямі жудасных дзён. Узгадала яна высокіх, мажных і харошых братоў маіх і сагрэла вечным цяплом сэрца маё беларускае, загартавала яго ў дабры й праўдзе, якой не змаглі ніякія ворагі людскасці. Думалася: нехта з нас адыдзе, нехта застанецца на гэтай зямлі ў гэтай хаце й будзе чакаць нас, калі прыедзем у вялікае свята на магільы дарагіх бацькоў, і ўсім нам будзе як у маладосці, і памяць бацькоў будзе асвятляць шляхі нашыя й выпраўляць нашыя памылкі. Мы славяне, мы Беларусы, у якіх не гіне памяць аб мінулым і да якіх продкі нашыя асабіста ад вяркоў ужо прыходзяць на Дзяды, каб разам пабыць у гасціне. Усё

²⁵¹ ДЭУ — дарожна-эксплуатацыйная ўправа.

благое адыходзіць у небыццё, і застаецца чысты ўспамін аб найлепшым. Ходзім па зямлі й чуем, здаецца, спагаду й параду дзядоў сваіх сярод шырокага поля. Адабралі нам нават гэтае, абсмяялі веру нашую, абычаі нашыя й мову нашую на нашай зямлі. А нашыя Дзяды ўсё ж прыходзяць да нас у кожную восень... І пакуль яны будуць прыходзіць да нас, дагуль мы будзем людзьмі.

Жыццё нашае было працай, бодем, але было й песняй, якой не было ў другіх народаў. Пялі ўсюды, і пялі ўсе. Пялі — знача жылі! Цяпер у нас п'яе толькі гарэлка ў застолі, раве бяздумна ўголос, калі маўчыць душа нашая, і песня не кранае сэрца. Чаму ж не п'ём? Чаму голас народу спаралізавала, чаго не было нават за лютае паншчыны? Некалі казаў муж нашай Валі-нявестачцы: «Ты яшчэ не заспявала ў нашай хаце, таму ты не нашая». Ён вельмі чакаў, каб гэтая «дочка» нашая запяла... Не мадэрныя, чужыя песні, а нешта з душы нашай, з душы народу...

Знача, застаецца за намі Залатая Прага. Былі ў мяне з ёю свае гутаркі. Старыя мury й каменні болей мне гаварылі за жывую сучаснасць. Узнагароджвалі за пакінуты родны край. Цяпер пазбавяць нас аднаго й другога. Пазбавяць нас зусім усяго, і буду нумарам толькі «0-287», які мне нашыюць на плечы й па якім будуць аклікваць мяне ў нечалавечы мароз нечалавечага краю аленяў і комі...

Хто ж даў права, хто ж даў права вырываць людзям душу й пераніцоўваць, пераварочваць на нейкі лад адвечную душу народаў? Ці могуць судзіць аб вартасцях тыя, якія не разумеюць паняцця сапраўдных вартасцяў людства? Недзе яшчэ думалі аб нас, нехта яшчэ хацеў ратаваць нас. Былі гэта чужыя людзі, а лёс пнаў нас ужо на Поўнач загадамі Сталіна й яго халуёў. У Празе бушавала рэвалюцыя, і падалі апошнія стаўпы незалежнасці, якой не ануліравалі нават суровыя акупанты немцы. Крычалі яшчэ на вуліцах сакалы — сіла й гордасць народу, але й яны замоўклі перад хітрай і грубай сілай.

Дваццаць пяць гадоў пражыў муж мой у гэтым горадзе і ў гэтым народзе. Ён ужо думаў па-чэшску, так, як па-беларуску.

Цяпер вырываўлі яго з карэннямі, і мне было вельмі жаль яго. Людзей, якіх нельга было зламаць, належала знішчыць. Пазней скажа мне нейкі журналіст, які забрыў на дапрос у знамянітую «амерыканку», што якая розніца — з чэшскім мы грамадзянствам ці з іншым, гэта толькі пытанне пару гадоў, калі ўсё гэта будзе — рускае... Адна дзяржава... Нейкі пібрыд Еўропы й азіягчыны, падумала я.

Што ж, чалавек — жывёліна, якая магла жыць некалі на дрэве, пасля ў пяшчэры, дык пэвен час стрывае й тут, але гэта будзе рэгрэс! Хвост нам пэўне не вырасце, але духоўныя вартасці атупеюць альбо й знікнуць зусім. Шчасце людзей — рэч індывідуальная, так і народаў. Як жа страшна пакідаць мілае сэрцу, прывычнае, роднае...

Ці ж заменяць нам бяздумныя й бяздушныя лозунгі свята нашых дзядоў? Руінамі глядзелі ў будучыню нашыя старыя замкі, гарады й святыні. Іх заціралі, бурнылі вялікую мінуласць, як хацеў некалі сам фюрэр: знішчыць усё й тады цвердзіць, што немцы прынеслі культуру. Ён усё знішчыў, толькі далейшы яго план праводзілі нагла ў жыццё друпія каланізатары. Вартасці спрадвечнага Ваўкавыска пачыналіся ад Баграціёна²⁵²... І так усё і ўсюды. Паявіліся новыя гебельсы, ніяк не ўступаючыя яму ў хлусні і ярасці прапаганды. Тое, што людзі называюць свабодаю, нам ужо вырвалі з сэрцаў.

ГЕГЕННА

Доля людская, відавочна, даецца нам пры нараджэнні, яе не абызеш і канём не аб'едзеш, як кажуць у нас. Колькі разоў я ўжо магла ў гэтым пераканацца за свой век, так як і ў тым, што прадчуванні мае былі як верныя сябры, якія папераджаюць перад няшчасцем. Край, з якога я выйшла, і асяроддзе яшчэ былі цесна злучаны з зямлёй, прыродай, яе стыхіяй, паверамі й

²⁵² Баграціён Пётр Іванавіч (1765–1812) — рускі генерал ад інфантэрыі. Удзельнік задушэння паўстання Т. Касцюшкі і штурма Варшавы (1794). У 1812 г. камандаваў 2-й Заходняй арміяй, штаб-кватэра якой пэўны час знаходзілася ў Ваўкавыску, дзе існуе ваенна-гістарычны музей імя Баграціёна.

спрыяльнасцю такіх сілаў, якія падсведама адчуваюць толькі дзікія звяры і ў меншай меры хатняы жывёла, асабліва сабакі. Памятаю, мне ніколі не бывала сумна на бацькавым хутары Жлобаўцы. Я адчувала таварыства дрэў, раслінаў і матчыну прыхільнасць да мяне агуленага сутоннем, засеянага шырокага поля. Мне было цесна й сумна нават у невялікім гарадку Ваўкавыску, гдзе я вучылася, мне бракавала цёплай ласкі маіх нямых сяброў — шырокага поля, дрэў і жывёлы, не кажучы ўжо аб нашай сям'і, да якой я была да болю прывязанай. Я не знала, што выпадае, што трэба, што можна, што модна, я толькі ведала і ў душы маёй цаніла тое, што я люблю. Болей за ўсё на свеце я любіла маіх бацькоў і Радзіму, якую я разумела тады, як мой народ. Любіла вятры й зямлю, песні старыя, ціхіх сялян, коні й маладосць. Гэта было даўно.

Я ўжо дзесяць гадоў у Празе, у мяне харошы муж і ўжо вялікі разумны сын, але сэрца маё належыць маёй Зямлі, і яна мяне асцерагае. Ужо тры гады, як няма мне спакою. Дрыжу й лекачу, калі чую расейскую мову, а калі бачу савецкіх людзей у ваеннай форме, замірае мне сэрца й хочацца быць там, гдзе іх не відно. Адночы йшлі мы са знаёмай чэшкай пані Тэскавай вечарам па Празе, і мне зрабілася раптам пагана й неспакойна, я аж затрымалася, не йшлі ногі. Аказалася, мы праходзілі каля савецкага пасольства, аб чым я нічога не ведала. Маё добрае поле было са мною, быццам шаптала...

І так мы ў Вімпэрку²⁵³ на граніцы Чэхіі і Нямеччыны. Мужа далі там на паўгода лекарам, звольніўшы з фабрыкі, на якой ён працаваў у Празе. Сын вучыўся ў чэшскай гімназіі й жыў на кватэры ўкраінцаў Кушчынскіх у Празе. А я то пабуду ў Вімпэрку, то зноў еду да сына. Цяжка без мяне аднаму й другому. А з Вімпэрка як жа блізка да граніцаў свабоднага свету, гдзе не крадуць людзей, гдзе людзі жывуць, можа, не багата, але свабодна, не баяцца ні ноччу ні днём нечага такога страшнага, ад чаго мне замірае сэрца й чаго сама яшчэ не разумею. Я не баюся, адвагі хапае мне й рашучасці ў жыцці, гэта не страх. Я выжыла ў вайну, не скрываўшы, не запляміўшы

²⁵³ У Вімпэрку Геніюшы жылі па адрасе: вул. Э. Бэнэша, 161.

чысціні сваяго беларускага сумлення. Гэта нешта горшае, нейкая непазбежнасць, як мукі й пекла яшчэ за жыцця. Муж прымае хворых у сваім кабінце, а калі едем да іх за Вімпэрк, у мяне заўсёды паяўляецца надзея, што ноччу пераедзем граніцу, і я пачынаю дыхаць лягчэй, хочацца толькі, каб разам быў сын, а болей нічога не трэба. Гэта былі толькі мары, у мужа не было прадчуцця. У лекараў падобнага не бывае, яны не паэты...

5 сакавіка 1948 года было мне страшна ўжо з самай раніцы. Я рыхтавалася да дня нарадзінаў маяго мужа, якія 8 сакавіка. Замовіла яму торт у цукерні, на картачкі выбрала цукеркі й другія падобныя драбніцы, якія ён любіць, але нічога мяне не цешыла, тая нейкая чорная непазбежнасць вісела нада мной, як хмара, паралізавала крокі. Нават малітва не прыносіла палягчэння. Не паспеў мне муж зрабіць нейкай заўвагі раніцай, як я горка расплакалася, і ён мусяў суцяшаць мяне, як малую. Абед прайшоў спакойна на вонак. Але калі муж быў, як кожны дзень пасля палудня, на працы ў касе хворых, мне ўжо было зусім пагана. Што паўгадзіны аказваліся званкі, то з суседняй Квільды прасілі, каб ён прыехаў, то пыталіся, калі ён будзе ўдома і т.п. Была пятніца, я прыгатавала вячэру й першы раз падумала, што пост і адбіўныя катлеты, бульба й малако кіслае — ці не грэх у гэты дзень?

Пасля касы хворых у нас пачынаўся вячэрні прыём у сваім кабінце, а пасля, калі ўсе адыходзілі, мы заўсёды разам ішлі да хворых на дом. У гэты дзень ісці было неабходна. Пару дзён ужо, як мы ездзілі ці хадзілі за Вімпэрк. Там памірала маладая жанчына, хворая на рак. Была яна пасля аперацыі й аблучэння, заставалася ёй толькі даваць абязбольваючыя рэчывы, чаргуючы іх, каб лепш дзейнічалі. Хворая, яе муж, дзеці й радня чакалі нас як збавення. З хвілінай прыходу лекара ўціхаў жудасны боль, жанчына пераставала стагнаць. Яны самымі сардэчнымі словамі прасілі, каб мы прыйшлі. Мяне прасілі асобна, і я ім абяцала, што прывяду мужа.

На гэты раз яшчэ болей было трагічна, не адыходзіла ўжо мача. Пасля ўколаў, як звычайна, стала лепш. Муж хвораі папрасіў нас на пару словаў сакрэтнай размовы. Мы выйшлі на

двор. У гарах адчувалася вясна, блішчэлі ў месячным святле лужынкi, і неба было ў зорах. Было амаль цёпла. Чалавек той абAPERся аб вушак дзвярэй, паважны, змучаны, бледны, і сказаў мужу прыблізна тое: «Я несказана кахаю сваю жонку, але я не магу бачыць яе жудасных мучэнняў. З-за яе хваробы ў мяне нарыў страўніка, упадак сілаў, пахварэлі дзедзі, дык я прашу вас, доктар, зрабеце так, каб яна болей не цярпела, дайце ёй укол, каб сцішыўся боль назаўсёды». Муж паглядзеў на яго паважна і сказаў, што такога не зробіць. «Чаму?» — глуха, нейк здушана спытаў чалавек. «Таму, што я прысягаў», — адказаў яму доктар. «Дык жа людзі дабіваюць жывёлу, калі яна так церпіць, няўжо ў вас няма літасці?» — «Адна мільённая за тое, што сяння ноччу нехта знойдзе супраць рака лек, і дзеля гэтай адной мільённай я не зраблю таго», — спакойна адказаў муж. Мы абяцалі ім заўтра як найхутчэй вырвацца да іх, каб прынесці канаючай палёгку. «Прыйдзе», — запэўніла іх і я, калі з гарачай просьбай звярнуліся і да мяне. Ледзь ужо я вяла мужа дамоў. Ён быў змучаны, хранічна нявыспананы і таксама рабіўся нервовы. Ясна блішчэла зорамі неба, і чарнела зямля ўжо зусім без снегу, але яшчэ без травы.

Нявесела прайшла вячэра, якую муж еў адзін. Я зноў нечаму пачала плакаць. Была ўжо адзінаццадая гадзіна вечара. Некалькі дзён як я рвалася ў Прагу. Там была рэвалюцыя, і я дрыжэла за сына. Муж увесь час супакойваў мяне, тэлефанаваў сыну і не пускаў мяне ў Прагу. Сына мы пакінулі на апеку харошаму чалавеку, пану Кржываносцы, і можна было думаць, што ён не пакіне хлопчыка ў гэты неспакойны час. Аднак я, якраз цяпер у адзінаццаць гадзін вчара, узбурылася ехаць да сына і з плачам пакавала чамадан. Дарма было мяне спыняць. Надзеўшы кароткую, зграбную шубку, у хустачцы і лёгенькіх туфлях я выбегла на вуліцу, каб дастаць у нашага знаёмага мясніка крыху каўбас ці мяса, бо ў Празе з гэтым было яшчэ трудней. Не паспела я адысці ад дзвярэй, як падышоў да мяне чалавек і папрасіў, каб я нікуды не хадзіла, што так трэба. Я са здзіўленнем сказала яму адступіць ад мяне, што ніхто не мае права мяне затрымоўваць. Па вуліцы праходзіў нейкі мужчына, тады гэты паклікаў яго, каб той памог затрымаць мяне.

Мужчына ўцёк бягом. Я сказала, што паклічу мужа. Калі той тып забараніў мне гэта рабіць, я падышла да сцяны дома й плячом націснула званок нашай кватэры. Муж выйшаў. Мы займалі першы паверх дома, над намі жыў нехта другі. Чалавек, які запыніў мяне, пайшоў з намі, гаворачы, што ён тут не адзін, што яны ўжо прыходзілі й цяпер яго калегі ў кафэ побач і зараз да нас прыйдуць. Я падышла да тэлефона й паклікала міліцыю, тады чалавек устаў і паказаў нам нейкія свае паперы сышчыка ці некага падобнага. Нам зноў пазванілі, муж адкрыў дзверы, і ў хату ўвайшло яшчэ 6 чалавек. Яны сказалі, што мы арыштаваныя, і загадалі нам аддаць ім паперы й зброю. Я паказала ім на гору шпрыцоў і голак, якія мне трэба было яшчэ прыгатаваць да заўтрашняга прыёму, і сказала: «Вось вам зброя лекара, якой яшчэ хочаце?» Муж разгубіўся, бедны, ён лепей, як я, ведаў жыццё й чуў аб гэтай нечалавечай сістэме. «І вам не сорамна: 7 чалавек на аднаго слабога, працаванага, змучанага доктара?» — прадаўжала я сваё абурэнне. Робячы збольшага вобыск, яны паяснілі нам, што вобласць цэлы дзень старалася нас апраўдаць і вырагаваць, але не далі рады. З Масквы прыйшла тэлеграма, і саветы зажадалі нашай выдачы²⁵⁴. Чэхі былі, паводле іх слоў, бяссільныя.

²⁵⁴ Чэхаславацкае Міністэрства ўнутраных справаў атрымала ад Міністэрства замежных справаў наступны «мемарандум» (падаем у перакладзе з чэшскай мовы):

«Савецкія ўлады патрабуюць ад чэхаславацкіх уладаў выдання трох ваенных злачынцаў:

1) Аляксандра Міхайлавіча Калошы, нар. 1905 г., беларус, жыве ў Чэхаславакіі. Актывна ўдзельнічаў у працы беларускіх антысавецкіх арганізацыяў у 1940–1942 гг. Калоша быў намеснікам кіраўніка пражскага аддзела «Беларускага прадстаўніцтва» ў Германіі. У 1944 г. звярнуўся да немцаў з заклікам пра дапамогу ў супраціве Савецкай Арміі. У красавіку 1945 г. перад збраннем савецкімі войскамі Берліна Калоша ўцёк на тэрыторыю Чэхаславакіі і цяпер знаходзіцца ў Клатаўскай вобласці, раёне Нірска, населены пункт Худэрэйн, № 29;

2) Івана Пятровіча Геніюша, нар. 1902 г., беларус, па прафесіі лекар, таксама прымаў удзел у працы антысавецкіх нацыяналістычных групавак у Чэхаславакіі. У 1942 г. Геніюш актывна выступіў супраць савецкага войска і савецкіх партызанаў на тэрыторыі Беларусі, акупаванай немцамі. Цяпер жыве ў Чэхаславакіі, у Празе 7, вул. Гежманова, 7;

3) Ларысы Антонаўны Геніюш, нар. 1910 г., беларуска, актывная ўдзельніца антысавецкіх нацыяналістычных арганізацыяў. У 1942 г. Л. А. Геніюш была старшынёй пражскага аддзела «Беларускага камітэта падтрымкі». У цяперашні час

Мы апрапуліся, і нас павялі ў суд, гдзе запісалі нашыя персаналіі, а пасля пад надзорам стражнікаў — у вязніцу, якая мясцілася ў старой вежы старыннага вiмпэрскага замка. Пару дзён як з гэтага замка скочыў і забіўся нейкі інжынер, калі яго прыйшлі арыштоўваць. Быў праў... Надзірацелі ў вязніцы гулялі ў карты. Ад кампаніі аддзялілася жанчына вагой не меней як 120 кг, забрала маю сумачку і ўсё з кішэняў і пачала мяне абыскваць. Муж быў лекарам і ў гэтай вязніцы...

У бруднай, зялёнай ад плесні камеры на памосце, пакрытым мятай саломай, сядзелі дзве маладыя немкі за пераход граніцы, бо ж тая была тут побач. Я села й толькі цяпер усведаміла сабе ўсю трагедыю адзінокага сваяго дзіцяці ў гэтым горадзе і ў гэтым народзе, болей ужо ні аб чым думаць я не магла... Ды наагул я не думала, здаецца, я то замірала, то зноў адмірала з болю, з нейкага фізічнага адчування той чорнай прорвы, у якую кінуў нас мой безгранічны, бескампрамісны патрыятызм, доля народу, жыць для якога — значыла канаць зажыва ад палякаў, ад расейцаў, ад немцаў. На гэты раз давялося ад чэхаў. У спалучэнні з магутнай і пераможнай дзяржавай Усходу яны даўно забыліся аб гуманных ідэалах Масарыка й ахвотна бралі на сябе ролю паслугачоў крывавага Сталіна й яго сістэмы. Выняткаў было нямнога. Заробак і наагул грошы для іх велічын, перад якою зусім нагуральна адступаюць усе прынцыпы...

Назаўтра прыняслі мне ў камеру з кватэры маю невялікую Біблію на тонкай паперы, але чытаць нічога я не магла. Немачкі пайшлі памагаць тоўстай надзорцы, а я глядзела праз закратаванае вакно, здавалася мне, у бок граніцы, гдзе былі людзі, якія маглі вырагаваць нашую сям'ю, калі б, едучы да хворых, мы заблудзіліся й пераехалі іх граніцу... Лёс нам, відно, наканаваны зверху. Я прыпомніла сабе, што за Беларусь цярапець трэба й калі прыйдзеца — трэба памерці, адступаць і

распаўсюджвае розныя антысавецкія ідэі, у сваіх артыкулах і вершах паклёпнічае на Савецкі Саюз. Жыве ў Празе 7, Гежманова, 7.

Прага, 10 лютага 1948 г.»

(Дакумент зберагаецца ў Дзяржаўным цэнтральным архіве Чэхіі, шыфр А 461/1045.)

каяцца нельга! Гора нашага народу непамерна большае ўжо вякі.

Нехта прыходзіў нас адведваць, была між імі й хвора я немка, якую лячыў муж, гэта мяне асабліва ўзварушыла, бо ў Вімпэрку іх было мала. 8 сакавіка прыняслі нам торт, які я раней заказала мужу. Калі нас вывелі на двор на прагулку, муж сказаў, што ён мала думае, што ўсё яшчэ спіць пасля лекарска-бяссонных начэй, і папярэдзіў мяне, што цярпенне наша зацягнецца... Мяне паклікалі да надзірацеляў і далі паперу й пяро нарэшце напісаць сыну. Я пісала спакойна, але ўсё ва мне енчыла з гора. Вечарам, на дзень мужавых нарадзінаў, прыняслі ў нашу камеру пару бутэлек віна з нашай кватэры й торт. Прывялі туды мужа, і так, седзячы побач, у прадчуванні даўгой, можа, вечнай разлукі, з думкамі аб сваім няшчасным дзіцяці, мы разам з надзірацелямі, тоўстай бабай і немачкамі «аславілі» гэты дзень. Муж трымаўся, я таксама старалася не падрываць яго сілаў сваім пярэпалахам з нашага адчайнага сапраўды становішча.

Нас выклікаў чэшскі суддзя, чаго — ужо не памятаю, толькі запомніўся мне яго абьякавы, амаль варожы твар, і я не ўтрымалася, каб не сказаць яму, што паэтаў няволяць толькі паганяныя народы й маладушныя людзі. Тады ён крыху апрытомнеў са свае тупасці, але даў мне пазнаць, што ён толькі няное, сляное прыладдзе ў «славянскіх» руках вялікага «Руска», на якога спадзяваліся й маліліся ўжо некалькі пакаленняў яго недалназоркіх продкаў... Так пачынаўся канец «гасціны» чэшскага народу да бяздомнай і бяздольнай беларускай сямейкі, усіх добрых адносінаў нашых чэшскіх сяброў і вялікага грубага прыніжэння, якое там адчувалі ўсе, хто не гутарыў чыста па-чэшску да вайны, у вайну й пасля яе... Велікадушнасць у палітыцы свомая²⁵⁵ толькі сапраўдным народам, чэхі глядзелі перад усім выгады найбліжэйшага дня. Прадаць для іх нават зусім не вінаватых людзей было ўжо не нова...

²⁵⁵ Свояя — уласцівая, характэрная.

Усе гэтыя дні ў бязмежным уласным горы прад вачыма стаяў мне твар той жанчыны, што канала недзе без помачы ў муках. Ніхто за тую ноч не знайшоў лекаў, каб яе ратаваць, і ніхто не памог ёй абязбольваючым уколам. У параўнанні з яе доляй наша не была яшчэ самай горшай. Калі вялі мяне да суддзі, я прыкмеціла, як надзірацель валачыў наверх нашу машынку да пісання. Знача, ужо раскрадалі кватэру. Былі там рэчы, крыху маёй біжутэрыі, кнігі і новакупленыя мужам столікі й медычныя інструменты й шафкі для ўласнага кабінету. У пакоі ляжалі недакончаныя акварэлі й мае рысункі алавікамі, мікраскоп, крыху мэблі, пасцелі. Машынку й пару болей вартасных рэчаў суддзя дазволіў перадаць знаёмым, рэшгу, здаецца, раскраві. Гэтага надзірацеля я бачыла, калі нас перавезлі ў горад Пісэк, сярод зняволеных. Ён прадстаўляў уладу, належаў да народнага выбару й шырока карыстаўся ёю, як многія тады, г.зн. краў што траплялася й гвалтаваў нямецкіх дзяўчат, якіх арыштоўвалі за пераход граніцы. Адно маладзенькую пакалечыў прытым, так і дастаўся ненадоўга за краты. Быў гэта грубы, агідны чалавек, як і ўсё, што ў той час наверх выплывала. Чэхі стараліся дараўняць сваяму настаўніку ўсходу ў метадах змагання за камунізм.

На дзевяты дзень павялі нас канвоі праз Вімпэрк да цягніка. Нас адвозілі ў Пісэк, у вобласць. Людзі гядзелі на нас са спачуваннем. На адной з астановак шумна было на пероне, адзін з канваіраў выйшаў і, вярнуўшыся назад, з болей апавясціў нам, што іх улюбёны Ян Масарык, міністар замежных спраў ЧСР²⁵⁶, выскачыў з вакна. Стала жудасна. Нядаўна яшчэ ён гаварыў, што не можа для іх быць усход і захад, што для яго народу: усход, захад, поўнач і поўдзень. Такі цяпер жыць не мог. Старэйшы канвой задумаўся, малодшы сядзеў і плакаў. «Гэта горай, як у 38-м годзе»,— сказаў ён і, паглядзеўшы на нас, пачаў пераконваць нас, што будучь старацца не выдаць нас, што таму й вязуць у Пісэк, бо маюць надзею яшчэ ратаваць нас, нейк іначай адразу павязлі б на граніцу. На станцыі ў Пісэку канвоі спынілі гутарку з намі й

²⁵⁶ ЧСР (ČSR) — Чэхаславацкая Рэспубліка (1918–1960).

строга загадалі йсці наперад. Вуліцы былі з вясны яшчэ шэрыя, пустыя. Час быў перадвелікодны, і на сценах дамоў красаваліся плакаты, на якіх вялікімі літарамі было напісана «ГЕГЕННА»²⁵⁷. Гэтыя плакаты як бы віталі нас прадсказаннем нашага лёсу наступных гадоў. Для нас сапраўды пачалася «Гегенна».

Вязніца ў Пісэку была ў старым мураваным кляштары над самой рэчкай Атавай. Дзень і ноч шумеў там вадаспад і жудасна вішчэлі чайкі. Здаецца, яшчэ сяння чую іх безнадзейны піск і адчуваю холад і сырасць неапальваных камераў старыннага муру. Мы былі першымі вязнямі новай рэвалюцыі. У камерах сядзелі пераважна людзі, суджаныя за акупацыю. Былі гэта хворыя, знасілаваныя савецкімі салдатамі немкі, былі й чэшкі. Як аказалася пасля, былі гэта згорклія, злыя, завістлівыя жанчыны, якія рады даносілі адна на адну й падлізваліся начальству. Асабліва непрыемнай была велькая, маладая немка Ольга, хітрая й двудушная. Былі й сімпатычныя бабкі, гэта сялянкі. Сядзелі яны за тое, што добра самыя не ведалі — немкі яны ці чэшкі. Адна з іх, засуджаная на два гады пані Доўлёва, цесна са мной падружыла. У адным канцы будоўлі быў касцёл, і мы з ёю ахвотна аб гэтым гаварылі. Яе дарослыя сыны не забываліся аб маці, толькі што з нашым прыходам у вязніцу забаранілі перадачы. Зрабіў гэта нейкі начальнік пан Гоўска, якому здавалася, што вязні добра выглядаюць. Пані Доўлёва першая падышла да мяне, калі мяне амаль без памяці ўвялі ў камеру. Калі нас прывялі ў вастрог і здалі надзірацелю, ён зароў на мяне такім дзікім голасам, як ніхто ніколі ў жыцці. На гэта якраз прыехаў Юра з панам Кржываноскам, якія, не застаўшы нас у Вімпэрку, ехалі следам за намі. Падвялі мяне з мужам да кратаў, за якімі вонку яны стаялі. Я, не могучы вымавіць слова, апусцілася на калені і, здаецца, плакала й шаптала, каб сын дараваў нам свой сірочы лёс, на які мы яго пакінулі. Хлопчык быў бледны, але спакойны. Здаецца, гладзіў мяне ручкай, працягнутай праз краты. Ежы, якую ён нам прывёз, канвой узяць не дазволіў. Амаль непрытомную завяла мяне надзорка ў пакой, гдзе раздзела

²⁵⁷ Гегенна (геена) — ге.кла.

дагала, шукаючы агнястрэльнай зброі ў складках цела, і так пасля кінула ў камеру, паказаўшы мне жалезную койку ў кутку. Я ўпала на калені, і ў душы маёй былі Бог, сын і боль і страшное нейкае агупенне, бы правал памяці, які ўжо аддзяляў мяне назаўсёды ад учарашняга дня. У тую хвіліну я падышла да мяне харошая старушка.

Малодшыя жанчыны-вязні хадзілі мыць бялізну, і вадзілі іх на іншую працу ў горад, а старушкі я не суджаныя яшчэ, як я, дзерлі пер'е за даўгім дзеравяным сталом у пустым і амаль ледзяным пакоі. Вясна ў вязніцу пранікала паволі. Тоўстыя муры баранілі ёй доступу да нашых камераў, і мы ўсе вельмі мерзлі. Ложак быў цвёрды, рабрысты, і посцілка, якую мне далі акрывацца, халоднай і жорсткай. Манастыр гэты меў два паверхі, на якіх былі нашыя брацця-мужчыны, і вечарамі стуль раздаваўся часам неймаверны роў надзірацеляў, з якіх асаблівым зверствам да людзей вызначаўся нейкі Зоўбэк. Вызначаўся ён і спецыяльнай нянавісцю да маёй асобы. Кляштар меў вялікія хады ў падзямелле, па якіх, казалі жанчыны, ходзяць начамі цені павешаных немак і немцаў, і таму так равуць надзірацелі я енчаць зняволеныя жанчыны, якіх за нейкі праступак, а то я без, валакуць туды ў карцар. Ночы былі даўгія, без сну. Лёс Юры я яго дзіцячы тварык неадступна ўсю ноч пры мне. А хлопчык вырас і спаважнеў. Ніколі не плакаў падчас гугаркі з намі. Усе, начальства я зняволеныя, ведалі яго я захапляліся хлопцам. Бывала, пытаецца: «Ці ты пішаш, мама?» Кажу: «Не». — «Дык што ты, мама, нельга зарываць біблейных талентаў у зямлю!» Альбо паглядае на гадзіннічак і расказвае, што мае сустрэчу з нейкай дамай, з якой трэба яму абгаварыць справы, якія датычаць нас. А вечарам павінен зрэвізітаваць²⁵⁸ польскага віцэ-консула, які быў у яго я паабяцаў яму апеку над ім і нашаю справай. І так адыходзіў, адзін у чужым горадзе я народзе.

Калі нас прывезлі ў Пісэк, дык следавацель адразу на другі дзень прачытаў нам акт абвінавачвання, на падставе якога саветы зажадалі ад Чэхаславакіі нашай выдачы. Тут я з

²⁵⁸ Ад rewizytować (польск.) — нанесці візіт.

жудасцю даведася, што мы з мужам «ваенныя злачынцы», паводле той «красамоўнай» савецкай паперкі, амаль адказныя за ўсе падзеі вайны й яе пачатак! Гэта было нешта так несурознае, што нельга было не засмяцца. Цэлы час выступаючы супраць пiтлерызму ўсімі сродкамі, усёй сілай сваяго п'яра, я спакойна глядзела на гэту хлусню, бо што ж на мяне ні чаўплі б — напісанае мною ў суровыя гады заставалася як дакумент маяго дзеяння. Пасля толькі я зразумела, што падобныя метады яны стасуюць пераважна да ідэёвых людзей; да тых, хто памагаў немцам нішчыць беларусаў, яны адносіліся куды лагодней! Давяралі ім, ставілі іх у лагерох дзяржымордамі над намі, даносчыкамі. Гэта была публіка адпаведная ім па духу й метадах здзекавання над людзьмі. Абвінавачванні былі настолькі беспадстаўнымі, што мне захацелася проста абсмяць іх, і я напісала заяву ў вобласць, выясняючы, што ўсё гэта хлусня, і калі, як заявілі чэхі, мы не мелі ніякай віны па чэшскіх законах, а самыя былі чэшскімі грамадзянамі, дык як жа й пашто выдаваць нас чужой дзяржаве? З вобласці мне адказалі, што яны не кампетэнтныя рашаць гэтую справу, падалі поўны тэкст савецкай тэлеграмы ці тэлефанаграмы аб нашай выдачы й парадзілі адклікацца ў вышэйшую інстанцыю, здаецца, у найвышэйшы суд, што я, не чакаючы, і зрабіла.

Бедны мой муж сох без перадачаў і без папяросаў, і надзоры здзекаваліся над ім, а я тым часам выясняла ў меры магчымасці справу нашага лёсу. І адказ прыйшоў. Гучаў ён больш-менш так: знача, калі мы з'яўляемся грамадзянамі ЧСР, а паводле чэшскіх законаў няма ў нас віны, нас трэба звольніць і заплаціць нам адшкадаванне за бяспраўнае зняволенне. Я гэта прачытала — вачам не веру, як усё талкова. Пераслала паперку мужу. Надзоры пачалі віншаваць нас з надыходзячай свабодай, але... Але саветы, прагныя найбольшай колькасці ахвяр, нейкім чынам змусілі чэхаў пагаптаць свае законы й выдаць нас. Недзе нават камуністы чэшскія не згадзіліся бяспраўна

адабраць нам грамадзянства і вось даручылі гэта маленькім Прахаціцам²⁵⁹. Як жа было сумна расчароўвацца...

Жаль мне было сына, але жаль і мужа. На мае просьбы ўцячы на Захад ён цвёрдзіў адно, што ён сацыяліст і г.д., а калі ўжо не знаходзіў аргументаў, дык проста заяўляў, што амерыканцы ядуць адныя кансервы, а ён іх не любіць. Часта пасля ён сабе ўспамінаў тыя амерыканскія кансервы, калі ў Пісэку лупіў чорную бульбу ды аблізваў цвярдога селядца, якога некалі бачыць не мог. Расказваў, як аднойчы давалі яму праз кармушку селядцы для камеры, а ён ніколі іх не трымаў у руках, і яны яму вываліліся на падлогу.

Калі прыязджаў Юра й мы крыху з сабою размаўлялі, дык я ўсё пыталася, як ён есць, а ён у мяне пытаўся, як я сплю? Не прывычная я ў жыцці да выгодаў, але адно — не магу на цвёрдым спаць. Пасцель мая мусяе быць мяккая, чыстая, найлепш на сетцы, а столькі гадоў давялося мучыцца на нарах! Падушка са стружак і ніякага прасцірадла гадамі... Аб сыну я забывалася толькі тады, калі засынала, і то клапатліва й асцярожна нехта і ў сне ўводзіў мяне ў кола яго зацікаўленняў і адзіноцтва. Я адчувала амаль усю бездапаможнасць яго ў жыцці перад змяінай, найпадлейшай хітрасцю й тактыкай

²⁵⁹ Горад у Чэхіі. У сувязі з апісанымі падзеямі ўяўляе цікавасць наступны дакумент (зберагаецца ў Архіве Міністэрства ўнутраных справаў Чэхіі, шыфр 305-141-1), які падаем тут у перакладзе з чэшскай мовы:

Тк 151/48
21

*У Камітэт дзяржаўнай бяспекі
пры Міністэрстве ўнутраных справаў*

Прага

На запатрабаванне, адрасаванае абласному КДБ у Піску за 5 сакавіка 1948 г. абласным КДБ у Прахаціцах, былі затрыманыя магістр універсітэта доктар Іван Геніюш, нар. 21 лютага 1902 г. у Крынках, і Ларыса Геніюш, у дзявоцтве Міклашэвіч, нар. 27 ліпеня 1910 г. у Жлобаўцах, вобл. Гродна, з мэтай іх выдання саветкім уладам.

Вышэйназваныя 11 сакавіка 1948 г. былі папярэдне звязаныя згодна з арт. 175 п. 2 Крымінальнага кодэкса да вынясення рашэння. Адначасова быў накіраваны запыт у Міністэрства юстыцыі.

Прашу паведаміць, ці павінныя з атрыманых знаходзіцца пад вартай і надалей, ці яны могуць быць вызваленыя.

*Абласны суд у Піску, адзел 7.
15 траўня 1948 г.*

Д-р Міраслаў Тэйкаль.

ворага. Можна было толькі верыць у Вышэйшую сілу й спадзявацца на Божую дапамогу. Мы былі як у пашчы льва, і я лічу цудам, што клыкі ворага не заціснуліся на нашым горле.

Юра часта прыязджаў у той Пісэк. Часам глянеш на твары надзораў з нейкім лагодным чалавечым усмехам і адчуваеш, што гэта дзіця зноў тут, і чысціня яго, і глыбіня болю перамяняе наг сэрцы ворагаў. Часамі бывала трагічна. Памятаю, як аднойчы пасля адсуну Бэнэша новы прэзідэнт Чэхаславакіі Готвальд²⁶⁰ адзначаў сваё прэзідэнцтва амністыяй для вязняў. Хлопчык пагутарыў з намі. Надзорка дазволіла яму перадаць мне пакецік з амерыканскім сняданнем з варункам, што я яго з'ём пры ёй. Ён быў рады. Ручкамі цераз крагі выціраў мне слёзы, а сам ніколі не заплакаў. Быў мужны, але, як аказалася, толькі пры нас. У той дзень якраз адпушчаў Готвальд сваіх больш-менш аднадумцаў, і малы хлопчык стаяў ля сцен вязніцы, дарма шукаючы вачыма між выходзячых сваіх бацькоў. Жанчыны з мае камеры вярталіся з працы й бачылі, як адчайна плакаў ён, адзінокі, бедны, каля той вязніцы, дарма там стоячы да позняга вечара.

У міжчасе ведаючы, што нас ратаваць немагчыма, кум наш забіраў хлопчыка ў Польшчу. Мы падпісалі даверанасць, што аддаем сына пад яго апеку. Перадаў ён мне зажатую ў пальчыках маленькую фігурку святога Антонія, калі прыйшоў развітацца. Было крыху лягчэй, што адвозяць яго ў Польшчу, здавалася, там ён хутчэй вырагуецца. На сабе мне не залежала, я была гатовая прыняць самыя страшныя цярпенні, якія моўчкі прымаюць змагары за сваю Радзіму. Няведама пашто й за што ўпляла доля ў гэтае цярпенне й маяго мужа, і гэта было мне балюча й непрыемна. Калі людзі ад'язджалі на Захад, ён упарта цвердзіў, што ён сацыяліст і яму будзе добра пры новай уладзе ў Чэхях. Тое ж думалі амаль усе чэхі, а мне замірала сэрца з жудасных прадчуццяў усходніх Асвенцімаў, гдзе места печавы спалвалі людзей палярныя маразы, здзекі надзораў, адпаведных сваяму палітычнаму рэжыму, непасільная праца,

²⁶⁰ Готвальд Клемент (1896–1953) — дзяржаўны і палітычны дзеяч Чэхаславакіі, з 1945 г. старшыня Цэнтральнага камітэта камуністычнай партыі Чэхаславакіі, з 1948 г. прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі.

амаль забарона лістоў (пісаць два разы ў год) і чвэрць стагоддзя пакарання за патрыятызм, што чалавеку нагадвала смерць за жыцця...

У Пісэку ніколі не было палітвязняў, дык і бібліятэка вязніцы была прыстасаванай для абмежаваных праступнікаў людскіх законаў. Не магла я чытаць тых убогіх абмежаваных раманаў са слашчавасцю мінулага веку й аднойчы сказала гэта мужу пры сустрэчы. Суддзя, які прысутнічаў пры нашай размове (такі закон), прыслаў мне ў камеру пару цікавейшых кніг, між імі й томік паэзіі Бадлера²⁶¹. Мая ўвага спынілася на вершы, гдзе адыходзіць карабель і людзі адплываюць ад сваіх назаўсёды. Не памятаю слоў, але верш гэты прадказваў маю долю, нечалавечна жудасную, бязліасна адзінокую.

Надышоў дзень, калі падліза немка Ольга, няшчасная дзеўчына й адумысловы стукач, пранюхала недзе ў начальства, што мяне адвязуць, каб выдаць у рукі расейцам. Гэта ўжо адчувалася, і я была даволі спакойнай. На выратаванне не было надзеі, і трэба было йсці насустрач усяго, што вякамі нёс расеец няшчасным сваім суседзям, мала ўступаючы сваяму сябру па духу Адольфу Гітлеру. Увесь ператварыўшыся ў плаза, поўзаў цяпер расейскі народ ля клятых сталінскіх богаў, ліжучы падэшвы вялікага крывапіўца й прадаючы на мукі безліч сваіх братоў. Не кожны трынаццаты тут быў Іудам і не кожны пяты! Я мала памылюся, калі скажу, што Іудам тут быў кожны друпі. Не маючы магчымасці чэсна жыць, мець нармальныя варункі існавання й росту, расеец меў адзіны шлях выбіцца над узровень друпіх рабоў — ён даносіў. Даносіў з пялюшак і з пялюшак хваліў не думваючы страшных тыранаў чалавецтва, якія натхнялі нянавісцю да Бога й чалавека сваіх грамадзян і сталіся «прадцечам» самога фюрэра ў сэнсе злачынстваў. Паняцце «чалавек», на ўзровень якога ўзняло нас хрысціянства й дасягненні людскога розуму, дзіка бурылі «частку божага твору», ператвараючы ў «шрубку» пякельнай сталінскай машыны, папераджаючай печы Асвенціма й колькасцю ахвяр правышаючай іх... Не пратэставаў ужо амаль ніхто. Усё было

²⁶¹ Бадлер Шарль (1821–1867) — французскі паэт.

аберуч вынішчана самымі расейцамі, а хто й сказаў слова супраць, дык сказаў яго толькі — раз... Другі раз нікому не давялося, бо такіх хапалі, судзілі й засылалі ў пустыні, гдзе ўсё, пачынаючы ад клімату, было прадумана прыстасаваным да масавага нішчання людзей маральна і, безумоўна, фізічна. Вось што мяне чакала.

Яшчэ зацемна прыйшоў па нас канвой. Меў загад весці нас з закаванымі рукамі, аб чым нас папярэдзіў, але нечаму зрабіць гэтага не змог, хоць я й не пратэставала, бо ж якая розніца, калі гутарка датычыць фанатыкаў? Ішлі мы, несучы свае мяшкі, і я аступілася па дарозе. Трэснуў мне напалову абцасік маяго туфля. Так ён там і застаўся чэхам на ўспамін аб славянскай гасціннасці...

Вязлі нас цяпніком, людзі ўзіраліся на нас часам абыякава, часам варожа. Ян Масарык даўно ўжо спачываў на могілках, і яго былыя падданыя шукалі цяпер другіх шляхоў да «сыцейшага» існавання. Мы з мужам маўчалі. Канваіры былі каменныя, няветлівыя. Калі муж папрасіўся выйсці й адзін з канваіраў яго павёў, дык другі, нейк па-чалавечы на мяне глянуўшы, сказаў мне, што, так як я сільнейшая духам ад маяго мужа, ён хоча прыгатаваць мяне на тое, што нас вязуць дзеля выдачы саветам. Ва мне ўсё зледзянела раптам. Гэта ўжо была нагая суровая праўда, падступаючыя пад самае горла крывавыя сталінскія кіпцюры... Я не заплакала. Я проста скамянела, і нейкі прыліў адчайнай адвагі ахапіў усю маю асобу. Я адчувала, што йду на няроўны бой. Я гэты бой успрымала без капелькі страху ў сэрцы. Упарта адганяла толькі думку аб сыну, з гэтым болей я не справілася ўсё жыццё... Памалу я прыгатавала мужа да гэтай жудаснай неабходнасці. Ён збялеў, але не самлеў, як і я.

Так нас прывезлі ў Прагу. На вуліцах хадзілі сакалы, быў, мусяць, апошні чэшскі сакольскі злёт. Бледныя мы, як папера, стаялі ў канцы трамвая. Паўгода прабывання ў Пісэку ўжо пакінулі на нас след. А пасля адбывалася ўсё як звычайна, толькі не загадалі тут нам дагала распрануцца й гідкія пальцы надзоркі не краналі маіх валасоў і цела, як гэта рабілі са мною ў Пісэку. Была гэта пражская паліцэйская вязніца, куды нас

завезлі. Была яна прыспасоблена да часовага прабывання там злодзеяў і прастыгутах. Канвой, перадаючы нас, даў нам падпісаць нейкую складзеную ўдвое паперу. Муж падпісваць не згадзіўся й зажадаў, каб яму паказалі, у чым справа. Аказваецца, Прахаціцкі «обэц» (сельсавет) гэтай паперкай апавяшчаў нас, што менавіта ён пазбаўляе нас чэшскага грамадзянства²⁶². Што мелі супольнага з намі тыя Прахаціцы, і сяння не разумею. Не памятаю, ці мы гэта падпісалі, магчыма, што падпісалі з нейкай ужо тупой абьякавасці да ўсяго, што нас акружала.

У вязніцы былі брудныя ложка, але цікавыя людзі. Былі гэта саколки, якія мелі адвагу крычаць лозунгі, не згодныя з духам усходу, і дзяўчаты, якіх абвінавачвалі ў арганізаванні атэнтату на нейкага камуніста з ЦК. Атэнтат гэты зрабіў, здаецца, адзін малады студэнт, які вечарамі хораша й сумна спяваў сваёй дзяўчыне: «Доброў ноц, ма міля». Усе мы, як і тая дзяўчына ў адной з камер, з любасцю слухалі тую песеньку й падзіўлялі мужную сілу хлопца. Сядзела з намі яшчэ адна з дачок Круціш-Ранды, чэшскага магната, Эва, маладая разумная жанчына, якая, здаецца, несла ў сваім сэрцы ўсю адказнасць за тое, што тварылася ў яе каханай айчыне. Рознае ў ёй бывала, але ўпершыню страшная рука ўсходу ў сваіх брудных кіпцюрох заціскала жывое сэрца рэспублікі, стараючыся выкрасліць з сэрцаў дарагое імя Масарыка — бацькі й сына. Чэхі пачыналі разумець сваё жудаснае становішча, і нянавісць да ўсходу замяніла старое славянафільства. Часта прыходзілі ў камеру

²⁶² Геніюшам, магчыма, паказалі не тую «паперку». Вось што дакладваў старшыня абласной управы КДБ у Піску свайму непасрэднаму начальству ў Празе (дакумент зберагаецца ў Дзяржаўным цэнтральным архіве Чэхіі, паліцэйская дырэкцыя, шыфр Г (310) 1):

«[...] На подставе пастановы Міністэрства ўнутраных спраў № А-4617-19/3-48-5/1 за 1 красавіка 1948 г. было ануляванае чэхаславацкае дзяржаўнае грамадзянства магістра ўніверсітэта доктара Івана Геніюша, нар. 24 лютага 1902 г. у Крынках, вобл. Гродна, апошняе месца жыхарства: Вімпэрк, вобл. Стражоніца, грамадз. СССР (так у тэксце. — М.С.) і яго жонкі Ларысы, у дзявоцтве Міклашэвіч, нар. 27 ліпеня 1910 г. у Жлобкаве (так у тэксце. — М.С.), вобл. Гродна.

Абласны Нацыянальны камітэт у Прахаціцах паводле судовага выраку за 7 ліпеня 1948 г. № 5900/48-Ге/24 падвергнуў выгнанню д-ра Івана Геніюша і яго жонку Ларысу з тэрыторыі ўсёй ЧСР назавжды з адначасовай забаронай вяртання ў ЧСР. [...]»

жанчыны й плакалі, што яны не за палітыку сюды трапілі. Недзе схавалі Бэнэша, і людзі ведалі, што няшчасны прэзідэнт ужо жывым не выйдзе. Да мяне нейк па-дзіцячаму «прыліпла» маладая габрэйка, якая ўцякала з Мадзьяршчыны праз Прагу ў Палястьну й апынулася з намі. Яна не ведала моваў і са страху ад мяне не адыходзіла... У камеры забаронена было плакаць і наракаць. Усё рабілася, каб захаваць нервы свае й друпіх ды здароўе, бо пакута пачыналася толькі. Гэты дэвіз маладых чэшак вельмі мне дапамог у далейшым на Поўначы. «Кіп смайлінг»²⁶³, — часта паўтарала я сабе ў найцяжэйшыя хвіліны жыцця. Пакуль чэхі, на ўзор сваіх усходніх «апекуноў», гатавалі адпаведныя вязніцы для палітвязняў, мужныя чэшскія дзяўчаты памагалі мне перажыць хвіліны разлукі з Захадам і пакінулі харошы ўспамін аб лепшай частцы сваяго народу. У гэтай паліцэйнай вязніцы Прагі прабылі мы нешта месяц ці паўтара. У адной з камер сядзеў мой муж, але ён цяпер меў курава, тут яно дазвалялася, і адчуваў сябе крыху лепш. Сын ужо быў у Польшчы, і здавалася нам, што ён душою й думкамі заўсёды пры нас. Снілася мне, што мы з ім ідзем па беразе рэчкі, кругом вада, а дождж яшчэ лье на нас, ідзем доўга, так, як гэта аказалася пазней — гады разлукі й мукаў, і Бог ведае, ці не цяжэй было адзінокаму дзіцяці ў пасляваенным Вроцлаве...

Трывожна праходзіў час у паліцэйнай чэшскай вязніцы ў Празе. Сакольскі злёт, які ў той час адбываўся ў Празе, шчодро папаўняў колькасць зняволеных. Чэхі даўно ўжо агледзеліся, што ізноў трагічна згубілі сваю свабоду, і цяпер на злёце горача й масава выступалі ў абароне свае незалежнасці, свае рэспублікі супраць насілля. Арыштоўвалі за пратэсты, за лозунгі. Людзі трымаліся мужна. Побач у камеры сядзела маладзенькая дачка Гэлены Кожэлюгавай, ведамай дзеячкі хрысціянскай партыі Чэхаславакіі. Схапілі яе на граніцы, калі старалася ўцячы пасля перавароту. Пасадзілі, бедную, у камеру прастыгугак, гдзе былі бруд, заўшыўленасць, цяснота. Як я чула, дык чэшскія прастыгугкі аказаліся добрымі патрыёткамі. Яны памагалі зняволеным за палітыку, перадавалі справы на

²⁶³ Keep smiling (англ.) — давайце ўсміхацца

вонак, прыносілі інфармацыі. Казалі, што маладая дзяўчынка трымалася разумна, хаця яе й білі.

Аднойчы вечарам нейкі следавацель-крыміналіст адчыніў дзверы нашай камеры. Я са здзіўленнем глянула на яго, а ён аж замёр на парозе. Быў гэта пацыент маяго мужа, абавязаны яму і ўдзячны, пан Пэшэк. Працаваў ён у розыску й вось прыйшоў выклікаць на допыты нейкую дзяўчыну з нашай камеры, якая ўжо суткі плакала, атручваючы нам і без таго цяжкі настрой. Затрымалі яе ў кафэ разам з яе кавалерам, які, як пасля высветлілася, украў аўто, на якім весела яе развозіў па Празе. Візіта пана Пэшэка мела для нас той добры бок, што гэты харошы чалавек пачаў нас абяспечваць перадачамі, якія былі аднолькавымі са спешна купленых мужчынам прадуктаў і вызначаліся вялікай колькасцю папяросаў, як мне, так і мужу. Муж, які перацярапеў у Пісэку мукі без курава, меў цяпер што курыць, бо пры першай магчымасці я яму перасылала й свае. Ніколі не забудуся пра бодем скрыўлены твар пана Пэшэка, калі вялі нас паказаць савецкаму прадстаўніку, які панура й тупа аглядаў свае ахвяры. Пэшэка перакрывіла нейкім жудасным бодем, і па твары гэтаму суроваму чалавеку цяклі слёзы. Больш-менш пазнаўшы парадкі й прадстаўнікоў гэтага ладу, ён, відавочна, уяўляў сабе ўсе нашыя мукі наперад. Яшчэ горай чуліся мы з мужам, жах, які нас чакаў, спыніў мне і слёзы, і дых. Доля сына свідала мозг, паласавала нервы. Толькі прыклікаўшы на памяць усе цярпенні мае Радзімы й колькасць ахвяраў праз усе варожыя акупацыі, я зноў прыклікала ўсе свае духовыя сілы, каб стрываць і найгоршае.

А найгоршае прыйшло хутка. Аднойчы з раніцы аб'явілі мне аб ад'ездзе. Гэта было нешта, як смяротны вырак. Не хапіла ўласных сілаў, і я апусцілася на калені. Схаваўшы голаў у далоні, усёй душою прасіла ў Бога літасці над маім дзецем і сілаў для нас. Прад намі, здавалася мне, прорва, суцэльная бязглуздзіца й бесчалавечнасць, гдзе замест усіх людзьмі прызнаных праўд стаіць, раскарачыўся крываваы Сталін, якому ачумельныя расейцы аблізваюць жудасныя кіпцюры з крыві іх родных бацькоў і сыноў, пралітай тыранам самохаць і непатрэбна. Надзеі на рагунак — ніякай. Бо, каб выратавацца,

заставалася прылучыцца да нагоўпу і, адкінуўшы з душы ўсе здабыткі людскае культуры, зрабіцца такім жа бітым сабакам і з жудасных лапаў слязьмі змываць кроў вынішчанага тыранствам маяго роду.

Нас пасадзілі ў машыну, якую вязні называлі «Антонам», зялёную, шчыльна закрытую, і з некалькімі яшчэ хлопцамі, якія, відавочна, праштрафіліся ў арміі ці збеглі з яе, адвезлі ў савецкі лагер перамяшчэння захопленых імі на Захадзе ахвяр. На дзеравянай браме, за якой чырванелі гарластымі надаедлівымі лозунгамі дзеравяныя баракі, красаваўся надпіс: «Добро пожаловать», як быццам і сапраўды мы ехалі да звычайных людзей з чалавечымі абычаямі й хоць мінімальнай культурай. На дзеравяных сталах, нічым не пакрытых, стаялі жалезныя міскі з нейкай капустай і ляжаў нарэзаны хлеб. Людзі былі змораныя астрогамі, бледныя, нехта еў, нехта ўжо пачынаў хваліць «родину». Задаволена й дзіка на нас паглядаючы, пахаджвалі «начальнікі», выпаўнялі план сілай і абманам вырваных у Захаду ахвяр.

Нарэшце падагналі машыну з высокімі бартамі, усадзілі нас на яе дно. Спераду й ззаду на дошках, перакладзеных цераз барты, сядзелі, направиўшы на нас аўтаматы, па чатыры «асвабадзіцеляў». Муж абапёр мне на калені амаль нежывы ад схуднення й бледнасці твар, і жнівеньскае сонца літасцівымі праменьнямі мадзіла яго пасівелую голаў. Залагая Прага, нашая кватэра й часць нашых лепшых гадоў засталіся далёка за намі. Вязлі нас далей ад сына й ад Еўропы — ад пагранічнага Вімпэрку на край свету ў Варкуту. Ну а пакуль што нас вязлі ў Вену. Дарога была даўгая, сустрэчных людзей на ёй мала. З жанчын апрача мяне вязлі нейкую старушку, якую сілаю адабралі ад чэшскіх грамадзян дзяцей, а рэшга ўсё былі даволі маладыя мужчыны. Яны нейк пераглядаліся між сабою, і адчувалася, што гатовыя кінуцца на канвой і ратавацца, але аўтаматы ў грудзі і ў плечы ды падмога ў кабiне амаль ліквідавалі магчымасць шалёнай рызыкі. У час абеду мы елі хлеб. Абед нашых канвайраў адрозніваўся толькі тым, што яны пхалі ў рот той хлеб, пасыпаючы цукрам, па цэлай буханцы. Не было чым запіць таго хлеба, колькі тыя салдаты ні прасілі ў

чэшскіх вёсках вядра, каб зачэрпаць вады, чэхі ім вядра не давалі, былі навучаныя ўжо не адным прыкладам нагласці й зладзейства. Сумна глядзелі на нас чэшскія пагранічнікі, як быццам вязлі ўжо нас на эшафот, а не на радзіму, і моўчкі праважалі за сваю граніцу.

На пустых пажатых палёх пачаліся вінаграднікі, і калі сонца пачало ўжо сядаць, мы прыехалі ў Вену. З дна машыны паглядала я на яе, чорную й залатую, усёй сваёй культурай і выглядам так розную, так інакшую ад людзей, якія нас вязлі на пакуты. Нас з мужам высадзілі ў нейкім палацы ці замку, здаецца ў Нэйвінэрштаг, дзе, памятаю, была на сцяне табліца з надпісам, што некалі там у чэрвені выпаў снег. Спалі мы ў нейкіх сенях, і даволі неспакойны наш сон сцераглі здалёк крыху ад нас азброеныя канваіры. Назаўтра была, памятаю, пятніца, 13 жніўня, ліў дождж. Ужо з раніцы пад'ехала па нас грузавая машына й паперла нас з мужам у напрамку Вены. На адной з вуліц у зелены садзі стаяла віла, уступнае «Добро пожаловать» жудасна й выразна сведчыла аб яе тагачасовых жыхарах. У нетры тае вілы, у падзямеллі якой мучыліся сотні зняволеных, кінулі й нас. Ледзь паспелі мы развітацца, як раскідалі нас у тым падзямеллі па камерах. Чорнай хваляй наляцела на мяне несказанае гора.

У камеры сядзела некалькі немак, пераважна, здаецца, у падазрэнні шпіянажу. Па-нямецку я крыху гутарыла. Я раздзяліла з імі часць прадуктаў, якія былі ў мяне, пачала знаёміцца. Час закрыў мне ўжо іх аблічча, але выразна памятаю з іх адну — была гэта нейкая артыстка й прафесіянальная шпіёнка Элэ Вінклер. Была гэта даволі прыгожая бестыя, пазбаўленая ўсякай маралі й этыкі. Немкі адразу даі мне зразумець, што гэта шпіёнка, і ў савецкай камеры рэкамендуючы асцярожнасць. Усе мы, як быдла, валяліся на падлозе ў каросце й брудзе, і толькі яна адна мела ложак і пярыну, дзе найчасцей валялася голая альбо выкручвалася перад шклянным вокам у дзвярох, раздражаючы сваёю нагатою салдат-канваіраў. Яна ўсё расказвала пра сваю любоў да савецкай улады й Сталіна й пра сваяго мужа, прафесіянальнага шпіёна, які сядзеў недзе побач. Гэта была агідная нейкая садыстка. Заўважыўшы

аднойчы, што я малюся, пачала праследаваць мяне жудаснымі выкрыкамі, нейкімі «малітвамі» да чорта. Лётала па камеры й выла: «Тойфэль, тойфэль»²⁶⁴ — і часта нагадвала ашалелую. У нашую камеру заглядалі надзірацелі й часам клікалі на працу. Я заўсёды старалася вырвацца хоць на пару гадзінаў, каб глытануць паветра й нешта даведацца пра мужа ды ў меру магчымасці памагчы яму хоць нечым. На друпі дзень нашага прабывання ў падзямеллі мяне павялі да начальства. Нейкі ваенны, відно, высокага чыну, сустрэў мяне словамі: «Вот и вы в наших руках». — «Велькай радасці з гэтага мець не будзеце», — адказала я яму прадумана й паважна. Спытаўся ў мяне яшчэ, што я думаю пра Готвальда, які ўжо быў на месцы Бэнэша прэзідэнтам Чэхаславакіі. Я не хацела выказацца аб ім і толькі прыкмеціла коратка, што цяжка быць прэзідэнтам у цяні Бэнэша. На пытанне аб кампартыі чэшскай сказала, што яна лічная²⁶⁵ колькасна, але якасна нічога не вартая. Ваенны гутарыў са мною даволі памяркоўна, і я наважылася папытаць яго, што з нашымі чамаданами, якія ў нас забралі й няма іх. Праз некалькі дзён чамаданы знекуль прывезлі надзіва ў парадку. Казалі, што ў гэтай вязніцы быў цэнтр МГБ на ўсю сярэдняю Еўропу. Тут і судзілі людзей пераважна на 10, 15, а часцей на 25 гадоў. Нас нечаму не судзілі, гэтую прыемнасць пакінулі Менску.

Кармілі нас нейкім густым панцаком і хлебам, рана — чорнай кавай. Удзень я старалася спаць, затое ноччу пачыналіся трагедыі. Над намі бясконца дапрашвалі людзей, можна было зразумець нават фразы, а ўжо енкі бітых і квяцісты расейскі мат не сціхалі гучэць да раніцы. Савецкія следавацелі, як начныя драпежнікі, жыравалі ноччу. Днём было ціха, толькі рысавалася нечым дурная Вінклер і час ад часу званіў трамвай, які праходзіў міма гэтай шэрай вілы, і людзі, якія праязджалі міма, напэўна, нат не падазравалі аб нашых мучэннях. Месяцамі без мышцы й вады наагул, без паветра, у цеснаце й брудзе чакалі няшчасныя яшчэ горшага лёсу.

²⁶⁴ Teufel (ням.) — чорт.

²⁶⁵ Liczny (польск.) — шматакі.

На працу мы хадзілі звычайна з Лізай, гэта была аўстрыйская сялянка, якой за нешта далі 15 гадоў кары. Яна плакала па сваіх дзецях і люда ненавідзела ворагаў і Эле Вінклер з імі. Праца была нялёгкай, пераважна нешта мыць пасля рамонту ці бялення, часам вымыць бялізну. У такіх выпадках звычайна мы мылі нешта сабе, а з кухні прыносілі ежу ў камеру й дзялілі яе пароўну ўсім. Я даведалася, што мой муж недзе ў першай камеры, і дагаварылася са зняволенай абслугай гэтай пагайнай вязніцы, што яны выклічуць часам мужа скрабсці бульбу, дадуць яму папяроску, накормяць. За гэта я ім мыла заскарузлыя кашулі зверху свае працы. Быў там у абслуге й зняволены малады лекар. Ён звярнуўся да нас з Лізаю, просячы, ці мы не памылі б кашулі зняволеным, якія вась год сядзяць тут у брудзе. Кашулі былі чорныя з тлустага броду, але я глядзела на іх скрозь слёзы, дарма шукаючы між іх кашулі мужа. Якое ж было маё здзіўленне, калі мая фрау Ліза адмовілася мне памагаць. Яна, бедная, настолькі ненавідзела ворагаў і іх народнасць, што памагчы зняволенаму расейцу не магла, і доўга мне прыйшлося выясняць ёй долю няшчасных. Памагала мне, але не зразумела розніцы між аднымі й другімі ніколі. Аднайчы, мыючы нейкі кабінет, я пачула па радыё, што ўцёк Зэнкль, лідэр партыі народных сацыялістаў, і стала мне весялей. Аднайчы зноў падышла да вакна і ўбачыла прыблізна дзесяцігадовых хлопчыкаў, якія гулялі ў футбол. Завірыўся перад вачыма вобраз сына, і мяне ледзь прывялі ў камеру. Муж мне казаў пасля, што бульбу скрабаць яго выклікалі, але ён хадзіў на кухню неахвотна.

Час ішоў, «канцэрты» начамі рабіліся штораз болей дзікімі, дні каротшымі й болей халоднымі. На допытах нічога ў мяне асаблівага не пыталі, і відно было, што ўся цырымонія суду нада мною адбудзецца ў Саюзе. Мне жудасна было глядзець, да чаго былі нядобрымі, тупымі сядзячыя са мною аўстрыячкі, у таварыстве іх было мне жудасна. Круг іх зацікаўленняў быў абмежаваны асабістымі, актуальнымі справамі іх пакарання, якое ў параўнанні з Захадам было неймаверным. Гэта былі кары па 25, па 15, па 10 гадоў. Меншых не сустракалася. Усіх

няшчасных чакалі няволя й вываз у лагеры «мадэ ін СССР»²⁶⁶, г.зн. недзе далёка ад вялікіх месцаў, у першабытнай тайзе ці тундры, гдзе акрамя цяжкай працы й зверскага рэжыму забівае й сам клімат. У гэтых жанчын, якія нейкай цудам знойдзенай голкай вышывалі на сваіх насатках самыя агідныя словы расейскага лексікону, не было ні веры, ні надзеі на ратунак. Не было ў іх нават смелай фантазіі нейкага цуду над намі, яны бралі ўсё рэальна, і відно, што былі гадовыя йсці на ўсе подласці толькі дзеля захавання жыцця. Толькі адна Ліза не ведала меры свае нянавісці й сваяму болю па мужу, доме й дзецях.

Так аднойчы нас выклікалі і ў цесным «чорным воране» пераправілі недзе ў вялікую вязніцу, гдзе ўжо было болей жанчын — пераважна немак. Жанчыны былі болей цікавыя, з востра зарысаванай нянавісцю да ўсяго, што расейскае. Да мяне, не ведаю, з якіх меркаванняў, усе адносіліся вельмі добра. Іх нянавісць была маёй нянавісцю, іх тайны маімі тайнамі. Пасля трох дзён прабывання там нас сабралі, перашманалі, праверылі нашыя паперы й выпусцілі ў вялікую залю. Я ўбачыла маяго мужа — быў худы да немагчымасці, з абрытай нагола галавою. Стараўся ўсміхацца, і гэта было яшчэ болей жудасна. Калі нас пастроілі на падворку, Грэта Адам, прыгожая й маладая, крыкнула на ўвесь голас па-нямецку: «Фрау Ларыса, мы сюды яшчэ вернемся, вернемся абавязкова!» Я ёй пацвердзіла гэта. Перад ад'ездам з тае вязніцы, здаецца, гэта быў Шапрон, нас збольшага шманалі, гэта знача абысквалі нас і нашыя рэчы. І вось прыйшла чарга на мяне. Мае загінуўшыя й зноў аднойдзеныя чамаданы былі напханыя рознымі рэчамі, якія ласкава мне з нашай кватэры прынеслі пані Копэцкая й пан Кржываноска, якім мы аддалі ключы ад нашай кватэры. Было там даволі й рознай непатрэбнасці, але сярод усяго была харошая, новая, падараваная мне адной чэшкай Біблія. Была яна на тоненькай паперы, выданая недзе ў Амерыцы. Яна, як і Евангелле на беларускай мове, якое мне муж купіў на маю просьбу адразу пасля нашага вяселля, былі

²⁶⁶ Made in USSR (англ.) — зроблена ў СССР.

маімі настольнымі кніжккамі. Прынеслі мне тую Біблію яшчэ ў вязніцу ў Вімпэрку, і я, залезшы на шырачэзны падаконнік закратаванага вакенца замкавай вежы й паглядаючы на лес, чыгала праз слёзы тую Біблію і ўсё думала, ці не выскачаць на сваіх «джыпах» з таго лесу мілыя амерыканцы й ці не разнясуць гэтую нечалавечую шарашку на чатыры вятры. Але не ў галаве было тым мілым амерыканцам нашае гора, і заставаліся нам толькі Біблія й пакутны, чалавечы шлях Хрыста.

Вось і вывалаклі гэтую кніжку, як якую ядавітую рэч, і не ведалі, што з ёю рабіць, якім цудам яна тут апынулася. Тады я пачала паціху ўпрошваць тых салдагаў, каб усё ж кніжку мне пакінулі. Яны буркнулі мне нешта азвярэла, але кніжку, як я пасля пераканалася, мне пакінулі, як і лісты ад сыночка.

Нас размяшчалі на грузавых машынах і ўсё стараліся, каб я й Джэні-грачанка селі ля сваіх мужоў. Муж прыгожай заплаканай Джэні, невысокі, але мажны сімпатычны грэк, стаяў, бедны, у чаравіках без шнуркоў, з парасолем, прытрымоўваючы адной рукой нагавіцы, бо й пояс яму забралі.

Павезлі нас за Вену, гдзе адзінока стаяў цэлы цягнік на «жывы тавар» для «пераможцаў». Падганялі машыны да дзвярэй вагонаў, клалі памост і па ім заганялі зняволеных. Нейкія касавокія канваіры з віскам круцілі аўтаматамі, як пугамі, над лысымі галавамі вязняў, і здавалася мне, што гэта часы й норавы Батыя, нягледзячы на цягнік, як іронію дасягненняў людскасці. Вагоны былі падзеленыя густа пераплеценым калючым дротам на тры часці. З левага боку жанчыны (было нас трынаццаць), з правага мужчыны — болей за сорок (сядзелі адзін на адным) і пасярэдзіне канваіры. У загарадзях былі пакінутыя толькі дзіркі, як для сабакі. Трэба было станавіцца на калені й так толькі, на жываце, туды паўзці. Паабдзіралі мы і адзенне, і голавы. Дзіркі гэтыя наглуха пазапляталі. «Туалет» для нас зрабілі незамыславаты. Выдзеўблі дзірку ў падлозе вагона, і гэта было ўсё. Дзя нас, еўрапеек, гэта была пакута, і мы, нягледзячы на пратэсты канвояў, затуляліся, чым маглі, альбо чакалі ночы. Ваду піць падавалі нам праз дрот, ежу — таксама. Не было ні ложка, ні місак. Ля гэтага вагона назбіралі нашыя «апекуны» брудных іржавых банак, яшчэ, відно, ад

такрошніх²⁶⁷ кансерваў, з якіх і елі мы шгодня той незамыславагы панцак, якім нас кармілі. Мужчыны апякалі сабе вусны, бо з тых бляшанак трэба было пад’есці некалькі асобам. Ваду давалі нам, якую хацелі, ад яе ледзь не рвала. Цягнік наш суправаджаў лекар і цэлая зграя розных чэкістых, паджарых, з хітрымі, свідруючымі вачыма, на якіх страх было паглядаць. Яны заходзілі і ў наш вагон і здзекваліся, як маглі, з бедных немачак, якіх вязлі «да мядзведзяў». Ад’язджаючы, схапіў мяне плач страшны, нялюдскі. Мне здавалася, што я ўжо ніколі не пабачу сына, як папруць мяне няведама куды й задушаць, думалася ўсё, а дзіця самое ў шырокім бязлітасным свеце. Якраз падышоў той «доктар» і пыгаецца ў немак, чаго я так плачу, ад’язджаючы «на родину», а яны кажучь аб хлопчыку, а той: «Ничего, бандитом будет». Гэта было сказана не так сабе. «Доктар» быў, відавочна, у курсе спраў, бо, як я пасля даведалася, яны скіравалі ўсе намаганні, каб маральна й фізічна знішчыць няшчаснага хлопца.

З немак былі цікавымі жанчынамі аўстрыячкі фрау Рэнэ й фрау Фіні. Фрау Фіні, звычайная старажыха, вельмі адчувала гора Аўстрыі, на такіх «асвабадзіцеляў» глядзела з нянавісцю, верыла, што Бог дапаможа вярнуцца, і з абрыдлівасцю адварочвалася ад Элэ Вінклер і нейкай Геры, якую ўсё пашчыпваў той «доктар», а ёй гэта падабалася.

У Мадзяршчыне доўга стаяў цягнік, і калі я падняла свой заплаканы твар, дык сустрэлася з поглядам такім спагадлівым, такім чалавечым нейкага мадзярскага чыгуначніка, што сэрца маё акрэпла.

Элэ Вінклер голасна марыла аб тым, што ў Саветах прыгожыя футры, і яна вернецца дамоў у такім менавіта, ды яшчэ выйдзе замуж за шпіёна, якіх тут у цягніку поўна, кіне сваяго старога шпіёна, які тут разам з ёю, бо ён скампраметаваўся і ў Амерыку яго не пусцяць. А фрау Фіні малілася святому Штэпану, праз край якога нас вязлі, і аж скрыгатала зубамі з гора.

²⁶⁷ Такрошні — леташні.

Так нас прывезлі ў Львоў. Цягнік спыніўся, і нас пачалі выгружаць з вагонаў. Дзіву я дзівілася: колькі людзей! Каля гары выгружанай чырвонай плюшавай мэблі — «германскага трафея» — стаяў тоўсты савецкі генерал, увесь у медалях, і тоўстае бруха аж вырысоўвалася боханам з-пад гімнасцёркі, а побач гналі худога страшнаго генерала-немца, які, відно, нямала прабывў у падзямеллі той страшнай вілы й цяпер, пад сытым і наглым поглядам «пераможцы», плёўся, як цень, апіраючыся на рукі сваіх землякоў. Такі ўжо лёс пакананых... Нарэшце я ўбачыла маяго мужа, па чале й па твару сплывалі яму ручайкі крыві. Ішоў, як Хрыстос, бледны й акрываўлены, побач шчэрылі зубы савецкія азвярэлыя аўчаркі, якімі нас адразу сустракала «отечество».

Завялі нас у вялізны хлёў, гдзе сарціравалі нас і раздзялялі. Там упершыню я ўбачыла кучу зняволеных дзяцей, такіх жа бледных і страшных, як мы, і болей, болей няшчасных, бо дзеці.

Нарэшце нас пусцілі ў зону лагэру. Мы былі на Украіне, і гэта адчувалася. Украіна засяляла тады лагэры. Спачатку пераглядалі мужчын. Калі прыйшла чарга на нас, я ўбачыла на зямлі параскіданыя парваныя паперкі, такія знаёмыя. Я падняла іх, і аказалася, што гэта былі лісты Юрачкі, нашага сына, якія вось адабралі мужу й кінупі тут па кусочку. На гэты раз я сваю чэшскую Біблію схавала пад пальто, якое спецыяльна адзела, хоць было гарача, схавала й сынавы лісты, так усё пакуль што абараніла. Скрыўлены чакіст, які шманаў нас, толькі вырачыў на мяне вочы, а мужу забраў і пяро, і гадзіннік, і другія драбніцы. Лекар-украінец, відно, са зняволеных, праверыў нам вочы й рукі, і нейкая неймаверна нафуфыраная, брыдка, як ноч, медсястра-расейка пашукала нам у галаве броду. А пасля мы апынуліся сярод гушчы людзей на панадворку, якім «родзіна» выдавала па місцы нейкай капусты, варанай на смярдзячых рыбіных касцёх. Міскі пераходзілі з рук у рукі, а мы з мужам глядзелі на сябе й думалі, што будзе далей. Нехта прадаваў папяросы па сто штук у пачцы за рэчы. Мае рэчы былі пры мне, і я давай мяняць спадніцы на папяросы. Набеглі людзі, усе просяць закурыць, так і аддалі мы ім тую сотню, а мужу я выменяла другую сотню.

Да нас усё падыходзіў, хвалячы савецкі суп, нейкі мажны немец у амерыканскай куртцы на кажуху й ва ўсім, праўда, добра зашмальцаваным, але амерыканскім адзенні. Быў гэта муж Элэ Вінклер. Аказалася, што гэтае супружжа, прафесійныя шпіёны, прадалі саветам шмат аўстрыйцаў, у тым ліку і Янайкі з Джэняй. Грэкі вучыліся ў Вене і, відна, у цяжкія часы крыху зараблялі спекуляцыяй. Так з імі й зышліся тыя Вінклеры. Адночы яны запрасілі бедных грэкаў на вячэру, абяцаючы ім знамянітую нямецкую патраву — печаную гуску. Пасля вайны на такую роскаш не пабаяліся грэкі паехаць наг у савецкую зону Вены. Быў дождж, расказвала мне пасля Джэні, Янайка ўзяў вялікі парасон, каб нічога не сталася галубому плашчыку й такому ж капялюшыку Джэні. Вылезлі яны з трамвая, ля дому спаткаў іх сам Вінклер, весела й сардэчна з імі прывітаўся і, пакуль цалаваў з абедзвюх старон пахучую ручку Джэні, пад'ехаў паціху савецкі «чорны воран», пахваталі абаіх, і замест смачнай «ганс» яны, напэўна, і камсы не змаглі есці той ноччу. Янайкі за нешта там далі 15 гадоў, а зусім ужо не віноўнай Джэні 7 гадоў — найніжэйшую кару толькі для невінаватых са сталінскага кодэкса тых часоў.

Ужо быў асенні месячны вечар, а мы ўсё сядзелі з мужам, трымаючыся за рукі. Ля нас нейкі ўкраінец, якому далі 25 гадоў за тое, што яго жонка-чэшка, перасяляючыся з Украіны, перавезла і яго ў мяшку з сечкай. Кожны меў сваё гора. Мы перажывалі найболей за тое, што чалавек, якому мы даверылі нашага сына, аддаў яго маім сёстрам, якія вярнуліся з высылкі й жылі ў Вроцлаве. Былі гэта ненадзейныя, слабавольныя дзяўчаты, і мы ведалі, што сыну не здабраваць.

У нас з мужам фактычна не было ніякай віны. Былі мы членамі Беларускага камітэту самапомачы, але мы, як людзі без грамадзянства, мусялі быць зарэгістраваныя недзе, і якая розніца — ці ў расейскім «фэртраўэнштэле»²⁶⁸, ці ў Беларускам камітэце? Усе чужынцы, ад яўрэяў пачынаючы, былі ў немцаў пад асабліва строгім надзорам, а я, як паэтка, дык асабліва. На ўсход быў муж высланы не па ўласнай волі, а па чэшскай

²⁶⁸ Vertrauensstellung (ням.) — адказная пасада.

мабілізацыі, ды прыгым яго выгналі з Беларусі, забараніўшы яму там нават практыку. Каб зберагчы мужавы нервы й сілы, я парадзіла яму зусім не прызнавацца да таго Камітэту. Няхай уся бяда ўжо будзе на мне, бо ж я была скарбнікам Камітэту. Так мы й пастанавілі. Мы былі яшчэ не асуджаныя, чакала нас следства.

Познім вечарам і да нас дайшла чарга здаваць свае рэчы і йсці ў жаночыя баракі. Мы развіталіся з мужам. Заплакалі. Пасля нас, жанчын, павялі ў баню. А быў там толькі душ. Ваду пушчаў нейкі яўрэй. Уся амаль адміністрацыя таго лагера й тут была з яўрэяў. Трудна толькі было разабрацца, хто з іх вольны, а хто зняволены. Вось той яўрэй як пачаў лаяць немкаў ды з помсты за ўсе Асвенцімы як пачаў пускаць на нас то гарачую, то халодную ваду, што мы енчылі немымі галасамі, аж пакуль я не вылаяла яго як след і не прыгразіла, што канцы на яго знайду! Гэтак калі мы прыехалі ўжо на савецкую граніцу, дык уляцелі да нас з візгам нейкія савецкія салдаты: «Девушки, девушки!» Я ім тады сказала, што, думаю, мы прыехалі ў культурную дзяржаву й нас тут не скрыўдзяць. «Да, да, мы культурные»,— адказаў нейкі з іх, зачыняючы наш быдлячы вагон. Фрау Рэнэ мне за гэта дзякавала. Пасля бані я разлучылася са сваімі немкамі, і мяне павялі ў нейкі барак, пусцілі на карыдор, сказаўшы нумар дзвярэй. Карыдор той даўгі. Я паволі падышла да адных дзвярэй, заглянула ў тое «вока» й аж замерла! Працерла вочы й гляджу далей, а там як зачараваная казка! Сядзяць на клуначках цудоўныя ўкраінскія дзяўчаты, прыгожыя, маладзенькія, у вышываных блузачках, усе з косамі, і сумна нешта пяюць. Пакой вялікі, і многа іх, многа, і такая нейкая чысціня й святасць б'е ад іх, што вачэй не адарваць. Мне замерла сэрца — о Украіна, дарагая, родная, за што табе такая пакута ад ворагаў?

Дзверы я знайшла, адкрыў мне іх нейкі высокі мажны блатны, як я пасля даведалася, Валя. Зачыніў іх ключом зноў, і я апынулася ў невялікім пакоі, гдзе з браку месца сядзелі ля клуначкаў жанчыны. Спалі. У куце стаяла агромністая параша. Толькі ля яе між дзвёх украінак мне выпала месца. У кутку, каля печы, сядзела на клуначку старая, незвычайна прыгожая

жанчына. Яе чорныя з белым косы дакраналіся амаль да зямлі. Яна не спала. Украінкі сказалі мне, што гэта ігумення Васільянскага манастыра — Маці Марта. Пачалі адразу ў мяне выпытвацца — скуль я й хто, і калі я ім сказала, што я беларуска з Прагі Чэшскай, дык яны мяне нейк штурхнулі адразу й прыціснулі да самай смярдзячай парашы. «Вы дурная,— сказалі яны мне,— вас чаго сюды прынесла, да раю захацелі, дык вось вам рай, паглядзіце!» Я засмяялася й калі расказала сваім новым сяброўкам, як сюды трапіла, дык яны толькі ўздыхнулі, падсунуліся колькі магла, каб мне было выгадней, расказалі яшчэ пра сваю найтрагічнашую долю, і, здаецца, паснулі мы. Сон быў не сон, бо па галовах бегалі даўгія хвастатыя пацукі, якія перагрызалі й чаравікі пад галавою, а па сценах паўзлі тысячы сытых блашчыцаў, ад якіх не было ратунку. Раніцай быў пад’ём, хадзілі да парашы мыцца. Пасля прынеслі нейкай баланды паснедаць, далі па крысе хлеба немучнога нейкага, няспечанага, які прытым трэба было раздзяліць на цэлы дзень. Я пачала разглядацца па камеры, і вочы мае зноў спыніліся на велічавай, дастойнай постаці Маці Марты. Пасля сьнедання, а было яшчэ шэра, вывелі нас на «прагулку» па лагерным двары. Я ўбачыла вужы пастроеных па пяцёрках калонаў няшчасных людзей. Былі там нялетнія дзеці, былі калекі на кулях і дзядкі, як лунь беляя, і старэнькія бабусі, і моладзь — бледная, нервовая з болю, са следстваў, ненавідзячая акупантаў, з баявым, упартым агнём старых казакоў. Вокал пляцу стаялі баракі. Цяжка было падумаць, што ў іх змясцілася столькі людзей, а вывелі іх толькі частку!

Маці Марта прыклікала мяне да сябе, і я ёй шчыра ўсё пра сябе расказала. Яна, відавочна, адразу паверыла мне, і ў нас завязалася нейкая цеплыня й давер. Пасябрывала я й з другімі ўкраінкамі. Тут я ажыла! Гэта не былі ўжо цынічныя сварлівыя аўстрыячкі, а ідэйныя, чыстыя, як сляза, баявыя дзяўчаты й жанчыны, са слядамі пабояў на целе. Мы клаліся на падлогу, накрываліся якім гуцульскім радном, каб нас меней чулі, і гаварылі гадзінамі. Мне забівала дух ад іх адвагі, мужнасці, мукаў. Усё гэта яны ўспрымалі нагуральна, думаючы толькі пра Украіну. Старыя жанчыны, якім забралі ўсё й дзяцей за тое

толькі, што яны накармілі сыноў-паўстанцаў, неслі свой крыж дастойна, ціха. Дзеці з жудасцю ўспаміналі пра «маскалёў», як тыя рабілі аблавы, вынішчалі сёлы, заганялі іх у лагеры. З намі сядзела дзяўчынка лет дванаццаці. Яна з брацікам, дзесяцігадовым хлапчуком, уцякла з высылкі на Украіну ад голаду. Іх запалі й праз вязніцу, як і шмаг іншых, варочалі назад недзе ў Комі ці Казахстан. Дзяўчынцы прыносілі перадачы й хлопчыка часам пушчалі ў нашу камеру, каб ён пад'еў, бо ў яго камеры галодныя блатныя дзеці адразу ўсё адабралі б. Мы ўжо прывыклі да хлопчыка, быў ён малы, паважны. Адночы ён мне сказаў, што моцна верыць у тое, што іх «жовто-блакітны» сцяг будзе над Кіевам! О, дай гэта Божа, харошы хлопча! Разумнае было дзіця, меў там яшчэ такога ж сябру. Раніцай давалі ім па пайцы хлеба. Адразу яго з'есці было нельга, бо яшчэ цэлы дзень наперадзе, а схаваць хлеб таксама нельга, блатныя жулічкі адбяруць. Дык хлапчаняты з раніцы прадавалі адну пайку, грошы добра перахоўвалі, а ўвечары куплялі сабе пайку зноў. Дзяліліся яны ўсім, і спадзяюся, што выжылі. На перасылцы гэтай адчуваўся бой, атмасфера несказанага, падобнага грэцкаму, шляхотнага геройства. Усё тут дыхала ўкраінскай адчайнай прагай волі й барацьбой. Жанчыны спявалі, маліліся супольна й ніколі не плакалі. Голкамі з рыбіных касцей ці нейкай цудам захаванай сапраўднай голкай яны з адзення выпаранымі ніцямі вышывалі на лапінках трагічную гісторыю гэтых часоў. Былі гэта цуды, на якія пайшло крыху й мае бялізны. Былі гэта мадонны, з малітваю пад нізам, сэрцы, прабітыя мячом, з якіх капала кроў на ўкраінскую зямлю, магільныя пабітых мужоў і сыноў з надпісамі й вянкi цярновыя, і разарваныя на руках дзяўчыны-Украіны варожыя ланцугі. Некалі будзе музей змагання й болю гэтай Зямлі й чалавецтва паклоніцца бабусям пабожным і мужным і «каранаваным» дзяўчатам. Каранаванне... Гэта чакісты ставілі ля сценаў дзяўчат і абстрэльвалі ім кароны вакол галавы. Ад гэтага сівелі, дурэлі, а ў адной «каранаванай» Вольгі так і засталася дзірачка на чале.

З Маці Мартай мы шчыра пасябравалі. Нягледзячы на свае 64 гады, была яна «наймалодшай у камеры», а можа, і ў цэлым

лагеры. Заўсёды ў курсе палітычных і лагерных спраў, радзіла ўсім, памагала. Нават маладыя дзяўчаткі засуджаныя дзяліліся з ёю зместам запісачкаў ад сваіх каханых, між радкамі якіх былі заўсёды і іншыя справы. У той час якраз, а быў гэта 48-мы год, забілі нейкага святара, які выступаў супраць вуніі, і аб гэтым галоўна вяліся гутаркі. Маці Марта кожны дзень, акрамя святаў ці т.зв. савецкіх выхадных, агрымоўвала з горада ад сёстраў перадачы. Дорага гэта ёй абыходзілася, бо трэба было шчодро дзяліць іх з «адміністрацыяй», але ў Маці Марты знайшлося заўсёды нешта не толькі для мяне, але й для маяго мужа, якому гэтая цудоўная асоба здолела пераслаць ежу і ў зусім друпі барак. Яўрэі народ вёрткі, яны за грошы зрабляць што хочаш, ды прытым, як я пазней пераканалася, яны палічылі маяго мужа сваім. Быў ён худы, зарослы, чорны й сапраўды паходзіў крыху не на сваю расу. Мілая геніяльная Маці Марта здолела зрабіць нават так, што аднойчы нейкі старшыння прывёў мужа ў наш барак. Была нядзеля, і мы якраз супольна адпраўлялі імшу. Я выйшла, і мы доўга магі пагаварыць з сабою. Муж расказваў, як грэк Янайка са сваімі аўстрыйскімі сябрамі й «адміністрацыяй» барака добра ўляпілі Вінклеру. Аддупілі яго на горкае яблыка, здзерлі з яго ўсе амерыканскія рэчы, якімі адразу «завалодала адміністрацыя», і так хоць часткова адпомсцілі за безліч крыўд. Як кожны прадажны чалавек, ён падвёў яшчэ й саветаў, і за тое, забыўшыся пра іх ранейшыя «заслугі», а можа, і дзеля іх, схопілі чакісты й гэтую пару і, як усіх, паперлі да «белых мядзведзяў». Апавясціў мне таксама муж, як ён прадаў сваю кашулю ў пасачкі, бо «ў пасачкі кашуляў ён не любіць»... за пачачку нейкага тлушчу, якога не можа есці, а свае пражскія боты прагандляваў так: папрасілі яго, каб праз кармушку прадаў нейкаму купцу адзін бот памераць, бота таго яму не вярнулі, а ночку пацягнулі з-пад галавы другі. Успамінаў недзе пасля тую раскошную папялінавую кашулю ў пасачкі, носячы савецкія дзяругі, як і амерыканскія кансервы, якіх так баяўся. Мы стараліся не ўспамінаць Юркі, бо гэта было цяжэй нашых сілаў у гэты час. Не ўспамінаць яго было нельга, можна было толькі не гутарыць аб ім.

З мужам я сустракалася часта. Баракі абходзіла нейкая лекарка, у якой акрамя белага халата й аспірыну нічога болей не было, але факт яе існавання ўжо напамінаў «гнілым буржуям» аб вышыні савецкай медыцыны. За галубое піжамка ў кветачкі, з якога баптыстка Роза перарабіла лекарцы модную блузку, эскулапка ласкава брала мяне з сабою насіць столачак з яе няхітрымі перавязкамі, і мы накіроўваліся заўсёды, гдзе быў мой муж. Погляд, усціск рукі, пару слоў, пераданая запісачка — усё гэта былі вялікія эмоцыі, якія памагалі жыць. Я была яшчэ следственнай, і мне дазвалялі йсці з бакам з другой напарніцай па кіпяток. Ішлі мы заўсёды паціху, цягнулі той бачок паволі, каб даўжэй пабыць на паветры, пачуць нешта новае, чым можна было б пацешыць сваіх у камеры.

Акрамя Маці Марты пачала праяўляць вельмі вялікі інтарэс да мае асобы старшая нашай камеры — расейка. Была яна асуджаная на пару гадоў, нейкая артыстка ці нешта падобнае, але настолькі праціўная, сказаць проста нельга. Яна як старшая камеры загадала перанесці мне мае лахманы да яе й спаць з ёю побач. «Ах, якое ў вас усё загранічненькае, — не сціхала яна, — вось прадайце мне гэту сукенку шаўковую, я дам за яе кілаграм сапраўднага масла вашаму мужу». На масла для мужа можна было мяне купіць, і мая мілая пражская сукеначка перайшла ў рукі старшой. Доўга мы радзіліся з Маці Мартаю, як ратавацца ад ведзьмы, і Маці Марта вырашыла, што дзеля спакою трэба мне ўсё стрываць, бо чалавек гэта небяспечны для цэлай камеры й Маці Марта сама ёй плаціць даніну. А Валька, наш блатны начальнік, часта заглядаў у нашу камеру й весела пашчыпваў старшую.

Аднойчы несці мы кіпяток, а Валька, з некім душэўна гутарачы, развесяліўся такім жудасным расейскім матам, што, слухаючы гэта, можна было згарэць з устыду. Але ўбачыўшы мяне, вельмі, вельмі засаромеўся. «Даруйце мне, — прасіў, — я ж вас не ўбачыў». Мяне крыху здзівіла яго блатная далікатнасць, але засталася добрае ўражанне. Выклікаў ён мяне раз у сені бараку й так ветліва папрасіў, ці не прадала б я са сваіх рэчаў яму сукеначку для яго каханай. Я згадзілася, і ён хутка дастаў дазвол весці мяне ў т.зв. капцёрку. Рэчы былі ў

парадку, і я дастала адну са сваіх сукенак, найболей каляровую, да таго насаваю хустачку й яшчэ адну сукеначку для баптысткі Розы, бо яна не мела чаго злажыць, і мы пайшлі. «Колькі я вам вінаваты?» — пытае Валька. А я й кажу яму: «Не ведаю вашых цэнаў, калі маеце грошы, дык дайце іх маяму мужу, яны яму, напэўна, пагрэбныя, а калі не маеце, дык бярэце так, а вось вам яшчэ хустачка ад мяне на памяць». Усю дарогу ён мне паясняў, што ён сын інжынера, але чэсна працаваць — гэта 600 рублёў, а красці — гэта раскошна некалькі месяцаў жыць, а пасля пару гадоў сядзець, што ж, аплачваецца. «Я вор»,— казаў ён, а я горача даказвала яму, што з яго яшчэ будзе чалавек. А з яго быў чалавек харошы, чэсны, лепшы, як усе яго суродзічы на волі. Ён за пару дзён прыйшоў да нас, выклікаў мяне й паважна папярэдзіў наконт старшой нашага бараку, кажучы, што яна спецыяльна пастаўленая, каб за мною сачыць... «Я нічога не казаў», — закончыў ён гутарку й пабег. Было ўжо позна, гдзе што ведзьма змагла ўжо ў мяне выведаць. «Якія прыгожыя і акуратныя хлопчыкі былі немцы»,— гаворыць мне. А я, дурань, кажу: «Што вы, яны варвары, дзікуны, але вось Джоны ў барэціках, у сваіх адпрасаваных блузах, вясёлыя, як дзеці, добрыя, як сама Амерыка» — і пайшла, і пайшла прадаўжаць ім хвалу. Моцна мне гэта пасля адрыгнулася. Няўцям мне было, што культурная багатая Амерыка куды страшней была для іх, чымсьці разбітая ўжо Германія. Адрыгнулася мне гэта на следстве, гдзе разглядалі мяне ўжо як касмапаліта, так мяне й ахрысцілі. Угаворвала і ўпрошвала мяне Маці Марга вытрымаць усе «кампліменты» старшой. Жаданне й рады Маці Маргы былі для мяне святасцю, і я перамагала сябе, гутарыла з той падлай і выслухоўвала яе хлусню, толькі ўжо пра Джонаў маўчала.

Пасля трох тыдняў нашага прабывання ў Львове гатавалі далёкі этап. Валька папярэдзіў нас, што паедзем. Ля нас была камера маладых людзей, якія дабравольна перабеглі ў Саветы. Я аднойчы пачула, як адзін з яўрэяў даводзіў, што ўсе яны шпіёны. Ніяк не мясцілася яму ў галаве, што нехта нармальны можа ехаць сюды з іншых меркаванняў. Былі тут расейцы, украінцы й нават нейкі француз. Маці Марга палажыла мяне

ля сваіх ног, і я заснула, а яна шыла мне мяшок, бо, ведаючы варункі на этапах, баялася за мае чамаданы. Дала яна з сабою торбачку сухароў, дзесяць рублёў, і я выменяла яшчэ ў нейкай дзяўчынкі кусочак сала за нешта з адзежы. Старшая камеры маўчала, і я толькі сцерагла рэчаў, каб яна зноў не паквапілася на нешта «загранічненькае». Маці Марце я пакінула цёплую даўгую кашульку на ноч і цёмную хустачку на памяць. Мы сардэчна развіталіся з ёю, і я добра запам'ятвала яе адрас у Львове. На падворку перад этапам падышоў яшчэ да нас надзірацель-яўрэй і даў мне некалькі пачак папяросаў ад Маці Марты, за што забраў у мяне апошнюю дзесятку, хоць, як відно, на папяросы Маці Марта яму грошы дала. Дала й за фатыгу.

Зноў сядзелі мы ў закратаваных, спецыяльных купэ. За мною сядзелі жанчыны, якіх адвозілі недзе на Поўнач, адкуль яны паўцякалі. Рэчаў у іх не было, толькі крыху прадуктаў, вялікая любоў да Украіны й надзея вярнуцца дамоў. Як жа ненавідзелі яны чужую зямлю, куды валакалі іх сілай, усё ім забраўшы, да жабрацкіх мяшкоў. У савецкіх цягнікоў было заўсёды некалькі вагонаў для зняволеных. Вагоны гэтыя былі падзеленыя на добра закратаваныя камеры, у якіх на нізе й на версе вязлі бітком набіта людзей. На пачатку вагону туалет, у які пушчалі людзей не паводле іх патрэбаў, але паводле капрызу канваіраў, для якіх мукі зняволеных былі дзікай разрыўкай. Так жа, паводле сваяго капрызу, дзялілі яны воду людзям, і людзі часам аж душыліся са смагі, а з калёшаў ад валёнак карысталі як з туалету. На другім канцы вагону быў яшчэ карцар, туды хавалі незадаволеных, над якімі асабліва здэкаваліся. Там недзе былі й «апартаменты» для канваіраў.

Колькасць зняволеных, перавозка іх, пункты перасылак, бані і т.п. — гэта было добра зарганізаванае прадпрыемства, запланаванае ў вялікіх маштабах як нейкая часць дзяржаўнай дзейнасці й неабходнасці «мудрага» марксізму. Ад гэтага становілася і жудасна, і смешна, нават крыху радасна з таго, як нізка скаціўся вораг усяго чалавечага ў сваіх метадах нішчэння людскасці. Такое не мае, не можа мець будучыні, бо вынішчаныя людзі не моўкнуць са смерцю, а голасна крычаць

да сумлення ўсяго свету, гдзе ўзровень чалавека на вышні. Усё, што сталася ўжо нармальным для абслугі гэтага прадпрыемства й для ўсіх заправілаў гэтай дзяржавы, нармальнаму еўрапейцу сціскала горла вялікім болем людскім, бяскарна пралітай крывёю нявінных. Канваіры, нядаўнія «пераможцы» Еўропы, звярталіся да сваяго, нядаўна мучанага немцамі народу з такой нечалавечай лаянкай, што скура шэрхла ад іх жудасных, рафінавана брудных слоў, у якіх мяшалі і Бога, і сваю маці, і ўсё, што для нармальнага чалавека застаецца заўсёды святым. Незразумелы садызм распасціраўся ад Сталіна да канваіраў, і ўзаемным мучэнням у гэтай краіне, здавалася, няма канца й меры. Калі ўжо мяне асуджаную вязлі далей на поўнач, я пабачыла цэлыя цягнікі з т.зв. «вагонзакаў» і тысячы лагераў ля жалезнай дарогі на Варкуту. Над абсечанымі паўночнымі вятрамі ўбогімі ялінамі ўздымаліся вышкі, вышкі й больш нічога як вышкі.

Ну а пакуль што вязлі нас у Менск. Пад вечар мы ўжо былі у Баранавічах, і нейкі начальнік, убачыўшы нас, крыкнуў: «Чамаданнае настраеніе». Гэта ён убачыў не мяшкі на вярочачцы, а сапраўды чамаданы й з гэтага дзіва мусяў крыкнуць.

У Баранавічах вязніца была вялікая, дзеравяная. Усё тут было з дрэва: і дзежка на ваду, і праславутая савецкая параша. Сховішча на рэчы там не было, так як усе савецкія парадкі яшчэ не былі заведзеныя, і мае рэчы пасля шмону далі мне ў камеру. Сядзела там ужо некалькі жанчын, пераважна маладых. Адна з іх рэкамендавалася партызанкай. Мова яе была настолькі пераплеценая нецэнзурнымі словамі, што здавалася, гэта асаблівая мова, «дыялект» партызанскі, і толькі брала дзіва, як гэта мог чуць падобнае стары беларускі лес... Жанчыны ўсё ў мяне выпытвалі, а позна ўвечары пачалі памалу нападаць на мяне, рысавацца сваёй партызаншчынай і паглядаць у бок маіх чамаданаў. Нарэшце, адзначыўшы ўсе свае «заслугі» перад савецкай уладай, яны сабраліся дзяліць між сабой мае рэчы, як ваенны трафей, але нейкі таварыш адчыніў акенца й моцна на іх прыкрыкнуў. Ён загадаў ім не чапаць мяне, і яны адсталі. Абманутыя, яны бурчалі, як кошкі, але я па

дабраце душы свае дала ім нейкія драбніцы, і настрой іх адразу змяніўся. Перад сном яшчэ яны паспелі даць мне нязгоршы партызанскі канцэрт, які я з цікавасцю выслухала. Я толькі думала сабе, што там з маім мужам? Раненька, яшчэ не развіднела, нас адпраўлялі далей. Было нас пад 50 чалавек. Дзялілі нам па куску хлеба, па сырой рыбіне й па капельцы цукру. Цікава было тое, што нейкі афіцэр папытаўся, ці няма ў мяне хустачкі? Хустачка была, і ён усыпаў мне ў яе місачку цукру. Гэта быў каралеўскі жэст з яго боку! Я ўвесь той цукер аддала мужу, але ўдзячнасць за яго доўга саладзіла маё сэрца. Пагналі нас строем, з сабакамі недзе аж пад горку, дзе загадалі прысесці на зямлі, каб нас не было відно. Канвой быў нейкі нязлосны, свойскі, і мы прыпалі да зямлі, як курапаты. Пасля прыйшоў цягнік, і зноў нас пагрузілі ў звярыныя клетачкі, мужа, на гэты раз, недалёка ад мяне, і павезлі нас у Менск. Мы ехалі Беларуссю. На станцыях спыняўся цягнік і шчодра папаўняліся нашыя клеткі. Заводзілі па-вясковаму бабы, а іх сыны з торбачкамі мужаліся й панура залазілі ў клеткі. «Мамачка, — казаў муж, — дык мы ўжо ў Беларусі, паглянь, няўжо не адчуваеш сваяго паветра?» — «Адчуваю, — кажу, — аж надта, але чую, што яшчэ больш буду яго адчуваць, таму мне хацелася б быць цяпер як найдалей ад гэтага паветра, на другім канцы зямнога шару».

У Менск прыехалі мы рана. Ля цягніка зноў паявіліся канваіры з сабакамі, і тыя цюцькі вельмі варожа на нас паглядалі, паблісквалі толькі іх заостраныя клыкі. Нам зноў загадалі прысесці й нахіліць голавы, а пасля павялі ў іншы вагон, дзе мы праседзелі да позняга вечара. Гутарылі мы праз сценку з мужам, прашчаліся. Я хацела прыгатаваць яго, каб не лішне спалохаўся — калі будзе зацяжка й не стрываю здэкавання, дык пастараюся не жыць. Ён так збянтэжыўся, так спалохаўся, што ледзь не памёр адразу, і я абяцала яму, што выжыву. Яшчэ раз папрашчаліся мы з ім у «чорным воране». Вуліца была асвечаная, хадзілі людзі, і нас хутка ўвялі за браму менскай вязніцы, т.зв. «амерыканкі». Тэатральна ветліва прывітаў нас нейкі турэмны начальнік, які вельмі здзівіўся, што няма з намі сына, і шчыра аб гэтым

пашкадаваў... Ад яго слоў холад пайшоў мне па целе й нядобрае прадчуванне сціснула сэрца... Нас раздзялілі з мужам. Мяне павялі ў нейкі павук. Я вельмі напалохалася, а пасля пхнулі ў камеру, якая мела форму гроба з прыкаваным сталом і такімі ж прыкаванымі й адложанымі нарамі з бакоў. Узор на гэтую турму запазычылі саветы ў Амерыцы, як мне пасля казалі, і не адна сотня, і не адна тысяча беларусаў у безнадзеі й муках пазнавала тут сутнасць марксізму-ленінізму з яго першاپачатковых жарол... Увесь Менск разбілі бязлігасна, наступаючы, немцы, а вось гэтай кляттай будыніны не кранула ні адна бомба на нашу бяду! Праседзеўшы там некалькі месяцаў, я абдумвала план, як з гэтага месца чалавечых мукаў зрабіць некалі музей ці капіцу, гдзе людзі ўспаміналі б замучаных хоць на задушныя дні.

А тым часам я села на прыкаваны столчак і пачала думаць пра мужа. Аб сыну мы стараліся не гаварыць і не думаць, гэта балела нястрымана, амаль фізічна, і рвала нервы. Па дарозе з Баранавічаў у Менск перакідаў, на гэты раз ужо беларускі канвой, мужавы рэчы. Я толькі чула са свае клеткі, як муж прасіўся ў яго: «Бярэце што хочаце, толькі пакіньце мне мае кніжкі, яны ж медыцынскія, працу вас, пакіньце, пакіньце...». Мне стала сорамна за мужа, што так ён уніжаецца дзеля кніжак. Я не ведаю, ці той канвой кніжкі пакінуў, але ведаю толькі, што забраў яму і свэтэр, і нагавіцы найлепшыя, і наагул забраў, што хацеў...

Мяне палохалі бандыцтва й самаволя. Яшчэ ў тую ноч увялі мяне ў камеру на нізе вязніцы. Было там некалькі жанчын, і адна з іх, Жэня Шостак, ведала мяне з прэсы. Яна заапекавалася мною, памыла мяне, дала пад'есці. Я заўважыла, што пагана бачу. Акрамя Жэні былі ў камеры нейкая Нэла з Менску, Надзя Еўтухова з Полацку й старэнькая бібліятэкарша з Менску, якая вельмі бедавала па пакінутых удома адзінокіх кошках... У камеры было чыста, і да мяне былі ўсе ветлівыя.

Пачаліся дапросы. Следавацель мой, нехта Коган, яўрэй, быў хітры чакіст. Ён не крычаў на мяне, але ўсё гугарыў, агітаваў мяне, успамінаў партызанку, хваліў савецкую ўладу. Я слухала, але суровая рэчаістасць прамаўляла да мяне больш. Часамі ён

расказваў мне аб гуманнасці савецкага следства, а побач разлягаліся нечуваныя маты-пераматы, пабоі, крыкі й жаночы плач. Ён тады замаўкаў. Адноўчы прыйшоў на дапрос нейкі шустры чалавек у цывільным, які вельмі выпытваўся ў мяне пра Астроўскага. Мяне ён пачаў папракаць у незалежніцкіх тэндэнцыях, дык я яму сказала, што па Савецкай канстытуцыі кожная з савецкіх рэспублік мае права нават аддзяліцца з Саюзу, дык што ў гэтым дзіўнага? Астроўскага я ведала мала, безумоўна, не ідэалізавала яго й сказала дзядзьку таму, што аб ім думала. Допыты-агітацыя працягваліся. Погляды мае на палітычныя справы, дастаткова ўмацаваныя дэмакратыяй Захаду, аналізам гітлераўскай дыктатуры і іншых крывава-тагалітарных рэжымаў, былі дастаткова пэўнымі, мой следавацель не мог даць са мною рады. Раз прыйшлі на допыт нейкія ваенныя, відно, высокай рангі, хоць я на гэтым мала разумеюся. Яны казалі мне, што я не любіла нацысцкіх кіраўнікоў, як я адношуся да савецкіх? Я адказала, што «непрыемлімыя». — «Чаму?» — «Негуманныя!» — «Як негуманныя, мы простыні ў цюрмах даем!» — «Так, — кажу, — і 10, і 15, і 25 гадоў пакарання сваёй моладзі, забіраеце ёй усю магчымасць людскога жыцця й шчасця». Яны болей нічога не пыталіся. Выйшлі. Раз уварваўся да таго следавацеля нейкі малады ваенны, які сказаў, што на Захадзе друкуюць мяне, памятаюць. Кажу: «Перапячатваюць, пэўна». Калі следавацель пісаў прагакол і не хацеў згаджацца з тым, што я гаварыла, я звычайна казала: «Пішэце, што хочаце, вашага права не лічу правам, а вас — юрыстам у даслоўным значэнні гэтага слова».

Я нічога не махлявала, бо віна мая датычыла толькі Камітэту самапомачы ў Празе, гдзе я была скарбнікам. Ад гэтага я не адмаўлялася, дык Коган паказаў мне раз архіў Камітэту, які яшчэ ў 1942 годзе «згінуў» з кватэры Ермачэнкі. Тут я здзівілася! Выслухаўшы пра тэлеграму Гітлеру, Коган сказаў мне, што Ермачэнка за прозвішча Геніюш у той тэлеграме дастаў вялікія грошы! Ён хахагаў, гаварыў, што Ермачэнка ўжо ад 1921 года служыў у нямецкай разведцы, але ў мяне паявілася ўражанне, што ён служыў і ў савецкай... Тэлеграму ж тую падаў Гітлеру ён сам, падпісаўшы прозвішчам мужа, бо яго

нечакана, як толькі ўвайшоў, зрабілі старшынёй таго сходу, на якім і зачытаў Ермачэнка тую тэлеграму. Тэлеграмы ніхто з беларусоў не падпісаў, але на бланку, пад яе тэкстам, былі акуратна, пад капіроўку выведзеныя подпісы ўсіх беларусаў, якія былі й не былі на тым сходзе! Мне стала да абрыдлівасці гадка. Такая дзяржава й трымаецца на лжы, на ашуканстве, на падробленых дакументах, гадка! У час найстрашнейшай небяспекі, апутаныя нацысцкай хітрасцю, усё ж людзі адважыліся не падпісаць тое тэлеграмы, а тут «падпісваюць» за іх праз капіроўку, ануліруючы ўсё захаванае ў цяжкі час чалавечае ў людзях! Не, горай, падлей за самае нізкае... Мне прыпомніўся Вольфсан, стары яўрэй, які разам з сям'ёю vyrатаваўся ў гэтым маленечкім Камітэце й таксама быў на тым сходзе, як кожны, бо ўсе атрымалі загад, што ён сказаў бы на гэта, каб бачыў сваю такую падробленую подпісь пад той тэлеграмай...

Часам Коган гаварыў аб сабе, аб тым, што яго бацькі, бедныя яўрэі, далі асвету ўсім сваім сынам і яму ў тым ліку. Казаў, якія яны чэсныя й харошыя людзі. А то часам шкадаваў, што не было мяне вайною ў Беларусі, за што мяне трэба судзіць, бо я прынесла б многа карысці ў змаганні з фашызмам, і г.д. Я слухала. Калі ж ён пачынаў крытыкаваць рэлігію, я проста радзіла яму кінучь гэтую безнадзейную справу, матывуючы тым, што было шмат разумнейшых за яго суб'ектаў, якія вось ужо амаль 2000 лет змагаюцца з гэтым і гінучь, як жамера ўбогая, а рэлігія, вера хрысціянская мацнее, пашыраецца й ратуе народы! Тады ён фыркаў і казаў, што яго старыя бацькі толькі вераць. «Ну бачыце, — кажу, — вы ж іх нядаўна хвалілі, што ўмелі добра выхаваць сыноў, дык, знача, рэлігія іх зрабіла такімі!» Ён не меў ужо чаго казаць. Аднойчы казаў, што мой муж у Слоніме меў нейкія прыяцёлкі і г. д. «Дурніца, — кажу, — вось каб ён год жыў адзін і нікога не меў, гэта было б ненармальна, ён жа малады мужчына і, шчасце, ніякі не манах!»

Аднойчы завалок мяне сярод ночы той Коган да намесніка міністра МГБ нейкага Новіка. Той гутарыў па-беларуску і ўсё аб тым, як некалі Адамовіч напісаў на мяне, на мой зборнік «Ад

родных ніў» паганую крытыку. Крытыка не была паганай, але гэта было адзінае высказанне маіх братоў, дзе яны мяне не хвалілі, вась за гэта абэруч і ўчапіўся той Новік. Я й гэта выслухала, але метады вялікай і дробнай подласці рабіліся мне шторааз больш агіднымі. Я пазнавала савецкую сістэму, і рабілася яна мне зусім зразумелай, нічога тут велікадушнага й чалавечага не было. З волі прыходзілі яшчэ арыштаваныя, яны расказвалі, як бядуе народ, як ставяцца для супрацоўнікаў МГБ новыя будынкі, па-сталінску ўпрыгожаныя звонку, па-сталінску, толькі для малых і вялікіх берыяў²⁶⁹. У першую чаргу для іх, з усімі выгодамі, а людзі амаль у зямлянках, ніякай літасці над імі — тут такое слова не ўжываецца, паняцце такое — яно «буржуазнае». Культ Сталіна, культ начальства — нізкарабскія астаткі арды. «Ничего нет незаменимого» — савецкі дэвіз. Знача: можна замяніць паэта трактарыстам, родную маці — ліхой надзоркай у дзіцячых калоніях, замучанага бацьку — «отцом народов» і забойцаю № 1 — Сталіным. Жыццё ў штучнай каляіне, людзі, дэзарыентаваныя, забываюцца, што яны людзі... Прагрэс — гэта мудрасць. Нехта сказаў, што гэта не робяць вучоныя, бо вучоныя эксперыментуюць на сабаках. Саветы — на людзях.

Я ўжо амаль год у вязніцы. Са мною аб ні чым не маглі дагаварыцца на свой манер. Мне мяняюць следавацеля-яўрэя Когана на яўрэя з нейкім украінскім прозвішчам і пераводзяць у адзіночку, у прыбудоўку, дзе на вакно часам прылятае пташачка. Мне лепш, у маіх думках усе мае сваякі, усе сябры мае. Пасля кідаюць мяне ў другую адзіночку, дзе ў вельмі цеснай камеры сядзіць ужо страшнае стварэнне. Калі я ўвайшла туды, стварэнне прынялося плакаць, што баіцца мяне, што не давярае мне і г.д. Гляджу з палітаваннем²⁷⁰ на прышчаты твар і кажу, што не з маім імем і не ў мае годы падобнае чуць! Дзяўчына мне выразна не падабаецца. Не ведаючы паганага ў жыцці, я не магу дадумацца, што гэта т.зв.

²⁶⁹ Берыя Лаўрэнцій Паўлавіч (1899–1953) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з галоўных арганізатараў і кіраўнікоў палітычных рэпрэсіяў у СССР у 1930–1950-я гг.

²⁷⁰ Палітаванне (польск. *politowanie*) — спачуванне, жаль.

штатная насадка, якой менавіта надыктавалі следчыя такі прыём. Сядзіць яна, быццам за СБМ, следства яе зацягнулася, бо недзе на Енісей паслалі паперы для дапаўніцельных сведкаў. Яе выклікаюць да следчага, усміхаецца нейк невыразна і іранічна на мяне паглядае. Набліжаецца вечар, ноч, а пасцель адна. Усяе камеры — толькі яе ложка жалезны й сцэжка ля сцяны. Ля дзвярэй каларыфер, у другім кутку тумбачка. Кажу: «А гдзе ж гэта я буду спаць?» — «Следавацель казаў — пад ложкам», — адказвае мне тая прышчатая Нэла Гардзей, і твар яе абрузглы крывіцца садызмам. Нанач надзор адчыняе дзверы і ўсоўвае нары, якія трэба класці адным канцом на тумбачку, другім на каларыфер. Ідуць дні, я нічога не гавару з гэтай дзяўчынай у панчохах дзіравых на лытках, якая ўжо не раве (во камедзія!), а прыглядаецца да мяне й правакуе. Распавядае мне, што вельмі любіць Заходнюю Беларусь, бо стуль паходзіў яе бацька, якога ў 37-м годзе расстралялі, быў ён быццам прафесарам. Маці яе быццам прыбіральшчыца ў нейкім урадзе. Ёсць брат і ёсць Сенька — яе ўхажор, і ёсць Ліля Спорык — яе сяброўка. За Сеньку яна дрыжыць, каб не разлюбіў... Вучыцца яна ў інстытуце на факультэце замежных моваў, на англійскім. Ізноў пачынае пра Заходнюю Беларусь. Я слухаю, маўчу. Дні бягуць. Нам далі даміно, і мы гуляем у яго. Мне ўсё тут чужое й дзікае. Калі пачынаем гуляць, я кажу: «Вось я буду Чэрчыль²⁷¹, а ты расеец, хто выйграе?» Калі выйграваю я, дык цешуся, хахачу, гэта мая адзіная радасць у гэтай нары на злосць ім усім, усёй гэтай бесчалавечнай сістэме! Мяне выклікае следавацель й кажа: «Памыляецца той, хто чакае вайны» і г.д. «Ага, — думаю, — дык вось ты хто, прышчатая бестыя...» — «Вы мусіце ведаць, што грузіны жывуць доўга, — кажа следавацель. — И товарищ Сталин не скоро умрет», — кажа ён. Я маўчу й думаю, што Бог ведае лепей...

Нэлку ад мяне забіраюць, і я тры тыдні сяджу сама. Мне стала лепш, знача, адзіночка — адпачынак. Пасля суда я даведалася ў камеры асуджаных, што тая Нэлка не адну ўжо

²⁷¹ Чэрчыль Уінстан Леанард Спенсер (1874–1965) — англійскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, прэм’ер-міністр Вялікабрытаніі ў 1940–1945 і 1951–1954 гг.

ахвяру мела на сумленні. Яна была асуджаная на тры гады за «разглашение государственной тайны» й выслужвалася цяпер падобным спосабам. А «тайна» гэта, калі ёй далі заданне сачыць і даносіць усё на Лілю Спорык, якая жыла ў іх, дык яна быццам сказала аб гэтым той Лілі, і яны абедзве разам тыя даносы фабрыкавалі, у чым пасля Ліля некаму прызналася. Усё гэта мне казалі дзяўчаты.

Некалі ўдома ў сялянскай цэркве ў Воўпе я бачыла высокага дзецюка, здаецца, з сяла Лазоў. Быў гэта тупы, цёмны чалавек, які нават марыць не мог аб нейкім прыбліжэнні да мяне ці да маяго таварыства. Гэты чалавек быў цяпер важнай асобай у менскай вязніцы й здэкаваўся нада мною, як апошні садыст, з асаблівай насалодаю. Ён прыходзіў у маю камеру й адводзіў мяне асабіста ў баню, дзе прысутнічаў пры нашым купанні, паліў у пражарках нашыя рэчы, высмейваўся з нас. Бедныя дзяўчаты амаль плакалі... Часам ён падыходзіў да мае камеры й брудна лаяўся, цешыўся з маяго зняволенага становішча. Гэта было жудасна... Калі мяне асудзілі й срок 25 лет ІТЛ²⁷² павіс над нашай сям'ёй, мне падкасіліся ногі. Начальнік менскай вязніцы сказаў мне збірацца ў другую цюрму для засуджаных. Я ўзяла чамадан і захісталася. Тады ён сказаў таму высокаму дзецюку памагчы мне. Ён вызверыўся, што не будзе памагаць памешчыцы, якую нарэшце засудзілі да смерці, і г.д. Тады той начальнік, нейкі расеец, занёс сам мой чамадан да таго «варанка»...

Ну а пакуль мяне перавялі ў другую камеру, дзе было пару дзяўчат, прыкаваняя нары й выбітае вакно. Новы следавацель пачаў часцей мяне выклікаць, пісаць і запісваць. У камеры была нейкая Ольга Гелах з Оршы. Яе прывезлі з лагераў, здаецца, спецыяльна для расправы нада мною. Калі я высказалася супраць гэтага здэку, яна пачынала біць мяне кулакамі па галаве. Як я заўважыла, дык рабіла гэта яна на загад следавацеля. Гэта была страшная, хоць не старая яшчэ асоба, на якой лагер пакінуў свае найгоршыя сляды, г.зн. жудасны слоўнік і адсутнасць абсалютная якой-колек маралі.

²⁷² ІТЛ (исправительно-трудовой лагерь) — выпраўленча-працоўны лагерь.

Рана давалі нам хлеб і чай, у абед — зупу на смярдзячай рыбе, жудасную. Мяне вечна рвала, і я высахла ў нітку, здаецца, хрыбет толькі й тырчаў. У мяне была піжама мужава, якую пару разоў нацягнуў і малы Юрка. Я скручвала тыя нагавіцы й клала сабе пад галаву. Мне было лягчэй, здавалася, што сын мой мяне ўспамінае... Нейкая бабка, асуджаная па бытавым параграфі, нам разносіла ежу. Яна маўчала, але відно было, што вельмі шкадуе мяне. Тая бабка на нейчы дазвол давала мне часам грэлку. Мяне, здаецца, травілі, мне вельмі балела печань. Усюды ў вязніцах лекарамі былі яўрэі, але найгоршыя хіба быў тады ў 48-м годзе ў менскай круглай вязніцы. Ніхто яго прозвішча не ведаў, называлі яго проста Піня. Калі мяне завялі да яго, ён нават на мяне не глянуў, толькі сказаў, што некалі я добра аджыўлялася, а цяпер мой арганізм пераядае печань, і яна таму баліць, і ён мне ні ў чым не можа памагчы... Ён нікому ні ў чым не памог, і, здаецца, ён гэта травіў мяне цераз ежу.

Ноччу ў камерах гарэў заўсёды свет. Свяцілі ў вочы, каб мы не павесіліся, але людзі над краем магілы вельмі не хочуць паміраць. Чым больш іх мучаць, тым мацней яны вераць у жыццё й прагнуць выжыць. Начама часта разлягаліся крыкі: «Па што б'еш мяне?» Некага мучылі ўсё, некага білі, было нейк жудасна.

Аднойчы, ужо ў 49-м годзе, выклікалі мяне й павялі недзе далёка на гору. Канваіры, пераважна паганяныя людзі, змушалі нас закладваць рукі назад, і так было мне цяжка йсці. Пасля, відно, нехта йшоў насустрач, ён так павярнуў мяне да сцяны й так трэснуў маім лобам у сцяну, што мне пацямнела ў вачох. Пасля валок мяне далей, далей... Нарэшце завёў у кабінет Цанавы, жудаснага сталініста, які сядзеў у кабінце, высланым жудасна зялёнымі дыванамі, выбітым дрэвам. Сядзеў гэты крывапіўца за пісьменным сталом, а злева, за другім сталом, сядзеў чэх і паглядаў на мяне пераможна. З мяне быў цень: скура, косці, крыху мужнасці ў сэрцы й рэшта — злосць. Цанава запытаў мае персаналіі, як гэта яны робяць заўсёды, і загадаў скінуць каптурку з галавы, я не скінула. Тады пачаў крычаць: «Хто Абрамчык?» — «Мой друг», — кажу. «Хто Абрамчык, хто Абрамчык?» — «Дэмакрат», — адказваю. «А ты ведаеш, што гэта — дэмакратыя?» — верашчыць.

«Государственный строй, основанный на трёх принципах французской революции», — кажу, і называю тья прынцыпы па-французску, і пытаюся іранічна, можа, перакласці. «Не, не трэба!» Спачатку, праўда, ён пытаўся ў мяне, на якой мове са мною гаварыць, ці па-расейску, ці выклікаць чэшскага перакладчыка? А я яму й кажу: «Так, як вы яўляецеся міністрам беларускай дзяржавы, дык гаварэце па-беларуску!» Ён ашалеў! Навокал, я ўбачыла, стаяла многа мужчынаў, нейкія ваенныя, і яны ледзь не смяліся, калі ён казаў: «Вы дастаточна хораша гаворыце по-руски!» Праўда, я сказала тады, што расейскай моваю не валодаю дасканала. Ну й вось пачынаецца: «Аддай архіў, аддай архіў БНР!» — «Няма ў мяне яго, — адказваю, — і я не ведаю, гдзе ён!» — «Бить ее, допрашивать день и ночь», — верашчыць няшчасны генацвалі. А я, цень чалавека, выпрасталася й кажу яму: «Без волі Божай волас мне з галавы не ўпадзе, і я не баюся вас!» — «Вы ёё испортили, она себя держит, как дама», — верашчыць каг. А я крычу, што Бог са мною і я не баюся. Я пасля думала, скуль узялася сіла? Мяне вывелі, і там напалі на мяне следавацелі. Нейкі Харашавін, якога тады назначылі начальнікам следственнага аддзела, крычаў: «Біць цябе сам буду, сцягну з цябе трусы». А другі, нейкі скрыўлены, страшны, енчыў: «Павесіць яе на вуліцах Мінска!» — «Яшчэ не вырасла тая бярозка, на якой вы мяне будзеце вешаць, — крычу, — усіх нас вам не перавешаць!» А яны ледзь не лінчуюць²⁷³ мяне й верашчаць: «Ты хочаш на наша месца!» Ага, думаю, во што вам галоўнае, вам народ не патрэбны, не ў галаве, вам месца! Як схопіць мяне злосць! Знача, я думала, што са мною канец ужо, што так аслабела я й арганізм біцця не вытрымае. Вядуць мяне, а я хачу крыкнуць мужу, папрашчацца з ім, бо ён сядзеў у той вязніцы недзе. Але я гэтага не зрабіла, падумала, што бедны весткі пра маю смерць не стрывае. У камеры я страціла сілу духу й кінулася на калені, як заўсёды перад нарамі, і замерла, абсалютна замерла ў малітве, як быццам перастала жыць. З калень я ўстала другім

²⁷³ Лінчаваць — чынiць самасуд. Суд Лінча — расправа над неграмі ў ЗША ў XVIII–XX стст, названы паводле прозвішча расіста Ч. Лінча.

чалавекам, па-новаму нейкім сільным і зусім спакойным. Для мяне існавала толькі цяпер мая Радзіма. Недзе былі мае сябры далёкія, мой сын, брат, які адзіны выжыў з вайны. Быў спакой у людзей, агні гарадоў, чалавечнасць, а ў мяне — адчайны бой з усімі сіламі адзічэлай рэакцыі, не, не за сябе, але за Радзіму маю, за нашу праўду, за зняволены-пераняволены наш народ, які трапятаяўся, як рыба ў сеці, каб жыць. Я не ведала, што йсці на смерць за Радзіму не страшна, а лёгка, весела, амаль святочна. Усё было пры мне, г.зн. маё сэрца й праўда. Што ж, я нашчадак прагнучых волі, шмат з нас лягло памостам для будучых дзён нашай Радзімы, якое ж я маю права баяцца згінуць за справу, за якую палеглі яны? І Цанава, і Коган, і Харашавін, і паламаны садыст, і вырадак той з Лазоў ля Воўпы сталі не страшнымі, а нікчэмна малымі перад веліччу нашага лёсу, які трэба было здабываць. Пад вечар зноў адкрылася кармушка й гугнявы голас канваіра сказаў: «Хто на «Г»?» Я спакойна пайшла насустрач лёсу. «Рукі назад!» Я йшла лёгка, ног не ўгіналіся ногі. На гэты раз мяне прывялі ў кабінет маяго другога следавацеля, гдзе сустрэў мяне паламаны садыст і яшчэ некалькі катаў. Яны зноў абяцалі вешаць мяне на вуліцах Менску, але я спакойна на іх паглядала й чакала далейшага. «Ві паэт? — азваўся жыдок-следавацель. — Ві вершаплёт! У нас у дзесяцілетках лепш сяння пішуць, ну?» Прысутныя рагаталі з гэтага, а ён нейк падазрона крывіўся. Нарэшце кампанія пакінула кабінет, ваража на мяне паглядзеўшы, следавацель маўчаў. Я спакойна чакала абяцанага біцця. На стале ляжала прэс-пап'е, дык я, не хочучы, падумала, што калі ён мяне зачэпіць толькі, дык я схачу тое прэс-пап'е, і трэсну яму па лоб, і буду біцца з ім да апошняга! Аднак ад маіх ваяўнічых намераў «вырагавалі» таго жыдка ягонья паводзіны. Ён нечакана спакойна на мяне загледзеўся й сказаў: «Ну, гаворыце, што вы хочыце, я буду пісаць». Пасля асцярожна папытаўся ў мяне пра БНР, і я яму сказала неабходнае. Ён пісаў. Аб біцці больш не было мовы.

Ува мне застаўся ранейшы дух адчайнай бадзёрасці. Здавалася мне, што я трапіла ў нейкі запарк між дзікага звяр'я, гдзе трэба выжыць і захаваць чалавечы воблік і лепш

памерці, чымсьці гэты чалавечы воблік страціць... Мяне доўга не выклікалі. У камеры гулялі мы ў даміно. Я слухала апаবাদанні тых, якія сядзелі са мною, ім падабаўся Захад. Хто быў там нават у цяжкія часы вайны, лічыў, што жьщцё там куды цікавейшае. Мяне яны проста лічылі пгчаслівай, казалі: «Вы хоць пажылі, панасілі прыгожую вопратку, бачылі людзей, а мы што, бедавалі ды працавалі». Мяне браў жах з іхніх слоў. Вартасць жьщця й яго цікавасць, у маім паняцці, не вымяраліся гэтым. Гэта былі нездаровыя людзі, прагныя жьщця й яго радасцяў за ўсялякую цану й за цану сумлення. Вышэйшых праўдаў і глыбейшых прычынаў існавання яны не ведалі. Гэтае толькі ведалі ўкраінскія сялянкі з перасылкі ў Львове, і я моцна засулавала па іх... Мне было халадно, і я папрасіла са сваіх рэчаў нейкую драбніцу. На гэта трэба было напісаць заяву ў канцылярыю вязніцы й даць яе праз кармушку. Мне далі папер, і я па-беларуску напісала, што мне трэба. Якое ж было маё здзіўленне, калі мне вярнулі заяву з зацемкай, што «па-чэшску» не разумеюць, каб напісаць па-расейску... Знача, беларускую мову палічылі ў Беларусі чэшскай! Ого, такога я не спадзявалася нават ад бальшавікоў! «О, мая Беларусь», — застагнала я пгчыра..

Мінчанам часам прыносілі перадачы, але ніякага візіту, ніякага ліста нікому не дазвалялася атрымаць, хоць бы ён сядзеў гады! Ніякіх чалавечых пачуццяў садысты не разумелі. Адзінае, што да іх даходзіла, гэта хваліць Сталіна й камунізм. Аб Леніне тады не ўспаміналі. Людзі ратаваліся гэтым. Не раз даваў мне Коган зразумець, што для мяне гэта не толькі ратунак, але й кар'ера. Я ведала, што іначай загуба сыну, мужу і ўсім нашым родным, але стаць супраць людскасці, адрачыся ад Хрыста й змяшпацца з гэтым жудасным запаркам я не магла. Мне страшны быў іх выгляд, а яшчэ страшнейшым здавалася тое духовае апусташэнне іх і адсугнасць у іх усяго лепшага ў чалавеку. Я не магла забыцца, з якой радасцю канстагаваў Коган, што ёсць дастаткова матэрыялу, каб асудзіць мяне. Знача, не цікавіла іх мая віна ці не віна, ім быў патрэбны матэрыял для зняволення чалавека. О, гуманізм ХІХ стагоддзя, як далёка мы адступілі назад!

Нарэшце мяне выклікалі. За сталом, поўным папер, сядзеў нейкі трэці следавацель. Сядзеў і маўчаў. Прыбег Коган, сеў, гартаў нейкія журналы й бурчэў скрозь зубы, што ёсць два ўрады й два прэзідэнты беларускія за мяжой. Я маўчала, бо да мяне ніхто не звяртаўся, і ён выйшаў. Чужы следавацель прадаўжаў сядзець, а я супраць яго, так мы прасядзелі дзень, безумоўна, моўчкі. Казалі мне потым, што гэта яны робяць на канцы следства з усімі, а я ўжо чаго ні перадумала тады.

І вось мой суд. Усе незвычайныя падзеі ў маяго таты былі ў лютым, ён не любіў гэтага месяца. Я заўважыла, што я й гэта па ім аддзедзічыла²⁷⁴. Я ведала, што судзіць мяне будуць няйначай як у лютым. 7 лютага я выменяла за нейкую ружовую дэталю свае бялізны крыху папяросаў мужу, кусочак хлеба й кавалачак сала тоненькі-тоненькі. Мяне пасадзілі ў знамянітае дасягненне савецкай культуры, «чорны варанок», прывезлі пад нейкі дом і ўвялі ўсярэдзіну. Была там загарадка для нас, лаўкі для некага, стол для суддзяў, вышэй крыху й на абадраных сценах вусаты «отец народов». Было некалькі канваіраў. Адначасова амаль увялі й маяго мужа. Канваір адразу на яго абрушыўся, але я таксама груба, як ён, адразу нахабніка прысекла, і ён, відавочна, спалохаўся мяне, бо замоўк. Увайшоў суд, нам загадалі ўстаць і сесці, і пачаліся абвінавачванні. Я ўжо дакладна не памятаю, але віна мая была — Камітэт самапомачы ў Празе, а мужава тое, што ён быў у Слоніме (па камандзіроўцы). Нешта гаварылі, а муж, худы, страшны, без зуба наперадзе, на нікога не ўслухаўся, толькі паглядаў на мяне праз слёзы й шаптаў: «Мама, мамачка, вось я табе прынёс часнычок, ён так падобны на лілью, якія ты любіш. Думай, што гэта кветачка, лілья. Трэцяга ж была гадавіна нашага вяселля, я выпрасіў табе часнычок у баптыста...» Я яму дала свае падаркі, і мы амаль не звярталі ўвагі, што гавораць да нас апрычнікі. Гэта быў Вярхоўны суд БССР пры ваенным пракурору. Сядзела там і нейкая баба, а прадсядацелем яго быў нейкі Шаўчэнка. Гэтае аднафамільства гіцля й генія мяне бянтэжыла. Нарэшце далі мужу апошняе слова, і ён заплёўся ў словах, і пацяклі яму

²⁷⁴ Аддзедзічыць — атрымаць у спадчыну.

слёзы. Я штурхнула яго ў бок, але ён плакаў... Маё апошняе слова было злосным, я ўспомніла смерць бацькоў і ўсю іх суровасць і несправядлівасць, амаль лаялася з імі, бо й гаварыць не было там з кім. Суд выйшаў. Але не паспеў выйсці, як ужо вярнуўся назад. Знача, вырак быў ужо гаговы, і працэс суда быў суцэльнай камедыяй! Гэта ж амаль як у Гітлера, а то й мандрэй, падумала я сабе. А нам чыталі вырак па 25 гадоў ІТЛ кожнаму, без канфіскацыі маёмасці з той прычыны, што ў нас яе няма. Мне падкасіліся ногі, але злосць і нянавісць да садыстаў вярнулі мне сілы, і я выслухала ўсё да канца. Бедныя людзі, бяссьільныя стварэнні, падумала я, убогая дзяржава мучаных і мучыцеляў, і другіх між імі няма! А той Шаўчэнка, між іншым, пачаў гаварыць: «Лариса, мы за воровские организации даем по десять лет, мы вас пересудим. Мы не имели бы места для вас, если бы вы были с нами, но вы с этими бандитами. Вы пишете, мы вас пересудим». Не, кацюга, я не буду з такімі, як ты!!!

Суд адышоў, пачынала змяркацца, нехта паглядаў пад вокнамі. Нас з мужам пакінулі сядзець, прыціхлі канваіры. Мы размаўлялі, успаміналі сына, але што скажаш у хвіліну страшэннай, безнадзейнай разлукі, калі, адарваўшы сына, раздзяляюць цябе людаеды з сям'ёй, са светам, з культурай, з усім... Гэтаксама стаяць над магіламі, ад якіх адыходзяць у пустэчу... Нарэшце нас вывелі, нават канваіры зацемілі, што судзілі нас ні за што, але што тут «не Чэхаславакія»... Нас вывелі на заснежаную вуліцу. Гарэлі агні, мы йшлі разам, канваіры за намі. Дарога была як на Галгофу. Нечаму я папрасіла мужа, каб забыў пра мяне, што буду ўдзячная кожнай жанчыне, якая аблегчыць яго цяжкі і адзіноты. Смешна было думаць пра сябе перад адкрытаю магілай, і хацелася толькі, каб другому лягчэй, каб лепей. Нябачна побач з намі крочыў сын. Імя яго мы не называлі, бо, здаецца, памерлі б ад гэтага... Нас прывялі пад нейкую вязніцу, дзе муж жыў ужо тры тыдні. На мяне чакаў «воран». Мы абняліся, і я захісталася на нагах, як у буру...

Завязлі мяне зноў у тую «амерыканку». Начальнік вязніцы, адпраўляючы мяне на суд, сказаў мне, што дадуць мне тры гады. Цяпер ён падышоў да мяне й сказаў, што хацеў, каб я

была сільнай, таму махляваў... Я засталася сама, і думкі пра здзек над намі, пра сына, пра загубленае жыццё адымалі розум. У галаве стукалі словы: гдзе гора, гдзе боль свой дзенеш, пэтка Ларыса Геніюш?.. Прыйшоў начальнік. Мне прынеслі мае рэчы. Зямляк з Лазоў груба мяне вылаяў, і начальнік сам панёс мае рэчы да «варанка». Мяне завезлі ў вязніцу для асуджаных, у нейкі быўшы палац з вежамі, і ўпусцілі ў камеру жанчын. Як я пасля разгледзела, зямляк з Лазоў пацягаў шмат маіх рэчаў, а мужавыя скураныя светлыя рукавіцы, якія нечаму трапілі да мяне, дык знасіў дарэшты.

Народжаная ў полі, выгадаваная ў полі, часта чужая паміж людзьмі, я магла б зусім пгчасліва жыць, калі б толькі слухала голасу сваяго сэрца. Яно мне падказвала заўсёды непамыльную тактыку, а я часта пачынала думаць катэгорыямі другіх людзей, і гэта мяне вяло не туды, гдзе трэба...

У вязніцы я была сама, і ўжо не інстынкт, а выразныя сны вялі мяне, трымалі, папераджалі. Гэта не смешна, гэта сапраўды так! Перад арыштам снілася мне цэрква, і я ведала, што гэта цюрма. Нішто не магло мяне вырагаваць. Бог адабраў розум маяму мужу, і гэта быў мой лёс. У Пісэку перад кожнай непрыемнасцю папераджаў мяне заўсёды нехта з маіх памершых, асабліва перад допытамі. Мне снілася мая доля — даўгая рака, вада, дождж, і мы з Юрам, наскрозь прамоклыя, брыдзем і брыдзем па ёй... Раз мне прыснілася землетрасенне, і нейкая жанчына сказала мне, што разлучаць нашую сям'ю... Так жа й сталася. То ізноў бачу я ў сне мятлу й чужы збор законаў, і цераз вакно крыху відаць свет: праясніцца вашая доля, сказалі мне, але судзіць вас будуць па чужых законах, выдадуць з Чэхаў... Мой чэшскі следавацель меў туберкулёз, быў худы, страшны, хоць малады. Адночы прыснілася мне, як ён прыйшоў у нашую камеру й кажа: «Доля ў нас аднолькавая. Я маю туберкулёз, а вы раны Хрыстовыя». Гэта было ясна. А ў Менску перад кожным цяжэйшым допытам збіраліся ля мяне мае бацькі, браты загінуўшыя: то крычалі на мяне, навошта сюды трапіла, то радзілі, то шкадавалі, то проста абступалі мяне навокал, заводзілі ў Жлобаўцы ў хату сваю, — і я заўсёды чулася не адна. Перад судом прысніўся мне, як і многім,

старэнькі дзядок. Ён прасіў, каб не плакала, што сядзець буду 15–18 месяцаў, і насыпаў мне жменю кедравых гарэшкаў, толькі не хацеў, каб я іх лічыла... Пэўна, было іх столькі, колькі гадоў маяго сроку. Я не ўсе сны сяння памятаю, але яны былі амаль прарочыя.

У камеры жанчыны мяне сустрэлі вельмі міла. Многія аба мне чулі. Накармілі мяне нечым з перадач, разважылі маё гора, бо й самыя былі ў такім жа становішчы, і калі мы нагаварыліся, я зусім спакойна заснула, нягледзячы на паўстагоддзе маскальскага жудаснага падарунку. Мяне хутка забралі ад іх, бо я пайшла да лекара і ён убачыў на маіх руках яшчэ аўстрыйскую, пэўна, каросту. Перакінулі мяне ў брудную камеру, гдзе з абстрыжанай блатной дзяўчынай мазалі мяне нейкай серай. Пасля павязлі на этап. Я ўбачыла мужа! Яначка! Быдзячы, закратаваны цягнік вёз нас у бок Польшчы, у Брэст. Вялікая вязніца з чырвонай цэгля, якая ўмяшчала ў сабе тысячы зняволеных, увабрала й нас. Апошні раз я ўгледзела мужа, калі нас раздзялялі, болей ужо я яго не сустрэла. Яго дарагая стрыжаная галава й вышчарблены зуб так і застылі ў памяці на даўгія гады.

Паверхі й сходы вязніцы ў Брэсце... На адным з іх камера асуджаных жанчын, пераважна полькі, але ёсць і нашыя з групы Дэмаха й Раманчука. Гэта сувязныя, далі ім па 90, па 100 гадоў пакарання. Бярэцца найвышэйшая кара з усіх разам узятых іншых, дык ім па 25 гадоў, як і нам. Мяне клікалі есці, памагалі, хто чым мог. Я расказвала фільмы й розныя апаবাদанні, мяне любілі. Побач былі мужчыны, яны перастукваліся з намі й аднойчы паведамілі нас, што маяго мужа паклалі ў больніцу. Я так і прыпала да сцяны, і мяне на гэтым злапаў канваір. Начальства назначыла мне 5 сутак карцара. Жудасная адзіночка ў сутарэнні цюрмы. Пуста, толькі стоўб каменны, укапаны ў зямлю, і холад. 20 дэкаў²⁷⁵ хлеба ў суткі й адзін раз на 5 сутак талерка жудаснай зупы. Побач крычаць ненармальныя людзі. Крычаць неймавернымі галасамі, іх б'юць. Магу зразумець, што яны выліваюць сабе

²⁷⁵ Дэка (грэцк.) — першая частка складаных словаў, азначае дзясць.

парашу на голаву, грызуць сцены, робіцца страшна, не магу зразумець, пашто яшчэ мучаць яны ненармальных, ужо й так пакрыўджаных Богам? Знача, розуму ў іх ніяк няма — звяры! А час ужо бліжыцца да вясны. На шырокі бліскучы падаконнік асеў пыл. Недзе зазванілі ў царкве на вячэрню, і праз закратаванае вакно прабілася вельмі яснае неба. Сонца яшчэ не заходзіць. Сэрца маё перапоўніла прага малітвы, і я пальцам па чорным запаленым падаконніку пачала маляваць голаў ХРЫСТА ў цярновым вянку. Галава выйшла цудоўна, і кропелькі крыві быццам збеглі па святым ЯГО твары. Абраз выйшаў вельмі харошы, быццам нехта натхнёна вадзіў маёю рукою, і мне пацяклі слёзы. У гэты момэнт з грукам адчыніліся дзверы й раз’юшаны савецкі афіцэр схапіў мяне за шыю й пачаў раўсці, паказваючы на Хрыста: «Кто это, кто это?» — «ХРЫСТОС»,— кажу. Тут ён выразіўся на Хрыста такім жудасным, непаўтарымым словам, якое толькі можа прыдумаць абсалютнае бяссілле ўбогага твору ў змаганні з ніколі недасяжнай яму веліччу духу. Паўтарыць гэтага не магу. «Еще пять суток карцера даць ей за эти рисунки!» — енчыў няшчасны, сціраючы рукавом з шырокага бліскучага падаконніка голаў ХРЫСТА. А за вакном званілі соладка званы, і бліжыўся дзень ХРЫСТОВАГА ЎВАСКРАСЕННЯ. Той страшны чэкіст не раз пасля заглядаў да нас у камеру, падыходзіў, калі адвозілі мяне на этап, і з люгай нянавісцю сычэў на мяне: «Касмапалітка...» Яны прывыклі да ламання людзей на першы загад, а я пастанавіла да смерці бараніць свой духовы хрыбет, бо з паломаным хрыбтом няма чалавека.

Мяне вярнулі ў камеру, і я паглядзела на чалавека, якога вялі разам і які, бедны, адседзеў за мяне, бо гэта ён нам стукаў. Гэта быў сярэдняга росту мажны чалавек лет, можа, дваццаці сямі. Мы з ім пасля сустрэліся на этапе. Называўся ён Лёша, прозвішча не памятаю, але чалавекам ён аказаўся харошым, таксама асуджаным на 25 лет. У камеры я доўга не пабыла, за тыдзень выклікалі мяне на этап. Звялі нас, тых, каго адпраўлялі, у вялікую залю. Маяго мужа не было. Сэрца замерла мне, бо думала, што ён усё ляжыць хворы. Не было ў каго папытацца, бо ніхто мне не адказаў бы.

На этап ішло да сотні чалавек, між якіх толькі тры жанчыны. Мяне зацікавілі ксяндзы. Гэта былі ксёндз Лазар і ксёндз Юзэфскі. Ксёндз Юзэфскі быў худы, высокі, крыху неспакойны; наадварот, ксёндз Лазар з Брэста быў гаваркі, добрай думкі, быстры і, здавалася, вельмі харошы чалавек. Мы адчулі да сябе ўзаемны давер. Калі нам давалі хлеб і пару ложачкаў цукру на этап, дык чалавек, які мне гэты цукер мераў нейкім малюсенькім чарпачком, памалюсеньку даставаў з мяшочка той чарпачок і гаварыў мне: «Ваш муж адпраўлены ў напрамку на поўнач ужо тыдзень таму. Усяго вам добрага». Знача, муж быў здаровы больш-менш, калі яго адправілі. Стала сумна, муж быў худы, адныя косці — сапраўдная ахвяра бальшавіцкага здзеку. Я ведала, што і ён няўступны й чэсны чалавек, і баялася, як ён дасць рады выжыць, бо характар у яго быў капрызны, а даверліvasць дзіцяці да людзей. Вычытваючы мае паперы, клятвы той афіцэр яшчэ не забыўся мяне вылаяць. Нарэшце нас павялі. Пакідалі мы тую польскую новабудоўлю, якую яны выстраілі спецыяльна, паводле ўсіх «мадэрных правілаў», каб мучыць там усіх незадаволеных іх нялюдскімі адносінамі да нас, паднявольных народаў. Што ж, сядзелі там і яны, і мы, бо на іх месца паявіліся іншыя, якім таксама не хацелася бачыць свабоднымі Беларусі й Украіны. Вялі нас праз горад з мяшкамі, вузламі, а мяне яшчэ з чамаданами, якія, праўда, нёс цяпер Лёша. Некалі ў Празе я адварочвала голаў, калі бачыла праз вокны трамвая, як гоняць гестапакі яўрэяў з такімі мяшкамі. Тады я плакала, цяпер — не! «Самому, мусіць, лягчэй пераносіць мукі, чымсьці бачыць, як мучацца людзі... Насустрач нам ішлі людзі, нейкі «победитель Европы» ў даўгой, як спадніца на сяле, афіцэрскай шынелі нёс пад пахаю цэглападобную буханку хлеба і, унурыўшы голаў, не паглядаў на нас, а нейкі малады канваір паглядаў на нас з жалем, другія строга «спаўнялі свой абавязак» і, трымаючы адныя сабак, другія аўтаматы, гэтак, напэўна, гналі б сваяго роднага бацьку... Мы пакідалі Беларусь, тую па-іхняму «свабодную краіну», з якой народ адвозілі куды хацелі на нечалавечыя мукі і якой усім маскальскім ботам моцна, па-варварску, па-сталінску наступілі

на яе кволае нацыянальнае горла й амаль не задушылі насмерць.

Нас размясцілі ў знаёмыя ўжо мне «апартаменты вагонзака», дапаўняючы намі ўжо й так поўныя клеткі. Мы з Нінай Камбэрскай, здаецца, з Менску, і нейкай другой цяжарнай жанчынай з-за Брэста трапілі ў клетку побач з ксяндзамі. Мы маглі гаварыць. Ксёндз Лазар знаў многа моваў, праўда, ён не лічыў патрэбным на Беларусі ведаць беларускую мову, ну, але гэта няхай яму прабачыць Бог, які даў пакуль што магчымасць цярпець беларусам за сваю свабодную будучыню, у якую мы цэлым сэрцам верым. Была кагальцкая Вялікая Пятніца, усе былі крыху пад гэтым уражаннем. Ксяндза асудзілі на 10 гадоў, а за што, ён нават добра не ведаў. Затое ён ведаў дзень сваяго арышту яшчэ перад арыштам і ведаў дзень, калі яго пусцяць. Гэта ён ведаў з прарочага сну, з якога многа ўжо спраўдзілася. Ля нас ехаў яшчэ другі Лёша, як ён расказваў нам, яго схавалі, калі прыязмляўся на Беларусі, скінуты з дэсантам, так і быў яшчэ ў камбінезоне. Ехаў там яшчэ й харошы беларускі студэнт, Борыс па прозвішчу, і так стварылася наша маленькая група. Мы стараліся дапамагчы сабе ўзаемна хоць словам, беглі да сябе заўсёды, калі нас выводзілі на этап з чарговай перасылкі.

Ксяндза Юзэфскага й цяжарную жанчыну высадзілі ля Гомеля ў Хальчы. Гэта быў лагер, як я пасля даведалася, спецыяльна для мамак, г.зн. цяжарных жанчын. Характэрны ён быў тым, што там умірала 90 (ДЗЕВЯЦЬДЗЕСЯТ!) працэнтаў народжаных дзетак зняволеных жанчын. Там, як і ў іншых месцах, гдзе былі такія дзеткі, заўсёды нейкая сястра, супрацоўніца КГБ, давала ім часам па парашочку. Гэты парашок выклікаў усе сімптомы запалення лёгкіх, жаўцізну тварыку, і дзіця памірала. Гэта я чула часта. Была там адна беларуска, жонка яўрэя. Яна мне казала, што яе сыноч выжыў толькі дзякуючы таму, што быў яўрэем, яго глядзелі, і муж яе хутка дзіця забраў. У другіх лагерах дзеткі так паміралі, калі іх меліся з лагера забіраць сваякі. Маюць, напрыклад, прыехаць па дзіця, і вось паўтараюцца ўсе сімптомы запалення лёгкіх, і дзіця да прыезду па яго канае. Адна харошая расейская

жанчына Шура (прозвішча не памятаю), якой муж-хірург пазбыўся розуму, калі яе цяжарную забралі, казалы мне, што й з яе дачушкаю зрабілі таксама. Калі радзіла яна, дык разрывы вялікія, якіх такая менавіта медсястра загадала не зашываць, бо быць жанчынай ці быць маці болей зняволенай не прыйдзецца... Шура высокая, прыгожая, маладая, заўсёды сумная, усё хварэла далей па-жаночаму. Так жа рабілі на поўначы, і мужчыны прасілі нас лічыць, колькі бедных дзетак памерла. Яны гэта ведалі.

Нас вязлі далей. Першай вязніцай, гдзе мы трапілі па дарозе, была вязніца ў Арле. Калі забіралі ў капцёрку мае рэчы, дык паведамлілі мне быгавікі зняволеныя, якія там працавалі, што сюдой праехаў ужо нехта Геніюш, доктар. Я падзякавала за вестку. Значыць, Яначку вязуць на поўнач... У Арле ўвялі нас з Нінаю ў дзеравяную вязніцу, у камеру, поўную жанчын. Стаяла там неймаверна велькая дзеравяная параша, па берагі поўная, адпаведна араматычная, і жанчыны былі большасцю зусім абарваныя, хоць пару было й апранутых лепей. Сустрэлі яны нас вельмі сардэчна, да слёз цёпла, як нідзе болей. Падзяліліся хлебам і нейкімі ляпёшкамі з бульбы і яшчэ нечага, якія цяжка было раскусіць, але раскусіўшы ўжо нейк было можна жаваць. Многія з іх сядзелі за самагонку, якую гналі з буракоў, каб пракарміць дзяцей, бо мужыкі не вярнуліся з вайны. Яны былі радыя хоць тым, што маюць тут хлеб, і плакалі толькі па дзецях. Жанчыны гэтыя з усім змірыліся, лічылі сваю зямлю няшчаснай, як пад татарскім ігам, і час акупацыі, жудасны час акупацыі, лічылі лепшым часам сваяго нялюдска суролага жыцця, бо маглі тады сеяць і жаць на сваім. Яны нічога не баяліся. Сярод іх былі й дзве настаўніцы з Арла, і жонка прадсядацеля калгаса, якая, калі я ад'язджала, дала мне 10 рублёў на дарогу, можа, спатрэбіцца. Сядзелі яны таму, як казалі, што нехта сядзець мусяў, доля выпала на іх. Апрача іх былі там немкі з Паволжа й татаркі. Гэтыя дзяўчаты ўцяклі з месца, гдзе пасялілі іх народы. Далі ім за гэта па 20 гадоў катаргі, і ўсіх іх, як я пасля даведалася, павезлі на Варкуту.

Пабыўшы ў іх пару тыдняў, мы папрашчаліся з гэтымі амаль святымі жанчынамі. Нас выклікалі далей. Наша малая групка

зноў сустрэлася ўся на этапе, і мы маглі крыху пагаварыць. Ксёндз тут адсвяткаваў свае святы спакойна. Гэта ў Вялікую Пятніцу ў «вагонзаку», калі мы з ім гаварылі праз сценку, падышоў да яго афіцэр і папытаўся, за што ён, абманшчык, які адурманьваў народ, дастаў срок? «Па графіку, — кажа ксёндз, — падышоў графік, і мяне ўзялі». — «Дык вось, ідзі цяпер памый падлогу ў карыдоры, навучышся працаваць». — «Я ўмею ўсё рабіць, — сказаў ксёндз, — а вось вы, акрамя насіць пагоны й мучыць людзей, больш ні на што не здольныя...» Афіцэр закусіў губы, і калі бедны ксёндз Лазар вымыў той карыдор уздоўж усіх закратаваных клетак з намі, звярочкамі, яго далі ў карцар, бо й там ён быў таксама. Дык ксёндз нам, сустрэўшыся, казаў, што не было там так страшна, ён спаў там, а ў клетачцы ля нас сядзела іх болей дваццаці, адзін на адным, і яму было горай. Нас зноў пасадзілі недалёка, і мы між сабой час ад часу перакідаліся словам. Ва ўборную пускалі нас рэдка, а то й не пускалі даўжэйшы час, што было асабліва пацешна для канваіраў, і яны адпаведна каментавалі спех няшчасных і далей здэкаваліся з ксяндза.

Нас прывязлі ў Горкі ў т.зв. «дачу Салаўёва» — здаецца, так называўся галоўны кагэбіст там. Мы доўга чакалі, пакуль нас там прымуць, размесцяць, бо зняволеных назбіралася многа, асабліва блатных. Нейкая пара ўжо прымасцілася ля нас і распачала на вачох ва ўсіх самыя апошнія інтымнасці. Лёша папрасіў нас не абарочвацца ў той бок. Борыс дастаў са сваяго ўбогага чамаданчыка дзве шпулечкі нітак і прасіў, каб я іх узяла, што спатрэбяцца. Дзяліліся мы ўсім, чым маглі. Нарэшце папрашчаліся, нас павялі асобна. Мы жадалі сабе толькі, каб яшчэ нам сустрэцца.

Ах, гэты Горкі, кляты Горкі... Там і шманалі нас не па-людску. Гэта быў амаль гінекалагічны агляд няшчасных ахвяраў праз брудных і грубых надзорак. У камерах былі розныя людзі. Адна сярэдніх гадоў залатавалася немка з Кіева Эльза вельмі міла мяне сустрэла. У падзяку я ёй сказала, што знаю Міціных з Кіева. Міціны былі адзіныя людзі, якіх я ведала з Кіева, і яны аказаліся самымі блізкімі сябрамі «Гольдэне Эльзы», як яна сябе называла. З Міцінымі я пазнаёмілася ў

Празе. Яны ўцякалі ад сваіх суродзічаў, якія паспелі ім уесціся ў косці. Сама Ксеня Міціна, здаецца, была сваячкай нямецкага кампазітара Шумана²⁷⁶. Яе дачка Галіна была вельмі добрая піяністка. Мне давалося быць сведкам на яе шлюбе ў Празе й разам з мужам і сынам — гасцямі на іх скромным ваенным вяселлі. Эльзе я мела што расказваць, і яна была шчаслівая пачуць пра сваіх сяброў. У камеры была яшчэ ўкраінская студэнтка Люся Васількоўская. Ціхая гэтая дзяўчына з Усходняй Украіны, як я даведалася, была стукачкай у лагеры. Не ведаю, ці яна была ёю ўжо тады ў Горкім, што ж, зусім магчыма. Нас выводзілі на прагулку па нейкім падобным да замкавага дзядзінцы. Люся трымалася заўсёды мяне. Яна мне не прыпала да сэрца. У паветры чулася вясна, і неба было вельмі светлае. Мне пасля болей года вязніцы асабліва хацелася быць вонку.

Нарэшце нас выклікалі зноў на этап, мяне й Люсю. Этап збіраўся вялікі. Я вачыма шукала сваіх этапных сяброў. Нікога не відно было. Як я пасля даведалася, абодвух Лёшаў і Борыса павезлі ў шахты на Варкуту. Нарэшце сярод нагоўпу блатных я ўбачыла ксяндза Лазара. Ён быў на сябе не падобны: капялюш яго быў у дзірах, пальго абарванае, а на нагах ужо не чаравікі, а нейкія жудасныя хадакі з гумы. З плечаў звісала пустая торба. Ксёндз, убачыўшы мяне, бег, нягледзячы на крык надзораў, яго вочы блішчэлі радасцю, што ён хоць некага з нас убачыў. Голас ксяндза дрыжэў стрыманым плачам. Ён выйшаў з пекла і ўбачыў зноў людзей. Бедны, не мог паўтарыць той жудасці, якую перажыў у камеры блатных, якія і абабралі яго, і раздзелі, і здэкаваліся над ім. «Я ксёндз, — казаў ён, — я ведаю грахі людзей, іх падзенне на дно, але аб такім, што я тут убачыў, я нікому не магу наг сказаць, настолькі ўсё жудасна. Я аб падобным не чыгаў і не чуў. Цешыць толькі тое, што такая моладзь у найстрашнейшага ворага людскасці, якога яна й знішчыць». Жаль было глядзець на беднага ксяндза, якому так дасталася. Казаў, што хацеў клікаць надзірацеля да кармушкі, схапіць яго за чуб і малаціць галавою аб дзверы, каб яму да 10

²⁷⁶ Шуман Роберт (1810–1856) — нямецкі кампазітар.

гадоў сродку дабавілі яшчэ й 15 гадоў, як усім парадачным людзям. Бо ў падобным таварыстве савецкай моладзі з дзесяцігадовымі сродкамі ён не выжыве. Ён шчыра зайздросціў нам дваццаціпяцігадовага сродку...

Нас павезлі далей. Рэчы нашыя былі ў канваіраў недзе, і вось яны агледзелі мае чамаданы, якія запрапанавалі мне аддаць, бо забяруць усё роўна. Мне далі рэчы, каб пералажыць у мяшок, які пашыла мне дарагая прадбачлівая Матанька Марта. Вечарам, нешта расказваючы, выкрала блатная яшчэ сукеначку з таго мяшка, але мне ўжо было ўсё роўна. Начальнік канвою сказаў мне, што ўжо вёз сюдэмі маяго мужа, што ён трымаў на каленях нейкую немку... Гэта вечны трук усіх кагэбістаў, якія жуюць і перажоўваюць гэтую тэму ў розных варыянтах, брудзяць усякае пачуццё брудным дотыкам сваіх крываваых рук. Пасля той начальнік стаў ля нашай клеткі й пачаў пяць панылыя расейскія песні. Выў гэтак не пераставаючы да поўначы, відно, і самому было нялёгка. Адно бачыць тысячы зняволеных людзей, а тут цягнуць іх яшчэ на страшную поўнач... Некаторых зняволеных высаджвалі па дарозе, іншых набіралі. Цяпер ужо суцэльны цягнік быў з «вагонзакаў». Гэта «галіна прамысловасці» гандлю людзьмі была найлепей арганізаваная ў Савецкім Саюзе й пастаўленая на першае месца. Там недзе амерыканцы арганізоўвалі дапамогу людзям пасля вайны ці сваю магутную прамысловасць... Што ж, каго Бог хоча пакараць — розум адыме...

Нарэшце нас прывезлі ў раскінуты нейкі дзеравяны горад і выкінулі на вуліцу, з якой павялі строем па пяць чалавек у такую ж дзеравяную вязніцу. Здала я й тут свае рэчы ў капцёрку, але пра мужа тут не чулі, знача, затрымалі яго недзе на перасылцы, але калі трапіў на гэты шлях, знача, дагоніць мяне альбо перагоніць...

Камера, у якую нас прывялі, была невялікай, а ў ёй бітком набіта людзей. На нарах, пад нарамі, усюды на падлозе — пальцам не ткнуць. На этап трэба добра апранацца, у найлепшае, а то блатныя ўсё выкрадаюць. На гэты раз і я адзела свой шэры ангельскі касцюм, пальто й каптурык. Стаяла я ў куце ды думала: гдзе можа быць мой муж? Тут падышла да

мяне маладая полька й паклікала да нараў, на якіх размясцілася большае таварыства. Выдзялялася жанчына крыху ўжо сівая, з прыгожым арліным профілем, у лагерных лахах і жудасных «чунях» на нагах, але, нягледзячы на гэта, самая шляхотная з выгляду з усёй гэтай пакутнай чалядкі. Яна запыталася ў мяне, хто я, якой нацыянальнасці? Я адказала: «Ці ж не ўсё роўна?» Мяне ўпарта дапытваліся далей, тады кажу: «Маю народнасць вы, палякі, не прызнаеце, не любіце — я беларуска!» — «А як вас зваць, хто вы?» — «Ну, гэта вам нічога не скажа...» — «А можа?» — сказала пані Гражына Ліпінская, тая самая шляхотная жанчына, з твару якой свяцілася сіла й боль. Я назвала сваё імя, і пані Гражына аж ускрыкнула: «Дык вы ж нашая паётка!» І пачалася ўжо гутарка аб усім. Пані Гражыну вязлі з Поўначы ў Караганду, нас на Поўнач. Яна мела дасканалую памяць і расказала мне, хто ўжо ў мінулым вяку ехаў сюдэмі, гнаны маскалямі пасля паўстанняў. Гэта ж быў Кіраў, старая страшная Вятка, праз якую пехатою гналі некалі няшчасных нашых продкаў такія ж, толькі цяпер яшчэ болей адзічэлыя, нялюдскія маскалі... Я даведалася ад пані Гражыны, што з намі тут знаходзіцца й генерал Вайцяхоўскі, якога таксама вязуць у Караганду...

Вечарам пані Гражыну й палову яшчэ перапоўненай камеры выклікалі на этап. Мы абняліся. Перад тым у пальто зашыла пані Гражына мне свой адрас. Яна была разумным, практычным вязнем. Яе адрас я перахавала да асвабоджэння. Ён выпаў у мяне ўдома з парванага ўжо пальта. Я засталася на нарах са знаёмай пані Гражыны, маладой жанчынай, здаецца, з Беластоку, якая расказала мне, чаго не паспела сказаць пані Гражына, аб тым, што 300 полек пасадзілі за АК²⁷⁷ і што ў час акупацыі пані Гражына была ў Менску галоўным прадстаўніком Лонданскага ўраду Польшчы... Знача, і ў вайну не толькі сваю тэрыторыю, але й нашу юны ўжо намерваліся забіраць пасля немцаў... О, Край мой, столькі ворагаў разрываюць Цябе на часці, забыўшыся аб тым, што й Ты маеш нарэшце права быць

²⁷⁷ АК (Armia Krajowa) — Армія Краёва, польская падпольная ваенная арганізацыя, якая дзейнічала падчас Другой сусветнай вайны на акупаванай тэрыторыі і падпарадкоўвалася польскаму эміграцыйнаму ўраду ў Лондане (1939–1945).

вольным! Пані Гражына, праўда, гаварыла мне верш аб тым, што Беларусь — гэта сястра Польшчы, але я з практыкі ўжо ведала «сваяцкія» адносіны Польшчы да нашага народу. Гэта было жудасна.. Ну а цяпер і яны, і мы былі поўнасьцю ў «кішчюрох ППУ», як пісаў некалі Аляхновіч. Супольны вораг — гэта ўжо прычына, каб не сварыцца...

Цераз тыдзень нешта нас павезлі далей. Усё пусцей і пусцей было на гарызонце, пагінулі гарадкі, вёскі, і толькі тырчэлі вострыя вярхі ялінаў, абсцёбаныя вятрамі, пургой. Тырчэлі, штораз часцей, у гэтай пустэчы вышкі. Вышкі й вышкі, і толькі вышкі падымаліся ўжо па абодвух баках дарогі, а лясны рабіліся ўсё ніжэйшыя, а вярхі ўжо зусім без галля. Усё меней, меней бярозаў, адны худыя сасонкі і яліны. Так нас прывезлі на Інту ў Комі АССР. Ксёндз ехаў разам. Мы маўчалі, бо тое няведамае, што чакала нас, спаралізавала нат словы...

Нарэшце брыдзем мы па снегу й лужах. Ужо май, недзе палова яго. Канвой з сабакамі гоне нас, як быдла. Валочым свае мяшкі. Стаімо перад брамаю, чытаюць нашыя прозвішчы, мы мусім адказваць сваю стаццю, срок і абавязкова канец сроку. Гэта ўжо такі азіяцкі здзек, каб кожны памятаў, як доўга будзе так валачыцца па тундры з кіркою й ломам, гнаны канваірамі і іх адпасвенымі аўчаркамі. Мне канец сроку прыпадаў на 73-ці год. Але ўсё ў руках Найвышэйшага, і даўно, даўно тыя, якія нагарадзілі мяне гэтым падаркам, самыя гніюць ужо ў непасвянцонай зямлі...

Адчынілі браму. Нас сустрэла начальства. Здалёк прыглядаліся нам брацця па долі, бо кожны этап прыносіў новасці. Мы сумна пераглянуліся з ксяндзом. Нашыя рэчы ўжо выкідалі на дарогу ў балота. Мая ружовая й галубая пражская бялізна не закрыла на гэты раз маяго скарбу, які я перавезла праз усе этапы цудам, — чэшскую Біблію. Яе схпіў начальнік лагера яўрэй Шапіра й пачаў верашчаць, што сюды прывезлі працаваць, не маліцца. Ён злосна гартаў маю дарагую кнігу й ненавісна трымаў яе ў руках. Але раптам убачыў на зямлі крыж ксяндза Лазара, яго кніжку маліцвенную і яшчэ нейкія рэчы, належныя званню ксяндза, яго служэнню. Тут малады, аблезлы й выжыты ўжо са ўсяго чалавечага Шапіра амаль пырскаў

сліною, бясіўся. Ксёндз спакойна сказаў яму, што, забраўшы маліцвенныя рэчы нашыя, не забярэ Вялікага Вечнага Бога з нашага сэрца і Ён будзе з намі. Я бачыла пасля закручаныя парашкі ў лісточкі мае чэшскай Бібліі і іншых маліцвенных кніг. Што ж, у бандыгаў і злодзеяў ніколі нічога не было й не будзе, нават паперы на аспірын...

Мяне завялі ў баню з другімі жанчынамі. Усе мы былі да касцей схуднелыя, замест грудзей віселі ў жанчын убогія мяшчкі з жоўтай скуры. Праз усе этапы цягалі нас у тыя іх бані, гдзе мікраскапічным выданым кусочкам мыла, якое не мылілася, велічынёю з гарбатную ложкачку, мы ў прысутнасці нейкіх заўсёды мужчынаў шаравалі халоднай часта вадой свае косці й скуру, ні на што не звяртаючы ўвагі. Мы атупелі да іх наваколя ці проста не лічылі іх болей людзьмі. Нас развялі па бараках. А баракаў было там поўна, вузкіх і даўгіх, у чэраве якіх мясціліся на дваіных нарах адзін на адным сотні людзей. Ноччу варочаліся на друпі бок усе разам, бо цесна было, не павярнуцца. Ніякіх простыняў! Давалі сеннікі са стружкамі й малымі калодкамі й такія ж са стружак падушкі. Як мерцвякам. Есці нас вадзілі ў сталовую строем, гдзе ў жалезных місках давалі нам страву вельмі мала лепшую, а то й горшую, як у цюрме. Ложак не было. Нехта падышоў да мяне й запрапанаваў прадаць ложку за пайку хлеба. Я аддала сваю пайку, а сама села на дварэ й піла, піла паветра.

З беларусоў я нікога не сустрэла, да мяне падышоў адразу пасля этапу чэх. Пасля падыходзілі й другія чэхі, якія выпытваліся пра Прагу. Мая печань, даведзеная да апошняга менскім лекарам Пінем, зноў пачала дакучаць. Мяне паклалі ў лагерную больніцу. На дварэ была завіруха, холад за вокнамі, а я пакуль што ляжала, даставала гарэшак масла, часам куснятка белага хлеба, як належыць хворым. Нейкі малады латыш усё мыў там падлогі, ён лічыў сябе шчаслівым, бо ў шахтах куды горай. Даведаўшыся, хто я, ён адкрыта гаварыў аб тым, што яны нам некалі забяруць Віцебскую вобласць, а я яму даказвала, што амаль 100 тысяч беларусаў-латгальцаў і іх тэрыторыю ўжо найвышэйшы час вярнуць нашаму народу. Як жа хочацца кожнай казаяўцы адарваць хоць кусок ад бохана

нашай зямлі, як несправядліва такое. Здавалася мне, што адна толькі стаю супраць здзекаў над намі й таму мушу быць і разумнай, і хітрай. Трэба мне многа бачыць, моўчкі перажыць усё, што выпадзе на долю, і кожны свой дзень, кожны свой крок ахвяраваць Беларусі... Смешна, адна хворая жанчына і ўся дзікасць бесчалавечнасці супраць мяне. Лячыў мяне зняволены доктар-паляк. Прозвішча яго не памятаю, пачыналася з «А». Быў гэта, на маю думку, яўрэй малады й вельмі паважаны. Аднойчы ён затрымаўся ў нашай палаце, паклікаў мяне да вакна й паказаў на небасхіле цёмна-сінія контуры Урала... Моўчкі я на яго загледзелася, доктар казаў: «Трэба нам выжыць, ворага трэба перахітрыць, бо так толькі можам выратавацца й выратаваць ад няволі людскасць. Павязуць мяне згэтуль, і там будзе мужчынскі лагер, 1-шы ОЛП²⁷⁸, з якім належыць мне наладзіць лучнасць, каб працаваць».

Мяне выпісалі. У бараку было дзіка й халадно. Памалу я пачынала звыкацца са сваёю доляй. Пазнаёмілася з літоўкамі і ўслухалася ў іх маліцвенныя спевы, то ў дэталі жудаснага следства над імі. Зноў цесна збліжылася з украінкамі, асабліва самымі беднымі простымі жанчынамі, якія цвёрда трымаліся абыччай, праўды й свае веры, нікога не баяліся й нічога ад ворагаў добрага не чакалі.

Аднойчы ў барак прывялі высокую, тонкую яўрэйку з этапу. На плячох у яе быў непамерна вялікі да яе фігуры мяшок, з якім яна змагалася, каб зняць. Я падышла й памагла ёй. Гэта была Камунэла Маркман з Грузіі, таксама са срокам 25 гадоў ІТЛ. Мы разгаварыліся, але яна хутка перапрасіла мяне, што мусяе знайсці тут адну пісьменніцу, жонку доктара з Чэхаў. Значы, яна шукала мяне. Я да сяння не пэўная, ці ўжо тады не была яна, як і Люда Васількоўская, заангажаваная й прыстаўленая да мае асобы праз КГБ... Яна ўзялася мне расказваць, як толькі што ехала з маім мужам і абяцала яму мяне знайсці. Мужа павезлі на Варкуту, гэта за 300 км далей на поўнач... Стала нейк безнадзейна, нясцерпна цяжка. Не зра-

²⁷⁸ ОЛП — асобны (особый) лагер палітычных.

білася лягчэй, калі выклікалі нас усіх на праверку на двор. Дагэтуль па два разы на дзень строілі, лічылі й правяралі нас па бараках. На дварэ была слякаць, холад, балота па косткі. Навокал вялікага чатырохкутніка гэтага асаблівага паселішча былі старанна і ўмела на роўных, высокіх стаўбах нацягнутыя драгты. Два рады стаўбоў і на іх наежаная, роўная, густая пярэплаць калючага дроту. Між радамі стаўбоў гладка, як на асфальце, ні травінкі, ні камячка, каб лягчэй было попкам-канваірам, якія дзень і ноч «расаваліся» на вышках, заўважыць эвентуальны пабег... Пабегаў там, як правіла, не бывала. Тундра, балоты, жудасная адлегласць ад людзей, драгты й палкі адданных Сталіну тупых канваіраў учэпіста спынялі наш кожны крок... Вось пачалі нас выводзіць на тую праверку. Ішлі мужчыны й жанчыны, юнакі й дзяўчаткі, амаль школьніцы, бабусі старэнькія й дзядкі на схіле гадоў. Цягнуліся калоны сініх, худых людзей. Ніколі я не думала, што тыя баракі змагі ўціснуць у сябе такую колькасць няшчасных. Падаў снег з дажджом, і некалькітысячны шнур людскі, пастроены па пяцёрках, праз чатыры гадзіны, пакуль усіх далічыліся, таптаў і таптаў рэдкае месіва з балота й снегу, амаль так, як яшчэ нядаўна ў Асвенціме й Майданаку²⁷⁹. Навука Гітлера не пайшла ў лес... Што будзе, куды гэта дойдзе людскасць такімі шляхамі, пад такім кіраўніцтвам партыяў і адзінак? Я не магла забыцца аб адной беларускай жанчыне на этапе. Ёй было 93 гады, але яна была кулачка, якой дзеці-кулакі не ўзялі з сабою на высылку. І вось бабусеньку ў даўгім кажуху, але яшчэ даволі крэпенькую, каб залезці ў вагон, гналі цяпер недзе за дзецьмі. Баюся, што сканала яна на адной з перасылак, як і іншыя... Некалі ў Празе я, вечны народнік, часам абуралася залішняй цывілізацыяй, якая забівае ў людзях здаровыя інстынкты зямлі. «Юберкультывірт»²⁸⁰, — казалі на гэта немцы. Вось цяпер я магла не тужыць па падобным. Перада мною быў найстрашнейшы, тэхнікай і сталінскімі ідэямі падмацаваны прымітывізм, які не сніўся нават ардзе Джынгісхана... Калі

²⁷⁹ Майданек — канцэнтрацыйны лагер, створаны фашыстамі падчас Другой сусветнай вайны ў прадмесці Любліна (Польшча).

²⁸⁰ Überkultiviert (ням.) — звышкультурны.

вечер данёс да мяне з-за рогу барака маліцвенны спеў двух дзядкоў, я расплакалася.

ЛАГЕР

Лагер на Інце, куды нас прывезлі, т.зв. 5-ты ОЛП пад уладаннем гнусавага Шапіры, быў толькі перасылкай, на якой сартыраваліся людзі на другія ОЛПы гэтага лагера, які нечаму называўся «Мінлаг». Мы думалі часам, ці не падманвалі нас злыдні? На 5-м было затрымацца вельмі цяжка. Там панавалі побач з Шапірам выбраныя лекары са зняволеных, якім жылося няблага. Сэгрэгуючы²⁸¹ паводле жаданняў начальства народ і ўслужуваючы болей надзірацелям, як хворым, яны карысталіся шматлікімі прывілегіямі, уключна мары ўсіх зняволеных — лагэрных жонак — у разуменні не платанічным. Цяжарных адсылалі ў жаночы ОЛП Інты, гэта быў т.зв. горад, пабудаваны нядаўна зняволенымі над рэчкай такой жа назовы. Дзеравяныя, за маяго прыезду, баракі й дамы ператвараліся рукамі зняволеных паступова ў шматкватэрныя блокі. Вось у Інце было ўпраўленне гэтымі ОЛПамі, якіх галоўным начальнікам быў Казлоў — сыты вол, які жыў у раскошным, як на Інту, асабняку ў поўным камфорце са сваімі вывадкамі. Яго імя, як і яго выгляд, былі ненавіснымі для нас, вязняў. Вакол Інты былі ўсе лагеры, якія абслугоўвалі шматлікія шахты, будавалі Інту. Сярод іх быў адзін жаночы, куды нас і пагналі строем з сабакамі. Такі ж абнесены драгамі квадрат, як на 5-м, з азвярэлымі попкамі на вышках, вахтай і брамай, праз якую ўпускалі й выпускалі нас на работу. Калі мы падышлі бліжэй, убачылі нізкія даўгія баракі, ля іх нары, клункі й сноўдаючых людзей. Гэта была чарговая, няўпінная там пражарка блашчыцаў. Як аказалася, стварэнні гэтыя пладзіліся і ў 40-градусны мароз. У нарах і ў сценах баракаў была іх цьма! Паранне нараў было вечным, ненавісным для нас загадам пасля цяжкой працы за зонаю. Бальшавіцкія лагеры пабудаваныя

²⁸¹ Se gre gowaś (польск.) — сартаваць.

так, што там не даюць людзям вольнай хвіліны. Апрача пражарак ганяюць у капцёрку, на праверкі, шмоны, суботнікі, нядзельнікі, у сталовую, у баню, па цукар, якога на 20 дзён давалі па шчопцяж і па які мы беглі ахвотна. Лустачка камякаватай пайкі, ледзь пасыпаная цукрам, была несказаным прысмакам нашага ўбогага меню.

Пакуль нас шманалі (каторы раз!) і правяралі дакументы, да нас падыходзілі белыя й чорныя людзі. Чорныя — маладыя дзяўчаты-рабацягі, якіх ужо вятры й сонца пад гэтым нізкім небам здолелі ператварыць на ўзбекаў. Мяне ўбачылі мае немкі з Вены, і пачаўся віскаг. У мяне быў той рубель яшчэ з Арла, і я дала ім яго, як гасцінца. Здалі мы рэчы ў капцёрку, пачалі нас у баню, а пасля ў баракі. Назаўтра далі сукенкі з шэрага лінючага палатна, чаравікі з парусіны, бушлаты й панчохі «цвета утренней зари», у якіх мы хадзілі, як буслы. Нам след было забыцца, што мы жанчыны, а памятаць толькі, што мы рукі для кіркі — рабочая сіла... Рабсіла, як нас называлі. Далі нас з Людкай у брыгаду Ілі Дзіндонс, гдзе былі адныя лагышкі. Ілга была тупая, жудасная асоба, якая падлізвалася да начальства і ўсю работу, якая цяжэй, узвальвала на чужы элемент у брыгадзе, на нас. Не прывыкшая да цяжкай фізічнай працы, аслабелая ў цюрме, я ледзь выжыла ў тае жудаснай Ілі ў той першы час.

На ОЛПе аказалася й Роза, баггыстка з львоўскай перасылкі. Я яе проста нечакана сустрэла, яна йшла ў маёй сукенцы. Роза запрасіла мяне ў свой прывілеяваны барак для швачак. Я была вельмі галодная й з радасці прыняла пачастунак Розы — хлеб з цукрам. Шапталіся мы паціху, бо Роза вельмі баялася свае начальніцы са зняволеных. Але тая начальніца ўсё ж падышла да нас і пачала выпытваць, якой я нацыі і т.п. Мае адказы яе насцярожылі, і калі я сказала, што я прытым з Прагі, яна пачала пытаць мяне, каго я там ведаю з беларусоў? Я пару асоб назвала, рэшту пачала называць яна. Тут-то я здзівілася, а калі я назвала сваё прозвішча, яна ледзь не кінулася на мяне з кулакамі, крыгучы, як гэта я, паэтка, смела сюды трапіць, чаму я не схавалася гдзе, не ўцякла? Аказалася, што лагышка Люцыя Антонаўна Лепацис (здаецца) была роджаная Клагіш, беларуска.

Яна нават амаль год вучылася ў Празе, а яе брат дык там закончыў студыя. Цяпер яна туг загадчыцай гэтай майстэрні. Яна — аракул для начальнікавых жонак, якіх абшывае лагерная бяздольная моладзь... Адзіная яна жыве не ў бараку, а ў асобным пакойчыку й мае асабістую слугу, старую фрау Буш, з якой разам і спяць, і ядуць... Роза дрыжыць перад ёю... Усё гэта мне не падабалася... І зімою, і летам тыя савецкія дамы шылі выключна квяцістыя крэпдэшывавыя сукенкі. А што, мелі грошы, дык шылі іх у вялікай колькасці. Дарма шукаў бы там ваўняны, адпаведны клімату касцюмчык ці сукенку — усё было параднае, прэтэнзійнальна крыклівае. Кваліфікаваныя швачкі шылі добра. Малакваліфікаваная, але спрытная ля начальства Люцыя Антонаўна ўмела жыць. Яна была адным з першых лагерных прыдуркаў, як называлі адміністрацыю лагера са зняволеных. Гэта быў сталы кантынгент людзей, якія ніколі не хадзілі за зону, а толькі часам мяняліся прыдуркавымі сваімі месцамі як начальнік сталовай, нарадчыцы, загадчыцы, лекаркі, медсёстры, пажарніцы і т.п. Апошнімі ў гэтай іерархіі былі днявальныя, свінаркі й розныя прыбіральшчыцы ці шаўцы, але й гэтым пашанцавала, бо хадзіць кожны дзень за зону, як тады, без выхадных, без якіх-колек абагравалак у тундры ў 40-градусны мароз было амаль згубай.

З беларусак на нашым ОЛПе былі М. І. Зарэцкая, жонка Міхася Зарэцкага²⁸², праўда, яна тады называлася Касянкава, Каця Грынкевіч, Таіса (прозвішча не памятаю) ды яшчэ пару асоб. Мы крыху збліжыліся з Таісай.

Побач, за які кіламетар, быў мужчынскі 1-шы ОЛП, там быў ДОК²⁸³, на які часам вадзілі брыгады й ад нас. Павялі туды аднойчы й нас. Лета халоднае на поўначы, абманчывае, дык я надзела яшчэ пад спаднічку паласатыя мужавы нагавіцы ад піжамы й завязала пражскую хустачку, бо яшчэ «формяных» тады не было. Круціцца пас з таго ДОКу, а мяне тая Ілга паставіла адкідаць з паса апілка. Што ж, няцяжка, павявае ветрык, і я махаю лапатаю колькі трэба. Бачу, падыходзіць

²⁸² Зарэцкі Міхась (сапр. Касяноў; 1901–1937) — беларускі пісьменнік.

²⁸³ ДОК — дрэвапрацоўчы (обрабатывающий) камбінат.

мужчына, невысокі, рыжаваты, знаёмы твар... Так, гэты чалавек быў у нас у Празе... Чалавек збялеў, падбег да мяне й вырваў лапату. «Я не магу, я не магу бачыць у вашых руках лапаты, Ларыса Геніюш», — закрычаў з нейкім болем. «Нічога, — кажу, — я ўмею абыходзіцца й з ёю», — і папрасіла лапату назад... Гэта быў Сямён Раманчук. Да канца работы ён ад нас з Таісаю не адыходзіў, прывёў яшчэ Федзю Вялёнду й Пятра Рашэтніка, а калі сірэна прагула канец працоўнага дня, дык пайшоў за намі. Нас яшчэ не адводзілі, і мы сядзелі на бяргавых і гутарылі. Асцярожна, але настойліва пытаўся Сямён, як я сюды трапіла. Ён смяртэльна спалохаўся, што дабравольна. Я ўсё коратка яму паясніла, тады ў яго вырваўся цяжкі ўздых і словы: «Ах, каб я мог узяць сабе вашых дваццаць пяць лет, а аддаць вам свае пяць, што мне сядзець засталося». — «Кожны мае свой лёс, — кажу, — і мне мой срок, вам ваш». — «Божа, каб хоць вашу брыгаду закрэпілі за ДОКам, — прастагнаў Сямён, — каб я вас мог бачыць...»

Назаўтра нас павялі туды зноў. Сямён быў бледны, яму дрыжалі рукі. Проста прызнаўся, што ноччу меў тэмпературу 38. За ўвесь час цяжкіх лагерных мукаў не захварэў, а тут падбіла яго лапата ў маіх руках... Зноў пасля работы мы сядзелі на броўнах, ён расказваў, як уцякаў з вязніцы ў Менску, як зноў злапалі яго. Казаў аб бесплодным, цяжкім прабыванні ў бытавых лагерах з блаславенствамі, дзе не было магчымасці ніякай палітпрацы, і што цяпер ён зробіць усё магчымае супраць ворагаў людскасці... «Жаль вас, — казаў мне, — але калі вы ўжо сюды трапілі, дык памагайце, пішцеце нам, бо задыхаемся з голаду роднага слова...» Аб гэтым мяне не трэба было ўпрошваць...

Назаўтра Сямён паведаміў мне, што яны гатовяць пабег. Я спалохалася й пытаюся: «Пашто гэта?» — «Для славы Беларусі», — адказвае. «А колькі працэнтаў за тое, што пабег падарыцца?» — «Пяць», — адказвае Сямён. «Не, — кажу, — не! Нам нельга аддаваць жыцця дзеля жэстаў, нам трэба жыць, і калі йсці на нешта, дык каб яно было пэўным». Ён абяцаў мне паслухацца, але пад варункам, што і я ўключуся ў працу. Прасіў пісаць яму асабіста любімыя лісты. Паясніў мне, што тут караюць за ўсё,

за любоў не караюць, што яны тут апаганілі гэтае слова, прынізілі. Калі горды француз робіць каралеву з прастыгуткі, якую кахае, то расеец сянняшні з каралевы гатоў зрабіць прастыгутку... Мы дагаварыліся, што калі будзе трэба, дык Беларусь у сваіх лістах-запісках будзем называць «нашая гаспадарка», а сяброў нашых, якіх на ОЛПе было 200 асоб, будзем называць «сыны»... Мусяць, ад таго й пачалі называць мяне нашыя «маці»...

Час бег. На ДОК нас болей не павялі, і я Сямёна болей не ўбачыла, але ляцелі да іх мае запісачкі, мае вершы, якія яны празвалі глюкозаю. Калі доўга няма новага верша, так і пішуць: маці, глюкозы! Людзі, якія гадамі не бачылі жанчын і не чулі роднага слова, ажылі нейк, акрэплі... А вершы ляцелі. Калі ж было якое свята ці й так, дык я старалася ім нешта паслаць заўсёды. Наказала гэта й дзяўчатам. То мы вышыем ім торбачкі на хлеб родным васільком, то на цукар, то хустачку. А ніцей не было. Іду й прашу ў загадчыцы Люцыі Антонаўны... Дастане, бывала, велькі скрутак розных ніцей, аж мне разбягуцца вочы, але неахвотна дасць адну, дзве нітачкі, а ведала ж, для чаго... Часам зробіць мне заўвагу, што хаджу па яе падлозе ў сваіх ботах цяжкіх і брудных, я аж заплачу й доўга не йду да яе, тады яна мне гэта вымаўляе. Я не любіла яе. Да яе й да Зарэчкай не даходзілі нашыя патрыятычныя пачынанні, яны былі больш-менш задаволеныя сваім лёсам, а аб іншых, ці аб Радзіме, яны не думалі. Адна няблага зарабляла ад кліентак і начальства, другая ўсё вышывала дачцы макаткі ды хварэла.

Інта — гэта т.зв. гарадскі пасёлак у Комі АССР. Гэта цэнтр быўшых лагераў «Мінлага», яго ўпраўленне. Калі я туды прыбыла, дык гэта былі драўляныя будынкi й вельмі ўбогія будкі, якія быўшыя нявольнікі, не маючы права вяртацца дамоў, пастроілі сабе, каб жыць. Пасля толькі пачалі тут будаваць будынкi з цэглы паводле праекту зняволеных нямецкіх і балтыйскіх архітэктараў. Пабудавалі й нейкую вежу, ззяючую лямпачкамі. Кажуць, зрабіў на яе праект у памяць сваяго зняволення нейкі швед. Пэўна, далі яму ў цяжкі час большую пайку ці дазволілі напісаць дамоў. Не дарага для іх каштавала праца, жыццё і ўсе веды зняволеных. Выкарыстаць

іх яны ўмелі. Казаў мне адзін яўрэй, якога быццам люта ненавідзіць Сталін, што многія аб'екты мела пад сваёй « апекаю » МГБ. Знача, бралі яны такое прадпрыемства й планавалі, якія кадры ім патрэбныя. Паводле гэтага плану рабілі сваявольна арышты патрэбных ім людзей, ад вялікіх спецыялістаў пачынаючы. Як стымул выкарыстоўвалі толькі сьцешную пайку й крыху лепшых варункі існавання, і работа йшла. МГБ заграбала прэміі, а людзі, пазбаўленыя волі і ўсякага асабістага жыцця й шчасця, стараліся для іх як маглі, каб толькі выжыць. Кажуць, пасля смерці Сталіна гэта спынілася. Была ў Інце й агароджана дача, такі сабе асабняк Казлова, начальніка ўсіх лагераў на Інце, дзе жыву ён з сям'ёю, як удзельны кацьк²⁸⁴. Шматлікае начальства зусім спакойна глядзела на калоны няшчасных жанчын, якія гадамі закіркоўвалі ў інцінскую мерзлату сваю маладосць, здароўе й само жыццё. Інцінскія дамы праходзілі міма нас з агідаю, а іхнія вывадкі хрысцілі нас рознымі « контра » ці « фашыстамі ». А мы кіркавалі, білі кувалдамі ў нейкую сіваю мерзлую гліну. Здавалася нам, што ад тых цяжэрных кувалдаў, калі дзвігаеш, варочаюцца кішкі ў жываце й абрываюцца ўсе селязёнкі. Як шэрыя страшныя камякі ў ватніх нагавіцах, старых валенках і бушлатах, мы, замарыўшыся, сядалі на снег, даставалі змерзлы кусок пайкі, калі хто яе здолеў не з'есці, выходзячы, і грызлі. Святам якім мы бралі ў кішэнь крыху цукру і, пасыпаўшы ім камяк снегу, проста аблізваліся з насалоды. Дзяліліся на групкі, бо і ў нашай няшчаснай кампаніі было болей стукачоў, як добрых людзей. Вярбоўка іх — гэта мэта жыцця й гвоздзь сістэмы ўсіх КГБ. Кажуць, і, здаецца, не без падставы, што на мяне працавала палова лагера. Я ім была соллю ў вачох, нечым, чаго яны яшчэ не сустракалі. Без страху сама — я дзейнічала гэтак жа на людзей і горай таго — на мужчынскія лагеры. Выжыць — гэта для мяне было смешна, важна было зняволеным вярнуць веру ў тое, што яны лепшыя людзі за гэтую набрыдзь, якая душыла нас, загнаўшы ў снягі. Я была вельмі тактоўнай, чэснай і добрай, і таму я была для іх страшнай. Мне верылі й мяне слухалі. Амаль

²⁸⁴ Кацьк — удзельны князёк.

кожны ліст з волі быў прычынай да плачу. То прыбавілі срок, калі хто прасіў яго зменшыць, то адмаўляліся мужыкі ад жонак ці партыйныя бацькі ад дзяцей. Праўда, ніколі не адмаўляліся маці. Нават савецкія маці засталіся на вышыні й заслугоўваюць за гэта пашаны. Я ведала толькі адзін выпадак, калі маці начыста адракліся ад дачкі. Усе з горам прыходзілі да мяне, і ля маіх нараў утваралася проста чарга. Пасля мяне заперлі на верхнія нары й прыказалі не злазіць далоў.

Жыццё нашае было няпэўным, нейкім вечна нервовым, настарожаным. Мала, што шманалі нас, выводзячы за зону й зноў у яе пускаючы (што часам было падобна на гінекалагічны агляд на марозе), але перыядычна й звыш нормы шманалі нас у бараках. Трэслі нары, пераварочвалі пасцелі, раскідалі рэчы. Часам нападалі ўвечары на перапоўнены барак, заганялі ўсіх у адзін кут і пачыналі дзейнічаць. Суправаджалася гэта неймаверным крыкам Кір'янава ці Прасветава й віскам знамянітай надзірацелькі Дусі, што надавала гэтай аперацыі характар дагістарычны. Забіралі што папала, а калі трапляліся запісачкі ці малітоўныя абразкі і т.п., дык БУР²⁸⁵ ужо забяспечаны. БУР — гэта вязніца ў самым лагеры. Ізаляцыя, гдзе даваліся вада, 200 грамаў хлеба ў суткі, на трэці дзень місачка баланды й рэшту па столькі ж хлеба на суткі. Пасля БУРу выходзілі «п'яныя», а то й выносілі іх, вывалакалі. Так ледзь вярнулі да жыцця ўкраінскіх дзяўчат, якія на Каляды пайшлі калядаваць па лагеры й праспявалі: «Спі, Ісусе, спі на сіні, дай Бог шчасце Украіне». Шчодры Казлоў узнагародзіў бедных дваццаццю суткамі БУРу. Дзяўчаткі маглі каяцца, пляваць на рэлігію й свае абычай, але гэта былі ўкраінкі. Яны цярпелі ўпарта, пакуль іх амаль нежывых не вывалаклі з БУРу. Мы клялі стужачоў, ад якіх не было гдзе дзецца. Былі яны й сярод украінак, але лічаныя. Маса ўкраінцаў была імпануюча стойкай, шляхотнай і вельмі дружнай. Яны мяне прызналі сваёй і толькі сваёй, і я ў лагеры пераважна гутарыла на іх мове. Мне і Олі Мароз (украінцы) забаранялася нават высушыць нашыя лахманчыкі ў сушыльцы, але днявальныя

²⁸⁵ БУР — баракузмоцне нага рэжыму.

ціхенька нам іх бралі й памагалі нам, як толькі маглі. Часта папераджалі, пачуўшы на нас нешта ў сушыльцы, якая была клубам для ўсякіх у лагера прывілеяваных элементаў.

Нам дазвалялася пісаць два разы ў год. Я пісала мужаву бацьку ў Зэльву. Старэнькі доўга не адказваў, людзі тут кажуць, што ён адрокся ад нас быў, начыста выракся. Дзіва тут няма. Кажуць, што быў такі жах, створана такая атмасфера, што людзі адракаліся ад усяго, нават ад бацькоў і родных дзяцей, каб толькі выжыць. Пасля дзед пісаў нам. Лісты яго былі больш-менш такія: «Дарагая Ларыса, мне куды горш, як Вам. Я ўжо зрабіў сабе труну, і яна ляжыць у мяне на гарышчы. Жонку сваю я пахаваў паводле ўсіх законаў рэлігіі, а вось хто мяне пахавае?..» і т.п. Дзед пісаў няпраўду. У яго былі запасы, і ён шмат пакінуў пасля смерці чужым, вельмі нячэсным людзям, каб яны перадалі нам. Былі гэта Архімовічы, надта пабожныя каталікі. Ледзь вырвалі мы ад гэтых пабожных сваю старую хату. Калі мы вярнуліся з лагера, дык хата нашая была занятай. Архімовіч пасяліў там траіх кватарантаў, а сам пабег хутчэй у міліцыю з заяваю, што мы антысавецкі элемент і нас зноў трэба вярнуць у Комі... Прышлося мне пісаць у Менск у галоўную пракуратуру, каб дазволілі нам вярнуцца хутчэй у Чэхаславакію. Тады загадалі вярнуць нам хату й тэстамент бацькоў. Быў там напісаны параграф, паводле якога хата належала нашчадкам, і яшчэ рукою Архімовіча было дапісана, што ён абавязваецца яе вярнуць: сыну, унуку альбо нявестцы памершага. Зэльвенскі адвакат і пракурор, падкупленыя Архімовічам, перакруцілі значэнні таго параграфа, і толькі растлумачыла нам яго нейкая камсамолачка, надзіва чэсны й сумленны юрист. Быў спісаны акт па смерці бацькі ўладамі на рэчы па ім і т.п. Гэта «ўлады» зажулілі, і мы маўчалі, бо вельмі дрыжэлі пасля лагераў. Так і выехаў той Архімовіч з сям'ёю ў Польшчу, адвозячы нашыя рэчы й крыўду. Праўда, быў у яго сын Раман, і вось той Раман аднойчы прынёс нам пачку нашых сямейных старых здымкаў, за якія мы яму ўдзячныя й сяння. Страшны быў яго сын Пётр і яшчэ страшнейшай дачка — наколькі пабожныя, настолькі нелюдзі. А мы нейк жылі.

Адбілася ад тэмы. Знача, арыштаваныя 5 сакавіка 1948 года ў Вімпэрку, выданыя саветам 12 жніўня 1948 года, прывезеныя ў Менск у кастрычніку, суджаныя 7 лютага 1949 года па адной справе § 58 і § 4 савецкіх законаў. Першы — гэта была групавая арганізацыя, а другі — нешта накшталт: «Ведаючы, што на змену капіталізму мае прыйсці камунізм, усё ж трымаўся з буржуазіяй...» Клятвы той Коган сказаў мне, што ён мог на падставе гэтага параграфу асудзіць на 25 гадоў Чэрчыля, калі б той трапіў у яго рукі. Чэрчыля не любілі. І так, маючы разам з мужам паўстагоддзя маскоўскай кары, разарванай на тры часткі сям'ёй, улісіся мы ў шэры, убогі натоўп далёкіх лагераў ледзяной поўначы. Муж быў на Варкуце, і я гэта ведала ад Элкі Маркман. Я была на Інце, і муж аб гэтым не ведаў. Коган мне прапанаваў на следстве развесціся з мужам і наагул пачаць пісаць па-расейску. Я яшчэ раз пашкадавала харошага чалавека, якому лёс назначыў быць маім мужам і які сапраўды цяпеў з-за мяне й з-за свае дурноты — веры ў сацыялізм. Муж і, галоўнае, сын... Божа мой, што было рабіць мне, няшчаснай? Не, нельга было йсці на ніякія ўступкі, мы ж, як ваякі, і Народ наш, і Зямля наша, і ўсе гуманныя здабыткі чалавецтва, і праўда, і Бог — ад такога не адступаюцца нават перад грозбай смерці. Што ж, пабачым, што прынясе час. Коган нейк казаў мне, пасля даносаў Нэлкі Гардзей, што грузіны жывуць вельмі доўга й Сталін добра трымаецца, але я ведала, што гэты «айцец народаў» вытрымае ўсю «малітву» і ўсю хвалу ачумелых паэтаў і ўсякіх ідыётаў без розуму, але стогну мільёнаў, ім загубленых, — не стрывае.

І так лагер. Доўга цягнуцца ўпрогаладзь працоўныя дні за зонай у той клягай Іллі Дзіндонс (і запамятала я гэтае прозвішча). Калі мне надта хацелася есці ці было не вытрымаць цяжка, я малілася Богу. У краі гэтым нідзе не было й ніколі не было хрысціянскіх святгняў, дарогу ў тундру пракладалі мы, але Бог ішоў за намі, і, як мне казалі простае малдаваначка манашанька Галя, Ён ніколі не пакідае тых, якія Яму моцна вераць, дык і хлеб нам дасць, і поўнач ацепліць, і пераменіць сэрцы ворагаў, абудзіць сумленне... Так, тое сумленне... Калі мы прадумвалі кару ворагу за ўсё, што тут рабілася з мільёнамі

людзей, дык мы прасілі Бога, каб абудзіў у іх сумленне й яны ясна сабе ўсведамлі, што чыняць з людзьмі. Гэта была б тады на іх пякельная кара. Бо навошта асвенцімскія печы, калі ў мірны час спальвае мільёны маладых найлепшых людзей мароз і голад. Тупеюць і звярэюць яны ад здзеку й нявольнай працы, на дзесяцігоддзі адарваныя ад сем'яў, ад сяброў і свету... Марксізм у яўнай практыцы.

Знача, мы ходзім на ДОК. Ужо другі дзень туды нас пасылаюць. Раманчук, сталы працаўнік ДОКу, сустракае нас з раз'іскранымі вачыма, і калі канчаецца праца й зноў мы чакаем на канвоя на бярвеннях ля вахты, ён прыходзіць з сябрамі Хведарам Вялёндай і Петрам Рапшэткам і кажа, што не захварэў ні разу за ўсё свае пакутнае прабыванне ў лагерах, а вось сяння ноччу меў тэмпературу, і гэта таму выключна, што я тут апынулася ў гэтым пекле, і як я толькі магла так зрабіць? Ён пачаў асцярожна й са страхам выпытваць у мяне, як жа я тут апынулася. Беднаму, відавочна, здалася, што я сюды завітала проста па добрай волі, можа, захопленая самым «мудрым і геніяльным усіх вякоў і народаў». Я расказала, як гэта з намі здарылася, і Раманчук уздыхнуў з палёгкаю. «Вельмі мне жаль, што вы тут, — сказаў ён, — але калі ўжо так здарылася, дык памагайце нам, Ларыса Геніюш, пішэце. Ах, каб я мог узяць на сябе ваш срок, а вам аддаць тых пяць гадоў, што мне засталася», — зноў застагнаў ён. Справа ў тым, што спачатку давалі максімум па 10 гадоў кары, калі гэта не было ўжо смяротнае рашэнне, і чвэрць стагоддзя на чалавека гэтыя нехрысты прыдумалі толькі пасля свае т.зв. «пабеды». Каб паказаць народу не велікадушнасць да ўсіх тых, якія здолелі перажыць гітлераўскую жудасць, а нешта яшчэ страшнейшае за гітлерызм, бо й той вырадак роду людскога, пэўна, не змог бы такога чаўпсці з радасці, каб перамог. Тут здзеку не было граніцаў, і кожнага нават зусім не вінаватага чалавека распісвалі следавацелі паводле загаду згары так, што ён сам сябе ледзь пазнаваў і за голаву браўся з усяго гэтага. Болей я не ўбачыла ў жыцці Раманчука, гэтага нашага светлага героя, які ведаў адно толькі — сваю Радзіму й жыў толькі для яе і ёю. Нас болей на 4-ты ДОК не павялі.

Пачалася перапіска. Тоненькія запісачкі насілі дзяўчаты, якія хадзілі на бліжэйшыя аб'екты. Насіць запіскі было небяспечна, жыць без іх было немагчыма зусім, і кожная з нас гэта разумела. Цярпелі дзяўчаты БУР, і голад, і гора, але спагадалі адна адной і памагалі. Мае запіскі насіла пераважна нейкая Жэня Врублеўская з Варшавы. Была гэта маладая прыгожая дзяўчына, расейка. Мне яна не падабалася, бо не была дружнаю й часта цвердзіла, што каб выжыць, дык кожны павінен глядзець толькі сябе і йсці напралом праз лагер, не звяртаючы ўвагі на рэшту зняволеных. Запіскі ад Раманчука былі палкія, цікавыя. Прага барацьбы й волі бурміла ў іх, да гэтага прымешвалася, праўда, стрыманае ў словах, але між радкамі гарачае й глыбокае пачуццё да мае асобы. Я гэтаму не дзіўлюся, такія былі абставіны. Раманчук першыя сваіх пяць лет зняволення адбыў у бытавых лагерах між блатных, жудаснага бандыцкага безыдэйнага й наагул выкалеянага з жыцця элементу. Таму, калі ён трапіў у лагер палітычных зняволеных, яму здавалася, што ён між харошых людзей. О наіўны! Найгоршы бандыг не так страшны, як тыя сталінскія «дзеці», якія, страціўшы ласку «самага мудрага», не маюць іншых пачуццяў і інтарэсаў, як толькі вярнуць тую ласку... Любымі сродкамі... Раманчук пачаў дзейнічаць, ён арганізоўваў пратэст і паўстанне ў лагеры супраць бяспраўя й здзеку, згрупоўваў людзей. Ведаю, што ён быў звязаны з нейкім палкоўнікам ці генералам расейскім Паўлавым і Баляславам Руткоўскім, паляком, які пасля прадаў Раманчука. Здаецца, абодва яго прадалі. Паляк звычайна нават у лагеры нішчыў усе найменшыя праявы беларускай думкі, спакойна злучаючыся з ворагам, настолькі сільная была ў іх закаранелая прага каланізацыі Украіны й Беларусі.

А пакуль што ляцелі нашыя гарачыя запіскі, асабліва вершы мае, мужныя й бадзёрыя, поўныя цярпення й змагання са злом. Мы жылі сябрамі, калі было Пятра ці так чые імяніны, мы стараліся паслаць ім хоць драбнічкі: торбачкі, вышытыя васількамі, на хлеб ці на цукер, хустачкі да носа ці паясочак да кніжкі. На гэта я парола сваю пражскую гардэробу ці выпрошвала па нітачцы ад скупой і, як пасля выяснілася, здрад-

ніцкай Люцыі Антонаўны Клагіш. Хлопцы былі задаволеныя нашай увагай, асабліва ж вершамі. Яны, на жаль, загінулі, забыліся амаль, і я толькі пятае праз дзесятае з іх помню. А былі, мусяць, як полымя, бо людзі жылі імi, і мне трэба было пасылаць новыя якія, што пэвен час, бо так і пісалі: «Прысылайце хутчэй глюкозу!» Ізноў ішла за драгы душа мая, мая «глюкоза», якою жылі зняволеныя мае браты. Што будзе заўтра — не думалася, а жылося мамэнтам, супольнай верай на лепшае. Каб не думалі, не змагаліся б — хіба памерлі б ад лагернай гнуснасці. Змагацца — значыла жыць! 1-шы ОЛП той, лагер, гдзе быў Раманчук, быў супраць нашага жаночага лагера, заўсёды драгы й вышкі іх у нас на вачох.

І вось аднойчы пад восень перавялі нас ад іх далей за лясок. Была там зусім яшчэ дзікая тундра, і перад намі была выгартфоўка пад будынкi й дарогі Інты. У тундры амаль усюды трансавы²⁸⁶, і каб дабрацца да цвёрдага грунту, нам трэба было здымаць напластаванне моху. Пласт той быў часам у паўметра таўшчыні, а часам і ў паўтара. Зімой той мох змярзаўся з сiвай глінаю, і мы яго лупілі кіркамі, сякерамі й клятгымі цяжэрнымі кувалдамі й на насілках валаклі на сабе, угінаючыся, у вялізныя кучы. Толькі на выгартфованым грунце пракладаліся дарогі, рабіліся шахты, узносіліся будоўлі.

З нашым пераходам у другі лагер перарвалася ўся мая перапіска. Было сумна. Я цесна падружылася з украінцамі, асабліва з мілай Люцынкай Воўк. Разам мы елі й спалі, былі ў адной брыгадзе. Люцынка была чароўнай жанчынай, срок у яе быў надзіва малы — усяго пяць гадоў. Сядзела яна за тое, што муж яе быў у бандэраўскім падполлі. Яна ледзь выйшла за яго замуж, і ён пайшоў на змаганне. І вось Люцынка цяжарная! Тут за яе і ўзяліся — гдзе муж? Люцынку пасадзілі. Нейкі дураньчык з іх вёскі можна аб'явіў МГБ, што гэта ён — бацька дзіцяці, але яму не паверылі. Недзе ўдома ў старых цётка гадавалася яе дочанька Катруся. На следстве паказалі ёй здымкі забітага яе мужа, але яна ўсё жыла ім, любоўю да яго й нейкай упартай верай, што ён жыве. З інвалідаў дружыла з

²⁸⁶ Трансавы — тарфяная багна, дрыгва.

намі Каця Грынкевіч з Менску й крыху Марыя Зарэцкая. Былі яшчэ беларускі, але пераважна слабыя, нецікавыя тыпы, апрача адной Таісы, якой муж быў шаўцом, а яна сама, здаецца, настаўніцай. Таіса была разумнай і людскай жанчынай. Раманчука яна ведала асабіста.

Аднойчы позняй восенню я нарэшце атрымала запіску. Мяне скаланула. Запіска на гэты раз была асабістая, толькі для мяне, не закраналіся там «гаспадарка» (Беларусь), ані нашыя «дзеці» (сябры). Проста пісаў Раманчук, што ўсе здрадзілі яго, прадалі, гарыць яму зямля пад нагамі й што веру ён зьбірог толькі ў мяне адну. Я заплакала з бездапаможнасці нашае, з гора. Мне прыпомнілася, як падобныя словы казаў мне, паміраючы, дзядзька Захарка, ускладаючы на плечы мае жаночыя непамерныя абавязкі. Час ішоў, не было болей ніякіх спраў, ніякіх запісак. Хацелася верыць, што ўсё нейк уладзілася. Аж выклікалі мяне раз нейкія дамы-начальніцы. Прычынай размовы быццам былі мае драбніцы, залаты абручальны персцень, залаты крыжык на такім жа ланцужку, які мне пераслаў з Англіі брат Алёша, калі выжыў з вайны адзіны з нашай сям'і. Крыжык быў цудоўнай работы. Быў і звычайны гадзіннік на руку. Усё гэта мне забралі пры вобыску, і ўсё, безумоўна, прапала, так і не аддалі. Вось яны нечаму пыталіся ў мяне аб гэтых рэчах. Я ведала, што думаюць яны нешта іншае. Пачалі выпытваць у мяне, як да мяне адносяцца расейкі з лагераў і што я пра іх думаю. Я адказала, што, як бы яны да мяне ні адносіліся і што я ні думала б пра іх, я гэтага ім усё роўна не скажу. Пыталіся, што я раблю, я сказала, што вывучаю псіхалогію нацыяў у лагеры: хто чаго варты.. Яны скрывілі нос. Тады папыталіся, ці ведаю пра вялікія будовы ў Саюзе? Я сказала, што іх «трудящиеся» праводзяць усё ж большасць сваяго жыцця ў кватэрах убогіх, перапоўненых дзіраў, для іх вялікія будоўлі не маюць значэння, пакуль людзі жывуць, што жывёла... Як доўга я думаю сядзець у лагеры? «А гэта ад мяне залежыць, проста калі мне захочацца перарваць гэту ніць жыцця...» — «А на што ў вас надзея?» — спыталі. «На «Северное сияние», — кажу, проста каб нешта адказаць ім. «Ну й спадзявайцеся на сваё «Северное сияние», — мнагазначна

сказала адна з іх, упорна на мяне паглядзеўшы... Тут я й зледзянела, нечаму нагадаўся мне Раманчук.. Ад Люцці Антонаўны я даведалася, што адна з жанчын, у кароткім чорным кашушкі, падобная на яўрэйку, называлася, здаецца, Гарбунова ці Гарбатава, быццам з Менску. Аб маіх дарагіх драбніцах я ўжо й не думала.

Час ляцеў, наступіла суровая зіма, мяне пакінулі ў зоне разам з другімі арганізоўваць самадзейнасць у нашым лагеры. Я, не падумаўшы, засталася. У ініцыятыўную групу ўвайшлі: Тамара Вераксо — кіеўская балерына, Кузняцова — жонка нейкага коміка з Малога тэатра ў Маскве, Ларыса Донаці — артыстка з Горкага, маладая й вельмі прыгожая, ну і я. Мы разам усё абмяркоўвалі, ставілі адумывальныя канцэрты, гдзе маёю справаю быў канферанс і розныя тэксты песняў. Яшчэ я памагала рысаваць дэкарацыі, адзяваць у пачкі з марлі балерынаў і т.п.

Аднойчы зімою перад такім канцэртам паклікалі мяне ўкраінкі ў друпі барак. Проста Люцынка з дзяўчатамі наварылі недзе ў качагарцы пшоннай кашы й клікалі мяне есці. Схаваўшыся, мы апяталі, як найвышэйшы прысмак, тую паснюткую кашу й цешыліся ўзаемна сваім таварыствам, як увайшла днявальная ад начальства, нейкая Зінка — сучка й стукач адумывальная, і паклікала мяне на вахту. Была яна злосная, як звер, і нешта буркнула наконт бунтаўшчыкоў у лагеры. У чым, думаю, тут загваздка? На вахце сядзелі нейкія начальнікі незнаёмыя й наш лагерны опер. Аб гэтым оперы я чула не благое. Адна мая знаёмая некалі была ў яго днявальнай і сказала, што ён мяне цэніць і людзей наагул шкадуе. Але той цяпер выйшаў, і на яго месца прыйшоў нехта друпі. Мяне заўсёды выклікалі тры чалавекі, чаму — не ведаю. За столікам сядзеў ваенны, невысокі сіваваты чалавек. Пасля апавяшчэння, як звычайна, персаналіяў ён паглядзеў на мяне нейк пранікліва й сказаў: «Говорите!» Я маўчу, бо скуль магу ведаць, чаго нехрыст хоча? «Говорите или не говорите, смертного наказания вам не избежать!» Моцна падкрэслівае «не говорите» й глядзіць на мяне ва ўпор. Скуль я ведаю гэтага чалавекі? Скуль? Што за несурнанасць? Я яго ведаю са сну!

Гэта ён мяне выцягваў з ямы ў сне, калі я йшла пустою тундраю ад адное царквы да другой! Я ўвалілася ў яму, з якой мне было не вылезці, і ён гэта, ён, той самы сіваваты чалавек з чорнымі бліскучымі вачыма, мяне выцягнуў з ямы за руку. Што за кашмар! «Дык што вы маўчыце?» Кажу: «Я не ведаю, у чым справа, пытайцеся». — «Дык хто Паўлаў, хто Рудкоўскі, кажэце, а то скажаце ў вязніцы ў Інце, прымусім!» — «Згінь ты, прападзі, — думаю, — нелюдзь ты няшчасны». Кажу: «Не ведаю я такіх людзей!» — «Говорите, смертнага наказания вам не избежаць», — зноў гаворыць. Ах так, дык ведай, каце: «Забралі вы мне маю Бацькаўшчыну, маяго сына й мужа, дык жьшцё тут найменшая рэч, чаго ж чакаеце? Без волі Божае волас не ўпадзе з мае галавы, і я вас не баюся!» Крычу, быццам гэта не я гавару, і страху — ніякага. «Дык Паўлаў з вамі не па адной справе?» — «Не, — кажу, — такога не ведаю!» — «Дык ідзеце, рэшту скажаце ў Інце». І ўсё! Я выкацілася з той вахты. Пачынаўся канцэрт, і мне было трэба адзяваць тых балерынаў. Іду я на тую сцэну, калені ўгінаюцца, але маўчу. Бачу, стаіць опер у зале, глядзіць на мяне, ледзь не крычыць з болю. Эстонка Эльвіра нясе мне папяросу, хоць ведаюць усе, што не куру зроду. Няўжо ў мяне такі дурны выгляд? Мяне пачынае трэсці, я ўцякаю недзе ў кут і раву, як жывёла. Мне сорамна, але сталася так. У лагеры ўжо ўсё ведаюць і якім чынам? Што ж, забяруць мяне, але ў мяне ёсць вартасная рэч, гэта здымак, на якім муж, сын і я. Прыслаў мне яго ў адным сваім жудасным лісце мужаў бацька. Яго трэба захаваць, мне ўжо не выйсці... Бедны дарагі Сямён, якая ж трагедыя... Назаўтра панеслі мілья ўкраінкі здымак, каб перадаць яго беларусам у мужчынскія лагеры. Я чакала, калі мяне возьмуць на тыя мучэнні ў Інту. Мяне ўсё не бралі. Я ссохла, маўчала.

Аднойчы прыйшла да мяне лагерная парыкмахерша мянчанка Дзіна й сказала, што ў яе брыўся палкоўнік усяго інцінскага МГБ і пытаўся, ці яна мяне ведае й хто я паводле яе. Дзінка сказала, што я старэйшая, вельмі тактоўная й спакойная жанчына. Ён сказаў ёй, што гэта самая небяспечная птушка ва ўсім лагеры, якой ён прыгразіў «сухарыкамі» (вязніцай) і радзіць ёй прыціхнуць... Як аказалася, гэта быў той

тыц, што мяне выклікаў. Так мяне й не забралі. Раманчук прасіў мяне пісаць другім толькі з яго ведама, каб пазбегнуць стукачоў. Трэба было падымаць крыху «кашаедаў», каб думалі. Пісаць толькі й выключна любоўныя эпісталы для бяспекі, між радкамі ўпісваць усю рэшту. Прымушаць людзей думаць.

Дарога ў Інце была адна. Па ёй кожны дзень праходзілі даўжэзныя вужы калонаў зняволеных на працу — з працы. Мы — на выгарфоўку, капаць канавы ля дарог альбо пад водаправод ці газ у Інце. Часамі — чысціць сметнікі ў пасёлку. Тады дзяўчаты з Прыбалтыкі гаварылі: «Ну й гэтае начальства — на грамы ядуць, на кілаграмы с...» А жонка яўрэйскага рабіна, вельмі мілая Міна Барысаўна, казала: «У нас быў святы Гаман, яму лілі г... на голаў, але нам горай! Калі кіркуем, дык яно нам ляціць у рот...» Мужчыны йшлі ў шахты, доўгім, доўгім чорным шнуром. Усіх нас вадзілі пераважна з сабакамі. Яшчэ йшлі мужчыны на будоўлю. Так мы сустракаліся, міналіся па дарозе, нейк перадавалі запіскі, хоць канваіры дурэлі са злосці й часамі стралялі.

Аднойчы мы капалі ў Інце канаву пад нешта там, а воддаль мужчыны, ведама нашыя, зняволеныя, ставілі дом. Паляцелі з каменьчыкамі запіскі. Пісаў мне з таго дому нейкі паляк. Перадаваў ад Сямёна словы: «Ідзем на дно, трымаемся моцна». Сядзеў гэны хлапец з імі ў Інце ў вязніцы. Пісаў ўжо ад сябе, што мяне катуляюць яны, ашчаджаюць. Маё становішча было не так страшнае, бо хлопцы мяне ні ў якую справу не ўцягвалі, ад мяне патрабавалася вершаў, вершаў і яшчэ раз вершаў — родных, беларускіх. Гэта знача — агітацыя, а за яе даюць 10 гадоў. Што ж яны мне маглі падкінуць, калі ў мяне ўжо было чвэрць стагоддзя. Прытым я лічылася чужынкай, хоць і без грамадзянства, але не іхняй. Гэта й толькі гэта мне захавала жыццё. Знача, Сямён цярэў, а з ім і другія.

Летам нас далёка не вадзілі. Праўда, як я даведалася аб правале хлопцаў, мне не схацелася болей быць у той іх культбрыгадзе, дый усе мае сяброўкі-ўкраінкі пераважна працавалі на агульных работах. Я падала заяву, што не хачу быць у гэтай брыгадзе. За пару дзён Тамара Вераксо, наш брыгадзір, аддала мне тую заяву назад, але я ўперлася, што там

не буду, і мяне за кару далі ў цяжкую брыгаду першай катэгорыі на самыя горшыя працы.

ЛЯ нашай зоны воддаль быў клуб салдацкі, гдзе пад восень судзілі хлапцоў. Кажуць, судзілі іх 60 чалавек з вольнымі разам. Інта была, здаецца, першай ластаўкай бунту вязняў. Пасля былі Варкута, страшны Нарыльск і іншыя лагеры. Дарога адна. Вязуць у клуб судзіць закованых хлапцаў, і насустрач заўсёды нейкая з нашых брыгадаў. Хлопцы нам перадаюць прывітанні. Пераважна беларусцы Ларысе Геніюш. Так амаль кожны дзень. Вечарам прыходзяць дзяўчаты рознай нацыянальнасці і ўсе мне нясуць тыя прывітанні. А я знемаглася з гора, што я не з імі, не разам, не там... Нарэшце дзень, калі я гару ад тэмпературы, паліць мяне, мяне не выводзяць на працу. Ляжу. Вечарам прыходзяць брыгады, да мяне ніхто не заходзіць, лагер маўчыць. Аж паціху, пакрысе йдуць адна за адной, шкадуюць мяне... Закованыя, ужо засуджаныя хлопцы прасілі мне перадаць, што іх засудзілі на смерць.. 12 чалавек. Раманчук перадаваў мне свае апошнія сяброўскія словы, тады савецкі афіцэр ударыў яго па твары, і ён яшчэ сказаў: «Пашто мяне б'еш?..» Я маўчала, як гроб, атупела з гэтага болю.

Так першыя беларусы пачалі першы велькі бой супраць здзеку. Яны загінулі, а кашаеды, сябры іх, якія ад іх адракліся, вельмі асуджалі пасля гэтых герояў, што пасмелі выступіць супраць такога насілля. Гадка было слухаць, чытаць высказванні ўсякіх [...] і іншай набрыдзі прадажнай і гадкай. Бог і Зямля нашая няхай іх некалі судзяць!

Хлапцы яшчэ сядзелі па БУРах, яшчэ іх не адразу забілі. Такім чынам, яны паспелі перадаць людзям весткі аба мне, каб навязалі кантакты. Мне ўсё не верыцца, як той Люцынцы, да сяння не верыцца, што Сямёна забілі. Невысокі, каранасты, круглагвары хлапец з душою, адданаю Беларусі. Як жа забыць аб ім? Уцякаў з менскай вязніцы, у якой чуў, як Кастусь Езавітаў аднойчы ноччу крычаў: «Бывайце, сябры. Я, генерал беларускі Езавітаў, паміраю, прысуджаны бальшавікамі да найвышэйшай меры пакарання...» А ў лагеры цягнулі й цягнулі тых, якіх не паспелі вынішчыць немцы й штрафныя роты саветаў. Балела сэрца, і не цяжка было цяпець з імі, цяжэй

было б у гэты час раз'язджаць у галубых экспрэсах, як гэта рабілі іншыя, заліваючы гарэлкаю нячыстыя сумленні.

Доўга пасля гэтага суду цікавіліся мною канваіры, стараліся запыніць, зачапіць мяне словам: ці я з Чэхаў? Адзін часта падыходзіў да нашай брыгады на працы й казаў мне, што я — гэта розум. Другі прасіў напісаць яму верш аб зняволенай дзяўчыне нашай, якую ён кахае й якой ніколі не можа ўзяць за жонку. Памятаю пару слоў з гэтага верша:

Догорают грустно огоньки костра,
летят мои мысли с темно-синим дымом,
ты мне — как невеста, ты мне — как сестра,
почему не можешь быть женой любимой...

Мае вершы, дарэчы, казалі мне пасля, усе нехта перадаў чакістам, але, відно, і сярод іх былі людзі, якія чыталі іх нездарма, як гэтыя канваіры.

І так справа Раманчука, гэты суд. Я й сяння пра гэта амаль нічога не ведаю. Калі мы спрабавалі каго аб гэтым пытацца, людзі сінелі са страху, нават у лагеры. Хведар Вялёнда, якому да 10 гадоў кары прыдалі яшчэ 15, выжыў, казалі, і жыве цяпер недзе ў раёне Баранавіч. Казалі, што моцна п'е. Тут няма дзіва. Некалі, памятаю, на тым ДОКу гэты хударлявы ад пакутаў і голаду чалавек, падышоўшы, сказаў мне, што калі чытае мае вершы, дык яго постаць мімавольна стае на «зважай». Гаварылі, што ўсіх разам было 60 чалавек у гэтым і з жанчынаў я адна. Мяне ўсё ж затуліў, заслانیў нехта. Казалі мне, што мяне ўжо далі б у лагерную псіхбольніцу, каб толькі vyrатаваць на выпадак суду, але мяне не судзілі. Мне казалі, што хлопцаў расстралялі на Інце, а пасля адкопвалі, каб ім павырываць залатыя зубы. Гэта расказалі мне яшчэ ў лагеры. Яшчэ казалі, што я наймацней трымалася на допыце, гэта тады ў гутарцы з тым палкоўнікам. Усё гэта некалі некаму яшчэ належыць даследаваць, каб ведалі людзі.

А годы йшлі: зіма — лета, зіма — лета... Аднолькавыя да атупення годы. Інта была цэнтрам т.зв. «Мінлагу». Вакол яе былі т.зв. ОЛПы — 1, 2, 3, 4-ты і г.д. Адзін з іх быў наш, жаночы. Стаялі й адкрываліся новыя шахты, разбудоўвалася Інта.

Відавочна, не адна змена зэкаў загінула на Інце, магільнік быў разлеглы. Пэўна, карчавалі ці пілавалі першабытны лес, бо пні па ім засталіся вялікія, аб'ёмістыя, і нам не раз давялося іх карчаваць пад калгаснае поле. Бо ж і там быў калгас, пасвіліся каровы, раслі ранняя капуста, турнэпс і рэдзенькая, вадзяная на смак, невялічкая бульба. Пры нас тут не было ўжо магутнага лесу на ўзгорках. Толькі навокал тундра — трансва, а гдзе вышэй, дык бярозкі і яліны з моцна абсцёбанымі ветрам вярхамі. Хадзілі мы на свае рабочыя аб'екты з сабакамі найчасцей. Насілі вяроўку й калкі, якія забівалі ў зямлю, нацягалі на іх вяроўку й там працавалі. Найцяжэйшыя былі працы для нас, каму кары было 25 гадоў. Бывала, кіркавалі па 14 гадзін у тундры без ніякага вогнішча ў найлюцейшы мароз. Без ніякае абагравалкі, такія пачалі заводзіць толькі пасля смерці Сталіна. Доўгі час працавалі без выхадных. Канвой быў розны, большасць нялюдскі, але з часам дзяўчаткі іх перавыхоўвалі, і на далёкіх аб'ектах работы можна было з імі вытрымаць. Нават спявалі пад савецкі гімн:

Союз нерушимый зэка и конвоев

Сплотила на дальних объектах Инта і г. д.

Найгоршыя былі канваіры з навабранцаў. Ідуць Інтою такія недараслі, плачуць, на іх гледзячы, нашыя жанчыны, у якіх удома сыны, махаюць ім рукою шэрым, былое як апранутым з волі. Але вось іх апранаюць па-ваеннаму, муштруюць і так ужо «перавыхаваюць у камуністычным духу», што яны з абыхавых хлопцаў становяцца нелюдзьмі, катамі, вяротнымі гітлерамі на нас. Чаго толькі ні чаўпуць, які рэжым, а правакацыі? Выводзячы на работу, безумоўна, кожны доўга паўтарае нешта: «Шаг вправо, шаг влево — считаю побег и стреляю без предупреждения». Часта, калі хоча канвой на некім помсціць, дык крычыць: «Выйди со строя!». Мы ведалі, што гэта нельга, бо крок ступіш і застрэліць і скажа: пабег, і толькі яму павераць. Часам трымаі да ночы нас у тундры, здзекаваліся, стралялі ўгору, убок, а мы стаялі, як сцяна, і спявалі. Спявалі ўкраінкі свае песні з паўстання, адчайныя, пнеўныя як: «Хлопцы б'юцца, не здаюцца, ідуць да бою й смяюцца. Хлопцы, підэмо,

змагатыся будэмо за Украіну, за рідны наш Край!» Калі мы ўжо ўволю наспяваліся, ды намерзліся і мы, і яны, дык тады толькі ноччу вялі нас дамоў. Часам стралялі й забівалі. На Інце аднойчы, разгружаючы вугаль, дала нейкая жанчына ліста машыністу, каб кінуў (так рабілі мы часам). Грузін-канваір убачыў гэта й збялеў, схапіў аўтамат. Жанчына ўпала на калені і ўзняла рукі благальна ўгору. Застрэліў. Жаль, удома ў яе было пяцёра дзяцей. Нелюдзь дастаў нагароду й два месяцы водпуску ў сваю Грузію, якая, як бачна, дала з сябе беднай Расеі не толькі Сталіна... Што ж, «земля наша шырока і абильна»... Але час ішоў, і нашыя дзяўчаты памаленьку перавыхоўвалі нават канваіраў. Убачаць правяраючага, папярэдняць, выясняць усю хлусню, якое вучылі, каб нас нішчыць. Паглянуць хлопцы, пераканаюцца, гдзе няшчасныя людзі, а гдзе нелюдзі, і тады толькі пачынаюць нас разумець і шкадаваць і тое, што і яны пакутуюць тут, на канцы свету, і мерзнуць разам з намі, але канчаецца срок іх службы, і нас чакаюць новыя, дзікія й ярасныя здзекі. Я з імі гутарыла мала. Часам скажу што, калі пытаюцца, дык аж зубамі са злосці заскрыгочуць і болей баяцца звяртацца, а калі па-добраму пачнуць прасіць пару радкоў, дык скажу ім:

Конвоируй, стой верно на страже,
одного лишь смотри не забудь,
если даже тебе и прикажут,
не стреляй в нашу гордую грудь...

Мне здавалася, што такія ўжо ў нас страляць не здольныя. Даўгі час перашэптваліся канваіры ля вогнішчаў (для іх былі вогнішчы), паглядаючы ў мой бок пасля таго страшнага суда над нашымі хлопцамі. Канваіравалі, відавочна, іх бедных і многае ведалі.

А час поўз. Дні былі страшна даўгія й цяжкія, але годы праляталі хутка. Кожны дзень — цяжкія работы, прогаладзь і дакучлівыя маразы. Часам так змерзнеш, што здаецца табе — ты ледзяная сасулька. Жаночы гладкі твар робіцца ад інею хлюпаты, быццам шэрсць нарасла на ім. Плачам тады, як перад скананнем, саграваемся слязьмі. Калі трэба выйсці, дык часта

канвой загадвае рабіць гэта пры ім. Мёрзлыя рукі не здолеюць расшпіліць ватніх нагавіцаў, а зашпіліць іх тым больш... Адна адной памагаем, ратуем сябе, і рукі нашыя робяцца як нежывыя калоды. Гэта калі халадно. Паўночным кароткім летам зноў выгтарфоўка, карчоўка пнёў ці гоняць нас на рэчку Інту, гдзе баграмі вьцягаем сплаўлены лес, альбо заганяюць нас у ваду, і так мы часамі па шыі ў ледзяной вадзе папіхаем наперад награвашчаны лес, кіламетрамі йдучы па вадзе. Тады ў нас адна толькі думка, вось: гнаць бы так гэтай рэчкаю клятага «айца» тае савецкай Расеі й страляць гарохам яму ў патыліцу і так, пакуль здох бы. Няволя, і калі падумаеш, што так мучыцца сорок мільёнаў людзей (так мне казалі кампетэнтныя: 40–45), то здаецца, свет не той. Як жа могуць жыць спакойна тыя культурныя людзі ў высокацывілізаваных краінах, як жа могуць яны спаць і есці, калі голас столькіх мільёнаў людзей моўкне ў бясконцых прасторах краю, які не мае права на існаванне, бо ніколі не ведаў людскасці ў адносінах да людзей, толькі мучэнні й нагайкі, якія цяпер замяніў аўтамат, які стаўся сымбалам гэтай сістэмы. 45 мільёнаў маладых найлепшых людзей, мозг і сумленне гэтага краю, яго сіла. Калі ўзяць усю колькасць насельніцтва СССР і адкінуць якіх 100 мільёнаў усякіх нацменаў, якія лагераў, як правіла, не засялялі, то знача, што гэта з Украіны, з Беларусі, з Прыбалтыкі й самой Расеі столькі найлепшых сілаў. А што засталося? У лагерах армія, вышкаленая прыгтым, і камандны састаў, але ўсё маўчыць, ніхто яе не падымае, яна чэзне, раскладаецца, пібне й ратуецца тым, што, як некалі, падае на жывот перад Джынгісханам і безапеляцыйна прымае ўсе яго несуразнасці. Няма святасцяў, ёсць адно — суцэльная хлусня, і ў гэтым трэба трэніравацца, хто гэта можа. Шмат што тут нагадвае змрочныя часы й парадкі Джынгісхана. Тут прызнаюць толькі рамеснікаў, лекараў, тых, хто можа працаваць на гэты «гэршэндэ фольк»²⁸⁷, як казалі немцы. Іншыя могуць пінуць. Важны той, хто з 30-га года (былі 50-я гады), яго яшчэ хваляць, даюць большую пайку, пакуль глуміць

²⁸⁷ Herrschende Volk (ням.) — пануючы народ.

кіркой мерзлату, а калі заняможа — на звалку. Страх з думкі: сляпая паслухмянасць сляпой тыраніі, а не — дык голаў далоў.

Божа мой, Ты з дзяцінства ўліў у маю душу літасць, праўду і пачуццё справядлівасці, даў сумленне й розум, як жа я, чалавек, які ведае законы чалавечыя й Божыя, магу згадзіцца з джынгісханамі пасля Масарыка, Абрагама Лінкальна²⁸⁸, Талстога²⁸⁹, Рабіндраната Тагора²⁹⁰? Не, не, я чалавек, гдзе б мяне ні закінулі, і ў гэтым мне памажы, Божа! Я прыпадала душой да ўкраінскае стыхіі простых дзяўчат і жанчын, якіх адарвалі жыўцом ад зямлі і іх сем'яў. Яны былі шчырыя, стойкія, чыстыя, як вада карпацкіх крыніцаў, і гэтым непаканана сільныя. Яны не стараліся зразумець, разгадаць, гаварыць з ворагам, яны яго раз пазналі й раз назаўсёды адкінулі як нешта супрацьжыццёвае, агіднае й згубнае для жыцця й людскасці. Смяяцца з такога не было ахвоты, згадзіцца з гэтым — ніколі. Іначай захоўваліся тыя болей інтэлігентныя ўкраінкі. І яны пераважна былі стойкія, але ізаляваліся ад свае масы, лічылі сябе лепшым элементам тады, калі было гэта наадварот. Мяне любілі адныя й другія, ды ўрэшце мяне, здаецца, любілі ўсе, калі ўжо не на вонак, то ў сэрцы, і я гэта адчувала! Нават тыя, якія губілі мяне й на мяне даносілі, а іх было болей, як можна было падумаць. Даносіць на мяне цяжка, я й сама скажу тое, што думаю, кожнаму ў вочы, а слова — сапраўды жывая рэч! Прыклад дзейнічае яшчэ болей. У лагеры кожны адкрываецца, само жыццё паказвае нутро чалавека, тут чалавек — адкрытая кніжка, адзін другога ведае наскрозь. А людзі ёсць людзі, яны, як расліны, цягнуцца да сонейка, да лепшага, да праўды. Вякі хрысціянства стварылі душу людзям, і яна прагне свету й адкідае ўсю агіду сярэднявечча, з якім усе амаль сустрэліся ў час допытгаў, ну й цяпер. Прад намі гады мукаў, ніякага спадзявання на збаўленне, а людзі ўсё ж хочучь застацца людзьмі.

²⁸⁸ Лінкальн Аўраам (1809–1865) — палітычны і дзяржаўны дзеяч, прэзідэнт (1861–1865) ЗША.

²⁸⁹ Талстой Леў (1828–1910) — рускі пісьменнік.

²⁹⁰ Тагор Рабіндранат (1861–1941) — індыйскі пісьменнік, мастак, кампазітар, грамадскі дзеяч.

Беларусак у параўнанні з украінкамі было ў нас на ОЛПе няшмат. Апрача Таісы, думаю, усіх іх запалохалі й купілі. Трымаліся яны са мною, але ніводнай з іх нельга было верыць. Я загадала ім пісаць сябрам і адказваць на іх запіскі, а хлопцам — апекавацца выбранымі. Многія з такіх «параў» пасля пажаніліся. Гэта было з мэтай, каб не забываліся роднае мовы й адчувалі нейкія абавязкі адносна сваіх і цеплыню на поўначы. Эксперымент вельмі асведчыўся. Усе лісты мы сабе чыталі калектыўна й часта калектыўна на іх адказвалі. Гэта рабіла з нас адну сям'ю. Вельмі многа хто пісаў мне. Часам гэта былі запіскі, поўныя пачуцця, і мы тады хахагалі. Адказвалі, каб падтрымоўваць, не раніць, галоўнае, вытрымаць, усё перажыць. Смешна было тое, што цяжка было закахацца ў бясформеннае шэрае стварэнне ў старых ватніх нагавіцах, жудасных вайлаках абодвух на тую самую нагу, закручаных немагчымымі хустамі, засмэрканых, пасіпельх, часта з завязанымі ад марозу насамі няшчасных ахвярах марксізму-ленінізму. Але ва ўяве нашых сяброў мы былі анёламі, мучаніцамі крэху. Мы бедавалі, што цяжэнька ім у шахтах, а яны — што мы на адкрытым лютым марозе па 10 гадзін. У шахтах хоць затульней. Правіла было — не выводзіць людзей, калі тэмпература ніжэй 40°, але нас выводзілі, і тады — хоць сканай у адкрытай тундры.

Пасля пачалася правакацыя. Калі ўбачылі арганізаванасць беларусаў, супраць мяне настроілі цэлы батальён стукачоў і правакатараў. Дайшло да таго, што я пачала атрымоўваць запіскі пад уплывам нейкага Гінька, што беларусам не патрэбныя арыстакраты, памешчыкі, як я, і т.п. Асабліва пазбівалі нашую, як мы казалі, Беларускаю сям'ю нейкі оберстукач Шапавал, Канвега, С., які быў падстаўлены да нас як правакатар. Ён належаў да арганізацыі «Чайка». Была гэта арганізацыя моладзі на Слонімшчыне. С., як пасля я даведалася, здрадзіў яе ўжо на следстве. Было іх 20 асоб, здаецца, хацелі беларускай мовы ў школах. Загналі іх, нават шаснаццацілетніх, «да белых мядзведзяў». Кажуць, што на следстве яны трымаліся выдатна, здзіўлялі стойкасцю й патрыяызмам.

Усе мы былі для саветаў нявольнай ненавіснай масаю. Працаваў хто з немцамі, ці толькі ў Бога верыў, ці толькі хацеў гаварыць на роднай мове, ці здуру расказаў страшны сон пра Сталіна — усе разглядаліся аднолькава, за выняткам тых, незалежна ад іх віны, якія верай і праўдаю кляліся ў вернасці «бацьку Сталіну» і ў лютай нянавісці да ўсяго іншага свету. Такія былі пераважна лагернымі прыдуркамі, і іх рукамі часта нас нямала мучылі. Прыдуркамі, безумоўна, былі пераважна расейкі, але здараліся і іншыя.

Была такая фінка, гадкая дзеўка Ліля Бірклан. Адночы нешта завялі ў лагеры новае. Узялі многа дзяўчат дваццаціпяцілетніцаў і далі іх у асобны барак пад яшчэ стражэйшы надзор, у такі штрафбарак. Іх вадзілі асобна на самыя цяжкія працы, закрывалі і ўдзень, і нанач і наагул чаўплі, што хацелі. Мяне не забралі. У час гэтых цяжкіх работ найболей над імі здэкавалася менавіта тая клятая фінка. Штрафбарак нарэшце распусцілі, было ўжо пад весну. Дзяўчаты столькі нацярпеліся ад прыдуркаў, што пастанавілі ахвяраваць сабою й хоць адной адпомсціць. Згаварыліся яны яшчэ ў штрафбараку тоўчаным шклом сыпнуць у вочы Бірклан, як гэта рабілі блатныя, каб болей, гадзіна, не бачыла свету. У кожнай важнейшай справе амаль усе радзіліся са мною. Вось і явілася «дэлегацыя». Я іх выслухала. Сказала, каб мне прынеслі тое тоўчанае шкло. Яго прынеслі, добрую жменю ў хустачцы. Трэба было спяшацца, пакуль не надыдуць каротшыя ночы. Тады я кажу: «Дзеці, а ці варта гінуць нам за такую дрэнь?» — «Трэба, — кажуць, — рады ад іх няма». Трэба — ведала гэта і я. Але такі мне жаль стаў дарагіх дзяўчат, асабліва харошай, любай літовачкі Ядзяле, што я пачала іх спыняць. «Рэч страшная, — кажу. — А вы спрабавалі словам? Трэба спачатку словам спыняць іх». — «Ды што вы, Ларыса Антонаўна, яны, гэтыя піены — і словы, ды хто адважыцца гутарыць з дрэнямі, прададуць як міленькіх». — «Я, — кажу, — сама буду гутарыць». Замерлі дзяўчаткі, калі аднойчы я выклікала Бірклан на лагерную дарогу і ўсё ёй сказала, а яшчэ й тое, як яна ў сушыльцы радзіла надзорам трымаць мяне ў БУРы, далей ад людзей. Бірклан збялела, яна клялася й бажылася, што не

вінавагая. Я ёй парадзіла не трымаць дзяўчат ля кіркі, калі сам канвой іх здымае, не даваць ім звярыных нормаў, не даносіць, іначай будзе тое, што мела стацца цяпер. Мяне яна не ўдала й год, гадзіна, была як чалавек, але пасля ізноў за сваё ўзялася. Мяне вывезлі ў штрафны лагер, і калі пасля двух гадоў зноў вярнулі ў Інту, дык першай абняла мяне й расцалавала Ядзяле. У Інце ўжо пакрысе пускала на волю людзей, і яна, стройная, высокая, мілая, сказала мне: «Як вам дзякую, што вы не дапусцілі, каб я чалавеку высмаліла вочы. Як я тады змагла б глядзець у вочы сваяму дзецятку, якое, можа, некалі Бог мне дасць»... Гдзе яна сяння, гэта мая Шатрыя, такі быў яе псеўданім.

Літоўцы нейк асабліва добра да мяне адносіліся. Часам, калі ляжала мая торбачка з кусочкам хлеба, яны падкрадаліся й між хлеба клалі кусочак «лашэнюкас», сала па-іхняму, і я толькі заўважала гэта на рабоце, мне тады хацелася плакаць.

Дні міналі трывожныя, безнадзейна прыгнечаныя. Начаства прыдумвала штораз то новыя, вышуканыя метады маральнага здзеку. Нарэшце начапілі нам на плечы нумары. Чорныя цыфры на белай ганучы. Мой нумар быў «0-287». Калі быў крыху лепшы канвой, а пачыналася пурга, нельга было працаваць і заранне яшчэ было вясці нас у зону, дык мы рознае прыдумвалі, а калі перамерзлі, як тья дзікары, барукаліся, качаліся па снезе. Зусім не дзіўлюся, калі глязелі на нас як на дурняў. А часам чапляліся, каб я гаварыла ім нейкую імправізацыю, і так аднойчы аб намярох я сказала вершык на кожны номер. На свой яшчэ памятую сяння:

Не на груди, как всегда,
ношу монограмму года.
Она — как таинственный шифр,
монограмма моя из цифр,
как источник страдальческих тем,
номер ноль двести восемьдесят семь.

Многа было прыдуманых розных эпіграм, яны забыліся амаль. Мы былі рабамі, і гэта груба, па-пралетарску, нейк здзекліва, давалі нам заўсёды адчуць. Тады я ім казала:

Если человек с умом,
а при томи с сердцем,
ему легче быть рабом,
чем рабовладельцем.

З намі хадзіла часам на работу полька пані Тэрэса. Звычайна яна была вечным прыдуркам і з начальствам знаходзіла супольную мову, але часам, з нейкіх меркаванняў, выводзілі і яе. Была гэта даволі сімпатычная, інтэлігентная жанчына. Некалі, відно, даволі прыгожая, бо ўсё бедавала, што цяпер за ёю «нікт пэвно шалець не бэндзе...». Адноўчы, калі мы кіркавалі асабліва брудныя сметнікі ля начальнікавых кватэраў, яна вельмі міла папрасіла мяне аб вершы. Ну, я ўжо ёй сказала яго на яе мове:

Ленкмень пженика, гды відзэн сметнікі,
цо ронк зменчоньх чэкаён поэты,
розпач огарня, гды відзэн тон псярнен,
цо мне на сметнік провадзі з багнэтэм²⁹¹.

Беларускіх вершаў не пішу тут, бо частачка з іх усё ж захавалася не толькі ў памяці.

Я была лагернай энцыклапедыяй, і да мяне часта звярталіся ў спорах. Стаімо раз шэрай, ад свежага снегу прамоклай грамадкай пад сцяною нейкага інцінскага «палаца», прад намі праходзяць інцінскія жыхаркі, едуць студэбекеры. Дзяўчаты з Прыбалтыкі і ўкраінкі пачынаюць крыгькаваць іх убory, негустоўныя, прэтэнзійныя ў гэтым нялюдскім клімаце. Расейкі тут і сцяліся з імі, што ў іх лепш, як у Еўропе! «І машыны?» — пытаюцца ўкраінкі. «Да, и машины». — «Та, пані Ларысу, скажыце вы: е ў іх маркі своіх машыніў?» Кажу: «Е». Тут мае дзяўчаткі й скіслі... «А яка ж у іх марка?» — «Яка? А «чорны воран», — кажу. Ну й пачаўся хохат.

Нейкі начальнік лагеру Палякоў, гад з гадаў, забараніў нам хадзіць па лагернай дарозе, гдзе маршыраваў звычайна сам з надзірацелькамі, а нам заставалася толькі дарога ля раду

²⁹¹ «Пранікае ў мяне страх, калі бачу сметнікі, што чакаюць змучаных рук пээта, калі бачу гэтых сабакаў, што мяне на сметнік выдуць пад штыхом» (з польск.)

ўборных, якія адчайныя літоўкі на дзяржаўныя святы ніколі не забываліся «ўпрыгожыць» дзяржаўнаю зоркаю. Усе былі прыніжаныя вельмі й абураныя, пакуль я не растлумачыла ім ясна, што на нашай дарозе смярдзіць уборнай, а на той другой жа смярдзіць начальствам, дык што горай? Усе згадзіліся, што лепей уборныя...

Ідзем пяцёрачным строем Інтою й бачым плакат: містэр Чэрчыль, капіталіст, трымае запаленую галавешку, а над ім рука рабочага з нейкаю жалезінай, але так, што гэтая рука зусім над галавешкай. Мілая латышка Лайма Крэтуліс, якая дзень у дзень ішла са мною строем два гады, глядзіць на мяне й шэпча: «Глядзеце, як жа ён утрымае сваю жалязяку, калі гэты яму яўна добра прыпякае?» Дзелімся зараз спасцярогаю з другімі. Лайма была цудоўная, высокая, стройная, вельмі чэсная. Была ў яе хворая сяброўка, а наступала ясна, было вельмі мокра. У Лаймінай сяброўкі, як ува ўсіх, брэзентовыя чаравікі, якія днём поўныя вады, а пад вечар на лёд змярзаюцца разам з нагамі. Прыходзіць раз Лайма й просіць адпушчэння грахоў: у нейкага прыдурка ўкрала чаравікі ў далёкім бараку, жаль хворай Мільды... Пільна мне ўзіраецца ў вочы. Кажу: «Маладзец, добра зрабіла, тая дрэнь дастане іншыя, а вось Мільдзе будзе цяплей». Калі нам з ёю давалі норму, дык часта мы сварыліся. У Лаймы быў туберкулёз, і я яе ашчаджала. Я была многа старэйшай, і яна ашчаджала мяне. Адночы загадалі нам адкідаць снег. Ніколі ў жыцці я не бачыла столькі снегу разам, проста горы! Кідаем яго, кідаем, і я слабею. Лайма гэта бачыць і просіць мяне, каб адпачыла. Я — не. Не магу кінуць яе адну. Яна просіць мяне доўга, нарэшце з дзікай злосцю кідаецца на мяне, коціць мяне на зямлю й сілай вырывае лапату. Тады стаіць, і поўныя вочы адчаю... Харошая Лайма.

Мае нервы напружаныя, мне не даюць спакою. Бывае, ноччу прыходзіць якіх шэсць надзоркаў са знамянітым азвярэлым Прасветавым. Спімо, мяне ж сцягваюць з нараў, Прасветаў залазіць з нагамі на мой убогі сяннік без простыні й пачынае трасці й вытрасаць усю маю лахманную маёмасць. Выкідае нават стружкі з падушкі, на якой сплю гады, бы

мярцвяк. Забіраюць мне звычайна кожны кусочак паперы, агрызачак алавіка. Вядуць мяне ў БУР. Там гаспадарыць адзіны людскі чалавек, нейкі Кабылін. Ён не прымае мяне, без віны, без загаду опера. Мяне водзяць так амаль да раніцы. Вяртаюся, уся дрыжу, але дзяжурны ўкраінка ў бараку, з ёю сядзіць нейкая другая. У іх поўныя вочы жалю, боль выпісаны на чыстых абліччах: «Выдэржыць, пані Ларысочко, просімо выдэржыць...» Мне лепей, людскія словы часам так неабходныя. Да раніцы ўсё ж калоціць мяне, раніцай на работу. Аб працэсе далей не гавораць, часам шэпчуць. Жэня Врублеўская расказвае, як яе выклікалі. Пыталіся, што я пісала, што пасылала на 1-шы ОЛП? Яна сказала, што хустачкі, торбачкі, любоўныя запіскі й болей нічога. Яе цягаюць, яна ўсё цвердзіць тое самае, бо й што ж інакшага магла сказаць? Які ж быў разумны Сямён... За «любоў» не судзяць... Яна расказвала, як аднойчы на ДОКу зайшла ў нейкую мужчынскую сушылку (яна была медсястра на аб'екце), там ляжаў той Паўлаў. Ён пачаў расказваць ёй аб пагрэбе змагання, аб тым, што ніхто не будзе нас рагаваць, трэба рагавацца самім і г.д. Жэня казала, што спалохалася гэтай гутаркі й адразу расказала аб ёй нейкаму сваяму знаёмаму на ДОКу, не ведаючы, што ён быў стукач. Стукач там і нейкі Міхаіл Барысавіч, лагерны прыдурак. Стукалі, відно, і розныя Шапавалы, бо хто ж аддаў чэкістам усе мае вершы, аб якіх ведалі толькі беларусы. Усюды здрада за пайку, за работу ў зоне, за баланду.

Палякі не маглі згадзіцца з правам беларусоў на беларускія землі, яны нішчылі нас усюды, і ў лагерах. Як мячык, перакідалі нашыя землі між сабою палякі й расейцы. Усе яны раскошна жылі з нас. Для нас з іх не жыву ніводзін, за выняткам, можа, Федароўскага²⁹². Народ давялі да неймавернае нішчаты, прынізілі да апошняе пібелі. «Грамаду» нішчылі адныя й другія, планава й па дагаворанасці, усіх дзеячоў. Сціналі й сціналі, як голавы, нарастаючую інтэлігенцыю народу. Ахвяры клаліся моўчкі, ніхто не крычаў і не пратэставаў за нас, нават за жудасны 37-мы год, за ўсіх нашых пісьменнікаў, за Бярозу

²⁹² Федароўскі Міхал (1835-1923)— польскі і беларускі фалькларыст, этнограф, археолаг.

Картузскую. Ішлі біцца за Польшчу, за свае пугы... Наступаў Гітлер, быў жудасны, але ці ж меней жудасным быў для нас Сталін? Гітлеравых ахвяраў яшчэ не ведалі, а сталінскія перавышалі ўсякія ўявы аб самавольнай, легальнай праступнасці. Між кім выбіраць, калі абодвух нелюдзі? Казалі, калі ў Беласток прыйшлі немцы пасля саветаў, дык палякі выйшлі іх спатыкаць з кветкамі, адзін немец, які ўмеў па-польску, і кажа ім: «Не ойцец пошэда, не матка пшышла...» Быў праў. Заставалася выжыць, ашчаджаць народ фізічна, не даць бяздольных і няшчасных на загубу.

Божа, дай жа мне сілы, каб хоць слова змагчы сказаць ім сваё, чыстае, праўдзівае, адпаведнае нашаму гору... Як абысці гітлерызм і ўсё ж гаварыць? Гаварыць так, як наказвае сэрца. Стрымоўваю боль, каб не мсціцца, на гэта не час. Маяго бацьку знішчылі саветы, вывезлі ўсю маю сям'ю. Пасля даведваюся, што ўсе мае тры браты на фронце. Божа мой, якая ж іронія. Як жа дарам палецца нашая кроў. Нас проста абяруч вынішчаць. Спачатку брат Расціслаў памагае партызанам, бо шкадуе сваіх людзей. Яны яго слухаюць, і ён ім радзіць, каб хоць захаваць свае сёлы. А ці сёлы яго захавалі, ці ўспомнілі? Пасля кінулі ў яго каменем, як і ў сваю родную мову, у свае правы, у цвярозы розум. Выйгралі не героі, а хітрыя, тыя, якія ўмелі пляваць на сваё й лізаць пяты фюрэру, які выйграў. Нават аддалі карэнную сваю Беласточчыну, падзялілі наш адзіны скарб — Белавежскую пушчу, разам з жывымі братамі разарвалі яе на палову. Гэта за партызаншчыну? Што вы думалі, партызаны? Ці вы наагул не ўмелі думаць? Героі думаюць аб народзе й аб дзяржаве, халуі толькі аб собскай выгадзе. Я не сустрэла сваіх землякоў, якія б любілі клягага Гітлера, такіх не было. Такіх ніхто не бачыў! Дурняў, якіх паліцаў толькі, яны, гады, выкарыстоўвалі для сваіх брудных спраў. Можна, ідучы яны й не ведалі, як жа іх выкарыстаюць, як іх унізяць бязмозгляы нацы. Якая трагедыя! Сталін — Гітлер: і адно, і другое нечалавечнае, і ніякае трэцяй магчымасці для народу...

Нічога не было для мяне немагчымага ў жыцці. Я ўмела выйсці з любой бяды, бо кожнаму змагла лагічна даказаць сваю праўду. Я не магла ратавацца толькі ад саветаў, бо тут была

адна толькі магчымасць: прадаць сумленне, чорнае назваць белым, адрачыся ад Хрыста і ўпасці на твар перад Сталіным. Не, не, не!!! Даруй, малы пакінуты юнак, даруй, мой сын... Хачу, каб некалі ты зразумеў мяне, каб дараваў свае мучэнні. Не было ў мяне выбару, сын,— Бацькаўшчына і яе інтарэсы важней за цябе, за мяне, за нашага тагу...

І так толькі ўдумацца ў становішча сваяго народу: выбітыя ці расцярушаныя па Нямеччыне з польска-нямецкай вайны, вынішчаныя страшліва немцамі ў краі, так жа на савецкім фронце, спаласаваныя ў 37-м годзе, выгубленыя ў штрафных батальёнах, вывезеныя як кулакі двойчы, тысячы асуджаных пасля вайны ў незлічоных лагерах, тыя, што адразу паўцякалі ў Польшчу, тыя, што выехалі туды па дагавору ўжо ў мірны час, і тыя ўсе, што засялілі цаліну, Казахстан, Данбас і інш. Адарваныя разам з беларускаю адвечнаю Вільняй, жыўцом узяты беларускі элемент, адданы лагашом Дзвінск і з ім да ста тысяч беларусаў, не гаворачы ўжо аб Смаленшчыне. Пусты край, у які сілком сунуць чужы элемент, безумоўна, не на фізічную працу. Зняважаныя й безгалосыя без пратэсту прымаюць чужую мову, не свае парадкі. Зноў жывуць з нас, як яшчэ ніколі. Гінем. Яшчэ адно нашае гора — каталікі. Людзі, якія слова не ўмеюць па-польску, якіх спрадвечнай моваю была беларуская, — сталі палякамі. Ксяндзы йшлі да нас не толькі з Богам і з крыжам, ішлі, як каланізатары, дзяліць і нявольць народ, адбіраць яму сведамасць яго нацыянальную, яго мову.

Бедныя, цёмныя мае браты, кожны з іх на загад тых, якім прадаўся ахвотна, павёў бы мяне на эшафот. Я не сплю начамі й думаю, што калі выжывем і далічымся якога мінімуму землякоў, дык знача, станецца цуд! Родзіцца нас вельмі мала. Крывавая рука савецкіх гінеколагаў патрашаць без перарыву бедных жанчын. Такая сістэма, што дзяцей гадаваць нельга многа, дый няма гдзе, дый няма як. Маці на дзяржаўнай працы, і маленькім належыць замоўкнуць... Працуючы сястрой-гаспадыняй больніцы, з жахам я глядзела на трупікі ў сметніку, у рэчцы Зальвянцы. Калі чысцілі ўборную, дык іхнія галоўкі затыкалі шланг і трэба было яго дадагкова чысціць... О мае ненароджаныя Купалы, можа, Багдановічы, а можа, і Кастусі...

Засталіся зубры ў Белавежы, якіх, праўда, па-расейску гутарыць не навучаць, яны не людзі.

Нейк зайшла да нас аднойчы настаўніца з Ваўкавыску, не хачу яе называць. Яе муж беларус, і мне жаль яго. Пераконвала мяне жыць, звяртацца да начальства, плюнуць на сваіх землякоў, з якімі можна рабіць рознае, яны як не людзі, і г.д. Я ёй сказала, што я не пацверджу на сваім прыкладзе яе тэорыі, няхай аб гэтым ведае. Чалавек яна, паводле яе слоў, які многа можа, звязаны так ці іначай з хеўрай усякага начальства, ад вобласці пачынаючы, і ўсе яны не нашыя, і ўсе яны адно. Дык пытаюся: «Ну, калі мы ўжо такія па-вашаму нікчэмныя, пасіўныя, дык скажэце, а нам дазволілі б мець, напрыклад у Ваўкавыску, свае школы?» — «Это я могу сказать — никогда!» Яна абяцала нас адведаць са сваім мужам. Давялося прасіць яе сваякоў, каб не паказваліся лепш мне на вочы. Не маем права пагнаць к чоргу нават усіх марадзёраў і ўласаўцаў, якія аселя тут як «пануючая нацыя», увайшлі ў ролю «культуртрэгераў». Такіх з грашкамі як жа выкарыстоўваюць да брудных розных спраў, да дэнацыяналізацыі. Яны — як піяўкі на цэле народу, і ім усе прывілегіі ад зямлі пад бульбу, сена для кароў, кватэр і т.п. пачынаючы. Гэта ў малым мястэчку, а што ў гарадох? Ёсць, праўда, Акадэмія навук у нас, але на ўсю Беларусь, як яна шырокая й даўгая, няма ніводных дзіцячых ясяў на нашай мове... Ёсць школы з ангельскай, з французскай мовамі выкладання, але на ўсю сталіцу Менск няма ніводнай школы з беларускай мовай выкладання... Няўжо нам прыйдзецца загінуць? Як жа жаль мне маяго Народу, куды ж ужо адступаць? О Божа, якому маліцца не даюць нам нават на роднай мове. О Рым, якога ксяндзы не йдуць да нас з салодкім і вечна мудрым словам Божым і любоўю, а з палітыкай, з дэнацыяналізацыяй тых, якія так намагаюцца, так хочучь выжыць як народ, як лепшыя людзі...

Я адарвалася ад лагера. Пра яго мне так не хочацца пісаць, так цяжка звяртацца думкамі ў тое пекла. Божа, які ў найбольшай безнадзеі забраў крывавага Сталіна, злітуйся над народам, якога зямля прасякла слязьмі й крывёю яго замучаных сыноў. Гэта дом наш, гэта зямля продкаў нашых, і

мы тут пратрывалі вякі. Сочаць і рыскаюць за намі, якія думаем аб народзе, і нож накіраваны ў нашыя сэрцы...

А ў лагеры міналі гады. Найчасцей выгарфоўка. «Вот надо строить, — казалі часам канваіры, — сюда еще привезем и англичан, и американцев, для них и строим...» Апетыг нязгоршы. А тым часам архіепіскап Кантэберыйскі²⁹³ шукаў паразумення свае веры з камунізмам і сваіх мысляў з думкамі Сталіна й яму падобных. Чыгалі мы аб гэтым у газеце Комі АССР, нейкай там «Северной», мусіць, праўдзе. Ах, сэр з Кантэберы, казалі мы, каб гэта цябе папаганяць тут крыху на нашым месцы, то ведаў бы ты, неразумны дзядок, з кім табе гутарыць, і да каго звяртацца, і чаго дамагацца для людскасці на тваім адказным становішчы. Не працягвай рукі тым, якім яе не падала б мудрая жьщцёвай практыкай, простая ўкраінская жанчына. Падобнае не для дэбатаў, як яно й не для жыцця. Нехта сказаў, што, калі б рабілі камунізм вучоныя, яны яго даследавалі б спярша на сабаках... І так мы існавалі гады й дзесяцігодзді. «Такі элемент, які тут прамерз ужо, нам не страшны», — цвярдзілі начальнікі.

Далёка засталася тое, што называецца жьщцём, а яно такое простае: голас сына, муж прыходзіць з працы, супольныя абеды, дружныя вечары. Радыё й мяккае крэсла, ложка выгоды, цішыня, цеплыня, кніжка. Шчыміць сэрца, калі гэта ўспамінаеш, проста спыняецца сэрца, і ўвесь арганізм бы ахапляе параліч, калі пачнеш думаць пра сына. Сніцца вялікая камера, вязні, вязні, а пасярод іх мой сын, ужо юнак, бледны, танклявы. Падыходзіць да вязняў і кажа: «Я вам дам проса, а вы мне кусочак сала...» Што за сон? У кожным лагеры ёсць такія свае аракулы, старыя мудрыя бабкі, якія разгадваюць сны. Звярнулася і я да такое. Глянула яна на мяне сумна й кажа: «Недзе пасадзілі вашага сына, незляцілага хлопца, і ён просіць есці ў людзей, проса — гэта знача прасіць». Гэта аказалася праўдай, аб якой я даведалася пасля.

Я хворая, брыгада нашая адыходзіць на аб'ект, а мяне пакідаюць у бараку. Днявальныя шаруюць швабрамі

²⁹³ Архіепіскап Кантэберыйскі — кіраўнік англіканскай царквы.

драўляныя дошкі падлогі, паляць у печках, на якія строга па норме выдаецца вугаль нават тут, гдзе ён дабываецца. Я заснула й з крыкам схатілася з нараў, крычу, шукаю сваяго сына, які, здаецца, быў толькі што тут, яшчэ чую на плячы дотык ягонаў рукі й словы: «Уставай, мамачка, панясем з табою на Новы год ёлачку на магілкі...» Божа мой, што ж гэта? Мяне ўсю калоціць, у дзверы ўрываецца стада надзорак, пачынаецца шмон. Усе пасцелі на нарах перагрэсеныя й раскіданыя, шчупаюць мяне. Нагрэніраваныя рукі абмацваюць зашыты ў целагрэйку святы абразок, аблічча Божае Маці. Яго мне некалі вышылі на ганучцы ўкраінкі ў Львове. Як жаль. Ёсць яшчэ адзін, але гэтага жаль асабліва, там вышыты тры літары: БББ (Божа, барані Беларусь).

Сяння куцця, вяртаюцца брыгады, некаму ўдалося пранесці пад бушлатам малую ялінку. Божа мой, Святы Вечар.. «Пані Ларысочко, зробімо Святы Ўвечэр». Мне ўсё яшчэ ў вачох сын, як добра, што можна яшчэ некаму памагчы ў нечым, асабліва сяння... Дзяўчаткі даўно ўжо збіралі камсу, не з'ядалі кусочкаў рыбы. Недзе ў сушыльцы ці ў качагарцы зварылі куцці й кампоту. У некага кансерва, у некага з пасылкі яблык ці жменя гарэхаў. Вечар, стаіць ялінка на адзіным стале. Правізарычныя сталы зроблены з нараў, накрытыя такія ж лавы. Ёсць і кусочак прасвіркі ў некага, у некага аплатак. Ежа на стале, мы ўсе — па-святочнаму. Раней умудрыліся дастаць якія драбніцы са сваіх мяшкоў, што перахоўваюцца ў капцёрцы. Чалавек, можа, сорок, такія ўсе сцішаныя, па-хрысціянску ўрачыстыя. Я ў белай блузцы на першым месцы, мне належыць ад сэрца сяння ўсіх прывітаць. Молімся супольна. Я ўстаю. Цішыня... Не змагла б паўтарыць таго сяння, што мне тады дыктавала доля нашая горкая й змагарная, любоў да сваіх сем'яў і земляў, туга па іх і тая сіла, якая загадвае нам не здацца, а перамагчы! У вачох мне сын. Калі прыходзяць надзоркі, у нас ужо ўсё схавана, толькі ў сэрцах святло, і доўга яшчэ пасля іх адыходу не сціхаюць калядкі.

Новы год надыходзіць, да мяне адносяцца ўсе нейк дзіўна, мінаюць, маўчаць. Увесь лагер... Божа, што сталася? Элка кліча мяне ў кіно, купляе білет. Не памятаю, што паказвалі. Яна

нахіляецца да мяне й просіць, каб я не закрычала, кажа даць слова. Даю. Тады яна кажа мне, што ёсць тэлеграма аб смерці мужавага таты. Мне дадуць яе пасля Новага года, прыдуркі нават шкадуюць... Нейк так, як з тым судом над маімі сябрамі. Я ледзянею, але не крычу. Яна просіць мяне, каб трымацца, бо магу сказаць тут з бяды нешта, чаго сказаць нельяга. На гэта разлічваюць, і стукачы ўжо нагатовы. У бараку я енчу, гавару тое, што сказаў бы кожны людскі чалавек на маім месцы! З-за іх, гэта з-за іх гінем мы па аднаму, забытыя, хворыя. Элка ў паніцы, а мне на ўсё, чым палюхаюць мяне, — напляваць! Значы, ёлачка на могілкі на Новы год.. Спі спакойна, дарагі мужаў тага, які быў тагам і для мяне, вечны пакой табе, даражэнькі замучаны, запалоханы, адзінокі й абакрадзены нават па смерці.

Хлопцы ўжо зараблялі, і нехта з іх пераслаў мне крыху грошай. О, якая я чулася багатая! Я купіла ад некага акулера, бо іначай ужо не магла чытаць, і заказала манашанькам у лагера паніхіду па тату. Ім не плацілася, але звычайна куплялася ў лагернай краме крыху цукеркаў, якіх сухарыкаў, калі былі, і пасля, па ўсіх правілах адпраўленай паніхіды, частавалася прысутных на ёй людзей.

Я крыху забегла наперад, гэта ўжо, мусяць, было па смерці Сталіна ці цесна перад гэтым. Як жа мы былі галодныя! Як жа хацелася бульбы, звычайнай паранай бульбы, якою на Беларусі кормяць свіней. Калі нашу брыгаду бралі ў «овоцехранилище», гдзе былі прадукты для начальства, дык мы на іх накідаліся. «Пані Ларысочко, а можна нам красты?» — пыталіся дарагія ўкраінкі. «Колькі ўлезе, — казала я, — можна нам браць усё з ежы й лахманоў, каб не замерзці, гэта ніякі грэх, нам яны адабралі ўсё». Часам прысылаі цыбулю з Горкага, і мы на яе накідаліся, елі яе, як яблыкі, грызлі й не адчувалі, што яна горкая, — так смакавала. Часам была морква, а часам капуста, якую мы з'ядалі галоўкамі, і нас здувала.

Казалі, што найгорай было тут пасля 45-га года. Быў голад, і людзі мерлі. Асабліва тады паміралі людзі з Прыбалтыкі, яны не так былі звычайныя на мучэнні. Трупаў не аддавалі, хавалі іх між сабою, каб атрымаць на іх пайку. Кажуць, нехта зрабіў

пабег. Яму хапіла сілаў толькі дабегчы да поля з турнэпсам — ёсць на поўначы такая вадзяная брчка. Там ён і застраг. Еў без памяці, еў з пяском той турнэпс, і калі яго, наганяючы, застрэлілі й разрэзалі, бо ўсё ж «па-навучнаму», дык у жываце гэтага насмерць выхудлага шкілета было столькі турнэпсу, што «па-навуковаму» гэта было зусім неверагодна.

Раз у тое «овощехранилище» прывезлі бульбу з Беларусі. Як жа мы на яе паглядалі! Канвой выдаўся нязгоршы й дазволіў нам у нейкім брудным вядры яе зварыць. Елі мы яе, як торт, як найбольшы дэлікатэс. Аднолькава смакавала яна прадстаўніцам усіх нацыяў. Па бульбінцы мы яшчэ схавалі, нейк перайшлі шчасліва шмон і перанеслі іх нашым хворым у зоне, як пераносілі часта й цыбулю, часнык ці нешта, што было можна з'есці. Голадам і тэрорам трымалі нас, як абцугамі.

Ёсць у гэтай дзяржаве такі народ: блатныя. Яны жылі ў асобных бытавых лагерах. Гэта жудасны элемент, які прайшоў усе грахі і ўсе забароненыя рэлігіяй і чалавечымі абычаямі гадасці жыцця, пачынаючы ад забойстваў. Можна, гэта быў і пратэст супраць савецкага ладу, але гэты лад выкарыстоўваў і іх супраць нас, т.зв. «контраў», ці іншага ідэйнага элементу. Адным словам, супраць нармальных людзей. Блатныя ў сваіх лагерах галадалі, і ім усё роўна гінуць, дык лепей ужо там, гдзе палітычныя са сваімі пасылкамі. Вось хапіла якой-небудзь блатной Фені аб'явіць на ўвесь голас, што яна не савецкі чалавек, а, напрыклад, унучка Трумэна²⁹⁴ (ён быў тады прэзідэнтам), як яе хапалі, кідалі ў вязніцу й давалі за такую здраду «любимой родине» роўна 25 год! Пасылалі іх, безумоўна, у нашыя лагеры. Гэтыя трумэнавы сваячкі былі найгоршым жахам для нас, ад іхняга слоўніка пачынаючы. Яны маглі абакрасці, забіць і зарэзаць. Максімальны іх срок ад гэтага ні меншаў, ні большаў. У іх была свая гутарка, пераплецёная рознымі варыяцыямі самага рускага мата. Вось такіх ставілі над намі брыгадзірамі, карацелямі. Анна Пятроўна Скрыпнікава, з якою я сустрэлася ў Мардоўскай АССР у

²⁹⁴ Трумэн Гары (1844–1972) — амерыканскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, прэзідэнт ЗША (1945–1953).

«Дуброўлазе», часам высказвалася шчыра аб лагерным начальстве ці парадках. Яе тады саджалі ў БУР, а з ёю блатных, якія накідаліся на старушку (была ў лагерах 22 гады) і разбівалі ёй да крыві голаў. Пасля ўкраінкі на адным з этапаў, у якім наслалі на іх блатных, такі далі ім адпор, так іх збілі, што гэтую практыку крыву прыпынілі. Але блатныя любілі адважных людзей і такіх, якіх праследавала начальства. Для іх, напрыклад, трапіць на дошку гонару ў лагеры быў найбольшы ўстыд, калі яны былі т.зв. «законнікамі». Не любілі працаваць, казалі, калі нешта трэба было раскідаць: «Бурьць не строіць — сэрца не баліць». Вось, мусяць, з гэтых меркаванняў яны добра даволі адносіліся да мяне. Памятую такую адну Кацьку, чорную, высокую, якая аднойчы з гонарам заявіла, што яна паважае мяне, бо я такая ж адважная, як і яна, нікога не баюся, і пачала мне расказваць, як яна задушыла ля ўборнай сваю падружку, а пасля памагала забіць яшчэ некага — налічыла 6 чалавек... Я ўзялася за голаву. Да яе ніколі не дайшло б, што я мінала чарвяка на сцещы, бо і ён хацеў жыць, і што адвага мая з іншых жоралаў і зусім процілеглых мэтаў. Калі нас, неспакойны элемент, мелі адвозіць на «Новую Зямлю» (так казалі), дык Фрыма Барысаўна (прозвішча забылася), якую судзілі як яўрэйку, што хацела «атруціць студні ў Ленінградзе» і г.д. — усё, безумоўна, выдумка, — вось яна й спалохалася, што там яе блатныя зарэжуць. Блатныя абурыліся, прыйшлі да мяне й кажуць: «Не бойцеся нас, мы вас паважаем, і калі вас павязуць з намі на «Новую Зямлю», мы вас не скрыўдзім, а вось тую Фрыму Барысаўну, б..., мы тут прыкончым на месцы». Мусяць, Фрыма Барысаўна адкупілася нейк у начальства, яе нікуды не выслалі, а нас выслалі ў Абезь з блатнымі, але гэта пазней.

А тым часам у мяне йшла перапіска з мужчынскімі лагерамі. Пасля я пачала звязваць сяброў між сабою, каб былі кантакты й поўная цэласць у нас. Пісалі ўжо ва ўсю й нашыя дзяўчаты. Сядзелі за гэта ў БУРах, але пісалі, так было лягчэй жыць. У нас стварылася цесная беларуская сям'я. Мы як толькі маглі падтрымоўвалі сябе ўзаемна. Часта, калі мы праходзілі каля 1-га, напрыклад, ОЛПа на працу, дык сябры пазнавалі мяне,

яны выходзілі амаль да дроту й розна мне паказвалі жэстамі сваю еднасць, стойкасць і братэрства. Я, безумоўна, мала што бачыла праз слёзы, а дзяўчаты, нават і стукачы, да гэтых праяваў беларускай сямейнасці адносіліся амаль жа набажна. Сям'я наша была сапраўды нечым набажна ўзнёслым, вартым нашай Маці-Беларусі. Толькі гэта было да пары. Вораг спалохаўся, і пачалі вербаваць розных Шапавалаў, дэзарыентоўцаў іншых, палохаць і раскідаць па другіх лагерах. Нічога, добрае ніколі не гіне, яно жывое й сяння. Не памылюся, калі скажу, што беларусы трымаліся найболей шляхотна й найцясней.

Час поўз, прыйшла восень, нас вадзілі на розныя аб'екты, часам за 12 кіламетраў. Тады я «пісала» ў памяці свае вершы. Памяць ніяк нельга было прашманаць надзоркам, сэрцы нашыя й душы таксама. Адзінае шчасце. Калі мне трапілася папера й алавік ды такая зацішная ад начальства й стукачоў хвіліна, я тады перапісвала свае вершы-думы й рассылала сябрам. Частка душы мае — глюкоза для іх. А як жа жудасна за мною сачылі! Запісачкі пісаліся дробненька. Спываліся малюсенькія й хаваліся ў валасы, у вагу бушлатаў, у боты, чаравікі і т.п. Адчайныя дзяўчаты клалі поўную рукавіцу запісак і, расшпіляючы шырака для шмону бушлат, так манеўравалі, каб рукавіца не трапіла гадаўкам на вочы. Калі ж разувалі, дык умудраліся два разы зняць з нагі той самы чаравік, каб у другім якраз перанесці запіскі. На аб'ектах, калі недалёка працавалі мужчыны, дык мы, напрыклад, выносячы торф пры выгарфоўцы, ламалі свае насілкі ці тачкі. Работа стаяла, тады адзін з канваіраў валок да іх мужчынаў. Тыя ўмудраліся гіпсам замацаваць у кутку жменю запісак альбо прыбіць іх дошгачкай. Мы лёгка кіркой адбівалі дарагі груз і разбіралі што каму. Рэшту адносілі ў зону другім. Дзень без запіскі быў сумны дзень. Калі б нашая нянавісць не выбівалася ў змаганні, яна ўзарвала б нас, як дынаміт. У нас дэвіз: «Кіп смайлінг» — з ангельскага. Мы ведалі, што, плачучы, загінем хутчэй. Мы вынаходзілі прычыны для смеху, для забыцця таго, што нас акружала. Што магло нас, няшчасных, чакаць, каб не смерць таго найстрашнейшага з усіх грузінаў ва ўсіх вяках.

Воля пахла нам цеплынёй хаты, хлебам, толькі не парфумами. Мы іх ненавідзелі, уздрыгаліся, калі іх пранюкалі. Справа ў тым, што ўсе чэкісты, следавацелі і ўся іх парода вельмі намагаліся пахнуць рознымі гваздзікамі, ружамі і т.п. Яны заглушалі гэтым смурод сваяго сумлення ці такім чынам хацелі выдзяляцца сярод іншых, што смярдзелі потам,— гэтага я не магла разгадаць. І вось доўга для мяне асабіста парфумы напаміналі мне нелюдзяў, як і сабакі. Усе добрыя, мілыя сабакі напаміналі мне тых аўчарак, з якімі сустрэлі нас на менскім вакзале, якія акружалі ў будках нашыя зоны й дружна з канваірамі суправаджалі нас на аб'екты работы.

І так восень, разыходзяцца брыгады раніцай, даўгі іх шнур, пахмурныя, як дажджлівае неба, канваіры. Нас павялі недалёка. Мы ўжо ў час работы адчулі, што нешта здарылася, канваіры нашыя азвярэлі. Калі нас прывялі ў зону, мы даведаліся, што ля Інты застрэлілі Галю Готэс. Гэта была полька. Да сроку дзесяць год ёй дабавілі яшчэ тры за нейкую лагерную справу раней, але яна ўжо й гэты срок дапрацоўвала.. Які ж жаль... Была ў яе цудоўная дзяўчынка Ната. Жыццё і інстынкты куды сільнейшыя за нашыя ідэі, калі цярпенні цягнуцца дзесяцігоддзі, і вось у лагеры былі дзеці, і нямала. Гэта былі дзеці жанчын, якіх цяжарнымі забралі з волі, і дзеці з мімалётных сустрэч з шафёрамі падчас пагрузкі пяску на аб'ектах, пры разгрузцы вугалю і т.п. Такое дзецятка ад украінца было і ў Галі. Лагер наш грозна замоўк. Нянавісьць, прага помсты й жах з нашае бездапаможнасці проста пырскалі слязьмі з кожных вачэй. Першымі прыйшлі да мяне полькі: «Што рабіць, пані Ларыса, што рабіць?» Галю кінулі на вахту, а так як яна была прахадная й цесная, дык цераз труп хадзілі. Харошай дзяўчынай была Зося Андрушкевіч, вось і пайшлі мы з ёю прасіць, каб далі нам Галіну. Надзоры думалі, а пасля папыталіся ў мяне, ці магу заручыцца за спакой у зоне? Я сказала, што магу. Труп нам выдалі. Хутка мы назначылі, што каму рабіць. Былі нейкія кветкі, у зоне хутка паявіліся вянкі і т.п. Мы з Зосяю мылі цела. Маленькая ранка ніжэй жывата, і ўсё. Іх брыгада выбірала бульбу, тую вадзяную, рэдзенькую... Машына, куды яе ссыпалі, стаяла за агароджаю з вяроўкі, якімі

мы самых сябе мусялі заўсёды апярэзваць. Дзяўчаты туды сыпалі бульбу. Пайшла яе высыпаць і Галя, вось і застрэлілі — выйшла за агароджу. Дзяўчаты прыходзілі, клалі палыцы на ранку, шапталі нешта, прысягалі. Масквічка Рэгіна Тарасава, якой маці была францужанкай, прынясла з пасылкі вялікі кусок батысту. Наташа нічога не ведала, але ўсё пыталася пра маму, яе нейк суцяшалі, абманвалі. Вечарам мы палажылі ўсю ў белым Галіну на лагерны брудны возік, прыкрылі яе батыстам і вянкамі і ўсе праважалі да вахты. Дзіка крыкнула нам надзорка, калі мы апошні раз цалавалі нежывы тварык: «Мы завтра другую пристрелим...» Мы горда й моўчкі ўзялі гэта пад увагу з разлікам некалі ім адпомсціць. На вахце, паводле лагерных правілаў, малатком яшчэ ўдарылі труп па галаве (а можа, жывая?) альбо пракалолі штыком. Пасля павязлі яе на мужчынскі ОЛП для ўскрыцця. У саветаў усё «па-навучнаму». Зося Андрушкевіч хацела ўдачарыць Галіну Наташу, ёй не дазволілі...

На наступны год усіх вывелі за зону, але нейк нас пакінулі з Елізаветай Радзіонавай. Яна была жонкай прэм'ер-міністра РСФСР. Яе мужа расстралялі пасля вайны, а ёй, таму што яна жонка расстралянага, далі 10 год лагераў. З ёю была і Аксана Кубаткіна, яе муж быў, здаецца, нейкім генералам ад КГБ. Аксана Кубаткіна была вялікай прыхільніцай бацькі Сталіна, нягледзячы на тое, што ён пакараў смерцю яе мужа (аднаго з ініцыятараў 25-гадовага пакарання для сваіх землякоў) і параскідаў па лагерах рэшту сям'і. Яна старалася шчырай працай даказаць сваю прыхільнасць ураду. Праца яе заключалася пераважна ў падсцёбванні другіх, бо яна была брыгадзірам. Спраўлялася яна з гэтым выдатна, як на погляд начальства, з іншымі поглядамі яна мала лічылася. Адумыслова крыла матам, каб даказаць сваю духоўную прыналежнасць да пралетарыяту, але скрыгітала зубамі, чытаючы лісты ад сына, які таксама быў у лагерах. Меншы быў пры старой бабцы, і іх абое называлі ворагамі народу. «Я не думала, не ведала, што ў нас творыцца падобнае»,— часта стагнала Кубаткіна. Радзіонава была вельмі тактоўнай і талковай жанчынай. Мела тры дачкі. Старшую яе нарочоны не пабаяўся ўзяць за жонку

сабе пасля ўсіх рэпрэсіяў, а дзве малодшыя жылі ў сястры. «Лариса Антоновна, меня вызывали по поводу вас, и я сказала им, что Люция Антоновна — это мешанка, а вот вы — это глубокий, подлинный ум...» — «Вы мне дрэнна прыслужыліся», — засмяялася я.

І так мы з ёю ў зоне, а сяння маюць забіраць з зоны дзяцей, якім два ці больш двух годзікаў. Маюць іх адвозіць у розныя дзетдомы. Большасць мамак вывелі за зону, але не ўсіх. У адным кутку нашага лагера быў другі лагер, таксама аплецены калючым дротам і з вахтаю. Там жылі т.зв. вольныя дзеці. Імі загадвала вольнае начальства й больш давераныя прыдуркі. Дзяцей гэтых нарадзілі цяжарныя ўжо з волі жанчыны ці якія сталі цяжарнымі ў лагеры. Толькі на час хваробы дазвалялася мець рожаніцы дзіця пры сабе, пасля яго забіралі, і маці пускалі толькі да дзіцяці ў час кармлення. Калі ж кармленне кончылася, дык толькі раз на тыдзень, калі не выдумалі якой эпідэміі. Мамкі бегалі ў адчаі ля калючага дроту й часта проста кідаліся на яго. Вечнае святое мацярынства, яго натуральныя праявы караліся тут і асмеяваліся. А бедныя маці ляцяць з работы туды, гдзе дзіця. З маленькага прыдзелу цукру, які атрымоўваюць, вараць нейкія немагчымыя цукеркі, хаваюць кусочки рыбы, пячэнні ці што могуць выпрасіць у тых, якія маюць пасылкі, а то і ўкрасці... Каля дзіцячай зоны вечны плач, а дзеці, бы ціначкі, бледныя, запалоханыя, рвуцца толькі да мамаў, хоць бачаць іх так рэдка, аднак пазнаюць і кахаюць толькі іх адных. Маці нямеюць ад шчасця ля іх. Вось сяння забяруць гэтых дзетак. Мы гледзімо з жахам, як над лагер прыляцелі й хмарай закружыліся грачы. Стала цёмна ад іх, закракалі, закрычалі, і нам пайшоў мароз па скуры. У зону ўехалі аўтобусы, забрахалі сабакі, залаяліся матам канваіры, і пачаўся плач, крык, раздзіраючае душу вышчэ, быццам людскія прадсмяротныя мукі. Такое галашэнне не бывае нават па памершых. Мы зледзянелі, падысці бліжэй было нельга, раз'юшаныя канваіры стралялі б. А грачы ўсё кружылі, кракалі, не сціхалі нямыя птушкі, якія адчулі жудасны чалавечы боль. «Я не знала, не знала, что у нас такое быть может», — шаптала, збялеўшы, Радзіонава. «А за што вашага мужа забілі?» —

спыталася я. «Жалел свой народ, хотел добра ему», — ціха прашаптала яна. Аўтобусы паехалі, крык ставаўся хрыплым, прыдушаным. Калі я падышла да бараку бліжэй, дык яшчэ адліваі гдзе каторых памлельх, чуцілі. На нарах ляжала амаль нежывая Соня Свіда. Яна працавала ў лагернай аптэцы, і чорненькую сваю Кацюшу ўдалося ёй затрымаць пры сабе даўжэй. Бацька Каці быў лекар, нейкі нацмен. Соня часта казала: «У Каці цудоўныя валасы, але ёй трэба сорок касічак заплятаць, так, як у народзе яе бацькі». Соня рысавала кніжачкі для яе, пісала казкі. На свеце мела толькі яе адну. Цяпер ляжала амаль нежывая. Яна не была, яна некалі была дамай, ёю й засталася, толькі стагнала жудасна, нечалавеча... Яшчэ горай было, калі ў зону вярнулася рэшта мамак. Галашэнне доўга не сціхала. Радзіонава й Кубаткіна так абураліся, што можна было думаць, што яны там на версе сапраўды не ведалі аб колькасці зняволеных і аб іх муках. Між іншым, абедзве, калі са мною прашчаліся, дык мелі аднолькавую просьбу да мяне: «Лариса Антоновна, прошу вас, останьтесь всегда такой, какая вы есть». Я ім гэта ахвотна абяцала. А дзетак гэтых папугалі ў дзетдомах. Калі сваякі забіралі іх дамоў, дык часта давалі ім не тое дзіця. Прысылалі здымачак з хаты, і пачынаўся плач. Дзіця нейкай рускай мамы завезлі аж у Галіччыну й наадварот. Куды падзелі Нату — нічога не ведама. Зусім магчыма, што й не жыве... Яшчэ полькі звярнуліся да мяне, каб напісаць ім верш пра Галіну Готэс. Прасілі, каб па-расейску, каб прачыталі ўсе. Павезлі яго з сабою ў Польшчу. Я яго добра не памятаю, вось толькі ўсяго:

День осенний с утра заливался от слез
пред начальства прижмуренным взглядом.

Одни на посёлок, другие в колхоз —
проходили всё молча бригады.

Конвоиры привычным движеньем руки
с суровостью нечеловечьей
направляли спокойно нагие штыки
в беззащитные женские плечи.

И каждый почти с них «молитву» изрек,
роняя слова с наслаждением:

«Шаг вправо, шаг влево — считаю побег,
стреляю без предупреждения».
Шли серые, мрачные, часто без сил,
под раскаты сурового мата,
и дождь проливной лишь уныло звонил
ударами слез по бушлатам.

.....
Галю застрелили.

Возможно, что где-то те, из-за морей,
в половине двадцатого века
стреляют так в прериях диких зверей,
здесь можно стрелять в человека.
Спокойно «актировал» жизнь эту враг,
пайку лишнюю списывал хлеба.
Стонал лишь от горя бессильный «Минлаг»,
с ним плакало чёрное небо.
Давали девчата суровый обет
отомстить эту жизнь молодую.
Нам крикнула дико надзорка в ответ:
«Мы завтра пристрелим другую!»
Но руки над трупом пожав среди тьмы,
мы сказали: «Так завтра не будет,
что завтра ведь наше, что завтра ведь мы,
что завтра ведь лучшие люди...»

Пра гэта цяжка пісаць, а ахвяраў былі тысячы, магільнік па іх вялікі.

Яшчэ адна зона была ў нашым лагеры для свіней. Яны таксама карміліся па норме, але яна ў іх была сыгая, нармальная, і жылі яны, у параўнанні з намі, як паны. У кожнай свінні свая клетка і ўсе свінскія выгоды, культурна, як тут кажучь, і паказацельна. Не ведаю, хто еў мяса з тых свіней, мы елі камсу й смярдзячыя трыбухі з аленяў. «Оленина (О, Ленина), о, сталина»,— казалі мы. Яшчэ мы елі квашаныя ніжнія чорныя лісты капусты інцінскай, з пяском, дарэчы. Галоўкі былі для начальства. Гэтую капусту да немагчымасці насольвала Камбала, адна нашая гора-суродзічка, нейкая

Новік. Камбала таму, што вока адно навываце (Бог шэльму меціць). Яшчэ была адна такая Раіса Новікава й Марыя Мельнік, некалі адумысловая нямецкая прыслужніца і кат, і Іуда для нас у лагеры. Дзеля справядлівасці нельга скрываць сваіх, вось гэтыя й запамяталіся найстрашней, кожная на розны спосаб... А яшчэ мы елі суп з рэдзькавення з гнілой рыбаю. Можна спрабаваць яго зварыць, каб пераканацца, які мае смак... Ды чаго мы ўрэшце ні елі... Але давалі нам і па аладцы на алеі, якую шумна называлі «пончык», і гэта падкрэслівалі. А рэшга пайка не заўсёды падобная на чалавечы хлеб, ну, і жуй-плаў, гэта авёс з шалухою, з якога суп, каша, а ў свята дык і катлеты. Мы дзівам дзівіліся, як тыя англічане ядуць гэта ўсё жыццё. Праўда, яны пэўна ядуць яго не сухама й не пасны. Можна, нам чаго й болей пападала б, але жывілася ля лагераў шмат начальства, ля прадуктаў дык асабліва. Свінскае нормы яны не елі, і тут выйгравалі свінні...

Горам для нас былі этапы. Прыезджалі купцы. Гэта былі звычайна босы з нейкіх лагераў, гдзе стройкі. Кожны начальнік лагера прагнуў збыць старых і набраць маладзейшых. Нас заганялі брыгадамі. Спачатку лагерныя лекаркі ці лекары (пераважна апошнія — сцеры) глядзелі нас на цяжарнасць, не мыючы рук... Пасля мы йшлі голая да пояса да стала, гдзе засядалі лекары, купцы й начальнікі. Нам заглядалі ў зубы, мацалі, круцілі голавы й бралі нас на ўлік этапны альбо, крывячыся, адкідалі. «Хадавы тавар» быў тады: «З трыццатага года нараджэння». Часам везлі аж у Караганду. Усюды тое самае! Да нас прыбывала папаўненне з волі, прыбывала шчодро... На Інце доўга была з намі Соня Радэк. Яна рабіла прыдуркам. Была французжанка Пірэт, якая дзеля «славы Францыі» старалася працаваць разам з усімі. Была яна нейкай вечна надугай, а можа, ганаровай, што яна — не мы... З ёю гутарыла нейкая Угрымава (здаецца, так), якая разам з мужам з патрыятычных меркаванняў вярнулася на «родину» з Францыі. Іх з Адэсы, здаецца, проста з парахода далі на Інту. Працавала яна художніцай. Маявала карыкатуры на розныя лагерныя парушэнні, напрыклад, як мамкі лезуць праз вузенькае вакно ў калючым дроце да сваіх дзяцей. Ну, гэта, як і

другое, нас не смяшыла... Была з ёю і яе сястра Волкава, якая старалася мне давесці, што сталінская «эпоха» — найслаўнейшы час расейскай гісторыі. Дык аб чым было з дурнем болей гутарыць? Я цесна дружыла з Люцынкаю, а калі яе адвезлі ў Абезь, дык з харошаю жанчынай Ольгай Фоцюк, з Ольгай Мароз, са сваімі дзяўчатамі, якіх, прызнацца, пабойвалася за малымі выняткамі. На іх быў асаблівы націск, а мы — як каты ў мяшку. Часта каторая з дзяўчатак гаварыла мне: «А цяпер «пасварымся» з вамі, не будзем гутарыць, ні сустрачацца...» Я за гэта дзякавала, ведала, што застаўляюць на мяне даносіць, і нам выгадней было «пасварыцца».

Тактыка не змянілася, так робяць са мною й цяпер. І цяпер ходзяць да людзей і рознае на мяне выдумоўваюць, падобнае было і ў лагеры. І тут, і там мала гэтаму верылі.

Было розна, але ў лагеры мяне даволі слухалі. У нас ладзілі канцэрты вельмі харошыя: балеты, мантажы з операў, эстраду. Адноўчы запрапанавалі даць нешта ўкраінскае, думалі што, але адна з масквічак так непрыгожа выразілася аб менейцэннасці беларусоў і ўкраінцаў, што нас заела. Канцэрт гатовы, але на яго ніхто не йдзе! Сцэна пустая, брыгады не рухаюцца з месца... На гэта трэба было толькі сказаць: «Калі так, дзяўчаткі, дык нам там не месца...» Гэта была цудоўная з'яднанасць, нават прыдуркі не йшлі... Пасля давалі і ўкраінскія нумары: песні, нешта з «Запарожца за Дунаем»²⁹⁵ і, здаецца, нават «Шэльменку».

Нашую брыгаду назначылі ў воінскую часць. Там мы нешта вычышчалі, наводзілі парадкі, а малодшых дзяўчат узялі мьць садацкую сталовую. Звычайна туды йшлі неахвотна, хіба што на двары была сцюжа. Дзяўчаткі выбеглі нейкія неспакойныя, вочы ім аж блішчалі, і адразу пачалі шаптаць нам, што чулі па радыё — захварэў Сталін. Наша групка — украінкі, я й дзяўчаты з Прыбалтыкі — так і збегліся, не ведалі, як стрымаць сваю радасць. «Кровоизлияние в мозг». Божа, Божа, ці хоць добра памятаю? Гэта ж, здаецца, смяртэльна, няўжо канец

²⁹⁵ «Запарожца за Дунаем» — першая ўкраінская опера (паст. у 1863 г.), яе аўтар — кампазітар С. Гулак-Артымоўскі.

здэкам, няўжо пачуў нас Бог? Кубаткіна пачала заводзіць, другія дурніцы — крывіцца, а мы ажылі! Падышла да мяне Афанасьева, стукач ад’яўлены, і кажа: «Он был гений, как вы находите?» І што тут сказаць, ану ж яшчэ ажыве, нехрыст... Кажу: «Ёсць розныя геніі, светлыя ёсць і чорныя, гэты быў найчарнейшы...» Ідзем у зону, а йдзецца лёгка, надзея малое ўжо волю, сына, мужа і ўсё чалавечае. У зоне марафонскім бегам у санчасць да першае лекаркі: «Ці выжываюць з кровазіліяння?» Амаль не!!! Божа мой, знача, «кат всех времен» ужо не ўстане. Свята для нас, о, як жа добра, што нелюдзю няма ратунку. Кубаткіна ў чамадане з рэчамі хавала яго партрэт, якіх навалам было ва ўсіх газетах. Дастала яго й плача. Няшчасны, бедны ліцамер, які звучыў усе самыя хітрыя ходы, каб выжыць, хоць мёртвы не ўстане. «Кінь к чорту яго, — кажам, — ён ужо не страшны...» Яна смяецца, пачынае верыць у тое, у што ёй, Кубаткінай, паверыць трудна...

І вось яго няма. Недзе хаваюць у Маскве, а нам загадалі на працы стаяць і маўчаць хвіліну. Цяжка выстаяць, цяжка маўчаць, калі Бог адчыніў справядлінасць. Паглядаем на канваірскія морды, пасмейваемся, што ж сіроткі без сваяго «тата», вам не сорам за ўсё?.. Нас яшчэ пусцяць не хутка, але вецер павяў цяплейшы, ад аднаго факту той смерці людзям стала дыхаць лягчэй.

Мяне часта выклікалі, то пытаюць, напрыклад, ці Нагалья Арсеннева камсамолка, ці ведаю Клімовіча і т.п. Вось пакінулі ў зоне, знача, зноў нечага хочуць, чаго цяпер? Выклікаюць з абеду да опера. Уваходжу, сядзіць невысокі сціплы чалавек у ваенным і кажа: «Сядзьце, у мяне справа да вас. Я так шкадаваў вас, што пакінуў, каб хоць дзень адпачылі». Выглядае, што не лжэ. Уваходзіць опер і як зараве: «Устаць, чаму не ўстаеце, калі я ўваходжу!» — «Я прыехала, лепш сказаць — вы мяне прывалаклі сюды з Еўропы, а там жанчыны, нават зняволеныя, перад мужчынамі не ўстаюць». Мяне трасе, а малы чалавечак у ваенным лапоча: «І ў нас культурна, і ў нас вельмі культурна...» Пытаўся, здаецца, пра Калашу, і ўсё лагодна, ніякай грубасці. Там ужо недзе пачынаўся новы хрушчоўскі дух, але ўсё гэта яшчэ вельмі абманчывае, верыць тут ніколі й

нікому нельга. Людскасці тут не было й не будзе, тут хітрасць. Пасля зноў прыехаў нейкі рыжы «таварышч», я так і не пыталася, хто ён. Гэты пыгаўся, ці я паспела палюбіць савецкіх людзей? «Якіх? — пыгаю. — Прасветава?» Яму сказалі, хто Прасветаў. Гэты «дазволіў» пісаць мне — толькі не пра кірку, не пра лапату, проста пра «любоў» да савецкае родзіны... О іронія, о жах... «Вам блішчаць яшчэ вочы», — кажа той рыжы. О так, яны мне будуць век гэтак блішчэць нянавісцю й помстай на адзін успамін аб такіх дыпламатах. Я яму нагаварыла, што ён аж пазапісваў. Кубаткіну й Радзіонаву ён адпусціў у Маскву. Мне толькі парадзіў карыстацца бібліятэкаю, тады калі не было ў мяне акуляраў і нават найменшай надзеі на іх. Не ведаю, хто быў гэты чалавек, але я мела ўражанне, што яны нарэшце сцямілі, што сяджу дарма. І яшчэ адно я зразумела, што калі пытаецца, нехрыст, ці я паспела палюбіць савецкіх людзей, знача, мяне згэтуль не пусцяць... Я даўно выйшла б з лагера, калі б гэта было ў Еўропе нават камуністычнай, там была нейкая логіка ў людзей, законы й паслядоўнасць, тут Сталін і мера пачуццяў да яго вырашалі людскія лёсы. Не, гэта было ніяк не для мяне. Мая мілая сяброўка Галіна Уолэс, жонка некага з амерыканскага пасольства, прасіла мяне: «А ты хоць маўчы й пабачыш — будзе табе лепей, прашу, не высказвайся». Калі нейкі канваір, якога мы празвалі за нялюдскасць Гітлерам, здзекаваўся нада мной, кажучы: «Вось графіня...» — дык Галіна падыходзіла да мяне й сама высказвалася на ўвесь голас: «Да, он прав, всё же ты среди них выделяешься...» Навучылася яна рабіць печы, што давала ёй магчымасць быць у зоне, як-ніяк — цяплей.

Зэкі адбывалі на этапы, прыбывалі новыя. Мая Оля Фоцюк была ў нейкай чужой брыгадзе, і мы цяпер рэдка бачыліся. Адноўчы яна завітала да мяне з дзіўнай просьбай, што яе брыгадзірка вельмі прасіла, каб я да яе прыйшла. Яшчэ што, кажу, калі трэба, дык няхай сама прыйдзе, але пані Оля так прасіла, што ўрэшце мы пайшлі. Сустрэла нас чарнавокае, сумнае й вельмі прыгожае дзяўчо. Была гэта беларуска Жэня Пазняк. Узялі яе за СБМ роўна ў 16 год, і вось яна канчала свой срок, цяжкую дзесятку, даслужылася да брыгадзіра, але,

паводле слоў пані Олі, была людскай. Пачаставала нас яблыкамі, відно, з пасылкі. Я адмовілася, бо маладым цынга куды страшнейшая, але яна ўперлася, кажучы: «Мне адмаўляць нельга!» Я задумалася, нічога адмаўляць у нас нельга толькі цяжарным.. «У чым справа?» Жэня глянула мне з цэлай душы ў вочы й загаварыла: «Будзьце мне як маці, я ў горы. У мяне ёсць родная мама, але гэтага не магу ёй сказаць, не перанесла б...» Жэня была цяжарнай ужо пяты месяц. Іх, якія канчалі срок, паслалі ў тундру на сенажаць. Начальнік, нейкі прараб з быўшых зняволеных, немалады й гадкі тып, проста траўляю й здэкам на рабоце воддаць ад большага начальства рабіў там з людзьмі, што хацеў. Ён загахаўся ў Жэню, хадзіў здалёк ад нашае зоны й чакаў, калі яе асвабодзяць, ведаў, што яна цяжарная ад яго. Яна ж так люта яго ненавідзела, так брыдзілася яго маральнай нізасці, што спакойна не магла аб ім гутарыць. І вось што рабіць? Я сказала коратка, што дзіця належыць пакінуць, гэта перад усім яе дзіця. Менавіта тут, дзе ўсё забіваюць — ад волі чалавечай да самога чалавека, — трэба ратаваць жыццё. Справа была пастаноўленай, Жэня лёгка згадзілася. Але ў мяне ж свая беларуская сям'я, перад усім дзяўчаты. Спакойна ім усё расказала й сваю пастанову, пачаўся бунт! Нельга такое дзіця, нельга тут раджаць, трэба гэта знішчыць і зацерці сляды... Што ж, практычна, вельмі «па-людску»... Я толькі не магла зразумець, што гэта гавораць жанчыны... Я ім сказала, што думаю я й што маленькае будзе жыць! «Мы адмаўляемся гэта падтрымоўваць!» — «Ну й добра, я гэта падтрымоўваю, гэта пяты месяц, і нельга забіць...» Мы з Жэняй узялі на сябе цяжкую адказнасць. Яна ўжо сядзела ў бараку мамак і вышывала. Вышывала прыдуркам, якім усяго было мала. За пайку яны выкарыстоўвалі патрабуючых і шылі, шылі... гагавалі сабе выправы, але як жа яны маглі глядзець на гэтыя рэчы з лагернай нядолі ў сваіх хагах, ды і хто такіх жанчын калі пакахаў бы, бяздушных... Ну, але Жэня вышывала ім і начальству й мела нават капейку за гэта для будучага дзіцятка. Аб гэтым я паведаміла сяброў, думаю, што скажуць? Адныя адразу напісалі, што нельга, каб было дзіця, бо яно ўсё роўна ніколі не скажа «Жыве Беларусь», а толькі «Всегда готов» і

г.д. Другія напісалі: «Нам гэта не падабаецца, але калі скажаш, маці, дык паможам». А трэція ўсцешыліся, што гэта можа быць нейкі паэт ці паэтка, і калі будзе дзяўчынка, дык каб назвала Жэня найдарожшым для іх імем — Ларыса... А Жэня зацяла вусны, не наракае, такая тактоўная, мудрая, цергіць. Божа мой, гэта ж жыццё, і не адна, якая Жэню асуджае, мае куды больш на сумленні... Аднойчы йдзем мы з работы, а ля вахты чакаюць мяне хмараю проста й віншуюць, што ў мяне ўнук! Ну й так трэба! Жэня была львіца, не маці, зайздросная за сваё дзецятка, улюбёная ў яго. На жаль, у яе ўспыхнуў туберкулёз, трэба было легчы ў больніцу й пакінуць на час які дзіця. Яна не згадзілася, толькі б карміць, толькі б даглядаць яго.

Мяне як штрафніка вывозілі. Ніхто не ведаў куды, гадалі, што на Новую Зямлю. Я пайшла да Жэні. Яна распавіла дзецятка й з плачам упала тварам на яго, уся яна ўздрыгвала, аж стагнала. Я падняла яе, і мы развіталіся. Пару рублёў сваіх я палажыла ля дзецятка й ледзь жывая выйшла з той больніцы. Справа кончылася пагана. Жэня, памятаючы высказванні сяброў, не звярнулася да нікога з нашых. Была ў нейкай знаёмай. Многа хто хацеў ажаніцца з ёю, але жадалі, каб яна аддала ў дзетдом дзіця. Жэня не згаджалася й ненавідзела такіх людзей. Пасля яна захварэла, захварэла й дзецятка. І калі ўжо пагражала ім найгоршае, зайшоў туды Аляксей, грузін. Ён спачатку падышоў да дзіцяці, пачаў рагаваць яго, а пасля й Жэню. Ён ажаніўся з ёю, ці кахала яна яго, я не магла запытаць у яе. Я люта злавалася на нашых хлопцаў, не здольных на дабро й велікадушша.

Цераз пару гадоў, калі мяне зноў вярнулі на Інту й мы з пані Оляй, ужо расканваіраваныя, хадзілі чысціць сметнікі па Інце, дык аднойчы, раней кончыўшы сваю норму, зайшлі да Жэні. Была ў іх маленькая хатка, мара ўсіх зняволеных. Юра вырас, увесь быў, як Жэня, чарнавокі й вельмі прыгожы. Аляксей папраўляў праводку, і малы цюкаў за ім малаточкам. «Гляньце, як мне мой сын памагае», — сказаў, засмяяўшыся, Аляксей і да сваіх добрых, шырокіх грудзей прыгуміў яго маленькі тварык. Я толькі намагалася, каб не заплакаць ля іх. Пасля паадносіла ім свае лагерныя драбніцы, бо нас, «іностратцев», збіралі ўжо на

далёкі этап. Нас завязлі ў «Дуброўлаг» у Мардоўскую АССР, у Поцьму.

Што цяпер з Юраю гэтым, я не ведаю. Жэня напісала сябрам, што назаве сваяго сына так, як называецца сын той, каго яна любіць... Я прыкаваная да Зэльвы, да мужа, да развалінаў старой хагы, а сэрца маё не раз засумуе, застогне й па іх, дарагіх мне, бо вельмі чалавечных. Я з радасцю пераканалася, што ў Грузіі радзіліся не адныя Сталіны, але і Аляксеі.

А этап далёкі рыхтаваўся. Фрыма Барысаўна бегала па начальніках і плакалася, каб хоць не забралі яе. Рэцывісткі блатныя прыбягалі заверыць мяне, што мяне ніколі ніхто не скрыўдзіць. Некаторых ужо пачалі адпускаць з лагераў, а нас пакідалі па некалькі разоў у зоне для розных фармальнасцяў. Брыгады варочаліся з работы, а нам ля вахты начаплі бляхі з нумарамі й фатаграфавалі нас. Усе глядзелі на гэта з жахам і яўнай палёгкай, што гэта не датычыць іх... Мае сябры былі ў адчаі. Яны вырываліся пад драгты на рабоце, каб хоць пабачыць мяне, бо хто ж ведаў, куды нас павязуць. Я, Оля Мароз, Міля Бак ехалі за тое, што арганізуем людзей, іншыя — хто за што. Мы трымаліся як заўсёды. Ад мяне пачулі шмат праўдзівых і зусім не падобных на каянне слоў... Лагер плакаў. Дзяўчаты збіралі для нас грошы. Людзі кідаліся на шыю й галасілі, як па нябожчыках. Жаль было пакідаць тых, з кім столькі перажылося. Нарэшце канвой павялі нас на станцыю, і вось загадка — куды ж нас папруць? Нам гэтага не скажа ніхто, канвой наш — нямы. Цягнік ляціць тундраю далей і далей на поўнач, ужо зусім мала лесу, болей кусты. Нас прывезлі ў інвалідны лагер у Абезь. Ну што ж, гэта не самае горшае. Праўда, туды яшчэ амністыя не даходзіла — гэта было яшчэ болей на канцы свету.

Забылася напісаць, як пасля смерці Сталіна нас аднойчы ўрачыста сабралі й пасля непакоячага маўчання аб'явілі аб тым, што здымаюць нам нумары й дазваляюць пісаць кожны месяц дамоў. Дагэтуль дазвалялі толькі два разы ў год. Некаторыя пішчалі, плакалі з радасці, славілі партыю й гэтак далей. Я злосна зацемила, што давалі людзей да таго, што ўжо

няма ім каму пісаць і што нумар для нас не цяжкі... Усе злосна глянулі на мяне, асуджаючы за няўдзячнасць, і толькі адзін з начальнікаў сумна й з нейкім раскаяннем на мяне паглядзеў, як быццам і ў іх ужо абуджалася нешта чалавечае. Яшчэ пакуль нас адвезлі, давялося моцна трымаць свой лагер, ды і іншыя, паколькі нас крыху слухалі. Людзей трэба было хочаш не хочаш асвабджаць з лагераў. Па радыё пералічалі праступнасці Сталіна, людзі слухалі й лаяліся: за што жа іх гады трызілі? Лагеры ўскальхнуліся, і начальства спалохалася сільнага элементу на волі. Пачалі рабіць у лагерах правакацыі. Дзікія, хітрыя азіяцкія правакацыі. Неспакойны элемент замест на сапраўднага ворага накіроўваць на самых сябе! Во хітра! Напрыклад, украінцы б'юцца ў лагеры з літоўцамі! Б'юцца з-за слоў, нехта нешта сказаў, і вось адныя з другімі забіваюць сябе за дротам! Начальства, калі яны ўжо пабітыя, «мірьць» неразумных. Палітычныя лагеры, Божа! Але няма дзіва, людзі падзічэлі, пазвярэлі за дзесяцігоддзі жывёльнага існавання. Мы з Оляй Мароз, Бірутай Стумбрыце і іншымі разумнымі дзяўчатамі розных нацыянальнасцяў не дапусцілі ў сваім жаночым лагера да падобнага, хоць праявы ўжо пачыналіся.

Вельмі разумнай жанчынай была ў нас Марыя Мартынаўна, жаль, прозвішча я забылася. Яна была латышка, шляхотная, цвёрдая, бескампрамісная! Ненавідзела прыдуркаў і бачыла ўсю сістэму зняволення й трымання ў няволі наскрозь. «Знаеце, Ларыса Антонаўна, калі я буду на свабодзе, дык у маёй хаце цяпер не будзе дарагой мэблі, але на сценах будуць партрэты маіх любімых дзеячоў, перад усім Уінстана Чэрчыля, у кожным пакоі прыгтым. Калі чалавецтва яго не паслухае — згіне, і згіне вельмі няслаўна». Мы з ёю любілі гаварыць аб гісторыі й спакойна магла гаварыць на ўсе тэмы.

Мне лісты не прыходзілі ніскуль. Тага мужаў памёр, муж не ведаў, дзе я, а сына, як мы пазней даведаліся, пасадзілі за хуліганства, і білі яго, і здзекаваліся над ім, як самыя хацелі, праўда, польскімі рукамі на гэты раз. Усюды ёсць шумавенне й вырадкі, вось і Польшча хоць гэтымі людзьмі дагадзіла «асвабодзіцелям», як яны самыя вечна сябе называлі. Вестка аб лёсе сына дайшла між радкоў і ў Абезь. Беднаму, відно, па-

шкодзілі мае вершы, якія стукачы, розныя Шапавалы, выдалі нелюдзям на Інце. Было відно, што баяцца, каб сын не стаў, як маці. Трэба было прыбіць дзіця, каб не ачуняла, не паднялося... Бедны мой сын, але трэба было змагацца, каб усім дзецям на ўсёй зямлі можна было б пры бацьках гадавацца й расці, як растуць дзеці цывілізаванага свету, пазнаючы прынцыпы добра, праўды, чэсці й міласэрдыя.

Нам часамі прывозілі кіно, за ўступ трэба было плаціць, але кожны стараўся яго паглядзець. Аднойчы быў фільм аб юным Каруза²⁹⁶, і мы доўга снілі аб ім. У кіно пусkali ў першую чаргу прыдуркаў і рабочыя брыгады, якія выпаўнялі план.

У культбрыгадзе я прабыла амаль зіму. З Тамарай Вераксо працавалася добра. Яна вельмі цешылася з кожнага маяго ўдалага верша. Да аднаго падабралі музыку, і яна ставіла яго, як номер балету са спевам. Канцэртны былі цікавыя, часам на высокім узроўні. Але зышлося ў гэтай брыгадзе й нямала стукачоў, як Мара Аграновіч, якая лавіла кожнае маё слова, чаплялася да яго й адносіла начальству. Ды ці толькі яна адна... Напрыклад, скажу: «Чаго баяцца бедных манашак, няўжо і яны страшныя сільнай дзяржаве», — як ужо Мара падымае крык, што я казала аб слабасці Савецкага Саюза. Пасялілі яе каля мяне, і страх было аказацца, так яна ўсё перакручвала. А бедных манашанек, пераважна расеек, заганылі ў БУР і вельмі праследавалі. Аднойчы нейк мы з імі сустрэліся і яны ўгаворвалі нас не працаваць, што яны прызнаюць толькі «труд на добровольных началах», таму не прызнаюць нат калгасаў. Аднойчы прывезлі нешта 30 манашанек, якія не хацелі нічога казённага апранаць і есці. Яны не хацелі ў няволі йсці нават у баню, і іх цягнулі ў яе сілаю. Выдзялялі на гэты брыгады. Цягнуць дзяўчаткі няшчасных у іх лаганных-пералатаных лахмоццях, і яны, выхудляя, страшныя, толькі стогнуць: «Господи, помилуй, Господи, помилуй...» Аднойчы я іх убачыла ў бані, гэты былі шкідлы з вялікімі крыжамі на грудзях, жудасныя й счарнелыя. Нават Віктор Гюго²⁹⁷ не змог бы

²⁹⁶ Каруза Энрыка (1873–1921) — італьянскі спявак (тэнар).

²⁹⁷ Гюго Віктор Мары (1802–1885) — французскі пісьменнік.

апісаць такой нэндзы, у якой жылі яны. Раз пабралі ім вопратку, спалілі яе й на месца спаленай палажылі казённую. На дварэ быў мароз 40°, і яны не апранулі казённае. Страх было глядзець, як голяы ў такі люты мароз беглі ў барак. Яны паміралі пры мне ў Абезі, як мучаніцы. Калі далі ў баракі радыё й лозунгі, дык яны, няшчасныя, не маглi гэтага сцярапець і, наколькі былі ціхія, усё ж лозунгі зрывалі, а радыёточкі проста разбівалі. Тады ім саджалі дзяўчат, каб тыя вартавалі, але мы былі душою з манашкамі, і калі было трэба, дык «стража» выходзіла, а манашанькі распраўляліся з радыё. А то старэнькія ў неймаверным лахмоцці ўцякалі ў жудасныя ўборныя і там, як шэрыя камякі, сядзелі днямі пад сценамі ў смуродзе й брудзе. Брыгады нанач збіралі іх і сілаю адводзілі ў баракі. Яны стагналі, так ненавідзелі ўсё, да чаго іх змушалі. Ужо нічому й нікому не верылі. Дзяўчаты злаваліся на іх, бо пасля працы і ўсякіх шмонаў і шпаркі блашчыцаў, якія масава вядуцца й на поўначы, ім трэба было яшчэ валачыць сілаю няшчасных, каб не памерзлі насмерць. Яны ўсё посцілі, елі свой хлебушак, маліліся й чэзі. Такіх стойкіх, як былі яны, я не сустракала болей. Яны, раз зняверыўшыся, не маглi й не хацелі больш слухаць усякай хлусні, проста паміралі. Наагул нейк верылася толькі людзям, якія не адракліся Бога. Такія толькі й былі стойкія й спагадлівыя заўсёды. Такія не падводзілі. Вельмі моцна трымаліся, хоць не так адчайна, грэка-католікі. Было многа баптыстаў, яны трымаліся цеснай групай, але былі занятыя толькі сабою. Выдзяляліся многім, хоць бы тым, што вечна плакалі й заводзілі. Збяруцца ў канцы лагера ля ўборных і падымуць такі плач «ля сцяны Іерусалімскай», што мароз ідзе па скуры. А нам плакаць было нельга, бо трэба было нам выжыць. І дапамагаць нам трэба было кожнаму чалавеку без розніцы нацыі, рэлігіі, пераконанняў, проста хоць маральна ратаваць людзей. Баптысты прыставалі да мяне горай за тое начальства... «Вы ж мусіце быць з намі, — казалі, — вы ж такая, як мы». І калі мяне асабліва мучылі, дык казалі, што гэта Бог дае мне пазнаць, што мне ўжо час перайсці да іх... Яны вербавалі сабе «веруючых», і вось адна масквічка, здаецца, пайшла да іх. У іх былі пасылкі з волі, і гэта было даволі

выгодна. Надзела бабка даўгую сукню, схавала валасы пад хусту і ўсё тварыла, што і іншыя, да тых пор, пакуль не памёр Сталін. А пасля, калі пачыналі пакрысе пускаць людзей дамоў, яна скінула ўсе лахмоці і пайшла да Вераксо ў кардэбалет і такія каленцы там яшчэ выкідвала, што ўсе хахаталі. Была там яшчэ такая вельмі пабожная, якая не давала мне жыць, што трэба ні аб чым не думаць, нічога не хацець — ні вайны, ні асвабоджэння, ні помсты на ворагу — і ўсё даказвала мне, што я аб гэтым усім думаю і каб як найхутчэй адраклася. Выглядала гэта вельмі дзіўна, і, нягледзячы на яе посны твар, так і думалася, што і яна з кардэбалету, але не ад Вераксо... Іншыя былі больш-менш нармальныя, але людзей не было ім жаль, вось толькі сваіх «веруючых»... І наагул было розных сектаў, напрыклад, нейкія «плясуны». Прыехаў раз этап, размясцілі жанчын па нарах, і раптам пад вечар пару з іх саскоквае, пачынаюць такую пляску, як упіўшыся на вяселлі. Мы думалі, што ў іх не ўсе ўдома, а гэта ж такая іх секта.. А верыць было так проста: маліцца, любіць людзей і выжыць, усім жыць.

Нідзе, як тут, не ясна было, што «вера без дел мертва есть», а без любові да людзей — тым болей. Я часам думала, як чуўся б і што ў гэтых варунках рабіў бы які сапраўдны амерыканскі місіянер? Якую ён тут застасаваў бы тактыку? Я толькі ведала, што не заўсёды трэба быць голубам, у гэтым выпадку — лепей лісою. На ражон было лезці не час, а, як той лекар казаў — перахітрыць ворага. Дзіўна, што яны найболей баяліся ўсё ж рэлігіі. За малітоўнымі кніжачкамі і абразкамі дык проста палявалі. Адноўчы я ляжала хвора, засталася ў бараку і дзюія дзяўчаты і, карыстаючы з гэтага, маліліся. Увайшлі надзоркі, з якіх найболей дурная і найболей лютая была нейкая Дунька. Пачаўся шмон. Убачыўшы малітоўнік, Дунька накінула на дзяўчо, як гіена. Дзяўчына пачала ўцякаць, скакаць па верхніх нарах, Дунька за ёю ў сваіх боцішчах. Малітоўнічак кінулі мне, і я яго ўраз прыхавала, а сама пачала стагнаць. Дунька не знайшла яго, з чаго ледзь не выла. Наагул надзірацелі былі нелюдзі. Калі аднаму з іх, нейкаму Кір'янаву, нарадзілася дзіця, дык людзі не п'таліся: хлопец ці дзяўчына, а канваір ці

надзорка? Ніхто не мог уявіць сабе, што з гэтых кацюгаў можа быць нешта іншае. Кір'янаў пасля смерці Сталіна, кажучь, пайшоў вучыцца на афіцэра. Так, зусім на гэта адпаведны элемент, ад нечалавечага выразу твару пачынаючы.

Людзеі у лагеры амаль не білі. Мяне дык біў толькі раз нейкі Іваноў за тое, што не хацела йсці мьць падлогу ў воінскі барак. Я так і не пайшла, але ўжо енчыла, што мела сілаў, аж адскочыў ад мяне й кінуў біць. Нас мучылі вышукана маральна. Забіралі нам спакой, рвалі, як магі толькі, нервы, ганялі, усяк прыніжалі. Штодзённа мы павінныя былі казаць ім канец сваяго сроку. У мяне гэтае «свята» прыпадала на 73-ці год! Вось мы мусялі такое памятаць. Нас жудасна апрадалі, забіралі ўсе нашыя паперкі, забівалі нашыя радасці. Не, усяго не перасказаць... Ніхто з іх не меў літасці, і гэта палохала найболей, знача, не будзе на зямлі людзей — адныя ўзаемныя мучыцелі толькі... Мне, праўда, і сяння не лепей, мучаць яшчэ болей прадумана й садыстычна, як некалі... Вера толькі ў сілу, а рэшта ўсё не мае значэння паводле іх. А сілы гэтае ніхто яшчэ не парушыў, яе прызнаюць, і энкі няшчасных мільёнаў зняволеных моўкнуць у тундры, у пустынях і стэпах гэтай надзеленай прастораі й дзікасцю краіны, якая мучыць і губіць даўно ўжо самую сябе, не знаючы меры.

Пасля байкогу канцэрту мне зноў прыгразілі «сухарыкамі» й заперлі ў такую брыгаду, гдзе не дыхнуць. Вярнуўшыся з працы, я заставала свае нары як пасля землятрусу. Усякая нечысць здзекавалася нада мною ў вочы, во прыдуркі. Нарэшце я не вытрымала й пайшла да начальства. Быў там нейкі беларус, так і перла з яго нашая мова. Вось я яму й вылажыла свае погляды. «Лепш вы ўжо раз мяне забеце й не дазваляйце кожнаму мучыць мяне, гэта ж так нізка...» Рэзультат быў той, што далі мяне ў брыгаду штукатураў Марыі Мельнік — шкуры, не чалавека. Я гэта ведала, стала хітрэйшай. А сябры пісалі, і вершы пісаліся й палілі мае далоні, іх трэба было рассылаць, каб жылі й думалі так, як я. Бяліць і папраўляць печы нічога, але вась паставілі мяне тынкаваць столь. Кіну раствор на столь, а ён мне — ляп назад у вочы... З вапнаю жа й ніяк мне не атрымоўваецца. Нарэшце сябры

прыслалі мне шахцёрскія акуляры, ды я крыху падвучылася гэтай мудрай штуцы, і ўжо было лягчэй. Мельнік мяне ад сябе не адпускала, а яе падружка нейкая Надзя Карава папярэдзіла мяне, што Мельнік так і працягваюцца рукі, каб мяне задушыць уначы за тое, што я супраць «любімае родзіны». Можна думаць, як я там чулася, ведаючы ўсё яе выслужванне немцам... Розум тут не дзейнічаў, усё залежала ад шчасця.

З Ольгай Мароз была ў нас адна доля й адна папулярнасць у добрых людзей. Была ў лагеры й англічанка Кэтты, жонка нейкага важнага таварыша. Мела двух сыноў на волі, мужа, які ад яе, здаецца, адрокся, і, як сапраўдная камуністка, непрахадзячую любоў, якую ад Сталіна перанесла цяпер на Леніна. Яна ўсё брала на розум, але я ёй аднойчы расказала ангельскі фільм «Дзве тысячы жанчын», які я ўбачыла ў Празе, і гэта кранула яе не на жарты. Кэтты была худая, тонкая, рыжанькая й не благая. Як і мы ўсе, чысціла ўборныя, а чысціць было што й кіркаваць.. Уборная — гэта таксама нейкі падыход да камунізму, вялікі рад дзіраў, і там «калектыўная творчасць» з раніцы пачынаючы, і чарга, і погляд на гэтае ўсё, і роздум...

У Менску яшчэ нейкая Болбат, мянчанка, цвярдзіла, што ў лагерах пачнецца яе сапраўдны камунізм, у які яна вельмі верыла, і вось пачынаўся ад супольных нараў, гдзе з-за цеснаты ўсе па камандзе паварочваліся на той ці іншы бок, з супольнай кармілкі, бані, працы, да тае жудаснай уборнай, успомніць якую страх... А недзе ў свеце ўсё ж жылі жанчыны, капрызлі, апраналіся ў розныя моднасці і, можа, наракалі... О, калі б яны бачылі гэтае хоць у сне, яны, напэўна, не ведалі б межаў асабістаму сваяму шчасцю. Быць пры сваіх дзецях, быць з мужам, мець сваю хатку, гдзе хлеба ўволю на стале і ціха, ціха, як у храме...

Хрысціяне сябе нейк узаемна пазнавалі. Нягледзячы на веравызнанне, кожны, хто верыў, хіліўся да такіх, як ён. Усюды на поўначы панаваў аўтамаг, як і ў літаратуры, як і ў гульнях дзяцей да сянняшніх дзён. Так, аўтамаг — гэта сіла: кожны тупы ёлуп можа трымаць сотні найлепшых безабаронных людзей і рабіць з імі, што сам хоча. Змушаць іх, напрыклад,

пераносіць горы снегу з месца на месца да абсалютнага ўпадку сілаў ці проста страляць ля нас, а калі мелі неасцярожнасць адысці ўбок, дык і ў нас. Гэтыя аўтаматы так доўга заглядалі нам у вочы, што сяння яны здаюцца нам сімвалам камунізму, супраць якога ў нас заставаўся — крыж. Адзіны, беззаганны й бясстрашны, які не пакінуў нас у нашых суровых выпрабаваннях — нашая мужнасць і нашая сіла. І вось у гэты жудасны час мы думалі сабе — ніводнага кроку ў бок ад вучэння Хрыста й ніводнага слова іначай! Ёсць жа нейкая чалавечнасць на свеце, на якую мы спадзяемся, бо мы толькі да канца пазнавалі жудасны твар джынгісханаў, і нам з імі не па дарозе.

Аднойчы начальства загадала выбраць прыдуркам саракалетніх жанчын і асобна іх вывесці за зону ў Інту, бо на маладых там заглядаюцца. Нас выбралі, але не проста так. Сабралі ля вахты ўсіх прыдуркаў і ўсё шумавенне, якога нідзе не бракуе. Яны паднялі нас на смех агідны, брудны, з непрыстойнымі каментарыямі. Начальнікі паціралі рукі, а адна латышка, мілая, спакойная жанчына, плакала й шаптала мне, што такога прыніжэння нават на жудасным следстве не адчувала. Тады я, злосна глянуўшы на адну бяззубую дзяўчыну, сказала: «Паглядзі на сябе ў люстэрка й на гэтых, чужых табе жанчын, яны як дзяўчаты ў параўнанні з табою, а ты — бяззубы й гнілы пень пры іх». Цкаванне змоўкла, і толькі т.зв. нарадчыца са зняволеных, нейкая рабая і агідная Галя Цярэшчанка, доўга душылася са смеху, схваўшы свой рабы твар у рабыя далоні. А побач стаяла Тамара Аляхновіч, дваццаціпяцілетніца таксама, і худы даўгі яе нос трэсся ад хохату.

У лагеры была адна амерыканка Аліса Алекс Максімава. Была яна зусім маладая, але зусім сівая. З яе пасмейваліся, бо яна, напрыклад, сваю сціплую пайку ўмела яшчэ падзяліць з галоднымі варонамі, якія кружылі над лагерам, гаворачы, што ў Амерыцы любяць жывёлу й птушак так, як і людзей. Аліса была вельмі інтэлігентнай, цудоўна апавядала. На этапах і ў Абэзі ў нас была маленькая група, мы сепараваліся крыху ад іншых, шчыра гутарылі й стараліся, каб у нас быў заўсёды

харошы настрой. Часта Аліса, якую прадала яе ўласная мачыха, так сумавала, што прыходзіла да мяне, каб сказаць, што пакончыць пэўна самагубствам. На гэта была ў мяне адна рада. Я даставала кусочак хлеба, калі было, дык яшчэ што, мы крыху елі, і Аліса зноў магла жыць. З ёю было мне вельмі бяспечна й лёгка, а на этапах мы не разлучаліся, бо вельмі не давяралі іншым. Вязлі нас разам — як «інастранак». Была ў лагеры й нейкая каханка Берыі, якая ўсімі сіламі старалася заўсёды даказаць нам, што яна, толькі яна адна, тут нешта значыць і зусім без віны. Калі ў яе быў добры настрой, дык расказвала, як цалаваўся Сталін і як пахлі яго вусы. Пра Берыю яна нечаму маўчала. Была гэта жудасная качарга, і як паслухаць было, якія машыны з маскоўскімі прыгажунямі шмыгалі пад маркай дыпламатычных у Крэмль, дык дзіўна было, што і яна там выкручвалася ля тых крываваых бестыяў. Некаторыя жанчыны, як, напрыклад, Тарасенка Соня, якая ўсё жыццё недзе правяла толькі ў лагерох, зусім ужо не была падобна на сваіх сёстраў. Хадзіла толькі ў нагавіцах, голас мела грубы й твар нейк зморшчаны не па-жаночаму. Было такіх некалькі, і гэта нейк было сумна. Самай страшнай была немка, шпіёнка Кацька. Гэта была прыгожая дзяўчына, але страх браў на вярсту ад яе. Працавала толькі ў партноўскай. Кажуць, што яна прадавала і канваіраў, і нават начальства, не кажучы ўжо аб зняволеных. Яна выехала ў Германію разам з іншымі харошымі й горшымі дзяўчатамі з Аўстрыі й Нямеччыны. У апошні час немкі пачалі атрымоўваць пасылкі праз Чырвоны Крыж, лісты й здымкі й жылі толькі надзеяю ад'езду дамоў. Апакоўкі іх пакетаў мы разглядалі, як якія ўпрыгажэнні кватэр.

Пасля смерці Сталіна пачаўся абмен канцэртнымі трупамі па лагерох. Атракцыяй была жаночая трупа. Дзяўчаткі пачалі ездзіць па ОЛПах. Мне гэта было выгадна тым, што сябры мае пасылалі глюкозу сапраўдную й цукеркі. Часам і грошы для нас усіх, а часам які матэрыял. Адноўчы купіў такога многа метраў сам Косця Шышэя. Гэта быў жоўты, як яешня, паркаль у вялікія чырвоныя кветкі. Мы падзялілі гэта між сабою й шылі хто што мог. Я зрабіла з гэтага верх для коўдры, бо Маці Марта

прыслала мне ваты. Пад лагерным коцам²⁹⁸ я вельмі замярзала. Косця пыгаўся, ці падабаецца падарак? Я ўсім загадала падзякаваць і напісаць, што падабаецца, а сама выразіла вялікую ўдзячнасць, што каб мой родны сын купляў мне нешта, дык купіў бы, напэўна, падобнае, бо ў мужчын ужо такі густ. Мая гэта коўдра вельмі падабалася жонцы Пракоф’ева. Яна была іспанкай і казалла, што ў іх такі сцяг — чырвоны й жоўты. Была гэта старшая, але яшчэ прыгожая жанчына, сыны ёй пісалі, а сам Пракоф’еў, здаецца, з ёю развёўся. Увосень мы яшчэ будавалі дамбу ля Інты на некалькі метраў, высокую. Былі разам лёд і балота, мы з насілкамі валаклі зямлю наверх дамбы, слізгаліся, падалі ў балота. Лайма не магла злапаць паветра, другіх калаціла эпілепсія ці сардэчныя прыступы. Вельмі стараліся толькі літоўкі. Казлоў раздаваў усім па папяросе.

Часам былі ўзварушлівыя хвіліны. Мы працуем на базе ОРСа²⁹⁹, а што гэта, я й сяння добра не ведаю. Бліжыцца Новы год, і мы ачышчаем зону ад неймавернай колькасці снегу. Здаецца, што гэта база засабляе Інту, галоўнае яе начальства прадуктамі. Бліжыцца вечар, неба зрабілася чырвоным, ліловым, жоўтым, наагул несказана прыгожым, але мароз пранізвае бушлаты, мы дрыжымо. Адкідаць снег — гэта не кіркаваць, пры ломе й кірцы нават у 40° спацееш, а тут мы збіліся ў групку, грэемся словамі, хочам у зону, бо змерзлі. Каля нас шмыгаюць вальняшкі й бытавікі, якія, расканваіраваныя, працуюць на гэтай базе. Іх мы пазнаем па тым, што яны, як і мы, у бушлатах. Здалёк узіраецца на нас высокі стройны юнак, твар у яго нейкі няроўны, але вельмі прыемны, рашучы, нейкі інтэлігентны. Ён знік недзе, пасля зноў паказаўся й вось падыходзіць да нас, хоць збліжацца да нас нельга. Падышоўшы, ён расшпіліў ля нас сваю целагрэйку, і на паўночны зледзянелы снег пасыпаліся самыя сапраўдныя паўдзённыя мандарыны. Мы анямелі спачатку, а пасля, як дзікуны, накінуліся на іх, рвалі іх са снегу, тапталі, вырывалі сабе з рук гэты цуд на поўначы. Юнак, які для нас украў у

²⁹⁸ Коц — баваўняная альбо шарсцяная коўдра.

²⁹⁹ ОРС — аддзел раённага забеспячэння (снабжэння)

сытага начальства гэтую радасць, знік, і добра, шго ён не бачыў нашых паводзінаў. Аднак мала хто з'еў тую мандарынку, мы іх прынеслі ў зону, аддалі дзецям у іх зоне, падзялілі па долечцы паміж сабою. Мы здолелі на Вялікдзень падзяліць адно ячка на 30 частак, каб разгавелася ўся брыгада. Зноў перад Вялікаднем у Вялікую Пятніцу раз нас павялі чысціць Інту, яе ўскраіны. Яшчэ былі горы снегу, але сонца крыху прыгравала. Мы ўсе амаль пасцілі, было нам светла нейк ад надыходзячага вялікага свята. Хрыстос, Ён адзін быў вечна з намі, і мы адчувалі гэта. Калі нам было найгорай на следстве ці ў другіх страшных выпадках, мы з даверам шапталі: «Цела й Кроў Ісуса Хрыста, рагуй мяне». Дапамога адчувалася. Бог мог перамяніць душы нашых мучыцеляў, мы ў гэта верылі. Вось мы, замучаныя, селі на снег, бы тыя курапаткі, нешта гаворым. Да нас падышоў, пагаварыўшы з канвоем раней, нейкі чалавек, ён нёс нам вялікі скрутак! Там былі селядцы, хлеб і, можа, два кілаграмы каўбасы. Аказалася, мы працавалі ля нейкага каўбаснага цэху ў Інце й нашыя быўшыя зэкі, работнікі цэху, так хацелі парадаваць нас. Дзяўчаткі ўсё прынеслі мне, каб раздзяліла. Селядцы я раздзяліла роўненька ўсім, а каўбасу мы перанеслі ў зону й пасля спраўлялі разам Вялікдзень...

Часам было жудасна. Нас павялі вясной капаць канавы там, куды вывозілі нечыстоты. Лагер быў тут адвечны, аднагодак, пэўна, савецкай улады, і гэта ўжо было трансва з аднаго броду. Толькі ў гэтыя дні мы не хацелі есці, не маглі. Усё пырската нам у твар і на вусны, мы прасмярдлі, і нельга было адмыцца. Пасля зноў вялі нас капаць траншэі, і гэта было так цяжка, але ўжо лепш...

А хлопцы нам кідалі свае запіскі, мы іх прагна лавілі. Літоўкі пераносілі іх адчайна. Ды за любоў не так і каралі. Наагул, калі трэба было нешта зрабіць, дык толькі пад гэтым прыкрыццём. Савецкія следавацелі з надзвычайнай радасцю капаюцца менавіта ў розных пачуццях і авантурах. Хлебам іх не кармі, а дай магчымасць паздзекавацца з нечых любоўных спраў. Вось мы й вывучылі іх псіхіку й пад гэтай маркаю трымалі кантакты. Яшчэ адну слабасць мелі тыя сцэрвы — арыгінальна арыштоўваць свае ахвяры. Гэта яны лічылі сваім

майстэрствам. Жанчыну, за якой яны палявалі, заганялі ў неймаверныя сітуацыі. Спачатку ўпіваліся яе страхам і болем, бо ж беднай куды ўцячы? Тады недзе ў кіно, на вакзале, на спацыры яе падманвалі ў летняй сукеначцы й тады ўжо душылі за горла... Выхваляліся пасля, такое знушчанне называлі падзвігамі разведчыкаў...

Пасля смерці «самага мудрага» паявілася ў нас болей яўрэяў. Гэта былі ленінцы. Яны стараліся мне давесці «веліч» гэтых ідэяў... О неба, я жа іх бачыла на практыцы й хіба ж паверу сваім вачам, не іх словам! Але калі я даходзіла, яны мне давалі глюкозу, пасля якой я ажывала. Раз грузінкі і яўрэйкі зрабілі мне нават такі сюрпрыз. На мой дзень нарадзінаў, аб якім ніхто не ведаў, яны падаравалі мне алавіка й некалькі сшыткаў (во скарб), а калі я вярнулася з працы, завялі мяне на кухню, гдзе быў накрыты стол з яўрэйскіх і грузінскіх пасылак і быў нават бісквітны сапраўдны торт. Мне было дзіўна. Другія гады мяне віталі ўсе нацыянальнасці, а раз свае беларускія дзяўчаты рана перад разводам прынеслі мне «торт» і свае ўпамінкі: хустачкі да носа, алавічкі, зубную шчотачку і т.п. Торт быў тыпічна лагерны. Жанчынам так хацелася нешта кулінарыць... Гэта быў торт са змеленых, высушаных паек хлеба, размешаны салодкай вадою й пераложаны павідлаам з сухіх яблыкаў з нейкай украінскай пасылкі, пасмараваны маргарынам зверху, пасыпаны цукрам. Гэта быў надзвычайны прысмак, але сяння я яго не ела б... Дзяўчаткі былі так узрушаныя, слёзкі ў вачох... Я хацела дзяліць той торт між усімі, але яны сказалі, каб перахаваць яго нейк і вечарам мы яго разам з'ямо. Што ж, наша брыгада працавала ў зоне, рамантаваліся печкі. Я паставіла торт на верхнія нары, прыкрыла ручніком. І тут шмон, ды які! Начальства з Інты! Спачатку прыбег з крывавымі вачыма Кір'янаў, падыме нары і як лясне імі, гэта ці пасыплюцца з іх блашчыцы. Падыходзе да маіх нараў. Як падняў іх, так торт і падскочыў, як ляснуў — торт і прысеў! О Божа, я ж цяпер з БУРу не вылезу, але ён нейк са злосці гэтага не заўважыў, шукаў блашчыцаў. За ім жа ідзе хмара надзорак, і во будзе шмон... Я за торт, у сушылку з ім, а там быў у карыце раствор, бо рамантавалі печ мы. Я той торт у ручнік, зверху ў

папер, папер аблажыла цэгламі, а на цэглы — раствор. Свае ложкі паставіла ў кветкі, бо на стале стаяў букет з іван-чаю, так я іх вырагавала... Сама стаю з масцяркою ля карыта і працую. Усё ператрусілі сцервы, але ў карыта не надумаліся... Вечарам прыйшлі мае дзеці... Хоць плач, яны, бедныя, тры дні не елі сваіх «пончыкаў», свае рыбы, цукру. Усё гэта збіралі, хавалі на гэты дзень, мае харошыя, такія шчаслівыя, і вось мы разам, нават Люцыю Антонаўну паклікалі. Нас так многа. Маўчым, гутарым, крыху спяваем, але найбольшае ў сэрцы й назаўсёды. Так мы той год спатыкалі й сваю Каляду. Болей 30 беларусак, стол свой у сталовай (Сталіна ж няма!), ля кожнай нарысаваная віншавальная картка са словамі з Евангелля ці іншай вечнай мудрасцю й поўны стол! Надзорка пыгаецца: «Чыя брыгада?» — «Ларысы Геніюш», — адказваюць дзяўчаты нейк бязбоязна, горда й глядзяць на мяне, штрафніка, якога маюць адвезці, а радыё ў сталовай грае якраз «Радзіма мая дарагая»³⁰⁰. Першы раз чую гэтую песню, ледзь не плачу. Знача, недзе хоць крыху яшчэ жывем, яшчэ нехта так моцна, так шчыра адчувае нашу Беларусь...

Яшчэ адзін дзень нарадзінаў, але ён быў, здаецца, раней. Брыгады ў зоне, лета, цвіце іван-чай. З раніцы йдуць віншуюць мяне ўсе амаль людзі, усе нацыі. Букетаў няма гдзе ставіць. Літовачкі нарысавалі Юру, які адзінока сядзіць над Нёманам. Ямо разам іх падаркі, пасля беларускія, украінскія, рускія, латышскія і г.д. Так да вечара. Я ўчадзела ад добрых слоў, ад пачуццяў людскіх. Элка напісала: «Паэт — паэту» — усе цытаты аб паэзіі, асабліва сваяго ўлюбёнага Маякоўскага³⁰¹, вялікія два аркушы. Прывітанні ў высокі стажок. Назаўтра ад сяброў цераз дзяўчат, яны не ведалі, верш з загалоўкам «Нявольная маці нявольных сыноў» — як яны на руках панясуць мяне дамоў... О, мары светлыя пагрыётаў, харошых маіх сыноў... Я хаваю гэта ў сваіх рэчах у капцёрцы. Ноччу на мяне нападаюць, валакуць у капцёрку. Я дастаю пакрысе свае рэчы, а запісачку тую дарагую адкідаю ў кут. Надзорка бярэ яе. Мяне выклікае

³⁰⁰ «Радзіма мая дарагая» — песня Ю. Семянікі на сл. А. Астрэйкі

³⁰¹ Маякоўскі Уладзімір (1893–1930) — рускі савецкі паэт.

страшны, дурны опер. «К каму пісаная гэтая запіска, каму?» — «Не мне, — кажу, — але аба мне!» Ведай, гад, гэтыя словы Сыноў аба мне! Ён амаль усё аддае мне, але тое дарагой запіскі, ліста ад Элкі і інш. не дае. Добра, што хоць не ў БУР... Нешта гаворыць мне пра срок, так я кажу: «Усе дарогі вядуць за зону, гэта знача — на волю». — «Нет, все дороги ведут к коммунизму», — пярэчыць ён мне, іншых гарызонтаў у такіх не бывае...

Я ўмею шапкі шыць і рукавіцы. Шыю іх з лахманоў для найбяднейшых бабак і так цешуся гэтым... А як там мой муж, мой сын, і ім, пэўна, холад?.. А ўся мая сям'я? Ад'язджаючы, я пакінула ўдома бацькоў абаіх, трох братоў, трох сястрычак. Гэта было ў канцы 37-га года, я ехала ў Прагу да мужа. Яны не плакалі, а мне плач раздзіраў грудзі. Яны не паэты, гэта паэты ўсё чуюць наперад. Цяпер тага мой, мажны й харошы, арыштаваны ў 39-м годзе, забіты ў гродзенскай турме, мама памерла на высылцы ў Казахстане ў 1945 годзе. Каханы з братоў Расціслаў, метар дзевяноста пяць см, высокі, з галавою, як залацісты сноп жыта, загінуў пад Берлінам 28 красавіка 1945 года. Маладзенькі Аркадзі, які разам з Аляксеем пайшоў з высылкі ў армію Андэрса, ляжыць у польскай братняй магіле ў Ларэта ля Рыма, маленькая Люся ў 1954 годзе загадкава памерла ў Вроцлаве, Аляксея велікадушна Англія прыгарнула, а Ксеня й Ніна выстаўленыя на ўсе правакацыі ў Польшчы, як і няшчасны мой сын... Муж зусім адзін у Варкуце недзе, як я ўжо пазней даведалася, і я... Толькі я не адна, са мною заўсёды людзі, асабліва ўкраінцы, якіх так нязмерна цаню, і добры Бог са мною, а пасля лагэру й мой муж..

А пакуль я ўваходжу ў новы лагэр, у інвалідскі Абезь. Яшчэ я не ведаю аб смерці мае любімай наймалодшай Людмілы, не ведаю яшчэ, напэўна (толькі са сноў), што сядзіць у польскай вязніцы сын мой і яму цяжка... У Абезі выбеглі супраць нас калекі, розныя гарбуночкі, старушачкі. Тут ёсць карпусы хворых туберкулёзнікаў, ёсць болей за 40 хворых псіхічна, у іх агароджаны барак, і там нам уступу няма. Няма тут ні вала, ні каня, як на Інце. Бабкі самыя на сабе возяць і ваду, і вугаль, і прадукты, і ўсе нечыстоты. Найболей тут, як і ўсюды, украінак, яны ўжо суженькія, пачарнелі, але як жа яны добрыя, ласкавыя

да хорошых людзей, як жа лютыя й злосныя да недругаў. Яны, здаецца мне, ведаюць усё на зямлі, гэта цярпенне адчыніла ім вочы на ўсе праявы жыцця іх цяпер.

Вось я ў Абезі, але думкамі ўсё яшчэ на Інце. Не магу забыцца, як падышла да мяне вельмі прыгожая расейская дзяўчына Аня Бандарэнка. На работу яна ўсё старалася так завязаць хустачку, каб чубік харошы было відно, бушлат свой падганяла па фігуры. Хацелася ёй падабацца, хоць сасонкам, хоць людзям, якія глядзяць на яе, а можа, сабе самой. Адночы прыйшла да мяне моўчкі, доўга стаяла, а пасля папыталася ціхенька: ці я выслухаю яе, ці памагу, ці змагу палюбіць яе, нягледзячы на тое, што яна расейка? О, як жа смешна! Аня, мілая, харошае дзяўчо, ці ж ёсць, ці ж можа быць тут розніца між вамі ўсімі, такімі беднымі, такімі дарагімі... «Ты як дзіця мне, — кажу, — і будзеш заўсёды кусочкам сэрца маяго». Я заплакала, такія пытанні былі не на месцы, у вачох доўга стаялі Стасяле Міляўскайце й Зося Будрыце — літоўскія студэнтчкі, якія лічылі мяне болей сваёй, як мае дзяўчаты. А Шагрыя... Падыдзе часам, калі хаджу адна, і скажа ўсё, аб чым я думаю, так мяне ведала, а другія... А полька Марыя, маладзенькая, высокая, светлая: «Пані Ларыса, ці праўда, што такія, як я, недзе цяпер «адоруюць»³⁰² перад вобразам Божым у касцёле. Яны, пэўна, як анёлы, і мне так хочацца быць з імі, не буду, пэўна, ужо, вырасту вельмі... А мне так халадно бывае, і тады я плачу, і слёзы змярзаюцца, ці вытрываю 25 лет?» Мілыя вочы ўпіраюцца ў неба, і такі жаль на прыгожым тварыку... А Марыя-беларусачка, савецкая патрыётка, але чыстыя такія, не лжывы чалавек. Ляціць да мяне з кожнаю светлаю весткай і сама зьяе... А Нуся Зарэцкая, малая ўкраіначка, якая ледзь не плача й пытаецца, ці сапраўды ў Амерыцы так забіваюць неграў, як нам паказвалі ў фільме паводле сцэнарыя нейкай эстонкі? Успакойваю, паясняю, дзіця верыць мне, і ёй лягчэй. Яна ўсё вучыць вершы на памяць, некалі хоча гаварыць іх людзям, і ёй 25 год пакарання: следавацелем у яе быў сын

³⁰² Adorować (польск.) — пакланяцца, клеічыць.

Каўпака³⁰³, а ёй было, мусіць, 18 годзікаў, а можа, і меней... Але былі і іншыя, напрыклад, прыехала нейкая медсястра з Варкуты, уходжаная (на агульных працах не працавала), усё нейчая любоўніца... Прэцца ў нашае таварыства. Вось імяніны пані Тэрэсы. Яна манеўруе словамі, нарэшце чытае цудоўныя вершы — нешта аб белых «пціцах». Мы захопленыя, перасказваю іх Элцы, якая ведае болей як дзве тысячы вершаў, чым часта сагравае мяне на аб'ектах, і яна хахоча! Верш, здаецца, Цюгчава³⁰⁴... Ну й дрэнь баба!

Мы рамантуем другую вахту, носім пад падлогу жвір, палажылі дошку й па дошцы цераз вакно — гэта хутчэй і лягчэй. Адыходзячы, дошку нехта адкінуў на драты. Ноччу прырэпалах, будзяць нас, строяць, правяраюць спярша брыгаду, пасля ўвесь лагер. Жарты — працавалі так блізка дроту і была дошка там, і была Геніюш там, во як хто пералез? Назаўтра яўляецца да мяне слаўная «дэкламатарка», прысела й пачала казаць: «Вось каб гэта ўцячы так праз дрот, зайсці ў Інту ў нейкую хагу, там забіць людзей, забраць ад іх адзенне й пашпарты і ўцякаць на волю...» Слухала я, слухала й кажу: «Заткніся, баба, і йдзі, скуль прыйшла! Метады, аб якіх гаворыш, вартыя цябе й тых, якія цябе паслалі, надта пасвоюму вы ўсё абдумалі, спеце спакойна, мы выйдзем і так і перажывем яшчэ ўсіх стукачоў...»

На аб'екце правяраюць канвояў, нейкі маёр доўга ўсё круціцца ля нас, а пасля пытаецца ў мяне, ці пазнаю, якое ён нацыі? А скуль я магу ведаць? «Я комі, — кажа, — бачыце, якія мы цяпер сталі, а якія былі!» — «Так, — кажу, — былі вы аленяводамі, людзьмі, і край ваш быў мілы вам і, можа, людзям, а цяпер вы адзіны страшны лагер, і вы куды горшыя, як былі, вы дзікія цяпер нелюдзі, якія прададуць за грошы ці муку любога няшчаснага, які б падумаў згэтуль уцячы...» Ён замоўк і адышоў... А мы часта іх бачылі, комі, надта нечаму яны не любілі, калі ім сказаць «зыране». Ездзілі яны ў маліцах, такіх скураных балахонах да зямлі, і доўгімі пугамі паганялі

³⁰³ Каўпак Сідар Арцёмавіч (1887–1967) — украінскі дзяржаўны дзеяч, адзін з арганізатараў партызанскага руху на Украіне падчас Другой сусветнай вайны.

³⁰⁴ Цюгчаў Фёдар Іванавіч (1803–1873) — рускі паэт.

аленяў. Былі там і дзяўчаты ў белых вышытых шапках, з косамі. Найчасцей ездзілі гурбой і крывіліся, убачыўшы нас, адварочваліся з агідай. Так ужо іх звучылі. Ну, а яны для нас былі дзікай экзотыкай. Нейк вывелі нас многа брыгад на Інту. Працуем, а начальства так і круціцца ля нас. «Вот сделали преступление, и работать надо», — кажа мне нейкі тып у афіцэрскім шынялі да пят. «Нічога, — кажу, — калясо гісторыі круціцца, сяння мы, заўтра вы...» Ён і скочыў: «Вы знаете, что делают американцы, напалмом Корею жгут». — «Я не знаю, что где-то делают, я вижу, что здесь жгут морозом и мерзлотой миллионы людей, и это не лучше...» Загадаў мне павярнуцца плячыма, запісаў нумар. Прозвішчаў тады ў нас не пыталіся. Хлопцы нешта робяць ля шурфоў каля нашай зоны, выкручваецца там і Слаўка Прыстаўка здалёк. Кінулі мы запіскі і іх забралі, а там мой верш! Які ж перапалох! Наехала начальства, мяне ў БУР. «Вот что она наделала, контрреволюция!» А там было пра тое, што ў нас у траўні цвет вішнёвы асыпаецца гэтак, як снег тут у гэтую пору, і як бы добра было быць цяпер у роднай Беларусі і т.п. Я там добра прагаладалася, але нехта ім перавёў, відавочна, верш, і паглядалі на мяне ўжо без лаянак, моўчкі...

Мы на аб'екце чысцім снег, а побач за загародаю нашыя з 3-га ОЛПа. Мы ачысцім пляц, зробім выгарфоўку, а яны будуць строіць па нас. Хлопцы пазналі мяне. Не працуюць, выйдучь, пастануць і ўсё глядзяць. Канвой раве на іх, страляе, а яны крычаць: «Не бойся, мама, ён не смее ў працоўнай зоне забіць нас». А я лекачу ўся, баюся за іх. Ляцяць запіскі... «Мама, мы шчаслівыя, што мы маем сям'ю, нам лягчэй. Вось другія крадуць, нізка падаюць маральна. Учора адзін напаў на канвоя ў страі, яго падстрэлілі, гэта ён здурэў з гора, з адзіноты, а мы трымаемся, маці...» і г.д. Запіска была пісаная лацінкай, такая цёплая, добрая, я схавала яе. Лоўкія пальцы шманалак абмацалі і яе. Кузняцова, загадчыца БУРу, строгая, страшная. Прыдуркі перад ёю становяцца на калені, калі правіняцца, яна не дароўвае. Выклікае мяне, што ж, я-то прасіць не буду, дый гутарыць, як захачу... «Ну, что?» — пытаецца. Маўчу. «Что делать?» — кажа. «Што ж, — кажу, — парушыла рэжым,

давайце кару!» Худы зацяты твар усміхаецца. «Слухайце, Геніюш, а каб вы напісалі жалабу, можа, вас пусцілі б дамоў?» — «Начальніца, а многа вы каго пусцілі? Людзі пішуць і пішуць, а што атрымоўваюць?» — «Гэта яны, а вось паспрабуйце вы...» Так яна мяне й адпусціла. Ніхто не мог паверыць, што яна магла так зрабіць. Яна сказала мне, што ёй перавялі змест запіскі. Нас з таго месца работы забралі.

А лекаркі былі злыя, асабліва нейкая Глафіра. Вывіхнула я нагу, і нага спухла, у войлак не ўлазіць, ну й далі мне бюлецень. Што ж, трэба прадоўжваць бюлецень, нага не адыходзіць. Глафіра дурэе: «Я бачыла, як вы стройна йдзеце па зоне, вы не хворая». — «А я заўсёды стройная і ўпаду толькі раз, каб болей не ўстаць, а пакуль нагі ў войлак не ўсаджу, вы дасце мне той бюлецень!» Сядзіць такая качарга за марлячкамі ў санчасці, мае сабе яшчэ днявальную й горшай, куды горшай яшчэ за надзоркаў... А тую Кузняцову, кажуць, што пару разоў прадалі прыдуркі, і яна мсцілася пасля на людзях, я, відно, крыху ёй вярнула давера.

Адзін раз чысцілі снег ля зоны, ля драгоў. Людзей расставілі. У мяне была гара снегу, і, калі ўсе разышліся і ў зону не было відна, падышоў канвой, сказаў, што ён з Магілёўшчыны й мяне ведае. Пасля схопіў лапату й пачаў хутка адкідаць снег. Спацеў. Пачуў, што падыходзіць другі канвой, і адышоў памалу...

Быў велькі этап. Усіх маладзенькіх кудысьці адвозілі, маіх дзяўчат. Былі гэта пераважна літоўкі, украінкі й між імі такая мілая Лена, Эліце, літовачка. Ёй было 19 лет. Забралі яе й мужа Ігнася, якога яна вельмі кахала й толькі пра яго й гутарыла. Мілае дзіця было збітае на следстве, і найгорай было лётаць, казала. «Як лётаць, дарагая Эліце?» — я пыталася. «А вось ставіць следавацель табурэтку на табурэтку й так аж да столі, а наверх саджае мяне, а пасля вырве апошнюю пры зямлі, і я лячу...» Пасля мы сустрэліся. «О, пані Ларыса, — казалі яны, — нас завязлі ў лес, гдзе сосны пад неба, далі пілку, сякеру й норму, і хоць плач, але мы пасля налаўчыліся, толькі раней быў там лагер блатных мужчын, якія ніколі не выконвалі сваіх нормаў, і мы мусялі выканаць за іх недароблены план бясплатна. Нас замучылі, і мы ўжо зусім дайшлі, але нехта

данёс гэта вышэйшаму начальству, і нас выратавалі. Што яны з намі чаўплі, што чаўплі...» — з вялікіх вачэй прыгожай Эліце толькі ліліся слёзы...

Часам былі добрыя прыдуркі. Адна такая Наташа мела нават свой куточак, куды мы прыходзілі грэцца, памыцца. У яе было заўсёды крыху хлеба. Там я сустрэлася й з Соняй Свідай, была яна нейкая сваячка жонкі Тарашкевіча, гулялі мы з ёю часта ў шахматы, але аднойчы яна папыталася ў мяне, ці СБМ і Самапомач — гэта тое самае? Гэта мяне настарожыла, каму ж да гэтага была справа? І я ўжо баялася яе... Доўга былі мы й з Люсяй Васількоўскай, з якой сустрэліся ў Горкім. На жаль, маё падазрэнне, што яна стукачка, пацвердзілася. Але яна не была паганай. Раз ледзь не ўдарыла мяне, бо я даказвала, што й тут капіталізм, толькі капітал у адных руках і ніхто яго не кантралюе... Яна спалохалася за мяне й сілай змусіла замоўкнуць.

Вялікдзень, а мы за зонаю. Снег, марозік, кірка й лапата... Стала так сумна, і прыгадалася мінулае: Прага, муж, сын... І вось муж на працы, я чакаю яго, адхіляю фіранку ад акна, гляджу на лімузіны, і мне ўспамінаюцца далёкія хаты. Я п'ю за іх чарку віна й думаю, што некалі я ўсім сваім сёлам дакажу, як умею цярпець за іх і ўсё выцярпець. Адным словам — «адхіляючы цюль ад акна, з поўнай чарай, угору паднятай, я стаю ў задуме адна» — і вось кажу гэта сваім сёлам. Далей я верш забылася, а канчаецца ён нейк так:

Поўнач, сцюжа, вясняныя святы,
снегі слёзы па твары, як соль,
прада мною кірка і лапата,
толькі сэрца ля хатаў і сёл.
І як колісь Святое Распяцце,
з Яснай Чашы, ля Царскіх Варот,
п'ю свой боль, як вялікае шчасце,
за пакутны каханы народ!³⁰⁵

³⁰⁵ Поўны тэкст верша Л. Геніюш «Помню Прагу, вясняныя святы...» (1953)

Вось змест больш-менш таго велікоднага верша. Жаль, я доўга памятала яго, але ўсё забываецца пад новым наплывам падзеяў і горкіх спраў. Забылася многа.

АБЕЗЬ

Абезь — не працоўны, інвалідны лагер, але што мацнейшых паслалі адразу на сенажаць. Летам трава на поўначы расце дзень і ноч, яна нейкая вадзяная, высокая. На Інце й нас вадзілі касіць сена. Круціла я тую касу ў руках, а пасля як размахнулася, і пайшло... Мама мяне ўсяму навучыла. Яна казала, што добра ўсё ўмець, не ўсё рабіць. Як гэта мне ў жыцці прыдалося! Я не стагнала. Вось на такой сенажаці найгоршае — машкара й камары. Як налезе машкары ўсюды, то мы проста танцуем дзікі танец з болю. Пазавязваем рукавы, даўгія нагавіцы, а яны тнуць, аж спухнем, і ў вочы. У канвоя ёсць накамарнікі. Ды ад камароў можна хоць дымам адратавацца, ад машкары — нічым. Бывала, у нас паяўляюцца салодкія мары: вось прывязаць бы тут да дзерава на ноч таго вусатага, калі яшчэ жыў, і бачыць, як ён выкручваўся б, ці надзорак разам з Прасветавым і Кір'янавым.. Ад такіх мараў нам лягчэла крыху. Вось Олю Мароз з Міляю і ўзялі на такую сенажаць, а мяне далі на кухню раздатчыцай. Дзве тысячы жанчын і столькі разоў махнуць толькі чарпаком тройчы ў дзень, а катлы валачыць, а мыць раздачу і т.п. За тое даюць нам есці крыху рыбы, тамату, хлеба, супу. Што ж, работа чыстая, і я папраўляюся. Пад белым халатам у мяне заўсёды прыгожая блузачка з пражскіх рэчаў, хораша завязаная касынка. У лагеры адныя калекі, жаль на іх паглядаць, альбо старушэнцыі, вельмі разумныя некаторыя. Усе тут яшчэ пад уражаннем ад начальніка ОЛПа, нейкага Петрусенкі. Ён тут быў цар і бог, адным словам, тыран над бабамі. Старушкі качагарылі, усё вазілі на сабе й жудасна баяліся. Петрусенка быў зверам, ён нападаў на жанчын, саджаў іх у БУР, на дварэ ім задзіраў спадніцы й шманаў. У кожным бараку сядзела адна такая бабка па чарзе дзень і ноч на «внимании». Гэта знача —

уваходзіць яго вялічства Петрусенка, і яна схопіцца й крычыць усім: «Внимание». Бяда тым, хто прылёг ці не саскочыў у час. БУР забяспечаны. Настолькі быў страшны, што адна жанчына ўпала з верхніх нараў і моцна прыбілася — проста прысніўся ёй, беднай, Петрусенка. Людзі былі тут як не людзі, запалоханыя, прыбітыя. Тварылася тут дзіўнае, але нават такое: выходзіць раненька адна масквічка з бараку, а быў Вялікдзень, і бачыць — па сцежцы за лагерам крочыць канвой і крэсціцца, крэсціцца... Гэта ўжо з дзіваў дзіва! Але адна смелая прыгажуня, сапраўды красуня на рэдкасць, абяцала бедным жанчынам выгнаць Петрусенку й выпнала. Гэта была Лена, дачка знамянітага белага генерала Сямёнава й японкі. Прыгожая, як зара, мудрая. Казалі, што па-расейску гаварыла як ніхто, нейкай асаблівай, прыгожай мовай. Я яе не бачыла. Яна цяпер сядзела ў загароджаным корпусе псіхічна хворых, і кажуць, што не сімулявала хваробы. Вось яна звярнулася да тырана, глянула, і ён згубіў голаву й спакой. Гэта ўсім сказала. А аднойчы ўзяла ноччу бушлат, кінула яго на драты, падманула сабак. Шпіёнка яна была адумысловая, і так канвоём не прыйшло ў голавы, што інвалідкі зробяць пабег, яны сабе драмалі на вышках ці марылі аб павышэнні, а красуля лезла праз драты й пералезла! Яна нікуды не ўцякала, бо дарога ў тундры адна й старожаць яе тысячы чацвераногіх і двуногіх сабак. Калі хлопцы рабілі пабег, іх палалі. Пагрызеных сабакамі, кінулі іх ля лагернай брамы як перасцярогу другім. Да іх нельга было падыходзіць, і яны ў страшных мучэннях памерлі. Лена ведала гэта. Яна проста пайшла з раніцы ва ўпраўленне лагераў пасёлка Абезь. Сказала, хто яна, і заявіла, што вельмі засумавала па сваім мілым — Петрусенку... Ну, так яна, гэтае мужае дзяўчо, вырагавала няшчасных, замучаных, зацюканых інвалідаў. Лену далі ў псіхкорпус, і яна, пэўна, была першай ахвярай гэтай няслаўнай практыкі — хаваць разумных і нявінных за падвойныя краты. Аб ёй гаварылі легенды. У гэтым лагера яшчэ было нешта несурознае: вольны мужчына! Быў гэта немец доктар Штэер, хірург. Меў ён сваё царства-гасударства — хірургічны корпус, зусім ізаляваны ад рэшты лагера, і апераваў каго трэба — каго не трэба. Аб ім адзываліся

розна. Адныя хвалілі яго, а другія, якія сталі калекамі пасля яго аперацыяў, клялі яго. Адна лекарка мне казала, што ён — шарлатан, які не ведае нават анатоміі, і ён тут вельмі дзіўная асоба. Крыху хворых жанчын ён апераваў звычайна, без аперацыі, казалі, ён не мог жыць. Усім, каму трэба — каму не трэба, ён выкідаў матку і ўсіх рабіў няплоднымі. Ляжалі ў яго, гнілі па паўтара года, а звычайны апендыцыт трэба было адлежаць заўсёды з загнаеннем раны найменей тры месяцы. Тут іншая рэч: аўтаклаў абслугоўвала санітарка, літоўка нейкая Косця. Яна мела ключы ад аперацыйнай, і без яе волі Штэер не меў права сам увайсці ў аперацыйную. Па-мойму, аўтаклаў, я яго бачыла, быў сапсаваны. Хворым раны зашывалі дзесятым номерам ніцей, якімі шьць. Хворых было там поўна заўсёды, яны гнілі. Штэер рабіў ім перавязкі, абсалютна не трымаючыся антысептыкі, разносіў гной. Нешта тут праўды было.

Яшчэ на Інце я прыхворвала, у мяне была пухліна маткі, якая павялічвалася. Нейкая па-навучнаму — фібраміёма. Яна дакучала мне, а пасля дзвігання цяжкіх катлоў боль быў цяжкі. Але я насіла катлы, шпарка махала апалонікам, разліваючы зупу, мерачы кашу. Загадчыца кухні-сталовай была расейка, нейкая талковая жанчына. Было вельмі чыста, абеды лепшыя, як на Інце. Інвалідкі ля кожнага бараку мелі гародчыкі з моркваю, бурачкамі, усё гэта йшло ў супольны кацёл. Свінні тут былі крыху й для нас. Часам былі мікраскапічныя порцыі, але былі. Хто меў пасылкі, варыў сабе на індывідуальнай кухні. Была такая кухня й на Інце, і мне раз спяклі там пляцкі. Мы рабілі нешта ў воінскай часці, і мяне паставілі выграсаць мяшкі ад мукі. Там было пакрысе мукі, і я настрасала яе болей кілаграма. Тыя бонды смакавалі мне страшна, і я частавала імі дзяўчат. На Інце яшчэ я атрымала пасылку са Львова ад Маці Марты Лесняк. Акрамя смачных рэчаў была там мяккая падушачка, і я ажыла. Мне перастала балець галава.

У Абезі было таксама многа беларусак, але вельмі былі яны расцярушаныя. Спалоханыя сваім СБМ і строга за гэта пакараныя, яны хацелі жыць, хацелі дамоў. Мала хто разумее з іх лёс сваяго народу й тое, што трэба было ў розных варунках жыць і пра яго думаць. Палітыкі ў лагеры ў нас ніякай не было,

гэта не час быў. Мы стараліся толькі выжыць, застаўшыся сабой, людзьмі, знача, якія думаюць. Мы ведалі, хто мы, і стараліся захаваць гонар, які адабралі, пагапталі нашаму народу. Разумны і чэсны беларус знойдзе дарогу да яснайшага лёсу сваяго і Айчыны, калі будзе трэба. Толькі ўжо быць гаспадарамі ў нашай хаце другім не дамо і зняволення не пацерпім.

Ніхто не ведаў, хто я — проста паэтка і вязень. Маё імя з волі нічога не мела супольнага з маім лагерным імем. Гэта паўставала асобна, гартавалася ў горы. Кожны ведаў толькі, што сын у мяне і ў няволі муж. Гэта і слабасць мая, і сіла. Застыць, аднак, у горы мне было і нельга, і непатрэбна. Патрэбна было думаць і жыць і памагаць думаць другім. Мае думкі — мае вершы. Памятаю, раз на куццю ў палякаў, гдзе сапраўды было вельмі цёпла і міла, у мяне папрасілі вершаў. Яны пасыпаліся з самага сэрца. Па-беларуску, і так усюды, заўсёды.

«За што вам далі срок?» — пыгае нейкі следавацель у лагеры. «Имею честь терпеть за Беларусь...» Гэта дзейнічала. Свае думалі, вярталіся да нас, чужыя нас шанавалі. Гэта не была палітыка лозунгаў, нянавісці інстынктаў, а хутчэй палітыка розуму, праўды і сэрца. Некалі сябры казалі мне, што я летуценнік, што без палітыкі нельга. Я згодная, але ў гэтым выпадку лепш было так. Разлічвалася на доўга, усе словы і чыны не раз яшчэ праверыць час. Сапраўдны беларус — чалавек, з дарогі не змыліць, і мэта яго адна: Беларусь.

Працаваць мне было шгораз цяжэй, балела паясніца — ні сесці, ні ўстаць. Мяне паслалі да лекарак. Глядзелі мяне, давалі мазі, але боль не сціхаў. На Абезь тым часам прыезджалі мужчыны з канцэртамі, была і свая культбрыгада. Мужчынаў мы частавалі ў нашай сталовай запяканымі макаронамі на іх гонар, капустай, чаем. Парадкі мяняліся відавочна. Яшчэ на Інце, расказвалі дзяўчаты, якія былі ў зоне, што прыйшлі нейкія начальнікі, шкадавалі зняволеных, падавалі нат рукі... Ну, гэта не быў Казлоў і яго хеўра... Недзе з нетраў гэтай вялікай зямлі прабівалася чалавечнасць, прачыналася сумленне ў людзей, але не ва ўсіх.

Мяне паслалі на прыём да Штэера. Ён вельмі здзівіўся, убачыўшы мяне, нейк узрушыўся. Знайшоў маю хваробу й адразу назначыў легчы ў яго стацыянар. Пані Луцкая, украінка, з якою мы пасябравалі, крыху спалохалася, я — не! І вось аперацыя. Ноччу з’явілася да мяне ўся мая сям’я ў сне. Тага, мой магутны тага схапіў мяне на рукі й недзе адносіў з чорнага, нейкага захмаранага Абезя й аж лекацеў са страху, прыціскаючы мяне да грудзей... «Не, не хачу аперацыі, — сказала я, — зусім не хачу». — «Не, вы паляжэце сабе ў больніцы, — сказаў Штэер, — пасля будзем бачыць, я вам дам тут працу, будзеце ў нас раздатчыцай для хворых і мне падасце ежу. Цяпер тут раздатчыцай страшны чалавек, полька — пані Ніка. Яна мяне ненавідзіць і я яе, а вы тут адпачнеце, ужо я вас скрыўдзіць не дам». Там працавала Кэтты, англічанка, якую з Інты вывезлі раней. Была яна ў Штэера санітаркай і вельмі добра глядзела хворых. На жаль, яна дружыла з пані Нікай. Ніка была з Вільні, нямілая дама, яе нянавісьць перайшла й на мяне. Не ведаю, паколькі праўда, але Штэер казаў мне, што яна дабівалася яго сэрца... З маяго боку тут Штэеру нічога не пагражала, а што я ніколі не прадам яго, ён добра ведаў. Значыць, пакуль аперацыі не будзе. Ноччу зноў пры мне тата. У Абезі светла й ціха, ён абняў мяне, памахаў рукою й сам адзінока пайшоў у напрамку лесу... Значыць, усё добра. А мне добра было там, хворыя такія свае, такія харошыя. У палаце нашай Слава Грэбянюк. У яе нешта з лёгкімі, некалі выразалі ёй два рабры, і цяпер горай, і яшчэ мілыя ўкраінкі ляжаць на выцяжцы — хворыя касцякі. Гутарым, смяемся. Са Штэерам працуе вольная злая сястра й надзвычай прыгожая й мілая ўкраінка Анечка. Злая Косця спіць не з намі. Штэер ад Нікі збавіўся, ад Косці ўсё не можа. Штэеру даю тое, што ўсім, але прыгожа кладу гэта на талерку. Ён ненавідзіць кашы й кажа, што калі вернецца ў Берлін, дык забароніць падаваць іх на стол, а ў тое, што ён вернецца, ён моцна верыць. Гаворым з ім шчыра аб усім. У сваім пакоі ён вельмі любіць кветкі, «грюнэ эккэ», як кажа, зялёны кутчак. А кветак у Абезі многа, паклонніцаў удзячных у Штэера яшчэ болей, дык кветкі ў вазонах заўсёды ёсць. Ніка недзе ў брыгадзе, а што там робіцца ў зоне, я нават не ведаю,

хоць прыходзяць да мяне дзяўчаты, але ў нас свае беларускія справы. Маці Марга прыслала мне ў пасылцы кетгуту, пеніцыліну й шчотачкі мыць хірургу рукі, бо мы ў вельмі сцертымі, але аперацыю мы адкладаем. «Вы мне не давяраеце?» — пытае Штэер... «Не, я не давяраю Косці й гэтай вальняшцы, што з ёю шэпчацца й што вам асітуе на аперацыях. Я іх баюся й аперацыі баюся». Пра свой сон не кажу, гэта мая тайна, мая сіла. Даўно ўжо мне не было так зацішна ад начальства, так добра. На Штэера розна кажуць, што ён закаханы ў маладое ўкраінскае дзяўчо і т.п. Гэта мяне не датычыць, і я сапраўды не бачу злага за ім. Ён чэсны, адданы хворым, разумны. Мне добра, але цяжка Олі Мароз, вось бы ёй так адпачыць тут крыху са мною. Пагрэбная якраз санітарка. Кажу яму ўсё як ёсць, што Оля шграфнік, як і я. Ён кажа, што і яму 25 сродку і ён шграфнік, паспрабуе яе ўзяць. Оля ў нас, і мы пасмейваемся. Штэер разумеецца на моцных людзях і рады, што ёй памог. Кэтты й пані Ніка пасінелі са злосці, вольная сястра — як звер! Вось чапляецца да мяне. Я разліваю хворым малако, цяжкахворым. Крыху застаецца, даю яго слабенькай бабцы пры ёй, і вось яна даносіць на мяне, што раздаю малако каму не трэба... Што я дакажу, што мы наагул можам даказаць? Мяне выклікаюць, каб апераваць. «Я вам не веру, — кажу вольнай сястры. — Калі так лжаце, дык можаце й забіць чалавека...» Мяне выпісваюць з больніцы ў брыгаду, забіраюць адразу і Олю, а так хацелася, каб яна адпачыла...

Я ў брыгадзе, ходзім за зону на «овощехран», перабіраем бульбу, прымерзла. Тут даюць бульбу й для нас, а ў Інце для нас сыпалі яе ў роў і прыкрывалі снегам. Варылі нам яе мерзлую, смярдзячую. Нас пасылалі яе абіраць, і калі размярзалася, яна была як порхаўкі. Так сапсаваць — свінні не елі б, ну, мы яе елі... Пад весну яна гніла, чарнела, і мы ўсё ж яе елі. Тут нам варылі добрую. У засеку напісана, што бульба з Беларусі. Гарыць печачка, дзяўчаткі пякуць па бульбачцы.. Кажу: «Як вам смакуе бульба з мае зямлі?» Яны частуюць мяне, а канвой пытаецца, скуль я. Я-то не хачу з ім гаварыць, пытаецца зноў. Кажу, што з Беларусі. Ён усё болей, болей пытаецца, аж дайшлі да Гудзевіч, і ён паправіў мяне, што фэст там на Зельну, а на

Пятра ў Воўпе. Знайшлі сваякоў яго ў нашым сяле, і ён сам з Машталераў. Кажа, што такога блізкага чалавека яшчэ на поўначы не сустрэў і, быццам перапрашаючы мяне, гаворыць, што й роднага бацьку мусяў бы канваіраваць, каб яму загадалі. Паглядаю на яго з жалем, але цешуся, што і ў ім яшчэ тлее іскра чалавечай беларускай народнай культуры, і жаль, і ўстыд яму, што сабакаю стаіць над сваімі...

Яшчэ ў адной штрафной зоне пазней паклікаў мяне канваір да вышкі й сказаў, што гэтая малая зона — нашая праверка, каго пусцяць, каго навечна засадзяць, што ён знае — хто я, і хоча, каб я была хітрай. Гэта быў малады літовец. Калі мяне адвозілі ў Абезь, тое самае сказала мне Марыя-беларуска, яна была блізка ля начальства, радзіла хоць крыху пісаць, іначай загубяць... Але доўга мне не давялося там папрацаваць. Рана нейк прыслалі па мяне ў КВЧ (Культурно-воспitatельная часть), я не пайшла, па мяне з'явіліся зноў, каб я там працавала. Я ні за што не хацела. Перад гэтым я са злосці пайшла да начальніка, хоць ведала, што ён быў паганы чалавек, і папыталася яго, чаго ад мяне тая вольная сястра хацела? Няўжо яны забралі мяне стуль за рэшту малака бабцы? Што яны сабе думаюць і чаго хочуць? Я была грубай. Ён сказаў мне толькі, што тут тое малако ні пры чым, другая справа... Ну, мне было ясна й толькі прыкра, што Кэтты стукала, што рабіла гэта пані Ніка — не дзіва... Было жаль Олі й Штэера. Вось і ўчапіліся да мяне, і я мусяла йсці туды рабіць нейкія цацкі на ёлку ў пасёлак, рыхтаваць касцюмы для канцэртаў. Працавалі там ужо пані Ядзя, старэнькая нейкая супрацоўніца Пілсудскага, мілыя латышкі, украінкі. Было цікава. А доктар пераказваў, каб нейк непрыкметна забегла. Было важна, ён вычытаў у газеце, што ААН³⁰⁶ нешта пастанавіла пазітыўнае для нас, зняволеных тут чужынцаў, і што нас, напэўна, пусцяць, ён спадзяваўся. Другі раз ён мяне клікаў, бо рыхтавалі этап, баяўся, каб мяне гдзе не заперлі на канец свету. Радзіў ісці куды хоць санітаркай, бо з больніц не будуць браць. Я

³⁰⁶ ААН — Арганізацыя Аб'яднаных Нацыяў, міжнародная арганізацыя дзяржаваў, створаная для падтрымкі міру, бяспекі і супрацоўніцтва ў 1945 г.

паслухала яго рады, але мяне не ўзялі санітаркай, лепш, сказалі, сястрой-гаспадыняй. Так я перайшла ў корпус. Этап ехаў у Караганду, адвозілі Олю Мароз і шмат, шмат дарагіх дзяўчат. Ад мяне не адчাপіліся тыя з КВЧ, я ім мусяла пісаць частушкі і іншыя рэчы. Хацелі вершаў, але мне было не да іх. Корпус быў велькі, усе паехалі на этап, толькі засталіся хронікі ў нашым корпусе. Усяго абслугі — я й адна санітарка, а колькі людзей! Лекарка нейкая руская, баптыстка, між іншым. Вельмі нам добра з ёю працавалася, але работы было. Адной вады навазіць колькі. Але калі мелася быць нейкая камісія, дык мае хворыя ажывалі, яны спаўзалі з нараў і памагалі мне, хто што мог. І тут было па-сямейнаму й вельмі чыста. Розныя нацыі, розныя людзі й «класы», але адно гора, якое нас аб'яднала. У стацыянары многа хворых са следства, то ныркі адбітыя, то бакі, то косці, то голавы. Ёсць даволі сімулянтаў, якія маюць пасылкі й так кантуюцца, і мы іх абслугоўваем. У корпусе ўборная, але такія пісяюць у баначку, і сястра-хазяйка, бо санітарка адна, мусяе збіраць гэта, выносіць па іх, мьць, тады, калі ляжаць ледзь жывыя манашанькі, у іх воспаленне лёгкіх найчасцей, яны паміраюць. Тут іх каля 200 чалавек, у іх свой барак, і жывуць яны па-своёму, моляцца, посцяць. На раздачы я ім асобна давала ежу, яны неслі яе ў свой барак. Мясца, якога яны не бралі, мне загадалі даваць такім ці іншым брыгадам. Галя-малдаванка вельмі дзівілася, што я не з імі. Не, я не пайшла да іх, акрамя малітвы трэба ж было яшчэ нешта думаць. Таксама яны білі радыё, як на Інце, зрывалі неймаверныя лозунгі, як: «Доблестный труд — путь к освобождению», так жа старажылі іх, так жа яны мерзлі па ўборных зімою ў лаганных-пералаганных сваіх лахманах з волі. Шэрыя верабейчыкі са стойкасцю волатаў. Вось цяпер яны ў мяне ляжалі. Прынясуць такі мяшэчак касцей, і яно ні за што не ляжа на казённае. Добра, што Маці Марта прыслала падушачку й навалачкі, дык нацягну навалачку сваю й так падману крыху, каб толькі нейк улажыць. Глядзіць гэта прасветленымі вачыма ў душу, бачыць мой боль, а можа, і маё махлярства, і маўчыць сцішана. Не вылечвалі такіх, яны, як свечачкі, гаслі ў мяне на руках. Прыходзілі манашанькі, маліліся над імі, мы выносілі лёгянькі трупік у

скрынцы, які адсылалі на ўскрыццё. Усё «па-навучнаму»... Яшчэ ляжала такая старэнькая ў Штэра са мной у адной палаце, быў у яе рак кішок. Кроў давала адна літоўка, у якой былі добрыя пасылкі, але старушка на гэта не згадзілася, бо не хацела сваю праваслаўную кроў мяшаць з літоўскай. Як мы яе ні ўгаворвалі, яна ўсё цвярдзіла, што хацела б толькі маю кроў. Штэер смяяўся, але не згадзіўся, бо надта было ў мяне мала гемаглабіну.

Тым часам да нас прывезлі немак з Варкуты. Мелі яны ўжо свае пасылкі, лісты з дому, адзенне. Іх пасялілі ў асобных бараках, было іх шмат. Леглі яны цяжарам на наш ОЛП. Як іх ні прасілі, яны не хацелі нам нічым памагчы, былі няветлівыя, такая «пануючая нацыя». Яны разумелі, што бабкам цяжка цягаць усё на іх, мьць, варыць, карміць і чысціць, але што ім да знясіленых старэнькіх украінак? Яны адчувалі сябе нечым вышэйшым за нас, і на гэта было прыкра глядзець. Сітуацыя была такая, што трэба было нам ратавацца ўзаемна. Дабраты ў гэтых фрау не было, як і ў нашага начальства. Толькі нейкае дзяўчо прыходзіла часам падзяжуріць ноччу ля нашых хворых. Казала, што на Варкуце выпальвала ў печах цэлу. Тым часам прыйшоў раз ліст ад мужа, і там была картка ад мае сястры, гдзе яна пісала, што Юра ў той жа школе, што й Ларыса... Ясней яснага, я так і абмякла, але мой муж гэтага не прыкмеціў і думаў, што Юра сапраўды вучыцца.. Я абмярцвела, але не плакала, а толькі думала: як жа, як ратаваць маё дзіця... Ад'езджалі немкі, прыйшоў развітацца Штэер, ён быў узрушаны, і відно было, што харошы ён чалавек. Я яго прасіла нейк даведацца, што з маім сынам, весткі, аднак, ад яго не было. Часта ў гутарцы ён успамінаў мінулае й казаў, што немцы мусяюць рэабілітавацца перад людскасцю за тое, што натварылі вайною, што цвёрда цяпер мусяюць стаць на дарогу гуманнасці.

А з КВЧ мне не давалі спакою, усё ім трэба было нешта напісаць. У Інце на нейкае пушкінскае свята прасілі мяне аб гэтым таксама, але ў насценнай газеце надрукавалі мой верш без прозвішча. Усё ж прыходзілі жанчыны й дзякавалі за яго,

пяро маё пазнавалі. Тут друкавалі мяне й нават давалі тэмы, але яны ў мяне ніколі не атрымоўваліся.

І тут стварылася ў нас свая сямейка. Былі Оля Стаўбцова, добрая вельмі дзяўчына з Капыля, Люся Краснадубская, мілае дзяўчо, Лёдзя Кавальчук, якая закончвала срок, і трэба было аб ёй думаць, і інш. Ладзілі мы разам куццю нашу й зноў мой дзень нарадзінаў. У мяне было з Інты крыху грошай, хоць на цукеркі для іх. Лёдзю я завочна пазнаёміла з Кастусём Шышэем, ён і ажаніўся з ёю. А пакуль да гэтага дайшло, яна працавала электрыкам у Абезі, як вольная. Была маладзенькай, прыгожай, сядзела за арганізацыю «Чайка», пасадзілі малую ў 16 год. І так дзяжурачы ў Абезі як электрык, апаясвала сваю канурку дротам з высокім напружаннем, каб ніхто не смеў да яе прыблізіцца, бо аматараў танных пачуццяў хапала. Так дачакалася яна сваяго Кастуся, якога яшчэ перавыхоўвала на свой лад, як казалі. Людскае дзяўчо! Наймілейшай была сустрэча й дружба там з Маці Іосіфай Вітэр, супрацоўніцай мітрапаліта Шаптыцкага³⁰⁷, — таксама, як Маці Марта, — ігуменняй. Была гэта такая цікавая жанчына, такая шматгранная ў сваіх зацікаўленнях, што мне стала лягчэй жыць. Іх прывезлі з Нарыльску, гэта былі катаржанкі. Маці Іосіфа мела туберкулёз — у час следства яна сядзела тры месяцы па калені ў вадзе. Яна, напэўна, ужо сама аб сабе не пісала, а было што. Мой муж казаў, што такой прыгожай і разумнай жанчыны ў жыцці не бачыў, не сустракаў. Але я тут крыху памылілася, Маці Іосіфу я сустрэла не ў Абезі, а ў Мардоўскай АССР, годам пазней, тут былі іншыя сёстры-ўкраінкі — прачысты ідэйны народ.

Аднойчы прысніліся мне зноў усе свае. Мама выцягнула па мяне рукі, але да яе бегла чорнае жарабя з тварыкам мае наймалодшай сястронкі Люсі, і Люсеньку мама прытуліла й забрала з сабою... Я атрымала праз Маці Маргу ліста з Польшчы ад сястры Ніны, гдзе яна пісала аб смерці Люсі. 22 мая 1952 года яе знайшлі нежывую са слядамі крыві, атручаную газам.

³⁰⁷ Шаптыцкі Андрэй (1865–1944) — мітрапаліт, з 1900 г. кіраўнік украінскай уніяцкай царквы.

Ніхто не ведае, як гэта сталася, але кожны ведае, што гэта была збродня³⁰⁸. Я мучылася, як жывёла, на гэты раз голасна не плакала, выношвала план. Люся была прыгожай і здольнай, працавала. Нарадзілася яна, калі мы ўжо пападрасталі, мне было 15 год. Мы крыху злаваліся, што ў мамы малое дзецятка, нейк устыдаліся, тупыя, неразумныя стварэнні... А дзецятка расло, былі вельмі пышныя хрысціны, з'ехаўся ў Жлобаўцы ўвесь наш род. Было гэта на Вялікдзень. Калі я прыехала на канікулы са школы, дык дзіцятка ляжала ціхенька, яно ніколі не плакала. Мама ўсё ў гаспадарчых справах, а дзіця глядзелі, як сабе хацелі, служанкі. Раз нейк завалілі яе падушкамі й ледзь не задушылася малое. Я вельмі палюбіла тады яе. Перад яе нараджэннем памёр мой маленькі брацік Юрачка, меў цудоўныя сінія вочы. Пеніцыліну тады не было, а ў яго было воспаленне лёгкіх, і я сама апранала яго, убірала ў кветкі. Не магла мама. Я яго й да доктара вазіла, сама дзіця яшчэ, бо я ўсё магла. І вось Люсенька, Пуца, як мы яе называлі, такая яна незвычайна добрая, ласкавая й цікавая для мяне, як сама наша зямля, як паэма. Мне несказана цяжка было ў школе без яе й без мамы, наагул без Жлобаўцаў. Там кожны кусцік размаўляў са мною. А дзіця расло, разумнела, ад мяне яно не адыходзіла. Паставілі новы дом і нам з ёю далі асобны пакойчык — найстарэйшай і наймалодшай. Мы не разлучаліся. Я ўсё шыла для яе, усё ёй маленькай аддавала. А калі ёй было шэсць гадоў, дык абняла яна мяне за шыю аднойчы й прашаптала: «Ларачка, а я буду цябе называць мамаю, толькі паціху, бо мамачцы балела б сэрца, каб гэта ведала». Але мама ведала гэта, канаючы ў Казахстане, яна сказала аб гэтым Люсеньцы й аддала яе мне пад апеку. Я бачыла Люсю на гары Снежцы, што між Польшчай і Чэхамі. Мы там сустрэліся як турысты, гаварыць не маглі. Мы яе хацелі забраць у Чэхаславаччыну, гэта было ў 1947 годзе, але другая сястра Ніна не дала мне яе, баялася, што палякі яе пасадзяць, а чэхі так хацелі мне памагчы. Яны дазволілі мне пасылку ў Польшчу, і я гэтых абарваных з высылкі, няшчасных хорапа адзела. Мае знаёмыя

³⁰⁸ Zbrodnia (польск.) — злачынства.

ў Польшчы далі ім кватэру, працу, дапамогу, і вось нас арыштавалі, вывезлі ў лагеры на канец свету, дурных сёстраў маіх спаілі, купілі, здаецца, тыя, якія спойваюць і купляюць дурных. Яны забыліся аб маёй дапамозе, аб сваім цярпенні, аб смерці бацькоў і братоў, аб нашых мучэннях і думалі толькі й толькі аб сабе самых і аб тым, аб чым ім загадалі. Яны ведаюць, што было з Люсяю, заціраюць сляды. І вось маё дзіця ў вязніцы, мая сястронка ў зямлі — колькі ж можна й гдзе мне падзецца з такім горам нечалавечым? Я й так ледзь перажыла смерць бацькоў і братоў, аб чым даведалася ў адзін дзень, а пасля разбілі, зняволілі нашую сям'ю, а цяпер яшчэ гэта... Божа мой, калі ж канец...

А мяне зноў цягаюць. На гэты раз зноў нейкі яўрэй, нейкі важны начальнік, відно. Угаворвае па-добраму напісаць памілаванне ці жалабу, каб нарэшце пусцілі мяне. «Сколькі можна порядочным людзям сядзець?» — крычыць мне, што пусцяць нас у Чэхаславакію ці сюды, толькі каб я напісала, ён хоча ведаць, што ўгаварыў мяне. Не, не і яшчэ раз не! Я ні за што сядзела, і няхай у мяне просяць, каб даравала! Плачу і ўцякаю. Праз увесь лагер няма ў мяне просьбаў да іх! Мяне не мелі права судзіць, і яны гэта ведаюць і няхай дадуць мяне туды, скуль узялі! Што тут робіцца, чаго яны хочуць? Шкадаваць яны нікога не шкадуюць, і гэта я ведаю, яны хочуць мяне абмануць, знача, хочуць мяне тут пакінуць, выпусціць на маю просьбу, ага, так яно выглядае... Трэба рабіць так, каб адвезлі ў Еўропу, там сын, людзі болей чалавечыя й няма Комі. Ах, якія ж шчаслівыя немкі і ўсе, каму ўдалося вырвацца згэтуль. Сталіна няма, але яны тут родзяцца, як грыбы, і хто ведае, ці зноў з якога духоўнага семінарыста не вылупіцца падобны чорт? Не, не, толькі ўпарта старацца, каб як далей згэтуль! Мы, беларусы, сентыментальныя скрыпкі, раскісам без Радзімы й лецімо да яе на загубу. Нас можна так вылушчыць да апошняга, ап'яненых любоўю да сёлаў! Трэба жыць розумам, а святасць пачуццяў захаваць аж на дно душы. Тут галоўнае — быць і застацца чалавекам, пасля ўжо быць сацыялістам, пралетарам ці кім хто хоча, але чалавекам трэба быць перад усім, а тут нельга!

Раны ў душы пякуць, як агонь, муж не загіне, ён піша, што цяпер працуе лекарам і гэта жыць можна, але вось сын мой у горы, малы мой сын... «Мама, я піў гарэлку, я быў як не-людзь, — скажа ён мне пасля, — іначай яны мяне не выпусцілі б...» Так, яны выпускаюць толькі, калі заб'юць у людзей сумленне, а за граніцу — дык толькі запэўненых сваіх стукачоў, усё знекуль ведаю, але ведаю гэта напэўна. Перахітрыць ворага й не быць у яго крывавых руках прыладдзем да яго спраў. Мяне яны ўжо не абмануць, а вось як мой муж? Гэта непакоіць мяне, і я ўжо хацела б забыцца аб ім, бо чую з яго лістоў, што мы розныя людзі. Ён піша аб Варкуце, аб сустрэчы, аб шчасці тут, на Поўначы... Якое, чалавек, шчасце, калі ўсё тут на абмане, на трупах і пагрэбная барацьба!

ЛІСТЫ

1. ЧАСЛАВУ НАЙДЗЮКУ³⁰⁹

27 ліпеня 1947 г., Прага

Дарагія, хоць пару слоў... Дзякую за памяць і за думкі аб нас. З пэўных прычын засталіся пакуль што. Можа, хочацца вышці чару да дна, можа, страх, каб не перасталі любіць мяне, калі Вам стану цяжарам, можа, сумлеў які ў пустой, глыбока раненай душы, змагу Вам яшчэ нешта хоць даць. Урэшці шэры, крывавы лахман майго жыцця ўжо такі нецікавы.

Ведаю, брацця, знаю Вашыя думы, прымаю закіды нецвярозаю ад болі галавою.

Апрача Бацькаўшчыны і ўсіх Вас была ў маім жыцці інтымная, дарагая старонка: мая сям'я. Народ наш уласны выслаў іх у Сібір... Бацька замучылі ў вугольных капальнях, мама сканала з голаду, браты два, 18 і 16 г., у 1942 г. пайшлі ў польскую армію ў Егіпце з Сібіру, адзін, Аркадзі, загінуў у Італіі з медалямі з-пад Monte Cassino, другі сяння ў Англіі, трэці, наймілейшы мой Расціслаў, загінуў няведама гдзе... Саветы яго мабілізавалі на нашых землях і след ягоны знік, кажуць, паў у першых лініях недзе пад Варшавай. Сёстры вярнуліся як рэпатрыянткі, хворыя, галодныя і вельмі абдзёртыя, сяння ім памагаем, каб маглі жыць, яны ў Польшчы — гэта ўсё. Іншыя старонкі, вельмі сумныя і трагічныя, ужо забываюцца. Яначка пастарэў і пагана выглядае. Маем ужо грамадзянства, здаецца, дадуць і працу. Дагэтуль здавалася мне часам, што не змагу выжыць далей, вельмі разумею касту (*неразборл.*) у Індыі... Буду цешыцца з Вашай узаемнай дружбы, з Вашай любові адзін да другога. Дарагія, не ад нас залежыць тое, ці буду калі-колек з Вамі, гляджу добра і ўсё разумею. За кожных варункаў я не змянюся, мая Вам адданасць міма сумлеву. Было шмат горычы і шкод. Антон, якога знаеце, разам з усімі Вальфсонамі вельмі нешляхотна і подда захаваўся да тых найбяднейшых... Цудам я ўнікла ад іх капцюроў, не баюся нікога, выпнала з хаты

³⁰⁹ Найдзюк Часлаў — юрыст, журналіст. Выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, сябра Беларускага студэнцкага саюза пры Віленскім універсітэце, удзельнічаў у працы Беларускай народнай самапомачы. Брат гісторыка і культурнага дзеяча Язэпа Найдзюка. Пасля Другой сусветнай вайны жыву ў Каліфорніі (ЗША).

ўсю дрэнь. Хаджу як пнаны заяц і ўсё аглядаюся на сваіх «асістэнтаў». Як гэта доўга будзе — не ведаю. Не пішу ніц і не раблю нічога, толькі бегаю па ўрадах, збіраючы ўсе паніжэнні і горыч у атупелае, бяздольнае, беларускае сэрца. І думаю, якія мы багатыя, страціўшы блізу ўсё як народ, захавалі сваю людскасць такую, ну і нашу скромнасць. Не веру, што змагу калісьці спакойна заснуць і прачнуцца і не баяцца за малога сына...Юрак, што праўда, расце, але расце ў ім і нейкая, чужымі закранутая, беларуская гордасць. Расплакаўся, калі мы зажадалі грамадзянства, здавалася яму, што гэта ёсць здрада на народзе. Хлопчык разумны і дарагі, бароніцца ад паніжэнняў словам і кулачкамі.

Апрача прафесара, нікому з нас не мусіцца нікому быць удзячнымі... Яму, аднак, не забудзецца ніколі яго шляхотнасці адносна нас. Ваша дарога, якой пайшлі, мне падабаецца. Адзіны наш скарб — шляхотнасць і веліч народнага характару. Знішчаныя фізічна — будзем сільныя духам, з яго адродзімся і ім будзем жыць далей. Нашы тут нейк трымаюцца, бітыя, умеюць жыць. Гордая галава ў нас толькі ў дваіх — гэта ў мамы і ў сына. Калі згіне — дык толькі галава, толькі цела.

Маэстра³¹⁰ часта пяе, ён хоча жыць, жыць умее сябра для сябе... толькі для сябе. Русак засуджаны паводле УК 66 і 78 (здаецца), цяпер у Менску, весткі прысылае. Жарскі з ім. Калі пачуеце ў жыцці імя Пётра Сценнік — здымеце шапкі. Кс. Адам пісаў Забэйдзе з Вільні, відно, жыве. «Акцыю» на беларусаў у Празе праводзіла Казлова з Слоніма — член ведамай Вам жудаснай установа (пры помачы беларусаў тутэйшых). [...]

Цалую ўсіх, бывайце!

Ваша Ларыса Геніюш.

³¹⁰ Маецца на ўвазе М. Забэйда-Суміцкі

2. ЧАСЛАВУ НАЙДЗЮКУ

17 снежня 1947 г., Прага

Браты, ці не бракуе яшчэ адзін змагар на сваім становішчы? Ці мае загінуць з тугі, бясчыннасці і адчаю? На варунках нам мала залежыць. Ці ёсць месца ў радох наймілейшых, ці ёсць вогнішча ў сэрцах маіх братоў і сёстраў? Гэта мае вымаганні. Пытаюся шчыра і паважна. Хачу гэтакі ж адказ, а тымчасам Вам цісну далоні, жадаючы выгрываласці, цярплівасці, гарту, волі і шчасця ў новым, дай Божа і дзя нас ужо, шчаслівейшым годзе. Жадаю Вам так жа вясёлых Каляд. Далі і час, і доля разлучылі нас, але не адлучылі. Я — частка Вашых змаганняў і думаў, Вашых надзеяў і вашых згрызот. Я з Вамі частка крывава пагоптанай праўды. Я Ваша заўсягды

Ларыса Г.

3. МІКОЛУ КАНАШУ

14 чэрвеня 1955 г., Абезь

*Даражэнькі Коля!*³¹¹

Даўно атрымала Тваю дарагую вестачку і адразу Табе адказала. Аднак, здаецца, чалавек, якому дала ліста да Цябе, не кінуў яго на пошту... Я пасля зразумела прычыну, але Бог з ім. Мілы Коля, вестачка Твая прынесла мне многа радасці тым, што ты яшчэ не зусім забыў мяне... Цешуся гэтым непамерна, і здаецца, што йзноў хачу жыць. Толькі ж пішы мне, чаму ты хварэў? Я вельмі непакоюся. Я бачыла цябе шыракаплечага, здоровага, але паветра шахты і праца ў ёй забірае сілы, даныя нам прыродаю Бацькаўшчыны. Таму непакоюся. Не ведаеш сам, які ты мне дарагі сяння. Такіх, як ты, сяння нямнога на

³¹¹ Канаш Мікола (нар. 1926) — сябра Ларысы Геніюш. У 1943–1944 гг. вучыўся ў Пастаўскай беларускай гімназіі, потым быў змобілізаваны ў савецкае войска, дзе і арыштаваны ў 1948 г. за ўдзел у Саюзе беларускай моладзі. Пазнаёміўся з пэтакі прыз ліставанне ў зняволенні ў Інцэ ў 1950-я гг. Пасля вызвалення ў 1956 г. застаўся на Поўначы, закончыў Інцінскі будаўнічы тэхнікум, працаваў майстрам, прарабам на будоўлях. На Беларусь вярнуўся ў 1973 г. Рэабілітаваны ў 1993 г. Перапісваўся з Л. Геніюш (гл. раздзел «Лісты»). Жыве ў Жлобіне.

свеце, асабліва ў нашых варунках. Таму даражу табою, як чыстай перлаю нашай зямлі, і вельмі хачу чуць аб табе ўсё жыццё. Бачыш, аж такога «голосу» трэба было, каб ты адзваяўся. Значыць, не атрымоўваў маіх лістоў — вельмі хачу гэта ведаць. Пётры і Грышы падзякуй за памяць і скажы ім, што вельмі цешуся іх прывітаньнямі і жадаю ім шчасця і волі. Пётру шчыра, па-зямляцку, абдымі за мяне, скажы, што люблю яго і шаную за любоў да нашай сялянскай хаты, за тое, што вучыцца, за розум у жыцці і г. д. Скажы, што ён дарагі мне і я ганаруся такімі, як ён. Табой, мой родны, я болей як ганаруся, такіх, як ты, я кахаю, як Бацькаўшчыну, болей, калі гэта магчыма. Мне ўспамінаецца Велікодны вечар, і тагды з сумам углядаюся ў даль, чакаючы хвіліны, каб выйсці табе насустрач і яшчэ раз упэўніць цябе, дарагога, што астаткі жыцця аддам вечнаму жыццю нашага народу. Мілы, дарагі мой хлопча, сам не ведаеш нават, як часта цябе ўспамінаю і як патрэбная мне твая светлая вера і сіла ў гэтыя дні. Нядаўна дастала вестку, што памерла мая сястронка з 25 г. Памерла нагла ў Польшчы. Сын у заключэнні, працуе цяжка ў шахтах у Рудзе Еленскай³¹² ужо трэці год (яму 19 л.). З падобнага можна здурэць, але я толькі адзічала крыху. Гэта мяне вылечыла, змагла пісаць «так гласна», каб нават і ты пачуў... Мілы Коленька, старайся пісаць мне часцей, смерць мне заслانیла свет і вобраз каханай сястронкі не сходзіць з мыслі. Я была вялікая, калі яна ў нас нарадзілася, і я не асабліва яе хацела, але пасля пакахала яе як нікога. У гімназіі шыла ёй сукенкі і фартушкі, каб прыгожа адзець, калі прыеду, і бачыць смех на міленькім тварыку. Калі дзевачцы было 6 лет, адзін раз абняла мяне і кажа: «Ларыса, дазволь мне называць цябе мамаю, толькі каб ніхто не ведаў, бо мамачцы балела б сэрцанька, каб чула». Мы разам з ёю мелі адзін пакойчык і ніколі не разлучаліся, покуль аж я не выйшла замуж, што дзіця адхварэла. Пасля яе высылка, паварот у Польшчу. Калі я адзела яе, як лялечку, і мусяла ізноў пакінуць, бо арыштавалі. Яна не выходзіла замуж, была вельмі прыгожая, але кахала толькі Юрачку, і вось прычыны смерці не ведаю.

³¹² Руда Еленска — паселішча ў Польшчы.

Мілы, я, вер мне, ап'янела ад болю, але стаю на нагах і страшна хачу да Вас, да Вас усіх... Я абяцаю, што буду жыць для Вас, што буду йзноў пісаць усё, што ў сэрцы, а пакуль цалую цябе шчыра і сардэчна. Жадаю здароўя і чакаю вестак. Заўсягды адданая сэрцам табе

Ларыса.

4. ВАСІЛЮ БЫКАВУ

23 лютага 1964 г., Зэльва

Дарагі і паважаны сябра!

Сяння ў нас ясна на дзіва, шчодра сонечны і ў меру марозны дзянёк. З дрэваў асыпаецца на голавы багата развешаны шэрань. На вуліцы недзе пішчаць жанчыны і хахочуць аж у неба званочкі... Гэта ў Зэльве сяння свята «русской зимы». У мяне ангіна і калі гэта не вельмі патрэба, дык лепш сяджу ў хаце. Муж ноч дзяжурьў, але не вытрываў у хаце, вырваўся і ён. Любіць ён пасмяяцца, паглядзець на моладзь і добра так рапет (*неразборл.*)... Ёсць у нас тут адзін конюх, з крыві, мусіць, крыху цыган. У яго заўсягды спраўныя сані, дагледжаны конь, ды ездзіць ён вельмі весела. Хочацца, каб сяння ён дастаў 5 руб., гэта значыць, першую прэмію. Ён адзіны захаваў яшчэ тут нейкі культ каня. Я рада, што прыйшоў яго час павесяліць людзей і паказаць, што можа ягоны рысак, хаця ўвечары ён, напэўна, нап'ецца да адуры, у дубіну...

Я пад уражаннем Вашай балады³¹³... Якая ж яна цяжкая, як сам Бэтховен³¹⁴... Такім мужным, ахвярным, добрым і адважным можа быць толькі чалавек, якога продкі столькі стагоддзяў «канчалі жыццё на дыбах...» Для рагавання сваяго жыцця нельга пакінуць бездапаможную жанчыну, нельга забіць вар'яга, да апошняй хвіліны не адступіць ад геройства і чалавечнасці...

³¹³ «Альпійская балада» (1964) — аповесць В. Быкава.

³¹⁴ Бетховен Людвіг ван (1770–1827) — нямецкі кампазітар.

Ёсць нешта несмяротнае ў гэтым натуральным беларускім памкненні хлапца, як і ў яго каханні ў даліне палымнеючых макаў на валаску ад смерці. Усё тут вялікае — і пачуццё да жанчыны, і прага жыць, і воля ўстояць, і роздум, гэты глыбокі рэалістычны роздум над тым, што было. Скуль вам так добра вядомая псіхалогія і паняцці аб нашай рэчаістасці італьянскай дзяўчыны? Чаму non protesto? Мне часта даводзілася сустракаць падобнае, калі я была ў Чэхях. Балада аднаго прачыстага дня без перспектываў на заўтра ў *(неразборл.)* высокіх і маўклівых Альпаў³¹⁵ са сваёй роднай Беларуссю ў сэрцы і з трывожнай і іранічнай думкай — як прыме Радзіма ягоную чужую каханую жанчыну, калі ён захоча прывезці яе ў сяло...

Балада, па-маяму, вельмі цэлая, закончаная і будуюча чалавечная ўва ўсіх адносінах! Народ, які са сваіх нетраў дае падобных Іванаў, — гэта сфінкс, яшчэ няведамы, які ён і што ён калісьці скажа...

Як жа абяднела вёска ля двух блакітных азёраў, страціўшы гэтак недзе кусочак сябе...

Мова зусім добрая. Далей многа было б яшчэ што сказаць, але не хачу Вас замучваць, рэшту ўсю — пры сустрэчы. Жаль, што мы не пагаварылі між сабою ў Гродне. Я прывезла з сабою крыху гора... Жанчыны вечарам пайшлі па салому ў калгасны стог каля нас у сяле Пляцянічы. У гэты час вяртаўся са сваім шафёрам дырэктар школы з палявання. З адлегласці 10 м ён падумаў, што гэта свінні, і, весела застрэліўшы адну, уцёк. Засталося трое маленькіх дзетак — «парасятка» у разуменні такога дырэктара. Гэта не адзіночны выпадак у нас, і таму мне так безнадзейна нявесела... Можна, гэта робіцца таму, што «Бог высока, цар далёка»? Можна, сапраўды Н. С. Хрушчоў³¹⁶ не ведае, што вырабляюць тут падобныя... Што сказаў бы на гэта

³¹⁵ Альпы — найвышэйшая горная сістэма Заходняй Еўропы на тэрыторыі Францыі, Італіі, Швейцарыі, Аўстрыі, Ліхтэнштэйна, Нямеччыны і Славеніі. Самая высокая вяршыня — гара Манблан (4807 м).

³¹⁶ Хрушчоў Мікіта Сяргеевіч (1894–1971) — савецкі дзяржаўны і палітычны дзеяч. Першы сакратар ЦК КПСС у 1953–1964 гг.

Іван з вёскі ля двух блакітных азёраў? Ці судзіў бы сам, як ягоны сабрат, герой Вашай «Трэцяй ракеты»³¹⁷?

Я яшчэ хацела пагаварыць з Вамі аб знаёмых. Які шляхотны і спрыяючы сябра Карпюк, якая тонкая і мілая жанчына Іна Анатолеўна, якія ўсе ветлівыя на тонкасуконным [камбінаце]! Яны ўсе выразлі пчырыя пажаданні, каб я пераехала ў Гродна на стала. Які баль зрабілі нашыя зэльвенцы. Вось аб усім гэтым мне хацелася Вам апавесці. Добра, што Вы мяне ні з кім не знаёмілі. У мяне і так было дастаткова цудоўных і цікавых уражанняў! Але вось тое, што Вы не развіталіся са мною, я Вам не дарую доўга.

У нашага сябра Сергіевіча³¹⁸ — вялікае няшчасце. Ягоная жонка Агата ўпала, і трактар з тарфяною «крошкай» прайшоў ёй па назе. Выратаваў глыбокі снег, косць засталася цэлая, але вельмі пашматала лытку. Ляжыць у больніцы. Трэба ж было так...

Муж вярнуўся з масленіцы і, напяваючы нейкую новую песеньку Данугы Бічэль³¹⁹: «Што за дзіва, што за дзіва — едзе хімія на нівы», паваліўся на канапу і заснуў пасля дзяжурства.

Я спадзяюся, што Іна Анатолеўна Вам перадала мае прывітанні.

Вы ведаеце, што я ўжо думала наагул не пісаць Вам ніколі, гэта таксама з розных прычын...

Я, здаецца, не падзякавала Вам яшчэ за кіно. Сапраўды, і журнал, і фільм, і фінал — усё было аднолькава хвалюючае, і ў мяне, і ў маёй душы засталіся аб гэтым адпаведныя ўражанні. Муж, калі я яму ўсё апавядала, быў захоплены! Найлепш, аднак, для старушак — у хаце. Сяджу сабе і думаю, як гэта я вельмі хацела пагутарыць з Вамі і не асмелілася папрасіць Вас, каб Вы мяне на хвіліначку забралі да сябе, калі Вы вельмі

³¹⁷ «Трэцяя ракета» (1962) — аповесць В. Быкава.

³¹⁸ Сергіевіч Юльян (1910–1976) — самадзеіны мастак і паэт, які пачынаў друкавацца разам з Л. Геніюш на старонках берлінскай «Раніцы» ў 1940–1943 гг. Жыў у вёсцы Ленкаўшчына Маладзечанскага раёна, ліставаўся з паэткай.

³¹⁹ Бічэль Данута (нар. 1938) — беларуская паэтка. Сябрала з Л. Геніюш, неаднойчы бывала ў яе зэльвенскай хаце. Напісала прадмову «Песні настоены на зёлках» да зборніка «На чабары настоена» і ўступнае слова «Яна лічыла сябе яцвяжкай» да вершаў Л. Геніюш у кнізе «Маці і сын» (Беласток, 1992).

халодным і важным голасам апавясцілі мне, што вось строіце лыжу... Вельмі мілае ўражанне зрабіла на мяне Надзежда Андрэеўна. Мне здаецца, што яна вельмі натуральная, вясёлая, разумная і такая сапраўдная жанчына. Пры тым яна вельмі малажавая, а хлопчык Вася — дык і зусім раскошны.

Цешуся, што ў Вас такі «цёплы» дом і што ў Вас ёсць сваё дарагое Вам асяроддзе. Праўда, яно не такое, як у нас, бо мы з Вамі ўсё ж вельмі розныя людзі, але яно нам вельмі сімпатычнае.

Даруйце мне, што я Вам так часта званіла — гэта проста па праву сяброўства, можа, гэта з мае стараны было крыху і нетактоўна. Здаецца, што ў гэты мой візіт у Гродна Вы былі мне вельмі пагрэбныя для абмеркаванняў мае задуманай паэмы, ды і прозы. Так, прозы! Не дзівіцеся, калі ласка, я маю вельмі многа сказаць — хаця б з нагляданняў ці са сваіх успамінаў.

Бывайце, сябра! Жадаю Вам добрага настрою і выдатнай працаздольнасці! Прывітанні Надзеж[дзе] Анд[рэеўне] і ўсім нашым супольным знаёмым.

Кланяецца Вам мой муж.

Ваша Ларыса Геніюш.

5. МІКОЛУ ПРАШКОВІЧУ

20 чэрвеня 1965 г., Зэльва

Добры дзень, сябра Мікола.

Дзякую Вам, што не забываецца пра нас. Асабліва апошні час хацелася мне гутарыць з Вамі. Я крыху згубіла сябе самую і засталася бяспомачна стаяць супроць лавіны важкага болю... Справа ў тым, што прыехала да нас мая сястра з Польшчы. Яна многа апавядала (цяпер не хоча) пра мінулае мае маці, якая з голаду сканала на высылцы, пра свой лёс, пра сястру, пра Юрку, якога зацягвалі ў пропасць...О, Божа...Многа пройдзе часу, пакуль польныя вятры звеюць з душы мае накіп безнадзейнасці і едкай горьчы, а галоўнае — нікога, ні чалавека побач няма... Муж стараецца недзе паехаць і цягне

бярэмямі новыя кнігі, быццам хаваючы ад мяне, але я ўсё бачу. Жывога чалавека ён не заўважае, і важней за ўсё, што нечакана звалілася на маю голаў, для яго тое: ці на абед молатыя катлеты ці яго ўкаханыя адбіўныя...

Гутару з сястрой і да канца губляю веру ў людзей. Быццам яна ўжо не з таго роду, не з тае сям'і, у якой вырасла, гадалася я. О, якая страшэнная мясарубка — жыццё! Як хочацца, каб палажылі ў зямлю і дзень і ноч каб калыхаліся нада мною ды шумелі чыстыя зялёныя ці заснежаныя высокія дрэвы...

Даруйце, што прарваўся крышачку боль. Я цяпер ведаю, чаму і ад чаго людзі губляюць розум.

Сястра пасля аперацыі і чуецца добра. Любіць прыгожа быць апранутай, мець грошы, хораша жыць і г.д. Чаму ж гэта на маёй душы цяжар мінулага і адказнасць за будучыню, і нейкі крыж адказнасці, і прага справядлівасці... Калі б я радзілася вярбою ля бацькавага двара — мяне толькі зрубалі б, а так агонь болю на жывое цела, і здаецца — згару ад крыўд...

Колькі рук, колькі сіл мае волат, каб страсянуць з сябе ўсё крыўднае і страшнае і крыкнуць: так нельга, так нельга...

У Вас свае справы і работа, і грошы, і безграшоўе, а я тут плачу... Між іншым, будуць грошы ці не — Вы не прыкладайце вялікай увагі да іх. Я хацела б, каб Вы заўсягды мелі малы заробак, бо баюся, калі стане ён большы, Вы можаце «меншым» зрабіцца.

Сястра і муж паехалі сяння ў Слонім. Я была ўчора ў Гродне. У Данусі — сын, але я яе не бачыла. Сябра Быкаў казаў, што чытаў вершы Сіманенкі³²⁰. Якія — я цяпер ведаю, зборнічак — Данусін. З Быкавым нельга гутарыць, гэта — ноч, гдзе няма нават зораў надзеі. Сябра Карпюк³²¹ даў мне прачытаць адзін варыянт са сваіх успамінаў. 26 чэрвеня ад'язджае сястра, ізноў правяду яе да Гродна.

У нас безграшоўе, але гэта не вельмі цікава. Хочацца добра і ганарова выправіць сястру.

³²⁰ Сіманенка Васіль (1935–1963) — украінскі паэт

³²¹ Карпюк Аляксей (1920–1992) — беларускі пісьменнік, у 1978–1992 гг. узначальваў Гродзенскае абласное аддзяленне Саюза пісьменнікаў Беларусі.

Прыехалі са Слоніма. Галодныя. Іду гагаваць абед. Вось і
няма часу пагутарыць. [...]

Пакуль бывайце. Жадаю найлепшага.

А. Г.

6. АДАМУ МАЛЬДЗІСУ³²²

21 траўня 1966 г., Зэльва

Вельмі паважаны Сябра!

Шчыра Вам дзякуем за «Творчае пабрацімства»³²³. Вельмі
дакладна і шляхотна падышлі Вы, разгарнулі гэтае пытанне.
Пабрацімства... было б гэта добра, каб не вечная польская
гегемонія над намі. Баюся, што гісторыя не зусім яшчэ
адвучыла іх ад гэтага. На жаль. Ці не выпілі яны, палякі, увесь
хмель рамантыкі, адмераны лёсам для нашай зямлі? Усё думаю,
чаму так мала рамантыкаў і рамантыкі ў нашай беларускай
літаратуры? Купала так моцна стагнаў, Колас — таксама,
Багдановіч думаў, Танк бунтаваўся і бунтаваў, іншыя
разважалі, падпявалі, філазафавалі і ўсе «мудруюць» цяпер...
Няма паэта, які прыпаў бы вогненным сэрцам да радзімай
зямлі і вечны, каханы, родны говар яе апеў бы і ўзнёс пад
нябёсы. Толькі ў В. Караткевіча чутно часам той «клёкат
арліны», які расчульвае, уздымае. Ён глыбока думае, а разам з
гэтым кахае і глыбока адчувае лёс наш... Ён часта, як Міцкевіч,
узносіць:

W rajska dziedzinie uludy,
Kiedy zapal tworzy cuda,
Nowości potracą kwiatem³²⁴...

Вы, напэўна, пярэчылі б мне, каб мы размаўлялі, даказвалі б
іншае...

³²² Мальдзіс Адам (нар. 1932) — літаратуразнавец, празаік, доктар філалагічных навук (1987), прафесар (1990).

³²³ «Творчае пабрацімства» (1966) — кніга літаратуразнаўчых даследаванняў А. Мальдзіса

³²⁴ Парадковы пераклад з А. Міцкевіча:

«У райскай мясціне мрояў,
калі натхненне вытварае цуды,
новае ўзрушвае кветкай...»

Можа, будзеце ў нашым баку, дык заязджайце да нас, калі ласка. Будзем рады.

Калі б бачыліся з Валодзем К[араткевічам], дык перадайце яму, калі ласка, прывітанні ад нас. Не пішу яму, бо ўсё не ведаю, гдзе знайсці яго сваім лістом. Ён усё не ў Менску, як чую. Крыху яго палупцавалі, як і В. Б³²⁵., нягоднікі... Ну што ж, не Крапіва³²⁶ ён, каб яго гладзілі сяння. Спадзяюся, што яму не баліць асабліва. Гэта не смяротна!

Яшчэ раз дзякуем за мілую памяць.

З вялікай пашанай да Вас

Ларыса і Янка Геніюшы.

7. МАКСІМУ ТАНКУ

22 кастрычніка 1966 г., Зэльва

Паважаны Максім Танк.

Вашу паштоўку я атрымала, шчыра дзякую. Учора йзноў перачытвала «Нарач»³²⁷. Многа думала. Нявылежаны грып упарта вяртаецца, прыходзіцца ляжаць. Праўда, морква, буракі, пятрушка, хрэн — усё гэта выкапана. Панадворак, які заняло лісцем за час мае хваробы, чыста вымецены. Недапітая бутэлька віна нагадвае дарагога госця. На стале ўсё ляжаць падпісаныя кнігі, быццам пакінулі Вы іх учора... Часта бяру іх у рукі. Сяння мне было б цяжка гутарыць з Вамі, залажыла горла і голас ахрып. Здалёк адчуваю праменьчыкі клопатаў Вашай даброты... Крыху мне жаль, што Вы абманецеся ва мне, што мы з Вамі людзі рознай долі і сцежкі нашыя разыходзяцца. Гэта ўжо трэці ліст да Вас. Два папярэднія скомканыя — з адчаю. Вельмі цяжкая, жудасная атмасфера ўдома. Мой пан (*неразборл.*) вельмі не любіць, калі нешпа парушае яго ўклад жыцця. Я сярод яго кнігаў, несцеркаў і другіх «цацаў» — таксама ягоная рэч... Я хвалюся, і гэта яму не па нутру. Я

³²⁵ Магчыма, маецца на ўвазе крытык і літаратуразнавец Варлен Бечык (1939–1985).

³²⁶ Крапіва Кандрат (сапр. Атраховіч; 1896–1991) — беларускі драматург, байкапісец і грамадскі дзеяч. Народны пісьменнік Беларусі (1956), акадэмік АН Беларусі (1950), Герой Сацыялістычнай Працы (1975).

³²⁷ «Нарач» (1937) — паэма М. Танка.

маю свае погляды, а гэта нельга... Вось няма яго ў хаце і думаю, што цяпер пагутару з Вамі. Усё, аб чым мы з Вамі гутарылі, аказалася не так проста, ды нават зусім не пад сілу. У руках трымаю сваю кнігу, яна гняце мяне нялюдскай караю: чвэрць стагоддзя зняволення за яе змест! Мне страшна. Прыгадваецца апалены марозам твар, загублены недзе дарагі хлопчык, лахманы на прамерзлым целе, кірка, лом і клятая кувалда, падымаючы якую, адчуваю, як надрываюцца кішкі. Міска варанага рэдзькавення, камса, пайка і так 8 лет. Прыехалі «купцы», сыгья дзядзькі ў белых кажухах і валёнках. Праходзім ля іх з апушчанымі ачамі, да паловы нагія, сінія. Зняволены лекар глядзіць нашы зубы, мацае цела, а нахабныя «босы» паводле сваяго густу выбіраюць «тавар». Група надзірацеляў будзіць мяне ноччу, самы азвярэлы залазіць з нагамі на нары, трасе ўсё і ператрасае, нават стружкі з лагернай падушкі. Забіраюць алавічок і ўсе кусочки паперы. Хочуць пасадзіць у «бур». Начальнік «буру» не бачыць пагрэбы караць мяне. Холад, месяц запутаўся ў драты і крывавіць, як паранены, пераклікаюцца канвой на вышках, зараз пад'ём. Сядзячы, сплю, сніцца: папера, папера... раніцай: развод, тундра, тое ж прыладдзе і нізка нейк неба, здаецца, рукою дастаў бы... Пішу вершы ў думках, усё іх паўтараю. Калі ўдасца запомніць і нехта дасць паперы, пашлю іх тым, якім яшчэ цяжэй... Кіркуем нечыстоты, канвой здзекліва пацяшаецца з нас. Міна Ісакаўна, выціраючы твар, шэпча: «У нас быў Гаман, біблейскі прарок, і яму лілі нечыстоты на голаву, але нам куды горай, яны нам ляцяць проста ў рот...» Неба цёмнае, хмарнае. Трывожна. У зону прывезлі цела дзяўчыны — забіў канвой. Яна — полька, але ў лагеры няма нацыянальнасцяў, толькі добрыя і благія людзі. Трывожна... Іду, ручаюся за спакой у зоне, прашу выдаць нам труп. Маленькая рана на жываце, кожная з нас датыкаецца да яе пальцам і нешта шэпча. Апранаем Галю ў што можам, каб прыгажэй. Выправаджаем да брамы, плачам, надзоркі лаюцца і кажуць, што заўтра застрэляць другую... Труп на вахце, яшчэ раз удараюць ёй малатком па белым лобіку, ці праткнуць штыком, каб ужо зусім, зусім была мёртвай... У Галі дзяўчынка, яна за яшчэ адным дротам у

лагеры, гдзе дзеці, дзеці родзяцца вольныя. Маці, як львіцы, усё бегаюць ля драгоў. Раз у тыдзень іх на гадзіну пускаюць да дзетак. Дзяўчынцы нешта махлююць, пасля няведама куды яе вязуць... Можна так без канца. Успаміны, як драгаты, апуталі — не варухнешся... Я на волі на Радзіме ўздрыгваю (да сяння!), каалі бачу ваенную форму, аглядаюся, ці шгык мне не ў плечы. Жудасна. Чую, як усюды — ля крамаў, аўтобусаў, урадаў туліцца нясмела мая мова. Яна ў хустках, вагоўках, спяцоўках — працоўная. Яе не хочучь слухаць, чуць, на яе высакамерна адказваюць няласкавай мовай начальнікаў. Людзі нясуць яе ў поле. Яна — як пахучы надзённы хлеб, заўсягды на стале, у сэрцах, але на ёй не пяюць ужо, мне здаецца, што з труднасці... Алесь Бажко³²⁸ — парабак Радзівіла, якая жудасць, як яму цяжка было выбіцца ў людзі... Колькі яшчэ сяння такіх, як ён, — якія залежы нявыкарыстанага розуму і талентаў народу... Беларусу-калгасніку не здаць экзаменаў з рускай мовы, яму б беларускую — і ён вучыўся б... Вышэйшыя школы быццам не для нас, яны для тых, якім смешная і абыякавая мова наша і наш народ. (...) Памятаеце хлапчукоў малых? Найменшы з іх — Міхаська, мой сябра. Ён, небескарысна, кожны дзень мяне адведвае, умее ўжо дастаць да званка. «Доблі дзень, бабця Ліся», — так пачынаецца гутарка. Адалі яго ў садзік, за пару дзён прыходзіць, маўчыць. «Што трэба сказаць?» «Длясце». Не! «Пісіба». Не! «Пізялюста». Не, не, не, кажы: добры дзень... Не тое дзіця, здзіўлена глядзіць сінімі вочкамі, не ведае, што адбіраюць яму, у тры годзікі, тое, святае — матчыну мову... У нас школа-інтэрнат для вясковых дзяцей. Бягуць і ўсе, усе чыста між сабою шчабечуць па-беларуску. Школа руская і ад настаўніка пачуюць яны гэтую мову, як замежную, два разы на тыдзень. Начальства і дырэктар тав. Фрэйдэнман (ці нейк гэтак) не думаюць, чым гэтыя дзеці-людзі запоўняць і грэць будуць жывую душу праз усё даўгое жыццё.

Максім Танк, вы жывеце і думаеце высокімі дзяржаўнымі, касмічнымі катэгорыямі, а маё сэрца слухае адгалоскаў мае зямлі. Я дзялю з Ёю Яе лёс і не хачу, каб мне было лягчэй ці

³²⁸ Бажко Алесь (нар. 1918) — паэт, празаік, публіцыст.

лепей, чымсыці братам маім. Я не хачу друкавацца і кнігі свае не хачу! Да сяла яна не дойдзе, ды яму і не да яе. Калі б сабраліся разумныя людзі і распрацоўвалі долю зямлі нашай, яны казалі б: «З Беларусі, з гэтай чыстай крыніцы славянства, стварэм запаведнік, рэзерват. Захоўвайма гэтую прачыстую, польную, чалавечную, працоўную, нарачанскую, наддняпроўскую, пушчанскую адвечную мову, каб не забыцца, з якіх крыніц вынеслі людзі мужнасць сваю, мяккасць сваю і дабрату...» Так казалі б разумныя.

Я за свой век навучылася верыць не таму, што чую, а таму, што бачу сваімі ачыма. Мае думкі маюць свае крыніцы, яны з жыцця і долі майго народу. Я — крывінка ягонага цела, пясчынка мае зямлі. Я за братэрства, за роўнасць і волю ў народзе і між народамі! Мы не горшыя, не дурнейшыя ад суседзяў. Нельга і не прыстала нам быць парабкамі, ад радзівілаўскіх пачынаючы! Я — так мала, і я — так многа, я — радавы сябра маяго народу, і ўсё я на сабе адчуваю. І я Вам не ахвяра, не пасмешышча для прокшаў і не той мурын, які зрабіў сваё і можа адысці! І дзеля гэтага я не хачу друкавацца! Дзесяткі гадоў нікому не залежала на мне як на чалавеку і як на паэтэсе. Я не маю чаго ўстыдацца свае мінуласці — яна на далоні правяраецца ўсімі! Я мусіла друкавацца ў цяжкі і страшны час — гэта быў загад сэрца. Друкаваліся і Грубін³²⁹, і Нэўман³³⁰, і Сайфэрт³³¹, аднак ім па 25 лет зняволення не паспелі даць, а яны — мужчыны, што гаварыць. Гэта як з маім мужам, якому абьякава, што буду рабіць, абы ён толькі меў свой абед, воду да мыцця, усе выгоды і г.д. Іначай — гвалт! Абавязкі свае адносна народу я знаю, як іх зналі тры мае маладзенькія браты ў свой час... Ці бачылі Вы, як кружыць птушка над разбураным гняздзечкам? Так душа мая кружыць і плача над скрываўленым парогам бацькоў маіх, над магіламі майго роду, які выйшаў з прыгонных, і віна яго была ў тым, што прыгонным болей быць не захацеў!

³²⁹ Грубін Францішак (1910–1971) — чэшскі паэт.

³³⁰ Нэўман Станіслаў (1875–1947) — чэшскі паэт і грамадскі дзеяч.

³³¹ Сайфэрт Яраслаў (1901–1986) — чэшскі паэт.

Прарвалася грэбля, і ўсё, што бурліць у душы, давядзецца прачытаць Вам сяння. Даруйце мне гэта. Не злуйцеся за маю пастанову. Ад радасці бачыць Вас, тварца «Нарачы», у сваёй хаце — памутнела мне ў галаве. Праяснілася сяння! Я ведаю — Вы кляняце мяне і голаў маю недзе гатуеце «на плаху»... ну, што ж, аўгар «Нарачы», — Вашая воля...

Мы з Вамі — два рэхі ў адным бары,

Ад Нарачы аж да Нёмана...

Бывайце, харошы Максім Танк, я не магу быць інакшай...
Застаюся са шчырым, найлепшым успамінам аб Вас.

Крыху Ваша *Ларыса Геніюш*.

8. МАКСІМУ ТАНКУ

11 лістапада 1966 г., Зэльва

Максім Танк!

Як гэта добра, што Вы зусім не злосны і зусім не капрызны, як другія людзі. З Вамі лёгка гутарыць. Я цешуся, што на Вашым чале няма ніводнай хмаркі ад маіх слоў. І зусім не таму, што Вы хворы, а таму, што Вы вельмі харошы, Максім Танк. Дзякую за ўсё Вам. Мне было смешна і вельмі міла, калі мы паехалі ў краму. Вы былі як «Ein heiliger Nikolaus»³³², адным словам, нейкі казачны персанаж. Там не выпадала мне з Вамі пасварыцца. На гэты раз Вам усё дарована. Што да мае кнігі, дык я пэўная, што ўсё будзе добра. Калі б можна было, калі б выпадала ці адпавядала, дык я хацела б, каб друкаваўся хоць адзін мой верш, Вам напісаны. Вы не супроць? У Мінск я не магу прыехаць. Нарушыўся крыху спакой нашай хаты, і адбілася гэта на мужавым здароўі. Ён страшна выглядае і пагана чуецца. Трэба яго крышку супакоіць, дагледзець, быць пры ім. Ён не лёгкі ў жыцці, але мой муж і добры чалавек. Я яго вельмі люблю, хоць і зуюся часам. Не падабаюцца мне ўсе нагрукі на Вас, Максім Танк, Вы ж павінныя думаць аб сабе, каб як найдаўжэй прабыць тут, у гэтай Радзіме... Вас так усе

³³² Ein heiliger Nikolaus (ням.) — святы Нікалаўс, тут у значэнні — Дзед Мароз.

любяць. М. Прашковіч, які быў у нас святамі, дык ён аж дрыжыць за Вас і за «Польмя»³³³. Вы ўсім, усім дарагі! Зразумейце! Вы такі патрэбны! Вось таму апчаджайце сябе. З М. Прашковічам і мужам мы былі ў Гудзевічах на магіле дзеда. Бедны настаўнік Белакоз крыху «дрыжаў» з гэтага візіту «былых», але частаваў нас адумysłова. Яго цесць расказваў анекдоты, як раз маяму дзеду выгапталі авёс. Выйшаў ён у белых нагавіцах, кажущок накінуты, едзе селянін якраз цераз авёс. Дзед кажа: што гэта чаўпеш? А селянін: чорт пана не возьме! — Ну, едзь сабе... Расказвалі, як аднойчы дубовы стол, накрыты да гасціны, мой тага падняў за рог зубамі, перакруціў па хаце і паставіў на месца, і ні адна чарка не ўпала! Мы смяяліся. Селянін абразіўся, што не паверылі словам ягонага бацька-ачавідца. Нейкае дзерава бралі — 7 чалавек за адзін канец, а дзед мой адзін, ды за камель! Бэнэдык, дзедаў слуга, пазнаў мяне ў аўтобусе і адразу сказаў, што Маню, ад якой гнала яго мая бабка, ён усё ж узяў! У выніку чаго: 1 сын, 3 дачкі і хмара ўнукаў! Усе цягнулі на гасціну, жывуць усе добра. На дзедавым дзядзінцы — вёска! Вечарам каля аўтобуса нейкі дзядзька абняў мяне і пацалаваў. Быў п'яны і казаў, што ён — Міклашэвіч, што — мой сваяк... Сапраўды, і ён, і яго брат вельмі падобныя на сыноў аднаго маяго дзядзькі... Прозвішчаносяць па маці, але вось хочуць быць Міклашамі (як звалі нас). Якая ж крыўда гэтым сыном, якія не мелі бацькі. Я сказала ім, што яны сваякі мне і ўсё! Толькі б меней пілі гарэлкі! Буяюць, як збажына на добра ўгноенай ніве — п'юць. Маюць за што. Мой дзед не піў і шанаваў капейку, а вось дзядзькі і далейшае «пакаленне» нічога не здольныя прыдбаць, так п'юць. Болей там не паеду, і так думаю, ці «мудры» дырэктар не зганьбіць Сашку Белакоза за такіх гасцей... Не пазнала я Гудзевіч (яны, недзе, ад слова «гудзец»)... Немцы знішчылі прыгожыя будынкі, а людзі знішчылі сады і дрэвы. Крыху жаль, пасадзілі б хоць новыя на іх месцы замест піць гэтую водку... Адно, што там добра — гэта многа дзетак, хаця і вельмі ўжо смаркатыя. Максім Танк, мяне

³³³ «Польмя» — штомесячны літаратурна-мастацкі часопіс, галоўным рэдактарам якога М. Танк працаваў у 1948–1966 гг.

сяння клікалі ў райком, я не пайшла. Проста сказала: не пайду... Я спалохалася: чаго яны ад мяне хочуць? Калі б за нешта прычাপіліся, я тагды ізноў не захацела б друкавацца, дык падумала сабе, што лепш нікуды не йсці. Тым болей, што нехта з іх, «восточников», застрэліў нам на днях Тарзана, каб абагаціцца нашыйнікам... Ён быў у нас 10 гадоў і, як кажа бацька, увайшоў у літаратуру... Мы з Валодзем К[араткевічам] узялі яго прабежчыся на ветры і сталася... Не трэба гневацца на мяне, што я не пайшла — паверце мне, што не магла... Іначай усё добра. Глядзеце сябе, Максім Танк, гэтага хворага, дарагога нам усім сэрца. Даруйце мне за гэты «бабскі», разлезы ліст, але мне вельмі хацелася гутарыць з Вамі... Бывайце здаровыя!

З вялікай пашанай да Вас

Ларыса Геніюш.

МАКСІМУ ТАНКУ

У таёмным лесе, гдзе дуб адвечна
недзе ля хмараў гутарыць з дубам,
алені рогі галём калечаць,
ёсць лесарубы.
Хто бы паставіў хагы з бяргвенняў,
хто пралажыў бы шляхі з каменняў,
хто здабываў бы долю з цярпенняў,
заўтра з праменняў,
каб не такія?
Калі на шыбы аперся вечар
і сон маўчаннем прылёг на вусны,
гэткі мне сніўся — шыракаплечы,
з душой — як гуслі.
Пра лесаруба ўсе небыліцы
разносіць вецер:
ласкай, не крыкам,
песняй акелзаў ён кабыліцу
з норавам дзікім.
І хоць вудзіла не браў стальнога,
не перакінуў повад за вушы,

бічом не свіснуў,
не спутаў ногі,
пайшла паслушна...
Аленім следам, дубовым ценем,
гдзе здабываюць долю з цярпенняў,
грэюць душою хагы з бярвенняў,
снуюць на кроснах надзей праменне:
ля хлебных ніваў,
стройных бярозаў.
— Ім па дарозе!..

*Зэльва, 11 лістапада 1966 г.
Ларыса Геніюш.*

9. ЮРКУ ГОЛУБУ

15 снежня 1966 г., Зэльва

Дарагі Галубок³³⁴, харошы!

Сяння прыйшло «Польмя»³³⁵ і я ледзь бачу пісаць... Выцірае вочы і Іван Пятровіч... Ты гэта што прыдумаў, зубраня дарагое? Заплюшчваю вочы і здаецца мне, што гэта гаворыць зямля мая і адыходзіць з сэрца ўпарты боль і ноша цярпенняў старых становіцца — неіснуючай. Дзякуй табе, зубраня, крылагае і надзейнае!

Перадай ад мяне словы шчырага прызнання і вялікай радасці сябром тваім па пяру. Вершы Вашыя з сэрцаў Вашых, а сэрцы, як бачна, жывуць і крынічаць з роднай зямлі. Вітаю і бласлаўляю на магутную сілу Ваш першы, вялікі голас зубрыны! Жадаю Вам патрасаць ім пушчы і сэрцы і пяць Беларусі па нас, па праву неадродных сыноў Зямлі гэтай! Жадаю Вам шляхоў лягчэйшых і яснейшых і сілаў, якія перамагаюць зло!

Трымайцеся, дарагія!

³³⁴ Голуб Юрка (нар. 1947) — беларускі паэт, родам з вёскі Горна, што непадалёк ад Зэльвы.

³³⁵ Маецца на ўвазе час. «Польмя», 1966, № 12, дзе быў надрукаваны верш Ю. Голуба «Белакежа» з прысвячэннем Л. Геніюш.

Застаюся з вялікай надзеяй на вас, з каханнем і вераю ў Вас.

Ваша: паэтка, змагар, вязень і друг

Ларыса Геніюш.

10. МАКСІМУТАНКУ

26 снежня 1966 г., Зэльва

Дарагія і паважаныя!

Спадзяюся, што Вы зусім здаровыя! Спадзяюся, што ўсё ў Вас добра і Вы, пры сваёй жыццёвай мудрасці і інтэлігенцыі, патрапіце выдзеліць адпаведны час і на адпачынак. Так хачу, каб Вам было добра, асабліва ў новым наступаючым годзе! Усяго Вам найлепшага ў ім, харошы Максім Танк! Уся гэта пропаведзь мая — з глыбокай удзячнасці Вам! Асабліва за мужа! Я спадзяюся, што «ўсемагутны» наш Даніленка³³⁶ крыху спыніць свае садыстычныя навукі. Галоўнае — каб далі кабінет, а то стары чалавек не вытрымае... Там, сапраўды, працаваць нельга, так нават не было ў лагеры!.. Аб гэтым я яшчэ раз Вас прашу...

Да ўнукаў і ў Каралішчавічы³³⁷ не магу паехаць, на жаль... Муж, сапраўды, стаў слабы і хворы. Я была б вельмі паганая, калі б пакінула яго аднаго ў такім стане! Мне добра, Максім Танк, за Вашымі шырокімі плячамі, мне стала зацішней, і я магу крыху пісаць і думаць... Дзякую Вам. Пісаў мне Прашковіч, што кніга мая ўжо ў тав. Канавалава³³⁸. Валодзя К[араткевіч] па-ранейшаму нічога не піша.

Спадзяюся, што ўсё будзе добра і што мой арыгінальны рэдактар не дасць мне там ніякіх motto³³⁹, з Рабле³⁴⁰... (між намі). Вы ўжо многім мяне здзівілі, але я не думала, што ўмеецца і геральдыку нашу павялічваць! «Герб» мой — удачны! Дарэчы, мой дзед вельмі адчуваў яго адсутнасць. Маючы таквеля зямлі,

³³⁶ Даніленка Мікалай — тагачасны галоўны лекар Зэльвенскага раёна.

³³⁷ Маецца на ўвазе Дом творчасці і адпачынку пісьменнікаў «Каралішчавічы».

³³⁸ Канавалаў Рьгор — тагачасны старшыня Дзяржаўнага камітэта БССР па друку.

³³⁹ Motto (італ.) — матыў.

³⁴⁰ Рабле Франсуа (1494–1553) — французскі пісьменнік.

ён купіў сабе аднойчы чацвёрку харошых коняў. Але, о гора, не меў герба! Яму нельга было таму ездзіць цугам. Дзед дадумаўся. Запрагаў свае коні чатэры ў адзін рад і гэтак пёр па гасцінцы. Шляхта мусяла мыляць... Гальштук мой дзед завязаў толькі раз у жыцці, калі друпі раз жаніўся! Едучы ад шлюбу, аднак, скінуў яго раз назаўсёды. Другая мая бабка была масквічка. Казала, бывала: «Ужо ты знаешь, Ларечка, в зрэбных то нагавічках твой дед ходил, галош то отроду не носил. Приедем в гости, лужа то у него от сапог! Идет лакей, вытирает, а я то стыжус, стыжус... Бескультурье! Дома то ручники, абразы, даже зельечко у твоей первой бабки висело! Все то я вон выбросила! В углу самовар поставила, Вере и Любе пеньюар купила... Дед то твой слова по-русски не сказал, все по-мужицки. Ложкой то деревянной ест и до нынче... Но нежен то он какой ко мне, иначе не скажет: «мое поцькальцо». Поцькало — гэта ў нас сава... Я не хачу спакойна думаць, што можна спакойна жыць у лесе... Мне ж трэба сцерагчы свае Іару і пенату! Мне добра, Максім Танк, мне добра! У Мінск пакуль што не прыеду, бо і чаго? А што, калі б пазволілі кнігу? Як мы яе назавем? А можа, Вы самі неяк яе ахрысціце! Вы ж — Казачны персанаж, віноўнік яе нарадзінаў! Сапраўды, гэта ўсё як у казцы! Я, як сіротка, бабіна ўнучка (па-чэшску Рорелка, па-польску Корціuszек³⁴¹), выбіраю сабе морквачку, брудная, як Сорка Янкелева, і раптам з'яўляецца Прынц, зусім сапраўдны, і цягне мяне ў свет... О, Казачны Прынц, ці вартыя гэтага маі скромныя вершы, якімі я Вам ужо прывыкла надакучаць? Я буду Вам верыць, што вартыя! Ці можна яшчэ аб нечым прасіць? Мой ад'ютант, сябра Прашковіч, дрыжыць. На яго ізноў напалі за стары артыкул (аб Дыярыюшы...) у «Полымі». Пры тым ён яшчэ знайшоў 95 грубых памылак у Майхровіча³⁴² — у яго працы аб Ф. Скарыне. Безумоўна, сам (усе іншыя баяліся) напісаў і здаў аб гэтым сваю рэцэнзію. Баюся, што ўсё гэта для яго пагана можа кончыцца. І вельмі прашу Вас, калі б

³⁴¹ Рорелка (чэшск.), Корціuszек (польск.) — Папялушка, гераіня аднайменнай казкі французскага пісьменніка Ш. Перо (1628–1703).

³⁴² Майхровіч Сцяпан (1908–1981) — беларускі літаратуразнавец і крытык. Л. Геніюш мае на ўвазе рэцэнзію М. Прашковіча на кнігу С. Майхровіча «Георгій Скарына» (1966).

так было, прыкрыць яго крыху надзейным плашчом свайго аўтарытэту. Я яго знаю. Гэта чалавек вялікай шчырасці, скромнасці і эрудыцыі. Кахаючы дзейна Бацькаўшчыну і праўду. Вас ён шануе бязмерна. Няхай толькі ён не ведае, што прашу за яго... Гневацца ён не ўмее, але было б яму няёмка... Можна, Вы з ім пагутарыце? Вы не загневаліся, Максім Танк? У Вас так абмежавана з часам... Мне вельмі міла чуць, што ў Мінску ў мяне многа прыхільцаў. Я Вам веру! Тут мы крыху старонімся людзей. Яны пераважна чужыя, не любяць нас за беларускасць. За тое ж не любяць нас і мясцовыя «палякі» (о цемра!). Наш бальнічны бухгалтар калісьці выпісваў у больніцу нават «Prawo ludu»³⁴³, але — ні адной беларускай газеты ці часопіса! Як калісьці ў арыстакратыі — французская мова, так цяпер у падобных польская ці руская... Гэта іх аддзяляе ад мовы сапраўды працоўнага народу гэтай зямлі! Я не міруся з гэтым, не магу, я не іду з імі на кампраміс! Здаецца, маю ворагаў, а дзіўна! Некалі мой следавацель-яўрэй казаў: «Ну, что вы за человек, я не нашел в Праге и в Белоруссии на вас свидетеля...» Цяпер, думаю, знайшліся б... Апошняя марачка была ў парадку. Развялося тут філагэлістаў! Круціць ліста ў руках і паглядае на марку. Кажу: і я — філагэліст, прыносьце лісты ў парадку!

Застаюся з вялікай пашанай да Вас

Ваша Ларыса Геніюш.

Не пневаецца, што пасылаю Вам вершы? Я болей не маю каму. [...]

11. МАКСІМУТАНКУ

29 студзеня 1967 г., Зэльва

Максім Танк!

З радасцю прачытала, што Вашаму тату крыху лепей. Ведаю, што зусім добра быць яму не можна. У такіх выпадках печань апускаецца амаль у таз, затрымоўваецца выдзяленне

³⁴³ «Prawo ludu» — польская газета.

мачы, вадкасць разыходзіцца па арганізме... Спачуваю ад сэрца і Яму, і Вам... Першы нумар «Полымя» на гэты год даўно ўжо ў нас на сталае. Першае, на што мы «накінуліся», гэта Вашыя жывыя, цікавыя ўспаміны. Многае прыгадваецца. Кожнае слова з нашай нешматлікай прэсы некалі глыбока западала ў памяць. Усе падзеі, усе адценні пачуццяў — у Вашых вершах таго часу. У сваіх успамінах, як і ў жыцці недзе, Вы такі паслядоўны, суцэльны, маеце адзін шлях і ведаеце, чаго хочаце. У Вас болей розуму, як пачуцця. Вы цвярозы і ніколі ў жыцці не адзін. Вы наш і не наш, Вы ўсіх і Вашы ўсе, Вы інтэрнацыянальны. Як жа мы былі розныя! Я адна амаль праз усё жыццё! Шырокая праграма гімназіі дае мне разгляд. Чыгаю, чыгаю, а побач бачу легенду, нейкую «старую байку», глыбокую і прыгожую. Я зачарованая сваім народам. Я адна ў маім асяроддзі. Я наскрозь прасякнутая ідэямі хрысціянства і гуманізму і бачу нешта, ад чаго жудасна. Жывы, харошы мой народ — як гной для некага! Як жа ён стараецца, каб выжыць... Родзяцца согні дзяцей, і ўдзел іх — пасвіць і дзяліць, дзяліць вузкую, неўраджайную палоску і гаснуць... А побач — атупелыя чыноўнікі, якім панаванне над намі здаецца нармальным явішчам! Жывуць дзесяцігоддзі і мовы нашай не ведаюць, а мы як слупі... Не, так нельга, нельга! Сколькі дум, слёз, трагедыяў за гэта ўдома... Не бачу розніцы паміж людзьмі, акрамя таго: добрыя яны ці паганяны... Бачу, як ашукваюць гэты народ яўрэі, як нашыя дзяўчаты ідуць на службу да іх, панявераныя. Худому Мітрафану пазычылі яны грошы і бяруць 10% у месяц! Купляючы жывёлу, робяць «хейрым», і чалавек яе аддае за паўцаны. У час, калі трэба плаціць падаткі, йзноў «хейрым», цана на збожжа мінімальная... Яна дарагая напрудвесні, калі няма чаго есці і чым засеяць яравы загон. Ліцыгацьця на нашы Жлобаўцы (бацькаў хугар — 12 км ад Гудзевіч), я еду ў Гродна прасіць, каб разлажылі на раты (...). На мне тканая спаднічка, кажухок вышыты, кароткі, я так люблю гэты кусочак зямлі, так люблю... Тага нікуды не ездзіць, ён сумны, як ноч. Яўрэі скупілі нашыя вэксалі і хочуць зямлю. У часе неабходнай патрэбы тага даваў ім падвойныя, а то і патройныя вэксалі... А нас — 7 чалавек! А зямля цвіце па-

своёму, дрэвы шумяць, і так нам любя... Я гутару з нейкім начальнікам фінансавай установы, працу... Уваходзіць чалавек. У лапцях, шыракаплечы, сільны, з прыгожым, мужным тварам, бледным, недзе ад паснагты. Просіць, каб не бралі апошняй каровы, што не мае гэтых 40 злотых, не мае... На яго крычаць, і ён знае, што рады няма, і тады па гэтым твары — градам слёзы. Аж на грудзі, горкія, вялікія, мужчынскія, нашыя. О Божа... Секвестрагары ўрываюцца ў наша сяло, рвуць квіты з заплочаных падагкаў. Рвуць!!! У бедалагі Петручка забіраюць куфар яго швагеркі, якая служыць у яўрэяў век цэлы. Жонка Петручкова бароніць палотны свае сястры, яе кідаюць на зямлю, б'юць ботамі... На трэці дзень «нарадзіла» пяцімесячнае дзіцятка, ляжыць сама і грошай няма на доктара. І я ўсё бачу, бачу... Чыгаю Максіма Танка — і мне лягчэй... Я пішу, але не друкую, бо Вы пішаце лепш за мяне! Мне няма чаго рабіць, калі Вы пішаце! І вось я за граніцай. Газета беларуская. І я магу ўсё пісаць. Я так кахаю, так сумую, мне не залежыць на тым, якая газета, мне хочацца гутарыць, гутарыць... Я не магу сяння пісаць свае ўспаміны. Максім Танк, яны цяжкія вельмі. Я іх ніколі не буду пісаць! Жыццё мае — гэта лобам у сцяну зла і цемры. І пашто я Вам усё гэта пішу! Я не зусім люблю Вашыя ўспаміны. Я, можа быць, калі-небудзь скажу Вам, чаму. Яны да болю цікавыя, да адчаю цвярозыя, лагічныя, мужчынскія, халаднаватыя... Я хацела б, як Роза Венета, паглядзець, якое ў Вас сэрца?.. Вы гневаецеся? Ужо ноч. Муж на дзяжурстве, цэлы дзень былі нейкія людзі ў нас, а мне так вельмі хацелася гутарыць з Вамі. Як жа добра пра рыбу! Якая ж пераацэнка вартасцяў! Рыбе б у воды нырнуць і паплысці... Вельмі чакаю далейшых успамінаў! Як той грып? Ці ўсе здаровыя? Як маленькі ўнучак? Вы ж такі непадобны на дзеда! «Хрыстос»³⁴⁴ Валодзін, зразумела, што «не даходзіць», там жа з 500 старонак машынапісу надрукавана толькі 150! Таму няма цэласці. Тав. Матузаў³⁴⁵ стаіць мне перад ачамі, ці, праўдзівей, ляжыць... Харопшы ён чалавек, сапраўдны муж-

³⁴⁴ Маецца на ўвазе раман У. Караткевіча «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» (1966).

³⁴⁵ Матузаў Захар — тагачасны дырэктар Беларускага дзяржаўнага выдавецтва.

чына, цярплівы на боль, шляхотны, а гэта куды важней за тое, што ён дырэктар! Праўда? Што да сябра Карпюка, то баюся, што на гэты раз ён праў! Вы думаеце пра альбом? Як жа нядобра зрабілі яму і Данусі [Бічэль]... Колькі ж там тае «ідэалогіі» ў абразках?.. Гэта проста сафістыка, каб толькі ды рабіць яму крыўды. А мне яго жалы! Калі б я была на Вашым месцы, я яго, напэўна, абараніла б! Начальства гродзенскае — не ідэальнае!.. Карпюк — шчыры чалавек, праўдзівы, сказала б, без хітрасці нават... Мы з ім часта сварымся, але ўсё з-за Івана Пятровіча, якога ён не любіць... Часта Карпюк бывае праў, але я не хачу гэтага прызнаць. Ён колькі гадоў ездзіў да нас і ўсё дарма і ўсё роўна рады, што буду друкавацца, піша: «О, нарэшце!» Ён мне па-своёму дарагі і бліжэйшы, чымсьці Васіль[Быкаў], хоць той — большы дыпламат! Так шкада мне таго альбому! Праўда?

Гдзе Вы цяпер? Толькі б не ў Мядзелі... А можа, там, йзноў едзеце праз сумёты? Як жа Вашае здароўе асабіста? Ці грып не пакінуў слядоў? Трэба абавязкова яго вылежаць! Хварэў і наш сын. Наагул, чуецца ён пагана... Напісала, каб хугчэй прыслаў выклік, я там, здаецца, вельмі патрэбная... Як мала далі мы сваяму сыну, і ён адчувае гэта, ён бывае як маленькі. Толькі б быў здаровы, а мужу б хугчэй на пенсію і тагды будзе лягчэй на душы. Спадзяюся, што месяц без мяне Іван Пятровіч нейк пражыве, вытрывае! Мае цёплы кабінет. Я не ведаю, ці перазімаваў бы ён у тым — з пачакальні? Там цяпер толькі пачакальнія. Усё гэта дзякуючы Вам, а найболей Вы харопшы за тое, што чакаеце нашыя вершы! Я ведаю, што і маладыя паэты Вас любяць і будуць прыслухацца і прыглядацца да Вас у сваёй творчасці. Так ціха, ціха. На сцяне, супраць мяне, корміць спакойна сваё дзіцятка Мадонна... Цікае гадзіннік. Вельмі хачу, каб Вы былі здаровыя, і гэта галоўнае! Дзякую Вам за ўсё. Мяне заўсягды вельмі ўзварушвае тая хвілінка часу, якую ўмеце знайсці і для мяне.

Застаюся з вялікай пашанай да Вас

Ларыса Геніюш.

12. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

10 ліпеня 1967 г., Зэльва

Даражэнькія!

Сяння маю хвілінку часу, каб адказаць на Вашага ліста.

А. Бычкоўскага³⁴⁶ я не ведала. Я наагул нічога не ведала аб ім аж да ліста П. Ластаўкі³⁴⁷. Зацікавілася А. Б[ычкоўскім] асабліва таму, што гэта — Гродна. 1909 г., гэта было яшчэ да маяго нараджэння, а і пасля, у сталья гады жыцця, я мала каго ведала асабіста з дзеячоў. Я, як акрэсліў мяне мой следавацель (жыд), заўсягды «адзіночка». Я вырасла з народнай стыхіі, яе дзіця, а ўсе палітычныя арыентацыі і погляды пазнавала ў тэорыі, а на практыцы — пазней. Шчырыя і нескладаныя маі погляды — гэта: народ мой, яго лёс і культура, сучаснасць і будучыня, і зацэрта яго мінуласць, яго крыўды, якія ўсё жыццё адчуваю на сабе і на маёй сям'і, і ягоныя надзеі ў духу сучаснай гуманнасці, роўнасці народаў і людзей усіх колераў і кантынентаў. Не, не наша віна, што забіраюць нам самае дарагое: мову! Добра падумайце. Так склаліся гістарычныя нашы абставіны ўжо ад Ягайлы³⁴⁸! Мы жывем між суседзяў, якія не маюць вялікага зразумення для вечных вартасцяў людскасці і дэмакратычнага стаўлення да сябе і да слабейшых народаў. Рагаваць сябе — гэта выхаваць спачатку іх, каб шанавалі адзінкі і народы. Гэта не ў нашых сілах, ды мы і зашляхотныя і простыя на тое, каб рагавацца хоць бы манераю Ліцьвінаў. Праграма нашай дэнацыяналізацыі хітра прадумана, хітра і подла! Жаль мне і зямлі маёй, і душы народнай, за якую нам устыдацца не даводзілася ніколі. Што ж, пабачым, што будзе далей. У кожным выпадку на любоў да суседзяў гэта нас не натхняе! Я памятаю, як «цкавалі» маяго бацька толькі за тое, што ён меў дачку, якая выпісывала беларускія газеты і часопісі некалі. Пасля было яшчэ горай, бо — смерць большай часткі

³⁴⁶ Бычкоўскі Адам — журналіст, выдавецкі работнік і грамадскі дзеяч у Заходняй Беларусі.

³⁴⁷ Ластаўка Пятро — паэт, дзеяч культурна-асветніцкага руху ў Заходняй Беларусі

³⁴⁸ Ягайла, Якаў (1348?–1434) — вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага (1377–1381, 1382–1392), заснавальнік дынастыі Ягелонаў.

сямі. Свяго асабістага цярпення і цяжкай долі, трагічнага дзяцінства адзінага сына я не лічу. Таму не лічу, што мы і толькі мы вінаватыя! Нам зачынялі рот, на чорнае змушалі казаць: белае, нам пад рознымі прычынамі адбіралі і нішчылі інтэлігенцыю і народ, нават тыя малыя літоўцы сваімі карнікамі ў часы акупацыі... Ніхто аб гэтым не крычыць, не гавора, як быццам нішчыць беларусаў і беларускась можна бяскарна.

Аднойчы нашыя настаўнікі прабраліся аж да міністра асветы БССР, у якога папыталіся, ці ў ягоных кампетэнцыях змяніць жудаснае становішча — адсутнасць беларускай мовы ў інстытутах? — сказаў, што: не! Не было болей што з ім і гутарыць... Трагедыяй нашай з'яўляецца, асабліва ў мінуласці, няволя народу і няволя адзінкі. Усё, што беларускае, — нявольнае... Таму безыдэйныя, кар'ерысцкія людзі, якім лёс даў малавеле лепшае становішча, адракаюцца нават ад сваяго собскага твару і ад свае мовы. Сябры казалі мне ў Польшчы, што ў Беласточчыне ўся амаль вышэйшая ўлада ў руках беларусаў і гэта нашае гора, бо яны так прагнуць быць палякамі (дзея становішча!), што адракаюцца ад усяго беларускага і вельмі перашкаджаюць працаваць над захаваннем культуры нашай і мовы у гэтай частцы беларускай зямлі, што пад Польшчай. Тут чужыя людзі з нашай зямлі робяць сваю, а там самыя «дзеячы» нашы сваімі рукамі яшчэ робяць з нас палякаў... Я асабіста не магу згадзіцца з дэнацыяналізацыяй любога народу, а ў першую чаргу — маяго! Выхоўваць людзей у духу сацыялізму можна на іх роднай мове! Сапраўдны сацыялізм — гэта дэмакратыя, а любы прымус — гэта ўжо смярдзіць... Нашым людзям жывецца лягчэй, і за гэта яны плацяць вялікім скарбам, якому яшчэ, цёмныя, не ведаюць цаны... Да ўсіх чарцей надаела сістэма хітрасці і насілля, хочацца роўнасці людзей і народаў, дыхаць вальней і жьць, а не дрыжаць перад капрызамі нешляхотных, не нашых прадстаўнікоў сянняшняй сілы, якія нават не лічацца з існуючымі законамі, як быццам бы яны толькі для нас! Не хачу для сябе прывілеяў, але абрыдла мне быць на самым нізкім

роўні грамадскіх праў і да смерці валачыць кайданы мінулага зняволення і сваяго паходжання, у якім ужо я ніяк не вінавата!

Учора была ў нас бел[аруская] эстрада, «беларускія» артысты за ўвесь вечар спялялі толькі адну нашую песню: «Ручнікі»³⁴⁹... Адзін «беларускі» артыст запяў песню-калыханку свае маці (як казаў): «Однозвучно звонит колокольчик...»³⁵⁰ Быў муж, я не пайшла на канцэрт... Бывайце, даражэнькія, Вам цяжка, але і мне не лёгка...

Цалую Вас.

Ларыса Геніюш.

13. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

20 верасня 1967 г., Зэльва

Даражэнькія!

Атрымала толькі што Вашага ліста. Адразу пішу Вам. Ёзноў я думкамі вяртаюся ў Прагу. Мне 27 гадоў і я сяджу ў малым, убогім пакойчыку і нешта чытаю Юрачцы. Нехта звоніць і ў пакойчык уваходзіць невысокага росту мілая, вельмі элегантна апранутая дама — др. Галубянка-Бучынская. Гутарыць ціха, хораша вельмі па-беларуску. Прыехала з Жамбэрка, гдзе працуе ў туб. санаторыі. Янкі няма, ён на працы. Я многа расказваю пра Беларусь — вось так мы і пазнаёміліся. Яшчэ раз яна заходзіла да нас. А пасля — трагічная вестка аб смерці. Знайшлі яе нежывой, у руках трымала электрычную лямпачку. Бурныя падзеі і асабісты мой боль таго часу закланілі паволі і гэты дарагі воблік. Ёсць у нас яе фатаграфіі і малая кніжачка аб туберкулёзе. А Грыба я нават не паспела ўбачыць, быў у больніцы і памёр. Была на яго крэмацыі і на хаўгурах, гдзе акрамя дзядзькі Васіля З[ахаркі], п. Крэчэўскай і інш. быў і чэшскі праф[есар] Славік і слаўны Чарноў (эсэр) і бабулька Русава (украінка) і многа, многа іншых. Дзядзька Васіль

³⁴⁹ «Ручнікі» — песня кампазітара М. Пятрэнка на верш В. Вярбы (1959).

³⁵⁰ «Однозвучно звонит колокольчик» — маецца на ўвазе рускі раманс «Однозвучно гремит колокольчик» (1840–50-я гг). Словы прыпісваюцца паэту І. Макараву, кампазітар невядомы.

З[ахарка] памёр амаль на маіх руках, бо баяўся і людзей, і тагачаснага жыцця, і я таксама яго пахавала. Знала і яго жонку, якой бацькі жылі недалёка Зэльвы, а яе родны брат ажаніўся з дваюраднай сястрой маяго тата. Мы былі крыху як сваякі, і дзядзька Васіль вельмі добра да мяне адносіўся. Мне прыйшлося адпакугаваць ягонае даверра... Ну што ж?.. Што да С. М., то справа мной асабіста яшчэ не выяснена: ён, здаецца, крыху «не на вышыні» ў зняволенні, і мой муж цвердзіць, што ён прычыніўся да таго, што мужу далі 3 месяцы «буру» на Варкуце. Гэта знача: яшчэ меншы кусочак хлеба, нічога цёплага з ежы, праца і сон на голым бетоне пры зумысна выбітым акне, ды яшчэ ў мокрай адзежы. Ледзь выжыў, але жыццё гэта скараціла... Яны сустракаюцца, муж у іх бывае, але забыцца пра гэта не ў сілах. Гэта, здаецца, праўда, але няхай гэта застаецца між намі... Герояў на свеце мала, а людзям трэба разумець страшныя абставіны, якія ламалі «хрыбты» вельмі многім. Каб застацца чалавекам, трэба было якраз аб сабе найменей думаць і верыць у Бога і ў людскасць! Сумна аб гэтым пісаць. Маю тайную надзею, што можа яшчэ сябры памыляліся. Я маю вялікае права аб гэтым судзіць, бо мне было вельмі нявесела, горай, як другім, у часы зняволення. А нашыя сябры нават не захавалі ў памяці маіх вершаў, пісаных бодем душы і нязломнай надзеяй у жыццё і ў праўду.

Скажэце Славіку, што вінаград у нас чорны, даволі дробны, ну і зялёны, які накрываем на зіму. Пасадзіў яго мне старэнькі сусед, так ён і расце. Як ён называецца — нават не ведаю. Суседу вельмі дарыцца зялёны. Ён робіць з яго многа віна. Пісалі сяння Караткевічы. Валодзя і яго харошая мама збіраюцца да нас у палове наступнага месяца. Хочучь пагутарыць. Вельмі клічуць да сябе, але я спачатку паеду ў Вільню. Я Вас знайду! Можа, будзе яшчэ ехаць Валодзя, ці хто з сяброў. Што да Машары³⁵¹, дык я яго ведаю толькі з літаратуры. Проста дзіву дзівішся з такога махлярства. Вось прасілі і ў мяне біяграфію, для трэцяй ужо кнігі аб нашых пісьменніках. Паслала гэта я Прашковічу, каб перапісаў.

³⁵¹ Машара Міхась (1902–1976) — беларускі пісьменнік.

Баюся, каб і мне не зрабілі таго, што мне і не снілася. Можа, тут Машара і не вінаваты? Як аднак жа крыўдна! Як жа ўніжаюць такім махлярствам (...). Пашто гэта і каму патрэбна? Сапраўдны паэт дык пратэставаў бы хоць! Не, не разумею! Яшчэ што да знаёмых, дык Саламевіча³⁵² я не ведаю, а Л. знаю. І гэтага я не люблю! Быў ён неяк у нас з сынам, ды той усё пішчаў: «Папочка, пойдём» і г.д. Згінь ты, думаю, з такім толкам, каб сын пісьменніка мовы роднай не ведаў! Сябра Л. вельмі мілы, ліслівы, але калі я аднойчы заехала да яго ў Менск ды яшчэ з просьбаю, то было яго не пазнаць... З таго часу ўжо не бывае ў нас. Гэта драбніцы і не драбніцы! Сябры кажучь, што ён не з крэменю, а даволі слізкі, угодлівы. Зойдзе ён далёка, спадзяюся, але ён не геній, так як і Машара — не Танк! Між іншым, М. Танк паважна хворы, ён сардэчнік. Пішуць мне аб гэтым і з Гродна, і з Менска, а сам ён піша як хлапчук, што не хоча слухацца эскулапаў. Жаль мне яго, я яго па-сваяму люблю, хоць і не ва ўсім з ім згаджаюся. Сяброўкі Бібіла³⁵³ і Шнаркевіч³⁵⁴ не знаю. Першы раз чую аб іх.

Сяння я загнала пад ногаць цэлае палена! Хірург рад быў бы мяне ратаваць, зняўшы ногаць, але я цярплю. Пяру ўсё палец. Зубныя тэхнікі цягнулі мне гэта пінцэтамі, дзерава крышыцца ў ране і баліць, баліць... Трэба бяліць хату і наняць у нас няма каго. Няма нават фарбы — памаляваць аблезлую падлогу, не кажучы ўжо аб іншым. Дастала ўчора нейкую бэжавую, як какао з малаком, і думаю, што неяк не надаецца на падлогу. А тут гэты палец, якое гора. Сяджу вось і пішчу з болю. Зусім не такая, як мой унук Міхаська, які разбіў сабе галоўку, налажылі яму 4 швы, а ён не заплакаў. Яму ўжо 8 гадоў! Што да Вашага Славіка, то я думаю, што гэта справа для хлопца не так важная, пры тым цяпер добра лечаць у Менску. У нас так было з адной дзяўчынкай у Зэльве (унучка былога пасла Юхневіча), і

³⁵² Саламевіч Янка (нар. 1938) — беларускі літаратуразнавец і фалькларыст. Аўтар першага ў гісторыі беларускага літаратуразнаўства «Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI–XX стст.)» (1983), кандыдат філалагічных навук (1971)

³⁵³ Бібіла Юлія (1897–1974) — беларускі бібліяграф.

³⁵⁴ Шнаркевіч Надзея (1897–1974) — настаўніца, супрацоўніца галоўнай управы Таварыства беларускай школы, рэдактар часопіса «Жаночая справа».

ёй вельмі памагло лячэнне. Я думаю, што ў Вільні таксама лечаць добра, толькі трэба на гэта веры і часу. Як жаль, што так атрымалася. Які дасканалы рост у гэтым веку! Вельмі мне хочацца вас усіх пабачыць. Астранеўроз, думаю, трэба лячыць, як і ўсе неўрозы — вітамінам В і іншымі. Патрэбны спакой, упэўненасць у сабе і крыху фанетыкі. Вельмі цяжка гаварыць Сакрату Яновічу³⁵⁵ (з «Нівы»³⁵⁶), але як жа ён добра піша і які харошы чалавек! Трэба вельмі хацець гаварыць!

Я пра Вас чула даўно, нават у Вільні прасіў муж с[ябра] Клімовіча дастаць яму Ваш батанічны слоўнік (з бібліягэкі кс[яндза] Адама), бо ў нас быў, ды загінуў, як і ўсе нашыя рэчы, кнігі і архівы. Казаў ён пра гэты слоўнік і с[ябру] Марцінчыку, можа па яго ён і прыезджаў у Вільню? Мой муж — хвараблівы бібліяфіл, я аднойчы «адкрыла» Якавюка (былы пасол) і прывязала яму крыху старых кнігаў — быў шчаслівы, але пасля ўжо надаеў Якавюку, так часта да яго звяртаўся.

У нас пахаладала. Няма ні баравікоў, ні рыжыкаў, аб якіх піша п. Караткевічава³⁵⁷. Нічога, я ёй крыху насаліла і крыху дам марынованых. Дзякую за рэцэпт на грыбы. Я іх раблю іначай, але таксама дадаю цукру. Цяпер буду рабіць па-Вашаму. Так болей захоўваецца, думаю, смак грыбоў. Памідоры я крыху (10 лг) пасаліла (з цукрам), крыху налажыла ў літроўкі і 3-х літроўкі, заліла таматам (зварыла толькі і працадзіла) і стэрылізавала. Крыху рабіла чыстага тамату і таксама стэрылізавала. У нас робяць так: бяруць памідоры, націраюць іх спіртам і кладуць у сухі слоік. Спінт запальваюць і хутка закручваюць слоікі. Атрымоўваецца беспаветраная плошча ў слоіку, і памідоры стаяць да зімы. Хачу і я так паспрабаваць, каб не гэты палец! Дзякую Вам за цудоўнага ліста. Шчыра цалую Вас і кланяюся ўсім у сям'і Вашай. Прывітанні ад мужа.

Ларыса Геніюш.

³⁵⁵ Яновіч Сакрат (нар. 1936) — беларускі пісьменнік, грамадскі і палітычны дзеяч Жыве ў мястэчку Крынкі на Беластоцчыне (Польшча).

³⁵⁶ «Ніва» — штотыднёвая грамадска-культурная газета, выдаецца з 1956 г. у Беластоку Беларускаім грамадска-культурным таварыствам.

³⁵⁷ Караткевічава — Надзея Васільеўна Караткевіч (1893–1977), маці У. Караткевіча перапісвалася з Л. Геніюш.

М. Танк хацеў, каб уступ да мае кнігі пісаў Калеснік³⁵⁸.
Кажу: не, сама сябе тады не пазнаю.

14. ЮРКУ ГОЛУБУ

26 лістапада 1967 г., Зэльва

Ваша Мосце!

Шаноўнае і мудрае Ваша пасланне з належным гонарам для дому нашага і асобы нашай мы атрымалі, за што ўдзячныя Вашай Мосці.

Просьбу яго Міласці, вучонага мужа Рыгора Семашкевіча³⁵⁹, са слаўнага гораду Менску, мы з гонарам выпайняем.

Друг маяго жыцця, скромны доктар медычных навук Ioanis Genius чуецца немачна і павандраваў у ведамы Вам град Віцебск дзеля лекавання рознай немачы, якая з благаславленным векам грэшнае цела перамагае, пазбаўляючы ўсіх радасцяў род Ваш мужчынскі... Як даходзяць да нас весткі, мацунак вярнуўся б, каб была там страва стану нашаму адпаведная. А то нейкая жонка племя Ізраелевага, баючыся мяса вяпроў нашых, загадвае на слаўных водах гагаваць страву паводле сваяго закону, з куркай глыбокай старасці, хоць уласнай смерцю яшчэ не памершых... Хачу Вам паведаміць, што гэнае стравы не бяруць нашыя хрысціянскія зубы...

З усіх трупкаў зямных радзім Вам, апрача нектару Алімпійскага, малако кароўе і казінае, у ім жа сіла завяраецца для младзенцаў! Высцерагацца просім усяго, што пахам ці смакам нагадвае spiritus vini... Што ж, ёсць згуба і грэх для цела і душы чалавечае, аб чым памятаць павінен кожны studiosus, поўнай мудрасці мужа вучонага яшчэ не здабыўшы. Радзім ягамосці ўцякаць як найдалей ад салодкай спакусы роду жаночага. Немаведама якую постаць бярэ на сябе Люцыпар (вораг людскасці), каб прывабнасцю ды прынаднасцю адвесці душу

³⁵⁸ Калеснік Уладзімір (1922–1994) — беларускі крытык і літаратуразнавец, даследчык заходнебеларускай літаратуры. Кандыдат філалагічных навук (1958), прафесар (1983).

³⁵⁹ Семашкевіч Рыгор (1945–1982) — паэт, празаік, літаратуразнавец, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1979).

studiosusaў ад сцежак скромнасці, мудрасці, пастоў, каюнняў ды пакуты...

Да сядзібы свае пасля кніжных дысцыплінаў ды іншых фацэціяў вяртаючыся, просім ласкава парогаў нашых скромных не абмінаці ды пацешыць нас сваею персонаю ды мілымі сэрцу нашаму навінамі з велькага свету.

Шанаванне і павагу нашу маем гонар пераслаці цераз Вас і гэнаму мужу навукаў вялікіх, роду слаўнага (недзе шляхоцкага) яго міласці Рыгору Семашкевічу. Слаўную элетію на няслаўныя часы паводле просьбы Вашае Вам пасылаем. Абодва ў трэзвасці, працавітасці, здароўі, скромнасці, размышленнях і ўсякай нявіннасці прабываць рачце.

*Ларыса з Міклашэвічай,
Геніюш.*

Post scriptum.

Адзін слаўны (не слоўны — жаль...) вучоны і высакародны муж гор. Менску, рыцар залатога п'яра Мікола Прашковіч, рачыць у гневе на нас прабываці. Таму пакуль што вітаньняў нашых яму не дасылаем, а просімо Вас паведаміці асобу нашу аб здароўі і пачуванні гэнага мужа. А таксама аб дасягненнях яго на цяжкім шляху навукаў і мудрасці, ды на другім, не меней важным. (...) Калі што якое, на вяселле просім нас клікаці, куды мы ўсе з нашай вернай світай, дзеткамі і ўнукамі, ды не пустымі рукамі прабудзем.

Яшчэ раз шлем Вам пажаданні цнатлівага жьцця, вясёлых паляванняў на сарны і поспехаў у валоданні шабляй, а так жа п'яром!

Усё.

Геніюш.

15. ПЯТРУ МАРЦІНОЎСКАМУ

3 сакавіка 1968 г., Зэльва

Дарагі сябра Пётра³⁶⁰!

³⁶⁰ Марціноўскі Пятро (нар. 1932) — настаўнік, краязнавец, кіраўнік Зэльвенскага раённага літаб'яднання «Зоры над Зальвянкай». Напісаў успаміны пра паэтку «Наша Ларыса» («Праца», 1990, 28 ліпеня). Жыве ў мястэчку Дзярэчын на Зэльвеншчыне.

Учора мы атрымалі Вашага ліста, вельмі ўдэшчыліся, толькі трывожна, што не лепшае Вам. Я хачу Вам парадзіць спосаб лячэння ад радзікуліта, як мне радзіў сябра Грынчык³⁶¹. Гэта — піўныя дрожджы (яны ў Гродне ёсць!). Піць іх па паўшклянкі тры разы ў дзень. Ён так вылечыўся, а было з ім пагана. Паспрабуйце гэта! Піць трэба даўжэй.

Прашу прабачэння, што не адведала Вас у больніцы ў Зэльве. Было ў мяне многа клопатаў з гасцямі, ды пасля я паехала ў Менск, калі вярнулася — Вас ужо не было ў Зэльве. Як ідзе лячэнне, якія рэзультаты, ці хутка мы Вас убачым? Белакоза ядуць поедам, ён, бедны, аж пішчыць. З Караткевічам мы выступалі на настаўніцкай канферэнцыі перад выкладчыкамі беларускай мовы. У мінулую нядзелю былі ў нас Вялюгіны³⁶². Яны прыязджалі да Юркі Голуба на давясёлкі (жаніўся брат). Заехалі да нас, было вельмі цікава. Усё раскажу пры сустрэчы. Трымайцеся, мацуйцеся, каб паправіліся! Дзякую за добрае слова аб маёй кніжцы! Яна мае поспех, нігдзе нельга яе дастаць. Ляжыць толькі ў Ваўкавыску... Там няма, відаць, беларусаў... Я Вам хацела яе паслаць у больніцу, але калі Вы маеце, то прыйдзеца паслаць у Гудзевічы, бо яны не могуць дастаць... Замовілі многа, а дастаць не дасталі. Пісаў Прашковіч, што кніжка зрабіла дасканалы рэзананс... Просяць, каб хутчэй рыхтаваць другую. Калі гэта ўдасца, дык спадзяюся, што другая не будзе горшай.

У Караткевічы я вельмі расчаравалася. Ён дасканала піша, але так ужо п'е, што не хочацца бачыць, як гіне харошы чалавек і вялікі талент... Я нядаўна бачыла фільм, у якім стары індзеец аддае апошні залаты пясок за чарку гарэлкі, а калі яе наліваюць ягонаму сыну, дык той плаціць за яе, а пасля з абрыдліваасцю вылівае яе на зямлю, як каланіяльную прыманку і спосаб зняволення і згубы сваяго народу... Цудоўна.

Летам прыедзе Юра з сям'ёй, разам паедзем на Нёман ці Шчару, добра? Ганарару я яшчэ не атрымала, але ён для мяне не самае галоўнае.

³⁶¹ Грынчык Мікола (1923–1999) — літаратуразнавец, крытык, педагог. Доктар філалагічных навук (1970).

³⁶² Вялюгін Анатоль (1923–1994) — беларускі паэт і кінасцэнарыст.

Заставайцеся здаровыя, вяртайцеся з бусламі дамоў.
Прывітанні ўсім у Вашай палаце! З пашанаю да Вас
Ларыса Геніюш.

16. АДАМУ МАЛЬДЗІСУ

19 сакавіка 1968 г., Зэльва

Сябра Адам!

Перада мною Ваша, як заўсёды арыгінальная і прыгожая паштоўка і — рэцэнзія³⁶³. Я цешуся з таго і другога. У гэты час Вы недзе ломіце ручкі і сваю мудрую голаў над маім лістом. Лічыце гэта праяваю няўдзячнасці і тупасці людской. А мяне ўсё яшчэ калоціць ад праўдзівасці Вашай зацемкі, што нельга гадзіцца са злом...

Рэцэнзія ваша — гэта Meisterstück³⁶⁴ у гэтым выпадку. Вы адразу хораша схапілі тэму, выбралі, на ваш погляд, найцікавейшае і добра яе закруглілі. Падзіўляю вашыя літаратурныя і дыпламатычныя здольнасці і прарочы Вам шляхотную будучыню, не кажу — вялікую, кажу — вялікую і шляхотную, бо рост вашай кар’еры будзе заўсёды рэгуляваць чалавечае і грамадскае сумленне...

Не хрысцеце мяне гадкімі эпітэгамі! Мне сапраўды несказана цяжка забыць і дараваць «тысячу смерцяў» у маёй сям’і... Я ўсё не знаходжу апраўдання. Візіт паважанага А[ляксея] К[арпюка] і патрабаванне грамадзянства без рэабілітацыі даканалі мяне канчаткова. Прытым паездка ў знамянітыя Шэйкі³⁶⁵, гдзе варункі жыцця людзей нашых так балюча розняцца ад «умоваў», створаных прапагандай, мяне даканала. Найцяжэй — гэта разабрацца з сабою. Што да т.зв. фашызму, дык я яго ненавіджу ва ўсіх яго праявах і колерах. У час нямецкай акупацыі ў мяне часта прабіваліся вельмі смелыя вершы супраць гэтага. Не магу сказаць, што я іх пісала з

³⁶³ Маецца на ўвазе рэцэнзія А. Мальдзіса «Іскрыцца паэзіяй невад» на кнігу Л. Геніюш «Невадам з Нёмана» (1967), надрукаваная ў газ. «Звезда», 1968, 14 сакавіка.

³⁶⁴ Meisterstück (ням.) — шэдэўр.

³⁶⁵ Шэйкі — вёска ў Зэльвенскім раёне. Паблізу яе ў 1981 г. археолагам А. Квяткоўскай выяўлена 30 старажытных пахаванняў з надмагільнымі каменнымі плітамі і каменнымі абкладкамі.

кахання да другіх, гэта — не! Непрыглядна, бесчалавечна суровая постаць Сталіна для нас, людзей з еўрапейскай гуманнай культурай, мала чым рознілася ад іншых саграпаў...

Хацелася ратаваць людзей для людзей, Беларусаў для Беларусаў, захаваць іх сумленне і душы. Я звярнулася да свайго, народнага, і ўбачыла, што мы — гэта як сонейка ў параўнанні з бязглюздай, крывой непагадзю фашызму! Люблю дабро і люблю людзей. Лічу, што зло і сіла створаць злых і сільных, што страшна... Людзі мусяць застацца стварэннямі думачымі, бо «для ўсіх людзей закон ёсць чалавечы і кожны з нас адказны за закон!» (гэта з аднаго маяго верша).

Ці буду далей пісаць? О, каб магла!..

Пакуль што прастыла. Уміраю ад суму, ад шэрай слякаці за вокнамі, ад яшчэ болей шэрых (і чорных!) асоб, якія, на жаль, нашага парога не мінаюць. Думаю аб Рыгору-Рыгорачку. Што яму сніцца? Відно, што ён не абьякавы багом, якія выбралі яму, усё ж, меншае зло... Спадзяюся, што ён яшчэ задзівіць нас подзвігамі ў розных галінах мастацтва. Бо ў адной паэзіі гэтаму віхру — зацесна!

Я Вам, здаецца, не пісала, што мы мелі прыемнасць гасціць у сябе Вялюгіных. Не ведаю, але мы адчулі радасць ад іх прабывання ў нас і нейкую шчырую сяброўкасць. Жаль, што былі яны коратка. Кляню зноў гарэлку, баюся, што яна спаліць вялікае і харошае Вялюгінава сэрца...

Браты-ўкраінцы ў газеце «Ленінська моладь» далі на 8 сакавіка пару слоў і аб паэтэсах «сінявокай сястры». Вось так і трапілі мы з Данутай [Бічэль] і Валяй Коўтун³⁶⁶ да іх на свята! І. Гнацюк³⁶⁷ няблага пераклаў мой верш «Маці мая сялянская». Я цешылася, як дзіця! Ганарару мне ўсё не шлюць, я і гляджу на яго, як на нерэальнасць. Муж паправіўся, падужэў, хоць на дзяжурства яшчэ ўсё не можа дайсці.

Вясна ў гэтым годзе марозная, але цікавая з усіх бакоў! Мы ўслухоўваемся ў яе і думаем, якой брагай яна разліваецца па маладых жылах нашых сяброў! На тое вясна. Ліста ад сябра

³⁶⁶ Коўтун Валянціна (нар. 1946) — беларуская пісьменніца

³⁶⁷ Гнацюк Іван — украінскі паэт і перакладчык.

М[ажэйкі] не было. Ён недзе забыўся мне напісаць. Хоць, можа, тут іншая справа, мне часам «забываюцца» аддаваць сяброўскія лісты. Было б жаль. Шкадую Міколачкі [Прашковіча], якому трудна будзе напісаць рэцэнзію і, прамінуўшы яго любімыя праблемы, шукаць эстэтыкі і паэтычнасці толькі... Што ж, і гэта нажытак! Аб вяселі сябра Міско³⁶⁸ мне пісалі. Падабаецца мне яго рашучасць і бясстрашнасць, з якой ён кінуўся на новы шлях, спадзяюся, творчага жыцця! Раджу гэта ад сэрца і сябру Алесю [Мажэйку]³⁶⁹ і іншым, якіх матрыманіяльныя³⁷⁰ таленты прападаюць і грозяць нічога не пакінуць будучыні... Гэта праблема важная! Што ў Вас добрага? Што вам абяцаюць буслы? Як здаровячко ўсіх?

Талковыя былі вершы Сяргея П[анізніка]³⁷¹ ў «Беларусі»³⁷². Мне здаецца, што «ніякая ворагаў нашых мана нам сэрца яго не адыме...»³⁷³ Гэта важна! Прывітанні вам усім, пры тым — самыя сардэчныя.

Ваша Ларыса Геніюш.

17. ІРЫНЕ КРЭНЬ

14 красавіка 1968 г., Зэльва

Ірачка!³⁷⁴

Сяння цудоўны дзень! Усе нясуць вербачкі! Кволя, з нясмелаю зелянінаю галінкі дрыжаць вясяным хваляваннем у руках жанчын. Зямля наша нясе сваю праўду, сваю першую радасць вясны! Гэта праўдзіва! Яны кладуць іх не пад ногі

³⁶⁸ Міско Сцяпан (нар. 1930) — беларускі тэатразнавец. Кандыдат мастацтвазнаўчых навук (1962).

³⁶⁹ Мажэйка Аляксандр (нар. 1931) — беларускі літаратуразнавец.

³⁷⁰ Матрыманіяльны — шлюбны, які мае адносіны да шлюбу.

³⁷¹ Панізнік Сяргей (нар. 1942) — беларускі паэт, краязнавец, перакладчык, грамадскі дзеяч.

³⁷² «Беларусь» — штомесячны ілюстраваны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс. Выходзіць з 1930 г.

³⁷³ Радкі з верша Л. Геніюш «Нёмне» (1942)

³⁷⁴ Крэнь Ірына (нар. 1929) — літаратуразнавец, даследчык гісторыі беларускага школьніцтва ў Заходняй Беларусі. Пасля заканчэння БДУ (1953) і аспірантуры пры Інстытуце літаратуры АН Беларусі (1966) працавала настаўніцай, малодшым навуковым супрацоўнікам у Інстытуце літаратуры, рэдактараму выдавецтвах.

сільнага Ірада³⁷⁵, а пад ногі замучанага і ўкрыжаванага сына
столяра, які гаварыў: «Кахайце бліжняга сваяго, як самыя
сябе...» Людзі хочуць добра, чагосыці светлага і вялікага, бо яны
— людзі! Як гэта добра!

У нас нецікава. Праўда, са здароўем мужа шмат лепш. Сын
прыслаў журнал з надрукаваным апавяданнем аб жыцці
правінцыйнага лекара ў Польшчы, яго праблемах... Добра!
Падпісаўся маім дзявочым прозвішчам. Беларускія рэчы
падпісвае так, як і я: Геніюш.

Учора былі людзі з нашых мясцін. Я іх летам прасіла, каб
пакінулі хоць пару дрэваў, якія ўсё яшчэ раслі ў алеі... Прыехалі
сказаць, што іх няма! Прэсэдацель калгасу загадаў знішчыць і
гэта, і брук, і ўсё! Не ведаю, даў на гэта загад абком ці польскія
падмагатыя?.. І ў Зэльве паспілоўвалі сталетнія таполі да пнёў,
якія маюць — ажыць. Жудасна глядзець на вуліцу! Дрэвы кідалі
ў спёку заўсягды цудоўны цень на вуліцу, і нам іх жаль... Што
ж, начальнік новы — і новая дэструкцыя, яны — як саранча.
Народ заціх, маўчыць, нясе вербачкі, а я, як і ўсё жыццё — з ім!
Я адчуваю душу яго і боль яго, і неспакой...

Смешныя маі аднавяскоўцы: «Не ўбаранілі...» Я бязбожна,
нейк па-паганску люблю дрэвы і не магу стрываць, калі іх
нішчаць. Фальварак наш называўся Жлобаўцы (я не ў Гудзе-
вічах нарадзілася) — гэта дзве вярсты ад старога мястэчка
Воўпа. Не паеду там болей, бо буду плакаць — на гэты раз па
дрэвах...

Пісала Дануся [Бічэль] — усё наракае, такая ўжо наша
паэтычная доля. Пра Караткевіча ўсё цяжка мне ўспомніць... А
можа гэта я занадта перачуленая на пункце «жыцця для Ра-
дзімы»? Я ніколі раней не брала грошай за вершы, Вы верыце,
Іра? Я доўга хварэла, была крыху нервовай.

Як у Вас, ці добра Вам? Ваш аптымізм здаваўся мне ня-
шчырым! Як з Міколаю [Прашковічам]? Ці хоць засталася
сяброўства? О Ірачка, маленькі сфінкс! Ну, усё добра, дарагая...
Цалую Вас шчыра.

Ларыса Геніюш.

³⁷⁵ Ірад і Вялікі (каля 73–4 да н.э.) — цар Юдэі. Бязлітасна душыў народныя хваляванні і
знішчаў усіх, каго лічыў спадужнікам, у тым ліку ўласных дзяцей. Даведаўшыся пра
нарадженне Хрыста, загадаў забіць усіх немаўлятаў у Віфлееме.

18. МАКСИМУТАНКУ

4 траўня 1968 г., Зэльва

Максім Танк!

Толькі ўчора А. Н. Карпюк расказаў мне аб усім, што ў апошні час робіцца ў Б[еларускім] С[аюзе] П[ісьменнікаў] вакол майго імя і кніжкі. Я балюча і трагічна зразумела насамперш адно: якую Вы і іншыя людзі, якія стараліся мне дапамагчы, маюць незаслужаную непрыемнасць з гэтай прычыны. Абедзве кніжкі мае няхай гавораць самі за сябе, я закрану падзеі. Аднойчы я ўжо ў БСП аб гэтым пісала, але гэтая вялікая юстыцная несправядлівасць свядома і здзекаліва зноў закранула балючае і незажыўшае. Мне казалі, што адпаведныя органы паказваюць маладым беларускім пісьменнікам «дакумент» аб падпісанні пражскімі беларусамі тэксту тэлеграмы Гітлеру ў сувязі з нападам апошняга на Савецкі Саюз. Вось як на следстве, так і цяпер кажу, што гэта НЯПРАЎДА!!! Ніхто, паўтараю, ніхто са змушаных прыйсці ў той дзень на сход Бел[арускага] кам[ітэту] самапомачы ў Празе падобнай тэлеграмы ці пастановы не падпісаў! Уся б гэта справа выглядала б гратэска, каб не трагічнае становішча тых дзён і тэндэнцыйна несправядлівы падыход да яе следчых сталінскай эры.

У канцы 1937 г. я на польскі пашпарт (такі ж меў і мой муж) з вялікімі цяжкасцямі і перашкодамі выехала ў Прагу. Пасля знішчэння польскай дзяржавы мы аўтаматычна засталіся без грамадзянства. Усе такія людзі, як наогул людзі іншых нацыянальнасцяў у Чэхіі, яўрэямі пачынаючы, мусілі, паводле загаду немцаў, арганізавацца ў адпаведных, дазволеных уладамі ўстановах. Гэты загад і ўстановы былі нават пададзеныя чэшскай прэсай. Для беларусаў гэта быў Бел[арускі] кам[ітэт] самапомачы, які заснаваў і пастараўся ўзначальваць Ян Ермачэнка. Сярод членаў камітэта была і захавалася да канца вайны яўрэйская сям'я Вальфсонаў (бацька, сын, дачка). Камітэт асаблівай дзейнасці не праводзіў, а нейкай палітычнай дзейнасці не праводзіў зусім, не да таго было людзям. А аднойчы, у дзень нападу фашыстаў на Савецкі Саюз, у дзень

трывогі, неспакою ды адчувальнага проста тэрору Ермачэнка асабіста і грозна аб'ехаў усіх беларусаў са строгім загадам — сабрацца ўсім назаўтра а такой і такой гадзіне ў яго на кватэры. Дарэчы, там з яго «ласкі» той камітэт і памяшчаўся. Не паслухаць загаду было ў той час амаль раўназначна лагеру. Прыйшлі ўсе. Не было толькі майго мужа, які *(неразборл.)* спакойна замяшчаў спецыяліста скур[на]-вен[ерычных] хваробаў доктара Віцеслава Градзіла, стараючыся не пападацца немцам на вочы. Сход пачаўся трывожна і дзіўна. Ермачэнка, які заўсёды быў старшынёю сходаў, на гэты раз аб'явіў: «Старшыня арганізацыі не можа быць старшынёю сходу!» Ён пачаў прапаноўваць іншых і мяне ў тым ліку, усе чамусьці адмаўляліся, В. Захаркам пачынаючы. Настрой рабіўся трывожна-напружаным. У гэты час увайшоў мой муж, якому Ермачэнка тэлефанаваў на працу, каб ён з'явіўся. Не паспеў той увайсці ў хагу і адумацца, як прызначылі яго, першы і апошні раз у жыцці, старшынёй сходу гэтага камітэта... Усе чакалі. Ермачэнка знік у раскошы пакояў, адкуль прынёс гатовае пасланне таму клятamu фюрэру, якое і зачытаў усім прысутным! Сябры замоўклі, але пасля пачалі даводзіць, што камітэт гэты — арганізацыя апалітычная (хто ж тады славянам нейкую «палітыку» дазваляў?). І таму не мае права на падобныя тэлеграмы. Ермачэнка лоўка вывернуўся, кажучы: ну, тады гэта будзе ад бел[арускай] калоніі ў Празе. Сказаць, што мы — супраць, гэта было б роўным чынам ісці ў Асвенцым. Гэтая камедыя не была таго варта! Але прагаколу сходу гэтага падпісаць з нас ніхто не мог і ніхто не падпісаў!!! Клятую тую тэлеграму падаў назаўтра сам не меней кляты Ермачэнка, паставіўшы пад яе імя, якое яму найбольш спадабалася, імя «старшыні сходу»... Сталася правакацыя. Я хацела спачатку сабраць подпісы пад сапраўдным прагаколам гэтага свінства, але пачыналася вайна, ды людзям ці ўсім паверыш? Так і засталася. Я вельмі гарача занялася паэзіяй зусім не для Рэйху, а для падтрымкі сваіх землякоў і іх вернасці сабе і Радзіме. Хто думаў, што гэты няшчасны фарс з тэлеграмай воляй нядобрых людзей прарасце ў такую агіду... Тут мне сорамна, але не за сябе... У тым жа камітэце быў

маленькі архіў камітэту, і вось аднойчы той архіў згінуў. Ну, згінуў ды згінуў, ды пры тым у яго хаце. Але якое было маё здзіўленне, калі ў 1948 г. мне ў мінскай страшнай круглай турме паказалі яго мае, ліхой памяці, следавацелі.

А яшчэ болей я здзіўлася, калі ў пратаколе, якога ніхто з нас не падпісаў, я ўбачыла ўсе, гуськом напісаных нашых «подпісы», акуратна пераведзеныя следавацелем пад капіроўку на тым, нікім не падпісаным, пратаколе... Гэта была недзе тая паперка, якую паказвалі беднай Веры Вярбе³⁷⁶, з чаго тое дзіця магло і зрабіць такія дзіўныя ды ненармальныя вывады. Прозвішчы, як я з'арыентавалася, былі ўзятыя з нашых анкетаў... Гэта быў момант у маім жыцці, калі я пажадала ісці лепш на ўсе мучэнні, каб ніколі ў будучым не нясці нават найменшай маральнай адказнасці за падобную «справядлівасць»... Вось каму і навошта аказалася патрэбнай гэта т. зв. «тэлеграма» — пустая шушамець барабанных, адпаведных да якасці ненармальнага фюрэра, слоў, аб якой іначай нават сабака нідзе не загаўкаў?.. Я зненавідзела людзей, якія велікадушнасць, дыпламатыю і розум пераможцаў замянілі новым тэрорам і сваімі няпраўдамі. Я толькі пытаю сябе: за што палеглі мае маладзенькія браты з кляймо «кулакоў», а сэрцам патрыётаў? Я добра ведаю, што прычынай майго зняволення была мая першая кніжка, як і прычынаю вось гэтай камедыі з'яўляецца кніжка другая.

О, харошы Максім Танк, я ж так не хацела зноў друкавацца... Нічога, я прывыкла да болю, але за што такая напасць на Вас? Ні яўрэй Вальфсон, ні маэстра Забэйда, ні стары камуніст Жук, ні мастак Салавей і інш., ніхто з сумленых людзей Вам іначай аб гэтай справе не скажа. Усе яны ў Празе і ніводзін з іх за гэтую дурніцу не пацярпеў, як не пацярпелі і тыя тысячы рабочых, якіх страх гнаў на мітынгі, бо з шалёнымі няма жартаў! У Празе быў загад — даць аднаразова на нямецкі чырвоны крыж забылася якую частку зарплаты. Мы далі — смешна, як для лекара, малую частку, мо жабрак не

³⁷⁶ Вярба Вера (сапр. Сакалова Гертруда; нар. 1942) — беларуская паэтка.

наважыўся даць меншай, нас і за гэта судзілі, нават не пацікавіліся запытацца ў чэхаў, як у той час з гэтым было?

Яшчэ раз кажу: ніхто з нас гэтага не падпісваў, але думаю сабе, хто з нармальна думваючых людзей мог бы асудзіць нас за тое, калі б нас змусілі гэта зрабіць? На лёгкую вагу кладзе нехта людское жыццё, калі шкадуе, што людзі не папаўнялі гэкатомбаў Гітлеру дзеля жэстаў!!! І так: ніхто тае тэлеграмы не падпісваў, і пасылаў яе сам Ермачэнка, падпісваючы яе так, як некаму было выгадна, з разлікам на далейшую смуту і бясконцае знішчэнне маральна і фізічна няшчасных людзей няшчаснага Краю...

З пашанай да Вас заўсёды

Ларыса Геніюш.

P.S. Следчы мой, нехта Коган, казаў, смеючыся, што вялікую суму атрымаў Ермачэнка за гэтую тэлеграму, ад каго — не сказаў...

Л. Г.

19. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

17 траўня 1968 г., Зэльва

Даражэнькія!

Дзякую за ліста. У нас спакойна, аж занадта спакойна, нават імя маё нігдзе не ўспамінаецца... Што да Гальяша Леўчыка, то муж мала яго ведаў. Быў пару разоў у яго мікраскапічнай хатцы ў Слоніме і на кватэры ў Варшаве, гдзе таксама быў маленькі пакойчык, перапоўнены кнігамі. У час вайны нямецкая бомба трапіла ў яго варшаўскую кватэру. У той час ён быў у Слоніме, і нічога не выратаваў з яго скарбаў, «белых крукоў» беларускай літаратуры, як ён сам іх называў. Казалі, што ён хадзіў і палачкай разгрэбваў пажарышча і ніц у ім не знайшоў... Калі ён і як памёр — муж не ведае, недзе, напэўна, падчас нашага зняволення. Муж толькі чуў, што яго жонку немцы расстралялі ў Слоніме. Гэта была шмат маладзейшая ад яго жанчына, з якой ён пазнаёміўся цераз абвестку ў газеце.

Учора ў нас быў канцэрт хору Шырмы. Самога Шырмы не было. Хварэе. Канцэрт быў харошы, хоць беларускага было ў ім нямнога. Хор захапіў мяне майстэрствам выканання беларускіх народных песняў. Гутарыла з дырыжорам і артыстамі. На жаль, ніхто з іх не ўмее гутарыць па-беларуску, і мне было страшэнна крыўдна... Сказалі мне, што М. Забэйда маецца вярнуцца ў Менск і выкладаць там у кансерваторыі.

Цюліпаны маі адцвітаюць. Тры вялікія букеты дала я ўчора артыстам. У панядзелак (19 траўня) спявае ў нас бел[арускі] спявак Вуячыч³⁷⁷. На афішах — 40 песняў, ёсць і цыганскія. Толькі няма ніводнай беларускай... Калі б гэта быў спявак з Расеі, я пайшла б на любую яго праграму, але ў гэтым выпадку не хачу, не пайду, і мяне гэтакі «выканаўца» не цікавіць зусім.

У мяне многа півоняў. Цёмна-чырвоныя збіраюцца зацвісці. Кветкі Вашыя прыжыліся. (...) Усё ў мяне расце хораша. Вясна сёлета вельмі ранняя. Чакаем дзяцей і ўнукаў. Вызаў наш яны ўжо атрымалі. Міхаська напісаў нам два лісты: па-беларуску і па-ангельску. Надта чакаем сваіх хлапчукоў. Мы тут вельмі адзінокія, але таварыства сабе не шукаем... Муж са здароўем крыху паправіўся. Я моцна пабіла ногу ў костачцы. Моцненька Вас цалуем. Прывітанні ўсім хатнім.

Ваша Ларыса Геніюш.

20. РЫГОРУ БАРАДУЛІНУ³⁷⁸

б кастрычніка 1968 г., Зэльва

Барадулька мая харошая,
шляхотны пабраціме зубра барадатага!

Дзякую за кніжку, за сяброўства, за памяць. Вельмі цешуся і крыху зайздросчу — майстэрству. Чытаю і ўчытваюся, і штораз нешта новае знаходжу. Дзякую за ўсё, за ўсё.

³⁷⁷ Вуячыч Віктар Лук'янавіч (1934–2000) — эстрадны спявак (барытон). Народны артыст Беларусі (1976).

³⁷⁸ Барадулін Рьгор (нар. 1935) — паэт, эсэіст, сцэнарыст, перакладчык. Народны паэт Беларусі (1992)

Залатаструнная восень зноў заварожвае мяне тугою сваіх напеваў. Прыгадваецца дзяцінства і маладосць, якая прайшла пад шум і спеў ветру ў полі. Лёгкі халадок прыемна кранаецца чала, і кароткія дні напамінаюць аб развітанні, хуткім ужо і непазбежным...

Як жывецца Вам, даражэнькі? Ці п'ецца, што п'ецца, пашто п'ецца? Як Вашае здароўечко? Як Вашы Ілонка³⁷⁹ і Валя³⁸⁰? Наша знаёмая Ніна Лойка так назвала і сваю дачушку. Яе бабка вымаўляе — Найлонка, што атрымоўваецца ўжо вельмі мадэрна... Як жыве Ваша мама Акуліна, ці часта яна бачыць Вас, цешыцца Вамі?

Я прыгадваю Вашу гасціннасць і Вашу сардэчнасць і шкадую толькі, што не бачыла Вашых жанчын. Якія глыбы народнай долі і залежы народнай мудрасці ўздымаеце цяпер на белы свет сілаю і вастрыём сваяго таленту? Якія мелодыі напяваюць Вам музы і што падказвае сэрца?

Што да мяне, дык проста хаджу па свеце! Нічога не пішацца. Усё думаю, сколькі ў нас Е. Лось? Калі іх колькасць пераважае колькасць сапраўдных людзей, дык ці варта пісаць наагул... Напішце мне, Барадулінка, ці варта.

Давайце дамовімся, што некалі прыедзеце да нас са сваімі новымі вершамі — Вы і яшчэ хто крылаты, напрыклад, Вярцінскі³⁸¹. Дамовімся на калі, і я буду мусяць напісаць нешта для маіх сяброў, тады я напішу напэўна. Паклічам Данусю [Бічэль], Юрку Голуба, і на нашу старую хату сплыве тады спакой і пэўнасць.

Бывайце, даражэнькі, заўсягды чакаю Вашых твораў і чытаю іх, як — паэзію! Цалуйце сваіх дарагіх і не забывайцеся зусім аб нас. Дзякую яшчэ раз за кніжку. Заставайцеся з Богам! Прывітанні Вам ад мужа.

Ваша Ларыса Геніюш.

³⁷⁹ Ілонка — дачка Р. Барадуліна.

³⁸⁰ Валянціна — жонка Р. Барадуліна.

³⁸¹ Вярцінскі Анатоль (нар. 1931) — беларускі паэт і грамадскі дзеяч.

* * *

У Рыгора не дарам гучыць: барада,
з роду ў род Барадуліных спорыць.
Рыгор — вера, роздум, а перш — грамада,
Рыгор — гэта гора за горла!
Рыгор — гэта крыгі напорам трашчаць,
вясны жьщцядайнай парывы.
Рыгор — гэта гром на зары ў сенажаць,
маланкі тнуць хмары праз грывы.
Рыгор — то пярэкліч харошых радкоў,
што з розумам, з сэрцам гавораць.
Рыгор — Беларуская верная кроў,
народная, шчырая гордасць!
Рыгор — то бунтарны няхрышчаны храм,
вір грознай успененай брагі.
Рыгор — гэта шчодрая чарка сябрам,
грукат сэрца пад роднай сярмягай.

НЕ ПІ!

Праз час, прастор крычу здалёк:
не пі, Рыгор, не пі, сыноч...
Не п'юць жа людзі ля стырна,
і ксёндз не п'е ля алтара,
і той не п'е, хто ў бой ідзе,
і той не п'е, хто ў бой вядзе!
Хто піў — той без пары замоўк...
Не пі, Рыгор, не пі, сыноч.
Радзіма: карабель, наш твар,
і бою пляц, і наш алтар.
А Ты — і стырнік, і баец,
святар ад кніг і свой хлапец...
Не пі!

Ваша «гонарная дачка»

Ларыса Геніюш.

21. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

10 студзеня 1969 г., Зэльва

Даражэнькія!

Усе Вашыя лісты я атрымала. Прымеце маі шчырыя спагаданні і спачуванні з нагоды смерці дачкі Ядвігіна Ш.³⁸² — Ванды Лёсікавай³⁸³. Цешуся, што атрымалі столькі навагодніх віншаванняў, знача, Вы пагрэбныя людзям, дарагія. Гэта не значыць, што трэба памерці! Мне, так разважаючы, трэба было б «адыходзіць» у першую чаргу, бо віншаванняў — болей сотні! Адаму М[альдзісу] маі шчырыя прывітанні!

Аб экспанатах Беларускага Музею І. Л[уцкевіча] я напісала П. Мядзёлцы³⁸⁴. Вось што яна мне піша: «Ужо даўно ў Менску мне казалі, што літоўцы ў свой час перадалі нам з музею І. Л[уцкевіча] некалькі скрынь з рознымі тканінамі, дыванамі, рушнікамі. Скрыні распакоўвалі жонкі розных высокапастаўленых і ... дзялілі паміж сабой. А таму, што ўсё гэта не модна, непрыдатна да ўпрыгожання іх кватэр, адвозілі самі, альбо даручалі каму, на Лагойскі рынак і там прадавалі сялянкам. У гутарцы на гэту тэму Мікола Улашчык пацвердзіў гэтыя чуткі і дабавіў, што ў гэтых скрынях былі і вельмі каштоўныя габелены, якія разразаліся на куска, і шылі з іх тапачкі. Вядомая рэч, што ўсяго літоўцы не аддалі, пакінулі сабе. А вось што архівы яны палілі, дык у гэта не хочацца верыць. Архівы там засталіся, і нашы навукоўцы капаюцца ў іх і шмат каштоўнага знаходзяць, але літоўцы нам іх не аддаюць».

Не ведаю, наколькі гэта праўда. Слуцкіх паясоў у скрынях не было. Няўжо не захаваўся спісак усіх экспанатаў Музея І. Л[уцкевіча]? Я чула, што ён ёсць у Вільні! Яшчэ піша П. М[ядзёлка]: «М. Улашчык, які нядаўна быў у Менску, казаў, які бой вытрымала Вера Палтаран³⁸⁵ і нашы музыказнаўцы, каб дабіцца дазволу на наш народны канцэрт, які перадаваўся ў

³⁸² Ядвігін Ш. (сапр. Лявіцкі Антон; 1869–1922) — беларускі пісьменнік.

³⁸³ Маецца на ўвазе Лявіцкая Ванда (1895–1968) — беларуская пісьменніца, дачка Ядвігіна Ш., жонка Я. Лёсіка.

³⁸⁴ Мядзёлка Паўліна (1893–1974) — дзялячка беларускай культуры.

³⁸⁵ Палтаран Вера (1919–1989) — беларуская пісьменніца.

Маскву па тэлебачанні. Асабліва пярэчыў сам міністр культуры і «пані міністрова» — яго жонка. Яна з пенай на вуснах крычала, што ўсё гэта «нафталінам пахне», не сучаснае мастацтва, што гэта нішто іншае, як нацыяналізм! Канцэрт масквічам спадабаўся — і гэта галоўнае. Яны аданілі наша народнае, і быў аб гэтым у «Правде» артыкул В. Палтаран за 27 чэрвеня 68 г.

Што да грошай за лекі, то прашу Вас вельмі — адлічэце за краваткі. Іначай я іх Вам адашлю! Я іх прасіла ў Вас, і гэта патрабуе разліку! Прашу дараваць, але не мае, сынавыя справы гэта, праўда, толькі за сяброўскую ўслугу ў нас толькі дзякуюць, і гэта хопіць. Нельга прывучаць да іншага! Кошты ёсць кошты, але ўслуга — гэта сяброўства! Атрымала я паясочак аднолькава прыгожы і ад Юлі Б[ібіла]. Калі ласка, адлічвайце за тры! З прыемнасцю я сама пакрыла б гэтыя кошты для Вас, толькі ў нас цяпер з гэтым нявесела... Муж сядзіць на адной стаўцы, я не працую. Пенсія яму амаль не прадбачыцца, мне яна не прадбачыцца зусім. Мужу 67 гадоў, чуецца дрэнна. Большую часць грошай за кніжку я палажыла ў зберкасу, і фонд гэты ў нас — аварыйны. Што да сына, дык пакінулі мы яго ў 12 г. жыцця адзінокага на мучэнні. Так выжыў, так вывучыўся. Памагаць нам яму цяжка, бо скупы і сын, і жонка яшчэ болей! Да гэтых пор мы ім памагаем, каб сплаціць доўг пакінутаму некалі дзятці... Не хочацца пісаць аб гэтым. Я думаю, Вы мяне разумееце... Так што, каб мяне не абразіць, адлічвайце 3 краваткі, бо я капрызная, як асенняя пагода, сапраўды — злая. Вось усё ў гэтай справе.

Адзін прафесар Бел[астоцкай] Медычнай Акадэміі, калі я смяялася з сына пры ім, што скупы, сказаў мне: «Ён усё здабыў сам, было яму нялёгка, і трэба яго зразумець». Галоўнае для нас — каб былі яны здаровыя. Нявестка ненавідзіць мяне, бо крычу на яе, што пагана корміць і даглядае сям'ю, асабліва дзяцей. Так ужо мяне баяцца, што пішуць нават аб сваім меню на Коляды! Дзеці і яна ў нас зрабіліся за месяц — як гарбузікі (сын, на жаль, не), а прыехалі — адныя косці! Нервы ў мяне — хворыя зусім. Не магу нават напісаць Вам, як жыву. Ці верыце, што баюся людзей? Не ўмею быць грубай, і гэта губіць мяне.

Краваткаў я сваім дарагім менчанам не паслала. Не таму, што хачу іх паслаць сыну, але не хачу ім пісаць, іх за гэта будуць толькі праследаваць... Няхай вучацца, разумнеюць, мужаюць і ідуць дарогамі сваяго розуму і сэрца! Любы2я — гэта дзеці!

Як Ваша здароўе? Як Вам жывецца? Не думайце аб цяжкім і паганым. Ці пісаў Л. Л[уцкевіч] у Дзятлаўскі музей баявой славы? Ад Белакоза няма лістоў. Я на яго залавала, і моцна, але гэта не мае дачынення да справы. Чалавек ён разумны і добры. На днях заехаў да нас М. Ермаловіч з Маладэчна — ах, які ж цікавы, харошы, дарагі сябра. У нас раптам прапала адна кніжачка. Муж яе паказваў хлапцом — Р. Сем-чу і другім. Ці ж...? — Ах! Цалую Вас, вітаю ўсіх хатніх.

Ларыса Геніюш.

22. МІКОЛУ УЛАШЧЫКУ³⁸⁶

12 студзеня 1969 г., Зэльва

Глыбокапаважаны сябра!

Дзякую Вам сардэчна за навагоднія прывітанні. Жадаю і Вам усяго светлага і добрага ў гэтым годзе, які, як і кожны Новы год, яўляецца крыху загадкай.

Кніжку мы атрымалі. Вельмі яна вартасная і цікавая. Сянняшняя палітыка так знішчальна адносіцца да ўсіх нашых нацыянальных вартасцяў, што кожную кніжку аб іх вітаю, як скарб.

Быў у нас сябра М. Ермаловіч³⁸⁷, які вельмі спалягаецца на вас са сваёю гісторыяй. Я слухала яго з захапленнем. Нашыя суседзі маюць права на дзікія фантазіі ў інтэрпрэтацыі нашага мінулага, а мы не маем права на аб'ектыўнасць! Дакуль жа так будзе? Нашыя сяляне з гордасцю глядзелі парад у Менску на 50-годдзе Сав[ецкай] Беларусі. Да іх дайшло нарэшце, што ў нас свая, свая дзяржава! Гэта было ўзварушліва. Я думаю, што

³⁸⁶ Улашчых Мікола (1906–1986) — гісторык, археолаг. Доктар гістарычных навук (1964).

³⁸⁷ Ермаловіч Мікола (1921–2000) — гісторык, літаратуразнавец. Аўтар папулярных гістарычных твораў «Па слядах аднаго міфа» (1989, 1991), «Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды» (1990), «Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд» (1994).

яны хутка пачнуць дамагацца і свае роднай мовы ў сваёй дзяржаве. Спадзяюся, што хутка зразумеюць гэта.

Вельмі незадаволенымі былі т.зв. палякі — нашыя каталікі, якія ніколі не зналі, не ведалі іншай мовы, акрамя беларускай. Гэтым бедным, цёмным людзям, якіх і сяння дазволена «затуманьваць», не па душы Беларуская Дзяржава. Ксяндзы не перасталі ім баяць аб Польшчы. І не толькі ксяндзы... Мы заўважылі, што для нашых каталікоў самай страшнай з моваў на беларускай тэрыторыі яўляецца беларуская мова! Як гэта жудасна. Афіцыяльна іх падтрымоўваюць, і самі разумеюць, чаму... *Divide et impera*³⁸⁸! Гэтае святкаванне нашай дзяржаўнасці дае мне нейкія невялікія надзеі на будучыню. О, калі б...

Даруйце ласкава за невясёлы ліст. Яшчэ раз дзякуем Вам за кніжку. Шчасліва Вам заставацца!

Шчыра Вашыя Янка і Ларыса Геніюш.

23. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

29 студзеня 1969 г., Зэльва

Даражэнькія!

Ужо даволі даўно паслала я Вам ліста, гдзе апісала справу нашага грамадзянства і сённяшняе месцазнаходжанне Кітаба І. Луцкевіча і інш. Усё няма ад Вас адказу, і я непакоюся, ці Вы здаровыя, бо былі вялікія маразы. Мы ўсе пакрысе хварэем. Муж дык і моцна прыхварэў. Вырашылі мы выезджаць да сына, бо і ён гэтага хоча. Цяпер будзем старацца аб выездзе. Муж быў так захварэў, што гэта стала вельмі актуальнай справай для нас. Учора атрымала я ліста ад М. Прашковіча. Кусочак з яго: «Чуў, што кепскія вельмі справы ў Разанава³⁸⁹ і Яраца³⁹⁰, што нібыта іх вась-вось павінны выключыць.

³⁸⁸ *Divide et impera* (лац.) — падзяляй і ўладаарнічай.

³⁸⁹ Разанаў Аесь (нар. 1947) — паэт, перакладчык, эсэіст.

³⁹⁰ Ярац Віктар (нар. 1948) — паэт, літаратуразнавец, крытык. Л. Геніюш мае на ўвазе падзеі на філфаку БДУ ў 1968 г., калі студэнты падпісалі ліст у абарону беларускай мовы. У выніку некаторыя з іх былі адлічаныя са сталічнага ўніверсітэта як

Пісьменнікі, ва ўсякім выпадку тыя, каго я сустракаў у Ленінцы³⁹¹ ці ў выдавецтве, вельмі абураны гэтым хамскім учынкам рэктара, які прыехаў сюды не для таго, каб сумленна працаваць, а каб душыць нацыянальную нашу культуру. Я ўяўляю, што калі іх выключаць, то гэта будзе такі скандал у пісьменніцкім асяроддзі, якога яшчэ не было». Вось такія і падобныя справы ў нас. Аб прыездзе да нас і выступленні ў школе С. Панізніка я Вам пісала ў папярэднім лісце.

Вельмі груба, проста нялюдска лаюць у Гродне ўсе «тузы» нашага Быкава. Тым часам «Праклятая вышыня»³⁹², за якую яму так даюць, выходзіць з двума іншымі апавяданнямі асобнай кніжкай у Маскве... Белакозу, кажуць, трудна цяпер, як ніколі. Усё гэта, аднак, не змусіць нас адрачыся нашай мовы і свае Радзімы. Мы ўжо мучаныя і вымучаныя, нервы нашыя ледзь вытрымоўваюць іх здзек і цынizm. Усяго не апішаш... Дык вось хутчэй пішэце, як Вашае жыццё і здароўе.

Непакоюся. Цалую Вас і ўсіх хатніх і ўсіх сяброў вітаю.

Пашана для Вас ад маяго мужа.

Ваша Ларыса Геніюш.

24. ЗОСЫЦЫ ВЕРАС³⁹³

29 сакавіка 1969 г., Зэльва

Даражэнькія маі!

Сяння напісала Вам ліста. Там столькі боляў было і жаляў, што парвала яго. Добра зрабіла, бо быў ліст ад Вас. Дэўцыя³⁹⁴ цудоўная. Я такой, здаецца, не бачыла. Вельмі добра зроблены здымак. Лісточка ў лісце не было... Ну і ну, што чаўпе

«нацыяналісты». А. Разанаў мусіў давучвацца ў Брэсцкім педінстытуце, В. Ярац — у Гомельскім.

³⁹¹ Маецца на ўвазе Дзяржаўная бібліятэка імя У. Леніна, цяпер — Нацыянальная бібліятэка Беларусі.

³⁹² «Праклятая вышыня» (1968) — аповесць В. Быкава.

³⁹³ Верас Зоська (сапр. Сівіцкая Людвіка; 1892–1991) — беларуская пісьменніца і грамадска-культурная дзяячка.

³⁹⁴ Дэўцыя (deutzia — лац.) — род кустоў сямейства каменяломнікавых. На Беларусі распаўсюджаныя: дэўцыя пышная (magnifica), дэўцыя пурпуровая (purpurascens), дэўцыя шурпатая (scabra).

Бядуліха³⁹⁵... Праяўляецца нахальства нацыі... Нічога, сябры дадуць сабе рады. А ў жьщці, ды асабліва для гісторыі, патрэбная аб'ектыўнасць. «Яны» былі маімі следавацелямі, але я не пэўная, што прыйдзе час, і яны будуць лічыць сябе маімі збавіцелямі... Я хіба перавярнуся ў гробе... Што ж, мы далёка не йдзем, перад подласцю, няпраўдамі і г.д. мы адступаем, каб захаваць (для сябе) чысціню сумлення, у іх — напралом, праз усе йлжы, подласці, нашыя крыўды... Я іх такія знаю, на жаль, з малымі выняткамі. Жаль, што такая і Бядулева сям'я... Ён, здаецца, быў чалавек шляхогны. Яначка, на шчасце, не ўцёк, крыху ачуняў, будзе «з бабы дзеўка» (ягоная пагаворка). Вернецца — дык прышлем, а можа, прывязу фатаграфіі др. Галубянкi. Я сваім сябром напісала, што збіраюся да Вас, і яны ведаюць, гдзе я ды што са мною. А мне хапае розных клопатаў і так мне зацішней. Муж мой з 1902 г., дык, калі ласка, мяркуйце, калі ён мог вучыцца. Каб Ваш сын зрабіў мне хоць пару адбітак старых фатаграфіяў, а то вельмі просяць іх у мяне ў школе... У нас тут ніхто не ўмее... Я нарадзілася каля мястэчка Воўпа, гдзе мой тата меў вялікі хутар. За 12 вёрст ад нас жьў мой дзед, яму належалі Гудзевічы (550 дзес.). Там яго помнік на могілках, а ў школе на сцяне, побач з Цёткаю³⁹⁶, я — яго ўнучка... У Гродне вучьўся і мамін брат, Міфодзі Васільевіч Манюта, які пасля жаніўся (быў юрыстам) на Невінскай Марыі Андрэўне з Брэста (маёнтак ля Брэста). У 1905 г. ён актыўна быў заангажаваны. Бабцы не раз жандармы бурылі да аснавання печ — шукалі літаратуры. Мой дзед, Павел Францавіч Міклашэвіч, паходзіў з Крынак. Быў з мяшчан. Адрабляў яшчэ 6 дзён паншчыны, а пасля прадаў свайго паўнадзела ды пачаў купляць зямлю. Надта быў разумны і рэдкасна чэсны чалавек. Браў грошы ў Віленска-Тульскага банку, прадаваў-купляў і так стаў панам. Іншай мовы, акрамя беларускай, не знаў. Умеў ледзь-ледзь падпісацца.

³⁹⁵ Маеца на ўвазе жонка беларускага пісьменніка Змітрака Бядулі (сапр. Плаўнік Самуі; 1886–1941).

³⁹⁶ Цётка (сапр. Пашкевіч Алаіза; 1876–1916) — беларуская паэтка, грамадская і палітычная дзяячка.

Мінулае наша цікавае. Мужчыны былі асілкі, але род наш амаль вынішчылі апошній вайною. Што на фронце, а што і не на фронце... Таму я такая злая... Ага, Карпюк выпрасіў у Менску для мяне карэктурку і прыслаў. Ха хоча сам, што будзе сенсацыя... Кніга не паганая, толькі форма вершаў крыху архаічная, нейкая старая, такая, як я. Але ёсць там вершы, якія нават мне падабаюцца — як верш, пісаны маёй Маці і Бацьку, ды іншыя. Мае быць на днях сігнальны нумар. Магчыма, прывязе яго Максім Танк... Так некалі пісалі сябры. Прашковіч «рачыць на мяне ў гневе прабываці», а жаль, надта ён мне пісаў усе менскія навіны... Цяпер я зусім «адстала ад жыцця». Лойка [Алег] паедзе не толькі ў Парыж і добра так, а то мы седзімо ўсе, як гліна, нечага выглядаем, а за нас «махлююць» другія і грошы бяруць за гэта! Пісаў муж, што пусціць мяне да Вас на дзень, дык, калі зможа пару дзён сам пабыць, то ўцяку, хоць моцна не абяцаю. 7 снежня прыедзе з Польшчы мая сястра, ды пры тым я — страшэнны дамасед... Я сабе нічога асаблівага не вару, але ўнадзіліся да мяне прыходзіць нашыя дамы. Ну, тады частую, і таму нешта заўсягды ў хаце ёсць. Я са страхам заўважыла, што паправілася! Ад дам уцякаю гдзе на тэлевізар. [...] Мне ніхто ніколі ў жыцці нават хлеба не нарэжа. Муж усё жыццё мыецца рана да палавіны, але ніколі не прынёс сабе і не вынес вады... «Я не створаны для фізічнай працы...» Я створана для ўсяго! Адпачываю сабе цяпер, але паганая, што прывыкла ўставаць а 10 г. раніцы, а кладавіцца а 2 уночы... Гульгай з мяне, замнога аддаюся паэзіі, але лічу гэта неабходным, бо згубіла замнога часу... Маладзец Караткевіч. Добра зрабіў маю кнігу. (Ён і Танк — два маіх грамадскіх рэдактары!..) Сяння я Вам пісала аб Юрцы... Ляжаў тры нядзелі ў больніцы, а цяпер — водка... Божа, якія лісты мне пішучь, як ён ідзе на дно... Здаецца, нехта хоча, каб мы яго сюды забіралі. Нейкія жудасныя пальцы зноў на маім горле... Сколькі ж можна... Сын наш вельмі здольны (...). А які быў харошы з яго хлопчык, гуманны, чэсны, смелы. Быў заўсягды першым вучнем школы, цэлай школы! Часамі думаю — а можа гэта не мой сын? Каб не падабенства да мужа сына і ўнукаў, думала б, што яго замянілі... Над ім «працавалі»... Зрабілі з яго алкаголіка, лахмана бязвольнага (...). О, Божа...

Вось таму парвала ліста, а гэта ўсё йзноў мне пад пяро рвецца... Я ўсё магу, здаецца, у жыцці, але прамовіць да сумлення гэтага чалавека — не магу, не ўмею. (...) Я многае дагадваюся... Што ж, я бяссільная. Вось гдзе вырвалі сэрца з грудзёў... Спадзяюся на цуд. У ім змаганне добра і зла. Калі б лепшая жонка — ён вырагаваўся б. [...]

У кнізе маіх пару вершаў аб ім, і мне ўстыд нейкі за гэта... Вось і споведзь мая.

Муж 2 снежня з Віцебска паедзе на пару дзён у Менск, а там вернецца дахаты. Працаваць ужо доўга не зможа.

Цікава, што Вы скажаце на маю кнігу, спадзяюся, што напішаце мне ўсе сваі заўвагі шчыра. Тыраж — 4000 экз. Часамі злуюся на людзей, што ўсё нечага ад мяне патрабуюць, але без іх я не ведаю, як вытрывала б сваі цяжкасці... Калі муж, дык яго не так любяць, а без яго поўна суседскіх дзяцей па 5 гадоў. Растуць мне на ачах, вучацца сваі «ш» і «р» і ўсё ляпечуць мне нешта. Адзін ёсць, Міхаська, вечны наш госць, дык той нічога не папсуе нават, а такі быстры, такі хітры. Аднойчы былі ў нас госці, бачу — бяжыць. «Хадзі вячэраць з намі». «Не, я вячэраў, еў кумпяка...» Сеў, павячэраў, а таго кумпяка ўжо ад лета ў маці няма. Гэта такі горды. Ён усім заяўляе: «Мая баба Ляліся і я бабін хлёпцік». Так і жыву тут з людзьмі.

Палова другой... Дабранач. Не дагледзела я футбол з Ротэрдама. У першым тайме было 2:1 на карысць галандцаў! [...]

Цалую Вас моцна-моцненька. Усім хатнім кланяюся.

Ваша Ларыса.

Караткевіч надта разумны хлопец, як яго і з кім ажаніць? Без маці змарнуецца.

25. МІКОЛУ ПРАШКОВІЧУ

24 верасня 1969 г., Зэльва

Сябра Мікола!

Не ведаю, каму пішу... Нават не ведаю, чаму пішу... Ці атрымалі маяго ліста і ў ім ліста для Сяргея П[анізніка]? Ці

пісаць да мяне сталася так небяспечна, ці Вы ўжо сапраўды не той чалавек, з якім некалі можна было гутарыць, як са сваім. Пісаць аб гэтым нялёгка... Справа галоўная не ў гэтым. Юрка быў, праездам у Балгарыю, у Чэхях. У 1963 г. (здаецца, менчане) напалі на ўсіх нашых знаёмых у Празе. Добра перад тым выведалі, хто там у нас блізкі. Забралі ўсе цэнныя дакументы, маі вершы, рэчы. Людзям пакінулі паквітаванні... Недзе ў тую пару пытаўся ў мяне Г.: «А скажэце, архівы ў Празе — гэта якая пудэлачка?» Кажу: «Не пудэлачка, а чамаданы». Нечаму я тады ўздрыгнула ўсім целам... Пасля бяру «Вожык»³⁹⁷ і бачу — Захарка! Ну і яго сакрагарка — Рагнеда! Знача, я — Рагнеда. Так выпадала з тэксту, хоць сакрагаркі ніякай дзядзька Васіль век не меў. Пісаў Прокша. Знача, і тая мая паэма «Рагнеда», якую недзе ён украў, таксама там... Божа, цяпер гэта не здагадка. [...]

Было там шмат маіх кніжак у пераплёце, іх чэхі зрабілі ўсяго 50 шт. у канцы вайны. Хлопцы ўсе іх пераслалі ў Прагу. Іх ніхто не меў. [...] Я ўбачыла такую кніжку ў А. Траяноўскага, пытаюся — скуль? Кажа — з Вільні, ад Шутовіча³⁹⁸ [...] Былі там яшчэ подушкі, бялізна, старыя панчохі — можа і гэтым збагацеў Прокша?.. Няхай ён болей не мае... Калі даканае мяне, знача — «Рагнеду» выдасць за свой «твор»... Ну і гэта ў нас, Беларусай, магчымае! О, які ж устыд, які ж жаль! Які ж жах! [...] Каго ж абкрадаць было? Забіраць апошняе? Маі лісты, маі вершы для Бацькаўшчыны, маі рукапісы? Якая подласць людская, якая прорва!!! Што яшчэ можна ўкрасці ад мяне? Як яшчэ можна паганіць чалавека? За што? Гэтага не рабілася нават у 37-м годзе за Сталіна! Тагды проста забіваі і бралі, а то легальна абакралі — жывых! Не хочацца верыць, каб Вы аб гэтым ведалі, калі ведалі — кажэце, што — не! Бо ніколі не змагу Вам падаць болей руку... Гдзе яны падзелі ўсё гэта? Можа, як з тых старых габеленаў з музея Івана Луцкевіча —

³⁹⁷ «Вожык» — ілюстраваны сатырычна-гумарыстычны часопіс, выдаецца ў Мінску з 1945 г.

³⁹⁸ Шутовіч Янка (1904–1973) — літаратуразнавец, выдавец, грамадска-культурны дзеяч Заходняй Беларусі.

пашылі тапачкі сваім жонкам? Божа, які крадзеж, які ўстыд, якое халуйства перад ворагам!

І Вы прыехалі, каб я брала грамадзянства?! Сябра Мікола — гэта Вы?! Няхай заб'юць мяне, буду пляваць усім такім гадам, сышчыкам і злодзеям у твар, як іх толькі носіць зямля? Пасылалі туды і маю родную сястру, якую купілі ў горы, давялі да апошняй нізасці чалавечай. Другую сястру, Людмілу, атруцілі газам у 1954 г.³⁹⁹, 22 мая... Знача, загубілі дарэшты. І самыя Беларусы, о Азефы!⁴⁰⁰ Як жа так? А што рабілі з Юркам? [...] А я, дурань, ідэаліст, здавалася, Беларусь — гэта святасць [...] Нехта чытае старыя лісты да мяне, перачытвае маі дзённікі, маю маладосць, недзе валяюцца дарагія здымкі загінуўшых на вайне братоў, бацькоў, сына, мужа, сяброў — усёй сям'і. О, Божа! І гэта легальна! Як жа гэта ўсё жудасна. Гдзе чэсныя людзі ў Менску, гдзе Беларусы, гдзе патрыёты, гдзе мужчыны? Няўжо толькі засталіся адныя кандыдаты на дактароў навук? Як жа лёгка жывецца людзям! Якая безадказнасць за лёс субраццяў! «Два месяцы катаржнай працы безвозмездно...» — гэта над кніжкай, якая пісалася крывёю беларускага сэрца, бодем... О, Божа, якая ж арыстакрацыя — яшчэ не сапраўдная, а ўжо гнілая!

Не прашу, не патрабую ад Вас лістоў сваіх, але пракляню Вас з таго свету, калі Вы аддасце іх Прокшам! Я працавала, за жыццё былі ў мяне сябры-аднадумцы, вялікія патрыёты, чэсныя, вялікія людзі. Уся чэрнь нейк да мяне не падыходзіла. Нават немцы не раскралі напісанага, не загубілі жыцця, хоць ведалі, што працую выразна супроць іх... Думаю тагды, пашто Г. пытаецца, гдзе і ў якім «пудэлку» быў той архіў. Халуй з пялюшак, прадажны ўжо са школы... Вам цяпер будзе праблема — што зрабіць з тым лістом? О, Прашковіч, мне гэта ўсё роўна, але я веру, што Вы не аддасце яго Прокшы, хачу верыць у гэта, бо іначай мне ўстыд, устыд, устыд!

³⁹⁹ Даты смерці сястры паэткі Людмілы ў «Споведзі» — 1952 і 1954 гг.

⁴⁰⁰ Азеф Еўна Фішалевіч (1869–1918) — адзін з арганізатараў і лідэраў расійскай партыі эсэраў, сакрэтны супрацоўнік паліцыі, якой выдаў удзельнікаў падпольнага партыйнага з'езда (Харкаў, 1901) і баявую арганізацыю партыі, у выніку чаго 7 эсэраў былі пакараныя смерцю.

Нічога, гдзе якія забраныя вершы ёсць яшчэ на свеце і іх надрукуюць! [...] Ніхто не шукаў мяне ў прамерзлым Комі, каб даць кусок сухара ці добрае слова амаль акалелай на холадзе паэтцы, а вось шукалі іншае, каб акрамя мяне, мужа, няшчаснага сына, якому адабралі здароўе, дзяцінства, юнацтва, аддаць яшчэ ў рукі ворага тое, што пісалася для Радзімы...

Мне страшна [...] людзей — і тых, што бралі, і тых, якія ведалі і маўчалі. Што вырасце з такога насення, якая будзе тая Беларусь... О, як Гусоўскі, о «Песня пра зубра»⁴⁰¹, о, ахвяры, ахвяры, ахвяры... За што?

Ларыса Геніюш.

26. ЧАСЛАВУ НАЙДЗЮКУ

7 снежня 1970 г., Зэльва

Даражэнькія Юзенька, Чэсь, Ядзя, Карнэля і Віктар!

Вітаем Вас з Новым годам і з Каляднымі Святамі! Жыць Вам шчасліва ў здароўі, у дастатку, у спакоі.

Ад Вас доўга няма ліста. А я хачу, каб картачка наша прыйшла да Свят. Марыя пісала даўно, перад ад'ездам на курорт. Вельмі я рада, што яна падлечыцца. Я была ў Вільні, хавалі А. Клімовіча. Хавалі ўрачыста літоўскія ксяндзы. Вазілі яго аж у Ключчаны на Свянцяншчыну, бо ён хацеў быць пахаваным ля свае маці. Гэта 80 км ад Вільні. З нашых малодшых не было нікагутка. Быў Янка Ш[утовіч], швагер памерлага, Сергіевіч⁴⁰² з жонкаю, ужо зусім сівенькі, быў надта старэнькі Багдановіч⁴⁰³, выкладчык у польскай школе. Хавалі моўчкі... Я не была прыгатаванай, каб гаварыць, і калені нейк мне дрыжалі, але кораценька і цвёрда ўсё ж сказала пару словаў. Божа, я ж не ведала, што была там я такая адна... А Ён аж да апошняга дня жыцця думаў пра свой народ, нешта ўсё

⁴⁰¹ «Песня пра зубра» (1522) — паэма беларускага паэта-лацініста М. Гусоўскага.

⁴⁰² Сергіевіч Пётра (1900–1984) — беларускі мастак.

⁴⁰³ Багдановіч Янка (1906–1990) — беларускі журналіст і выдавецкі работнік, аўтар успамінаў «На жыццёвым шляху» (Мінск, 1992).

хацеў зрабіць для яго культуры, нешта рабіў. У 68 г. быў і ў нас у Зэльве, хоць нядоўга. Што і казаць, жыццё было не лёгкае. Пані Марыся не магла ўжо паехаць на могількі, такая старэнькая. Усе пастарэлі. А Вільня — маладая, будуюцца на дзіва, толькі яна ўжо поўнасю літоўская! Іх там так многа ўжо! Схапілі гэты цудоўны горад абэруч, учапіліся ў яго, як кляшчы, хоць і не будавалі яго, і ўсе там цяпер — як чужынцы, хто не літовец. Трэба прызнаць, што працуюць яны талкова, дружныя вельмі, разумныя — для сябе... Усё наша зліквідавалі, аж па тую праўду гістарычную, дзеля якой яны так і намагаюцца, толькі праўды не зменіш...

У нас усё добра, прымаразак сяння, а ў хаце цяпло. Удалося дастаць дроў яшчэ, дык зіма забяспечаная палівам. Усё цешымся Вашымі здымачкамі, як бы Вы былі ў нас у гасцях. [...] Мы радыя, што ўсё шчасліва! Як дзеткі, як Вы? Пішэце нам, дарагія. Паслаў Вам муж пару кніжак. Пазней пашлем яшчэ маю. Юзя вельмі худзенькая, ці хоць здаровая? Мы нейк трымаемся. Выйдзе, здаецца, мая маленькая кніжачка (на 2 лісты, для дзяцей-дашкольнікаў). І гэта добра!

Заставайцеся з Богам! Усяго Вам найлепшага!

Вашыя Геніюшы.

27. ЯНКУ БРЫЛЮ І АНАТОЛЮ ВЯЛЮГІНУ

23 кастрычніка 1974 г., Зэльва

Паважаныя!⁴⁰⁴

Учора глядзела Вашу перадачу па тэлебачанні «Па шчасце, па сонца»⁴⁰⁵. Ноч была для мяне доўгая — пасля гэткага не заснеш... Вельмі дарагія вобразы Я. Купалы, дасканалая амаль гульня артыстаў, асабліва добра падкрэслены гэты вечна

⁴⁰⁴ Ліст адрасаваны на рэдакцыю час. «Польмя» «Янку Брылю альбо А. Вялюгіну». Але названьня пісьменнікі не мелі дачынення да стварэння тэлеспектакля «Па шчасце, па сонца».

⁴⁰⁵ «Па шчасце, па сонца» (1971) — тэлеспектакль, гаспаўданы паводле твораў Я. Купалы Рэжысёры — В. Раеўскі і В. Акімушкін, аўтар сцэнара — М. Стральцоў, кампазітар — С. Картэс.

актуальны тып царскага цэнзара і г.д. За ўсё гэтае Вам вялікі дзякуй.

Але вось народ, яго воблік, яго быт, вопратка, вонкавы выгляд не адпавядаюць рэчаістасці, праўдзе. Знаю наш народ ва ўсіх абставінах нялёгкага жыцця і скажу вам, што думаю: такіх расхрыстаных, падраных кашуляў з абцёбканымі рукавамі не насілі ў нас нават у вар'яцкім доме! Не, не і яшчэ раз не! Не паганьце вялікай працаўніцы, адданай жонкі і маці, мудрай мастачкі — беларускай жанчыны. Была ў яе лапінка зямлі пад лён — знача, ужо была як след кашуля! Часта на весну не хапала хлеба, была крапіва, лебядка і нішчымніца, але кашулі на мужыках і сынах былі тканья, белыя, вымытыя лугам (з попелу), выбітыя пранікам на рэчцы і качалкам вымагаляваныя пад бляск. Мужчыны ў нас, праўда, крыху гульгаяватыя, жанчыны ж — ніколі! Кожны апранаў рана ў нядзельку чыстую кашулю і споднія нагавіцы з усімі гузікамі з хораша выстрачанай рукамі пазухай (на свята вышытай!), з заборамі на рукавах, з цвіклямі пад пахаю, каб выгодна было ў руху. Шыліся яны пераважна ў вольны ад працы і прадзіва час між касавіцаю і жнівом. У кожнай гаспадыні быў заўсёды запас палатна, бо найбяднейшая маці не аддала б дачкі замуж без куфра з сувоямі палотнаў, сукна, плаценка, абрусаў, дываноў і зрэб'я. Гэта рабілася з мудрага разліку, што пойдучь дзеці, дык каб быў запас. На сяле не паказалася б з устыду гаспадыня, у якой гаспадар паявіўся б у людзях у такой вольнай кашулі, у якую Вы апранулі нашага дарагога Гарбука⁴⁰⁶. (О, калі ж мы яго ўбачым на экране хоць, але вясёлага, бадзёрага, апранутага ва ўсё шчодрое багацце сялянскай вопраткі, падперазанага такім тканым поясам — шырынёй, бы ў пана.) Адлуціў бы жонку мужык, калі б дала яму кашулю без гузікаў, тых прасценкіх шклянных, сініх і жоўценкіх гузікаў, якіх Сорка давала за яйцо дзесяць шгук. А расхрыстанцаў такіх, як Вы прыдумалі, — дык свет не бачыў! Так адно выглядалі старыя дзяды перад сном, калі ганялі блохі, але на сон зашпіляліся. Кашулі былі заўсёды тонкія, тканья ў 20 ці 21 пасмаў, белыя, мяккія. Грубейшымі

⁴⁰⁶ Гарбук Геннадзь (нар. 1934) — беларускі актор. Народны артыст Беларусі (1980).

былі споднія нагавіцы, часта патыканыя пачасем, ну але іх не было відно.

А наш сялянскі этыкет? Гдзе Вы бачылі такіх замурзаных, аброслых, няголеных? Часта з адной міскі елі — гэта праўда, але перад ядой мыліся, гаварылі пацеры, зачэсваліся, сядалі ўсе за стол і елі моўчкі, хораша, дастойна. У нядзелю абавязкова брыліся перад люстэркам, навастрыўшы брыгву на дзязе. Ніхто не хацеў быць і не быў горшы за людзей, а людзі нашыя бедныя былі, але акуратныя ў адзежы.

Паводле гэтага самага этыкету, у гасціну, у людзі ці ў карчму йшлі хораша, сціпла апранутыя, і ніводзін Ёршка ці Моўшка не пасадзіў бы іх за такі негаблёваны стол, за які Вы іх пасадзілі на экране. Пілі — гэта праўда, але чаркамі, не шклянкамі і ніяк не болей, чымсьці сяння...

Нават той вобраз «Славянскага нявольніка», які скарыстаў у сваім «Колоколе» Герцэн⁴⁰⁷, выглядае амаль элегантным у параўнанні з тым, як Вы паказалі Беларусаў. Гэтак нядоўга і на дзерава пасадзіць нашых дзядоў! Скуль вы выдралі тыя падраныя рагожкі з надпісамі? Век у нас падобных не было! А тыя «тэатры»? Адныя рызманы! Што сказаў бы на гэта Ігнат Буйніцкі⁴⁰⁸?

Давялі нас і да нішчымніцы, і да галечы, але і гэта не здолела спыніць культуры, творчасці і вартасці народу. За што ж мы, патрыёты, кахалі так гэты народ і, як Кастусь, шмаг хто стаяў за яго насмерць? Вартага толькі жалю і шкадавання так бязбоязна не кахаюць...

Збрыдла бачыць Беларусаў і наагул славянаў нейкімі вечна няшчасненькімі і нявольнікамі толькі. Крыўдна.

⁴⁰⁷ Герцэн Аляксандр Іванавіч (1812–1870) — рускі пісьменнік і публіцыст, адзін з выдаўцоў газеты «Колокол» (Лондан, 1857–1867). Л. Геніюш, выдавочна, мае на ўвазе апісанне А. Герцэнам літаграфіі Ю. Азімблৌскага «Беларускі раб»: «Белорусский мужик, без шапки, обезумевший от страха, нужды и тяжелой работы, руки за поясом, стоит среди поля и как-то косо, безнадежно смотрит вниз. Десять поколений, замученных на барщине, образовали такого парию, его череп сузился, его рост измельчал, его лицо с детства покрылось морщинами, его рот судорожно скривлен, он отвык от слова...»

⁴⁰⁸ Буйніцкі Ігнат (1861–1917) — актор, рэжысёр, тэатральны дзеяч. Пачынальнік беларускага нацыянальнага прафесійнага тэатра.

Прачыталі б Вы хоць як след «Песню пра зубра» Міколы Гусоўскага і падумалі б, якімі мы былі ўжо тады, стрымоўваючы напады крыжаносцаў, татараў і туркаў?! Мы ж выжылі, захаваліся як суцэльны народ, праўда, без арыстакрацыі і шляхты, але — такой бяды. Мы ўсё можам вытрываць.

Здратаваны кулямі і богамі,
ўмеючы на камені пражьць,
за цябе, чужымі перагопганы,
сэрца неспакойнае баліць...

(З маяго старога верша.)

Лешка лёну, пару гавец — і мы апранутыя, крыху зямлі — і накармленыя і сагрэтыя. Мы — гэта нешта, над чым трэба падумаць...

Горка пасмяецца над Вамі не адна цётка, якая глядзела ўчора гэтую перадачу, толькі яна Вам не напіша, бо не надта «вучоная» пакуль што. Яна, напэўна, успомніць сваяго дзеда, які ехаў на кірмаш, апрануты, як тая цыбуля, у колькі вопратак. Бялізна сподня, кашуля крамная паверх, камізэлька, капган, кажух, а на гэта ўсё яшчэ світка, якой не прабіці сцюжам. У нас боль у вачах, у сэрцы, на скрыўленым твары, на вуснах зацягтых, але зашпіленыя мы заўсёды на ўсе гузікі. Лагаў, бывала, шмат на будзённай вопратцы, але рызманоў — не! Дык вось, паважаныя, па куфрах хоць ды па музеях вывучайце мінулы быт нашага народа, глядзеце крыху глыбей.

З павагаю да Вас

Ларыса Геніюш.

28. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

12 сакавіка 1976 г., Зэльва

Дарагі і паважаны Сябра!

Вялікае дзякуй за памяць. Цешуся, што пачнецца друкаванне Вашых прац! Знаходжу ў іх перлы! Картка толькі напісана нейк «крывенька». Нервы ці, можа, горай з вачыма, а

мога — столькі картак было да напісання, і Вы спяшаліся? А я, бачыце, ужо непакоюся.

Хацелася б, каб у беластоцкім «Беларускім календары»⁴⁰⁹ прачыталі казку «Васількі» нашага Юркі. Мне падабаецца, хацелася б пачуць Ваш погляд. Ці грып абмінуў Вас? Мы трымаемся. Колюць мяне неміласэрна, лекі прымаю. Муж вытрымаў зіму. Надта кашляе моцна. У хаце цёпла. Божа мой, як знервалаліся мы ўчора, гледзячы на купалаўцаў у Маладэчне. Галоўнае — слухаючы галоўнага рэжысёра Раеўскага!⁴¹⁰ Што гэта — творыцца новая беларуская мова? Каму ж яе несці людзям як узор, як не купалаўцам? Адзіны тэатар і на такой «вышні!» А гэтыя выйгрышныя сцэнкі з Шукшына⁴¹¹? Няўжо ў гэтага харошага артыста і пісьменніка не знайшлося б болей адпаведных? Ці думаюць, што глядач наш не дарос да лепшага? Такое трэба пакідаць для нейкага «Тэатру сагіры» (няма ў нас яго, на жаль), а купалаўцам падкрэсліваць падобнае не да твару! Ды і ў «Паўлінцы»⁴¹² шаржыравалі — а гэта віна рэжысуры! Такія танныя эфекты і такі ўстыд! А можа, гэта толькі мой погляд? О, тады была б сапраўды трагедыя!

Ведаю — народ наш яшчэ не закрануты новай цывілізацыяй. У кампаніі, на вяселлях, хрысцінах і т.п. ён сціплы, вельмі тактоўны, мае свой этыкет. Розна бывае пры канцы, калі гдзе хто падае ды пачынае чварыць, але наагул то бясе ды — арыстакратаў! А як ядзяць стрымана, як бяруць у рукі хлеб — адно залюбуешся гэтым. Вымытыя, чыстыя, зачэсанія, а ў святы апранутыя як след. Адноўчы да нас у суседнюю вёску (мы жылі на аднаселлі), казалі, заявіўся на гулянне паніч, нейкі Скарга-Павэнскі, і, як бугай, пачаў выбрыкваць, выкрыкваць непрыстойныя слоўцы ды лапаць дзяўчат, гдзе не трэба. Як былі ўсе абураныя! Хутка выставілі

⁴⁰⁹ «Беларускі календар» — штогадовае выданне Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Польшчы; выходзіць з 1957.

⁴¹⁰ Раеўскі Валеры (нар. 1939) — рэжысёр, з 1973 г. — галоўны рэжысёр Нацыянальнага тэатра імя Я. Купалы.

⁴¹¹ Шукшын Васіль Макаравіч (1929–1974) — рускі пісьменнік, кінарэжысёр, актор.

⁴¹² «Паўлінка» (1912) — камедыя Я. Купалы.

«госця» і доўга яшчэ «інтэлігента» таго ўспаміналі. Беларусы могуць быць грубыя на кірмашы, у крамах (яўрэі іх ашуквалі, і на самых разумных і багатых нашыя людзі казалі — «ты»), але ўдома, у гасціне яны прытрымоўваюцца сваіх абычаяў, шануюць сябе і суседзяў. Скачуць пад музыку, як чэрці, ад усёй шырыні сялянскай натуры, але ведаюць меру паводзінам! Так было, а як сяння — не ведаю... Аднойчы наш стары парабак быў з намі на фэсце і ў гасціне ў святгара (ён быў на кухні). Калі ехалі дамоў — пляваўся і сказаў, што болей да споведзі не пойдзе, бо такога там нагледзеўся ў паноў ад кухонных дзвярэй (не толькі ў паноў!), чаго век у сваім сяле не бачыў... «Цёмны, дурны мужык...» Сапраўдныя сяляне — гэта мудрасць усіх пакаленняў і дыплямацыя, і спрыг. Свая філазофія, пры тым. Ідуць у царкву сціплыя жанчыны — усё на іх тканае, гладкае, квяцятае на галоўках, белае. Нясуць дзетак як лялек у такіх казачных, рукамі шытых і пацеркамі, карункамі прыбраных чэпчыках, хораша спавітых. А дзяўчаты! Шчабечуць, нясуць чаравікі ў руках, а хлопцы побач, часам жартуюць, але ведаюць меру. А цяпер я бачыла дзяўчат, пераважна даярак, якія ехалі на агляд самадзейнасці. Былі яны ў штампаваных, аднолькавых «нар[одных] касцюмах», не тканых, а такіх таных, змятых, тандэтных! Горай! Яны (і дзяўчаты!) былі зусім п'яныя! Размаляваныя, як малпы. Нахальныя... Божа мой, я адварнула голаў!

І зусім няпраўда, што так цяжка было летам. Ішлі мы на жніво (і я!) у новых, вышытых хвартушках, у харошых блузках, зграбных андарачках. А жалі! Спрыгна, лёгенька, адно тая жменька з каласамі, як карона, бліскала над галавою, а людзі на нас заглядаліся, хвалілі, а хлопцы ўлюбляліся ў нашыя рукі, у спрыг, у твая песні, якія, йдучы дамоў, мы пяялі. Вось за што я так палюбіла Край! Мучыліся б, каб тая палоска была шырэйшай, а то не было гдзе і разгарнуцца. Пару дзён выйшлі сям'ёю — і па жніве. У нас зямлі было многа, і мы мучыліся. Як жывёлы! Сялянам зайздросцілі. Едзе раз пан Багатырэвіч

(нашчадак тых, аб якіх пісала Э. Ажэшка⁴¹³ ў «Над Немнам»), а мы вяжам снапы за жняркаю. Смяецца, што жніво зацягнулася, а ён лепшы гаспадар, бо ўжо ў іх пажалі. А я і кажу: «Што ж, мала мелі — хутка з’елі!» Замоўк пан Гэнрык Багатырэвіч. Была з ім бяда: куды б ён ні ехаў — у Гродна ці ў Варшаву, ці ў маленькую нашу Воўпу, дарога ў яго была толькі праз наш двор. Не жаніўся... Кажуць, памёр у бядзе. А некалі апрагне даху і прэ ў параконных санках. Сядзіць, бывала, мерзне на марозе ягоны фурман Арсень прад касцёлам, каб усе ведалі — на каго чакаюць коні! А скупы быў! Казалі, што свіней не калолі яны і елі былое што, а ўсё на грошы і на паказ. Жылі яны ў Рагаве. Гэты маёнтак купілі на часці з другімі нешга ў 3 вярстах ад Жлобаўцаў, ад нас. Сяляне мелі на яго свой погляд, іх не абманеш! Дрэнна мне было маладой. Трэба было хавацца, каб людзі не бачылі... Надаелі бацьком сваты, а то і страляніна, паядынкі...

Ну і пананісвала! Пяро мяне панесла... Залучаю картку, якую ласкава перадайце Хведару Янкоўскаму⁴¹⁴ разам з прывітаннем ад нас. Прывітанні ад мужа.

Ваша Ларыса Геніюш.

29. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

10 лістапада 1976 г., Зэльва

Паважаны і дарагі Сябра!

Дзякуй вам вялікае за прысланую кніжку, а яшчэ большае — за ліста. Ад лістоў харошых людзей муж проста ажывае. Разлічуся з Вамі за кніжку, пэўна, пры сустрэчы. Толькі б не забыцца, што часам бывае цяпер са мною. Другі раз ужо муж папрасіў есці. Учора зусім нармальна паабедаў. Гэта ўжо сведчыць, што арганізм пачынае працаваць нармальна. Лекаў ёсць даволі, і добрых пры тым. «Распусціла» толькі крыху яго

⁴¹³ Ажэшка Эліза (1841–1910) — польская пісьменніца, яе раман «Над Нёманам» (1887) заснаваны на беларускім матэрыяле.

⁴¹⁴ Янкоўскі Фёдар (1918–1989) — беларускі мовазнавец і пісьменнік. Доктар філалагічных навук (1970), прафесар (1970).

залішнім доглядам. Трэба, каб болей рухаўся сам. За пагоды выводжу яго на ганачак затуленага, як дзіця. Малы наш ужо дома. Знялі гіпс. Званіла ім, дык шчабятгаў так звонка, хораша. Пыгаўся насамперш пра здароўе дзедзіка, а пасля дзяліўся турботамі, што меціме надта многа працы ў школе, бо месяц цэлы пралежаў, хоць крыху яго там вучылі. Хлопец — выкрут неімаверны, але даволі разумны. У далейшы спакой іх жыцця пакуль што трудна паверыць. З розных меркавань.

Др. Янка Станкевіч меў мянушку «Спадар», бо ў старых архіўных дакументах выявіў, што ў Вялікім Княстве Літоўскім не ўжывалася слова пан, а спадар (скарочана ад гаспадар). Да жанчын звярталіся — спадарыня. Спадарычна — да дзяўчат. Цікавы гэта быў чалавек. Многа працаваў у галіне мовы, падслухоўваў гутарку народу ў розных мясцінах нашай зямлі і, галоўнае, шмат чэрпаў са старой беларушчыны ў архівах. Працай цэлага ягонага жыцця быў такі, менавіта, слоўнік. Ці закончыў ён гэты слоўнік — сказаць не магу. Бадай, не меней цікавай ад яго была жонка. Яна была чэшкай. Некалі скончыла ў Амерыцы коледж. Заўсёды бедныя беларускія студэнты ў Празе (стыпендыя невялікая, а апрануцца трэба і пад’есці таксама!) радыя былі нейкай дапамозе, як гэта водзіцца на Захадзе. Адноўчы, як расказваў мне муж, прыехаў з Амерыкі такі «студэнтаў мецэнат» (прозвішча не памятаю). Выступаў. Былі там усе нацыянальнасці. Быў і мой муж (працаваў у студ. самасправе) і вельмі актыўны Янка Станкевіч. Перакладчыцай з ангельскай на чэшскую было ў гэтага мецэната вельмі харошае і талковае дзяўчо. Янка Станкевіч з ёю і ажаніўся. Была яна баптысткай. У гэтым духу выхоўвала і трох сваіх сыноў. Янку гэта не перашкаджала, бо разам з тым яна іх выхоўвала як шляхотных, адданых народу беларускіх патрыётаў. Сама цудоўна размаўляла па-беларуску. Толькі адны літары «л» і «ль» у яе атрымоўваліся пасрэдна, мякка, бо ў чэхаў замест гэтых дзвёх літар — адна. Яна раздзяляла ўсякую мужава працу, чытала лекцыі аб Беларусі. Я пазнала яе ўжо ў Празе. Старшы сын быў ужо юнаком. Цяпер яна працуе ў бібліятэцы яшчэ. Сыны пажаніліся — адзін з чэшкаю, другі з беларускаю, а найменшы ўзяў амерыканку. Але я пэўная, што і

яны зробяць са сваіх жонак тое ж, што іх бацька, і сыны іх будуць беларусамі. Немцаў ён не любіў і часта дзяліўся са мною поглядамі аб іх негуманнасці і подлай палітыцы адносна беларусаў і інш[ых] нацыянальнасцяў. Думаў аб сваім народзе і для яго жыў. Разумеў, што гэты народ мае найменей светлых сыноў у той час, і таму вельмі шанавалі патрыётаў.

Вельмі цікавая справа з назваю «Літва», аб якой пішаце. Гэта яшчэ раз пацвердзіла б славянскую сутнасць Вялікага Княства Літоўскага. Бо робіцца неімавернае! А сяння лгаць і ў гісторыі трудна, бо людзі асвечаныя і чэсныя навукоўцы ёсць нават у беларусаў. Некалі я чула, як выводзілі слова «Літва» ад славянскага племя Люцічы. У кожным выпадку гэта мяне хвалявала заўсёды.

Калі ж не дастанецца беларускія навагоднія паштоўкі (як я Вас разумею!), дык не забудзьцеся павіншаваць нас лістом. Гэта было б недаравальна — нічога ад Вас не атрымаць. Што да мужа, дык гэта, па-мойму, не справа адыходу на пенсію. Хоць і гэта мае свой уплыў. Лекарны кажуць, што да яго хранічных хваробаў далучыўся вірусны грып і хранічныя хваробы абвастрыліся. Было дрэнна. Давялося паплакаць не раз. Яшчэ і сяння ён моцна слабы, але спадзяюся, што выздаравее. Веру ў гэта! Зрабілася ўсё тут, што было толькі магчыма.

Жаль, што лісты маі да Вас ідуць так доўга. Нядаўна наведаў нас С. На шчасце, я сустрэла яго на парозе і вельмі папрасіла не турбаваць нас. Даводзіцца час ад часу такое рабіць. Вельмі радыя, калі хто да нас прыходзіць з чыстым сэрцам, але ў нашым асяроддзі такіх людзей вельмі мала, дык лепей ужо быць у горы самым. Гэтага чалавека мы ўжо раз выпрашалі з хаты, даведаўшыся болей пра яго. Што ж, такія мусяюць быць усюды, на жаль... І так, яшчэ раз вялікае Вам дзякуй за памяць! Не забывайцеся! Як Вашае здароўе? Ці не памаглі б на вочы вітаміны? І мы з мужам пачалі горай бачыць. Заставайцеся з Богам!

Вашыя Геніюшы.

30. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

5 снежня 1976 г., Зэльва

Дарагі сябра Мікола!

Дзякуй вялікае за памяць, за «Польмя». Забылася Вам напісаць, што «Польмя» мы выпісваем (выпісвалі), але прыемна яго мець з Вашым аўтографам, за які яшчэ раз дзякуй. Рэцэнзія Вам удалася! Яна аб'ектыўная, рэчовая. Хопіць ужо міфаў! Я між іншым недзе чытала, што не Рымляне, а Англічане некалі высадзіліся ў вусці Нёмана; што ж — такі самы міф. А якія ж гэтаму доказы? Ведама толькі, што пад Грунвальдам⁴¹⁵ жмудзякі былі апранутыя ў звярыныя скуры. Гэта факт, і зусім не «рымскага» характару. Наконт заснавання Навагародка, дык наагул — хлусня і пуганіца. Жаль, у пэўных колах, калі гэта йдзе супраць Беларусаў, моцна выкарыстоўваецца хлусня. Што ж, міфы — не факты. Гэта хоць нашае шчасце. Не хочучь прызнаць вялікага ўплыву візантыйскай культуры, дзякуючы каторай носьбіты яе і ўзнялі Вялікае Княства Літоўскае на належную вышыню яшчэ да уніі з Польшчай. Вынікам гэтае культуры былі нашыя магнаты, а не было нейкага міфічнага карабельнага нашэсця Рымлянаў. Гэтыя міфы і перавярнулі галовы сянняшнім летувісам ды яшчэ каму. Мяне злае заўсёды, калі падцэнхваюць славян. Калі не бяруць творанага і вышэйшымі класамі народу, якім толькі была даступная асвета і якія ў цэлым былі гадунцамі сваяго часу, але ніколі не былі ворагамі сваяго народу. Вялікае Княства Літоўскае — гэта было наагул з'яднанне пераважна беларускіх земляў і панаванне беларускай мовы і беларускай літаратуры. Трагедыя для нас — гэтая назва «Літва», якую перанялі ад славянаў жмудзіны, і таму толькі, што ўваходзілі, як нязначная частка, у склад адной з намі дзяржавы. Ёсць у гісторыі ж такія выпадкі. Напрыклад, Францыя некалі называлася Галія. Ад гэтага пераняла сваю назову Партугалія (Porte in Galia — вароты ў Галію), а сапраўдную Галію назвалі Францыяй. Альбо Румынія пераняла,

⁴¹⁵ Маецца на ўвазе Грунвальдская бітва (1410) паміж аб'яднанымі войскамі Вялікага Княства Літоўскага і Польскага Каралеўства з аднаго боку і прафесійнай арміяй Тэўтонскага ордэна.

як калонія Рыма, куды ссылалі розны непажаданы элемент, гэтую назову, а Рым — застаўся Італіяй. Зусім аналагічны выпадак і тут! Горай толькі, што сянняшнія Летувісы жыўцом бяруць за свае і нашыя старыя песні і ткацтва, і ўвесь даробак культуры ўсіх нашых мінулых пакаленняў. Я чула, як казалі нашыя суродзічы: няхай бяруць, можа хоць там нешта захаваецца нашае, бо ў нас усё заціраюць, што старое, народнае.

Правідова Вы зацемілі, што «ў нас звычайна прынята з’яўленне якога-небудзь літоўскага князя ў той ці іншай старажытнарускай зямлі лічыць сведчаннем яе падначалення Літве». Другая справа, ці ўсе гэтыя Альгерды⁴¹⁶, Вітаўты⁴¹⁷, Скіргайлы⁴¹⁸ і Свідрыгайлы⁴¹⁹ не былі чыстымі славянамі? Правільна, што Аўкштайцыя і Жамойцыя — якраз сянняшнія Летува, якая аж трашчыць, цвердзіць (чула сама!), што пад уладай гэтай Жамойцыі была палова тэрыторыі сянняшняй СССР! Нядаўна гутарыла з адным лекарам з Літвы. Казаў, што ён паляк, што да нядаўняга часу былі ў іх мясцовасці польскія школы, а цяпер польская мова выкладаецца як замежная. Насельніцтва там літоўскае і польскае, але ўсе яны гутараць па-просту! Вось Вам і трагедыя нашага народу! Адзін з маіх сяброў вельмі любіў Альгерда (ён меў магчымасць многа ведаць аб ім з чужых архіваў). Лічыў яго лепшым з Беларусаў, разумным палітыкам. Казаў, што каб меў сына — назваў бы яго Альгердам. Што пасля і зрабіў. Так, летапісі даюць матэр’ял дзеля аб’ектыўнага падыходу.

Да пытання — Літва. Гэта сустракаецца і ў Сянкевіча⁴²⁰. Ягоны пан Подбіпенты — ліцвін у паняцці славянін. Сяння казалі б на яго — Беларус. Горай тое, што славяне часам самыя сябе прыбядняюць, лічаць нейкімі менейвартаснымі нават перад маленькай Прыбалтыкай. Няўжо ўсё зробленае як

⁴¹⁶ Альгерд (1296–1377) — князь крэўскі і віцебскі, вялікі князь ВКЛ (1345–1377).

⁴¹⁷ Вітаўт (1350–1430) — князь гарадзенскі і трокскі, вялікі князь ВКЛ (1392–1430).

⁴¹⁸ Скіргайла (1354–1396) — князь ВКЛ, брат Ягайлы, з 1388 г. намеснік Ягайлы ў ВКЛ, з 1395 г. — у Кіеве.

⁴¹⁹ Свідрыгайла (1370?–1452) — вялікі князь ВКЛ (1430–1432), сын Альгерда.

⁴²⁰ Сянкевіч Генрык (1846–1916) — польскі пісьменнік.

з матэрыяльнай, так і з духовай культуры мінулага славянства — не праца самых славян? Прывыклі атаесамляць нас толькі з адсталым, збяднелым сялом, і гэта зрабілася тут штампам для ўсіх славянаў, прынамсі ў граніцах Саюза. Нам, беларусам, сяло захавала мову, ну і культуру народную, а пісьменнасць? А дзяржаўныя справы мінулых вякоў? Трэба было ЮНЕСКА⁴²¹ вынесці на шырокі форум пытанне культуры славян. А столькі скарбаў, адценняў у мовах, гісторыі культуры славянскіх народаў! Звесці ўсе гэтыя культуры ў нейкі адзін штамп і нельга, і недаравальна! У нас нейкая ідэалізацыя нішчаты і беднасці ў мінулым, якая проста ўніжае нас перад друпімі народамі. І сяння не ўсе акадэмікі! І такога ніколі не можа быць. Нам трэба ведаць аб усіх нашых розумах мінулага, якога б паходжання яны ні былі!

Муж папраўляецца. Не просіць Вас, а проста благае, каб дасталі яму кніжку «Смаўжы адкрываюць Амерыку»⁴²². Выдаў гэтую кніжку «Голас Радзімы». Вас вельмі хочацца бачыць. За рэцэнзію проста моцна Вам дзякую! Мне стала дрэнна з сэрцам. Зашмат было страху на маё адзіноцтва. Думаю, што папраўлюся. Алесік ужо «бегае, як заяц» — піша Юрка. Здаецца, усё з ім у парадку. Міхась пачаў добра вучыцца. Задумаўся. Божа мой, як я дрэнна чуюся, але пастанавіла Вас дачакацца. Навагодніх паштовак няма і ў нас, нашых паштовак. Дзякуй Вам вялікае за сяброўства!

Вашыя Геніюшы.

Брацтва можа быць толькі між роўнымі і разумнымі. Ці ж не так? Іначай што?!

⁴²¹ ЮНЕСКО (абрэвіятура паводле англійскай назвы United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) — адна са спецыяльных устаноў Арганізацыі Аб'яднаных Нацыяў па пытаннях адукацыі, навукі і культуры, закладзеная ў 1946 г.

⁴²² «Смаўжы адкрываюць Амерыку» — кніга В. Мацкевіча, выйшла ў бібліятэчцы газеты «Голас Радзімы» ў 1976 г.

31. НАДЗЕІ КАРАТКЕВІЧ

17 травеня 1977 г., Зэльва

Дарагая Надзежда Васільеўна!⁴²³

Ласкава мне даруйце, што загрымалася з адказам. Працы ў мяне — вышэй галавы і розных клопагаў не меней. Цяпер, калі цёпла і хораша, дык і муж стаў крыху весялейшы. Моцна загарэў, па-ранейшаму робяць нам уколы, і жывем на леках і таблетках, але радасней на душы. Ці прыедуць дзеці і ўнукі — не ведаем яшчэ, бо вызва пакуль што няма. Могуць і не даць, што ж, можа вырашыць і іншыя справы, бо годзе ўжо цярэпец тут ад усіх, каму ёсць справа да нас, а каму і няма ніякае справы акрамя таго, каб зрабіць нам як найболей балюча... Год гэты наагул цяжкі для нас, але буду змагацца з горам, пакуль стая на нагах!

Нядаўна аднайшліся дзеці маяго брата Аляксея, які, як Андарсавец, не пажадаў ехаць да нашых акрываўленых, пустых папялішчаў і застаўся ў Англіі. Вось у яго аказалася шэсць сыноў і дочка 18 гадоў, якая хоча студыяваць права. Сыны ад 24 да 13 гадоў! Брат развёўся з першай жонкаю і мае ўжо дзеці з другою. Божа мой, як гэта патрасло нас з мужам! Да нашых знаёмых у Бельгіі з'явіўся Алекс Міклашэвіч, трэці сын брата, і ўсё раскажаў. Пішуць, што вельмі інтэлігентны, яснавалосы, сінявокі юнак. У Брусель прыязджаў у складзе нейкага пасольства на еўрапейскую канферэнцыю, а якую — не ведаю. Добра гаворыць па-французску, хоча йсці ў тэатральную акадэмію. Вось усё, што пра іх ведаю, ды яшчэ ёсць адрасы. Алексу ўжо напісала. Жаль, ніякае славянскае мовы ніхто з іх не ведае. Адно пакуль што толькі ведаю — род наш, Богу дзякаваць, не загінуў.

У дзяцей усё ў парадку. Хлопцы не вельмі рвуцца да навукі. Міхасю 1 чэрвеня будзе 18 год! Вось і дачакаліся мы бачыць яго дарослым.

⁴²³ Караткевіч Надзея (1893–1977) — маці Уладзіміра Караткевіча.

Сёлета ў мяне столькі ўсюды туліпанаў, як ніколі. Можа, болей, як тысяча! Розных, пры тым. Усім даю каралеўскія букеты, але болей не буду, бо стала шкада бедных, цудоўных, жывых раслінак. Муж загарэў на сонейку, што негр. А як там Вы ўсе маецеся? Што новага чутно каля Вас? Галоўнае — як Вашае здароўе? Калі б бачылі як бацькоў малога Яраслава⁴²⁴, дык кланяйцеся ім ад нас. Вы там у велькім і цікавым свеце, а мы — як дзікары сярод адных кветак, квітнеючых дрэў, сонейка і ветру! Каб да гэтага яшчэ хоць нейкія цікавыя, разумныя ды сваі людзі...

Спяшаюся на пошту, дык хуценька ўсіх цалуем, Вас моцненька абнімаем і жадаем здароўечка!

Вашыя *Геніюшы*.

32. МІКОЛУ ЕРМАЛОВЧУ

28 сакавіка 1978 г., Зэльва

Добры дзень, паважаны сябра Мікола!

Дзякуй Вам вялікае за памяць аб нас, за цікавыя кніжкі. У Зэльве яшчэ іх не было. Уітмэна⁴²⁵ крыху ведаю з журналаў. Прыкра толькі, што наводзіце сябе на кошты і не даяце магчымасці з Вамі разлічвацца.

А ад Алесевых⁴²⁶ усё ідуць лісты. Ён не ўтапіўся. Яны ўсёй кампаніяй былі на моры. Было два супружжы і адзін яшчэ сябра, які піша: «Госця запрапанавала Алесю разам із ёй пакупацца, а мы трое засталіся на беразе. Алесь плаваў дагары і нармальна, і наша госця заўважыла, што адплыў задалёка, і паклікала да сябе, бо кепска плавае, дык не зможа памагчы ў выпадку. Калі Алесь зблізіўся, яна заўважыла, што ён сінее, і палічыла, што яму халадно, узяла за руку, і ішлі да нас. Яшчэ ў вадзе каля 30 метраў Алесь пачаў слабець. Лічыла, што ён жартуе, але пачала махаць рукою — клікаць нас. Мы таксама палічылі за жарт, але хутка я пабег да іх (метраў 100) і,

⁴²⁴ Маюцца на ўвазе Адам і Марыя Мальдзісы.

⁴²⁵ Уітмен Уолт (1819–1892) — амерыканскі паэт.

⁴²⁶ Маецца на ўвазе сям'я паэта Алеся Салаўя.

прыбегшы, выцягнулі з вады зусім на бераг. Я, адчыніўшы вочы Алеся, пазнаў, што ён нежывы, але рабіў штучнае аддыханне, памагалі мне іншыя, паклікалі лекара, які і сцвердзіў смерць. Усё гэта трывала некалькі мінут. Кватэра лекара зараз жа пры моры. Госця наша плакала гістэрычна, і доктар даў ёй укол успакойваючы. Яна і цяпер яшчэ лічыць сябе вінавагай, што запрапанавала купацца. Памёр у яе на руках ад удару сэрцавага».

Вось што піша той сябра, якога я, між іншым, не люблю. Яго жонка піша: «Бадай, ён адзіны на эміграцыі з нашых, хто так цяжка перажываў страгу сваёй Маці-Радзімы і не мог змірыцца з лёсам, зачастую казаў: «Лепш памерці, чым так жыць». Гэты смутак і боль пакрыў яго сапраўдную душу панцырам, зрабіў яго чорстым эгаістам. Так, глыбока ў душы пад гэтым панцырам ён быў другім. Я разумела яго, але разбіць гэтага панцыра не мела сілы». Далей яна піша: «Я ўпэўнена, што яго праца апошнія тыдні прыскорыла ягоную смерць. Бо працаваў ён пры загартовачных печак, гдзе тэмпература даходзіць да 130° С. Гарачыню ён пераносіў цяжка».

Пішу Вам іх словы. Другія там вучыліся, а ён пайшоў на фізічную працу, бо там плацілі болей, і там навучыўся і прывык піць, што і было яго найбольшым горам... Прыслалі і некалькі здымачкаў. Нейк страшна пасылаць Вам нябожчыка. Абяцалі прыслаць яшчэ, дык можа і Вам што вышлю. Пакуль няма адпаведных. Зіну, жонку Алеся, звольнілі з працы (ліквідавалі фабрыку), хоча крыху пабыць на дапамозе для беспрацоўных, упарадкаваць спадчыну Алеся і пасля зноў шукаць працы. Яна нейкая зусім слабая. У іх ёсць закон, што ўдовам плоцяць да смерці палову іх зарплаты, і яна не ведае, што рабіць. Бедная, піша ўсё, і душа раскрываецца, як кніжка, і відно, як ёй цяжка, і немаведама, як і чым сяння пацешыць усю іх сямейку. Застаецца толькі часцей ім пісаць.

Нейк замнога памірае цяпер нашых выдатных дзеячоў культуры, аж робіцца жудасна. Мог яшчэ пажыць і Мележ⁴²⁷, і

⁴²⁷ Мележ Іван (1921–1976) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч. Народны пісьменнік Беларусі (1972).

Куляшоў⁴²⁸, і Е. Лось... Вось і Алесь Салавей пайшоў за імі. Як іх усіх шкада! Ці чыталі «Ветразі Адысея»⁴²⁹? Вельмі цікавы матэр'ял сабраў Уладзімір Калеснік. Шмат новага. Не з усім, праўда, мы тут згаджаемся, але кніжка добрая і патрэбная.

Мы тут усё яшчэ шкадуем сваю прыгожую Альму. Была яна самаю прыгожаю сабакаю ў Зэльве. Была добрым і верным другам. Магчыма — адзіным тут, каля нас... Здохла нечакана. Здохлі і ўсе каты. Прашу Бога, каб хоць крыху ачуняць і ўсё зрабіць у хаце. Галоўнае — каб добра дагледзець мужа, хоць сяння цяжка сказаць, хто з нас болей хворы. Падалі на вызаў. Чакаем дзяцей і ўнукаў, як ніколі, бо сілы нас пакідаюць.

Вы некалі нешта казалі пра маіх братоў, дык хачу напісаць Вам, што старшы мой брат Расціслаў (1918 нар.) загінуў 28 красавіка 1945 г. — пахавальная ў мяне. Думаю, што гэта недзе пад Берлінам. Аркадзі загінуў у Італіі 27 ліпеня 1944 г., пахаваны ў братняй магіле з палякамі ў г. Ларэтто каля Рыма. А трэці мой брат Аляксей, наймалодшы, асеў у Англіі, і цяпер знайшлі нас яго дзеці ад першай жонкі. Гэта шэсць сыноў і дачка. Пісала братавая, што ўсе яе дзеці вельмі рослыя і прыгожыя, хоць яна невысокая, і што гордыя, што носяць нашае прозвішча. Я лічу гэта за нейкі цуд, што не ўсе мы яшчэ загінулі... Хачу, каб Вы памяталі, што я не ўмею і не магу гаварыць няпраўду і амаль ніколі яе не гавару! Што я скажу — дык, знача, так яно і ёсць! Яшчэ раз вялікае дзякуй за кніжкі. З павагай да Вас заўсёды Вашыя

Геніюшы.

Ліста не перачытваю — няма часу.

33. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

24 красавіка 1978 г., Зэльва

Шчыра паважаны Сябра!

⁴²⁸ Куляшоў Аркадзь (1914–1978) — паэт, перакладчык, кінасцэнарыст. Народны паэт Беларусі (1968).

⁴²⁹ «Ветразі Адысея: Уладзімір Жылка і рамантычная традыцыя ў беларускай паэзіі» (1977) — кніга У. Калесніка.

Ласкава даруйце маё спазненне з адказам на Вашага ліста. Прычына — нездароўе, якое штараз часцей мяне атакуе. Асабліва маё сэрца. Муж чуецца па-ранейшаму. Лепшая, сонечная пагода крыху дадае сілаў. Усе з захапленнем адзваваюцца пра выстаўку Пятра Сергіевіча, акрамя «ЛіМа». Рэцэнзія магла б быць цяплейшай. Сергіевіч — жывы мастак, а не бяздушная махіна ці нейкі штамп. Чула, што ўспрыняцце суродзічамі яго працаў акрыліла мастака. Тлумачальны слоўнік мы ўжо перагледзелі. Маем яго. Дзівіцца трэба таму, што наагул маем яго, рэшта ўсё зразумела. Ад «агрэсараў у гамачках» дык мяне калаціла. Няўжо заслужылі мы на тое, каб суседзі лічылі нас пустым месцам. Якія смешныя праявы імпер'ялізму ў такіх «казяўкаў». Ці людзі навучацца думаць, быць дэмакратамі, быць людзьмі? Што ж, не толькі наша ў гэтым віна. Рэчаістасць сумная. Быў ліст ад Зіны, жонкі Алесевай. Маяго ліста яшчэ не атрымала. Прыслала пару яго вершаў. Усё роздум. Зіна піша: «Збіраю ў кучу Алесеву спадчыну. На жаль, яе не так было шмат, ды ў дабавак да гэтага яшчэ і спаліў колькі недрукаваных рэчаў». Пісаў адзін з яго сяброў, што апошняю ноч перад смерцю надта стагнаў. Калі яго ў тым папракнулі, дык сказаў: «Няўжо ў сваёй хаце выстагнацца не магу»... Бачыце, нам цяжка тут і высказацца. Жонка фактычна паставіла сабе гэтую хату над морам, бо пастанавіла разысціся з Алесем, а дзяліць іх супольную маёмасць, дом было б надта каштоўна. Зіна ўжо аднойчы на некалькі месяцаў яго пакідала. Пасля пад націскам сяброў зноў вярнулася. Алесь усё адракаўся ад чаркі, але яна была сільнейшаю за яго. Бог ім судзя. Алесь ніколі не пісаў пра гэта, так што нельга было і выслухаць другі бок. Ён наагул не пісаў мне. Апошняя картка была на Коляды 1978 г. Болей не змог. Запіваўся, замыкаўся і думаў, перажываў. Калі я прасіла яго не піць, дык злаваўся, што мне на яго нагаворваюць. Відно, што жонка цяпер толькі зразумела, што яго няма, забылася на крыўды і бядуе над страчаным. Прадала яго машыну — на помнік і нешта там на пахаванне. Бядуе, што скупа са сродкамі, бо не мае цяпер працы. Лісты ўсе я захавала, але яны цяжкія. Не хочацца, каб нехта ўглубляўся ў іх жыццёвыя цяжкасці, якія некалі даверылі мне.

Не хачу нават закранаць гэтай болі, памылак чалавечых, нервовасці на чужыне і т.п. Кожны мае свой лёс, свой шлях. Я — фаталіст. Шкада мне яго бязмерна. Вершы перапішу і вышлю Вам. Пашлю і здымчак Алеся, калі мне яго вышлюць. Усякая эміграцыя мае свае «дразгі», і трэба вельмі мудрай галавы і вялікага сэрца ды крыху паветра з роднай зямлі, каб зрабіць лягчэйшымі дні на чужыне разгубленым, дарагім нашым людзям. Мудраваць лішне не трэба, але трэба, каб усюды засталіся вартымі людзьмі, Беларусамі. Між іншым, Беларусы на чужыне болей і шчырэй збліжаюцца, чымсьці ўдома, а, самі разумеюць, шмат фактараў ім у гэтым перапшаджае, на жаль. Яны бачаць вокал немалую тэхніку, немалы прагрэс, а дамоў вяртаюцца думкамі, як да дабрыні і цеплыні некалі гадаваўшай іх Маці...⁴³⁰

Чалавека, які пабачыў свет, сапраўды кранаюць толькі вартыя, шчырыя справы. Не выпадае мне пытацца, як да іх там адносяцца, але спадзяюся, што маюць там такую ж свабоду, як і ўсе іншыя.

Ніколі не забудуся, як на вуліцах Прагі, калі я туды прыехала, мы свабодна гутарылі на роднай мове, і ўсе з пашанаю глядзелі на нас. А некалі ў Польшчы чалавек гутарыў і азіраўся, што высмеюць ці нават пакрыўдзяць. Часам нават не гутарыў па-беларуску. Не зняважылі святасці нашай. Памятаю, я нейк тады напісала:

Не хачу быць ўдома эмігрантам,
гаспадар я ўсё-ткі, а не госць.
Гаварыць на мове акупантаў,
калі мова матчыная ёсць?!

Усе мае старыя вершы, здымкі, абразы... загінулі...⁴³¹

⁴³⁰ Далей ліст пашкоджаны.

⁴³¹ Ліст пашкоджаны, словы разабраць не магчыма

34. АЛЕСЮ БЕЛАКОЗУ

23 ліпеня 1978 г., Зэльва

Даражэнькія!

Дзякуй за памяць. Вельмі сумна, што Вы зноў апынуліся ў больніцы. Як жа тут рагавацца? А можа гэта ўсё нервы, якія з'яўляюцца прычынаю большасці хваробаў? А нам тут дрэнна. Надвор'е сёлета не спрыяе ні рэўматызму, ні хворым на сардэчна-лёгачныя хваробы, як мой муж. Дзеці і ўнукі прыедуць пасля 1-га. Яны не вельмі і рвуцца да нас, і адчуваецца, што мы для іх — гэта абуза і не заўсёды выгода ў сённяшні дзень... Бог з імі! Няхай ім будзе добра!

Ці купілі «Свежую рыбу»⁴³² А. Карпюка? Чыгаецца вельмі цікава. А бачыць Вас — дык вельмі хочам! Здаецца, паздаровелі б, калі б маглі з Вамі хоць гадзінку паразмаўляць і баюся, што нават паплакаць. Як можам, тут трымаемся.

Наконт нашага мілага касманаўта⁴³³, дык і ён нам каштуе здароўя. Колькі перажывалі за яго, пакуль з тым польскім суседам зноў вярнуўся з арбіты на зямлю. А як жа хораша размаўляў у Крамлі. Без ніякае паперкі — і разумна, і з толкам. А той фільм яго з Севасцянявым⁴³⁴! Хоць ты яго накіроўвай у Галівуд⁴³⁵, у артысты. З мілай і шчырай усмешкай і крыху нагадвае Гагарына⁴³⁶. А тыя ж зацемкі ў друку былі ўжо калі! Я ведаю толькі, што былі некалі ў «Мастоўскай газеце», якую Вы нам прыслалі, і ў «Настаўніцкай», якую мужу нехта падараваў. Я думаю, што ён вельмі начытаны і інтэлігентны чалавек, і «Невадам з Нёмана» паслаў Вам таму, што ёсць там верш «Гудзевічы». Калі б яму паслалі гальштук з Лагойшчыны і напісалі прывітанні ад шчырага сэрца, дык паслаў бы ім нешта

⁴³² «Свежая рыба» (1978) — кніга А. Карпюка.

⁴³³ Маецца на ўвазе касманаўт П. Клімук (нар. 1942), які прыслаў у Гудзевіцкі літаратурна-краязнаўчы музей кнігу Л. Геніюш «Невадам з Нёмана» (1967) са сваім дарчым надпісам, што служыла своеасаблівай ахоўнай граматай для музея.

⁴³⁴ Севасцяняў Віталь (нар. 1935) — савецкі касманаўт.

⁴³⁵ Галівуд — прыгарад Лос-Анджэlesa (ЗША), цэнтр амерыканскага кінамастацтва.

⁴³⁶ Гагарын Юрый Аляксеевіч (1934–1968) — першы ў гісторыі чалавецтва касманаўт

нашага дзельнага Ніла Гілевіча⁴³⁷. Калі б напісалі ліст з Ушачаў — паслаў бы ім П. Броўку⁴³⁸ ці Р. Барадуліна. А ўрэшце, «Невадам з Нёмана» — зусім не дрэнная кніжка! Некалі, калі яе абмяркоўвалі ў Менску, дык нехта (здаецца, Лынькоў⁴³⁹) сказаў: «Гэта тое, на чым сашчапіліся вусны М. Багдановіча, чаго не дакончыў Купала». Было гэта ў «ЛіМе». А Бязрозкін⁴⁴⁰ тады дацеміў, што ў вершы «Дзед і баба»⁴⁴¹ — гуманізм. Адным словам, падарунак — гэта толькі шчаслівая нагода, але прыемна тое, што гэта ў нашым музеі. Болей бы нам такіх вартасных экспанатаў! [...]

Мала пішу цяпер. Хварэю часта, але яшчэ ў сілах дагледзець свайго хворага. Дык глядзіце там, выкрайце хоць дзянёк і прыедзьце з усімі сваімі нядугамі, а муж тут возьмецца за Вас! У нас мала хто бывае, ды, прызнацца, я не ўсім адчыняю дзверы, аднак для Вас адчыненыя ў нас і дзверы, і сэрцы! У любы час — і ў горы, і ў радасці. Мне здаецца, што ўжо цэлы свет забыўся аб маім існаванні, і навінаў тут у нас няма ніякіх. Як у мяшку! Нават наша я любімая аўчарка Альма, і тая раптоўна здохла зімою.

Бывайце здаровыя! Цалуем Верачку і дзетак.

З павагай да Вас — *Геніюш*.

35. ПЯТРУ МАШЭРАВУ

[1979 г., Зэльва]

Высокапаважаны тав. Машэраў⁴⁴².

Прозвішча маё — Геніюш Ларыса Антонаўна. Жыву ў Зэльве, Гродзенская вобл., вул. Савецкая, 7. Мне вельмі патрэбная Ваша дапамога, бо інакшай не маю туг. 8-га лютага сёлета

⁴³⁷ Гілевіч Ніл (нар. 1931) — паэт, літаратуразнавец, фалькларыст, перакладчык. Народны паэт Беларусі (1991).

⁴³⁸ Броўка Пятрусь (1905–1980) — паэт і грамадскі дзеяч. Народны паэт Беларусі (1962).

⁴³⁹ Лынькоў Міхась (1899–1975) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч. Народны пісьменнік Беларусі (1962).

⁴⁴⁰ Бязрозкін Рьгор (1918–1981) — беларускі крытык.

⁴⁴¹ Магчыма, маецца на ўвазе верш Л. Геніюш «Дзед» (1943).

⁴⁴² Машэраў Пётр (1918–1980) — партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, першы сакратар ЦК КПБ (1964–1980).

памёр мой муж, лекар-пенсіянер, і яшчэ раз сустрэўшыся з дзікунствам, амаль нейкім маральным марадзёрствам тутэйшых зэльвенскіх уладаў, я не магу не напісаць Вам з розных меркавань.

У космас ўзяцелі, прасторы змагі —
розум на гэта патрэбны і праца.
А я хачу пэўна ступаць па зямлі
і злыдняў ніякіх на ёй не баяцца!

Жыццё мужа і маё было тут і ёсць невыноснае. Калі стары і хворы адыходзіў на пенсію, дык забаранілі калегам яго і персаналу нават праводзіць яго па-чалавечы. Нават прафсаюзу забаранілі даць тыя грошы, якія даюць усім, хто на пенсію адыходзіць. Болей таго, калі моцна захварэў, не магла нікога даклікацца з лекараў, каб яму дапамог! Тады я звярнулася да доктара Багдановіча з Облздрава ў Гродне, і ён прыслаў кансультанта і назначыў тэрапеўта, які б даглядаў «ветерана труда». Як пасля я даведалася, дык інструктар РКП у Зэльве спецыяльна папераджаў лекараў, каб да нас не заходзілі нават. А муж задыхаўся, стагнаў і мучыўся на маіх руках. Была я тут сама і бяссільная ў сваёй распачы. Парыла зёлкі, са слязьмі выпрошвала валакардзін і купляла тое, што сам ён сабе назначаў.

Вось сканаў на маіх руках. Сумленна даглядала яго доктар Кулікова, але медыцына аказалася бяссільнай, як і мая любоў. Чужыя, простыя нашыя людзі са шматвяковай народнай культурай у сэрцы, нават малапісьменныя, памагалі мне тут, як маглі. Адазвалася сумленне і ў былых калегаў мужа. Адведалі яго хоць па смерці, падаравалі жывыя кветкі. Хацелі зрабіць апошнюю радасць нябожчыку і загадалі стужкі на вянках падпісаць на яго роднай каханай беларускай мове. Жаль, у майстэрні нейкі тав. К. загадаў сарваць тыя стужкі і напісаць іх па-руску. Я шаную рускіх і іх мову і культуру, але за жыцця ці па смерці я хачу чуць удома і сваю родную мову! У нас Саюз Сацыялістычных Савецкіх Рэспублік, а не нейкі «айн фольк, айн

райх, айн фюрэр»⁴⁴³, гдзе ўжо нічога нікому нельга! Цягалі, казалі людзі мне, тых бедных геройскіх лекараў, але яны маўчаць, бо бяцца. Няўжо і па смерці нельга той любяю моваю карыстацца? Начальнік зэльвенскай міліцыі нават забараніў шафёру хуткай дапамогі ехаць на могілкі і прывезці каго з нашай сям’і, калі б там абамлеў з гора... Якое дзікунства! Хлапец спалохаўся. Нейкія тыпы падыходзілі да людзей і грозна папераджалі: «Никаких речей!..» Калі людзі пыталіся, хто яны такія і якім правам да іх з падобным звяртаюцца, дык адыходзілі. Бегаў і нешта ўсё запісваў у блакнот маленькі В., палячок зэльвенскі, начальнік гарсавета. Пасля аказалася, што ў спісак заносіў тых, хтонёс вянкi і — галоўнае — крыж.

А крыжа таго нёс наш далёкі сваяк, інвалід, якога некалі лячыў мой муж. Крыж быў зроблены ў хаце, бо як жа нам іначай, калі мужаў дзед быў некалі царкоўным старастам у зэльвенскім, здаецца, з 17 стагоддзя, старым храме.

Удома паставілі толькі пласцінку «Авэ Марыя»⁴⁴⁴ п’італьянску. А вось неслі яго, як і дзядоў нашых — з крыжам. Падаў той В. беднага таго сваяка ў райспалком, каб судзілі, пананісваў небыліцы проста і загадаў, каб чалавека пакаралі штрафам 50 руб. Каб хоць 10 руб. — думае бедны чалавек, а скуль вазьму 50?.. Ледзь не плакаў, але тая камісія яму даравала. І дырэктар школы, і той В. выклікалі людзей: пашто неслі вянкi? Палохалі... А на могілках — безліч рознай міліцыі! Ці ж не жах? Пад канвоем хаваюць, беднага — загаманілі людзі. А мы за слязьмі не бачылі сцежкі. Ніхто не выступаў, не прамаўляў. І толькі сын падзякаваў усім добрым людзям і запрасіў на хаўтурную вячэру ў хагу.

Я хачу прасіць Вас, каб Вы запэўнілі мне хоць крыху спакой, пакуль не зраблю парадак з магілкаю мужа (зямля павінна асесці), а пасля дапамаглі мне выехаць недзе, хоць да папуасаў, каб я такога болей не бачыла! Мне ўжо тут пагражалі, але

⁴⁴³ Ein Volk, ein Reich, ein Führer (ням.) — адзін народ, адна дзяржава, адзін кіраўнік.

⁴⁴⁴ Ave Maria (лац.) — радуйся, Марыя; назва музычнага твора на тэкст аднайменнай каталіцкай малітвы альбо на вольны тэкст, у якім утрымліваецца зварот да дзевы Марыі. Самы вядомы музычны твор пад назвай «Ave Maria» належыць кампазітару Ф. Шуберту.

сказалі: «Пусть ещѣ поживѣт...». Думайце, тав. Машэраў, бо Вы не ведаеце, што тут з людзьмі вырабляюць.

Вельмі прашу Вас — уважце мой боль і гэтую маю просьбу: дапамагчы мне спакойна пражыць у сваёй хаце час, пакуль магілу не прывяду ў парадак. Яшчэ далучаю вам ліста, якога ўчора атрымала. Піша гэта настаўнік з Гудзевіч Гродзенскай вобл., які арганізаваў там вельмі добры літаратурна-краязнаўчы музей. Я абяцала дапамагчы яму, але людзі напалоханья тымі паховінамі, ужо і пісаць мне баяцца, не толькі дапамагчы. Зноў надзея толькі на Вас. Чалавек гэта разумны, вартасны і цяжка хворы.

Калі гляджу на вас па тэлебачанні, на вашыя сустрэчы з сапраўды высокакультурнымі і гуманнымі палітычнымі дзеячамі сваёй і іншых краінаў, дык хочацца верыць, што такое знушчанне над жывымі і мёртвымі, маральнае такое марадзёрства пакажуцца і Вам недастойнымі нашай Беларусі!

Застаюся з глыбокай павагай да Вас і з вераю, што абоім нам дапаможаце.

36. ДАНУЦЕ БЧЭЛЬ

7 лютага 1980 г., Зэльва

Дарагая Дануся!

А верш твой такі цікавы, такі нейкі замыславаты. І сапраўды:

Роўная ненавісць ў нас і любоў,
І ўнебяспецы не страх, а адвага.
Кажуць — ў нас ў жылах яцвяжская кроў,
Што ж, калі праўда — дык дзякуй яцвягам!⁴⁴⁵

Цяжка мне сяння. Перадусім адкінула мяне зноў. Сяджу макруткая. Кашаль мяне замучвае, хоць крыху змірнеў. Прыпамінаюцца апошнія дзянькі жыцця с.п. Яначкі. «Мамачка міленькая, родненькая, ратуй мяне...» Вось, здаецца, зноў чую гэтыя жаласлівыя словы, і зусім бяссільная, каб яго ратаваць.

⁴⁴⁵ Радкі належаць Л. Геніюш.

Кансультант з Ваўкавыска сказала, што лёгкія ўжо зусім амаль не працуюць. Сэрца яшчэ вытрымала б. Жанчыны бачылі, што дрэнна, хацелі застацца на ноч. Папрасіў, каб усе выйшлі з хаты, каб удваіх мы толькі. Пачаў загаворвацца. Зноў дала валакардзіну. Пасля памаленьку пагаліла яго электрабрытвай, пацалавала, цёплай вадзічкаю вымыла твар. Прасіў, каб яго завесці ў першы пакой. Я амаль занесла яго туды і назад. Паснулі мы ў 3^{1/2} ночы. Пачаў хрыпець, канаць... Зноў каплямі дацягнула да 7 гадзін раніцы, паслала па дапамогу. Уколы, уколы. Крыху ажыў. У поўдзень прасіў, каб я ля яго села. То просіць падняць яго, то зноў пакласці. Я пачала енчыць. Зрабілі кардыямін. Апошнія словы былі: «Зрабеце ўкол маме...» Мяккай, халоднай рукою пагладзіў мяне па твары, пацалаваў і абмяк на маіх руках. Медсястра прасіла не крычаць, бо доўга будзе мучыцца. Была 1-ая гадзіна дня... Я ўсё не магу забыцца. Я не баюся начамаі. Мне добра, калі пра яго думаю. Баюся жывых...

Думаю, што заказнога маяго ліста ты атрымала. Пазвані Міхасю Ч[арняўскаму], каб занёс мой здымак у «Маладосць»⁴⁴⁶. І як мог загінуць мой заказны ліст са здымкам? Што тут толькі не робяць са мною... І гэта людзі? Агідна проста думаць пра іх... Такіх, якія знушчаюцца над мёртвымі і старымі, быць не павінна на свеце! Іначай людзі перастануць быць людзьмі. Жаль мне і сорамна, што такое робіцца на Беларусі! Калі гэта — культура, то што тады — дзікуства? Гіены людскасці. Рагаваць ад падобных трэба народ! Ёсць адвечныя прынцыпы чалавечай маралі, якіх нікому пераступаць нельга! Аўтарытэт марадзёраў — гэта не да твару нат папуасам сяння.

Пасля таго воспалення я зарана забегала. Хацела ўсё добра прыгатаваць. Прыгатавала. Усе былі на рабоце. Акрамя Зосі⁴⁴⁷, ніхто не памог, толькі ўнядзельку. Але ўсё было, здаецца, добра. Было многа любові між людзьмі, добразычлівасці. С.п. Яначка не быў пабожны, але верыў у дабро і любоў. Хораша спявалі

⁴⁴⁶ «Маладосць» — штомесячны літаратурна-мастацкі ілюстраваны часопіс, выдаецца ў Мінску з 1953 г.

⁴⁴⁷ Каліноўская Зося — зэльвенская суседка і прыяцелька Л. Геніюш.

старыя беларускія песні: «Колькі жыці на тым свеце, Та ўсё трэба ўмерці...»

А ў гэтыя дні я зусім адна. Іра⁴⁴⁸ паехала ў Гродна. Забягае Зося, якая змушае мяне есці. Людзі шлюць спагаданні ў гадавіну смерці с.п. Яначкі. Чулыя, добрыя нашыя людзі. І чаму такія людзі не маюць уплыву на сянняшнюю нашу культуру? Няўжо хочучь ператварыць народ наш на падабенства К., які сарваў па-беларуску напісаныя стужкі з нашых вянкаў і зрабіў разнос у амбулаторыі, пашто іх на «этом языке» напісалі... Як жудасна жыць тут і ўсё гэта сабе ўсведамляць... Яшчэ старыя Рымляне казалі: «De mortis aut bene, aut nihil» («Пра мёртвых альбо добра, альбо нічога»). Як жа адстала ад іх сянняшняя «культура» [...].

Крыху пішу, крыху зноў ляжу. У сенях вырабляецца малая Альма. Падрасла ўжо. Дануся, ніколі мы не былі хамамі! Гэта, баюся, пачынаецца цяпер... Мы былі вельмі беднымі на сваёй зямлі таму, што былі паднявольнымі. Нашая арыстакрацыя і шляхта, ды і новаспечаная інтэлігенцыя, адыходзілі ад нас праз вякі, забіраючы ў чужыя культуры нашыя духовыя вартасці, дасягненні. «Мова сёлаў і мова архіваў...» Ці ж не цуд гэта, што вёска праз вякі захавала побач з беднасцю сваю мову, абыхай? Яны не хамскія! Яны тонкія, вякамі шліфаваныя. Між сапраўднымі культурамі за іх не ўстыдно! Калі я прыехала ў Прагу, дык ні капелькі не была горшай ад іх сярэднеўрапейскай культуры. Яны, ненавідзячы чужынцаў (іх там было надта многа), падзіўлялі нашу чалавечнасць, скромнасць, тактоўнасць, шляхотнасць урэшце. А парадачнасць, а працавітасць? Мы ёсць мы, і ніколі не вароны чорныя, а сапраўдныя людзі, пакуль мы яшчэ народ, а не інтэлігенцыя сучасная. Ах, гэтая нашая інтэлігенцыя... Пішуць мне з Вільні: «Часта думаю, як гэта цяпер расце моладзь. Кормяць яе палітыкай, часта няпраўдай, але не ўзгадоўваюць нічога людскага. Вось так у Менску жывуць хворыя, адзінокія людзі — Янка Хвораст⁴⁴⁹ і Сяргей Новік-Пяюн⁴⁵⁰. Я. Хвораст

⁴⁴⁸ Тукальская Ірына — зэльвенская прыяцелька Л. Геніюш.

⁴⁴⁹ Хвораст Янка (1902–1983) — беларускі балетмайстар, збіральнік харэаграфічнага фальклору. Заслужаны работнік культуры Беларусі (1977).

ляжаў 1¹/₂ месяцы ў шпіталі. Забрала хуткая дапамога, 3 дні быў на рэанімацыі. Цяпер ужо ўдома. Ён калі ўдома, то неяк сабе радзіць, мо яго хто адведвае, але Новік, калі мае прыступ стэнакардыі, не можа выйсці купіць сабе што есці, то без хлеба і сядзіць — няма каму прынесці. Ён доўгі час збіраў у сябе піянераў, займаўся з імі, а цяпер бацькі дзяцей да яго не пускаюць — баяцца, што папросіць аб якую помач, пашле ў магазін ці нешта падобнае». Нічога сабе абразочки з сучаснасці... «Што за нялюдскасць, дзіч... Мяне проста жах бярэ — што за пакаленне расце...» Гэтак піша наша старэнькая дзячка⁴⁵¹ з трывогаю і болем... Таму я была рада, што многа людзей у нас сабралася і яшчэ прыехалі дарагія сябры! Стаялі побач са мною ў царкве, як дубы, толькі ўсе людзі любоўна на іх паглядалі. Добра так, калі ў горы не забываюць! Само жыццё — болей з гора, як з радасці, памінаючы ўсякую палітыку. Таму на зямлі належыць, каб людзі былі людзьмі. Шкода мне тых старых нашых дзеячоў, галодных сяння сярод тысячаў сытых, абьякавых суродзічаў... У сяле не было б гэтак! Згінь ты, прападзі з такою доляю! А я яшчэ бядую, што ніхто з іх не адведаў мяне за год часу! Такіх мне не хочацца ведаць і знаць! Ніякі ўрад, нават марксісцкі, не забараняе быць чалавекам! Які твар нашых грамадзян — такі твар і народу... Божа, няўжо? Мне прыпамінаецца селянін, няграмаатны Мікола:

І Богу падзякуй, што я беларус,
Што я Чалавек, а не немец...

Сяння ўжо так не заўжды скажаш, на жаль. Цалую цябе, Дануся. Усіх шчыра вітаю.

Твая яцвяжка *Ларыса Геніюш*.

37. ДАНУЦЕ БЧЭЛЬ

29 траўня 1980 г., Зэльва

Данусенька!

⁴⁵⁰ Новік-Пяюн Сяргей (1906–1994) — беларускі паэт.

⁴⁵¹ Маецца на ўвазе Зоська Верас.

Напісала табе ўчора, але адсылаючы ліста сваяго нашчадка, дарэчы, як бачу, не зусім дурнога, пішу яшчэ пару слоў. Усмешка ціхай насалоды азарае мой твар, калі ўспамінаю пра Хвораства. Вось гэта самы натуральны і найлепшы выхад з сітуацыі⁴⁵². І гдзе яны раней былі? Сэрца нашай мілай і гуманнай Зоські Верас недзе супакоілася таксама.

Вонку хмурна і накрапвае дождж. У мяне, сапраўды, сільны рэўматызм і ногі так баляць, што мяне не трымаюць. Хаджу толькі глянуць на туліпаны, якія — як казка. Натхнёная маім лістом, недзе ўжо строчыш гімн Забэйдзе. Пспеху табе! Шмат чаго не можаш і не зможаш зразумець у жыцці маім і ў маёй нагуры. Польская гімназія адкрыла мне вочы на сапраўдныя вартасці літаратур і культур, і вось перад вачыма паявілася мая тысячагадовая Беларусь — ласкавая, сціпая, гордая, працавітая, кемлівая, старая. Старая і разам юная, маладая, як рунь на весну! Такая ўпартая, крыху злая, бунтарная. Такая мая. Трэба было, каб я зноў апынулася ля сяла. Трэба было, каб яно лячыла маю, усімі несправядлівасцямі параненую, душу. Чыстую, як вада з крынічкі ў нашым полі, гордую, як народны наш боль. Я пачала супастаўляць культуры, тады зразумела, што мы не бедныя, а вельмі, вельмі багатыя сваімі традыцыямі, абычаямі, чалавечнасцю, укладам жыцця. Мы, мужыкі, як нас тады называлі. Я не ведала ні нашай гісторыі, ні адраджэння. З Я. Купалаю толькі пазнаёміў мяне мой муж. Ці я яго кахала, поўнасцю на 100%? Баюся, што не. Я магла кахаць досмерці толькі тую маю ў полі знойдзеную, родную, такую багатую, у крыві маёй праз шэраг вякоў паселеную Беларусь. За любоў усюды мне плацілі вялікай любоўю, ад бацькоў маіх пачынаючы. Я сапсаваная крыху гэтай любоўю, як сонейкам.

У сяле быў хлапец, вельмі прыгожы, гіцаль неімаверны, танцор і буяль, які не карыўся нікому. Часамі прыходзіў да нас на работу ў двор, калі былі яму патрэбныя грошы на гульні. Паноў ён не любіў і паненак, здаецца, таксама. Адноўчы, калі ўжо пакапалі бульбу і хмарамі ападалі на поле грачы, мяне паслалі ў сяло па работнікаў — закрываць капцы з бульбаю ўжо

⁴⁵² Маешца на ўвазе вяселле Я. Хвораства.

на зіму. У адной хаце, гдзе заўсёды хадзілі да нас на работу, ляжаў той хлапец, аж жоўты, на галаве — брудны, акрываўлены ручнік. Пабіўся з чужымі хлапцамі на кірмашы (іншых атракцыяў тады не было). Я з жахам адхіліла той ручнік, абмыла цёплай вадою рану і белай кужэльнай ганучкай забінтавала «гіцлю» голаў. Маўчаў. Тага ехаў у Воўпу, і я загадала яму прывезці мне «дзеразы» (такі парашок жоўты). Колькі разоў бегала на сяло, засыпала тую рану. Хлапец для мяне не існаваў як хлапец, хутчэй — як стварэнне, якому трэба дапамагчы. Кончылася ўсё трагічна. Мая ласкавасць і дапамога ўзбударажылі душу хлапца. Ён запрагнуў маю ласкавасць затрымаць сабе і толькі сабе, назаўсёды. Гэта была і наіўная хітрасць, і дзёрзкая, няўступная барацьба з тагачаснымі поглядамі, з усім светам. Падобнай чыстай душы і велічнага пачуцця я нат у літаратуры яшчэ не сустрэла. Шляхцюкі баяліся заглянуць у наш двор. Ён лупіў усіх, страляў ва ўсіх, хто пасмеў бы ажаніцца са мною. На мяне ніколі не сказаў «ты». Не мог. Яго судзілі. Гэта ён грыз землю з труднасці. Настолькі шляхотны, што, нягледзячы на ўсе крыўды, калі мяне ўжо не было, рагаваў маяго тата з гродзенскай вязніцы. Памагаў маяму брату. Крыху адзічэў, кажуць. Забілі яго немцы. За яго мяне вінавацяць заўсёды, але ён паказаў мне ўпартасць і сілу духа Беларуса. Яго няўступнасць у праўдзе сваіх меркавань — досмерці... Вось бы такому даць знанні! Праўдзівасць і яго бясстрашша мяне захапілі, але я пашкадавала, як заўсёды, бацькоў сваіх. Я яму і сяння ўдзячная, што рагаваў маяго тата, калі друпія «вумныя», якім ён рабіў дабро, выдалі яго, падпісаліся на вываз нашай сям'і на высылку, гдзе і памерла з голаду мая мама, а два браты пайшлі ў армію ген[ерала] Андэрса. Дарэчы, у час акупацыі, калі мой брат Расціслаў (які загінуў 28 красавіка 1945 г. пад Берлінам) быў у Жлобаўцах, партызаны хацелі спаліць і пакараць таго Люціка, які падпісаўся за вываз нашай сям'і, сям'і Расціслава, які так памагаў ім. Тады паклікалі Расціслава, і ён не дазволіў гэтага зрабіць. Не змог, а можа баяўся кары ад немцаў на ўсё сяло. Ён моцна аберагаў сёлы, і хлопцы заўсёды яго слухалі... Гэта ўсё страшна ўспомніць сяння. Баліць душа...

30 траўня. Данусенька, ліста ўчора не дакончыла. Прыйшоў пакет з двюма пачкамі «На чабары настоена»⁴⁵³. Нешта падкрэсліў той цэзка, іншае — Гаўрусёў⁴⁵⁴, і што мне цяпер рабіць з гэтым? А можа, лепш зусім не друкаваць гэтай, на 1982 год назначанай да друку, кніжкі? Я ж не дажыву (жывучы на Беларусі) да гэтага часу! Як думаеш ты?⁴⁵⁵

Вось так. Рэцэнзія цудоўная, загана — рэлігізнасць! Я згодная з гэтым, але чаму «каго палюбілі аднойчы багі» (падкрэслілі гэта) лічыцца рэлігійным? Тады і «скажи мне, кудесник, любимец богов»⁴⁵⁶ — таксама рэлігія? Па сугнасці, гэта ж антырэлігізнае выказванне, бо хрысціяне прызнаюць толькі аднаго Бога. Гэта як з грэчаскай міфалогіі. Разумееш? З іншымі зацёмкамі я амаль згодная. Пішы, што рабіць мне. Цалую Вас усіх.

Ларыса Геніюш.

38. АЛЯКСАНДРУ КУЗЬМІНУ

[1980—1983 гг., Зэльва]

Высокапаважаны тав. Кузьмін⁴⁵⁷, звяртаюся да Вас, бо інакшай рады не маю. Я нечаму веру ў Вашую чалавечнасць. Апошні час я многа перанесла ў Зэльве рознай прыкрасці, здзеку і ўмела арганізаванай знявагі. Гэта вельмі садыстычныя,

⁴⁵³ «На чабары настоена» (1982) — кніга Л. Геніюш.

⁴⁵⁴ Гаўрусёў Сцяпан (1931–1988) — беларускі паэт, рэцэнзент кнігі «На чабары настоена».

⁴⁵⁵ Далей у тэксце ідзе перапісаны рукой Л. Геніюш ліст з выдавецтва: «Паважанае Ларыса Антонаўна! Паведамаем Вам, што выдавецкія планы складаюцца аж да пяці гадоў наперад. Па нашай рэдакцыі трохі менш — на два-тры гады. Маем план, у прыватнасці, на 1982 г. Ваш рукапіс рэцэнзаваў паэт Сцяпан Гаўрусёў. Высылаем рукапіс у 2-х экзэмплярах, прыкладаем копію рэцэнзіі. У ёй маюцца слушныя заўвагі. Парайцеся самі з сабой, і, з чым пагодзіцеся, папраўце. Вярніце нам, бо з свайго боку мы прымаем усё захады, каб кніга «На чабары настоена» выйшла ў свет у 1982 г. Прыкладны памер кнігі — 5 аркушаў. Гэта значыць, нам трэба, каб Вы даслалі ў выдавецтва не болей 3200 радкоў. Добрага здароўя, поспехаў! Загадчык рэдакцыі паэзіі У. Паўлаў».

⁴⁵⁶ «Скажи мне, кудесник, любимец богов...» — радок з верша А. Пушкіна «Песнь о вещем Олеге» (1822).

⁴⁵⁷ Кузьмін Аляксандр (нар. 1918) — партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, сакратар ЦК КПБ (1971–1986).

мяшчанскія і недастойныя паліт[ычных] работнікаў справы. Яны выражаюцца ў словах гэтых «дастойных» прадстаўнікоў сав[ецкай] улады: «І когды же она умрэт?» і т.п. Яны ўсімі сіламі памагаюць мне ўмерці нават без разліву крыві. Кожны дзень усё новымі сродкамі дзейнічаюць на маё хворае сэрца. Мабілізуюць нейкую Н. Б., жонку памершага святара, якая выклікае на мяне КГБ, суседку «партызанку» К., якая проста нападае на мяне, як дзікі звер. Жыве яна ў адным доме са мною і днём і ноччу наводзіць на мяне жах сваімі паводзінамі. Безумоўна, іх маральны воблік болей адпаведны вобліку зэльвенскага начальства, чымсьці нейчы іншы. Гэта іх справа, але няхай не злоўжываюць іх супраць маёй старасці, удавінай долі, адзіноты. Я нічога дрэннага супраць Вашай улады не раблю! Я дажываю век суджанага вамі, змучанага турмамі, лагерамі і вечным праследаваннем зэльвенскіх уладаў чалавека. Кажуць, што вышэйшыя ўлады падбухторваюць іх на гэта, а яны радыя старацца. Я ведаю і веру, што Вы не з той кагорты людзей, якія мучаць паэтаў, і таму ў імя людскасці прашу — дапамажыце мне нейк выехаць з СССР праз ААН хоць да тых папуасаў, аб чым я прасіла. Калі хачу выясніць справы і звяртаюся да зэльвенскага начальства, дык не атрымоўваю ніколі ад яго адказу. Я толькі чакаю штодзённа нейкіх бедаў ад іх. Я не атрымоўваю лістоў нават ад сына і ўнукаў. Не аддаюць іх мне тут, і мае лісты да людзей не ўсе даходзяць. Робяць тут з людзьмі, што самыя хочуць. Я тут не магу жыць. Хоць люблю сваю старую сялянскую хату — спадчыну па мужавых продках. Я ўжо не магу любіць сваю Беларусь, калі бачу Яе такой скарожанай, такой дзікай. Тут загубілі жыццё ўсяго маяго роду, знявечылі мой лёс, груба знявечылі талент. Прашу Вас — памажэце мне выехаць недзе, гдзе я магла б спакойна век мой дажыць. Прашу — не гневайцеся на мяне. Я хацела як найлепей, але з падобным, што тут твораць са мною, я не зміруся ніколі! А што тут робяць з людзьмі, якія ўпрошваюць вярнуць царкве стары царкоўны дом, каб мог там жыць святар, а не нейкія выпадковыя дзве дамы, вельмі далёкія ад паняцця і царквы, і чалавечнасці... Тут нельга ўжо жыць, тав. Кузьмін. І таму прашу Ваше дапамогі мне выехаць згэтуль.

39. АДАМУ МАЛЬДЗІСУ

17 траўня 1981 г., Зэльва

Шчыра паважаны сябра Адам!

І ўсё ж я моцна шкадую, што не ўдалося пагутарыць з вамі на з'ездзе. Разыходзіцца аб справе перанясення астанкаў дарагога Максіма Багдановіча на Беларусь. Я бачыла ў Чэхаў, як стваралі яны сабе такі пантэон на Вышаградзе, пасярод Прагі. Такі пазбіралі астанкі сваіх паэтаў і пакінулі месца для будучых. «Ač zemřelí, ještě mluví» — напісана там («Хоць памерлі — гутараць яшчэ»). Быў у іх найбольшы паэт-рамантык Karel Macha⁴⁵⁸. У цяжкі для іх час і ягоныя астанкі забралі ўрачыста з зямлі судэцкай і перанеслі ў Прагу, гдзе на той час абавязаны [быў] пабываць кожны чэх. Здавалася, што браў у гэтым удзел увесь народ — так усё было ўрачыста, ахвярна. Чаму ж бы і нам не перанесці нашага Страціма-Лебедзя на ручніках бліжэй да сэрца народа? Пагаварэце пра гэта з сябрам Жыдліцкім⁴⁵⁹. Што ён вам парадзіць на гэта?

Дзякуй за выразку з плана выданняў. Харошы Вы сябра! Цешуся, што Валодзя [Караткевіч] у Рагачове — недзе творыць, адпачывае і набіраецца сілаў.

У нас цвітуць дрэвы і туліпаны. Ад нарцызаў аж бела! Нездаровіцца крыху, але гэта дробязь у параўнанні з вясною.

Узялі ў мяне інтэрвію з газеты «Голас Радзімы». Якраз быў такі пагодны, харошы дзень. З вясновым прывітаннем да вас усіх, з болей па-сяброўскаму цёплым да вас асабіста

Ларыса Геніюш.

40. МІКОЛУ КАНАШУ

21 жніўня 1981 г., Зэльва

Даражэнькія!

⁴⁵⁸ Маха Карэл Гінек (1810–1836) — чэшскі пісьменнік.

⁴⁵⁹ Жыдліцкі Вацлаў (нар. 1931) — чэшскі літаратуразнавец і перакладчык. Доктар філалагічных навук (1967). Пераклаў на чэшскую мову творы Я. Брыля, В. Быкава, У. Караткевіча і інш.

Дзякуй за памяць. За ўвагу і добрыя словы. Жыццё нялёгкае, і я сяння ледзь хаджу, а хадзіць мушу, бо напісалі мне, што прыедуць прадстаўнікі музея беларускага старажытнага мастацтва. Яны цяпер у экспедыцыі і накіруюць на Зэльву. Я вельмі ім рада, але крыху стамляюся. Нядаўна ад'ехалі маладыя турысты. І хоць дзяўчаты шчыра мне памагалі, я крыху стамілася (5 асоб!). Хлапцы памалявалі мне кухню, вокны звонку. Малявалі — колькі хапіла хварбы. У міжчасе прыязджалі з Гродна здымаць мяне на гродзенскае тэлебачанне. Перадавалі 6 жніўня ў 18.20. Атрымалася нядрэнна. На днях перадавалі песню на мае словы. Рэцэнзію ў «Гродненскай правде» табе пасылаю. Дануся [Бічэль] піша, што вобласць адзначыла мяне як нікога, але здароўя, на жаль, гэта мне не дало. Зноў бывае Зося [Каліноўская], але і яна крыху змянілася. Рэдка, кругом аглядаючыся, забягае а[йцец] В[асіль]. Просіць шчыра, каб цябе вітаць. Пісала Шура Фурс. Я ім паслала кніжку, але няпэўная, ці атрымалі. Я тут нічога няпэўная.

Міхась адлажыў адзін экзамен на восень, і калі б нават далі дазвол, дык прыехаць не зможа. Дазволаў не даюць. Людзі і сяння прынеслі мне цудоўныя кветкі. Экспедыцыя прыязджае звычайна аўтобусам АН БССР. Начуюць тут. Ужо блізіцца вечар, дык можна чакаць іх. Мае госці — «унукі» з Палесся — учора прыслалі пасылку. Накапалі бульбы, наклалі цыбулі, морквы, палажылі два цудоўныя тамы Караткевіча... Я ледзь не расплакалася. Яны тут мне дапамагалі варыць і бачылі, што няма гароду. Калі будзе мне вельмі дрэнна, Коля, дык буду цябе выклікаць. З раніцы недзе прапаў мой Жук, а без яго крыху трывожна. Але Бог дасць, усё будзе добра. Пішэце мне. Цалую сардэчна Вас абоіх і яшчэ раз за ўсё шчырае дзякуй.

Ваша Ларыса Геніюш.

41. МІХАСЮ І СВЯТЛАНЕ ЧАРНЯЎСКІМ⁴⁶⁰

30 кастрычніка 1981 г., Зэльва

Даражэнькія!

[...] Дажджліва сяння. Прыдбаны даўно, на поўначы яшчэ, рэўматызм адбірае мне сілы, псуе настрой. Пасля ўчарашняга казначнага дня я крыху раскісла.

Учора была нечаканая і мілая нагода заглянуць у Гудзевічы, старое нашае гняздо. Па дарозе заехалі ў Жлобаўцы, гдзе я нарадзілася і гдзе бачыла яшчэ, здаецца, сляды найдарожшых, якіх люта забрала і вайна, і не вайна. У Гудзевічах таксама. А род быў вялікі, і рослыя ўсе хлапцы, як дубы. Ніяк я не хацела нічога выпіць, дык мой спадарожнік спытаўся за сталом: ці пілі маі родзічы? Бязбожна пілі — быў адказ, але калі не маглі з месца скрануць бярозу, дык адзін з іх браў за камель, а сем чалавек — за вяршыну, і так падымалі... І яшчэ мноства розных прыкладаў іх незвычайнай сілы. Дзіву даешся толькі — пашто было такіх з каранем вырываць з роднай зямлі!..

Яшчэ не зусім размешчаны, але харошы музей у Гудзевічах. Усё зробленае з любоўю да зямлі нашай і народу. Моцна ўзварушыла перанесеная на тэрыторыю музея стогадовая хата з пераплеценым плотам сялянскім даўнейшым. На тым плоце ўжо год амаль вісяць збанкі, і людзі іх не кранаюць, і моладзь не б'е. Так там, на пашане ўзаемнай выхаванья людзі. У хаце, сенях і каморцы — усё прыладдзе даўнейшае, аж кранае за душу. Усё патрэбнае, зробленае сваімі рукамі, сціплае і некалі неабходнае. Бо навошта непатрэбшчына ў хаце? Замест абраза ў покуці — Скарына пад старым, мудрагеліста вытканым, крыжыкам вышытым ручніком. Напаленая печ з мілай побач цёплай ляжанкаю так і вабіла, каб сагрэцца. У скрыні — адвечныя, геаметрычным узорам тканья андаракі, дываны, паясочкаў безліч. Ля печы — качэргі і качаргешкі, і калаўротак з прасніцаю без праллі... Сагрэліся мы там і душою, і целам, і адчулі, што ўсе мы некалі з такіх, добрымі, разумнымі,

⁴⁶⁰ Чарняўскі Міхась (нар. 1938) — археолаг, пісьменнік, грамадскі дзеяч. Публікатар мемуараў Л. Геніюш «Споведзь» (1990); Чарняўская Святлана (нар. 1946) — лекар, жонка М. Чарняўскага.

спагадлівымі людзьмі населеных хатаў, гдзе ў вялікай пашане быў і Бог, і бохан роднага хлеба, і госьць... Так нас гасцілі два хлапцы, сыны настаўнікаў Белакозаў, а пасля, прыйшоўшы з працы, і бацькі іх, што слёзы трымцелі ў вачах.

Старая цудоўная царква з вартаснымі, адвечнымі абразамі і мазаікай выкладзенай падлогаю ды вокал зробленымі дубовымі лавамі (дар яшчэ маяго дзеда) прыпомніла мне маё дзяцінства і род...

Надбег вечар, і не паспелі пакланіцца на могілках праху продкаў маіх, якія яшчэ мелі шчасце раней памерці і быць пахаванымі на роднай зямлі. [...]

Ад сына вестак ніякіх. Лісты не даходзяць. Было толькі пару слоў ад Міхася, бо ён не ў Беласточчыне. Кажуць, што часамі даходзяць лісты, кінугыя ў Варшаве. А што там чаўпецца — дык і Вы, напэўна, ведаеце.

Заўтра ў нас Дзяды, памінальны задушны дзень, калі мы шчыра душою са сваімі продкамі і ўсімі тымі, хто нас пакінуў. Абычай гэты людскі і харошы, ды прытым наш. А жывым няхай Бог пашле здаровячко, і каб тыя ныркі болей не дакучалі. Надта прыпалі мне да сэрца Ліля і Ігар [Чарняўскія], як родныя ўнукі. Дык шчасця жадаю ўсёй сямейцы Вашай.

З любоўю да Вас Ларыса Геніюш.

42. МАКСІМУ ТАНКУ

9 верасня 1982 г., Зэльва

Шчыра паважаны і дарагі Максім Танк!

Ліст ваш падняў мяне з ложка. Здавалася мне, што болей не ўстану. Уколы не дзейнічаюць. Ціск — 100 на 60, страшэнна нізкі. Выглядаю як труп. Вельмі прашу Вас маю скромную маёмасць, галоўнае: кніжкі, лісты, фатаграфіі і памятки аддаць маім дарагім унукам. Чуюся дрэнна, як ніколі. Баюся, што гэта не толькі стэнакардыя, як Кажуць лекары. Дзякуй Вам вялікі за добрыя словы ў адрас маёй кніжкі. Яшчэ адна просьба да Вас, за якую — даруйце. Скромны і ціхі мясцовы святар жыве абы-гдзе. Прапісаны ў мяне. Сям'я нігдзе не прапісана. Побач храма

пастроены людзьмі царкоўны дом. Людзі ўжо звярталіся да пракурора Магільніцкага (балаціраваўся ў Зэльве). Прызналі, каб аддаць гэты дом (з цэркваю гэта адно цэлае) святару. Ён вялікі. У адной палове жыве нейкая буфетчыца, у другой, мусіць, трэцяя ці чацвёртая ўжо нелегальная жонка памершага легась старога святара... Усякі загад з гары разбіваецца аб зэльвенскае начальства. Між намі кажучы — усё тут моцна закуплена. Калі вы хоць крыху зможаце пагаварыць з прак[урорам] Магільніцкім, дык ласкава зрабеце гэта. Я бачыла, як святар плакаў, так нізка і моцна тут над ім здзекуюцца. Я ў гэтыя справы не мяшаюся, але сяння я прашу Вас дапамагчы. Няхай зэльвенцам, ціхім бабулям з сяла хоць нейкая памятка па мне застанецца. Я не звяртаю ўжо ўвагі на хату, на панадворак з іхнімі стройкамі. Хачу толькі памерці пры ўнуках і не ў Зэльве, гдзе жывуць простыя, харошыя людзі і вось — злое начальства... Святар цяпер не бывае ў мяне, але аднойчы казаў мне: «Насколько вас любяць людзі, настолькі вас ненавідзіць начальства...»

Жыццё апошніх гадоў было для мяне мукаю. Мне асабіста не памагайце. Жыць мне ўжо цяжка і надаела. Прытым баюся, каб Вы сабе не нашкодзілі, мне памагаючы. Жывіце доўга і шчасліва, дарагі Максім Танк. Рада, што мілая Любоў Андрэўна, Вашыя дзеці і ўнукі пры Вас. Крыху сумую, што Вам ужо 70 гадоў. Выглядаеце, выступаеце, пішаце і працуеце яшчэ як малады. Добра так! Абое мы моцна любім нашую Беларусь, для Яе толькі фактычна жывём. Няхай наша спадчына Ёй застанецца.

Я маю ўсё, Максім Танк. Маю што есці і што апрануць, але адчуваю, што з апошніх удараў ужо мне не ачуняць... Не пераношу — зла, нізкасці, хамства і бесчалавечнасці! І Вы гэта ведаеце. Нашае ЦК на вышыні, а вось падобныя «самаўправы» прыносяць толькі ганьбу гэтай дзяржаве, а шкада, бо тут зроблена і многа патрэбнага. Заставайцеся здароў, дарагі Максім Танк (які падымае на ногі цяжка хворых). Шчыра вітайце ўсю сямейку сваю. Ваша заўсёды

Ларыса Геніюш.

Далучаю тры копіі маёй «гутаркі» з нашым начальствам. Яны
Вам скажуць болей.

Ваша *Ларыса.*

KAMEHTAP

Да гэтай пары літаратурная спадчына Ларысы Геніюш не выдавалася ў такім поўным і рознажанравым аб'ёме. Да таго ж яе кнігі, што выходзілі за савецкім часам, абавязкова праходзілі праз пільную рэдактуру і цензуру — асабліва зборнікі «Невадам з Нёмана» (1967) і «На чабары настоена» (1982), а таксама выбранае «Белы сон» (1990; уклад. Б. Сачанка). Найбольш дакладныя паэтычныя тэксты — у замежных выданнях «Ад родных ніў» (Прага, 1942) і «Вершы: рукапісны зборнік 1945–1947 гг.» (Лондан, 1992), а таксама ў апошнім па часе выхадзе ў свет айчынным зборніку «Выбраныя вершы» (1997; уклад. М. Раманоўскі). Усе тры гэтыя кнігі даўно сталі бібліяграфічнай рэдкасцю (нягледзячы на тое, што «Ад родных ніў» перавыдавалася факсімільным спосабам). Заслугоўвае даверу і падрыхтаваная непасрэдна па аўтарскім машынапісе мемуарная проза «Сповідзь» (1990; публ. М. Чарняўскага).

У «Выбраных творах», якія прапануюцца ўвазе ласкавага чытача ў серыі «Беларускі кнігазбор», упершыню друкуюцца 22 вершы, шмат якія творы перадрукоўваюцца з маладаступных сёння перыядычных выданняў, найперш берлінскай газеты «Раніца» (1939–1945). У гэтым томе зроблена першая спроба збору геніюшаўскага эпісталарыю — публікуецца 42 лісты паэткі да выдатных дзеячаў беларускай культуры, сяброў і г.д. Увогуле, эпісталярная спадчына Л. Геніюш уяўляе з сябе вялізны корпус тэкстаў, якія знаходзяцца ў архівах і прыватных зборах не толькі на Беларусі, але і ў розных краінах свету — яе карэспандэнты жылі ў ЗША і Аўстраліі, Канадзе і Вялікабрытаніі, Італіі і Чэхіі, Польшчы і Летуве.

Тэксты твораў друкуюцца ў адпаведнасці з патрабаваннямі сучаснай арфаграфіі і пунктуацыі з захаваннем моўных асаблівасцяў аўтаркі.

У прыжыццёвых публікацыях, аўтарскіх машынапісах, аўтографрах сустракаюцца розныя правапісныя варыянты некаторых словаў: *сяння* — *сёння*, *свае* — *свай*, *дзе* — *гдзе*, *слядах* — *слядох*, *гоіць* — *говіць*, *праходзіць* — *праходзе*, *грудзей* — *грудзёў*, *паэтычны* — *паэтыцкі*, *зрадлівы* — *здрадлівы*, *строгі* — *строгі*, і г.д. У нашым выданні варыянты напісання пераважна пакінутыя без зменаў.

Паэтка за рэдкім выняткам не датавала сваіх твораў. Вершы даагернага перыяду датуюцца тут гадамі апублікавання, пасялагерныя, калі Л. Геніюш мела абмежаваны доступ на старонкі перыядычных выданняў, можна датаваць толькі прыблізна. Гэтым вытлумачваецца з'яўленне ў нашым выданні падраздзела «Вершы розных гадоў».

Укладальнік выказвае шчырую падзяку за кансультацыі і дапамогу пры падрыхтоўцы кнігі Яніне Кісялёвай (Мінск), Францішцы Сокалавай (Прага), Лене Глагоўскай (Гданьск), Міхасю Чарняўскаму (Мінск), Янку Запрудніку (Нью-Ёрк), Міколу Канашу (Жлобін), Ірыне Васілеўцы (Зэльва), Арсеню Лісу (Мінск), а таксама багемісту Алене Вострыкавай (Мінск) за пераклады дакументаў з чэшскай мовы.

ВЕРШЫ

Млын (с. 25)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 3).

Беларуска (с. 26)

Друкуецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 141.

Упершыню — газ. «Раніца», 1940, 12 траўня, дзе апублікаваны пад псеўданімам *Чайка*.

Верш пакладзены на музыку кампазітарам Эм. Арловым.

Вячэрняя містэрыя (с. 26)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 19.

Упершыню — газ. «Раніца», 1940, 29 верасня.

Верш перакладзены на нямецкую мову Ф. Нойрайтарам.

О, Краіна (с. 27)

Друкуецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 36.

Упершыню — газ. «Раніца», 1940, 15 кастрычніка.

Мінулыя дні (с. 28)

Друкуецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 18. Наступныя дваццаць вершаў друкуюцца паводле гэтага ж выдання.

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 5 лютага.

Чужына (с. 29)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 5 лютага.

Спатканне (с. 30)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 5 лютага.

Астры (с. 30)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 5 лютага.

Верш пакладзены на музыку кампазітарам А. Туранковым.

Дзяды (с. 31)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 25 лютага.

Вясна (с. 33)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 красавіка.

Лятуць гусі (с. 33)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 красавіка.

Навучыла маці (с. 34)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 красавіка.

Заб'йдзе-Суміцкаму (с. 35)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 траўня.

На начлезе (с. 36)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 чэрвеня.

Верш перакладзены на англійскую мову В. Рыч.

Скажы (с. 37)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 ліпеня, дзе апублікаваны пад назвай «Дзівочае сэрца».

Братом-палонным (с. 38)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10–20 жніўня.

«Уздымам сэрц нашых шуміць Белавежа...» (с. 39)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10–20 жніўня, дзе апублікаваны пад назвай «Беларусы».

Бывай (с. 40)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 верасня.

Моладзі (с. 41)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 10 верасня.

Зорка (с. 42)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 верасня — 10 кастрычніка.

Верш пакладзены на музыку кампазітарам А. Кацікавым.

Князь Усяслаў Чарадзеі (с. 42)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 верасня — 10 кастрычніка.

Мой лён і сны (с. 44)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 20 кастрычніка.

Думы (с. 45)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 кастрычніка.

Хрызантэмы (с. 46)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 кастрычніка.

Верш пакладзены на музыку кампазітарам А. Туранковым.

Як хмарны дзень (с. 47)

Упершыню — газ. «Раніца», 1941, 30 лістапада.

Краіне («Кожнай ноччу я, верны Крывіч...»)(с. 47)

Друкуецца паводле газ. «Раніца», 1942, 10 студзеня, дзе апублікаваны ўпершыню. Пазней не перадрукоўваўся.

Не сумуйце (с. 48)

Друкуецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 23. Наступныя сем вершаў друкуюцца паводле гэтага ж выдання.

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 15 лютага.

Краіне («Ці за рокат гучных грамаў...»)(с. 49)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 15 лютага.

Наш сцяг (с. 50)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 15 лютага.

Загад (с. 50)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 15 лютага.

Родная мова (с. 51)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 29 сакавіка — 5 красавіка.

Ужо даволі (с. 52)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 29 сакавіка — 5 красавіка.

Хачу бачыць (с. 53)

Упершыню — Ад родных ніў, с. 20.

Нёмне (с. 54)

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 29 сакавіка — 5 красавіка.

Вечар над Прагаю (с. 55)

Друкецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 108.

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 10 ліпеня.

Не жаль (с. 56)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1942, 26 ліпеня, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай). Пазней не перадрукоўваўся.

Старажытная сага (с. 57)

Друкецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 140.

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 26 ліпеня, дзе апублікаваны без назвы.

Запяі мне песню (с. 58)

Друкецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 131.

Упершыню — газ. «Раніца», 1942, 4 кастрычніка.

Верш пакладзены на музыку В. Цярэшчанкай.

Цягнікі і рэкі (с. 58)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1942, 4 кастрычніка, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай). Пазней не перадрукоўваўся.

Вее вецер (с. 60)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1942, 11 кастрычніка, дзе апублікаваны ўпершыню. Пазней не перадрукоўваўся.

Хачу (с. 61)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1942, 18 кастрычніка, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай). Пазней не перадрукоўваўся.

Іду паволі (с. 62)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1942, 18 кастрычніка, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай). Пазней не перадрукоўваўся.

Пажары (с. 62)

Друкеецца паводле газ. «Раніца», 1942, 15 лістапада, дзе апублікаваны ўпершыню.

Сыплецца лісце (с. 63)

Друкеецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 112, дзе апублікаваны ўпершыню.

Калі вецер (с. 64)

Друкеецца паводле выд.: Ад родных ніў, с. 118, дзе апублікаваны ўпершыню.

Не кранай (с. 65)

Друкеецца паводле газ. «Раніца», 1942, 29 лістапада, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай).

Белы парус (с. 65)

Друкеецца паводле газ. «Раніца», 1942, 6 снежня, дзе апублікаваны ўпершыню (лацінкай).

Дуды (с. 66)

Друкеецца паводле газ. «Раніца», 1942, 25 снежня, дзе апублікаваны ўпершыню.

Над Зальвянкай (с. 67)

Друкеецца паводле выд.: Ля чужых берагоў: Альманах твораў беларускіх эміграцыйных паэтаў і пісьменнікаў (Мюнхен, 1955), с. 157.

Упершыню — «Беларуская газета», 1943, 8 верасня. Тамсама — верш Н. Арсенневай «Пашто тужыць», прысвечаны Л. Геніюш.

«Апяклі мяне росы раннія...» (с. 68)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 34, арк. 1).

«Блукаю сёння па родным Краі...» (с. 69)

Друкеецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, 137.

Мары (с. 69)

Друкеецца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 113, дзе апублікаваны ўпершыню. Аўтограф — у архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 99, арк. 66).

Залатая сонца калясніца (с. 69)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 139.

Доля не кунежыла мяне (с. 70)

Друкуецца паводле выд.: Ля чужых берагоў, с. 158.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 35, арк. 2).

Маёй песні (с. 71)

Друкуецца паводле выд.: Ля чужых берагоў, с. 156.

Кусочак неба (с. 72)

Друкуецца паводле выд.: Вершы: Рукапісны зборнік з 1945–1947 гг., с. 1, дзе апублікаваны ўпершыню. Наступныя пятнаццаць вершаў друкуюцца паводле гэтага ж выдання, дзе ўсе былі апублікаваны ўпершыню.

На вокладцы зборніка пад аўтарскім малюнкам эпіграф: «Spiritus flat ubi vult» («Дух лунае, дзе захоча»)

«Туманныя хмары прыкрылі світанне...» (с. 84)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам.

«Надходзіць зноў туманны час...» (с. 85)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам. Верш падпісаны крыптанімам Л. Г., датаваны — 27 ліпеня 1947 г.

«Будзь здаровы, далёкі мой Краю...» (с. 86)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам.

«Забалела падбітае сэрца...» (с. 87)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам. Верш падпісаны крыптанімам Л. Г. Пад вершам рукапісны тэкст: «Не ашчаджайце сваіх сілаў у змаганні за праўду, будуйце будучыню на моцных падставах дабра, гуманнасці і справядлівасці, гэта нам дасць сілу ў няроўным і безаглядным баі. Ваша заўсягды Л.».

«Бы у жнівень сухі...» (с. 88)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам. Верш падпісаны крыптанімам Л. Г.

«Іду супраць волі свае нецвяроза...» (с. 88)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам. Верш падпісаны крыптанімам Л. Г., датаваны — 17 ліпеня 1947 г. Пасля тэксту верша ў рукапісе ідзе напісаны паэткай ліст да Часлава Найдзюка (гл. раздзел «Лісты»).

Непасланаму (с. 89)

Друкеўца паводле час. «Сакавік», 1948, № 1, с. 16, дзе апублікаваны ўпершыню. Пазней не перадрукоўваўся.

Верш пераклаў на польскую мову Я. Лабадоўскі.

«Помню Прагу, вясняныя святы...» (с. 90)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 260.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1989, 3 лютага.

«Крывёй напоўніліся поймы рэк...» (с. 91)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 288.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1990, 1 чэрвеня.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 24, арк. 27).

«Між белых камлёў захісталася смерць...» (с. 92)

Друкеўца паводле выд.: Супрун В. Жыць для Беларусі, 1989, с. 39, дзе апублікаваны ўпершыню.

Гэты і наступныя два вершы былі перапісаныя В. Супруном з лагерных «ксіваў» Л. Геніюш у Інцінскім спецлагеры № 2 ў 1953–1954 гг. і перасланыя на Радзіму сястры Надзеі Рубец, якая захоўвала іх да вызвалення брата.

«Вязніцы і краты, кайданы і дрот...» (с. 92)

Друкеўца паводле газ. «Пагоня», 1998, 5 сакавіка, дзе ўпершыню апублікаваны В. Супруном.

«Мне здавалася, ты — гэта грэчаскі міт...» (с. 93)

Друкеўца паводле выд.: Супрун В. Жыць для Беларусі, 1989, с. 76, дзе апублікаваны ўпершыню.

Крылаты (с. 94)

Друкеецца паводле аўтографа з архіва Міколы Канаша.
Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1989, 3 лютага.

Чайка (с. 95)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва Міколы Канаша.
Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31,
воп. 1, адз. зах. 16, арк. 6).

Замерзлымі пальцамі (с. 97)

Друкеецца паводле выд.: Белы сон, с. 255.
Чарнавы аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31,
воп. 1, адз. зах. 114, арк. 20).

На магілу З. К. (с. 99)

Друкеецца паводле выд.: Белы сон, с. 257.
Упершыню — час. «Польмя», 1988, № 4, с. 116.

«Адзінай мэты не зракуся...» (с. 100)

Друкеецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 32, дзе
апублікаваны ўпершыню.

Чарнавы аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31,
воп. 1, адз. зах. 114, арк. 24).

Кахаць (с. 100)

Друкеецца паводле аўтографа з архіва Міколы Канаша. Пад
вершам пазнака: *Інта, 1950 г.*

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1987, 25 снежня.

«За Урал ўпала сонца, бы зарава...» (с. 101)

Друкеецца паводле выд.: Белы сон, с. 262.
Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1987, 25 снежня.

«Я сустрэлася з сябрамі не на балі...» (с. 102)

Друкеецца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 33, дзе
апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31,
воп. 1, адз. зах. 15, арк. 1). Пад вершам пазнака: *Інта, 2 ліпеня 1954 г.*
Варыянт верша пад назвай «За дротам» — ф. 31, воп. 1, адз. зах. 16,
арк. 2.

«Можна сэрца жывое пакласць на агонь...» (с. 103)

Друкеўца паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 15, арк. 3).

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1987, 25 снежня.

«Плача ноч сузор’ямі...» (с. 104)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 67, арк. 5).

«Мы доўга глядзелі на Край наш праз слёзы...» (с. 104)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 248.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1983, 11 сакавіка.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 26, арк. 2).

«Ўставала сонца, як хвост паўліні...» (с. 105)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 97, арк. 2).

«Звініць песня запозненым шчасцем...» (с. 105)

Друкеўца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 217, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 9).

«О Беларусь, мой край стары і слаўны...» (с. 106)

Друкеўца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 91, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 121, арк. 1).

«Мне не ўдалося узляцець пад неба...» (с. 106)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 98, арк. 4).

«Пакуль аж смерць мне не закрые вочы...» (с. 107)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 290.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1990, 1 чэрвеня.

Eginem? Eginem! (с. 107)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 142, дзе апублікаваны ўпершыню.

Хто? (с. 108)

Друкеўца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 71, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 21, арк. 4).

«Не пазнаю цябе, мой Краю...» (с. 108)

Друкеўца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 78, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 24, арк. 8).

«Дзень яшчэ дагарэць не паспеў...» (с. 109)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 148.

Упершыню — час. «Польмя», 1963, № 4, с. 96.

«Іду адна, а прада мною — ноч...» (с. 109)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 149.

Упершыню — час. «Польмя», 1963, № 4, с. 96.

«Прытала сонца прагнымі губамі...» (с. 110)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 154.

Упершыню — час. «Польмя», 1963, № 4, с. 98.

З мінулага (с. 110)

Друкеўца паводле выд.: Маці і сын (Беласток, 1992), с. 20, дзе апублікаваны ўпершыню.

«Ты — пан зямлі, я — пан свайго сумлення...» (с. 111)

Друкеўца паводле выд.: Маці і сын (Беласток, 1992), с. 47, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 98, арк. 5).

«На магілах не сеюць пшаніцы...» (с. 111)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 161.

Упершыню — час. «Польмя», 1967, № 2, с. 69.

Чарнавы аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 110, арк. 7).

Скарына (с. 112)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 162, дзе апублікаваны ўпершыню.

Зубры (с. 113)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 172.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1967, 10 лютага.

Адначасова верш быў надрукаваны ў час. «Польмя», № 2, с. 66.

Аўтограф з пазнакай: *8 кастрычніка 1966 г., Зэльва* — у архіве Пятра Марціноўскага. У аўтографе адсутнічаюць 6 і 7 строфы.

Верш пераклаў на рускую мову В. Чэкін.

Акварэль (с. 114)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 167.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1967, 10 лютага.

Верш пераклаў на рускую мову В. Чэкін.

«Такая цішыня, што лісце не шапоча...» (с. 114)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 178, дзе апублікаваны ўпершыню.

Верш пераклаў на ўкраінскую мову Р. Лубкіўскі.

«Маці мая сялянская...» (с. 115)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 181, дзе апублікаваны ўпершыню.

Верш тройчы пераклалі на ўкраінскую мову: І. Гнацюк, В. Калодзій, Р. Лубкіўскі.

Мая мова (с. 116)

Друкуецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 184.

Упершыню — Дзень паэзіі, 1967.

Верш перакладзены на ўкраінскую мову А. Сенатовіч, пакладзены на музыку кампазітарам А. Валынчыкам.

Вершы розных гадоў

Нёман (с. 117)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 97, арк. 3).

Дубы (с. 118)

Друкецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 9).

«Дрэме вечар у ціхай дуброве...» (с. 118)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 8, дзе апублікаваны ўпершыню.

Беларусь (с.)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 10, дзе апублікаваны ўпершыню.

Мова мая (с. 119)

Друкецца ўпершыню паводле рукапіснай копіі, зробленай Зміцерам Саньком з аўтографа ў зэльвенскай хаце Геніюшаў 7 верасня 1969 г.

«Неўміручасць даўніх пакаленняў...» (с. 120)

Друкецца паводле газ. «Літаратура і мастацтва», 1992, 28 лютага, дзе апублікаваны ўпершыню М. Канахам.

Зэльва (с. 121)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 27.

Упершыню — газ. «Гродзенская правда», 1981, 4 ліпеня.

«Беларусы ідуць, хлеб свой жытні нясуць...» (с. 122)

Друкецца ўпершыню паводле аўтографа (у лісце да Зоські Верас за 24 красавіка 1974 г.), які зберагаецца ў Дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 45, арк. 11).

Еўфрасіння Полацкая (с. 122)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 29, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 125, арк.1) пад назвай «Мінуласць».

«Йду слядамі дзядоў...» (с. 124)

Друкецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 107, арк. 28).

Над старымі друкаванымі кнігамі (с. 125)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 31, дзе апублікаваны ўпершыню. Апошняя страфа — паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 17), дзе верш мае назву «Родзічъ».

«Я сэрца ўздым...» (с. 126)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 33, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 166, арк. 3).

«За акном у сутонні...» (с. 126)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 36, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 176, арк. 11).

Беларусы (с. 126)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 38, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 32, арк. 30).

Сустрэча (с. 127)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 39, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтограф з прысвячэннем М. Танку — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 61, арк. 1).

Каламбіна (с. 128)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 8).

У хвіліну болю (с. 129)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 46, дзе апублікаваны ўпершыню.

Верш напісаны пасля смерці мужа паэткі Івана Геніюша (24. 02. 1902 — 08. 02. 1979).

«У забыцці...» (с. 130)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 48, дзе апублікаваны ўпершыню.

Гравюрка (с. 131)

Друкеўца паводле газ. «Гродненская правда», 1980, 4 кастрычніка, дзе апублікаваны ўпершыню.

Не глядзі на мяне сумным позіткам (с. 131)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 49, дзе апублікаваны ўпершыню.

Верш пакладзены на музыку А. Камоцкім.

«Хай славіцца наш беларускі род...» (с. 132)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 50.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1979, 14 верасня.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 166, арк. 3).

Верш на ўкраінскую мову пераклала М. Львовіч.

«Мудрасць спелую сівых вякоў...» (с. 132)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 52.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1979, 14 верасня.

Аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 99, арк. 88).

«На зоры глядзець немагчыма...» (с. 132)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 58, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 32, арк. 6).

«З самых юных дзясвочых гадоў...» (с. 132)

Друкеўца паводле аўтографа (у лісце да Зоські Верас за 19 снежня 1974 г.), які зберагаецца ў БДАМліМ, ф. 318, воп. 1, адз. зах. 45, арк. 29).

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1979, 14 верасня, дзе надрукаваны са значнымі рэдакцыйнымі папраўкамі. У зборніку «На чабары настоена» (с. 59) — пад назвай «Жаночы клопат».

Белавежа (с. 133)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 70.

Упершыню — час. «Польмя», 1980, № 7, с. 166.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 32, арк. 37).

«Мы — як зубры...» (с. 134)

Друкуецца паводле выд.: Белы сон, с. 276.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1985, 23 жніўня.

«Сумна сягоння...»(с. 134)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 72, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 21, арк. 10).

«Рукою чорнай хтосьць крануўся крылляў...» (с. 135)

Друкуецца паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 147, арк. 29).

У зборніку «На чабары настоена» (с. 73) верш апублікаваны без першай строфы.

Верш пакладзены на музыку В. Цярэшчанкай.

Развіталъна заплакала восень (с. 135)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 77.

Упершыню — газ. «Гродненская правда», 1980, 1 лістапада, дзе апублікаваны пад назвай «Восенскае».

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 147, арк. 30).

«Верны будзь слову...» (с. 136)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 81.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 174, арк.1).

Верш перакладзены на ўкраінскую мову М. Львовіч.

«Свішча вецер ашалела, востра...» (с. 136)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 88, дзе апублікаваны ўпершыню.

«Ноч дыша цяжка, кане нібыта...» (с. 136)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 89, дзе апублікаваны ўпершыню.

Зубр-адзінец (с. 137)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 92.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 32, арк. 36).

Леў (с. 137)

Друкецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 21, арк. 2).

Паэты (с. 138)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 94, дзе апублікаваны ўпершыню.

Чарнавы аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 119, арк. 61).

Мы паэты... (с. 139)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 103, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 147, арк. 29).

Начная акварэль (с. 139)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 104, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 166, арк. 13).

Арлы не пакідаюць гнёзд (с. 140)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 121, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 172, арк. 5).

«Я ганаруся з асваення неба...» (с. 141)

Друкецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 124, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 168, арк. 8).

Пазяхае раіца ветрыкам нявыспаным (с. 141)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 124, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 32, арк. 95).

«Сіратліва ўзіраецца топаль...» (с. 142)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 127, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 22, арк. 5).

Працягласць (с. 142)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 127.

Упершыню — газ. «Голас Радзімы», 1981, 13 жніўня, дзе апублікаваны без назвы.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 25, арк. 11).

Верш пакладзены на музыку А. Камоцкім.

«Не згінай мяне, я не сагнуся...» (с. 142)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 250.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1983, 11 сакавіка.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 26, арк. 7).

«Падкрадаецца знячэўку страх...» (с. 143)

Друкеўца паводле выд.: На чабары настоена, с. 106, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 97, арк. 3).

«Маю душу ў спакоі пакінь...» (с. 143)

Друкеўца паводле выд.: Белы сон, с. 64.

«Воля — не тое, што рукі развяжуць...» (с. 144)

Друкеўца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 66, дзе апублікаваны ўпершыню.

Янычары (с. 144)

Друкеўца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 79, арк. 1).

«Сёння на пласе родная мова...» (с. 145)

Друкеецца паводле выд.: Белы сон, с. 30, дзе апублікаваны ўпершыню.

Баразна (с. 146)

Друкеецца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 96, дзе апублікаваны ўпершыню. Верш напісаны на смерць мастака Лявона Баразны (04.02.1929–15.08.1972).

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 24, арк. 6).

«Страх — за праўду кінуцца ў бой...» (с. 147)

Друкеецца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 103.

Упершыню — час. «Беларуская мінуўшчына», 1994, № 1, с. 56.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 165, арк. 6).

Партызаны (с. 148)

Друкеецца паводле аўтарскага машынапісу, які зберагаецца ў архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 24, арк.1).

Упершыню — газ. «Наша Ніва», 1991, № 1.

«Хоць душа твая гордая ў ранах...» (с. 150)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва Пятра Марціноўскага. Над тэкстам верша пазнака: *Зэльва, Дзень Перамогі, 1972 г.*

«Памутнелыя вочы ў тузе...» (с. 151)

Друкеецца паводле выд.: Дзень паэзіі-91, дзе апублікаваны ўпершыню Данутай Бічэль.

«Колькі дум маіх ні раскулачвалі...» (с. 151)

Друкеецца паводле выд.: Выбраныя вершы, с. 230, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 166, арк. 6).

«У горы я над тваімі ранамі...» (с. 152)

Друкеецца паводле выд.: Белы сон, с. 252.

Упершыню — час. «Польмя», 1988, № 4, с. 117.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 24, арк. 10).

Як бацька чакае сыноў... (с. 152)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 56, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтарскі машынапіс верша (без назвы) — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 175, арк. 7).

Гасціна (с. 153)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 54.

Упершыню — час. «Польмя», 1968, № 8, с. 56.

Аўтарскі машынапіс — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 168, арк. 7).

Вырай малады (с. 154)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 113, дзе апублікаваны ўпершыню.

Аўтограф верша пад назвай «Мы» — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 99, арк. 76).

Песня (с. 155)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 57, дзе апублікаваны ўпершыню.

Медзвядзёва фарба (с. 155)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 38, дзе апублікаваны ўпершыню.

Я не спяшаюся (с. 156)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 119.

Упершыню — час. «Польмя», 1980, № 7, с. 169.

«У кожнага зара сваіх надзей...» (с. 157)

Друкуецца паводле выд.: На чабары настоена, с. 112, дзе апублікаваны ўпершыню.

Чарнавы аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 119, арк. 50).

Святы вечар (с. 157)

Друкуецца паводле выд.: Дзевяць вершаў (Беласток, 1987; рэпринт), с. 5, дзе апублікаваны ўпершыню.

Чарнавы аўтограф — у архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 107, арк. 39).

«Калядныя» вершы-віншаванні Л. Геніюш дасылала сваім шматлікім замежным карэспандэнтам, якія, у сваю чаргу, перапісвалі іх і распаўсюджвалі сярод сваіх знаёмых беларусаў. Я. Запруднік даслаў укладальніку гэтай кнігі геніюшаўскі верш «З Новым годам, са святам, браты на чужыне...», перапісаны рукой паэта А. Салаўя. У нью-ёркскай газеце «Беларус», 1975, № 214 быў надрукаваны верш з гэтага цыкла «Пра Вас нашы думы» з наступным рэдакцыйным прыпісам: «Прозвішча аўтара вершаў, вядомае рэдакцыі, із зразумелых прычынаў тут не падаецца». Гл. таксама публікацыю Л. Юрэвічам лістоў і вершаў Л. Геніюш у час. «Польмя», 2000, № 2.

Жыровічы (с. 159)

Друкуецца паводле газ. «Звязда», 1993, 6 красавіка (публ. У. Ягоўдзіка). Аўтарскі машынапіс — у архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 55, арк. 4).

«Сёння не вабіць зацішша святыні...» (с. 160)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 98, арк. 7).

Ёсць Край адзін (с. 160)

Друкуецца паводле выд.: Ля чужых берагоў, с. 156.

«За вокнамі гасне дзень...» (с. 162)

Друкуецца паводле выд.: Белы сон, с. 278.

Упершыню — газ. «Літаратура і мастацтва», 1985, 23 жніўня.

У прадмове да публікацыі Д. Бічэль выказвае думку, што гэта, магчыма, апошні верш Л. Геніюш, напісаны на пачатку 1983 г.

ПАЭМЫ

Даўніна (с. 165)

Друкуецца паводле выд.: Белы сон, с. 311.

Упершыню — час. «Польмя», 1990, № 7, с. 140 (публікацыя Барыса Сачанкі і Міхася Чарняўскага).

Куфар (с. 175)

Друкецца паводле выд.: Невадам з Нёмана, с. 193.
Упершыню — час. «Польмя», 1967, № 2.

ПРОЗА

Вясна (с. 187)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1940, 28 красавіка, дзе апублікаваны ўпершыню. Пазней не перадрукоўваўся.

Першы надрукаваны твор Л. Геніюш. Абразок не мае аўтарскай назвы, апублікаваны пад псеўданімам *Чайка*.

Аўтабіяграфія (с. 188)

Друкецца паводле газ. «Раніца», 1941, 30 лістапада, дзе апублікавана ўпершыню пад крыптанімам Л. Г. Пазней не перадрукоўвалася.

Першая вядомая біяграфія Л. Геніюш.

Мінулае і сучаснае (с. 189)

Друкецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 217, дзе апублікаваны ўпершыню. На думку публікатара Яніны Кісялёвай, гэты абразок разам з абразкамі «Успаміны», «Крынкi», «Яшчэ незабытае», «Жлобаўцы», «Дзед Павел», «Рэвалюцыя», «У Гудзевічах», «Манюты» маглі задумвацца аўтаркай як частка «Споведзі», але пазней з невядомых прычынаў не ўвайшлі ў асноўны тэкст. Цыкл названы Я. Кісялёвай «На подступах да «Споведзі».

Успаміны (с. 190)

Друкецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 218, дзе апублікаваны ўпершыню.

Крынкi (с. 191)

Друкецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 219, дзе апублікаваны ўпершыню.

У прадмове да публікацыі цыкла «На подступах да «Споведзі» Я. Кісялёва прыводзіць кароткі ліст Л. Геніюш да пісьменніка С. Яновіча, змешчаны пасля тэксту «Крынкi»: *«Дарагі сябра Сакрат, цяжка паэту пісаць прозаю, але вельмі хочацца мне паслаць Вам гэты кусочак успамінаў са старых Крынак. Калі б з гэтага надавалася нешта для друку, а імя маё не было дзеля гэтага перашкодай, дык, калі ласка, пакланецся і ад мяне старому гарадку маяго роду. Машынка мая без*

«і» — дык прашу даравання. Дазваляю Вам тут усё перарабляць і мяняць. Акрамя, безумоўна, фактаў. [...] Ларыса Геніюш».

Яшчэ незабытае (с. 195)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 223, дзе апублікаваны ўпершыню.

Жлобайцы (с. 200)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 228, дзе апублікаваны ўпершыню.

Дзед Павел (с. 201)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 2, с. 220, дзе апублікаваны ўпершыню.

Рэвалюцыя (с. 207)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 2, с. 225, дзе апублікаваны ўпершыню.

У Гудзевічах (с. 210)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 2, с. 228, дзе апублікаваны ўпершыню.

Манюты (с. 213)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 1, с. 231, дзе апублікаваны ўпершыню.

Леся Украінка (с. 218)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1997, № 2, с. 236.

Упершыню — час. «Жовтень», 1971, № 2, с. 29, дзе апублікаваны ў скарачаным выглядзе. Публікацыя была прымеркаваная да 100-годдзя ўкраінскай паэткі. Абразоў не мае аўтарскага загалова.

Споведзь

Друкуецца паводле выд.: Геніюш Л. Споведзь. Мн., 1993.

Упершыню — час. «Маладосць», 1990, № № 1–6 (публікацыя Міхася Чарняўскага). Па сведчанні публікатара, твор не меў агульнай назвы, ідэя назваць яго «Споведдзю» належала Я. Сіпакову — тагачаснаму

супрацоўніку «Маладосці». Рукапіс быў перададзены аўтаркай М. Чарняўскаму ў 1982 г. у Зэльве.

Паводле «Сповідзі» на кінастудыі «Беларусьфільм» рэжысёрам Віталем Дудзіным быў зняты мастацкі фільм «Птушкі без гнёздаў» (1996). Ролю Л. Геніюш выканала артыстка Таццяна Кавалеўская.

ЛІСТЫ

1. Чаславу Найдзюку (с. 469)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам.

2. Чаславу Найдзюку (с. 470)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку Янкам Запруднікам.

3. Міколу Канашу (с. 471)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве М. Канаша.

4. Васілю Быкаву (с. 472)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 225).

5. Міколу Прашковічу (с. 475)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 247, арк. 1–2).

6. Адаму Мальдзісу (с. 476)

Друкуецца паводле час. «Роднае слова», 1995, № 8, с. 142, дзе апублікаваны ўпершыню.

7. Максіму Танку (с. 477)

Друкуецца паводле газ. «Літаратура і мастацтва», 1998, 11 снежня, дзе ўпершыню апублікаваны М. Мікулічам.

8. Максіму Танку (с. 480)

Друкуецца паводле час. «Польмя», 1995, № 8, с. 193, дзе ўпершыню апублікаваны Т. Кекелевай.

9. Юрку Голубу (с. 482)

Друкеецца паводле час. «Польмя», 1996, № 6, с. 147, дзе апублікаваны ўпершыню.

10. Максіму Танку (с. 484)

Друкеецца паводле час. «Польмя», 1995, № 8, с. 201, дзе ўпершыню апублікаваны Т. Кекелевай.

11. Максіму Танку (с. 486)

Друкеецца паводле газ. «Літаратура і мастацтва», 1998, 11 снежня, дзе ўпершыню апублікаваны М. Мікулічам.

12. Зосьцы Верас (с. 488)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа з БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 42, арк. 6–7).

13. Зосьцы Верас (с. 490)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа з БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 42, арк. 12–14).

14. Юрку Голубу (с. 493)

Друкеецца паводле час. «Польмя», 1996, № 6, с. 150, дзе апублікаваны ўпершыню.

15. Пятру Марціноўскаму (с. 495)

Друкеецца паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве П. Марціноўскага.

Упершыню — у выд.: Скобла М. Дзярэчынскі дзярыюш, 1999, с. 126.

16. Адаму Мальдзісу (с. 496)

Друкеецца паводле час. «Роднае слова», 1995, № 8, с. 145, дзе апублікаваны ўпершыню.

17. Ірыне Крэнь (с. 498)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве І. Крэнь.

18. Максіму Танку (с. 499)

Друкеецца паводле газ. «Культура», 1996, 1–7 кастрычніка, дзе ўпершыню апублікаваны М. Мікулічам.

Аўтограф — у архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 249, арк. 15–17).

19. Зосьцы Верас (с. 502)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 42, арк. 46).

20. Рыгору Барадуліну (с. 503)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве Р. Барадуліна.

21. Зосьцы Верас (с. 505)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 43, арк. 1–2).

22. Міколу Улашчыку (с. 507)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з архіва М. Улашчыка (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 44; ліст не пагінаваны).

23. Зосьцы Верас (с. 507)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах.).

24. Зосьцы Верас (с. 508)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў БДАМЛіМ (ф. 318, воп. 1, адз. зах. 43, арк. 1–3).

25. Міколу Прашковічу (с. 511)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 247, арк. 11–12).

26. Чаславу Найдзюку (с. 513)

Друкуецца ўпершыню паводле копіі аўтографа, атрыманай укладальнікам ад Янкі Запрудніка.

27. Янку Брылю і Анатолю Вялюгіну (с. 514)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве Я. Брыля (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 10, воп. 1, адз. зах. 262).

28. Міколу Ермаловічу (с. 516)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку М. Ермаловічам.

29. Міколу Ермаловічу (с. 519)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку М. Ермаловічам.

30. Міколу Ермаловічу (с. 521)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку М. Ермаловічам.

31. Надзеі Караткевіч (с. 523)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу, які зберагаецца ў хатнім архіве сястры У. Караткевіча Наталлі Кучкоўскай.

32. Міколу Ермаловічу (с. 524)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку М. Ермаловічам.

33. Міколу Ермаловічу (с. 526)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, перададзенага ўкладальніку М. Ермаловічам.

34. Алесю Белакозу (с. 528)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве А. Белакоза.

35. Пятру Машэраву (с. 529)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу, які зберагаецца ў архіве паэтки (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 745).

36. Дануце Бічэль (с. 531)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве Д. Бічэль.

37. Дануце Бічэль (с. 534)

Друкеецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве Д. Бічэль.

38. Аляксандру Кузьміну (с. 536)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтарскага машынапісу, які зберагаецца ў архіве паэткі (ЦНБ НАН Беларусі, ф. 31, воп. 1, адз. зах. 748).

39. Адаму Мальдзісу (с. 538)

Друкуецца паводле час. «Роднае слова», 1995, № 8, с. 150, дзе апублікаваны ўпершыню.

40. Міколу Канашу (с. 538)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве М. Канаша.

41. Міхасю і Святлане Чарняўскім (с. 539)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў архіве М. Чарняўскага.

42. Максіму Танку (с. 541)

Друкуецца паводле выд.: Мікуліч М. Максім Танк: На скразняках стагоддзя, 1999, с. 147, дзе апублікаваны ўпершыню.